

Μιχαήλο Τριψιδεωβαΐη

Ἱστορία
Ἰσραήλιν-Βυβλίου

TOM VII

Збірник історично-філософичної секції Наукового Товариства
імени Шевченка у Львові т. XII і XIII.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ - РУСИ

Написав Михайло Грушевський.

ТОМ VII

КОЗАЦЬКІ ЧАСИ — ДО Р. 1625.

ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
„КНИГОСІЛКА”
НЬЮ-Йорк 1956

**Передрук офсет-друком з видання,
що вийшло у Києві в 1909 році.**

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
КОЗАЧЧИНИ.

ТОМ ПЕРШИЙ

ДО РОКУ 1625.

(Збірника історично-філософичної секції Наукового товариства імени Шевченка у Львові томи XII і XIII).

MYKHAILO HRUSHEVSKY

**HISTORY
OF UKRAINE-RUS'**

Volume VII

**Cossack Times
up to 1625**

Published by
KNYHO - SPILKA
New York 3, N. Y.
1956

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносілах по морю й по землі плавало і Константинополь штурмовало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від Константинопольської церкви приймали“.

(З характеристики козаків в маніфесті 1621 р., див. низше с. 391).

Сим томом розпочинаєть ся третій круг (цікль) Історії України - Руси, присвячений часам козацьким, ХVІІ—ХVІІІ вв.

Перший круг (три томи, I—III) містив історію українського народу від перших початків його історичного життя до упадку його державности, докладнійше сказавши — преісторію українського народу і української території, історію сформовання, розвою й упадку Київської держави та її епільога, держави Галицько-волинської, і тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвинули ся в рамках сього державного устрою, до половини ХІV віку.

Другий круг (теж три томи, IV—VI) містить історію розкладу і упадку українського життя під новим режимом Литовсько-польської держави, в ХІV—ХVІ вв. Він слідить за тими змінами, які вносив в українське жите новий суспільно-політичний устрій і чуже державне право, за процесом ослаблення або заникання соціальних і культурних форм, вироблених попереднім періодом, витискання і заміни їх новими соціальними і культурними формами, і за наростанням тої реакції національних сил, яка прориваєть ся нарешті, в останніх напруженнях суспільної і національної самоохорони, при кінці ХVІ в.

Третій круг, що мусить містити теж не менше трьох або чотирьох томів (від сегого до девятого або десятого включно), буде присвячений історії національного відродження за помічу нового соціально-національного чинника (фактора) — козачини. Буде се історія самої сеї нової національної сили перед усім, далі її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, проб відбудовання соціальних і національних відносин за помічу і під охороною козацької сили на ново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й упадку козацької сили в стрічі з зверхніми й внутрішніми перепонами і перешкодами. Се велика трагедія народного життя, до вперше на памяти історії український народ виступає активно, творцем своєї долі й життя, зриваєть ся до боротьби на жите й смерть за здійсненне своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непе-

реможлими перешкодами, упаде на бойовищі, на розбитих надіях і мріях. Найбільш яскравий і найбільш інтересний період українського життя і з погляду Українця - потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника історика-соціолога, він в історії українського народу з давна трактував ся особно, як окрема цілість. По сій традиції я й вирізняю сю серію томів під окремим титулом „Історія української козачини“. Але zarazом в історичній перспективі українського життя ся фаза його історії мусить бути докладно вияснена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народнього життя не перериваєть ся вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід. І включаючи сю добу в свій загальний образ історії українського життя, я не залишив вказати ті ріжнородні зв'язки, які зв'язують козачину з попереднім життям — давнішою і безпосередньою минувшиною. Сю зв'язь зазначив я й епіграфом з ново-відкритого маніфесту українського духовенства 1621 р.: в памятний момент нового тісного союзу всіх суспільних верств на українській національній платформі, в імя того що в тім часі означало собою національний постулат, українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула сими словами органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — в супереч пізнішим теоріям чужоземного походження козачини та чужих впливів на її сформованне, і взагалі всупереч всяким разриванням української історичної традиції.

Те історичне тло, на яким зявила ся козачина, було представлене в попередніх томах. Там вказані були ті суспільно-економічні, культурні, політичні обставини, в які поставила українську суспільність, український народ його історична еволюція в XVI—XVII вв., і вияснений був процес наростання народньої реакції, яка знайшла свій вираз і свої засоби в козачині. Загальне представлення українського життя в V і VI тт. було доведене до другого десятиліття XVII в. Се той момент коли стає довершеним фактом перетворенне української козачини з явища чисто-побутового, з спеціальности східноукраїнського життя, в новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголошує свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань і з сього часу історія козачини стає центром українського життя більше як на століте.

Перша половина отсього тому (гл. I—IV) слідить історію козачини до сього переломового моменту. В ній насамперед представлені ті кольонізаційні обставини і всякі інші зв'язані з ними відношення східно-українського життя з кінця XV і в XVI століттю, що

повликали до життя і дали розвинути ся широко козацтву, як побутовому явищу (гл. I). Зібрані приступні нам відомости про козакування з кінця XV і до пол. XVI в., про його розрост, розширення його політичного кругозору і розмах енергії (гл. II). Описані правительственні заходи коли приборкання козачини і реформи для її регуляції, які мали такий вплив на відокремленне козачини в певну привілеговану суспільну верству (гл. III), і перші серйозні конфлікти її, в тім раптовнім зрості, з польсько-шляхетським режимом при кінці XVI в. (гл. IV).

Друга половина тому (гл. V—VIII) вводить читача в ті обставини, які на початках XVII в. роблять з козачини орган соціальних і національних змагань українського народу. Описуєть ся, як козачина, завдяки ідеї козацького імунітету, виробленого протягом другої половини XVI в., притягає до себе великі маси селянського й міщанського елементу, і через те сама здобуває відмінний характер — соціального протесту против польсько-шляхетського режиму (гл. V). Далі, представивши розрост козацької сили й екстензивної енергії в перших двох десятиліттях (гл. VI), вияснюють ся ті обставини, в яких козачина входить в сучасну релігійно-національну боротьбу, проголосивши своєю програмою сучасну національну програму української суспільности, і описують ся многоважні події 1620—1 рр., коли козачина поставила на карту свою участь і свої заслуги в Хотинській війні для осягнення своїх національних і соціально-політичних постулатів (гл. VII). Потім ідуть розчарування козачини і з нею всеї української суспільности в тих надіях, за ними авантуристичні плани міжнародних комбінацій 1624—5 рр. (союз з Кримом, плани православної ліги з приводу Яхії, проект піддання Московщині), і нарешті — історія Куруківської кампанії 1625 р. — сього епілогу хотинських заслуг і надій, кінчить сей том.

Деякі моменти з описаного тут часу і з сих подій були предметом більше або меньше докладних студій, але в цілости се не було оброблене деталічно в усій своїй прогматичній звязи. Джереловий матеріал доповнений в значній мірі новим, ще не використаним, зібраним по части автором, по части иньшими членами археографічної експедиції Наукового товариства імени Шевченка; частина його вийшла в VIII т. „Жерел“, частина цитована по рукописам, вийде в дальших томах „Жерел“. Література вказана по части в нотках під текстом, по части в примітках. Коротко подана історія розроблення різних питань історії козачини. Ширше неможна було сього зробити в рамках сеї книги; щоб подати історію поглядів і відносин до козачини й різних сторін її в звязку з змінами в течіях і настроях нашої суспільности — на се треба було б другої такої книги як ся.

Як в деяких інших питаннях нашої історії, прийшло ся мині значно розійти ся з популярними поглядами і в основнім питанню про звязки організаційних форм козаччини з старшими суспільними традиціями, княжих часів. На мій погляд, ширше мотивований в гл. III, козачина не перейняла з тих часів готових організованих форм самоуправи, бо вони вигасли в руїнах східно-української дезорганізації переходових століть, під гнетом литовсько-польського режиму. Сі організаційні форми відроджували ся з тих основних клітин громадського ладу, які зацілили в сім часі унадку, й виростали з них поволі особливо на запорожським Низу. В городовій території, („на волости“, кажучи термінологією XVI—XVII в.), придавнений польсько-шляхетським режимом, сей організаційний процес був прискорений заходами самого правительства, що для нагляду над козачиною та її приборкання творила козацькі уряди й власти, відокремлювала козачину, для контролі, в спеціальну верству, але сі організаційні заходи правительства кінець кінцем служили козачині опорними пунктами для своєї власної, вповні неофіційної організації. І сей процес використання народньою стихією для кристалізації своїх опозиційних елементів, для аккумуляції сили сопроотивлення, самих тих опорних точок, які давали репресивні заходи ворожого режиму, має високий інтерес, і на нього я позволяю собі вперед звернути увагу читача.

Вкінці приходять ся мині попросити його справити собі досить численні помилки, які позіставали ся в текстї, неважаючи на велике число авторських і коректорських корект.

Практика друкарської штуки в Київї зістала ся непереможною перешкодою на сім пунктї; нею ж поясняеть ся значне опізнення сеї книги, що мала вийти ще в лютім сього року, а виходить в червні.

I.

Східно-полуднева Україна в XV—XVI вв.

Обставини тутешнього життя в XV—XVI вв. Татарські напади кінця XV і першої половини XVI в. Організація оборони і умови українського життя в першій полов. XVI в:

Той процес еволюції відносин економічних, суспільних, культурних, національних, який характеризує литовсько-польські часи XVI—XVII віки української історії¹⁾, розвивався головню в західних і північно-західних українських землях. Сі землі ближші були до вихідних точок тих нових течій, нових факторів, під впливом яких змінювалося й розвивалося тодішнє українське життя; ці фактори опанували тутешні землі повніше й глибше, знайшовши або сотворивши собі певні опорні точки в самому складі життя, самих відносинах цих земель в виді певних созвучних національних і суспільних елементів самого громадянства. Але чим даліше на схід і східне полудне, тим слабшали ті підстави, на яких опирався розвиток нових відносин, і ті різнородні течії—чи в сфері еволюції суспільно-політичної, чи в процесі економічній, чи культурно-національній, які так глибоко проникали в відносини й життя західних українських земель, все слабше проявляли себе тут, зводячи ся майже або й зовсім на ніщо на крайній східній та східно-полудневій периферії українських земель.

Слідячи ці процеси на підставі матеріалів з західних українських земель, я зазначував звичайно і ті ослаблені форми, в яких проявляли вони себе в східних українських землях. Але самими сими ослабленими формами економічних, чи суспільних, чи культурно-національних процесів, в яких проявляла ся сучасна еволюція західних українських земель, розуміється, не вичерпувалося життя і відносини земель східно-українських. Наслідком відмінних обставин, воно про-

¹⁾ Йй присвячений том V і VI Історії України-Руси.

являло себе і в самостійних та оригінальних формах, які в сумі надавали тутешньому життю кольорит і характер глибоко відмінний не тільки від центральних земель в. кн. Литовського, чи Польського, але навіть і від західніх українських земель. Тут, „яко на Україні“, на окраїнах, периферіях державного, суспільного, культурного життя Польсько-литовської держави не тільки не можна було строго тримати ся утертих шаблонів і формул правного, економічного чи культурного життя сеї держави, але треба було рахувати ся з явищами, відносинами, формами оригінальними, тубільними, „українськими“¹⁾. І коли в попередніх століттях, наслідком колонізаційної й економічної слабости сих земель сї явища й прикмети тубільного, східно-українського життя мали значінне й інтерес тільки місцевий, то почавши з останньої чверти XVI в. вони набирають все більшої сили. Сильний колонізаційний зріст Східної України вливає нові сили в форми, в змагання й напрями тутешнього життя. Він же викликає похід сюди привілегованих елементів і з ними — атрибутів і норм, вироблених змаганнями привілегованих верств Польсько-литовської держави. Але східно-українське жите, жите народніх мас спеціально, набираючи сил, починає формувати ся й кристалізувати ся в рішучій, різкій опозиції до шляхетського життя, що тепер сунуло на нього, та до устрою й права шляхетської республіки, якою стала Польсько-литовська держава. І в міру того як сї опозиційні елементи стають дужчі, численніші, Східна Україна здобуває значінне огнища опозиції, противного полюсу для всього державного, економічного, культурного, національного складу Польської держави: для шляхетського права, шляхетського панщинного господарства, шляхетської католицької польської культури, шляхетського польського панування взагалі, й спеціально — його панування над елементом українським. І коли східно-українські опозиційні антишляхетські елементи входять в конфлікти, а далі підіймають і свідому боротьбу з шляхетським устроєм, — ся боротьба набирає принципіального значіння, і що далі все більше стає ясним, що ся боротьба має рішити питання: бути чи не бути шляхетсько-католицько-польському панованню, шляхетському праву і панщинному господарству на українській землі взагалі.

¹⁾ Як я вже мав нагоду вказувати (в I т. Історії України, вид. 2, с. 2) слово „україна“ в старих українських пам'ятках, як літопись Київська і Галицько-волинська (XII—XIII вв.), уживаєть ся в загальному значінню пограничної землі. В XVI в. ся назва спеціалізуєть ся для середнього Подніпров'я і з часом стає не тільки технічним виразом, але й власним іменем для східно-полудневих українських земель (Подніпров'я з середнім Побожем).

І от прослідивши в кількох томах можливо докладно, під якими впливами політичними, соціальними, економічними, культурними складалося й формувалося жите західніх і північно-західніх українських земель сих століть (від половини XIV до половини XVII в., чи до другої четверти або до початків XVII в. — як у якій сфері) — ми повинні звернути ся тепер з отсим до земель східно-українських. Дещо ми вже зробили: ми знаємо які елементи вносили в тутешне жите право та суспільно-політичний устрій вел. кн. Литовського, потім Польщі, в якім напрямі вливалася на східно-українські землі суспільна та економічна еволюція сих держав. Тепер нам належить прослідити й оцінити силу сопроотивлення сим впливам, яка випливала з обставин, з життя східно-українських земель, і те — що протиставляло се жите впливам, формам і нормам права і життя польсько-литовського (польського в останній сумі).

Се завдання дуже важне й привабливе з становища історика українського життя. Воно має більший інтерес, як те слідження змін, модифікацій українського життя під впливами польського права чи політики. Там український елемент займав ролю пасивну, підпадаючи, угинаючи ся під тими чужими й ворожими йому впливами. Тут він виступає активно-відпорним супроти чужих впливів і творчим, організаційним. Тим більшої уваги варті обставини, в яких він тут себе проявляв, і прояви, в яких він себе виявляв.

Але завдання се стрічається з величезними труднощами — в недостатчі джерел. До середини XVI в. ми знаємо про жите східно-українських земель дуже мало, а для столітя від середини XIV в. до середини XV в., так само як і для попереднього — від середини XIII до серед. XIV — таки так мало, що трудно собі й представити. Тим часом в тих столітях в сім житю пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянню з ранійшим, досить добре нам звісним житем київських часів

Приходить ся збирати найдрібніші звістки, натяки, przypadкові подробиці на протягу кільких століть з цілого простору східно-українських земель від Хмельника до Путивля, від київського Поліся до чорноморського побережа, та доповняти їх щедро выводами ретроспективними, з матеріалів пізнійших — другої половини XVI і першої XVII в., щоб зложити собі якийсь образ тутешніх обставин і загальної еволюції тутешнього життя.

Середнє Подніпровє, що в перших віках історичного життя українських земель було огнищем політичного, економічного, культурного життя для цілої Східної Європи, в тих темних століттях (1/2XIII — 1/2XVI) стало глибоким перелогом, на яким буйно віджила дівича природа, не чуючи над собою важкої руки чоловіка, і серед неї на ново сходили сходи суспільного життя, де в чім навіязуючи до традицій давніших, староруських, в иньшій — розвиваючи ся вповні оригінально серед дозвілля сих здичілих пустинь. Не тільки на мешканця Західної Європи, привичаєного вже до тісного, інтензивно-культурного людського життя, але й на людей з центральних земель вел. кн. Литовського, також ледво що зачеплених якоюсь культурою, сї східні українські землі середини XVI в. робили вражінне якихось диких просторів, незвичайно буйних і богатих дарами природи та позбавлених вповні руйнних слідів людського життя. Подібне вражінне, яке робили на Європейця простори Америки — її гігантські степи, гігантські ліси, гігантські ріки, незвичайно буйна природа і незвичайно слабкі сліди людського життя. Звісний литовський мемуарист середини XVI в. Михайло Литвин—чоловік імпульсивний, з буйною фантазією, добре, хоч і не без гіперболізму, віддає нам сї вражіння від дикого українського дозвілля в своїм трактаті — призначенім для його земляків, також не дуже помацених культурою¹⁾:

„Київ, пише він, „має ґрунти такі родючі і легкі для оброблення, що як виорати їх парою волів, і то тільки оден раз, буде пребогатий урожай. Навіть не оброблені, сї ґрунти дають рослини поживні для людей своїм коріннем та стеблом. Також дерева з ріжними благородними овочами і виноградні лози з великими китяками, зовсім добрими, — вони дико ростуть самі подекуди на скалах. В старих дубах і буках, дуплястих від старости, зчаста здібають ся рої пчіл і стільники прегарні кольором і запахом.

„Звіря в лісах і полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шквіри, а з мяса беруть тільки хребетні, товстїйші части, решту кидають—так його дуже багато. Олениць і диких кабанів зовсім не вживають. Диких коз така маса прибігає зимою з степів в ліси, а літом в степи, що селянин бе їх тисячки. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птахів сила предивна, так що весняною порою хлопці набирають повні човни яець качачих, диких гусей, журавлів, лебедів, а пізнійше набирають повні хижі

¹⁾ De moribus Tartarorum, базельське вид. с. 33 і далі; переклад в Мемуарах вид. Антоновичем I с. 48 і далі.

молодих птахів. Орлят беруть до кліток за для їх пер, що прилажують ся до стріл.

„Собак годують мясом звірячим і рибою. Річки там бувають повні риби, коли нечувані маси осетрів та иньшої великої риби йдуть з моря на солодку воду. Тому деякі з рік звуть ся золотими, особливо Припеть. Дійсно вона в однім місці, коло Мозиря на устю р. Тура ¹⁾, коли прибуває свіжа вода з джерел, на початку марта, що року наповняеть ся таким množеством риби, що як кинути спис, то він стерчить і тримаєть ся просто, немов би його встромив в землю — така там густа риба! Сам би я не повірив, як би не бачив часто, як там черпали без перерви рибу і наловляли часом на оден день тисячку маж приїзжим купцям, що приходять туди під той час, коло повороту сонця (весняного зрівняня)“.

Иньші письменники, другої половини XVI в. і першої половини XVII втворюють сим звісткам, оповідаючи дива про родючість, буйну рослинність і багату фавну східно-полудневої України—Подніпровя, Бра-славщини й східнього Поділя. ²⁾

Чуда кажуть про незвичайну видатність ґрунту, — так що оброблений як найліхше, він дає неймовірні урожаї, вертає посїв до сто разів. Сіяти там що року не треба—на Поділю досить одного року зорати й посіяти—уродить і на другий, а дасть одного року і другий і третій урожай. Коли лишити плуг не полі, то він за два за три дні так заросте, що трудно його знайти. Трава на пастівнях така висока, що волів ледво видко в ній, як пасуть ся: часом навіть і рогів з трави не видко. Ґрунт такий родючий та тяжкий, що треба запратати волів по кілька пар. Бжолы така сила, що вона робить стільники не тільки по дуплах, але й по ямах. Риби така маса місцями, що вона сама гине від тісноти по озерах і затоках, коли вода почне убувати. Я сам бачив, оповідає Боплян, як на устю Орели, закинувши невід, витягнули більш як дві тисячі штук риби, і найменші з них були довгі на стопу. Самару козаки звуть свя-

¹⁾ Річки того імені під Мозирем нема, треба розуміти котрийсь з припетських притоків.

²⁾ Guagnini *Sarmatiae Europaeae descriptio* вид. 1581 р., с. 40—1, Blaise de Vigénère *La description du Royaume de Pologne*, 1573—в Мемуарах вид. Антоновичом I с. 70. Crassinii *Polonia*, 1574 л. 112—3 (переклад Будзінського, 1852). Broniovii *Tartariae descriptio*, 1595, с. 26 (перевод в Записках одеських т. VI). Cellarii *Poloniae descriptio* с. 21—2. Beauplan *Description de l'Ukraine*, вид. Голціна с. 36 і далі (переклад в Мемуарах вид. Антоновичом кн. II).

тою рікою, за її богацтва, як здогадуєть ся він: її околиці найбогатші воском, медом, звіриною, будівляним деревом; тут пробував маса рибалок, що за браком соли вялять рибу в попелі, а також сушать її в великих масах.

Полишаючи на боці гіперболічні подробиці, ми чуємо в сих відзивах, хоч би й перебільшених, реальні прикмети тодішнього українського дикого дозвілля. Навіть у сухих рахунковичів, правительственных ревізорів, що описували доходи українських старостів в середині XVI в., воно вириває вирази здивовання, коли вони говорять про свобідне жите українських ухадників Подніпровя, що „у ставичъне там живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ и сытъятъ тамъ себе медъ яко дома“¹⁾, або про роскішні займанщини тутешніх осадників. „Суть иншы пасеки, и ж и три селища за одну пасеку не стоятъ, пише ревізор про міщан браславських, — „при которой есть на мило земли, а в наименшее на полмили; также в него пашня, стави спустныи, пчоль мноство, зверъ всякий, сады и огороды овощовыи роскошныи и всякий иншыи пожитокъ, в которую пасеку и в земли и в сеножати и дубровы, што ку ей прислушаютъ, не толко не волно есть никому входовъ и пожитковъ некоторыхъ мети, але и дровна ани травы стебла ни хто даромъ взяти не можеть, олижъ все за поклономъ“²⁾. „Пашня тамъ родить збожье всякое завжды лепей, ни жъли при котромъ иншомъ замъку“³⁾, — пише инший ревізор про браславське старство. „Конемъ и всьякому быдлу хованье тамъ роскошное по дубровахъ и свинямъ по дубинкахъ через зиму, а тамъ радо ся быдло всякое тамъ множить. Зубровъ, оленей, лисиць и иншого зверу множество великое. Меду тежъ офитость великая, а предне доброго, чистого, белого, безъ бортей и безъ всякое працы великое, не только съ пасекъ, але готового съ вететовъ выдираючи“³⁾.

Край, досить богатий сам по собі, пролежав облогом кілька століть. Став перелогом на всій просторони до гллубшого Поліся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернігів, — вибуялим, богатим природними силами, але диким, некультурним. Як і коли стало ся се з колишнім огнищем східно-європейського жита?

¹⁾ Архив Югозап. Рос. VII. I с. 103.

²⁾ Zródła dziejowe VI с. 127 р. (друковано з копії, з деякими очевидними помилками—я дещо поправляю).

³⁾ Архивъ Югозап. Рос. VII. II с. 21.

Велика, кількості прогалина в наших джерелах дає можливість відповісти на це питання тільки дуже загально.

Приготовляло ся се спустошення вже здавна, наслідком упадку державної організації, державного життя, — з одного боку, сильного натиску кочових орд — з другого; явища сі йдуть в парі й звязані між собою. Уже з другої половини XII в. стає очевидною безсилість державної організації, княжої влади стримати натиск кочовника над передстеповий пояс української колонізації. Передстеповий пояс нищить ся, пустіє. Вся східно-полуднева Україна починає підупадати; жите політичне, економічне, культурне починає все сильніше й замітніше відливати відси в ліше захищені й спокійніші краї західні й північні¹⁾. Ослабленне Половецкої орди в другім і третім десятиліттю XIII в., можливо, трохи затримало сей процес і дещо уліпило колонізаційні обставини передстепового поясу, але за бідністю джерел про се можна говорити хіба в формі гіпотези. Та слідом Батигів погром задає рішучий удар політичному життю східної України, а в дальшій лінії — також економічному й культурному. Значна частина східно-української території виломлюєть ся з князівсько-дружинного устрою й вертаєть ся до давнього аморфного життя поодиноких громад під татарською зверхністю. В иньших частях, де князівсько-дружинний режим задержав ся, або відновив ся, він маліє, дрібніє, вироджуєть ся й затрачує свій політичний характер: державно-правні прикмети його слабнуть все більше й уступають місце прикметам приватно-правним²⁾. Під тяжкою рукою татарської зверхности, дикої, варварської й особливо неприхильної, підзорливої та ворожої до вищих, правительственных верств, до влади, до всього що може бути завязком організації, опозиції, відпору, — жите дичіло, вироджувало ся. Вищі, заможніші, культурніші верстви, вибагливіші що до обставин життя, починають кидати східно-українські землі, що так мало давали запоруки безпечности, ладу, порядку. Боярство і міський патриціат, духовенство й артистично-ремісничалюдінь мандрує на захід, в Галицько-волинські землі, і на північ, в землі українські, білоруські, великоруські.

Повного спустошення в Східній Україні ще нема. Для низших верств, придавлених боярсько-капіталістичними елементами, такі зміни на перших початках могли навіть бути досить пожадані. Тим більше, що татарське правительство, поки держало свої орди в ру-

1) Про се див. в т. III² с. 334 і т. VI с. 5 і далі.

2) Див. в т. III² с. 155 і далі.

ках і могло вести якусь плянову політику, безперечно, йшло на зустріч течіям, зверненням проти князівсько-дружинного режиму, й му- сіло старати ся як найменше наприкрятися українському демосови, там де він ставив ся ворожо супроти сього режиму. Ми бачили в своїм часі, що навіть у слободи, осаджувані татарськими баскаками, збирало ся багато осадників, і люде тікали туди з сіл княжих¹⁾. Де князівсько-дружинний режим упадав, — жите демократизувалось, „без холопа і без пана“ до певної міри. Де князівсько-дружинний режим зістав ся, там з разом з своїм здрібненням мав він тенденцію розвивати далі холопсько-панську еволюцію; отсе й підрізувало його при конкуренції того демократичного складу житя.

Загалом беручи, жите демократизувалось, але заразом му сіло дичіти й грубіти під зверхністю татарських емірів і баскаків. Особливо коли почала вироджувати ся, розвалювати ся ординська організація і дисципліна — а се, як знаємо, почало вже зовсім виразно давати себе знати з останньою чвертю XIII віка²⁾. Серед ординської анархії жите безборонних, безкняжих громад ставало неспокійним і тривожним, гірше навіть від дрібних і малосилях князівств — де вони заціліли або відродили ся там, в східній Україні. Патріархальне жите громад під управою своїх атаманів, без всякого мішання з боку їх „отчичів і дідичів“ — ханів татарських, що сиділи собі в Орді й тільки прислалли своїх баскаків по данину, — як малює се русько-литовська літопись в звіснім оповіданню про Подільську землю перед литовською окупацією, — му сіло часто давати місце епізодам і періодам далеко меньше спокійним. Серед безладя, що зачинаєть ся в Орді з кінцем XIII в., серед боротьби емірів і ватажків між собою, що зводили свої рахунки на „улусах“ свого противника, серед грабінницької самоволі разбійницьких ватаг, що вироджувалася в таких обставинах, — жите в близьким сусідстві степів і орд ставало повним тривоги й небезпеки.

Розумієть ся, як то кажуть — голий розбою не боїть ся; серед сього тривожного житя виховували ся елементи, які приспособляли ся до сеї тривоги й небезпеки, завсіди готові відбити ся від татарських напастників і заплатити їм тимже. Але хліборобській, господарській людности такі неспокої не могли бути милі, й спокійніші та ліпше загосподарені елементи, що мали щось до страчення, му сіли відпливати, мандрувати далі від татарських пополохів, на

¹⁾ Див. т. III² с. 153—4.

²⁾ Див. т. IV² с. 294.

захід і північ. Східня Україна, стративши хутко вищі верстви, верхи своєї суспільности, мусіла поволі тратити взагалі оселу, хліборобську українську людність, — поволі пустіти, починаючи від крайніх своїх периферій, на степовім пограниччю, і далі в глибину. Те що ставало пограниччем, своєю дорогою рідшало, пустійшало все більше, і оселе, рільниче жите українске все більше концентрувало ся на північний захід, збирало ся в краях лісових. А передстеповий край, не кажучи за степові пограниччя, все більше починав експлоатувати ся тільки наїздом, „уходами“, як то бачимо в XVI в.: українська людність разходила ся з весною з своїх лісових осад по тих покинутих просторах, ловила рибу, дичину, збирала мед і віск; сміливіші, особливо бездомні, менше вибагливі й зимували тут часом. Але оселе, господарське жите відступало все далі й далі на північ і захід, в поліські краї.

Сей процес мусів потягнути ся яких півтора століття, більше і менше — як по обставинам.

В другій половині XIV в. східня Україна входить у склад Литовської держави, дістає на ново державну організацію, княжу власть і дружинно-боярську верству. З'являеть ся на ново тенденція вернути собі страчені простори, закріпити її узброєними замками, утворити нові кадри воєнно-служебної людности.

Найбільш визначним і енергічним репрезентантом сих змагань в наших джерелах, в данім ними матеріалі, виступає Витовт. Ми знаємо, що він змагав до того, аби поставити під свої впливи саму Орду, і для того зробив кілька походів в степи, а пізнійше політичними способами — виводячи своїх протеже на ханський престіл, пильнував тримати орди в своїй залежності, і дійсно вмів досягнути те, що на чорноморськім побережю його воля була законом для ту-тешніх Татар. Річні дороги Дніпра, Бога, Дністра, їх виходи в море хоче мати він в своїх руках, і для того ставить тут ряд замків. Відживають давні, віками погребані ідеї про урядження експортowych портів на чорноморськім побережю, митних комор на тих степових дорогах; для їх охорони ставлять ся замки, а в плянах їх мають і ще більше¹⁾. Наданне чорноморського побережя Вучацким з 1442 р., що говорить про „замки наші: Каравул на Дністрі, Чорний город там де Дністер паде в море, і Качибейв на морськім березі, з усіма містами, портами, митами водними і сухопутними“, та ставить

¹⁾ Див. т. IV² с. 313—315, т. VI с. 58—9 і прим. 2.

новому державцеві в обов'язок укріпити і в ліпший стан привести сі замки й городи¹⁾, — як відгомін свіжої ще пам'яті про Витовтові заходи на Чорноморю має зовсім реальне значіння. В Витовтових часах се були зовсім серйозні плани, як показує історія побудовання замку на Дністровім лимані (мабуть тогож Чорного городу). Границі України зачеркували ся по чорноморські береги на полудні, по Донець і Тиху Сосну на сході²⁾. Се був поворот до давнього стану річей— п'ять століть назад, як ще турецький потік не залляв чорноморських степів. І в першій чверті XV в., при енергії Витовта, при великих силах, які давала сконцентрована, в одних руках зібрана Литовська держава, сильна і однотайна під міцною рукою Витовта — сі завдання могли б в значній мірі бути сповнені.

Не без значіння може бути се, що Витовт всю східно-полудневу Україну (окрім Сіверщини) задержував в своїй безпосередній власті, не даючи в державу князям. Поділе, коли воно перейшло до нього (західне від р. 1411, східне мабуть ще від 1393 р. і без перерви до смерті Витовта), він обсадив своїми старостами. В Київщині, разом з Задніпровем, по смерті Скіргайла, що дістав сю волость на основі умови з Ягайлом, посадив Витовт свого товариша кн. Івана Ольгимунтовича, але не в ролі князя володаря, а в ролі намістника тільки („даль ему держати Киевъ“, як каже русько-литовська літопись). І така управа через намістників, очевидно, потягнула ся до самого надання Київщини Олельку Володимировичу (в 1440—1 р.)³⁾.

¹⁾ Грамота в моїй книзі: Барское староство, с. 25—6.

²⁾ Пізнійший обвід границь з часів Семєна Олельковича — зараз низше про се.

³⁾ Київських державців перших двох десятиліть XV в. не знаємо докладно. Не знаємо, як довго сидів Іван Ольгимунтович: остатні сліди його житя маємо з р. 1401 (див. у Вольфа sub voce), але чи був він тоді київським державцем, не видно. Між убитими в 1399 р. на Ворсклі фігурує князь Іван Борисович київський, і коли се не помилка, то приходить ся думати, що Іван Ольгимунтович в Києві просидів не довго, і був хтось по нїм. Див. про се в моїй Історії Київщини с. 501; ототоженне Івана Борисовича з Іваном Ольгимунтовичем, зроблене ще Густинським літописцем, розумієть ся, не можливе, але не більше помагає й поправка, предложена Вольфом, с. 95: замість „Івана Борисовича“ читати „Бориса Івановича“ і вважати його сином Івана Ольгимунтовича, по за тим незвісним. Не знаю також, звідки зачерпнув пок. Малишевський вказівку, що син Івана Ольгимунтовича Андрій „називаєть ся київським князем коло р. 1420“ (Домніканець Япекъ Одровонжь, с. 461—2). В документальнім, взагалі джереловім мате-

Дуже можливо, що Витовт умисно не давав тут волостей нікому, щоб мати вповні свободну руку в задуманім руху на полудне, — щоб вести його по одному плянови на цілій лівні.

На жаль, недостача актового матеріалу з близьких Витовтови часів не дає нам можливість слідити за його заходами коло колонізації й організації в середині самого того передстепового поясу. Тільки для західнього Поділля (пізнійшого Подільського воеводства) задержалося певне число Витовтових надань¹⁾. Се переважно записи сум на різних маєностях, роздаваних в державу різним особам — Русинам (місцевим і з дальших земель) і різним приходням. Таке роздавання, инакше сказати — формованне військово-служебної верстви й військово-служебного землеволодіння, судячи по захованим вказівкам, велося інтенсивно, очевидно — не тільки на поділля, але і в Брацлавщині, і в Київщині²⁾. Поруч військово-служебного привілегованого

ріалі я не знаю такої згадки; не знають її й дослідники, що займалися біографією сього Андрія Івановича (Пулаский, Вольф). Аж 1422 р. згадується син Івана Ольгимунтовича Михайло як *capitaneus kiiowensis* і носить сей титул до рр. 1431—3.

¹⁾ Матеріали до історії Зах. України ч. 18—22, Акты Зап. Росіи I ч. 22 (факсиміле в Палеограф. снимках, 19), Акты Юж. и Зап. Р. I ч. 17; иньші надання і згадки про них вказані в моїй книзі Барское староство с. 27 і в книзі Молчановского с. 318 і далі (є одначе і кілька фальсифікатів — як грамоти на Княжу Луку і Симяків).

²⁾ З Брацлавщини і з полудневої (зароської) Київщини, що до неї зачислялася, маємо кілька згадок про привілеговане (військово-служебне) володінне, що сягало часів Витовта, але все се в документах пізнійших, і з них деякі зовсім певно фальшиві, а иньші непевні. Так грубий фальсифікат представляє грамота в. кн. Олександра з 1509 р. (*sic*) про Жаботин і Оловятин, з згадкою про надання Витовта (видав проф. Антонович в Київ. Старині 1896 X с. 2, вважаючи за автентичну). Без сумніву не автентичний лист Свитригайла Карпу Микулинському з 1431 р., де згадують ся володіння Микулинських (Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 4). Деякі підозріння будить і пізнійший лист Жигимонта (*ib.* ч. 28), але може бути, що він тільки підправлений; але друга грамота Свитригайла, з згадкою про надання Витовта Микулинському, переказана в сім листі, мабуть не була автентична. В записи 1580 р., виданій проф. Антоновичом (К. Ст., I с.) надання Ольбрахта зовсім неймовірне, бо Калаур лежав на території литовській, і мабуть не певніше й надання Витовта (пор. мою рецензію в Записках т. XVI с. 6). Згадки про надання Витовта в грамоті Олександра 1505 р. (*Starozytna Polska III* с. 535 — див. низше) приходиться ся брати на віру — документи мовляв погоріли. Більше значінне мають згадки про „отчини“ деяких бояр-шляхти в наданнях Казимира 1448 р. (див. низше) — отчини Рогози й Івашка Львовича в східній Брацлавщині.

землеволодіння, що забезпечувало певну воєнну силу сим землям, формувалися кадри воєнно-служебного селянства, так званих слуг, які звільнялися з усяких інших повинностей, або сі інші повинности зводилися до мінімуму в заміну за обов'язок воєнної служби. В пізнійшій описи київських сіл маємо при сих воєнно-служебних осадах, які в захованім до наших часів фрагменті досить густим рядом криють західно-південне київське пограниччє, виразні відсилки до Витовтових практик, які дозволяють бачити в організації сих воєнно-служебних кадрів діло Витовта, безпосередно його та його намісників¹⁾. Разом з тим мусіли йти заходи коло будови укріплених замків, що мали служити опорними вузлами сеї воєнної організації.

З смертю Витовта центральне правительство уже не займалось більше сею справою так енергічно. Західне Поділля перейшло до Польщі і з заведенням тут польського устрою (по смерті Ягайла) було більше полишене власному промишленню місцевої шляхти. Правительство в. кн. Литовського, заклопотане внутрішніми завірюхами й відносинами до Польщі, тратить інтерес і розумінне сеї східно-південної справи, начеркеної Витовтом — як взагалі занебує свою східну політику. Нові київські князі — Омелько і його син Семен, що в 1440-х рр. дістають в уділ Київщину з Задніуровем, полишені своїм слабким силам, могли тільки слабшими заходами і не так планоно вести далі традиції Витовтової політики — рух на південне. Але так само було в Браสลавщині, хоч би вона правила ся намісниками безпосередно від центрального правительства²⁾.

1) Див. низше.

2) Хто правив Браславщиною в Казимирових часах, се не дуже ясно. Грамота Свиртригайла для Браславщини з сих часів не можемо вказати. Грамота його на Згаровці й Котюжинці, звісна з пізнійшого копіарія (Archiwum Sanguszków I ч. 42), з датою 1444 р., коли автентична, належить мабуть до ранійшого часу (індикт вказує на 1437). Грамота на Ричегів, з р. 1445 (Грамоты в. кн. Литовских ч. 5), має підозрілу як на такий рік, згадку про порученне від в. кн. Володислава Ягайловича (сеї Ричегів правдоподібно те саме що Урунчугів граничного обводу 1570 р., маєтність Ободенських, на Роси, між Погребищами й Джуноківим — у Яблоновского jakiś Unruczów — Zródła dz. XXII с. 627). Так само непевна, що до своєї форми, одинока грамота Семена Омельковича на браславські маєтности — наданне Пашкевичам з 1459 р. (наведене низше). В своїм місці (т. IV² с. 235) я вказав на те, що обвід границь, вчинений Семеном Омельковичом, може натякати на те, що Браславщина належала до нього. З другого боку маємо записи про надання в. кн. Казимира в Браславщині, що

Від Омельковичів маємо кілька надань, або згадок про них, які показують на неустанный рух на полудне — кольопізаційний і організаційний. Семен Омелькович переводить розмежування своєї волости з Кримською й Золотою ордою — „выслалъ намѣстника своего Свиридова, который отъ него Черкасы держалъ, и тотъ по тымъ мѣстцамъ разъѣждчалъ и по тымъ урочищамъ границы клалъ, яко съ землею Татарскою такъ и зъ Бѣлымъ городомъ, такъ тежъ зъ землею Волоскою“ — „отъ Марахвы рѣчки, которая впала въ Днѣстръ¹⁾, и на низъ Днѣстромъ — по половинѣ Днѣстра, мимо Тегиню, ажь гдѣ Днѣстръ упалъ въ море, а оттоль съ устья Днѣстрова линеномъ пошла граница мимо Очаковъ ажь до устья Днѣпрова²⁾, а отъ устья Днѣпрова до Таваня — а по той сторонѣ Таваня съ Перекопскою землею граница вашей милости по Овечу воду и в-верхъ Овечей воды, а отъ верховъ Овечей воды у верхъ Самары и у-верхъ Овечея воды, а отъ верховъ Овечея воды у-верхъ Самара и у-верхъ Оргѣя ажь до Донца и отъ Донца по Тихую Сосну“³⁾.

Коли вважали потрібним обіздити ті границі та класти па них граничні знаки, видно, що надавали тим територіальним претензіям на землі нижнього Дніпра або верхів Самари якесь реальне значіння. Пізнійша реляція переказує разом з оповіданнями про той граничний обвід і пам'ять про те, що на Тавані перевози (себото доходи з них) були по половині — половина на вел. князя, половина на хана

належать, очевидно, до початку 1448 р. (див. низше). Приклад, який я подав у своїй статейці: До питання про правно-державне становище київських князів XV в. (Записки т. XXXI і Розвідки кн. III), правда, показує, що Казимир вважав можливим втручати ся в місцеві справи княжих волостей. Але маємо таку звістку, що в 1463 р. Браслав держав кн. Михайло Чорторійський — очевидно як великокняжий намістник (Длугош V с. 372) (иньша звістка — про намістникованне Сангушковича в 1446 р. опираєть ся на дуже непевних підставах — пор. *Monografia ks. Sanguszków* I с. 115 — 8). Се вказувало б на безпосередню залежість Браславщини від великокняжого правительства.

1) Мурахва була границею литовського Поділя з коронним.

2) „А Очаковъ на земли вашей милости господарскіе стоить“, додає ся пізнійша реляція, на підставі відомостей від київських старожилів, що оповідали про сей давній обвід границь.

3) Акты Зап. Рос. II ч. 99 — реляція в. кн. Жигимонту (коло р. 1540) про границі в. кн. Литовського на підставі оповідань „людей старых Клян, Черкашан і Канівців“, що пам'ятали той обвід Семена Омельковича.

кримського. Факт сей належить, очевидно, до часу перед Менглі-гераєм, за часів Одельковича, і дає нам ілюстрацію реального значіння, яке мали ті границі з Кримом або Волощиною в сих — пізнійше диких стінах.

Про розміри кольонізації, й її поступи деяке понятє дають нам звістки про стан її перед Менглі-гераєвими спустошеннями, які можемо зібрати з сучасних документів і пізнійших згадок.

Ідучи від заходу, від Поділя коронного перед усім маємо оте звістне вже нам наданне Бучацкому чорноморських замків Чорного города і Качибєя, з приваєжними околицями, що в тих часах, 1440-х рр., ще вважало ся на стільки реальним, що Бучацкі завели процес з королівською адміністрацією за права на приморські пересини. Але се значінне надавалось сим землям т. ск. по інерції — по традиції Витовтових і Ягайлових заходів; претенсії до них не були підтримані правительством і землі сі виходять з реального володіння чи Корони, чи в. кн. Литовського, до якого се побереже, як ми бачили, все такг зачисляло ся по давній памяти і в другій половині XV віку.

На середнім Дністрі найдальше висунений в степи замок — се звісний нам Каравул (коло Рашкова), з добре захованими слідами укріплень. Вище його звісний ряд держав і маєтностей XV віку: Буша і Грушовець на Мурахві, Берладка на Мурашці, Бронниця, Іванківці, Агдашів (Акташ, білий камінь), инакше Серебря, далі — Ляшівці, Лядава, Козлов — все маєтности тубильних, українських родів — Буцнів, Козловських, Нешевичів, Ляшовських¹⁾. Пізнійша традиція — в середині XVI в. — коли сі подністриянські простори були „з давніх часів пустими“, заховала память²⁾ про замок на Жвані — пізнійше „городище Жван“ (теп. Жван не далеко від Дністра) і другий в Голчедаєві, на Лядаві (згаданий в перемирнім трактаті 1431 р., теп. Верхній Голчедаїв).

За Дністром, від устя Мурахви границя осад, чи шляхетських маєтностей XV віка відступає поволі на північ. Полишаючи на боці сильно непевну грамоту Семена Одельковича на маєтности Шашкевичів з 1459 р.³⁾, де виступає поріче р. Косниці і Русави аж по

¹⁾ Див. про се мою книгу „Барское староство“ с. 37 і далі, і долучену там історичну мапу.

²⁾ В „апольогіі“ Претвича — Biblioteka Warszaw. 1866, III с. 52.

³⁾ Грамоты в. кн. Литовських ч. 9. Дослідниками ся грамота приймаєть ся, до Яблоновского влючно (Украина, с. 605).

саму р. Рашківку, з городищем Тимолівським (Тиманівським) і Драгошівським (теп. Комаргород), маємо більш певні вказівки в цінній записи про роздачу Казимиром маєтностей в Браславщині на вишеським соймі 1448 р.¹⁾ Тут знаходимо такі надання й potwierдження: Рогоза дістає привилей на отчини свої Мервинці, Гиковці і Кобиле, і вслуги Воробієвичі й Шпиків — вони тягнуть ся смугою понад Мурахвою аж до Богу: Мервинці на долишній Мурахві²⁾, Кобилево — може Кобилецьке коло середньої, Воробієвці і коло них Рогозна на Богу, Шпиків між ними. Іванко Гинкович дістає наданне на Бортники не далеко Браслава (на пол.-зах.) і Юрківці за Богом. Якийсь вийт Станислав дістає Єрмолинці, і мабуть він же³⁾ — Остолопів, Дашів, Ометинці, Ситківці, Крошивну й Роговці — маєтности за Богом, від устя Собу на північ. В тій же місцевости має Слупиця Куну й Носовці, Копоть Кошівці (коло Собу) і Кожинці (коло Роськи), Шелибор Кальник і крім того Шандирів і Куничне (на півн. від Браслава), Менько Ілинці (на горішнім Собу), коло нього Івашенко Осташкович Вязовець. Грицько Ясманович дістає грамоту на Кроковці (Криківці в дорічу Бога, на півн. від Браслава), Жорнища (в дорічу Соба, коло Ілинця), Оратів (в дорічу Роськи) і Погребище (вже на самій Роси). Грицько Баласепревич (!) на Долинне (було в ґрунтах Розволужських — теп. Володарки, в порічу р. Молочної⁴⁾ і Пальчиківці — є тепер тільки Пальчиків на низу Гьилого Тикича. Коли се він, то „доходи лебедицькі“, що належали як отчина Івашку Львовичу разом з селами Релів і Росечеїв⁵⁾, можна власти на околиці звісного Лебедина⁶⁾, в дорічу Виси (тому тих сіл не можна

¹⁾ Документи арх. юстиції с. 46 (про дату див. в передмові, с. IX). Досі в літературу пішли тільки деякі витяги з сеї записи, зроблені Любавским (Обл. дѣленіе с. 264 — 5) і за ним Яблоновским (Україна). Інші, які Любавский не потрапив перенести на мапу, зіставались досі не використані.

²⁾ Так приймали Любавский і Яблоновский, і се справді правдоподібніше, ніж Мервин в дорічу Роськи (хоч не знаю, чи брали його в рахунок ті дослідники) — з огляду на місце „вслуг“ Рогози.

³⁾ В виданню вони відділені, але „а Скабарни“ се мабуть не назва особи, а маєтности (зіпсована).

⁴⁾ *Źródła dz. XXI* с. 24.

⁵⁾ „Івашку Львовичу на отчину potwierженє на селе Релева на Расачеев а на лебединське доходи“.

⁶⁾ Лебедином звав ся й Шпиків (див. *Źródła dz. XXI* с. 624), але Шпиків фігурує в сих же записях осібно, й тут не може йти в рахубу.

вже тепер відшукати — бо ся східня околиця спустіла найбільш радикально¹⁾.

Сей інтересний ряд можна б доповнити ще реєстром маєтностей Дашковичів, потверджених за ними в 1505 р. По словам Федька Дашковича, що дістав се потвердження, вислужив сі маєтности дід його за часів Витовта. Ся голословна заява мало що варта, і комплекс маєтностей сих зложив ся протягом довшого часу, але можна прийняти, що він, бодай в значній часті, сягає часів перед татарськими погромами. Окрім звісного нам Шандирева, знаходимо тут маєтности: Клищеве, Тростянець, Тиврів — все в сусідстві Шандирева, над Богом і коло нього, далі Волчківці й Несторовці (їх місця не можемо вказати²⁾), також „селища“ (слід їх, дійсно, заник зовсім): Оринича і Костино на р. Косниці, Збуново і Паробче на Русаві, Ленів і Михайлово — не звісно ближше, де саме³⁾.

Для Звенигородщини маємо цікаве потвердження в кн. Олександра Гринку Васькевичу на маєтности — селища Миглієво (Млїв), Орловець і Лінчинці (інакше Глінчинці), в порічах Вільшани і Тясмина: землі сі були „отчиною й вислугою Федька Васькевича, землянина звенигородського“, що згинув від Татар, і з рукою його вдови перейшли до Гринка Васьковича⁴⁾. В середині XVI в. сі маєтности належали Зубрикам, і крім них володіли вони ще селищем Радивонівським в поріччю Тясмина (пізнійший Жаботин) — правдоподібно се такий же останок колишніх маєтностей з перед запустіння, як і ті звенигородські їх селища⁵⁾.

На Поросю, що належало до Київського князівства, маємо кілька надань кн. Одельковичів⁶⁾. В 1451 р. надає кн. Оделько боярам своїм Івашку й Петру Григоровичам селище Таганчу, що перед тим держав якийсь „панъ Игнатъ Шумаковъ“; другим разом дістали вони від нього Товарів на Роси (коло теп. Межирич); їх батьків-

¹⁾ Там може було й с. „Пореевъцы“, що дістав якийсь Пушка разом з тим Гриньком „Баласепревичом“.

²⁾ Несторовці звязують з Нестерваром (Любавский, Яблоновский) — робити се можна тільки гіпотетично.

³⁾ Віймок в Starożytna Polska III с. 535, пор. Любавского Обл. дѣленіе с. 265.

⁴⁾ Грамоты в. кн. Литовскихъ ч. 13, пор. 23.

⁵⁾ Архивъ VII. I с. 90: „Иванъ Зубрикъ маеть... по жонѣ селища: Мехлево, Личинцы, Горловъцы, ...другое именье его селище Радивоньское на рече Тясмене“.

⁶⁾ Див. мої: Кілька київських документів XV — XVI в. (Записки т. XI і Розвідки й мат. II).

щиною був Григорів на Дніпрі, низше Терехтемирова. Іншому „боярину нашому пану Андрію Морозови“ падає кн. Семен Олелькович „село Жердеву“ тамже над Дніпром, вище Канева¹⁾. Бояре Єрші володіли в другій половині XV в. Могилами і Вілим-берегом (Дніпровським побережжям, очевидно — понизше Роси)²⁾. Якийсь кн. Роман володіє великими маєтностями над Росею: Рут Старий і Новий, Тоганів, Очків, Новоселе, Клайклище (!) і Костомирів — від нього переходять вони в другій пол. XV в. до Івашенцевичів³⁾.

За Дніпром знаємо в тих часах маєтности Глинських — поріччя Ворскла і Сули. Лозків — ґрунти Жеребятинські по р. Карани й далі в глибину Задніпров'я. Кн. Половців Рожиновських — ґрунти Рожнівські й Ніжинські, між Десною, Удаєм і Остром, на підставі мовляв привилею ще від кн. Володимира Ольгердовича⁴⁾.

В сумі сі отчини й вислуги, надання й potwierдження тягнуть ся широкою смугою від устя Мурахови більше меньше на усте Сули, становлячи такби сказати передову лінію тодішньої колонізації. На скільки реально вона була колонізована, розумієть ся, не можна сказати. Але судячи з того, що зараз побачимо — про села княжі на полудневій границі Київщини, мусимо думати, що вповні безлюдними навіть сі передові пости тодішнього колонізаційного походу не були: сі „отчини“ й „вислуги“ випрошували ся й роздавали ся не тільки в надії якоїсь будучої колонізації а й організували ся економічно, загосподарювали ся по троху — хоч переважало, без сумніву, над оселою господарською колонізацією господарство уходне, наїздом. Для якогось інтензивнішого господарства не могло тут бути місця: хліборобство напр. можна мислити собі тільки в дуже скромних розмірах. З другого боку той факт, що маєтности того чи иншого властителя чи державця не виступають переважно в виді одного обрубного комплексу, а складають ся з кількох куспів, часом досить віддалених оден від одного, дозволяє здогадувати ся, що землі навіть в сім передовім поясі були досить розібрані, цінили ся, освоювали й випрошували ся у центрального правительства на перебіг! Значить воєнно-службне землеволодінне було досить розвинене. Ті відомости про маєтности, які маємо, вказують тільки деякі з них, і в дійсности категорія

1) „Дердева“ в ревізії 1552 р. (Архивъ VII. I с. 98, пор. Велчка I с. 399).

2) Уляна Єршівна в першій чверти XV в. зве їх „именями отчизними і материзними“ — *ibid.*

3) Витяг з актів в *Słown. geogr. sub voce* Макарів.

4) Див. т. VI с. 283—6.

тутешніх бояр-землян була далеко численніша, — хоч в порівнянні з землями ліше засидженими тутешнє землеводіннє, розумієть ся, зіставало ся дуже рідким. Крім роздаваннє земель боярам-землянам, в інтересах кольтонізації й воєнної оборони, в тих же інтересах розвивало ся закладаннє громад воєнно-служебних, селянських, на землях, які зіставали ся в безпосереднім розпорядженню князя чи великокняжого намістника. Звістна нам опись Київщини, списана по смерті Семена Олельковича, перед татарськими погромами, кидає цікаве світло і на організацію сеї селянської воєнно-служебної кольтонізації, і на тутешнє господарство.

В тім фрагменті, який маємо, виступає ряд сіл, починаючи від Роси і під Житомир та Чуднів. Значна частина імен сих осад заникла і їх місця не можемо означити, так що льокалізувати сей образ воєнно-селянської кольтонізації можемо тільки почасті; але східно-полудневі осади таки мабуть пропали, разом з описю замків Черкас і Канєва (географічного порядку фрагмент не держить ся докладно). Фрагмент розночинаєть ся сєлом Терпсєвим „на Рси“ (пізнійш не звістнє). Далі маємо с. Антонів недалеко Роси (над Березянкю), кілька сіл над Раставицею: Щербів (теп. Ружин), Вчерашнє, може Радостів. Потім Почуйково на Каменці, Сокольча на Унаві, Ходорків і Скочиців на Ірєни, Водотгін на верху Здвижа. Крім того кілька сіл над Дніпром — на полуднє від Києва, як Гуляльники коло Ржищева¹⁾ (групи сіл коло Житомира і Чуднова мають уже иньший характер). Осади сі й иньші з ними названі, яких місця не можемо близше означити (таких є сім) майже всі мають згадку про практику Витовтових часів²⁾. Се показує, що маємо тут до діла з осадами старими, не молодшими, а може й старшими від Витовтових часів. Саму воєнно-служебну організацію їх можемо вважати, з певною правдоподібністю, дійсно ділом Витовта та його намістників: слабкість привілеюваної воєнно-служебної верстви зовсім природно могла понудити його до організації кадрів воєнно-служебного селянства, з елементів заможнійших, економічно сильнійших. Вони носять технічну назву „слуг“. Їх головний обовязок — воєнна служба: „а служба ихь толко на войну ходить“, „на войну хоживали, а иного ничого не знали“ — в значінню яких небуть робіт. Тільки подимщину давали — себто ріжні натуралії з свого господарства, і то тільки раз на три роки: „а по-

¹⁾ Глеваха коло Василькова не йде в рахубу — се село не воєнно-служебне, а тягле — на толоку ходили звідти до білгородського двору.

²⁾ Тільки в чотирох її нема, і з них село Радостів виразно виступає як новоосаднє.

димщину даивали за великого князя Витовта на третій годъ“; часом згадуєть ся ще обовязок „болкуновщини“ (поволовщини), але тільки на приїзд самого в. кн. Витовта (отже рід т. зв. стації). Дперва кн. Семен став заводити „новину“ в селах, які близше лежали до його дворів: казав їм „на толоку ходити, сіна косити, став сипати“, і ся новина, очевидно, будила серед тих слуг велике незадоволення — „того дей имъ и-старини не бывало“. Осади не великі — найчастійше 5 до 10 господарств, але єсть такі, де всього два-три господарства, а в однім сидить тільки сам оден отаман — осадчий, сподіваючи ся осадників; два найбільші села мають по двадцять служебних господарств, з отаманом разом. Поруч военно-служебних в невеликім числі стрічаємо таких, що сиділи на „вроці“, медовій або куничній дани, а також „свобідних“, які ще не висиділи волі, не запомоглись, і через те ще не несуть ніяких повинностей. В сумі сі 18 сіл, описані в нашім фрагменті, посилали на війну близько 150 конних вояків.

Відомости його доповняє в дечім пізнійша опись київського замку (1552 р.). Вона згадує „села, съ которыхъ выходило люду папцерьного на службу господарскую 146, а тепер тые села пусты вси“, і вчисляє сім таких сіл (Куликів, Попадичі, Рословичі, Янковичі, Юриєвичі, Невеселово, Іванковичі)¹⁾. Деякі з отсих сіл зникли без сліду, инші звісні в близшім сусідстві Київа, зараз на полудне від нього; мабуть всі вони більше-менше до сеї околиці належать. Нема сумніву, що память про них належить теж до часів перед спустіннем Київщини, і таким чином ся звістка доповняє собою звістки описи XV в.: в тім фрагменті її, який маємо, нема сеї околиці, і ні одного з названих вище сіл не маємо в нїм. Се показує наскільки значнійша в дійсности була ся военно-служебна кольонізація, і наскільки частинні відомости про неї маємо в нашім фрагменті.

Опорними базами — узлами сеї военно-служебної організації служили замки, але на жаль ми про них маємо дуже слабі відомости з сих часів. На подільськім пограничу бачили ми два замки, правдоподібно невеликі — Голчедаїв і Жван. На середнім Дністрі — Караул. На середнім Богу крайній замок в напрямі до степів, звістний нам — се Браслав. Далі на схід Звенигород, знищений під час татарських погромів і потім не відновлений. На Дніпрі крайній замок в Черкасах. За Витовта мусіли бути якісь замки на низу Дніпра і Бога (порівняти звістку про якийсь город св. Івана, поставлений

¹⁾ Архивъ VII. I с. 121.

Витовтом десь на нижнім Дніпрі) — вони відповідали б тим чорноморським замкам в околиці Дністра і були потрібні, як передові пости, для охорони хоч би митних комор тих часів. Але про них не маємо ніяких докладніших відомостей¹⁾. Знаємо тільки сю внутрішню лінію — Браслав, Звенигород, Черкаси. Можливо переходила вона й за Дніпро — тут міг бути також замок в поріччю коли не Ворскла, то Сули, але вказати його ближше ми не спроможні.

Деякі згадки з XV в. і з пізніших, напр. в описах українських замків середини XVI в. кидають світло на колонізацію й жите, яке розвивало ся під основою сеї воєнної організації. Житомирці згадують в 1552 р., які то доходи несли замкові млини перед спустошенням, як ще села не спустіли — тому шістьдесят, сімдесят, вісімдесят літ. „Добрыхъ лѣтъ, гды пашня роживала, а мелочи тут воживано муку до Києва и до иншихъ замковъ, прихоживало тогды з млына выховане хлебом на сорокъ особъ, бо привоживано молоти и з Чуднова, и з Слободищ, и з инших сел што по Тетереви“²⁾. Цікаво порівняти з пізнішим нужденним станом Житомира і його околиці, в середині XVI в.³⁾, звістки про нього в описи XV віку: — тоді в нїм було двадцять корчом, а в Чуднові 53, „а в мeste людей полно“⁴⁾. В Браславщині пригадували, як за давніших часів ходили підводи з Браслава до Каніва, Київа й Черкас навпростець „по селом, которы передъ тымъ бывали, а теперь вжо од поганства спустели“⁵⁾ — отже були не тільки номінальні права на ті села, але й реальні осади. З сусіднього подільського погравича маємо цікаву пізнішу пам'ять в меморіалі Претвича, як то „тих часів як Ров, Олчедаїв та Жван не були спустошені, багато людей сиділо коло тих замків“, але потім підчас спустошень воевода волоський перегнав їх за Дністер й оселив у себе; а як поставлено замок в Барі й стала та околиця залюднюватись, почали й ті емігранти (чи їх потомки) назад вертатись⁶⁾.

Сі здобутки колонізації й воєнної організації — досить скромні самі по собі, але дуже значні й показні в порівнянню з пізнішою руїною — зникли під татарськими погромами останньої чверги XV в. Польско-литовське правительство, спроневіривши ся Витовтовим тради-

1) Про деякі ходячі в літературі звістки див. в т. IV² с. 315—6.

2) Архивъ VII. I с. 147. 3) Див. низше.

4) Архивъ VII. II с. 4—5. 5) Źródła VI с. 122.

6) Bibliot. Warszawska 1866. III с. 52.

ціям, занедбало свою східно-полудневу політику до того, що дало своїм соперникам половити своїх традиційних союзників — кримських ханів, і Крим з передової позиції литовської політики, сторожа і охорони української колонізації, яким був він, по признанням польських політиків XV в.¹⁾, стає на довгі часи огнищем руїни й деструкції для України, аж поки вона сама не спромоглася з ним собі порадити. 1482 роком розпочинається отся нова доба в життю східно-полудневої України. Татарські напади, то більші, то менші, спадають оден по другим на неї. То той то сей замок, з столичним київським включно, попадають в руки татарські, гинуть в огні, а менші загоны, яким більші замки були не по зубах, шпиряють в їх околицях, нищачи останні сліди осель і господарства²⁾. „За ті літа пановання славної памяти Олександра, згадують литовські пани по його смерті³⁾, Мендлі-гірей цісар перекопський сам своєю особою і через своїх дітей і людей неперестаючи нищив пограничні землі обоїх держав, і які то шкоди невимовні стали ся, які полони несчисленні виведено, яке розлите крови християн чоловіків і жінок, потерпіли вони (держави) від того поганства — хто то може виповісти!“

Польско-литовске правительство Казимира і Олександра почуло себе безсильним против сього степового урагану і в своїй прострації гогово було навіть відновити данні відносини українських земель до Орди, зняті з них правительством Витовта сто літ тому. Не помишляючи навіть про оборону границь колонізації, воно силкується оборонити й затримати бодай внутрішню сіть замків. З незвичайним напруженнем, з мобілізацією сил майже цілої держави кор. Казимир відбудовує в 1483—4 рр. київський замок знищений в 1482 році. „На роботу київську, оповідає пізнійша урядова записка, приходило тоді більше як 20 тис. топорів з волостей подніпрянських, задвинських, торопецьких, з Вел. Лук і Ржеви Великої“. Навіть від пани випросив Казимир підмогу на відбудованне Київа⁴⁾. Заразом щоб зробити вражінне на Татар, мобілізує военні сили в. кн. Литовського під Київом. Таку ж мобілізацію повторив в 1490—х р. в. кн. Олександр, вийшовши з цілим військом на полудневу границу, і відбудовав при тім brasлавський замок, знищений Татарами⁵⁾. Але на-

¹⁾ Див. т. IV² с. 318—9.

²⁾ Перегляд нападів 1482—1506 рр. див. в т. IV² с. 326—334.

³⁾ Pułaski Stosunki z Mëndli-girejem, док. 84.

⁴⁾ Див. т. IV² с. 327.

⁵⁾ „За панованя славної памяти Александра короля е. м. самъ его милость персоною своєю господарскою со всею землею литовскою

віль не всі замки були відновлені — напр. Звенигород так і зостався без відновлення, і все Поросе і Заросе, поза Дніпровою смугою, лишилося без всякої охорони, то значить було засуджене і далі бути пустою. Так само і все східно-полудневе Задніпрове.

Ціною крайньої запобігливості бажанням і інтересам кримського розбійника, піддобрювання його дарунками і обіцянками рік-річної дани, та грання на розбійничих інстинктах його орди, польско-литовському правительству кінець кінцем удалося захитати одноставність і витривалість кримської політики, прихильної до Москви, а ворожій до Литви-Польщі, та звернути Кримців против Москви¹⁾. Перспектива війни з Москвою, з якою нисилося, в надії реваншу, литовсько-польське правительство по смерті Івана III, робило такий поворот дуже привабливим; надія, що звернувши розбійничу енергію Криму на Москву, можна буде у себе сподіватися певнішого спокою від Кримців, — так само. По довгих торгах про розміри річних „упоминків“, які мали платитися кримському ханови²⁾, сталася угода на тім, що хан буде річно діставати 15 тис. золотих, які платити мав по половині Корона і в. кн. Литовське, а хан за те обов'язувався дати закладнів, не пустошити земель литовсько-польських і помагати литовсько-польській державі на її неприятелів, перед усім на в. кн. москов-

рачили тут до Браславля приїжджати и оный замокъ своимъ накладомъ и людьми литовскими, которыхъ зъ собою мѣлъ, велѣлъ при собѣ заробити — *Zródła dziejowe* VI с. 117. Літопись т. зв. Баховця (Полн. собр. лѣт. XVII с. 554—5) оповідає се так, що Олександр ішов властиво походом на Волощину по умові з братом, але що панирада спротивилась тому походу й не хотіли перейти р. Богу, то Олександр мусів зайнятися відбудованнем браславського замку. Оповідання се, в тій формі, як маємо в літописях, без сумніву, розмальоване в панських кругах, і Каро мав всяке право відкидати сю історію про спротивленне панів під час походу (*Geschichte Polens* IV с. 135—7). Завважу, що місцева браславська традиція кладе се на трохи ранішні роки, ніж молдавська кампанія 1497 р. — десь на самі початки Олександрового пановання (Архів VII. II с. 19—20, пор. *Zródła dziejowe* VI с. 117).

¹⁾ Виказ дарунків див. в публікації: Литовські упоминки татарським ордам, вид. Д.-Запольский, с. 52—74.

²⁾ За в. кн. Олександра ішла мова про 10 тис. золотих річної дани; Жигимонт пробував виторгувати і знизити її до 5—6 тис., поглянувшись на те, що його дорого коштує удержання в неволі Менглі-гераєвого ворога і страшила Шах-Ахмета (про його див. т. IV с. 333) — інакше сказавши просив знижки за сю гречність (Пулаский док. 107). Але Менглі-герай не поступав, і кінець кінцем прийшлося згодитися на річну данину 15 тис. золотих.

ського: від нього Менглі-герай обіцяв відобрати й до в. кн. Литовського вернути всі землі, які той забрав був за часи в. кн. Олександра¹⁾. Умова ся була доведена до кінця в 1512—3 рр., але вже від 1507 р. Кримська орда почала пустошити московські землі, і все більше входила в смак сього нового спорту.

Одначе се само по собі ні трошки не забезпечило українські землі Корони й в. кн. Литовського від таких самих пустошень. Правда, нове правительство, Жигимонта Старого, показувало дещо більше енергії й уважливости в охороні полудневих границь і запобіганню татарським наїздам, але сї охоронні заходи переважно були звернені на західню Україну — Галичину, Поділе, Волинь, як краї сильнійше залюднені, багатші военною силою і военно-служебною людністю. Східня ж Україна, слабо залюднена й слабосила сама по собі, була дуже слабо обслуговувана й правительством. Та кінець кінцем і східня й західня Україна, не вважаючи на всі правительственні заходи, жила в неустаннім хронічним страху татарських спустошень, і така вічна небезпечність, розумієть ся, страшенно підтинала всякий розмах колонізаційної енергії, не давала можности інтензивно працювати над відновленням знищеної колонізації. Клясична фраза волинської шляхти з 1540-х рр.: „тут на Волини будь есть або не есть перемире з Татары, тогда предся з коня мало зседаем“²⁾ — дуже добре характеризує тутешне жите за всю першу половину XVI в.

Під час переговорів про згоду і союз з Кримом, коли литовсько-польські війська були стягнені на московську границу (під час повстання Глинського), великі татарські ватаги напали на Поділе, Волинь, мабуть і Київщину, заганяючи ся в Полісе аж під Слуцьк, де побило їх литовське військо, вертаючи ся з походу; иньших знов погромили на Поділю коронні жовніри з подільською шляхтою, і ще згадують ся дві битви на иньших місцях³⁾. В р. 1509 воевода молдавський вчинив звісний нам похід на Поділе й Галичину, з турецьким і татарським військом, як пише сучасник⁴⁾. Потім з початком 1510 р. почали ходити трівожні поголоски, що Татари збирають ся на Кучманським шляху і хочуть іти на Поділе. Король скликав шляхту в загальний похід, в Короні, зажадав помочи з Литви й Волощини⁵⁾;

¹⁾ Перипетії сих переговорів у Пулаского *Stosunki* с. 123 і далі. Ханське потвердження трактату й присяга тамже ч. 145 і 146.

²⁾ *Źródła dz. VI* с. 29.

³⁾ Децій с. 34, Рус.-литов. літоп. Познанський кодекс с. 346, Стрийковский 344 і 351, Бельский с. 940, 949—50.

⁴⁾ Ваповский с. 86.

⁵⁾ Кореспонденція в *Acta Tomiciana I* ч. 78—82.

може бути, що се відвернуло татарський похід, або й без того взяв він иньший напрям — звернув ся на Ногайську орду. Але погромивши Ногайців, Татари знову звернули ся до українських земель. Знову пополох і мобілізація, особливо на Поділю¹⁾, і Татари одним військом пішли на Волощину, другим — по за Київ в білоруські й литовські землі, заганяючи ся далеко аж за Вильно, і страшенно попустошивши, „ціло до Орди вернули ся“²⁾. Литовський гонець, приїхавши з кінцем року з Орди, привіз вісти, що Татари збирали ся походом ще й на Галичину, але Менглі-герай затримав сей похід³⁾. В Польщі чекали нових нападів, ухвалено кредит на удержання постійного більшого війська на Поділю (проєктовано чотири тисячі, в дійсности було три⁴⁾; поручено всяку обережність пограничним старостам і начальникам війск⁵⁾. Доносили на весну, що татарське військо зближаєть ся до України, потім — що його бачили коло Враслава⁶⁾. Кінець кінцем Татари кинули ся на Київщину, але воевода Немирович погромив їх на Рутку (на полудни від Києва)⁷⁾. На весну 1511 р. знову тривога: хан посилає своїх закладнів до Києва, але з ними йде 6 тисяч Татар. Збирають ся війська, щоб стрінути зі зброєю в руках сих вістників спокою⁸⁾, але тривога сим разом була фальшива: хан закладнів не послав. Одначе тривожні вісти не вгавали. Чекали і пильнували границь на Волини й Поділю; литовські сили були мобілізовані і зібрані під Мозирем, під головним начальством кн. Острозького⁹⁾. Ціле літо пройшло в тривозі й сторожі. Татари дійсно показали ся під Браславом, але їх погромлено¹⁰⁾. Потім пішли поголоски, що Татари йдуть на Київ, і туди післано литовське військо¹¹⁾. Кінець кінцем, Татари звернули ся на Волощину, і се знову викликало пополох на подільсько-волинській границі, зброєння, загальний похід, але скінчило ся

1) Acta Tomiciana I ч. 98—9.

2) Децій с. 47, Познанський кодекс с. 346, лист Жигимонта у Пулаского ч. 116 й ин.

3) У Пулаского док. 120.

4) Поборовий універсал в Corpus iuris polonici ч. 54, пор. Ваповского с. 100.

5) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 136 і далі.

6) Ibid. ч. 204, 212.

7) Стрийковский II с. 362; про гіперболізм сеї звістки Пулаский с. 158—9.

8) Acta Tomiciana I ч. 240.

9) Zbiór praw litewskich с. 115 (дата справлена у Любавского Сеймъ с. 189).

10) Кореспонденція в Acta Tomiciana I ч. 250—2, 260—3.

11) Ibid. ч. 271, пор. II ч. 6.

тільки на якійсь невеликій наїзді Татар на Україну — погромив їх там намістник овруцький Полозович¹⁾.

Правительство вважало се результатом усильної оборони, що рік обійшовся без більшої татарської біди, й на новий рік (1512) проектувало знову ухвалу надзвичайних кредитів на оборону границь, тим більше, що тривожні вісти тягом приходили також про Турків²⁾. Але дістати нових кредитів король не встиг і латав видатки як міг. Тим часом уже під весну почали надходити тривожні слухи про Татар, і на весну вони дійсно великою масою (рахують 20 тис.) впали в Галичину. Поки настигли сили, стягнені з Корони й Литви, орда встигла сильно попустошити й пограбити край. Кінець кінцем її погромили під Вишневцем, і дуже тріумфовано з тої побіди, але розуміється, ся побіда, як звичайно, не вертала зруйнованого, побитого, спаленого³⁾. І за хвилю знову приходили вісти про нові татарські загони коло границь України, коло Браслава, і т. п.⁴⁾. Для відносин татарських високо характеристичним було, що саме як Татари пустошили Галичину, ханські закладні, вислані нарешті, їхали до Києва, на забезпечення згоди, бо напад, мовляв, зроблений був без відомости Менглі-герая⁵⁾. Се одно давало дорозумівати, як мало можна і в будучности покладати ся на певність спокою, забезпеченого присягами, річними „упоминками“ й нарешті закладними. І дійсно в Польщі й Литві з тривогою ждали нових нападів. Приходили вісти, що Татари великою ватагою (40 тис.) показали ся в степах. На „київських полях“ погромлено невелику ватагу Татар під проводом Менглі-герая-вого внука Алепа. Наїзди й битви йшли на подільських границях⁶⁾. І одначе годі було витягнути від сойму постійні кредити на організацію оборони: шляхта міцно тримала ся за кешені, сойм 1512 р. не відновив кредитів, і пограничне військо коронне з 3000 і 2000 спадає до 300⁷⁾. Правительство литовсько-польське, опираючи ся на

1) Acta Tomiciana I ч. 303: asserimus nuncium, quod Palossz circa Owrucze nonnihil Tartaronum profligavit. Згадка про Овруч не лише сумніву, що тут мова про Сенька Полоза (Полозовича), що в 1510 р. звінсний як намістник овруцький (Бонецкий с. 252).

2) Acta Tomiciana II ч. 6.

3) Реляція Кшиского в Acta Tomic. II ч. 64 й інші листи тамже; Ваповский с. 106—8; Познанський кодекс с. 346 (за Ваповским); Децій с. 59—64 (він признає сій побіді великий моральний вплив на Поляків).

4) Acta Tomic. II ч. 15, 79, 80, 81.

5) Pułaski док. ч. 133.

6) Acta Tomic. II ч. 88.

7) Див. т. V с. 329.

новий трактат і недавно вислані Менглі-гераєви гроші старалося всіма силами звернути його на Москву, і се удалося справді — хан робить кілька експедицій на Сіверщину (1513 і 1515), але ці операції татарські коло литовської границі всякий раз викликали великі страхи, щоб при тім Татари не перекинулися й на українські землі Литви, і правительstwo литовське просило, аби орда не роскладала свого кошу поблизу границі¹⁾. Під час другого походу Татари, з участю литовського війська (під проводом київського вєєводи Нємировича і старости канівського Ост. Дашковича) сильно спустошили Сіверщину, але разом з тим орда татарська набігла на Поділе й загнала ся під Терєбовлю, де наткнула ся на польських жовнірів і звернула ся назад²⁾. І пізнійше йшло також. Новий хан Магомет, син і наступник Менглі, що вмер на весну 1515 р., запевняв в своїй приязні Польщу, яку ставив в приклад московському в. князєви — що йому відти „і літом і зимою золото пливе від короля як ріка безустанку пливе — і для малих і для великих однаково“. А його брат Ахмат з Очакова чинив напади на литовсько-польські землі.

1516 р. приніс ще серйознійший погром, в яким винний був очевидно сам хан. „Той хитрий поганець і від московського упоминки брав і обом помогати обіцяв“, як завважає польський хроніст. Діставши значнійші суми з Москви, він вислав літом велику орду (раховано її 30—40 тис.) на Галичину. Оборони не було, загального походу не встигли на час скликати і поки одні на одних дивили ся, Русь і Поділе видано Татарам як на мясні ятки — страшенно попустошено сі краї, від Карпатів до Люблина, забрано в неволю масу худоби, людей, а старих і малих, яких не можна було брати в неволю, на місці побито. Шляхтянок з значних домів, що збирали ся тікати з домів, повезли в їх власних фургонах до Криму, як не без гіркого гумору завважає польський хроніст. Польські жовніри і шляхта місцева, зібрана наборзі, могли погромити тільки деякі дрібнійші ватаги — головні маси вийшли безкарно, забравши масу полону (рахували його на 50 і навіть на 100 тис.), і гетьман коронний з 2 тисячами війська, що мав, не вважав можливим з ними зачіпатись. Ходили чутки про новий похід слідом, але сим разом тривога була фальшива³⁾.

Сильний голод, що прокинув ся в Криму під осінь того року, погнав Татар до нових наїздів. Меси їх почали громадити ся в Чор-

1) Acta Tomisiana II ч. 226, 276, Пулаский (витаг з листу) с. 192

2) Децій с. 101, Ваповский с. 136—7, Бельский с. 986.

3) Децій с. 119, Ваповский с. 141—2, Бельский с. 989—90.

нім лісі над Дніпром. Король даремно намовляв хана, аби звернув їх кудись далі, на московські границі. По торішній шкоді рішено збільшити знов пограничне військо — до 1000 люду. Волинь цілу змобілізовано на випадок нападу. Дійсно під кінець року Татари впали на Поділе й розділивши ся на чотири ватаги, кинули ся в околиці Камінця, Летичева, Зинькова й Межибожа. Але що сим разом їх чекали, та й орда була, очевидно, слабша, то її погромили легко¹⁾. Головна орда з самим ханом, шукаючи паші, присунула ся під наддніпровські осади, і сам хан остерігав київського воеводу перед своєю непослушною голотою²⁾. Взагалі в орді замітна була більша ніж коли дезорганізація — ханські брати й сини поступали кожний як хотів, і се в додатку до зрадливої політики самого хана замотувало відносини ще більш безнадійно. Частина орди кочувала понад Дніпром і тримала в неустанній тривозі українські землі. В 1517 р. Татари таки встигли несподіваним нападом погромити пограничне польське військо. Потім знову напали в падолисті на Поділе й Волинь, але по попередній тривозі їх сим разом чекали й погромили³⁾.

Сі неустанні напади змусили нарешті шляхту ухвалити (на поч. 1518 р.) кредити на удержання війська на Русі против Татар (трох тисяч), а заразом уставу про чергову службу шляхти для оборони полудневої границі: Польща розділялась на три часті, і по черзі шляхта з одної частини обов'язувалась сама, чи через своїх заступників іти на всяку потребу на охорону границь⁴⁾. Може бути, що ся мобілізація оборонних сил справді оборонила в тім році, принаймні західню Україну: Татари пішли на Молдаву, і там подільські жовніри помагали їх бити Волохам. Пізніше татарські ватаги кинули ся на Київщину й на Волинь, але їх погромили — одну ватагу кн. Острозький, другу Дашкович⁵⁾. Та незадовго виявилась вся нездатність тих оборонних засобів против серйозніших нападів татарських. В липні 1519 р. велика орда татарська (40 тис. як кажуть) наїхала на землі побужські — Волинську, Львівську, Белзьку, Люблинську й зачала пустошити. Пограничне військо подільське в числі 3 тисяч поспішило

1) Децій с. 131—2, Ваповский с. 144 і 146—7.

2) Acta Tomisiana IV ч. 221: ut homines finitimi se in custodia continerent et ad arcem transportarent, impossibile enim fore tantam multitudinem et familiam a se posse retineri, quin huc excurrat et pre-detur. Пор. ч. 265.

3) Acta Tomisiana IV ч. 258, 261, 267, 270, Ваповский с. 153.

4) Corpus iuris polonici ч. 192—194, пор. Ваповский с. 153.

5) Ваповский с. 157.

на поміч і злучивши ся з військом гетьмана литовського Острозького і шляхетськими силами, стало під Сокалем, щоб погромити Татар, як вони будуть вертати. Позиція для боротьби з цілою ордою була дуже невідповідна, і Острозький противив ся сьому плянови, але шляхта польська відкинула його ради; зведено битву, й військо польсько-литовське страшенно погромлено. Небагато його встигло сховати ся до сокальського замку, а Татари забравши трофеї — корогви й труби, з полоном і здобичею пішли собі до дому через Волинь¹⁾.

Ся катастрофа зробила сильне вражіння в Польщі. Король з сенаторами рішили ужити всяких способів оборони, але кінець кінцем не могли видумати нічого більше, як тільки заповісти загальний шляхетський похід без попередніх оповіщень і зібрати новий трохтисячний контингент наемного війська для охорони полудневої границі. Та й то приходило ся те марне військо наймати, як нарікав король, не знати за які гроші: шляхта, ухваливши податок, нічого одначе не платила, і вже попередній контингент був найнятий за позичені гроші, а тепер знов треба було шукати позички, не знаючи навіть, як її потім покрити²⁾.

Вищівши стільки крові з України, хан наново розпочинав переговори з польсько-литовським правительством, нагадував за несплачені упоминки й ріжні закиди вишукував³⁾. Але заразом з Криму приходили вісти і поголоски про пляни нових походів: що Татари підуть разом з Москвою здобувати Київ, що вони збирають ся знову йти на західню Україну, і т. д.⁴⁾. Вони трівожили тим більше, що военні сили Польщі були відтягнені пруською війною. На зїзді воевод і старост, зібраним на жовтень 1520 р. у Львові, ухвалено такий плян оборони, затверджений потім королем: На Поділю стоятиме службне військо, в числі 600 жовнірів (тільки всього!), під проволком головного свого коменданта каштеляпа камінецького Яна Творовського, а старости камінецький і хмельницький мали йому ставати до помочи з усею шляхтою й иншою людністю, яку б могли зібрати⁵⁾. Як. Струсеви, на місце давнішого Стан. Лянцкоронського, поручено стражництво — організацію сторожі, розвідок, і в безпеці

¹⁾ Реляція Томіцкого — Acta Tomic. V ч. 76, також королівські листи ч. 71—2, 73, Ваповскій ч. 159—162.

²⁾ Acta Tomiciana V ч. 78 і 81.

³⁾ Витяг листу у Пулаского Machmat-Girej с. 320.

⁴⁾ Acta Tomiciana V ч. 109 (с. 113), 110.

⁵⁾ cum toto suo comitatu ac nobilibus et plebeis, quos ipsi educere poterint.

він мав давати вісти до воеводи руського, старости львівського і воеводи люблинського, а ті мали оповістити всіх старост, щоб остерігли людність, аби ховала ся, а самі з усіми силами, які могли б зібрати, мали спішити ся в поміч війську. Головний обоз і гармата мають стояти на галицько-волинській границі між Олеськом і Заліццями, і гетьман має бути при ній. До помочи покликати також вл. Острозького з волинським військом і воеводу молдавського¹⁾. План обчислений був так, щоб протягом 3 - 4 днів могла наступити повна мобілізація всіх сил. Властиво він старав ся тільки упорядувати ту практику оборони, яка виробила ся в останніх літах. При браку военных сил вся надія була на скору й енергічну поміч шляхти. Обовязати її до того не можна було (такий обовязок був тільки в в. кн. Литовським), тож король особним листом поручав старостам земель Подільської, Руської, Бельзької й Люблинської, аби „гарними й доладними словами“²⁾ заохотили місцеву шляхту, щоб вона при татарським нападі зброїлась і спішила на поміч гетьману.

Обставини не дали можности випробувати відповідно вартість сеї „ординації“³⁾. Тривожні вісти з Криму приходили неустанно, що правда, і король оголосив навіть загальний похід³⁾, але Татари наїхали пізнійше. Була се невелика ватага (2 тис.), яка одначе встигла досить напусташити, і тільки як верталась вона, нанали на неї жовніри й погромили⁴⁾. Се давало доєить виразне свідоцтво убожества і організації оборони і сторожевій службі спеціально (сам її начальник Струсь наложив головою при тім). Але поворот в кримській політиці забезпечив українські землі на якийсь час від значіньших погромів: хан Махмет розірвав з традиційною політикою Гераїв, задумав взяти під свою власть східні орди, перед усім Казань, через се мусів вийти в гострий конфлікт з московським правительством, що держало Казань під своїм впливом, а тим самим — мусів більше цінити союз з Польсько-литовською державою. Він навіть просив післати в великий похід на Московщину, задуманий на літо 1521 р., помічний полк з воеводою Немировичом або Дашковичом, і Дашкович дійсно ходив в сей похід, що задав страшенні шкоди Московщині. Але і на

1) Corpus iuris polonici ч. 232.

2) Pulchris et compositis verbis — Acta Tomic. V ч. 283.

3) Acta Tomiciana V ч. 284 (qualiter ingens vis Tartarorum fl. Dniepr transnatavit et stationes suas ab hac parte illius fluvii collocavit expectans opportunitatem, ut dominia et terras nostras Podolie, Russie aggrediatur).

4) Ваповский с. 172.

Україні тривога від Татар не переставала. Десь чи не під сам час московського походу п'ятитисячна ватага татарська напала на київське Полісе, знищила й спустошила Мозир, відти пустилася далі на захід, до околиць Пинська і Слущька, все спустошачи по дорозі, й перше ніж стягнуто які небудь сили против них, Татари встигли собі спокійно вернутись¹⁾. З початків 1522 р. литовські послы (між ними звісний Дашкович) неустанно писали про заміри Татар іти великим походом на Україну литовсько-польську²⁾, бо їх задарюють на те і Турки і Москва. Під впливом тривожних вістей сойм ухвалив кредити і постановив на Поділю тримати чотиротисячний корпус, а в потребі скликати загальний похід³⁾. Король на літо дійсно скликав похід під Медику, але шляхта не зібралась, і замість походу вийшов тільки оден скандал⁴⁾; в додатку — кредитів, ухвалених соймом, мало що вплинуло до скарбу і в дійсности число жовнірів на Поділю в 1523 р. ледве доходило до тисячі⁵⁾.

Кримці не явилися (як думали в Польщі—завдяки мобілізації шляхетських сил, хоч і невдалій)⁶⁾, за те рік сей приніс напад на Поділе Турків і білгородських Татар. Їх ватага (раховано її на 5000) попустошила Поділе, пройшла в Галичину, а комендант жовнірського війська, досить звісний пограничний вояка Сецегіньовський з своїм полком не відважився на них напасти: дав їм спокійно господарити і потім вийти, зіставшись пасивним свідком спустошень, як нарікала шляхта⁷⁾. Літом 1524 р. Турки повторили свій похід, але з більшими силами (сучасник рахує на 13 тисяч). Сойм разом вісти прийшли завчасу, й тривога піднялась велика, тим більше, що гранична оборона була дуже слабка, бо торішній сойм не ухвалив кредитів, і не було ніяких засобів на наєм більшого війська. Король скликав загальний похід, визначивши на нього місце між Буськом і Глинянами і для більшого вражіння заповів, що сам туди приїде⁸⁾. Великопольська шляхта одначе випросилась від сього походу, обіцяючи

1) Ваповский с. 182. Витяги з невиданих литовських актів у Любавского Сеймъ с. 221.

2) Acta Tomiciana VI ч. 20, 72, пор. ч. 107 і 177 (с. 197).

3) Ваповский с. 186 — 7, Бельский с. 1022, Corpus iuris pol. ч. 264.

4) Acta Tomiciana VI ч. 107 і 177.

5) Див. т. V с. 329.

6) Acta Tomic. VI ч. 109.

7) Ваповский с. 191, пор. Acta Tomiciana VI ч. 226, 257, 267 і VII ч. 21, 29, 44 (згадки про торішнє спустошення Руси).

8) Acta Tomic. VII ч. 21 і 23, пор. 28, 30.

ухвалити кредити¹⁾; кредити вона дійсно ухвалила, але війська тим часом найняти таки не було ані коли ані за що. Зібране на швидку руку військо і шляхетські полки, сьликані старостами, могли вести тільки партизанську війну, але на головні сили гетьман ударити не відважився, викликавши тим знову невдоволення шляхти²⁾. Не встигли ще заспокоїтись трохи по тім турецьким наїзді, як почали приходити нові тривожні вісті: заповідали новий напад Турків, з України Дашкович писав, що Татари, роздражені нападом козаків на кафінських купців, грозять походом; з Литви писали, що в. кн. московський хоче взяти в блокаду Київ і побудувати під ним свої замки³⁾. І справді величезна орда татарська (рахують на 40 тис.) під проводом стрічного брата нового хана посунула на Україну. Впала на Волинь, відти в Галичину, під Мостисками стала кошем, а поодинові загони розкинулись по західній Україні. Король видав накази шляхті коронній збирати ся під Сандомир, сьликав міську міліцію (висилати кожного десятого), змобілізував Литву, сам на чолі шляхти пішов до Львова, але Татари за часу забрали ся з усею здобичею, а хоч Конст. Острозький здогонив їх, то з своїми слабкими силами зачіпати ся з ними таки не відваживсь⁴⁾.

Сі спустошення довели людність просто до розпуки. Поділе, земля Галицька, Львівська і навіть Черемиська були страшенно спустошені. „Русь уся спустошена огнем і мечем, читаємо в листі очевидаця, — бо і земля Черемиська, що досі була не зачеплена, другим сим татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишив ся, спромігши ся сховати ся в якихось ліпше укріплених містах або кріпостях. Поділе по виході Турків прислало до кор. величества послів, оплакуючи свою біду і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддати ся першому сильнішому ворогови, бо вже дійшли до останньої біди“⁵⁾.

Новий великий татарський напад мав місце в р. 1526, а як поясняють сучасники, був він подиятований султаном, як діверсія з огляду на тодішню турецьку кампанію на Угорщині⁶⁾. Хоч на соймі

1) Acta Tomic. VII ч. 31 і 36, пор. 24.

2) Ваповский с. 194. У Бельского сей похід звязаний до купи з попереднім (с. 1027).

3) Acta Tomiciana VIII ч. 51.

4) Acta Tomiciana VII ч. 44, 49, 50, 51, 60-1, 74. Докум. архива юстиції I с. 518—20. Ваповский с. 195—6. Познанський кодекс с. 349.

5) Acta Tomiciana VIII ч. 44.

6) Пор. Acta Tomiciana IX ч. 50.

1525 р. були ухвалені кредити для утримання війська на два роки, але ся оборона, як пояснив король, могла допомогти тільки против легких нападів; „майже кожного року терплячи се нещасте, ми не подбали з свого боку противставити нічого певного і відповідного, щоб його відвернути“. Скликано було загальний похід, тим часом Татари пустошили Волинь, Белзьку й Люблинську землю і встигли забрати ся перше, ніж стягнули ся які небудь значнійші сили¹⁾. Потім вони повторили свій похід зимою з 1526 року на 1527. Сим разом пішли в Полісе до Пинська по замерзлим рікам і болотам, сягаючи в найбільш неприступні й захищені місця. Страшно попустошили сі краї й забрали масу здобичи і вертаючись уже зближали ся до Дніпра, але догонив їх, аж недалеко Київа, під Ольшаницею Конст. Острозький з волинськими силами і несподівано напавши, сильно погромив і відбив у них полон (рахують його на 40 тис.!)²⁾. Була з тої причини велика радість і пиша — був то останній голосний триумф волинського героя, „summi cum Tartaris belli gerendi imperatoris“, як його величали в Польщі, — але кінець кінцем потіха була дуже марна.

Літом пішла велика тривога, бо татарська орда рушила ся під Білгород і сподівались її знову на Україну. Король скликав загальний похід. Але Татари, здасть ся, не прийшли — принаймні нема сліду якогось значнійшого нападу³⁾. 1528 рік записав ся дрібним нападом Татар на Поділе — їх ватага коло тисячі коней погромлена була польськими жовнірами під Камінцем⁴⁾, а при кінці — походом під Очаків старост з коронної й литовської України, але сі козацькі походи я загально лишая на пізнійше. В Криму тоді йшли усобиці між потомками Менглі-герая (вони потягнули ся з перервами аж до 1551 р., коли вирізано всю родину Саїб-герая і ханство взяв в свої зелізни руки Девлет-герая). Оден з претендентів Іслам-султан шукав помочи й захисту на Україні, і обовязував ся навіть стерегти українських границь⁵⁾. Отсі кримські усобиці були, мабуть, причиною деякого ослаблення татарського натиску в сих роках, хоч і не запев-

1) Ваповский с. 213, Acta Tomiciana VIII ч. 70—3, 131—3 і IX ч. 202.

2) Acta Tomiciana IX ч. 49—51, 56, 147. Ваповский с. 218. Бельский с. 1040 (тут знову два татарські напади злучені в одно). Познан. кодекс с. 350.

3) Acta Tomiciana IX ч. 202, 214, 215, 218, 222—3.

4) Ваповский с. 223.

5) Acta Tomiciana XII ч. 136.

няли, розумієть ся, спокою Україні¹⁾. Соєм 1529 р. під вражівнем страшних спустошень 1526 р. і нових тривожних вістей, ухвалив нові кредити на утриманне війська. Нападів того року не чуємо. Пани з України зате вчинили з пограничним військом новий похід на Очаків, але він скінчив ся дуже плачевною катастрофою — військо польське згинуло в сій експедиції. Ждали з тої причини нового нападу Орди, але обійшлося²⁾. Аж 1530 р. в осени, як толкували — наслідком вістей про смерть старого сторожа литовських границь кн. Острозького, Татари напали на литовську Україну; але на Волини погромив їх Константи́нів син кн. Іля, а воевода Немирович з кількома иньшими князями гнав ся за Татарами аж до Дніпра й багато їх побив. Була то одначе дрібна ватага татарська³⁾. Грізнійший був похід волоський під кінець того року: він зайняв Покуте, пробував здобути Камінець і Львів, і як я мав нагоду згадувати — знаходив певну прихильність серед Русинів⁴⁾.

Я перерву тут перегляд нападів і спустошень, які терпіла Україна. В зібраних вище звістках переважно фігурувала Україна західня — Поділе, Галичина, Волинь. Се в значній мірі залежить від того, що звістки наші приходило ся черпати головно з джерел коронних. Але сей каталог нападів і спустошень навіть для західньої України, без сумніву, не повний, і в дійсности вона терпіла їх ще більше. І такими ж „майже рік річними ворогами“⁵⁾, якими були Татари для Поділя, були вони так само для України Подніпрянської. Коли в західню Україну мусіла їх вабити надія на багатшу здобич, бо там край був густійше залюднений і ліпше загощований, то Східня Україна спокушала меньшим риском, більшою безкарністю, і сюди особливо дрібніші ватаги татарські мусіли часто ходити.

1) *Tatari perecopenses, qui ob intestinam discordiam hoc anno non potuerunt vastare dominia mtis regiae in magna copia, iam tandem inierunt concordiam et cum savolensibus perpetuae concordiae foedera tractare et conficere dicuntur... quo... dominia mtis r. maiori potentia ferro et igne vastare et ex illis praedas agere more suo possent*, читаємо в пропозиції на соєм 1529 р. — *Acta Tomici. XI ч. 1.*

2) *Acta Tomiciana XI ч. 303 і 314.*

3) *Acta Tomiciana XII ч. 312 і 331.*

4) Див т. VI с. 243.

5) Гетьман Тарновский non ignarus Scythas Tartaros rapto vivere et hostes regni pene anniversarios nequaquam quieturos, пише Ваповский в 1530-х pp. (с. 250).

В західній Україні густіша людність — між нею добре уоружена, дуже численна шляхта — була значною оборонною силою, а ще й правительсто тут більше робило для оборони. Правда, сі оборонні заходи кінць кінцем оборонили і західню Україну дуже ілюзорячпо. В результаті чвертьвікових дуже енергічних заходів (так, розмірно енергічних!) і короля, і його ради. і сойму, що пересильюючи свою крайню неохоту стільки разів ухваляв надзвичайні кредити „на оборону Руси“, — і шляхетської суспільности, місцевої й замісцевої, і адміністрації — „вся Подільська земля і більша частина Руси лежала спустошеною“, так що й Татарам було трудно в ній чим поживитись. Правда і те, що кінць кінцем оборонна тактика зводила ся до безконечного обертання в безконечнім колесі. Утриманне наемного війська являло ся паліативом, бо на значнійше війско не вистачало засобів; а полк з яких 800 — 1500 жовнірів не міг забезпечити від скільки небудь серіознійшого нападу. Приходило ся помагати шляхетським походом, але сей шляхетський похід звичайно все виявляв свою нецридатність в боротьбі з таким рухливим ворогом як Орда, і наслідком частих закликів шляхта попросту переставала їх слухати, збирала ся дуже неповно або повільно. І що далі, то гіркіші й загальнійші нарікання викликала ся організація оборони. Шляхта нарікала на правительсто, що неважаючи на всі побори, побирані з людности, не може організувати порядної оборони. Король і його рада нарікали на шляхту, що вона така лїнива до походів і неохоча до кредитів: не хоче їх ухваляти і не платить ухваливши. Нарікали на адміністрацію, на начальників пограничного війська, що вони не можуть устеретти краю перед Татарам¹⁾. Начальникам приходило ся воцпяти на неакуратність коронного скарбу в виплатах та раз у раз роспускати за браком грошей своїх жовнірів і полишати границі майже без усякої оборони.

В східній Україні справа стояла далеко простійше. Правительство обмежало ся тим, що своїм коштом утримувало і в потребі відбудовувало кілька своїх замків, які мали служити передовими стражницями держави в сій „україні“, та тримало невеликий відділ війська на Подніпровю — в Київі, почасті в Каніві й Черкасах, щоб обо-

¹⁾ З нагоди повтореного Татарамі нападу король писав до начальника пограничної сторожи звісного Стан. Лянцкоронського: *miramur iam bina hoc anno incursione Tartaros terras nostras Russiae infestasse, cum tu istic sis cum militibus mercenariis et nihil sit a nobis neglectum, quod ad praesidium partis istius videtur pertinere* — Acta Tomic. IV ч. 261.

ронити тутешні замки від серйознішого нападу Татарів. По за тим -- в повній свідомості своєї безрадности і безсильности лишало воно сі українські землі божій опіці й промишленню самої місцевої людности.

Державні, „господарські“ замки таким чином ставали одинокою гарантією безпечности, яку давала тутешнім кряям держава, одинокою підставою кольонізації, одиноким прибіжищем місцевої людности. Супроти такого незвичайного значіння для кольонізації і взагалі для цілого житя сих величезних просторів, сі замки варті нашої уваги. Треба придивити ся їм дещо, щоб оцінити, що вони могли давати й давали місцевому житю, місцевій людности. А що з середини XVI в. маємо описи сих українних замків, які дають добре понятє про вигляд, устрій і стратегічне та кольонізаційне значінне їх, то варто трохи ближше спинити ся коло них також і тому, що се багато поучить нас про тутешні кольонізаційні й всякі иньші обставини взагалі¹⁾. Отже варто вийти трохи і в деталі сеї оборонної замкової організації.

Фортифікаційний тип, способи будови й охорони сих українських замків XVI в. тхнуть старою традицією, і такими, якими бачимо їх в середині XIV в., вони без сумніву були не тільки в початках сього столітя, а й далеко раніше. Се давній староруський город, що дуже поволі тільки приладжуєть ся до новочасних способів війни,

¹⁾ Маємо дві серії описей замків Київщини й Браสลавщини, першу з 1545 р., другу з 1552. Перша, звісна нам в цілости, обіймає замки: володимирський, луцький, кремінецький, винницький, браславський і житомирський, видана в цілости, але з старої копії, переписаної латинкою, в *Źródła dziejowe* t. VI (поодинокі описи, в копіях теж пізніх і несправних, також в Памятниках кiev. ком. IV і Архиві Ю. З Р. VI. I і VIII). Оригінальний текст в Литов. Метриці, IV A № 4. З другої серії маємо замки луцький, володимирський, кремінецький, винницький, браславський, житомирський, овруцький, київський, чорнобильський, мозирський, остерський, канівський і черкаський; вони всі, з виїмком описи володимирського замку, досі не опублікованої, видані в Архиві Югозап. Рос. ч. IV. I, ч. VII. I і II (одначе також не завсіди справно). Книга оригінальна не заховала ся: вона була, видко, скоро знищена і переписана на ново в 1593 р. — ся копія в Литов. Метриці IV. A № 6. Сі дві серії в сумі становлять першорядне джерело до внутрішньої історії Волини і особливо східньої України; для неї се джерело перше і незрівняне, і як таке служило вже й буде ще нераз нам служити. Між обома серіями є одначе значна різниця в укладі й крузі відомостей: перша писана більше в формі мемуара, займаєть ся особливо питанням про права шляхетського землеволодіння, але дає багато побутових подробиць при тім. Друга більш схематична, але дає детальніші звістки про стан укріплень, припаси, доходи адміністрації

гарматної й ручної стрільби і т. п. — тим більше, що головний неприятель, з яким приходило ся рахувати ся — татарська орда звичайно орудувала майже тимиж боевими засобами що й кочові напастники староруських часів.

Першу ролю в фортифікаційних засобах грала неприступна позиція — висока, стрімка гора, окружена ровами, по можности облита водою. Великокняжий ревізор так описує придатне на замок місце, знайдене ним: „лука одна протягнула ся між Богом, як шия — з одного й другого боку обливає її ріка, тільки на 50 сажнів відійшла ріка від ріки; як би зробити на Богу став, а на тій шиї викопати два або три рови (наповнені водою з Богу), то вийшов би замок дуже сильний, якого не можна було б ані підкопати, ані стріляти на нього з гармат пі з якого боку не можна; а й на прибудованне міста є дуже придатне, рівне місце, не таке як тепер (у Винниці), що з замку не видко всього міста, а з міста замку“²⁾. Зводний, рухомий міст лучив замок з містом і давав доїзд. Укріплення замкові по всій східній Україні були деревляні. Вповні задержала ся тут староруська техніка їх „рублення“. Стіни замка склалися з поодиноких „городень“, себто деревляних вязань (зрубів), на 1^{1/2} до 3^{1/2} сажнів довгих, наповнених землею; щоб зменшити небезпечність від огню, їх мастили грубо глиною. На них робив ся деревляний поміст (бланки, бланкованне) з парпетом, з проробленими отворами для стрільби (подсябиття), і накритем від дощу. В кількох місцях над лівією „бланковаць“ підіймали ся вежі, тажж деревляні, зрублені з брусів. На бланках і вежах стояли гармати, лежав різний гарматний і всякий иньший припас — колодки, камні, трезуби, призначені на те, щоб кидати на ворогів під час приступу; стояли корита з водою від огню. З середини до городень були прибудовані хати й комори, що служили сховками для місцевих людей. По старій

і обовязки людности. Матеріал з них про замкову організацію вибраний в мой давній роботі (першій науковій праці, з студентських часів): Южноруськіє господарські замки въ половинѣ XVI в., 1890 (з кiev. Университ. Извѣстій). Про самі ревізії, яких результатом були сі описи — Д.-Запольскій, Очерки по исторіи западно-русского крестъянства, с. 168 і далі. З давнійшого часу маємо коротші описи кількох замків: Житомир, Чуднів і Винниця в звісних фрагментах описи Київщини XV в.; інвентар Кремінця без дати, між актами 1480 років, вид. у Любавского Обл. дѣленіе, дод. 1; опись Овруча з 1519 р. — Архивъ Ю. З. Р. VII. II ч. 5; цитований вище меморіал в справах кievського замку — Źródła Grabовского і Пшездзецкого т. II.

²⁾ Źródła dziejowe VI с. 111.

традиції городні були розписані між місцевою людвістю — панами, міщанами, сільськими громадами („людьми господарськими, мешцями и волощанами и людьми князькими, паньськими и боярськими“) ¹⁾, і ті що мали обовязок ставити і утримувати в порядку певну городню, коло неї ставили комори й сховки, де могли б сховати своє майно безпечно від ворогів ²⁾. Значнійші пани мали свої двірки осібні. Замки були тісні і все в них тиснуло ся одно до одного дуже тісно. Овруцький замок напр. має 66 сажнів вздовж і 43 вшир, житомирський 62 × 55 саж. остерський 37 × 31, иньші ще менші: канівський 45.5 × 18, винницький 24 × 23, черкаський 30 × 17, чернобильський 22 × 17.

Розміри значного числа замків таким чином не більші були від звичайного подвіря — півморга ґрунту (¹/₃ десятини), або й ще менше. В такому замку не могло знайти захисту багато людей, ані було мови про те, щоб в такому стиску відсижували ся довго. Замок міг дати притулок тільки людности свого міста й найближшій околиці, щоб перечекати хвилевий, раптовий татарський напад, і то не завсїди. Браславський замок, завважає ревізор, „велик есть малый, не водлугъ достатку людей — не только половина ихъ, але и третья часть зъ статки своими часу пригоди не могутъ ся умѣстити“ ³⁾. Різні непорядки побільшали недогоди і зменьшали ще більше значінне замка як певної гарантії безпечности. В тим же браславським замку для одного з передмістя доїзд був такий тяжкий, що людям приходило ся обїздити більше як чверть милі, й не могли в небезпечности скоро втїкти до замку. В Житомирі серед сварок, хто має поставити міст — місто чи староста, замок стоїть без мосту і до замку майже не можна було дістати ся: „не только возомъ въ замокъ не можетъ приѣхати, але и пѣшому трудно на взводъ взійти, аниж поползкомъ“, і люде під час тривоги „въ таковой нерадности мусятъ до лѣсу втекати“ ⁴⁾.

¹⁾ Для прикладу як розписувала ся стара „городова робота“ наведу таку роспись з Овруча: всїх городень замок має 61, з того більшу половину ставлять місцеві пани (по дві й по три), кілька городень ставлять бояре й дрібні власники „з своїми поплечниками“, по одній городні; одну ставлять попи овруцькі, одну овруцькі купці-куничники, одна козацька, сім ставлять „люде господарські“ — Архивъ ІV. І с. 36—7.

²⁾ „Земляне и мешчане повидали: хтоколлекъ себе на который стороне городню обьметъ и двери вроблетъ и схованье будетъ в ней мети, той вжо повиненъ будетъ тую городню направовати, верхъ накрывати, камене и колоды ку обороне на ней мѣти и глыною обмазovati“ — Архивъ VII. І с. 126 (Житомир).

³⁾ Żródła VI с. 120.

⁴⁾ Ibid. с. 119, 120, 137.

Винницький замок був так лихо і слабо побудований, що „не толко людемъ въ часъ пригоды отъ навалнаго неприятели негдѣ заперти ся и оборони одколь вчынити, але и быдла страшно заперти“¹⁾. Замки будовані з дерева, не пильновані, не обмазані часом і глиною, гнили й нищили ся взагалі дуже скоро, і скарги на лихий стан замків становить вічну пісню в тих часах: людність і адміністрація місцева старала ся спихнути їх будову й направи на правительство, страхаючи татарською небезпекою, виправдуючи ся своєю неспроможністю, а правительство силкувало ся зложити на плечі місцеві.

На тих хибих конструкційних справа не кінчила ся. Щоб замок міг служити гарантією безпечности, треба було, щоб людність могла бути остережена про небезпеку, і то завчасу, аби мати час сховати ся в замку. На те була сторожа „замкова“ і „польна“. Спеціальні „сторожі“ й „кликуни“, по черзі посилені місцевою людністю з повинности, або удержувані з податку, даваного замість натуральної служби („сторожевщина“ і „кликівщина“), мали ходити по замковому бланкованню і пильнувати ворожого нападу. Потім на певних урочищах, на татарських шляхах, на могилах або штучних вишках („на сохах“) стояли сторожі, маючи при собі коней, і вистерегали Татар, з тим щоб завчасу остерегти перед ними людність. Се теж було повинністю людности, досить тяжкою, так що її практикували переважно тільки „водлугъ часовъ потреби“ — підчас роботи на полях, або „кды ся вистерегають людей неприятелскихъ“²⁾. Але не завсіди вміли під час той потреби знайти ся сі сторожі, і від часу до часу все повторяеть ся історія, що Татари захопили той чи иньший замок несподівано, бо сторожі польної не було. „Сиділи безпечно під той час, з огляду на перемире нашего господаря з Татарами й Турками, оповідає ревізор про браславську катастрофу 1551 р., і покладали ся на те, що недавно й комісари виїздили ва їх границі, й посла перекопського хана були під той час у нашего господаря в справі годи і спокую; через те не журили ся людьми неприятелськими, не розвідували про них, ані жили обережно, ані не мали жадної сторожі на полі, а ні в острозі (при міських укріпленнях), і староста собі під ту пору геть поїхав“. В такий необережности їх прийшов на них несподівано тодішній перекопський хан Девлет, і підночувавши за три милі, над раном несподівано приступив під замок і без труду його взяв і знищив³⁾. Але що не було якоїсь організованої

1) Źródła VI с. 111.

2) Архивъ VII. I с. 81, 144, 608, IV. I с. 40.

3) Архивъ VII. II с. 20.

сигналізації, не було якоїсь ширшої організації розвідів, а кожний замок мусів сам думати про себе, висилаючи своїх сторожів на „татарські шляхи“, то й коли нольна сторожа навіть не була занедбувана, від неї користи було не багато. „Сторожа не дуже потрібна“, доводили з гіркого досвіду Житомирці, „бо ніколи вона не встереже, а як і підстерезуть Татар. то не потраплять дігнати до замку перед Татарами“ з татарського шляху, де вони стояли двадцять миль від сього замку. Кінець кінцем навіть в лїпшїм випадку вість про Татар приходила звичайно в останній хвилі перед їх нападом, і треба було летіти з усіх сил, щоб поспіти сховати ся до замку. Так що коли браславським міщавам приходило ся обїхати яку третину милі, щоб потрасти до замку, то се вважало ся небезпечним, майже безнадійним: „не можуть ся такь далеко к замку люди з статки своїми поспїшити и сами в руки неприятелю уводут“¹⁾.

Нарешті слабкі воєнні сили замків підтинали стратегічне й кольонізаційне їх значінне. Артилерія була невелика, переважно дуже лихо утримана і слабо обслужена. З виїмком Київя, богатшого на артилерію, иньші замки мали по 4—5 гармат, а житомирський й виницький замок мали тільки по дві—три, та й ті не здалі були: в Житомирі як понижили ся під час пожжї 1520-х рр., так і лежали цілком неужиточні в 1540 і 1550-х рр.²⁾, і реляції ревізорів нічого не помагали.

Воєнні залоги стрічають ся тільки в де-яких замках, і то мабуть часом тільки. Під час ревізїї 1552 р. напр. була залога жовнірська в Київї і сто „драбів“ в Черкасах. Крім того воєнну силу замків становили старостині служебники—дуже не рівні числом (найбільші подані числа в Черкасах—61, в Канїві—46, але в Житомирі тільки — 11), і кілька пушкарів, спеціалїстів від стрїльби з гармат. А без залоги значінне замку зводило ся до мінімуму. Браславяне, представляючи потребу відновлення звенигородського замку, щоб відновити старий тракт з Браслава в подніпрянські замки, вважають неминуче потрібним для привернення давнїйшої комунікації й кольонізації уставленне постійних воєнних залог. „Для всього того, над усї иньші потреби просять, аби наємні вояки („люде пенєжньи“) неустанно тут мешкали—щоб і зимою й літом тут їх держали. Бо

1) *Źródła dz.* VI с. 120.

2) По описи XV в. було в Житомирі „четыри пушки великихъ а пять тараницъ“ (Архивъ VII. II с. 5), а в 1546 р.—одна дїрава гармата, два серпентини, так само нездалі до стрїльби, і ніякого припасу до них; так само в 1552 р.

тепер неприятели не має страху, і як тільки наємні вояки відходять, приходять Татари й чинять шкоди. А колиб наємні вояки все мешкали тут, то й замок звенигородський можна б було безпечно побудувати, й села могли б поосідати, і староста та урядники його були б безпечні від тутешніх ворогів. І козаки не сміли б на землю турецьку ходити і зачіпки чинити—бо й тепер козаків не можна б було спинити, коли б не мешкали „люде пенежні.“

Таким чином сам по собі замок місцевим людям представляв ся дуже проблематичною обороною: навіть саме відновлення звенигородського замку без вояцької залоги вони вважали мало можливим. Дійсно, ще замки на Дніпровій артерії, більше пильновані правительством, були в першій полов. XVI в. ліпше троху удержувані й багатші военними засобами¹⁾. Але на лінії київсько-волинського і brasлавського пограниччя—сама біда: тісний і тяжко приступний для своїх замок brasлавський, незвичайно лихий і позбавлений всякої артилерії винницький (у одній гармати „конець увірвав ся,“ а з другої гармати „небезпечно єсть стреляти“) і нарешті ще оригінальніший житомирський—недавно вибудований державним коштом, але протягом кількох літ зовсім неприступний для місцевої людности за браком мосту²⁾, при тім також дуже небогатий оборонними засобами (ще в 1552 р. по всіх донесеннях попередніх ревізорів було там тільки всього „дельце спижное—две дыры в немь“ та „сарпатиновъ железныхъ старыхъ, горилыхъ вже три разы, негожихъ ку стрельбѣ—два“, а з третього теж неможна стріляти, бо неоковапий, і такихже незданих гаківниць 13)³⁾. І катастрофа, яка спіткала Braslav в 1551 р., показала виразно, чою варті були сі замки, і як справедливі були доводи Brasлавян в 1545 р., що без воєнних залог тутешні замки нічою не варті. Вибравшись несподіваним походом на Україну, з турецьким військом і гарматами, хан захопив brasлавський замок зовсім безборонним: люде були на роботах, на пасіках і на полях, в замку поховали ся тільки жінки та діти, чоловіків було тільки 50, і то переважно нездалих

1) Хоч і тут канівський замок, через 13 літ по збудованню, був уже в такім стані, що на нїм „трудно не толко оборона, але и сторожа, бо нельзя вже ходити по бланькахъ: што не поопадало, и то ледви отъ витру колышетъ ся“ (Архивъ VII. I с. 92). А в останній чверти століття в такім же гіркім стані був і столичний замок київський.

2) Міщане одначе стоїчно знесли ту невигоду й добили ся, що нарешті їм зроблено міст „за гроші скарбу господарского“.

3) Архивъ VII. I с. 142.

до оборони. Турки з початку обстрілювали замок, потім пішли на приступ, але довідавши ся, що в замку нема води, занехали штурму, певні, що замок піддасть ся їм однаково. Замок дійсно третього дня піддав ся, і забравши всіх з собою в полон, попаливши замок і місто, хан пішов собі. Люде, що зістали ся поза замком, захоплені несподіваним нападом, поховали ся в лісах, але Татари їх переважно половили також.

„Лишило ся всього коло двіста душ, які були повтікали, а й тепер на тім же місці сидять і чекають, що замок наново побудують, бажаючи знову осісти ся на своїх батьківщинах, з огляду на великі тамешні пожитки“, кінчить своє оповідання ревізор¹⁾.

Такими як ми отсе їх бачили, замки східньої, литовської України (а такими ж більше менше були й замки коронного погранича) не могли мати великого колонізаційного значіння—більш стратегічне. Се були наче укріплені пункти на якійсь ворожій території, які улєкшували зносини, давали можливість слїдити за рухами ворога, запевняли—хоч і не дуже певно, сяку таку безпечність своїй залозі й купці людности, що тулила ся під її захистом,—але зовсім не панували над територією. Для сього вони були занадто слабкі й безрадні, як ми бачили. Вся осела людність тулить ся під самим замком, виходячи тільки на роботу або на степові промисли, але й під охороною замкових стїн не може чути вповні безпечною анї себе, анї тим менше—свого хозяйства. Міський острог не дає ніякого певного захисту; на випадок татарського нападу треба ховати ся в замку хиба „з душею самою“, як казали, лишаючи на волю божу свої достатки. Серед неустанних татарських нападів і трівог не могло навіть в найблизшій тусїдстві замку розвинути ся анї міське жите, анї більше господарство, і людність, що тулила ся під замком, жила на военній нозі, готова кождої хвилі боронити власними руками свого достатку і своєї голови—бо і в тім звичайно не було на кого покладатись. Не на туж купку старостиних слуг і кількох нездалих гармат!

І от ми й бачимо справді, що почавши від великих Менглі-гераявих пустошень XV в. потім без малого ціле столїте, а добрих три чверти столїтя—до 1560-х років Східня Україна лежить пустою. Одинокі сталі оселі тулять ся при тих нечисленних замках,

¹⁾ Архивъ VII. II с. 21.

в міських острогу під ним, а весь безграничний простір сих країв з його природними багатствами експлуатуєть ся тільки находом, ватагами уходників.

Задніпрове, позбавлене замків, лежить пустою ціле. З литовського боку крайній замок—се Остер, з московського—Чернігів і Путивль. При остерським замку числить ся кілька сіл, а власне шість, а семе (Лутава) хоч лежить під самим Остром, належить до київського замку. Разом в них селянських господарств 45. Але навіть в сім глухим куті, серед лісів і болот, людність не чула себе безпечною, як показує цікава замітка: „пахивали на замокъ у трехъ миляхъ на поли у Столицы, а тыхъ часовъ пашня опуцона за неспокоюмъ отъ Татаръ“¹⁾. Вся боярська, военно-служебна людність сидить в місті²⁾. І тих кількадесять селян переважно, мабуть, мали свій притулок в місті, хоч що правда—деякі з тих сіл сидять в дуже глухих кутах, захищених ріками, лісами, болотами.

На дніпровській артерії деякі—дуже бідні і незначні останки оселої колонізації держать ся в київській околиці і то повище Київа, по Дніпру, Десні, Ірпеню (Дубечня, Погреби, Слобідка на Десні, Тарасовичі, Сваремле, Петровці на Дніпрі, Демидів на Ірпени), і далі на північ. Поруч них на кождім кроці руїни старшої колонізації. „В Києве городищу Старомъ которые люди митрополские сидятъ, тые службу земську господарськую служатъ якъ который можетъ, бо отъ Татаръ звоєваны“. „Села, съ которыхъ выходило слугъ панцерныхъ на службу господарскую: село Куликовъ, село Попадичи, село Рославичи, село Янъковичи, село Юръевичи, село Невеселово, село Иванковичи—с тыхъ селъ выходило люду панцерного на службу господарскую 146, а теперь тые села пусты вси“. „С селъ полныхъ—с Кривого, с Ходоркова и з Сокольчи дани хоживало 3 кади меду, нижъли запустели отъ давныхъ летъ“. „Село на Тетереви Вышевичи, именье Шибеное, Забудчи—звоєваны тыхъ часовъ отъ Татаръ“³⁾. Все се переважно близькі околиці Київa (найбільші ті села „польні“, себ то степові—Ходорків, Криве, Сокольча на горішнім Ірпени й Унаві, але панцирні села, які не зникли без сліду, розкидані на полудне зараз під Київом); лежать сі села переважно вже в лісовім поясі, і одначе навіть найбільш витривала, военнослужебна

¹⁾ Архивъ VII. I с. 595.

²⁾ Оден тільки боярин значить ся поза містом—де він пробував, не сказано; всі иньші, числом 28, сидять „въ остроже“.

³⁾ Роблю маленьку поправку: в друкованім „села на Тетереви“, але з сих сіл тільки Вышевичі на Тетереви“.

колонізація панцирних слуг не витримала татарської тривоги. А й під самим Київом не можна було вести правильного господарства, як вказує отся звістка про митрополичих людей на Старім Городі.

Опись дальшої наддніпрянської стражницьі — замка канівського, окрім міського острога згадує селянську людність на кількох осадах: в Вороновім, Терехтемирові, Подсичах, Тулиблї, Колत्याгаєві, Совині, разом 50 селянських родин, що рахують ся мешканцями сіл. Але тільки рахують ся, бо з виїмком одного села — Воронова, всі иньші селяне „зимують і літують при замку“, як виразно каже опись¹⁾. Инакше сказавши, вони живуть властиво в містї, як і міщане, і господарять на ґрунтах свого села находом, як і всякі иньші ухадники, але вважають ся „отчичами“ тих ґрунтів і дають з них постійну, обовязкову дань властителям сих ґрунтів, не так як по иньших „пустих“ селищах, де нема „отчича ни одного“ і наймають їх собі вільні арендарі-підприємці, коли і де схочуть. Тільки в тім селі Воронові місцеві люде в Каневі тільки зимують, а літують у себе „на острові“ — отже мають досить безпечно від Татар схоронище²⁾. Таким чином се все властиво Канівці, міщане, які рїзнять ся між собою правним титулом: одні належать до замкового присуду, иньші до приватних властителїв-панїв, або монастирїв. Иньшої людности тут нема. Навіть в такому селі, що всього версту лежить від замку, і то люде не хотять там мешкати, а сидять у містї.

При Черкасах — сьому форпості української колонізаціі, навіть уже й таких номінальних осад не значить сл. Вся людність концентруеть ся в містї; єсть міщане і бояре і неоселі козаки, але людей

¹⁾ „Село Подсычи землянское—отъ замку землею и водою 2 мили, семьей 6-ть, зимують и литують при замку, служатъ зъ городовыми“; „Село Тулибле у версти отъ замку кнегине Путивльское, семьей 6, при замку зимують и литують, тягнутъ зъ местомъ“; „селище Колत्याгаєво, семьей 6, в мисте при замку зимують и литують“; „село Совинъ, 3 мили отъ замку на Рьси, семьей 8, зимують и литують въ мисте при замку“. — Архивъ VII. I с. 99—100. Тільки при „селищу Телехътемирові“ нема такої замітки, але скорше вона тільки пропущена, вїж мала б бути тут справжня відміна від иньших сіл: коли люде з Воронова, дальшого села, зимували в Каніві, а тільки літували у себе, і то на мало-приступнім острові, то трудно не думати се й про Терехтемирів, тим більше, що до Терехтемирева тягнули уходи на Самарі, й люде туди мусїли ходити: наручнійше їм було мати свої осадї під Канівом, як тримати ся свого села; до того ж вони і „служать з Канівцями“.

²⁾ „Зимують при замку в мисте, литують тамъ на острове“ — Архивъ VII. I. с. 98.

панських нема зовсім, з виїмком кількох міщанських домів, що „по-задалися земляном“¹⁾). Єсть панські порожні селища — пам'ять колишніх сіл, з перед татарського спустошення, по за тим — самі „уходи“ — монастирські, панські, переважно замкові або міщанські. Вони обіймали поріччя Ворскли, Орели, Самари, Тясмину, обоїх Інгулів, самого Дніпра аж гень низше порогів, аж до Тавани²⁾). Але оселих осад тут не було піде.

Вся середина Київщини між лінією Дніпра на сході й лінією Богу на заході була позбавлена навіть таких опорних колонізаційних точок, якими служили замки дніпровські. Передова стражниця київського Поліся — Житомир, як ми бачили, чверть століття простояв не відновлений по тім, як згорів в 1520-х роках. Замок збудовано наново й приведено до якогось порядку тільки під 1550-ті роки, і тоді тільки почала стягати ся сюди значнійша людність. В 1540-х рр., через неорядки замкові, через брак оборони і через великі драчі та повинности, якими старости обтяжали сю купку людей, яка тулила ся коло замку, люде навіть при замку, в місті, не хотіли осідати. При ревізії 1545 р. до ревізора „прийшли бояре і міщане і всі люде тамошні, плачливо чолом бючи, аби їм дано волі на кілька літ, аби податків, підвод і стацій не давати, а мати свободу куди схочуть їздити й торговати, бо тепер, кажуть, не позволяють їм піде ні меду солодкого, ані звіря мохнатого, ані воску возити й продавати, цілком в запорі їх держать; як нам буде така свобода й ласка від господаря й милости, тоді, кажуть, і иньших багато може зібрати ся й осісти ся під тим замком, а тепер не через що иньше як тую неволю люде не хочуть сходити ся до того замку, і ми самі за такою неволю, коли не буде ласки й милости господарської, не можемо вдержати ся при тім замку й підемо геть“³⁾). З осібна міщане заявляли: „тепер дей мы, горчаки, сорок або петдесятъ человека, не только стацей и подводъ давати не можемъ, але и сами не маемъ чымъ ся поживити и коней на чомъ заховати, бо дей каждый зъ насъ хлебъ купуемъ на Волынь и на Подоле ѳздячи, и вжо дей шыя наша одъ хлеба несвободна, и естли бы тыхъ часовъ къ подводамъ и стацямъ мели насъ приневолить, тогда жадный зъ насъ въ местъ не одержит ся“⁴⁾).

¹⁾ „Єрмакъ Сєвржкъ заложил ся ново Михаилу Грибуновичу землянину, Горайнъ Московкинъ заложил ся за ротмистра теперешнего“. Архивъ VII. I с. 89.

²⁾ Ibid. с. 84.

³⁾ Żródła dz. VI с. 143.

⁴⁾ Ibid. с. 139.

Так же незначна була й иньша, не міщанська людність цього величезного повіту. „Всїхъ головъ пановъ и земянъ житомирскихъ“ ревізор начислив 22, в їх володінню „селищъ тридцать два, а людей ихъ всїхъ сто и чотыри човеки“¹⁾). Їх маєности, як також маєности замкові, він всі зве селищами; очевидно справжніх властивих осад тут майже не було або й зовсім не було. Одні „селища“ були таки зовсім пусті (між ними й такі вже в досить глибокім Пслію положені, як Щенів, на півн.-схід від Житомира), на иньших значили ся піддані, але переважно сиділи під замком. В 1544 р. земяне й бояре дістали від в. князя увільнення від повинности мостової й сторожевої і від десятини польної²⁾, з огляду на повну неможливість вести якусь господарство — „иъжъ они з людьми своими при замку нашоу мешкають и для поганства Татаръ по селищамъ своимъ пахати не смеють“³⁾). І поставленне замку тут не багато змінило. Ревізія 1552 р. знов каже, що „тыє вси земяне (житомирські) и люди ихъ вси, хотя у в селахъ мешкають, (то значить — числять ся при певних селищах як їх мешканці), а предся для пополоху Татар лете и зиме уставичне в домах в мeste живутъ“⁴⁾), а про маєности замкові й панські, хоч знає їх більше ніж ревізор 1545 р., про всі говорить як про пусті: „замок и мость замковий винны были робити села вси житомирского повету, як господарские, так князские, панские, земянские и боярские, нимъ еще пусты были, а запустели од шести, од семи, од осмыдесятъ летъ, а иншыє ближей, а иншыє еще далей“

1) *Źródła dz. VI s. 131.*

2) Мова про десятину, яку брано з тих, що сіяли на ґрунтах замкових, див. в ревізії 1552 р.: „поля замкового од острога удолж... мила заведничая... тоє поле мещаномъ вольно пахать, а земяне и подданые ихъ, которые пашутъ, тыє дають на замокъ десятину“. Ся вільність міщан мусить бути стара, і про знесенне десятини просили земяне: очевидно, їх люде, тулячи ся в місті, замість орати на своїх селищах, часто господарили на тих замкових ґрунтах під замком — бо ж і загалом в місті людей було не багато.

3) *Źródła VI s. 135.*

4) Архивъ VII. I с. 151, і вище: „люди князьские, панские, земянские, боярские, которые живутъ у в остроге и за острогомъ, — хотя которые и в селахъ мешкають, а предся дома свои в мeste мають“. В ревізії 1545 р. при першій селі в реєстрі земянських маєностей читаєть ся: „людей ихъ милости в мeste мешкають десять человекъ“ (с. 130); можливо, що се поясненне „в мeste мешкають“ дано як загальне для всього реєстра, і скорше як виімок треба зрозуміти дальше поясненне, що люде Тишкевича „которые тут мешкали, пошли вжо до Слободища“.

(себто в останніх десятиліттях XV в.)¹⁾). Вся невеличка людність тулила ся під замком, тут господарила на замкових ґрунтах²⁾, а в свої селища виходили на господарство на промисел тільки уходом, як на Подніпровю, і правильного рільного господарства не було, так що збіже навіть для власного прожитку справді приходило ся купувати на Волини й Поділю, як казали ті земляне й міщане³⁾, і на випадок яких небудь нових повинностей не тільки міщане, а й земляне могли серіозно грозити: „мы вси з людми нашими проч поволочем ся“⁴⁾.

Як передову сторожу для західної часті Київського повіту — поріч Ірпеня, Унави, Каменки, в середині XVI в. поставлено замок в Білій Церкві. Є звістка, що се зробив воевода київський кн. Пронський (воєводу був від 1544, а вмер р. 1555). Коли се так⁵⁾, то мусів він зробити се перед самою смертю, бо в ревізії 1552 р. про білоцерковський замок нічого не чуємо. Деякі відомости маємо про нього з пізнішої ревізії; з неї бачимо, що був він заложений в великих розмірах, але слабо озброєний і не маючи ніяких доходів окрім з міста, що мало осісти при нім, лихо удержував ся, скоро погнів і занедбав ся⁶⁾. Місто при нім справді осіло, але довго зіставало ся одиноким оселим місцем в сій околиці — як то було і з иньшими замками.

Для полудневої Київщини опорною базою служив Звенигород, але він не був відновлений весь XVI вік, хоч на потребу того вказувала українська людність. З тим околиця ся лежала пустою. Бачили ми вже оповідання Браславян про те, як давніше підводи з Браслава

1) Архивъ VII. I с. 144, і вище: „села князские, панские и землянские, коли еще не были пусты“.

2) Див. вище нотку 2 на с. 45.

3) Окрім наведеного ще на с. 138: „и сами достатку живности не мають, олиж на Волинь и на Подоле ездечи збоже собѣ ку живности скупують“. Пор. в ревізії 1552 р. згадку з „добрыхъ летъ“, перед спустошеннем, які доходи йшли з замкових млинів, „а теперъ Житомирци инде збоже купують, ездячи, тамъ и мелють“ — Архивъ VII. I с. 147, пор. вище 2 с. 20.

4) Ibid. с. 140.

5) Звістку сю подає Яблоновский (Україна с. 84) з якоїсь рукописи Е. Рудіковського, без усяких близших пояснень. Як близшу дату збудовання замку подає він звідти р. 1550, але се, як сказано вгорі, досить не правдоподібно.

6) Він мав 158 городень, а київський 177 (в 1552 р. тільки 133). За те вся білоцерковська артилерія складала ся з трох нездалих гармат: одна розірвана, друга „дуже слаба“, третя без ложа; гаківниці й аркабузи теж „не всі справні“ — *Źródła* XX с. 15 — 16.

ходили навпростець на Київ, Канів, Черкаси „по селам, которыи передь тымъ бывали, а тепер вжо од поганства спустели“¹⁾. Для того, щоб ся колонізація могла відновити ся, вони вважали замало відбудувати сам тільки звингородський замок, але розложити тут сторожеве військо, як було на Поділю короннім: „гдыбы люди пенежныи завжды обеце мешкали, тогда як замок оный звингородский можетъ безпечне забудованъ быти, такъ и села осести“. І як ми бачили з попереднього, справді само збудованне замку не могло б відновити колонізації, а під його основою могла б осісти тільки більша або меньша осада міська.

Так було і в самій Браславщині. Браславський замок служив передовою базою для Побожа; ним дорожили дуже з сього боку, й спішно відновили заходом цілого князівства в 1490-х рр., а коли його спалили Татари в 1551 р., зараз же відбудовано коштом литовського скарбу; будівничим був пушкар Жолдак, що обов'язав ся збудувати замок за 23 місяці; 60 копачів і 40 ремісників працювало при тім і будова коштувала разом 3177 зол.²⁾ Вся людність мала свій захист під сим замком. Ревізії, що правда, не кажуть сього так виразно, як бачили ми се при иньших замках, але в світлі аналогій з иньших пограничних околиць сказане ними не лишає сумніву в тім. 33 домів боярських, 160 домів їх людей і 129 домів міщан господарських, по ревізії 1545 р.,³⁾ — се не тільки вся осела людність міста Браслава, а разом вся осела людність Браславщини⁴⁾. Тільки в повіті Винницькім бачимо окрім замкового острога правдиві села, з людністю, і то великі — по кількадесять господарств (всіх „людей“ господарських і панських в місті і в повіті ревізор нарахував 1113, а з них в місті тільки 112 домів).

1) Zródła VI с. 122.

2) У Валінського Starożytna Polska III с. 468.

3) Цифри одначе не конче певні: ревізія 1552 р. каже, що „при замьку, в острозе, землянь мешчанъ и волощанъ было домовъ всьихъ семъсотъ и тридцать“.

4) Zródła dz. VI с. 125. Про людність по за містом — про панських підданих по селах, ревізія не згадує нічого. На иньшій місці йде мова про уставленне осібногo вйта для людей панських, „поки в местъ будутъ мешкали“ (с. 124): отже сї панські люде сидять в місті з огляду на небезпечність, не відважуючи ся мешкати по селах. Можна ще пригадати тут, як вся браславська людність по зруйнованню замка сидить і чекає „замьку на томъ же местцы“—Архивъ VII. II с. 21.

Людність щільно тулила ся під стінами замка, але замок не давав їй сам по собі повної безпечности. Не кажучи вже, що оборона замка була проблемою, яка не завсіди удавала ся при більших татарських нападах, — ся оборона мусіла відбувати з непосредньою участю самої таки людности. З виїмком Києва (і то не завсіди), замки тутешні, як ми вже знаємо, не мали значнійших залог, які могли б оборонити замок під час татарського находу. Людність не мала за чіими спинами крити ся й мусіла своїми грудьми боронити свої сімї й достатки. Не хто як ся сама людність мала брати ся за гаківницї й аркабузи, щоб обстрілювати ворогів з „бланковань“; не хто инший, як вона мала орудувати тим камінцем і колодками, які хозяєви кожної городні мали зібрати на бланках сеї своєї городні. Очевидці brasлавського взятя памятали одного з героїв сеї нещасливої оборони, що знайшов ся серед „малогодних ку обороне“ людей, яких застало в замку татарське військо: „нижъли только одинъ с них — Кудрянко землянинъ — тотъ мощно ся працювалъ оборону и иншихъ на то напоминалъ и беручи ихъ за руки водилъ на бланки“¹⁾.

І се не було тільки елементарною потребою, а й формальним обовязком місцевої людности. За недостачею військових сил, вся людність східньої України обовязана брати участь в обороні й ставити ся на кожний поклик місцевої адміністрації. Навіть в Києві великокняжа устава наказує, що на випадок вістей про татарський напад міщане не мають права виїзжати з міста, не лишивши якогось заступника замість себе. Міщане, які мали коней, мали ставити ся в походи на Татар і в погоню за ними; хто не має коня, має йти до замку на оборону²⁾. В Канівщині — „повинни Каневцы такъ мещане яко бояре и подданне ихъ, и церковные, и гости вси противъ людей неприятельскихъ и в погоню за ними конно, збройно бывати — зъ старостою и безъ него зъ слугами его“ (то значить без ріжницї—чи сам староста їде на Татар, чи посилає своїх слуг тільки — в якусь меньш важну експедицію). Подібно в Черкасах, з тою ріжницею, що тут не було людей панських і мова тільки про бояр і міщан — вони повинні служити „конно и збройно“, їздити против людей неприятельських і в погоню за ними, а навіть як би не було „слуху о людехъ неприятельскихъ“ мають „для осторожности отъ нихъ“ виїздити кілька разів на рік з старостою або його слугами „на поле“, па розвіді³⁾. Така ж практика була й на Побожу: „коли неприятелі при-

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 20—1.

²⁾ Акты Зап. Р. I ч. 120 і Акты Ю. і З. Р. II ч. 108.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 81—2, 95.

ходять на волость, тоді против них повинні йти, чи з старою чи з його урядниками, з міста і з волости кождий хто має коня; а в погоню оден другого виправляє „о двуконь“, (тому що до погони треба було мати два коні, аби стомивши одного, пересісти на другого, то оден їхав з конем сам, а другий давав йому свого коня¹⁾).

Таким чином не тільки воєннослужебна, а і вся людність східної України жила все на воєнній нозі і не тільки в інтересах самооборони, а і з обовязку мусіла вчитись воєнного ремесла і була в неустанній його вправі. Ревізор завважає, що тутешні земляне й міщане „ручниця мають и стреляти добре уміють“. Чверть столітя пізнійше посол Батория Броневский пише про brasлавських міщан, що вони прегарні стрільці, досвідчені вояки, вишколені в частих битвах з Татарами, прегарні знавці степу²⁾. Але кінець кінцем мобілізації всіх сил людности не ставало для оборони — не тільки в такім слабо оселим замку, як Житомир, де „здешні малии люди в час потреби добре осести и оборонити не можуть“ свого замку, і конче потрібують якоїсь воєнної залоги³⁾, але й по люднійших замках. Бачили ми аналогічне прошенне повсякчасного розквартирування війська як одинокої певної охорони й безпеки в Браславі.

Таке трівожне і незабезпечене жите для людей більш вибагливих, з вищих верств особливо, було незносне, і панського елементу серед місцевої людности на постійнім мешканню ми на Україні сливе не бачимо. Не було йому тут що й робити, бо господарства вести не можна було, і задля скупих доходів з уходників не було інтересу тут сидіти. Навіть ті пани, що займали якісь уряди тут, найчастійше виручали себе ріжними служебниками й заступниками; тільки деякі вояки з замиловання жили тут завсіди та в тутешню пограничну боротьбу вкладали все своє жите. Поза тим ріжні *minores gentes* місцевого боярства, ріжні вояки з ремесла, та сірий демос міщанський і селянський, невибгливий і витривалий на нужду і небезпеку. В його

¹⁾ Винниця — Архивъ VII. I с. 602, пор. тамже с. 610: „Село пана Аксака Сtryжовка, домовъ 80, хто коня маєт, каждый на войну ъдетъ при пану и безъ пана“. Теж саме було і в Браславі, і ревізор нарікає тільки, що бояре і міщане не тримають коней до служби, тим часом як давнійше міщане, що мали пасіки, обовязані були їздити „о двуконь“ кождий (Zródła VI с. 125). Житомир—Архивъ VII. I с. 145.

²⁾ Переклад в Записках одеських VI т. 333.

³⁾ Zródła VI с. 141.

М. Грушевський, Історія, т. VII.

очах сі трівожні й небезпечні обставини життя з лихвою переважували ся привабними сторонами тутешнього побуту, які не переставали серед найбільшого розярнення татарських наїздів тягнути сюди осадника. Українське дозвілле, широка воля й свобода в відносинах, брак всього того утиску, матеріального й морального, який давав себе чути в ліше засиджених і захищених місцях „посполитому чоловікови“ з боку суспільної ерархії, і невичерпані богацтва природи та свобода в користанню з них — тягнули сюди й привязували людей до сеї землі зливої кровю й посипаної попілом від татарських наїздів. Ми бачили в описи браславського нещастя 1551 р. сей несподіваний фінал: по свіжо пережитій катастрофі, по спаленню замку й поголовнім виведенню в неволю всіх, хто в тім замку був, — люде які заціліли припадком, замість того аби тікати куди видко від сих зрадливих осель — навпаки сидять на попілищах Браслава і чекають, коли їм правительство поставить новий замок „на томъ же местци“ — „хотячи садити ся зася на отъчизнахъ своихъ для великихъ пожитковъ тамошнихъ“.

Слово „отчизни“ не повинно тут нас ввести в помилку: мова йде не тільки про місцевих бояр-земян, а й репрезентантів всяких верств суспільних — міщан і селян. Вони всі чули себе тут не паріями суспільности, а повноправними членами її, і з зброєю в руках „наставляючи груди свої“ против бісурменського неприятеля, готові були також дати відправу й усяким неоправданим претенсіям суспільної ерархії, самим старостам навіть. І се не вважаючи на всю силу і вплив, які мали сі віцекоролі в ролі одиноких репрезентантів державної власти в сих виїнятих з звичайних умов і норм воєнних територіях, в ролі комендантів замку, що давали єдиний захист і безпеку людности, і проводирів місцевої міліції, до якої мусів належати кождий тутешній обиватель! Такий, напр., бунт Канівців і Черкасців против свого старости Тишковича, наслідком його драч і кривд, в 1536 р., що привів до заміни Тишковича иншою особою¹⁾. Подібний бунт став ся кілька років потім на Побожу: на початку 1541 р. „все земляне и мещане браславские и винницкие звязнивши ся²⁾“ напротивку старости своего кн. Семена Пронского, поймавши старшого землянина Богуса Слуницю втопили, врядника князя Пронского вояг вигнали и замокъ въ свою мощъ взяли, и самого князя Пронского у Веници

¹⁾ Архивъ III. I ч. 2, *ibid.* VIII. V ч. 24, Акты Ю. З. Р. II ч. 127 і спеціальна статя А. Яковлева: Бунтъ Черкасцевъ и Каневцевъ въ 1536 г. — Україна 1907, I.

²⁾ Себто: „зваснивши ся“, посваривши ся.

облегли“¹⁾, і здобули, а майно його забрали, ще й змусили його видати їм лист що не буде на них скаржити ся в князеви, коли сей бунт виявив ся. І люде хвалили собі жити повним житем тут, серед трівог і вічної війни, заглядаючи з часта в очи смерти й татарській неволі, ніж хилити ся перед паном і урядом в більш безпечних околицях, і замість бідувати й сповняти ролю робучого інвентаря там, користати тут повними руками з українського дозвілля, з „великих пожитків тамошніх“.

Ревізор не залишив нам пояснити, в чім полягали ті великі українські пожитки, що звабляли сюди людність неважаючи на вічні напади від Татар, нужденну оборону й небезпеку життя й свободи. На всі сторони від сих нужденних замків тягнули ся безграничні простори урожайної землі; не винищені ліси й байраки давали гарні випаси й захист худобі й її господарям, а приміщена десь під захистом такого ліску, серед безкрайого моря цвітучого степу, пасіка при малім догляді давала масу найкращого меду й воску. Геть далеко на схід і полудне в саме сусідство татарських кочовищ тягнули ся ті невичерпано-богаті безкраї „уходи“, де промишляли всякі „уходники“, не знаючи над собою нічєї власти, не маючи нікого над собою крім горячого полудневого неба, а навколо себе розкішного степу який так мальовничо змалював на підставі старих переказів задніпрянець Гоголь:

„Все полудне, вся просторинь винішньої Новоросії, до самого Чорного моря було зеленою, дівичою пустинею. Ніколи плуг не проходив через незмірні хвилі диких рослин; тільки коні, що ховали ся в них як в лісі, витоптували їх. Нічого крашого не могло бути в природі: вся поверхня виглядала як зелено-золотий океан, скроплений мільонами різних квіток. Крізь тонкі високі стеблі трави переглядали блакитні, сині й фіолетові волошки; жовтий дрік вискакував в гору з своїм гострокінчастим верхком; біла кашка крутими шапками виглядала на поверхні; занесений бо-зна звідки колос пшениці достигав в гушавині.“

¹⁾ Про сей бунт маємо в кількох документах: В. князь повідомляючи землян, що він забирає кн. Пронського з уряду, коротко згадує про бунт (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 15, кор. 17); з відповіді кор. Бони на реляцію маршалка волинського кн. Фед. Сангушка, довідуємо ся, що він не міг зайняти ся розділом маєтностей кн. Острозьких наслідком того браславського повстання, яким мусів займатись; він був скликав князів і панів волинських іти на ратунок кн. Пронському, але потім передумав, боячи ся, щоб Браславяне і Винничане не відповіли ще різше на такий похід: „доведавши ся, замку не спалили, а сами где до землі неприятельские не пошли“, і вважав за ліпше через одного з винницьких землян намовляти їх добрим способом, „абы они таковыхъ речей поехали“ (Archiwum Sanguszków IV ч. 223, пор. лист в. князя в тійже справі — ib. ч. 224). Претвич в своїй записці згадує теж про се: *Natenczas gdy Winniczanie i Braclawianie oblegli byli dziedza Prun-*

Серед цього розкішного дозвілля жили вони „установично на м'ясі, на рибі, на меду з пасік“, „ситили собі мед як дома“, не платячи за се ніяких податків, і з багатими запасами риби, меду, шкір вертали ся на зиму в городи.

Не тільки з східно-українських міст, а і з дальших поліських і волинських околиць кожної весни сотні людей смілих і підприємчивих розходили ся по степовим уходам, і до глибокої осені пробували тут. Черкаські міщане скаржили ся, що староста, охотячи ся до більших поборів, роздає уходи „чужегородцям“: Киянам, Чернобильцям, Мозирцям, Петриківцям, Бихівцям, Могилівцям, — отже тут приходні не тільки з українського, а й глибокого — білоруського Поліся¹⁾. По Припяти й її полудневим, волинським притокам ідуть комаги, везуть товари „з низу“ — мед, рибу й інші продукти, придбані волинськими промисловцями²⁾. Число їх все зростало, збільшала ся між ними конкуренція, і користаючи з неї українські старости збільшали свої побори. Голосні нарікання української людности на своїх старост за се стрічають ся на кожнім кроці. Місцеві люде — міщане перед усім, стояли на тім, що їм за їх военну службу належить свободне користанне з уходів — „ничого не были повинни з тыхъ уходовъ старостамъ водлугъ старини давати, бо дей за то служимъ“, як казали вони в своїм процесі з черкаським старостою в 1544 р.³⁾ Ревізорам в 1552 р. вони поясняли, що давніше до старости черкаського належало тільки пять уходів, якими він міг распоряджати — „давалъ ихъ кому хотячи а з коєе кольвекъ вити або части“, всі інші були в распорядженню черкаських міщан, і вони не питаючи ся нікого, займали ся там промислами, даючи старості невеликі датки: від ватаги уходників одного бобра, з риб по 30 риб (щук, короців, лящів, сомів), а як були осетри — одного осетра. Але старости для побільшення доходів замкових і своїх заводили все більші оплати, не тільки з чужесторонців, а і з місцевих міщан за право промишляти на уходах. Користаючи з своєї сили і

skiego na Winnicy, byłem przu jego mosci (с. 54). І тут як і в Черкасах в. князь забрав старосту, хоч і підтвердив йому особним листом, що той бунт не повинен шкодити його добрій славі (Архівъ VIII. V ч. 16). Може в звязку з сим бунтом стоять і пізніші скарги браславських обивателів на своїх старост (Archiwum Sanguszkow IV ч. 361, Архівъ VIII. V ч. 26 і Любавського Сеймъ с. 504 і далі), як і спори черкаської людности з старостами.

¹⁾ Архівъ Ю. З. Р. VII. I с. 85.

²⁾ Źródła VI с. 62.

³⁾ Архівъ Ю. З. Р. VII. II с. 275.

власти, яку давали їм обставини місцевого життя, як комендантам замка, де знаходила свій захист і оборону вся місцева людність, старости в тяжкій руді держали місцеве міщанство і без церемонії заводили різні драчі.

Славний Остафій Дашкович, що так запопадливо збирав засоби на пограничну оборону й боротьбу з Татарами й за те уславивсь у сучасників як пограничній богатир, а до потомків перейшов з славою вароднього вождя й першого організатора козачини — дуже сумні спомини лишив у місцевої людности збільшуванням поборів. Давніше на Різдва, на „колядку“, ватага з 5—6 душ давала старості одну кунцю, а Дашкович почав брати від кожного міщанина по кунці, і з наймитів їх і козаків також по кунці або лисиці, або грошима по 12 гр. В 1550-х рр. старости черкаські брали з уходників наперед, даючи їм дозвіл, „поклін“ з різних припасів (овса осьмак то значить 5 бочок солянок, круп бочку, солоду бочку), або медом чи грошима, і уходники одні перед другими набивали ціну (одні перед другими опережаючи повышають). Потім, коли уходники вертали до дому, староста бере з них як свою „вить“ восьму частину всього: „з рибь, з сала, з мяса, з кожь и со всего“. З уходів канівських, як безпечнійших і ближших, старости хотіли брати половину здобичи і умисно не давали своїм міщанам, що претендували на сі уходи за меншою оплатою. З черкаських уходів міщанських, окрім своїх замкових, староста в 1551 р. взяв 80 кіп грошима; уходників було тут коло 300 душ. Канівські задніпрянські, т. зв. „сіверські“ уходи, по словам боярина Чайки, що завідував Каневом за Дашковича, приносили від половинників 90 кадей меду, скрім бобрів, риб, мяса й иньших пожитків — не рахуючи очевидно різних самозванних уходників, бездомних козаків, що нікого не питаючись і не журачись старостою „чинили переказу“ уходникам, мешкаючи навіть „у ставично“ на уходах¹⁾. Мусіло бути справді велике багатство здобичи, коли варто було за риск, працю, наклад вдоволити ся тільки половиною здобутку, й для сього мандрувати з Волини, Пинщини, Могилівщини куди небудь на Рось або задніпрянські „сіверські“ уходи²⁾.

Мід від уходників забирали місцеві старости собі до корчом. Теж саме хотіли робити вони з шкурами (в Черкасах скаржили ся, що староста окрім двох бобрів даваних давніше від ватаги — одного старостинського, другого — городового, став брати ще „вить“ — сего бобра, а решту куцує, по якій ціні хоче, не випускаючи з зам-

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 85 і 103.

ку). Хотіли завести монополі навіть на рибу, але він не удержав ся, і Дніпром повз Київ ішли в результаті кожної кампанії десятки великих комаг з рибою („а бываеъ комагъ о колькодесять одное осени“). Місцеві люде й різні „чужоволостці“ (Мозирці, Могилівці, Рогачівці, Річичане, так само Волиняне й Підляшане) везли рибу свіжу й вялену, солону в бочках, осетрів штуками і в бочках, білугу — найбагороднійшу рибу, що за те й забирала ся вся як мито на київського воеводу¹⁾.

Річний промисел — ловлення риби, та злучена з тим також ловля бобрів, — становив головну категорію в сих уходницьких промислах, і на весь пізнійший час він зістав ся головним промислом і джерелом прожитку для козачини „низової і річної“. Опись черкаського замку досить повно описує головні території (ревіри) сього промислу по Дніпру й його притокам, почавши від Черкас: уход і стан Дубослей, з озерами уступними і затоками, повними риби й бобрів, такий же уход і стан Еланський — обидва старостинські, усте Сулі і Пивський уход — власність Пустинського монастира, уход Волоський, Кремінчук, Лісок, усте Тясмина і всі уходи по Тясмину — черкаські міщанські (з виїмком ухода Родивонівського князів Глинських і Вузуківського уходу монастира Печерського), уход Псіольський, Ревуче, Кишенка (на устю Ворскли), Вовчий острів, Орель з своїми уходами, Романівський уход — так само, Протолч (сей старостинський), уход Кошоум, Вілоозеро, Отмут — черкаські, усте Самари монастира Печерського, а далі аж до верхівя її — черкаські; уходи на порогах, старостинські: Волницький, Ненаситецький, далі: Плетениця, Томаковка, Базавлук, Носівський, Аргачинський, Таванський — на звіснім кримсько-дніпровським шляху²⁾.

Другу категорію становлять пасіки. Вони не сягають в степи так глибоко: найдалші згадують ся на Тясмени і Ворсклі. З уходів на Ворсклі староста в 1550-х рр. дістає 11 кадей меду, скількість зовсім поважна³⁾.

Лови звірини згадують ся під Черкасами за Дніпром: тут староста мав свої лови по першій порозі, і в тім часі не можна було людам тут ловити; в иньших місцях була, очевидно, повна свобода, і сї лови, безперечно, практикували ся широко (пригадати прибільшені оповідання Михайла Литвина про маси звірини й диких коней, або при нагоді кинену його сучасником Претвичом замітку, що в степах „звірів всюди досить — диких коней, зубрів, оленей“, і від

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 112. ²⁾ Ibid. VII. I с. 84—5.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 86. Пор. в процесі 1536 р. міщанські „пасіки звичисті на Тясмени“.

слідів їх табунів трудно відрізнити слід малої ватаги Татар¹⁾. Довленне диких коней було спеціальністю сих степових просторів. З оповідання черкаської описи 1552 р. виходило, що тутешня людність практикувала випас коней в диких степах на свободі: хто б вигнав одного чи більше коней „з диків“, має їх привести на замок, і з замку господар забирає своїх коней, давши певну плату тому хто їх зловив.

Далі до сих степових промислів притикає „соляництво“ — ходження по сіль на чорноморські лимани. І нарешті — засідки й лови на татарські „бутинки“ — різного роду здобичу: від „дуплення татарських чабанів“, забирання овець і коней з татарських стад почавши — до засідок і бійок з татарськими ватагами, дуплення й забирання в неволу Татар, коли траплялась нагода. „Доходь з бутинковъ“ грає теж не маловажну роллю в економічній життю Черкас в першій половині XVI в., в доходах людности і замкового уряду і в їх суперечках про замкові побори й драчі²⁾.

Щоб зрозуміти, як сі промисли ухадничі переходили в зачіпки з Татарами, розбої й партизанську війну, ми повинні перенести ся в ті обставини, коли оті українські замки були укріпленими таборами на военній території, де все жило на военній нозі, й виходячи за ворта свого острогу чи замку, чуло себе виставленим на всяку небезпеку з боку „людей неприязельських“. Ще при кінці XVI в., коли обставини українського життя вже значно змінили ся на ліпше, завдяки зросту народньої самооборони, подорожник Дясота описує нам, як всяка рільна робота вела ся „оборонною рукою“. Переїздячи через Придуку (подільську), на пограничу Браславщини й Київщини, отже віздячи в територію, яка в другій половині XVI в. що йно кольо-нізувала ся на осело, він записує: „місто се має гарні, родючі поля й рілі, а серед них з часта видніють ся дивні малі, відокремлені домки з стрільницями: туди тікають селяне, коли на їх нагло й несподівано нападуть Татари, і боронять ся звідти, бо кождий селянин, ідучи в поле, бере на плече свою рушницю, а при боці свою шаблю або тесак (Tessaken), тому що Татари тут дуже часто крутять ся, і майже ніколи нема від них безпечности“³⁾. Звісна народня пісня

¹⁾ „Апология“ Претвичча, с. 49.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 83, 86, т. II ч. 18.

³⁾ Tagebuch des E. Lassota с. 201 (Мемуари вид. Антоновичом I с. 158—4).

описує ту небезпечну обстановку, в якій приходило ся господарити навіть в сусідстві осель:

Ой в неділеньку рано пораненьку
 Тай ізібрав женців Коваленку,
 Хлопці, дівчата, та все молодії,
 Поробив ім серпи та все золотії.
 Ой повів женців долом - долиною
 А на тую пшениченьку на озимую:
 „Ой жніте, женці, розжинайте ся
 І на чорную хмару оглядайти ся,
 А я піду до дому та поснідаю
 В неділю раненько пообідаю.
 О і жнуть женці розжинають ся,
 На чорную хмару озирають ся,
 Ой тож не хмара — то Орда іде,
 А Коваленко передок веде.
 Вязали руки та скрипницею,
 А залили очі та живицею¹⁾.

Тим з більшим ризиком були звязані промисли по далеких уходах, яких кільканадцять або й кількадесять миль від замку. Кори-станне з тутешнього дозвілля часто оплачувало ся смертю або неволею; не дурно в черкаських постановках про одумерщину як звичайна альтернатива виступає: „который мещанинъ тамошний умреть або его Татарове возмуть“²⁾. „Нї оден рік не пройде без того, щоб не побрала десь Татари в неволю рибалок“, згадує Претвич в своїх записках, та оповідає, як він оден раз зробив Татарам засідку: вислав рибалок brasлавських на Бог, а сам пішов за ними слїдом, і як дали йому знати, що Татари справді погромили тих рибалок „на живій воді“, він погнав за ними з своїми служебниками і погромив Татар. Іншим разом згадує він про Татар, що йшли з земель в. кн. Литовського (подніпрянських), „позабравши людей по уходах, пасіки повибивавши“³⁾.

Таким чином уходництво вимагало великої відваги й знання степу та його обставин, татарських звичок та навичок. Відважних людей не бракувало: як ми бачили, в другій четвертині XVI в. уходників на-

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ Истор. пѣсни I ч. 25, вар. А. і В. (я збираю сі варіанти до купи).

²⁾ Скарга 1536 р., див. вище.

³⁾ I. с. с. 55 і 58.

пливало все більше, і вони одні перед другими набивали вкупну ціну й старосгінську вить за дозвіл на уходництво, за ніщо рахуючи й не-вигоду й небезпечність супроти багатства здобичи. Для безпечности, як і для потреб самого промислу, вязали ся вони в ватаги, більші або менші, розуміють ся узброєні на випадок стрічи з Татарами, а для охорони ставляли часом на своїх уходах подібні „городці“, які бачив Лясота на Побожу, або инакші засіки („січи“) й укріплення. (В 1541 р. черкаські міщане й слуги скаржили ся між иньшим на свого старосту, що він їм не дозволяє ставити чи уживати „городців“ в тих уходах) ¹⁾.

Промисел мусів вести ся таким чином оружною рукою, і вів ся дійсно, а ватага уходників, чи ціла група ватаг, яка промишляла на певнім уході, де небудь в сусідстві татарських кочовиц, на нижнім Дніпрі, Богу або Інгулі, представляла з себе заразом і промислову компанію і певну воєнну силу. Виставлена на неустанну небезпечку від Татар, раз у раз поносячи від них шкоду, вона з свого боку не пропускала нагоди дати Татарам реванш за ті „перекази“, які терпіла від них в своїх промислах. Розвивав ся певного рода пограничний спорт: хто кого — Татари наших, чи наші Татар, як висловляеть ся сучасник, описуючи українське пограниччє ²⁾. Як для тих, так і для других се було так само питанне чести, так сказати, як і зовсім реального „заробітку“; і заробіток сей павіт був, як я вже сказав, отаксований і оподаткований місцевою адміністрацією. „Кгды ся придасть Черкасцомъ бутынокъ або языки (невільники) з людей неприятельскихъ, тогда старосте з бутынку того одно што лепшее: кони, або зброя або языкъ, а инши языки и бутынокъ имъ; такъже кгды козаки з земли неприятельской здобывши ся приходять, з добытку того старосте одно што лепшее“.

Тут виразно відрізняеть ся здобича з воєнного походу від більш принагідного „луплення“ татарських людей, що вже з кінця XV віка стає звичайним явищем українського життя на сих пограничах. В 1489 р. „люде“ київського воеводи Юрія Паца розбивають торговельний караван московських купців на дніпровім перевозі, на Тавани ³⁾. З 1492 р. маємо скаргу кримського хана на такі дрібні зачіпки: „Кляне і Черкасці, пришедши Дніпром, под Тягинею корабель (татарський) розбили і чоловіка одного взяли і багато річей і грошей побрали; потім

¹⁾ Архивъ VII. II с. 372.

²⁾ Raprocki Herby rycerstwa polskiego с. 221.

³⁾ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 23.

иншого чоловіка взяли і кілька волів з ним забрали; і потім під Тягинєю ж Черкасці десять коней взяли й три чоловіки в неволю забрали“¹⁾. В пізнійших 1490-х роках Черкасці граблять московського посла коло Тавани, йдучи на Очаків, і знов кілька років пізніше „київські Черкасці“, як називає їх московський меморіал, воюють Татар під Очаковим²⁾. З уходів нижнього Дніпра в початках ХVІ в. прокрадають ся „козаки“ рукавом Дніпровим, обминаючи татарські городки на Тавани, щоб шарпати Татар, і хан наказує той рукав „лісою переплести й каміннем засипати“³⁾. 1524 р. доносять Дашкович в князю про велике невдоволення хана з powodu, що черкаські козаки погромили й побили купців з Кафи⁴⁾. В 1540-х рр. хан, відповідаючи на скаргу литовського правительства на татарські напади, з свого боку скаржив ся, що литовські люде „на Тавани на Дніпрі, на Бургуні (тамже переправа, коло Тавани), на Чорній Крилиці, на Дробних Криницях, на Самарі людей наших бють, купців громяць, иньших забивають, а иньших живих в неволю беруть, товари їх забирають, улуси громляць, худобу й стада беруть без числа; соляники, що приходять до Кочубіева, забирають в неволю і забивають людей наших, кого тільки спіткають: торік соляники, прийшовши по сіль, зловили Татарина Саричору на йма, й повели з собою. Також торік ваші люде перейнявши убили на Тавани слугу (ханського, післаного гонцем) Джан-Гільдея, і з ним був оден купець Атока — товари його забрали, і через те ніхто з наших слуг не сміє їхати в посольстві“⁵⁾. В серії тих скарг був також звістний епізод, як козаки погромили на Санжарові купецький караван турецько-татарський⁶⁾.

Се була неустанна дрібна партизанська погранична війна, якою зривала українська людність своє серце на Татарах за вічний страх і небезпеку, в якій держали вони Україну, за їх вічні спустошення і грабовання. Се дупленне Татар, як я сказав, ставало спортом і — разом певним джерелом доходу для сеї передової стражі української колонізації. Від часу до часу в тім же дусі робили ся значніші експедиції на татарські кочовища й укріплення — часом самою тою ж українською людністю на власну руку, часом організовані самими українськими старостами чи иньшою адміністрацією.

1) Пулаского збірка ч. 24.

2) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194—6, 305, див. ще низше.

3) Ibid ч. 120 (1510).

4) Acta Tomisiana VIII ч. 51.

5) Книга посольская в. кн. Литовського I с. 22.

6) Див. у мене т. VI с. 10—1.

Так уже в 1493 р., віддячуючись Татарам за напад на Черкаси, староста черкаський кн. Богдан Глинський напав на новопоставлену Татарами очаківську кріпость, здобув і зруйнував, побив Татар, а інших забрав у неволю¹⁾. З 1490-х рр., без близької дати, маємо згадку про те, як „Черкасци кievські“ воювали Татар під Очаковим, і побрали в неволю Татар різних очаківських²⁾. Зимом 1502/3 р. згадується похід „київських і черкаських козаків“ човнами по Дніпру, коли вони погромили десь коло тягинського перевозу воєнну ескорт татарську, що провозжала послів³⁾. В дальших роках такі походи човнами Дніпром на Татар стали таки докучати Орді, що хан збирався ставити новий городок на Дніпровім острові і перегородити Дніпро ланцюхами, щоб не можна було їхати ні вгору ні на низ⁴⁾. Звістки наші про сі експедиції на Татар дуже припадкові й неповні, тому про сі Дніпрові походи, що так Орді докучили, нічого ближше не знаємо.

З 1516 р. маємо звісний похід Предслава Лянцкоронського старости хмельницького: досить дрібний сам по собі, очевидно — оден з досить звичайних таких нападів. Вояки польські, що стояли на Поділю, з ріжними охочими пограничниками під проводом Лянцкоронського пішли під Очаків і зайняли великі стада овець на нижнім Дністрі. З тими вівцями вони подали ся як скорше назад, але Турки з Білгорода догнали й звели з ними битву над Дністровім лиманом, але Лянцкоронський відбив ся від них⁵⁾.

В 1523 р. мав бути значнійший, але на жаль — дуже мало званий в подробицях похід Дашковича в Крим: користаючи з замішань в Орді, де наложив головою хан Магмет-герай, а може й виступаючи як союзник котроїсь з татарських партій, він спалив Очаків і наробив великого спустошення в Криму⁶⁾.

1) Памятники сношений съ Крымомъ I с. 196.

2) Памятники снош. съ Крымомъ I с. 305. По контексту сього реєстру шкод, що розпочинається погромом 1493 р., коли Черкасці пограбили Суботу, не можна думати, щоб пригода з московськими купцями Морозовим і Ширшиком, стала ся тоді ж — се мусить бути иньший, пізнійший похід на Очаків, коли Черкасці пограбили тільки очаківську околицю. 3) Ibid с. 476.

4) Пулаского док. 120 (дальша згадка про козаків литовських, що прокрадають ся по за Таваню — наведена вище, на с. 58, — поясняє нам, про що тут мова).

5) Ваповский с. 143.

6) Карамзін VII с. 78 (на підставі кримських актів, в цілости не виданих досі); Соловйов V с. 1635 (коротка згадка, мабуть за Карамзіним). Смірнов у своїй історії Криму не згадує навіть сього епізоду, взагалі не входячи ближше в тодішні усобиці.

В 1528 р., при кінці, згадуєть ся велика експедиція пограничних старостів на чабанів татарських під Очаків: ходив староста черкаський Дашкович, „старости виницький і браславський“ — то значить, мабуть, намістники - підстарости кн. Конст. Острозького, що держав тоді Винницю і Браслав, і староста хмельницький Предслав Лянцборонський. Всього збраного з ними „війська“ польський хроніст рахує 1200 їздців, „Поляків і Русинів“. Вони зайняли великі стада коней і овець; Татари пробували відборонити, але їх в трох бійках побито (розумієть ся, муїли бути то якісь дрібні ватаги татарські), і старости з тріумфом привели з собою, як кажуть, 500 коней і 30 тис. овець!¹⁾ Заохочені сим успіхом, на другий рік, подільські вояки задумали нову експедицію. На чолі їх стояли два молоді магнати з України: Язловецький і Пілецький. Зібравши коло 2000 вояків з пограничного війська й ріжних иньших аматорів, Поляків і Українців²⁾, вони задумали використати тодішню усобицю: боротьбу Іслам-солтана з ханом Сеадатом, і уложили напад на Очаківських Татар. На перед, на звіді, був висланий якийсь Русин, обізнаний з місцями і шляхами; він наїхав на татарські стада овець і користаючи з сеї нагоди, зайняв і погнав їх; але здибав ся на дорозі з чабанами волоськими, які погромили його, забрали стада й його самого вбили. Язловецький, не діставши вистей, рушив з своїм військом, поїхав на татарські кочовища і заставши їх несподівано, погромив, побив, пограбив, і зайняв під Очаковом великі стада коней — коло трох тисяч, як казали. Але Очаків тоді був уже в руках Іслам-солтана; сього Язловецький не знав, а Іслам, роздражнений нападом, задумав помстити ся над такими необачними союзниками. Він вислав післанців до Язловецького, жадав вияснення сього нападу і закликав до себе на розмову. Язловецький, збентежений таким несподіваним оборотом — що погромив він союзника, заявив, що готов дати всяку сатисфакцію, вернути забраних коней, і поїхав з иньшими панами до Іслама до Очакова. Але там їх арештовано, а полишене Язловецьким військом погромлено несподіваним нападом. Іслам хотів загамувати Татар, але се йому не вдалось, і мало хто лишив ся живий тоді з сього полку³⁾.

Так дрібна погранична війна на уходах і дрібні експедиції та напади роблені самою людністю, при прихильній нейтральности або й

1) Ваповский с. 224.

2) Poloni et Roxani в цілїм сїм епізодї у Ваповского (як низше).

3) Acta Tomiciana XI ч. 303 (пор. 314) і Ваповский с. 225—8.

заохоті місцевої адміністрації, та оборонні „погоні“ за Татарами непомітними переходами сходили на военні походи на татарські землі, організовані репрезентантами місцевої адміністрації. Розбійничо-воєнний промисел Татар своїми прикладами впливав на організацію аналогічного воєнно-розбійничого промислу серед української людности, з оборонної організації формуючи воєнне ремесло заціпне, агресивне, з мешканців обов'язаних до оборонної служби — вояків-спеціалістів, для яких війна ставала стихією.

Претвич в своїх цікавих записках поясняє, що татарські напади стали хронічним явищем, бо зробилися джерелом прожитку для людности, джерелом зарібку для місцевих капіталістів, джерелом доходів для адміністрації й правительства. Капіталісти „Турки“ в Білгороді й Очакові, і так само, очевидно, в Кафі або Козлові, давали ріжний татарській голоті коней на борг для нападів з умовою, що Татарин за се давав їм половину здобичи, яку в тім нападі здобуде; посиляли з ними також своїх служебників і наємників на свій ризик. Діставали таким чином частину здобичи, а решту її купували від тої голоти по чім хотіли. Адміністрація, поясняє Предвич далі, мала великі доходи з продажі добичи: при продажі невільника платив 300 аспр продавець і стільки ж купець до місцевого фіску, „і так кожного року діставав цісар (султан) по кілька сот тисяч аспр з продажі людей в Очакові й Білгороді“¹⁾. Подібно, як ми бачили, адміністрація українська побирала собі ріжні такси й оплати від здобичи, яку діставали тутешні люде в погонях на Татар, в спільних походах з адміністрацією, або приводили з собою з степів, з своєї степової боротьби з Татарами. Почавши від листів Жигимонта Старого до подніпрянських старост 1541 р., де він гірко закидає їм, що вони дозволяють козакам нападати на татарські улуси, а „тими їх добутками по половині ділять ся“²⁾, такі докори з боку литовсько-польського правительства стають „загальним місцем“ в листах до пограничних урядів. Для вояків коронних, розложених на Поділю, і так само для ріжного воєнного люду на Подніпровю був певний інтерес викликати татарський напад, щоб потім погромити Татар — і то не тоді як вони тільки йшли з порожніми руками, а тоді як вертали ся обтяжені здобичею, бо здобич сю в такім разі вояки забирали собі й віддавали власникам її тільки за певний викуп, або й навіть зовсім собі присвоювали³⁾. (Се може теж

¹⁾ Ор. с. с. 49, пор. 51.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. I ч. 105, про них ще низше, в гл. II.

³⁾ Нор. королівську уставу 1518 р., що уставляла ціни на викуп добичі у вояків власниками — Акты Бар. староства I ч. 31 = *Coprus*

мабуть до певної міри нам толкували, чому Татар громять звичайно тоді, як вони вже вертають: се не тільки було легше, але й інтереснійше). І як з татарського боку дрібні наїзди стали звичайним явищем, ремеслом для прожитку, і практикували ся по кільканадцять разів до року, з меншим ризком і заходом¹⁾, — так і з України розвивали ся наїзди на Татар — чи то в формі погони, викликаной татарським наїздом, чи то в формі реваншу, або застрашення на будуче. Послухаймо про се оповідання Претвича, одного з голосніших репрезентантів сеї воєвничої української адміністрації:

„Перший похід його (Претвича) в степи на Татар був тоді як п. воевода белзький (Сенявський, гетьман польний) ходив до Дубової луки переймати Татар, що пішли були на в. кн. Литовське і йдучи по дорозі на Журнобродщині позабирали людей в пасіках і меди повибивали, і обминули п. воеводу. А він довідавши ся, що вони вже завернули до дому, післав мене з своїми служебниками наздогін. Догонивши їх на Аджібеку (Хаджібейським лимані?), побив їх, забрав в неволю і підібрав від них людей королівських; коней при тім дістав 170, а між ними була половина турецьких, що дали їм за половину здобичи, як завсіди дають. Потім на другий рік прийшло татарське військо з султаном Еджібеком; воевода белзький з воеводою подільським погромив їх коло Панькович, і вони вернули ся від Панькович, а я упросив ся у них ще за Татарами, і відиравили мене з своїми служебниками. Пішовши, злучив ся в степу з людьми воеводи волоського і догонив Татар на Беримбою, в ночи; тої ночи бив ся я з ними трічі; були зо мною ще й Браславці. А Татари були білгородські, очаківські й добруджські; коней нам дістало ся 560, а між ними було турецьких коней зо 200. Потім прийшло татарське військо і „брало“ в винницькій волости — тоді взято пана Миська. Були Татари білгородські й очаківські, і з ними Турків зо триста. Зібравши ся йшов я побіч, щоб перейняти білгородських; оден улан,

iuris polonici III ч. 195. Привід до того дало, що вояки й иньші учасники погонь на Татар присвоювали собі здобич і не віддавали власникам. Король уставляє таксу викупу, *ut et damna passi sua se reperisse gaudeant, recuperatores vero eiusdem praedae ad recuperandam aliam reddantur hoc pretio et lucro pro labore eorum et opera alacriores*. Так дивить ся само правительство!

¹⁾ Tatarowie w małych poczciech jęli chodzić dla przekradzenia mimo straż najwięcej po 200, po 300, a po 50, 60, 40, a po 30 i po 10, a tak temi małymi tyła ludzie tak kradli ludzi w ziemi w. k. m., że tego bywało przez 20 kroć do roku, w cale uchadzali.—Претвич (op. c. 49).

своєк царський звернув з білгородськими Татарами і я їх підстеріг на Чапчаклею й побив, а того улана й Атоку зловив живцем.

„На другий рік в осени приходило кілька сот Татар очаківських і білгородських, „брали“ по Бар і під Хмельником. Я тоді стеріг шляхів, і теперішній воевода ківський, а тоді староста браславський (кн. Пронський), прислав до мене, що Татари граблять, отже, прошу вас, поспішайте до мене; і казав іти до нього на Мушурів¹⁾. Зійшовши ся там з ним, пішли за ними і догонили тих що йшли позаду коло Чапчаклею. Ми половили їх живцем і вони дали нам знати, що передні мали їх чекати на верховинах Березанських: мали відіслати вязнів, а самі знову йти на державу королівську. Тоді перебравши людей своїх (за Татар) післали сьмо їх наперед, а самі йшли за ними і побили їх на голову: взяли вязнів понад 50, а коней дістало ся нам більше як тисяча, а між ними було коло 1450 коней турецьких, на яких Турки висилають Татар на войованне.

„Коли Винничане й Браславяне облягли були кн. Пронського в Винниці²⁾, був я з ним. Прийшов Білек мурза й ин., вибрали Димидівці і у мене взяли півтреті тисячі овець, що був я взяв у буркалабів сорочьких, і трох служebníків мані забрали. Післав я за ними наздогін служebníків, але вони не могли їх догонити і вернули ся, але стріли ся з білгородськими Татарами, що йшли з в. кн. Литовського; побили їх, відібрали людей королівських і вязнів живцем узяли. Потім білгородські Татари воювали в в. кн. Литовським. Кн. Пронський пішов їх переймати к Нерубаю, а я з служebníками своїми стеріг їх на бродах під Кременчуком. Поки ми прийшли під Нерубай, Татари вже проминули й пішли, але частина їх натрапила на моїх служebníків, і ті їх побили або живцем побрали.

„На другий рік Татари білгородські й добрудзьські воювали під Овручом і під Хмельник заходили. П. воевода (Сенявський), зібравши ся, пішов за ними, а кн. Пронський, не зходячи ся з ним, пішов за ними з своїми людьми по тій стороні Богу. Татари піймали його сторожу, спостерігши, що люде йдуть за ними по обох боках Богу. П. воевода стеріг їх на бродах, але не мігши підстерігти вернув ся сам назад, а мене з служebníками лишив. Я післав сторожу далі Богом, і дали мині знати, що переправляють ся низше Чапчаклею. Я тоді пішов за ними в погоню; прийшов під сам очаків-

1) В опір. Nussurów.

2) В році 1541, на початку.

ський замок, а Татарів не знайшов. Післав до очаківського коєводи, питаючи його, де ті Татари. А він сказав: ви собі відайте ся з Татарами і робіть з ними що хочете; в місті їх нема, вони на верховинах Березанських. Я пішов тоді на них, побив їх там і багато живцем побрав, дітей і жінок поколов, потоптав, мстячи ся за кривди. І коней у них узяв там понад 500¹⁾.

Претвич пише свою записку як оборону супроти обвинувачень з турецької сторони й самих правительствених кругів Польщі, що його зачіпки з Турками грозять Польщі небезпечним конфліктом. Тому він має всяку причину згадувати тільки про ті походи з свого боку, які були викликані Татарами, і волить промовчувати те, що робило ся з власної ініціативи; представити в усій повноті сю пограничну боротьбу отже він не мав причини, а тільки її найбільш легальну сторону — з становища польського правительства. І він кладе при тім натиск на оборонні інтереси сеї пограничної війни. По його словам ліпша організація сторожі й иньші улпшення в обороні (більша увага гетьманів польських до сеї оборони, поставленне нових замків, особливо Бару) стримали Татар від більших походів на західню Україну в сих 1540-х роках; вони почали прокрадати ся дрібнішими ватагами, а на се було одиноким способом — не пропускати їм сих нападів, гонити ся, шукати тих розбійників в їх власних норах, під турецькими замками.

„Воевода белзький, побачивши, що тих людей (татарських), які ходять малими ватагами та забирають людей, не може він підстерегти (в свій час), так щоб погромити ще тут, на землі королівський, а шкода і спустошення через те велике всій Україні дієть ся,— удав ся до гетьмана великого, просячи науки в тій справі—чи можна за ними гонити ся в степи, де вони ховають ся в сусідстві цісарських (турецьких) замків, і п. гетьман наказав гонити ся за ними, як тільки можна далеко і бити їх, де тільки Бог дасть“. „І так воевода белзький став пильнувати і гонити Татар, а з ним і ми королівські слуги — намножило ся їх в в. кн. Литовським: кн. Пронський, теперішній воевода київський, а тепер теж кн. Корецький (староста браславський в рр. 1548—50, перед тим житомирський), кн. Вишневецький (звістний Дмитро-Байда), кн. староста володимирський (Сангушко Федор, † 1547 р.). Як вони зявились та почали вправлятись при воеводі белзьким в рицарській службі, тоді почали заростати шляхи й тим дрібним ватагам в землі королівські,

¹⁾ Ор. с. с. 53 — 5 (переклад дещо покорочую).

особливо білгородським і очаківським, що під ті часи найбільші шкоди чинили не вважаючи на згоду короля з цісарем турецьким, а тепер їм положено кінець заходом п. воеводи белзького і нас слуг королівських ¹⁾“.

Претвич, з свого становища, як бачимо, кладе головний натиск на заходи адміністрації, і то адміністрації коронної, не зачіпаючи аналогічної діяльності намісників подніпрянських, тим менше — не входячи в справу розвою воєнних сил і воєнного ремесла, та пограничного українського спорту серед самої суспільности. І ми можемо доповнити поданий ним образ сеї пограничної війни такими замітками, що і в інтересах оборони, і в інтересах розвою воєнних сил взагалі, розвій сього воєнного ремесла серед людности мусів серед місцевої адміністрації знаходити повне співчуте, бо се давало їй готові континенти для всяких воєнних потреб і плянів, не тільки в інтересах державних, а і в її власних — для всяких матеріальних і моральних ресурсів. Що в своїй боротьбі з Татарами, яка ставала все більше успішною в середині і другій половині XVI в. ся місцева адміністрація користувала ся власне сими воєвничими елементами суспільности й на них опирала ся, як з другого боку — своєю протекцією й співучастю та поблажливістю й обороною в усяких вибриках помагала виробленню і зросту сих воєвничих елементів суспільности. Що в міру того, як слабли татарські напади супроти риску і страху реваншу, сі воєвничі елементи шукали виходу своїй енергії і своєму замилованню до сього воєнного спорту у власних нападах на татарські й турецькі володіння. Коли татарські напади від великих масових походів переходили на дрібні грабівничі ватаги, українська людність навпаки від погонь і дрібних зачіпок переходила до більш сміливих екскурсій на татарські кочовища, а далі — до походів в більшім стилю на турецькі й татарські замки й городи. А розвій таких більших походів втягав все більші маси воєнного елемента, школив і організував їх.

Се власне були ті обставини — суспільно-економічні, колонізаційні й воєнні, в яких росла протягом XVI в. і формувала ся українська козачина.

¹⁾ Ор. с. с. 49 — 50.

II.

Початки української козачини.

Виводи козачини — давні й новітні. Козакування як побутове явище й козацьке імя. Козаки і козакування в першій половині XVI в. Відносини до нього місцевої адміністрації й центрального правительства. Плани Вишневецького.

Складний процес, яким творила ся й формувала ся козачина, не ясно представляєть ся навіть репрезентантам сучасної історіографії, при всіх матеріалах, якими вони розпоряджають; тим менше міг бути яким старим книжникам і ученим, яким хотіло ся дати відповідь сучасній суспільности на питання, як виникло се найбільш кольоритне, найбільш характеристичне, блискуче й голосне явище українського історичного життя. Вони брали ся за рішення сього питання тоді, як се явище не тільки скристалізувало ся вповні, набуло незвичайної екстензивної сили, стало великою й впливовою суспільною верствою, — але й покрило собою иньші суспільні верстви, стало репрезентантом української народности *par excellence*, подібно як „народ шляхецький“ репрезентував сучасну народність польську. І таке всенародне значіння козачини, в звязку з незмірно-оригінальними прикладами козацького устрою, козацької стихії, що так різко відрізняли її на тлі загального поневолення народніх мас і України й иньших сусідніх країв— Білоруси, Великоруси, Польщі, — сей контраст поневолення і свободолюбного козацького духу й устрою — все се перед усім мусіло навівати гадки про якусь етнічну окремішність козачини, ідеї «козацького народу» як осібної етнічної групи.

Такі теорії етнічного походження козачини були досить наручні змаганням її репрезентантів до спеціальних свобод і привілеїв, тому знаходили пригожий ґрунт в українській суспільности. Один з пізніших «літописців» української козачини Рігельман досить сильно виступав против виводів козачини від різних народів, або „отъ древнихъ нѣкакыхъ вольныхъ людей, ково якобы не принадлежали ни

въ какому владѣнію“. „Для того не почитаютъ себя, чтобъ они подлинно были изъ русскихъ людей или же бывшіи подданне“, а се чинять тому, бо хочуть представить „якобы и до нынѣ были по тѣмъ древнимъ народамъ вольные и никому не принадлежащіе“¹⁾. З становища суспільної психології вказівка досить цінна, і можна справді думати, що такі мотиви суспільного характеру причиняли ся до переваги теорій етнічної окремішности козачини над теоріями етимологічними, яких теж не бракувало. Так виводили імя козаків від „кози“ — що вони були легкі як кози²⁾, або що вони ловили кіз в степах; від „коси“ — „то есть отъ остроты и понятности козацкой“. Але вже оден з найраніших репрезентатів „ученої“ козацької історії Гр. Грабянка (1710), вичисливши кілька етимологічних чи етіологічних виводів³⁾, відкидає їх, чи лишає на другім пляні, а во главу угла кладе вивід від Козар — „древнѣйшаго рода скифска, идущаго отъ племени перваго Афетоваго сына Гомера“. При тім Козари, розуміють ся, являють ся Словянами, і „малороссійскіе вои Козаровъ нарицаіе мало что перемѣнивши, въ мѣсто Козаровъ Козаками именуются“. З часом Галерія предків української козачини розширала ся й збільшала ся: відшукано Казахію у Константина Порфирородного, Кавказьку Гірканію, що в перекладі має значити „Козакію“ (hircus—цап), літописних Касогів. Але вивід від Козарів зівстав ся при найбільшій популярности, завдяки визначній ролі, яку сей нарід грає в нашій літописній традиції, та досить широкому росповсюдженню сього імени в хорографії України. Дотепу й ерудиції ріжних козацьких літописців полишало ся широке поле для всяких заходів у звязуванню сих псевдо-історичних предків української козачини з її дійсними історич-

1) Літописное повѣствованіе о Малой Россіи с. 3.

2) Вивід се дуже старий: його подавали вже в 1580 р. — як от в меморіалі Гамберіні (Boratyński Kozacy i Watykan, Przegląd polski 1906 жовтень).

3) „Аще же Веспасіан Коховскій и отъ козь дивнихъ (диких) козаконъ нарицаеть, яко тѣмъ скоростію до брани соровняются и тѣхъ ловомъ наипаче упражняются, но приличіе Стриковскій проименованіе производитъ, глаголющи, яко отъ древняго своего вѣского вожда Козака, егоже промысломъ многажди Татаръ побѣждаху, козаками нарицаются. Александръ Гвагнѣвъ отъ свободы ихъ тако нарекихся разумѣеть быти, занеже праотцы ихъ отъ доброй воли охотнѣ на брань исхождаху“ (с. 15). Кн. Мишецкий передав нам в своїй „Исторіі о козакахъ запорожскихъ“ записаний від Запорожців в 1730-х роках переказ про славного стрільця Семена, що мовляв назбирав козаків і з ними осів ся на Низу, а память про себе лишив мовляв в назві „Семенового рогу“ на бозькім лимані.

ними початками. Рекорд побив безперечно автор „Історії Русів“, бо у нього старі Козари являють ся попередниками козачини не тільки по імені, але і в подробицях організації: се було козацьке військо, а інші українські племена грали роль посполитих XVIII в., і хозарська дань IX в., описана в літописи — се датки київських посполитих на удержання козаків¹⁾. Si non e vero...

Супроти таких гучних генеалогій козачини від Ноевих синів в простій лнії зіставляли ся на боці скромні, але вповні реальні замітки про утворення козачини, які знаходимо у старших письменників. Так популярний на Україні „Гваґіні“, оповівши про похід Лянцкоронського під Білгород, що від Бельського почавши вважав ся історичним початком козачини, з притиском підносив, що козачина почала ся от з таких охочих людей, яких зібрав Лянцкоронський²⁾. Оповідання се повторив потім укладчик Густинської літописи, додавши до того етимологічну фантазію: „И потомъ бранилюбивый сей народъ, засмаковавши себѣ зъ добычъ, поставиша себѣ старѣйшину зпосередѣ себе, нарицаемаго Козака, отъ него же и сами потомъ козаками нарекоша ся“³⁾. Але такий простий і прозаїчний початок не вдоволяв українських патріотів XVIII віка і вони зістали ся при тих хитрих етнографічних виводах.

Але хоч як наївні й ненаукові були ці генеалогії козачини, в кождім разі інтересне й характеристичне для української історіографії XVIII віка — се бажання звязати початки козачини з староруськими часами, поставити їх як репрезентантів політичного українського життя в тісні звязки з Київською державою, з політичним життям староруських і переходових часів. Сии стара історіографія наша і ті праці, які писали ся під її впливами⁴⁾, відріжняеть ся досить різко від того, що писало ся під впливом традиційних поглядів на Українців як на чужородців — Черкас. Сей другий погляд, задокументований для XVI в. старою гільсою Воскресенської літописи про Чорних Кло-

¹⁾ „Сіе названіе (Козарів) получили наконецъ и всѣ воины славянскіе, избранные изъ ихъ же породъ для войны и обороны отечества, коему служили въ собственномъ вооруженіи, комплектуюсь и перемѣняясь также своими семействами. Но когда во время военное выходили они внѣ своихъ предѣловъ, то другіе гражданскаго состоянія жители дѣлали имъ подмогу и для сего положена была у нихъ складка общественная или подать, прозваннаясь наконецъ съ негодованіемъ: дань Козарамъ“ (с. 2).

²⁾ Вид. Туровского с. 221.

³⁾ Полн. собр. лѣтоп. II с. 368.

⁴⁾ Напр. начерк Г. Ф. Мілера О малороссійскомъ народѣ (вид. Бодяньским).

буків — предків козаків Черкас¹⁾, на різні способи потім розробляв ся в російській історіографії²⁾). А своє канонічне завершення знайшов він у її найавторитетнішого репрезентанта в формі досить рішучо висловленого здогаду, що козаки були зрученими потомками Чорних Клобуків. Торки й Берендії, каже він, инакше звались Черкасами й Козаками, вони затримали ся на неприступних островах Дніпра, і розмножені припливом утікачів-тубильців, прийняли їх віру й мову, стали обороняти тих країв від Татар і Турків; від їх імени дістало своє імя місто Черкаси³⁾).

Імя дніпровських Черкас, без сумніву, має центральне значіння в розвою сих теорій і поглядів. Імя звучало і звучить як назва якоїсь кольонії, осадн черкаської; подібність імени пригадувала кавказьких Черкасів (Черкесів), і нічого неможливого не було в тім, що справді якась купка кавказьких Черкасів, захоплена якимсь рухом кочовників, залетіла сюди й лишила тут своє імя. Як і коли се стало ся, в XVI в., по стільких перемінах і переворотках колонізаційних, очевидно, не мали понятя. Історія, записана ревізорами в 1552 р. від канівських мішан про „початок Черкасів і Каніва“, має вповні легендарний характер, хоч і приймаєть ся більш або менш серіозно сучасною історіографією⁴⁾). Канівці оповідали, що в. кн. Ольгерд, здобувши Кафу, Перекоп і Черкасів пятигорських (кавказьких),

1) „Всѣ Черныя Клобуки, еже зовут ся Черкасы“—Воскр. І с. 56.

2) Напр. Болтін (І с. 344) оповідає (фантазує), що Ахматові слободи в Курщині були залюднені „Черкасами“; вони, по їх знищенню, втікли до Канева, оселили ся тут і поставили город Черкаси.

3) Карамзін V с. 231; він опираєть ся на тій же гльосі Воскр. літоп., як пізнійше се робить і Погодін (Изслѣдованія V с. 206—7), приймаючи en toutes lettres погляди Карамзіна, тільки в формі цілком категоричній („отстранилъ возможность возражать“, як самовдоволено заявляє сей обмежений чоловік). В трохи слабшій формі прийняв сі погляди й Соловйов („но если упомянутое народцы действительно составили зерно малороссійскаго казачества, то... къ этому зерну присоединились многочисленныя толпы казаковъ чисто русскаго происхожденія“ — І с. 1686). Пізнійше карамзінську теорію приймав Кулш (Перший період козацтва) і новійше сю тезу — що чорноклобуцькі племена звали ся Черкасами, з повним переконаннем повторив В.-Буданов (Архивъ Ю. З. Р. VII. І с. 56 — він відкликаєть ся до Карамзіна, очевидно не підозріваючи, що має діло з пізнішою гіпотезою).

4) В оборотъ її пустив проф. Антонович (Очеркъ исторіи в. кн. Литовского с. 62—3, пор. Київ. Стар. 1884, VIII с. 583). В.-Буданов брав її досить скептично (Архивъ Ю. З. Р. VII. І с. 40 і 56). Новійше уживає сього переказу Ляскоронскій (Рус. виходы въ степи, с. 118) без церемоній звязуючи сю історію з Витовтом.

ввів відти Черкасів з їх княгинєю і головну частину їх посадив на Снопороді, за Дніпром, а иньшу частину в Черкасах, а Снопородців перевів у Канів. Се говорило ся на те, аби оправдати претенсії Канівців на задніпрянські уходи, і дуже тяжко відрізнити, що тут може бути деяким відгомонам подій, а що — умисним комбінованнем ех post для вказаної ціли. В кождім разі оселенне Черкас було річею такою давньою, що в середині XVI в. не можна було мати про се ніякого докладного понятя: звісне оповіданне старшої русько-литовської літописи представляє, що вже під час першого походу Витовта на Україну Черкаси були досить значним замком, так що їх оселенне треба вважати або на перші початки литовської окупації, або може ще скорше — на часи перед-литовські. У людности про таку давнину не могло лишити ся ясної памяти, і дійсно подробиці канівського оповідання вповні легендарні (похід на Кафу й Кавказ, особа Ольгерда, перевід людности з Снопороду до Канева). З другого боку осадженне сеї черкаської колонії, коли б воно не було, з погляду етнічного було, очевидно, таким же малозначним фактом, як і осадженне яких небудь „Козарів“, „Печенігів“, „Ятвягів“, яких досить має наша топографія. Якогось сліду оселення більшої маси Черкасів ми не маємо¹⁾, та скільки б їх не було, вони мусли розгубити ся, розсіяти ся майже без сліду під час різних колонізаційних пертурбацій, так що при кінці XV і в XVI в. в кождім разі не могло бути мови про якусь черкаську колонізацію на Подніпровю.

Але замок черкаський з кінцем XV в. стає осередком пограничної української вольниці, яка своїми зачіпками з Татарами та всякими стрічними і переїзжними (в тім і з московськими послами та купецькими караванами) робила багато шелесту. Етнічна форма його імени, привична московському уху, що знало добре Черкасів пятигорських, надавалась дуже добре для означення сеї нової, а голосної вольниці. І так „Черкаські люде“, або просто „Черкаси“ стало означеннем для української козачини в московських кругах, а своєю назвою викликаючи в уяві понятя чогось чужородного, піддало московським книжникам ідею звязати сю пограничну людність з чорнолобуцькою, що жила в тих же околицях в XI—XII віці. Російські ж історики XIX в. постарали ся без близшої аналізи фактів і обставин

¹⁾ Яблоновский (Україна с. 33) завважає, що цілу Черкащину називано „Черкасами“, як by przez jakieś przurópnienie dawne, і вказує на грамоти вид. Каманіним (Чтенія київські т. VIII ч. 1 і 2): „въ Черкасахъ селище мое Бузуково“, але грамоти сі маємо в пізній коші.

надати сій старій гіпотезі наукообразну форму і стали виводити українську козачину від чорноглобуцької людности, хоч вона під час колонізаційних переворотів XIII в. мусіла розсіяти ся й зникнути без останку¹⁾.

Згодом, коли вияснив ся татарській початок козацького імени і деяких козацьких термінів — з одного боку, з другого боку — стала відомою татарська колонізація в в. кн. Литовськїм, стали з'являти ся проби поставити справу козачини в зязку з татарською колонізацією²⁾. По аналогії з татарською колонізацією Литви гіпотетично припускали аналогічну татарську колонізацію в Київщині, за часів Витовта і пізнійше, і від сеї татарської колонізації виводили перші початки, обо й перші кадри козачини. Вповні сї теорії розвинули ся в новітших часах, в історіграфії російській і польській³⁾. Дарма, що тепер, при розмірно значнім запасі документального матеріалу ми можемо констатувати зовсім виразно, що Київщина ніяких скільки небудь значнійших слідів татарської воєнно-служебної колоні-

¹⁾ Див. т. II² с. 550—1.

²⁾ Вивід козаків від татарського „козак“ дав Сенковський в своїх *Collestanea* (I с. 220, 1824); йому ж очевидно належать аналогії козацького устрою з турецько-татарським (з устроєм яничарів, єгипетських мамелюків) в час. Библиотека для чтенія 1840-х рр. (див. замітку Ол. Грушевського в Записках Наук. тов. Шевченка т. LXXIX). Потім різні аналогії для козацького устрою з татарським принесла стаття Хартахая Историческая судьба крымских татаръ, 1866, й вони були перейняті Кулішем (Ист. возсоед. Россіи I с. 34—5). Навіть Костомаров, що в молодих літахъ сильно виступав против виводів козачини з чужородних початків і доводив генетичні звязки побуту княжих часів з запорожським житєм (його стаття Мысли объ исторіи Малороссіи, в Библиот. для чтенія 1846) кінець кінцем підпав впливу сих поглядів і в новітших виданнях свого „Богдана Хмельницького“ писав, що „козачество безспорно татарскаго происхожденія, какъ и самое названіе козакъ“ (4 вид. 1884 р. I с. 5). Куліш уже в першій своїй праці (Перший період козацтва с. 27) прийняв московську теорію про чорноглобуцьке походження козаків, а пізнійше (Козаки въ отношеніи къ государству и обществу, Рус. Архивъ 1877 кн. III і VI, Исторія отпаденія I с. 46, але не в Истории возсоединенія, де сї всі теорії поминені) приймав теорію черкаського початку козаків і пробував її підперти ріжними етнологічними прикметами людности Черкащини й Чигиринщини.

³⁾ Розумію особливо праці Любавського (Обл. дѣленіе с. 531—3, рецензія на працю Каманіна в Ж. М. Н. П. 1905, VII), Яблоновського особливо *Україна* (с. 395—8), де він, очевидно не без впливу виводів Любавського, виводить українську козачину від гіпотетичної татарської колонізації Київщини, по аналогії з татарськими колоніями Литви.

зації не має¹⁾; що українська козачина зовсім не представляє з себе в своїх початках якоїсь суспільної верстви чи класу, і що український козак в тих початках, як чоловік бездомний і неоселий, являє ся антитезою воєнно-служебному Татарину в кн. Литовського, державцю певної маєтности, репрезентанту воєнно-служебного володіння, і що скільки небудь визначної турецько-татарської домішки серед української козачини в тих часах зовсім не можна вказати.

З другого боку одначе впадала в певні крайности і українська історіографія, в супереч сим выводам української козачини від чужородних етнічних початків стараючи ся привести її в генетичну звязь з формами й явищами давнішого староруського життя. Пенаукові вводи від різних подобоїменних народів вона відкинула уже з початками XIX в.²⁾ і звернула свою увагу головню на внутрішній зміст козачини, як реакцію народнього життя против польських державних і суспільних форм (особливо з серединою XIX в.). Зовсім справедливо констатувала вона в козачині, як вона розкриваєть ся перед нами в пізнійших часах, з кінцем XVI в., українську народню стихію, форми й тенденції народнього життя вповні аналогічні з тими, які розкриває перед нами жите староруське. Але при тім ретроспективно перенесла вона сі суспільно-політичні, громадські форми козацького устрою з початків XVII на початки XVI віка. Вона заговорила про громадський устрій козачини на переломі XV і XVI в., про козацькі самоуправні громади з радою козацькою й народноправними гетьманами на чолі. Козачина від своїх початків виступає тут як узброєна громада (община) староруських часів, тільки під новим, татарським іменем³⁾. Се була антиципація вповні аналогічна з иньшою — перенесеннем на початки XVI в. пізнійшого козацького устрою XVII в.: преемства гетьма-

1) Одинока вказана досі згадка воєннослужебних „Татар київських“ що одержали наче б то якісь Грунти в Остерцині від кн. Олелька і Семена (Акты Зап. Рос. I ч. 77) не знаходить продовження в пізнійшим матеріалі.

2) У Байтиша-Каменського в першім виданню його історії (1822) сі вводи вже збуто повним мовчаннем і початок козачини представлено реально, на тлі історії України XV—XVI в.; козаки се українські збігці, що тікають від польських утисків з кінцем XV в., а імя приймають від Татар „съ коими имѣли столь частыя брани“ (с. XV).

3) Подібні погляди, більше або меньше різко й категорично висловлені, ми знаходимо у Максимовича, Костомарова, Антоновича, в 1840—60 роках. Костомаров як в згаданій статі своїй (Мысли объ исторіи Малороссіи 1846) так і в пізнійших — як у звіснім своїм маніфесті Двѣ русскія народности (1861) бачить козачину в житю княжої Київщини — її громадським народноправним устрою („Казачество уже въ своемъ суще

нів, поділу козацького війська на полки, і т. и., що зявляеть ся уже у старших українських літописців XVIII в. і доживає в більш або менш ослаблених формах до кінця XIX віку. Менше різка, делікатнійша ніж вона, ся теорія козацького громадського устрою кінця XV і поч. XVI в. в ослаблених формах живе до нині в українській історіографії і близьких їй по духу кругах.¹⁾ І на загальнім тлі її виникають різні спеціальнійші теорії, що силкують ся звязати козачину в її перших стадиях з тим або иньшим явищем староруського життя, сеї або иньшої форми його. Така теорія козацько-князя, що в паралелю староруським громадам з князями на чолі представляє козачину на переломі XV—XV вв. як озброєні народні громади під проводом місцевих князів-гетьманів²⁾. Теорія противкнязівська, що звязує козацькі громади з противкняжим рухом XIII в. і тими громадами, що виломлювали з князівсько-дружинного устрою й піддавали ся під безпосередню власть Татар, щоб спекати ся князів³⁾.

ствѣ возникало въ XII—XIII вѣкѣ“, „старорусскіе элементы, развитые, до известной степени еще в XII вѣкѣ и долго крившіеся въ народѣ, выступают блестящимъ метеоромъ въ формѣ казачества“ — с. 69 і 72 і т. Монографій). Максимович в своїх Письмах о козакахъ приднѣпровскихъ, виступаючи против теоріі Антоновича, „не сумніваєт ся“, що устрій козацькій в останній четвѣртині XV в. був громадський — „устройство... было у нихъ общинное, также какъ и у мѣщанъ и у всего посольства южнорусскаго“ (Собр. соч. I с. 279). Але найбільш різко сформулував сі погляди Антонович в своїй першій праці про козаків (Архивъ Ю. З. Р. III. 1, 1863): він бачить на Подніпровю „въ XV и XVI вѣкѣ органически образовавшійся, укрѣпившійся и выросшій изъ туземныхъ элементовъ общинный порядокъ устройства — встрѣчаемъ его только подъ чужимъ, заимствованнымъ отъ татаръ именемъ Козаковъ. Князья, предводительствующіе ими, носятъ тоже особенное название — гетмановъ... Во внутреннемъ своемъ устройствѣ (козаки) представляютъ сохранившееся вполнѣ начало общинъ славянскихъ и подчиняются, какъ высшей власти, приговору вѣча, которое теперь называется радуо“.

¹⁾ Антонович в своїм новійшій курсі по історії козачини (Бесѣди про козацькі часи, 1897) бачить в козачині военно-служебні громади, покликани до военной служби корпоративно і організовані на основах громадського-вѣчевого устрою (с. 14—5). Каманін в своїй статі къ вопросу о козачествѣ до Богдана Хмельницкаго (1894) в козачині XV в. бачить „отдѣльные общины“, „во главѣ каждой изъ нихъ свой особенный князь“ (с. 68).

²⁾ Виставлена Антоновичом в цитованій розвідці (1863), прийнята зараз Кояловичом (Лекції по історії Зап. Россіи), скритикована Максимовичом (ст. с., 1863—5), відроджена Каманіним в цитованій праці.

³⁾ Дашкевичъ Болоховская земля (1876, с. 120: „колыбелью южнорусскаго козачества мы рѣшаемъ считать тѣ територіи, гдѣ въ поло-

Теорія бродницька, що звязувала козачину з бродниками перед-монгольських часів¹⁾, і т. п.

Всі ці теорії не раз дуже справедливо і влучно вказували аналогії козацького устою, його тенденцій й відносин до інших політичних чинників (напр. аналогія ухадницького жита XVI в. з бродниками XII—XIII в., відносини козачини XVI—XVII в. до польсько-шляхетського режіму і відносини громад XIII в. до князівсько-дружинного устрою, козацький громадський устрій і громадсько-вічевий лад староруських часів). Але генетичного звязку тут нема й бути не може по тій простій причині, що козачина на переломі XV—XVI віків не була ані організованою суспільною верствою, ані творила громад, і всі говорення про козацькі громади на початку XVI в. і їх „вічевий“, самоуправний устрій переносять на початки XVI в. явища, які мали місце доперва при кінці сього століття, як я тільки що сказав.

Коли ми хочемо собі здати справу з походження козачини — як і коли вона зародила ся, як розвивала ся й формувала ся, ми повинні докладно розрізняти різні сторони сього питання. Мусимо відрізняти козачину як побутове явище і як певну організовану суспільну верству, правно-суспільний інститут; з другого боку розрізняти козачину як явище, і її термін, з яким вона спеціалізуєт ся і кристалізуєт ся.

Козачина як явище побутове, знане нам з часів староруських. Свое козацьке імя в тім матеріалі, яким розпоряджаємо, дістає вона з другої половини XV в. А формуєт ся в певну суспільну верству протягом цілого XVI в. і певні організовані форми й певне правно-призане значінне дістає аж на переломі XVI і XVII в. І тільки з кінця XVI в. про козачину можна говорити як певну суспільну групу, організацію, міркувати про козацький устрій, козацькі громади, управу і т. п.

Як явище побутове, ті прояви українського жита, які в XVI в. стають нам звисними під технічною назвою „козацтва“, — старі як Україна. Се результат відвічної боротьби побуту оселого, хліборобського з хижою, розбійничою, кочовою людністю степів, що віками тяг-

вині XIII ст. літопись помѣщаєть Волоховцевъ и ихъ союзниковъ и единомышленниковъ“). Новійше такі погляди знаходимо у Каманіна ор. с.

¹⁾ Таки гадкі бачимо вже у Арцыбашева (Повѣствованіе о Россіи I с. 182), потім у Максимовича (III с. 262: „Первымъ началомъ или зерномъ запорожскаго казачества были наши Тмутарканцы); потім підтримав їх Голубовский (Печенѣги с. 200).

неть ся, все в нових і нових формах, в нових відмінах на тійже території України. І коли полишимо на боці часи давніші і будемо тримати ся тільки історичних часів нашого народу, ми на кождім кроці будемо стрічати ся з попередниками української козачини XVI в. І сі степові бродники, українська людність Чорномор'я, вибита з обставин культурного, оселого життя кочовим потоком, віками рпожита серед кочових орд приладжена до обставин сього трівогожного, півдикого життя, загартована й воевнича, а заразом неминучо здичіла, пересякнена елементами турецького кочового життя. Сі „Берладники“, „вигонці галицькі“ й инші різноіменні чи безіменні промисловці, що ходили на рибу й на инший промисел в низини Дунаю, Дністра, Дніпра, Дону, готові серед сих промислів кождої хвилі перетворити ся в воєнну дружину, щоб відбити ся від ворожого нападу чи самим вдарити, пограбити купців чи инших промисловців, або пустити ся походом в глибину краю¹⁾. І близше — на пограничча оселої кольонізації з степами — ся погранична людність українська на Посею, на переяславськім пограничу, Поросю й Побожу, воевнича, завзята, готова дати відправу однаково всякій степовій напасти, і всяким претенсіям княжої власти чи боярської адміністрації. Сі „Куряне, славні вояки — під трубами повивані, під молами випещені, з кінця списа вигодовані“, як їх описує Слово о полку Ігоревім — „дороги їм відомі, яруги знайомі, в них луки (завсїди) натягнені, сагайдаки відчинеї, шаблі вигострені — вони скачуть як сірі вовки в полі, шукаючи собі чести, а князеви слави“²⁾. Сі „чернигівські билі“ з слов'янськими й турецькими іменнями, що „без щитів з самими ножами за халявою однім покриком проганяють ворогів, звонячи в прадїдівську славу“. Ті Поршане, ще за Володимира Вел. „нарубані“ з різних країв і провінцій Київської держави, й пізнійше складані з різних преріжних елементів, з яких трівожне життя, очевидно, висївало найбільш тверді, загартовані на воєнну трівогу части, — що держали ся тут серед періодичних спустошень, перемішані з кочовою чорноклобуцькою людністю, приладивши ся до сусїдства і пожитя з сими турецькими елементами, в вічній боротьбі присвоївши собі манери й практики віковичного ворога „поганина“. Все се прототипи козачини, — теж побутове явище, яке на переломі XV і XVI в. здобуває собі імя „козацтва“.

Коли ми читаємо на останніх сторінках Київської літописи припадком поданий нам образ сього пороського життя — сих сміли-

1) Пор. т. II² с. 520.

2) Пор. т. II² с. 331.

вих, але безцільних наїздів на Половців, диктованих тільки бажанням „сайгатів“, здобичи,—видумуваних самою пограничною людністю з сих мотивів, а чинених місцевими молодшими князями в супереч бажанням князів старших, розважніших політиків. Коли слухаємо вирази невдоволення сих „старійшин Руської землі“ на сі наїзди на половецькі кочовища,—бо се душення половецьких вей і стад викликає тільки, як реванш, нові напади половецькі, — і разом чуємо те співчує, яке викликала в пограничній людности, в дружинних кругах ся безконечна погранична війна, де так приємно було застукати бісурман серед їх нападу на Руську землю, чи при повороті, з здобичею, де небудь на тяжкій переправі, на порозі степів, або заїхати десь несподівано половецькі кочовища, забрати „колодники, и кони, и скота, и челяди и всякого полону“ — ми чуємо себе в обставинах пізнішого XVI в. А слідячи рух сих пограничних громад Побожжя против князівсько-дружинного режиму XIII в., їх піддавання Орді, щоб виломити ся з під власти князів, — чуємо прототипи козацької політики кінця XVI, XVII—XVIII вв., її вічної опозиції державному ладу й суспільному режиму Польщі, її союзів з Кримом і Портою й змагань в сих турецько-татарських силах знайти опору против шляхетського режиму Польщі, против централістичної політики Москви.

В XV в. сі старі прояви українського пограничного, свобідного і тривожного войовничого життя здобувають технічну назву козацтва. Назва знов таки стара: в турецькім світі вона здавна озпачала воюка, при тім легкого і малоцінного, так би сказати — низшої категорії. В словнику половецькім з 1303 р. знаходимо слово козак в значінню передової сторожі: поняття сторожа, варта відповідають половецькі слова „караул“, „козак“¹⁾. В татарськім світі, з яким Україні прийшло ся жити в такій близькій стичности в XIII—XV вв., козак має значінне чоловіка свобідного, незалежного, военного авантюриста, але знов таки низшої категорії — волюцюгу, партизана, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого²⁾. В такім значінню — досить широ-

¹⁾ Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Marci Venetiarum ed. Géza Kuun, s. 118. В сім словнику на слово латинське даєть ся слово перське, потім слово або два або ціла гльоса половецька. В данім разі маємо такий ряд: *guayta* — *naobat* — *ghasal cosac*. Середновічно-латинське *guayta*, у Дюканжа *gaita* — *excubiae, vigil*; перське *naobat* — як толкує видавець, значить сторожу (*excubiae, custodia*); *ghasal*, по його поясненню, зіпсована транскрипція *karaul*. Отже *cosac* відповідає словам варта, „караул“.

²⁾ В турецькім словнику Радлова (Опыт словаря тюркскихъ нарѣчій) читаємо: козак в мові джагатайській, в діалектах кримськім

кім, непевнім і не легкім для докладнішого означення, се слово переходить до сусідньої, людности, яка мала діло з степовиками — в кримські міста на Україну і в Великоросійські землі. В приписках на синаксарі XII в. міста Сурожа (Судака) знаходимо записку, очевидно сучасну, про якогось молодика Алмальчу, вбитого „козаками“ в 1308 р.¹⁾; очевидно козаки — тут кримські чи степові розбійники, татарські чи якісь інші. В статутах кримських генуезьких колоній 1449 р. не раз згадують ся козаки з Кафи й пньших генуезьких міст, чи то з місцевих вояків (т. зв. оргузіїв — кінної поліційно-військової сторожі при консулі м. Кафи), чи з інших людей, що займали ся добичництвом — забирали чи переймали (*interceptio*) у Татар худобу й різну здобич²⁾. На великоросійським пограничу, в Рязанській землі, першу звістку про свійських, рязанських козаків, як легке військо,

і казанським — „чоловік вільний, незалежний, авантюряк, волоцюга“, *ein freier, unabhängiger Mensch, Abenteurer, Vagabund*; в джагатайсько-турецьким словарі Велямінава-Зернова — розбійник, *der Rauber, Wegelagerer*; козак дієслів в джагат. — розбійничати, *raubend umherziehen*.

¹⁾ „Замітки XIII—XIV вѣка, относящіяся къ крымскому городу Сугдаѣ (Судаку), приписання на греческомъ синаксарѣ“ (Записки одеського істор. тов. V с. 613): τῆ αὐτῆ ἡμέρα ἐπέλωσθ ὁ δουλ τοῦ εὐ ἀλμαλτζοῦ υἱὸς τοῦ σαλκῆ, φεῦ ὁ νέος ζῆφῆ σαφῆς ὑπο καζακων. ἐνδ ε τοῦ ζῶης ἐτ. — „ТОГО ДНЯ (17 мая) умер раб божий Альмальчу син Самака, ой! — молодик, убитий мечем козаків, р. 6816 (1308)“

²⁾ Див. статуты, видані в V т. одеських Записок с. 757: *si continget fieri aliquam predam terrestrem per casachos orgusium seu homines Caphe tam de rebus bestiaminibus et bovis Tartarorum quam aliorum quorumcumque*, — устава забороняє кафинській адміністрації відбирати від них здобичу, а навпаки консул повинен *tales casachos orgusios et interceptores sustinere et eis dare omne auxilium et favorem*, а за відібране здобичи *ab interceptoribus (добичників) predictis* устлавляєть ся кара. Стороженко в своїй монографії про Баторієву реформу перекладає сей текст так, що тут іде мова про козаків та оргузіїв та інших Кафинців (с. 17), але я вважаю правильним переклад і тлумачення видавця, проф. Юргевича (див. прим. 108 на с. 830), що тут мова про козакування оргузіїв та інших кафинських людей — отже слово „козаки“ толкуєть ся дальшими словами — се або оргузії (що як люде воєнні особливо сим добичницьким спортом займали ся), або інші Кафинці. Що таке оргузії, поясняє устава на с. 699—700, се воєнна ескорта консуля, аналогічна з старостинськими „почтами“, що так само козакували на Україні (про походження сього слова у Смірнова Крым. ханство с. 43). Устави Судака і Чембало (Балаклави) (тажже в Записках V с. 783 і 789) додають іще постанови про поділ козацької здобичи, інтересні своїми аналогіями з українською практикою: четверту частину дістає консуль, решта ділить ся по половині між громадою і коза-

стрічаємо в р. 1444¹⁾, але в пізнійшій літописній оповіданню, так що автентичність цього терміна для 1440-х років не безсумнівна (в документальній матеріалі що до Рязанської землі ми про них зачуваємо тільки в перших роках XVI в.)²⁾. На Україні документальні, вповні виразні згадки про козаків свійських, українських, маємо з 1490-х років, а менше ясні натяки — з 1470-х років. При тім одначе в звістках, які дотикають України, і в інших сучасних слово „козак“ (казак), „козацтво“, „козаки“ уживається в різних значіннях, які передають різні відтінки цього поняття.

Козак — степовий розбійник, добичник. З одного часу ми маємо дві такі згадки, що являють ся разом найстаршими слідами уживання козацького імени на Україні. Під 1469 р. Длугош запише: „велике татарське військо, набране з утікачів, розбійників і вигнанців, яких звуть вони своєю мовою козаками, під проводом завольського хана Маняка, трома відділами напало на землі Польської корони“³⁾. В 1474 р. громада м. Кафи заносила своїм зверхникам скаргу, що кілька років тому пограбували в степах великий караван їх купців „розбійники й козаки“⁴⁾ з земель в. кн. Московського, і на се вони не дістали ніякої сатисфакції, а навпаки своєвільство і сміливість „сих розбійників і інших сусідніх зросла до того, що майже що дня чинять пребагаго шкоди Кафинцям“⁵⁾. В обох оповіданнях імя козаків безпосередно прикладається до добичників неукраїнських⁶⁾, але разом вони натякають досить виразно, що назва

ками (de quacunq[ue] preda fienda de quibuscunq[ue] rebus inimicorum seu aliorum, qui quovismodo contrafecissent decretis Caphe, perveniat in consulem dicti loci quarta pars (et) relique tres quarte partes dividantur inter comune et dictos cazachos seu alios interceptores, videlicet quemlibet eorum per dimidia — *ibid.* c. 189 і теж саме c. 783).

¹⁾ Никон. III с. 62: „козаки рязанськіа на ртахъ съ сулицами и съ рогатинами и съ саблями“. В коротшій оповіданню Воскрес. л. (т. II с. 111) вема про них згадки.

²⁾ Звістки зібрані у Иловайского *Исторія рязанскаго княжества* (Сочин. I с. 202).

³⁾ ex fugitivis, praedonibus et exulibus, quos sua lingua kozakos appellat — V с. 530.

⁴⁾ per publicos latrones et cosachos illius domini de Mosco.

⁵⁾ tantum crevit libido et audacia horum latronum et aliorum convicinorum nostrorum — *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri* II т. II ч. 1102, передрукований сей текст з коментарем в моїй статі: *Козаки в 1470-х роках* (Записки Наук. тов. ім. Шевченка LIV).

⁶⁾ Порівнянне сеї кафинської скарги з дипломатичною кореспонденцією московською показує, що пограбили кафинський караван татарські „козаки“ московського васаля „царевича“ Касима.

козаків прикладала ся широко до різного роду степевих добичників (convivini postri, як їх називають Кафинці). Тим поясняєть ся фразеологія актів з кінця XV і початків XVI в. Хан напр. скаржить ся в 1492 р. в. кн. Олександрю, що Кияне і Черкасці розбили під Тягинєю татарський корабель; а в. князь відписуючи повідомляє, що він поручив трусити „козаків“¹⁾. Отже „козаки“ — се ті Кияне і Черкасці, які промишляють в степах розбиваннем. Півстолітя пізнійше, виправдуючись перед турецьким правительством в справі пограблення Очакова козаками, польське правительство подібним же способом поясняло, що се зробили „прокляті ті розбійники, люде неоселі, що тягають ся по степах“²⁾.

Козак — чоловік свободний, нікому не підлеглий, над яким нема ані власти, ані езекутиви. „Вільний козак“ стало органічним понятєм в пізнійшій козачій житю. В тім же очаківськїм епізоді, правительство польське, спихаючи з себе всяку відповідальність, писало, що згода не може бути порушена „своєвільством і злочином розбійників, котрих провідниками були московські піддані, а решта люде не оселі в державах королівських, і за ними пішла вся наволоч; вони не мають постійних осель і живуть в степах як дикі звірі, живлять ся з грабунку, нічийї власти не підлягають, і через те не легко таких людей ловити й карати“³⁾. Правительство Баторія на всякі скарги татарські й турецькі на козаків повторяло, що „то купа людей з різних народів, які ходять самопас, не мають ні постійного пробутку, ані певних законів, ані якоїсь власти над собою“⁴⁾.

Козак — взагалі чоловік бездомний, неоселий, неприкажаний, без певного зайнятя. „Окромь осилихъ бояръ и мешанъ бивають у них прихожие козаки“ — читаємо в ревізії черкаського замку 1552 р., по вчисленню оселої людности міста. Подібно при Каніві, на закінченне реєстра, де вчислені бояре, міщане, слуги, вояки, люде панські й монастирські: „А окромъ того биваєть там людей прихожихъ, козаковъ неоселихъ — а биваєть ихъ не ровню завжды, але яко которыхъ часовъ“⁵⁾. „Козаків, людей неоселих, прихожих ніколи не

1) Pulaski докум. ч. 24.

2) a perditis illis latronibus, qui nunquam certo loco consistunt, sed per campos vagantur. В польськїм конценті сього листу: ci ludzie, ktorzi w Oczakowie skodi posunieli, beli kozacy polni, a nie osiedli na iednem mieisczu. Збірка документів до епізоду 1545 р., видана Е. Барвінським (Набіг козаків на Очаків 1545 р.) в Записках Науков. тов. ім. Шевченка т. XVIII с. 15. 3) Ibid. ч. 1.

4) Гайденштайн (II с. 113), пор. інструкцію Баторія — Źródła dz. IV с. 77. 5) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 89 і 106.

держати по селах довше трох днів, і коли козак прийде до кого і коли буде відходити, все село повинно про се знати, бо від таких дієть ся по селах багато шкод і злодійства“, постановляє пізнійша ревізія кременецька, і уставляє, що як би хто пустив до свого дому „такого козака, неоселого чоловіка“, не повідомивши громади, або так само випустив, або перетримав над три дні, і за той час стала єя б кому шкода, — то він має за те відповідати¹⁾.

Зайпятя козака люстрації 1552 р. описують так: „Козаки которе домовъ тамъ въ Черкасахъ не мають, и тые дають старосте колядки по шести жъ грошей и сена косять ему по два дни на лете толоками за его стравою и за медомъ; а которыи козаки не отходячи у козацтво на поле ани рекою у нпзъ, служатъ въ местехъ в пай-мехъ бояромъ або мешаномъ, тыи старосте колядки давати ани сена косити не повинни“²⁾. Першу фразу можна розуміти на двоє: що під козаками треба розуміти неоселих людей, в противстваліиє міщанам, або що були такі козаки, що мали дома й тому розуміють ся в категорії міщан, а тепер мова про неоселих (при широкім значінню слова „козак“ обидва толковання вповні будуть на місці, як ще побачимо). Сі неосели козаки або ходять на свій козацький промисел, „у козацтво“ в степи й низ, або служать за наймитів в місті. Се друге теж важне, бо відтінює те понятє бездомного, пролетарського характеру козацтва, яке вище я зазначив; але перед усім характеристичне для нашого козака перше — його козакованне в степах, яке розкриваєть ся в дальших понятях.

Претвич, виправдуючи в своїх записках партизанську війну з Татарами, пише: „що до ляганя на полю між шляхами, яке зветь ся козацтвом³⁾, — то вийшовши на степи за дуброви там такі болота, що як би й чотири чоловіки йшло, то не може закрасти ся, бо на болотах всюди їх можна вислідити — і такою службою на степах між шляхами трапляло ся міні часом не допустити Татар в землю королівську, а часом підстеріг, як вони йшли в землю королівську, підстерігав і побивав“⁴⁾. Так отже ще в середині ХVІ в. „козацтво“ було технічною назвою для степової партизанської війни.

1) Архивъ Ю. З. Р. VІІ. ІІ с. 114 (1563).

2) Архивъ Ю. З. Р. VІІ. І с. 82.

3) Co sie dotyczy legania na polu między szlaki na straży, ktore zowią kozacwo.

4) І. с. с. 52. Пор. оповіданне Бельського, як 1516 р. Предслав Лянцкороньский вибрав ся під Очаків в козацтво (с. 991 — оповіданне се наведене низше).

підстерігання ворога в степах, щоб при нагоді його „улузати“, як казали. (Се розумінне „козацтва“, як бачимо, сходиться дуже близько з тим, в яким се слово вперше приходить в наших пам'ятках — в значінню варті, сторожі). „Козацтво“ люстрації 1552 р. очевидно, ширше понятє: „іти у козацтво“ в ній, очевидно, означає не спеціально тільки степове розбиванне чи пограничну війну, а степовий промисел взагалі — рибні й звірині лови і нерозлучна з тим партизанську війну. В такім більше спокійнім характері степових промисловців виступають перед нами козаки в однім з найраніших звісток, в уставній грамоті м. Київа 1499 р.: „Которни козаки зъ верху Днѣпра и съ нашихъ сторонѣ ходять водою на низъ до Черкась и далѣй, и што тамъ здобудуть, съ того со всего воеводѣ десятое мають давати; а коли рыбы привозять зъ верху або зъ низу просолныи и вялыи до мѣста кievского, тогда маеть осмьникъ воеводинъ то осмотрѣти и обмытити и маеть на городъ взяти онъ бочки рыбѣ по шести грошей, а отъ вялыхъ рыбѣ и свѣжихъ десятое“¹⁾. Тут козаками звуть ся степові промисловці, навіть прихожі люде з Поліся, що ходили на уходи й вертали ся потім з рибою й иньшими продуктами ухוניцького господарства.

Отже козак на українськім Подніпровю другої половини XV і першої половини XVI в. — се з одного боку неоселій, нікуди не приналежний чоловік, в тім роді як *ludzie łązni*, гультаї польського права. З другого боку се чоловік такий, що незалежно від свого становища суспільного, — чи буде то чоловік неоселій, чи оселій міщанин, боярин, пан, — промишляє в українських степах і спеціально займаєть ся тут пограничним спортом, степовим добичництвом, а ще спеціальнійше — практикує партизанську війну з Татарами. В аналогічних значіннях се козацьке імя уживало ся в тім же часі також і серед Татар, де сим іменем називали ся вільні, неприкаєнні вояки, степові добичники²⁾, і в світі великоросійськім, де крім свого пограничного военного козацтва — донського, стрічаємо козаків в ріжних місцях в значінню наємних робітників, промисловців

¹⁾ Акты Зап. Россіи I ч. 170.

²⁾ Див. напр. Памятники снош. съ Крымомъ II с. 128, 231—4, 613 — татарські козаки азовські й білгородські, тамже с. 230 — „козакъ ордынской“, с. 376—9 „козаки мещерські“ (татарські, служебні московського в. князя); в Актах Ю. З. Р. II ч. 143 поіменний реєстр 24 козаків білгородських, що вступають на службу в. кн. Литовського (характеристичні татарські іменни).

і певних воєнно-служебних коїтінгентів¹⁾; а навіть і на Білоруси і Литві, так далекий від татарського світу, були безземельні воєнно-служебні козаки з татарських осадників²⁾).

Ні в першій значинню — неприкаяного пролетаріату, тим менше в другій, добичницькій, українське козацтво кінця XV і першої половини XVI в. не представляє з себе ніякої замітної, скільки небудь організованої суспільної верстви. З одного боку воно розпливається в тій рухливій хвилі уходників, що набігає з весною в подніпрянські міста й уходи й відливає відси з кінцем степового сезону, розпливаючись по ріжних кінцях України; з другого боку воно всякає й непомітно переходить в місцеві суспільні верстви східно-полудневої України — особливо в міщанство. „В козацтво“ ходять тутешні міщане, селяне і навіть дрібне боярство; з „козаків“ рекрутують ся „почти“ служебників місцевих старост і державців. Козацтво і в сім часі і довго ще пізнійше — більше зайняте ніж суспільна позиція, і тоді як про діла, походи, зачіпки козацькі стогном стогне в тутешній українській атмосфері, козацтва як суспільної верстви, як якихось „громад“, про які стільки писало ся в новій українській історіографії, — не видно й не слідно в наших документальнім матеріалі довго-довго, майже до самого кінця XVII віку.

Поки що ми переконасмо ся про се, коротко переглянувши найстарші звістки про українську козачину, з кінця XV і початків XVI в.

Найдавнійшу, вповні означену звістку про українських козаків ми вже знаємо³⁾. В 1492 р. в. кн. Олександр писав до Мендлігерая: „Також писал еси намъ въ ярлыку своемъ, ижбы наши люди Кіяне и Черкасцы, пришедши Днѣпромъ, подъ Тягинею корабль твой

1) Див. напр. звістки зібрані у Костомарова у вступі до Б. Хмельницького (вид. 1884, с. 6—7).

2) У Любавского Обл. дѣленіє с. 529—30.

3) Старші звістки або натякають тільки на розповсюдження козацького імени в наших сторонах, а безпосередно кажуть про козаків не - українських (як наведені вище — с. 78), або ex post прикладають імя козаків до українських воєнків. До сеї другої категорії належать згадки Стрийковського; його згадку про подільських козаків в війні з Федором Коріатовичом (II с. 19) Дашкевич вважав найдавнійшою звісткою про українських козаків; але Стрийковский залюбки, на власну руку, уживає сеї назви (пор. Молчановского Очеркъ исторіи Подольской землі с. 133 і далі, де наведені приклади такої довірливости). Така ж,

розбили и человека одного иняли и много статковъ и денегъ побрали, а потомъ иного твоего человека иняли и колькось воловъ съ нимъ взяли, а после того подъ Тягинею Черкасцы ж десять коней взяли, а три человека иняли и зъ собою повели. Ино намъ то несведемо, будетъ ли ся стало — ино ся то стало безъ наше воли. Про то послали есмо до нашихъ вранниковъ украинныхъ, абы того обыскали межи козаки, а чого доискавши ся — дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди которыи будут пойманы, и статьи што будут побраны. А тыхъ лихихъ людей, которыи то будутъ вчинили, велели есмо сьазнати¹⁾. Отже в тім часі термін „козак“ для українських воєнків був уже прийнятий, звисний в правительственныхнх кругах, і ними без всяких ближших пояснень уживаєть ся для означення степових до-бичників.

Рік пізнійше маємо факт подібний, тільки уживанне козацького імени меньше виразисте. Менґлі-ґерай доносить в. кн. московському, що його посла Суботу, що йшов від волоського господаря до Криму, коло Дніпрового перевозу „изъ Черкаского городка козаки потоптали, все поймали — пѣша остави;“ по словам московських агентів се були „Черкасці“, і з ними „Богданъ, черкаский воеводка“ (кн. Богдан Глинський) — вони тоді зруйнували Очаків²⁾. Звістку сю вважаю не так виразистою, бо сих черкаських людей називає козаками тільки Менґлі-ґерай, а він з свого, татарського становища міг від себе приложити назву козаків до сього українського походу; хоч сам похід вповні в стилу козацьким.

Дальший з ряду текст наведений вище³⁾ в цілости: згадка про козаків-уходників в уставній грамоті м. Київa 1499 р. Крім сеї більшої постанови, присвяченої їм спеціально, устава кілька разів

очевидно, звістка Бельского під 1489 р., прийнята за найстаршу звістку Антоновичом, і за ним Еварницьким) — що в буковинській кампанії Яна-Ольбрахта провідниками польському війську служили козаки *tuś tam* *niejśc świadome* (с. 882): в иньших джерелах про них згадки нема, і Бельский сам потім запише звістку про козаків під 1516 р. як най-давнійшу (с. 991). Антонович в ряд найранійших звісток про козаків ставить повстанне Мухи (Бесіди с. 15), але се рух аналогічний з козацькими рухами XVII в., а до ранньої козащини не має нічого. З більшим правом притягає Каманін (Къ вопросу с. 61) звістку 1489 р. про напад людей Юрія Паца, воеводи кївського, на московський купецкий караван на таванській переправі (Пам. сношеній съ Польско-лит. госуд. I с. 23); се безсумніву „козакованне“, але документ не називає сих людей козаками.

¹⁾ Пулаский ч. 24 (19/XII. 1492).

²⁾ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194—6.

³⁾ Див. с. 81.

згадує про них і купців, як людей прихожих, сторонніх, що до Києва приїздять і замешкують тут.

Зимом 1502/3 р. повторилась історія з перед десяти літ, Менглі-герай писав про се до Москви: їхав від волоського воєводи до Криму посол, сим разом ханський; воєвода допровадив його з своєю „ратью“ до границі, а хан вислав на границю їм на зустріч свою охоронну сторожу. Невважаючи на всі сі охоронні заходи таки напали на них на Дніпрі на перевозі „кіевські и черкаські козаки“, „на судѣхъ... приѣхав ночью“. Татарська ескорта одначе кінець кінцем відбилась і втікла від них: „бились съ ними и русскихъ козаквъ побили“. Не була се одначе їх побіда, а тільки вони „отъ бѣды утекли“: українські козаки Татар „топтали“, вбили з них сімох, а сімох покалічили і 30 коней у них вбили¹⁾. Назву „руських козаків“ маємо й сим разом в устах хана (перед тим говорив він про козаків татарських).

Потім десь літом 1504 р. писав Менглі-герай до в. кн. Олександра, що він збирав ся вислати свого посла на Литву, але, як переказує його слова кн. Олександр — прийшла до нього вість, „штож злих люди козаки на перевозе (знов дніпровським очевидно, під Тягинєю десь) лихое дѣло учинили, купцовъ и пословъ разогнали и скарбы и товары ихъ побрали“. Се стримало посольство; хан жадав, аби литовське правительство вишукало тих ворохобників і заграблені ними річи. Тому що тоді хотіли доконче якось прийти до згоди з Кримом, в. князь дав місцевій адміністрації — київському воєводі й наміснику черкаському сильні накази — вишукати пограблені річи й покарати тих „злих людей козаків“ (в иньшій листі — „безименные люди козаки“). І намісник черкаський кн. Василь Глинський дійсно повишукував різні річи й повіддавав татарським купцям, а провинників — „тих людей многихъ поймавши, шыю казнилъ“, коли вірити запевнянням в. кн. Олександра перед Татарами, — навіть „вседпи на конь за теми лихими людьми гонялъ“, і багато їх тримав в арешті²⁾.

В звязку з якоюсь пригодою в тім же роді, тільки може ранішою, маємо записку про трус вчинений у черкаських козаків ключником київським і управителем черкаським Сеньком Полозовичом³⁾ для

¹⁾ Памят. снош. съ Крымомъ ХLI с. 476.

²⁾ Пулаского ч. 64 і 65 (кілька сповіщень в. кн. Олександра в Крим, в подібних виразах).

³⁾ Записка ся, видана двічі (з оригіналу в Архиві Югозап. Рос. III. I ч. 1 і з копії Литов. Метрики у Леонтовича Акты ч. 641), не має дати, а датується гіпотетично 1503 роком, тому що вписана між

розшування пограблених у купців річей, — очевидно за наказом в. князя. Він знайшов товари Охматові у черкаських козаків кн. Дмитра, що „перекрала тих купців у Щурові роті“: кілька шуб біличих і лисячих і кавалок цвіковського сукна; а після одного з козаків Щурові роті, Митечка, що вмер під той час, у його „бурсника“ (товариша) козака ж Каленика зістала ся штука сукна, дороге камінне, перли і золоті гудзики — не знати чи з того ж погрому чи з иньшого, бо вони були забрані „на город“ як відумерщина, а не при трусі. Записка незвичайно цікава тим, що козаки виступають перед нами в відмінній ролі: як наємні вояки в місцевих компаніях. Одні служать у кн. Дмитра, себ то воеводи київського Дмитра Путятича, мабуть в полку його служебників¹⁾, иньші в роті якогось Щура, мабуть ротмістра роті „драбів“, наємних вояків, які тут в подніпрянських замках звичайно стояли. Очевидно, рота ся не складала ся з самих козаків, а козаки — як той покійник Митечко і його „бурсник“ Каленик²⁾, входили туди поруч иньших вояків, і тому записка зазначає від себе спеціально, що Каленик також козак³⁾. Очевидно, сі чер-

двома документами 1503 р. Але що попередній документ має дату з цвітня, а дальший — з січня, тож хронологічного порядку тут нема, і записка наша може бути і з пізнішого часу. Той факт, що розпоряджаєть ся тут в Черкасах Сенько Полозович і завідає замком („на мене, на городь пришли отумерлыя речі“), промовляв би за тим, що се стало ся перед старостованнем кн. Василя Дашковича Глиньського. А. Яковлев в недавній розвідці своїй про черкаських намісників Полозовича вважає черкаським намісником 1502—3 рр. Се був би дуже привабний здогад, але не легко припустити, щоб у нього потім се намісництво відібрано і тільки пізніше дано намісництво овруцьке.

¹⁾ Любавський, в звязку з своєю теорією, бачив в сім Дмитру „хрещеного татарського князька, подібного до тих, що тримали татарські роті по описи 1528 р.“ (Обл. дѣленіє с. 532).

²⁾ Слово „бурсник“ в сім документі дуже інтригувало дослідників. Любавський бачив тут якихось підсусідків чи що, і виводив з того доказ козацького землеволодіння і на тім опирав свою теорію походження української козачини від „испомѣщенныхъ Татарь“ Київщини (Обл. дѣленіє с. 531—2). Тепер, з виданнем судних книг Литов. Метрики значінне сього слова перестало бути неясним: се слово значить товариша, колегу. Так в однім процесі (1520) виступає перед нами слуга кн. Острозького Іриг Михнович „съ товарищемъ своимъ Коптемъ“, а в дальшій оповіданню називає його своїм „бурсникомъ“ („потомъ звадил ся зъ бурсникомъ моимъ съ Коптемъ“), і з оповідання видно, що се справді були собі кумпани, люде одного становища (Литов. Метрика I с. 1417). В такім значінню се слово уживаєть ся й на иньших місцях — *ibid.* с. 9 і 1439.

³⁾ Отже не вважаю оправданим погляд, що се був спеціально козацький поділ на роті — що то вони були організовані в роті (сеї погляд

каські добичники - козаки могли вступити у воєнну службу по своїх степових подвигах, або й серед служби взяти участь в такому поході — хто знає чи не була вмішана в сю справу сама місцева адміністрація, сам „славний козак“ Полозович й місцеві ротмистри, тільки сувороти великокняжого наказу з ролі учасників чи протекторів походу мусіли перейти до ролі слідчих судів та розшукувати пограблені річи, як се нераз бувало, і знаємо се часом документально (порівняти пізніші докори в князя місцевої адміністрації, що вона для свого пожитку дозволяє козакам па улуси татарські наїзжати, а потім з добичечо з ними ділить ся)¹⁾.

Про пізніші козацькі походи на Татар маємо загальну звістку в цитованій уже мною реляції Макарця Товмача з 1510 р. Він оповідає, що хан хоче розвалити старий Очаківський замок, а поставити новий на устю Бога, на розі між Дніпром і Богом, і против того нового замку вибудовати „бойницю“, і в ній поставити гармати й перетягнути через Дніпро ланцюхи, „аби твоєї милости людемъ (з в. кн. литовського) нельзо переїжджати ни в верх ни в низ“. „У Товани рѣчка Ярыймова обойшла кругъ острова а в Днѣпръ зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки твоее милости мимо города татарскіи, и тую речку на весне масть лесою переплести и каменемъ засыпати, шtbody козаки туда не переходили“²⁾. Мова йде, очевидно, про походи козаків на човнах, значнійшими партиями, в околиці Очакова й на чорноморське побереже, що чинили вони в тих літах, 1505 — 1509. Близших подробиць про них в джерелах не маємо.

Ріжні иньші війни й битви, в пізнійшій традиції звязані з козацтвом і в тій формі передані потомству — як походи „славного козака“ Остафія Дашковича з кінця першого і початків другого десятиліття XVI в., як подвиги „Русака Полоза, славного козака“ в сій формі передані Бельским³⁾ — в старших, сучасних джерелах не мають козацького імени: в польських кругах се імя тоді ще було дуже мало знане. Навіть голосний похід Предслава Лянцкоронського під Білгород, що з легкої руки Бельского для пізнійшої традиції, на цілі століття, аж до XIX в. включно став фактом епохальним, „початком коза-

новійше у Яблоновского *Ukraina* с. 413). Принаймні документ не дає скільки небудь сильної підстави для такого погляду.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. I ч. 105 (1541).

²⁾ Пуласский ч. 120; текст має сильні помилки — спрявляю їх дешо.

³⁾ Wasyl w. ks. moskiewski przysyłał mu (Глинському) па pomoc Ostafija onego sławnego kozaka — с. 944, і ввизше с. 949: którch był wodzem Ostafii Daszkowicz kozak niepospolity (під р. 1508). Cześć ich zagonów (татарських) Polus Rusak, sławny kozak pogromił (с. 950).

чини¹⁾, в джерелах сучасних не має козацького імені²⁾. Аж з 1524 року маємо звістки про козаків яко таких. Одна говорить про напад черкаських козаків на кафинських купців — козаки пограбили їх і побили, і хан грозить ся за се йти на Україну³⁾. Друга далеко важнійша. Се згадка про те, що вже десь зимою 1523/4 р., або й ще ранійше в. князь рішив організувати пограничний корпус з козаків і для того поручив Семену Полозовичу й Криштофу Кмитичу, пограничним старостам, наwerbувати на державну службу козаків і з ними вчинити похід далі Дніпром. Не вважаючи на те, що рада в. кн. Литовського заведбала великокняже розпорядженне й не прислала для того козацького війська грошей і сукон, Полозович і Кмитич вчинили похід під Тавань і вели дуже користну боротьбу з Татарами, так що в. князь просктує організувати з козаків постійну значнійшу міліцію, тисячу або й дві, та розложити їх залогами против Татар⁴⁾. Про сей проект будемо говорити пізнійше; нам тут він інтересний як симптом невпинного розвою козачини, її чисельних сил і воєнної енергії. Бо проект сей не міг виникнути инакше. Він не лишає сумніву, що протягом всього другого десятиліття неустанно розвивала ся

1) У Бельского: *Których (wojków naemnych) się zebrawszy tego czasu kilka set z Przecławem Lanckorońskim jechali w kozactwo pod Biłagród, zajęli dobytek turecki i tatarski, pędzili do domu; Tatarowie i Turcy pogoniwszy je u Widowego jeziora bili się z nimi, przemogli je naszy i z korzyścią się wrócili. A natenczas się dopiero kozacy u nas się wsczęli* (с. 991).

2) В новійшій монографії про початки козачини, І. Каманіна, на перші два десятиліття XVI в. кладуться ще дві події з історії козачини: наданне козакам першого привилею великим князем і повстання козаків против правительства (с. 78—81). Перше опирається на пізнійшій ампліфікації козацької традиції про першого гетьмана козацького, що основою своєю має записку Бельского про початок козаків 1516 р. (з ріжними поправками й відмінами в датах). Друга звістка опирається на записці про погром польського й литовського війська під Сокалем в 1519 р. (див. вище. 28), тільки зміненій одним з пізнійших компіляторів (або через непорозуміння, або через кепський здогад) в тім напрямі, що Татари за порозумінням з Поляками бють „наших“ (себто Волян) — *Сборникъ лѣтописей Юж. и Зап. Рос. с. 75.*

3) Рада в. кн. Литовського писала до в. князя: *Scriptum esse ad nos a dno Eustachio capitaneo in Czerkassy et Kanyow, quod Sahath Kirej imperator atque Aslam soltan scripserunt illi, aggravantes sibi plurimum de mercatoribus caffensibus per cozacones de Czerkassy occisis et spoliatis, promittentes ob hoc venire ad depopulandum dominium mtis vre — Acta Tomiciana VII с. 51.*

4) Документи арх. юстиції I с. 523.

козацька партизанська війна і хоч джерела наші не згадують козаків яко таких, але в тих різних епізодах боротьби з Татарами, які переказують вони нам з тих часів, проявляла себе власне козачина.

В пізнійшій козацькій традиції й історіографії української козачини деяким пограничним старостам, або иньшим проводирям козацьких експедицій, більш або менш випадково переказаних польськими хроністами, припала честь бути організаторами козачини й її гетьманами, в дусі пізнійшого значіння сього уряду — всенародніх вождів України. Грабянка, автор першої „наукової“ історії козачини вибрав такі імення козацьких провідників, записаних ним в гетьмани: „в року 1506 былъ первымъ гетманомъ Прецславъ Лянцкоронскій, а в року 1514 будучи гетманомъ запорожскимъ нѣякійсь козакъ Венжикъ Хмельницкій розбилъ великую орду въ Полщѣ подъ Заславемъ, потомъ былъ гетманомъ Дмитрій князь Вишневецкій, а по немъ Евстафій князь Ружинскій“¹⁾. Вихідною точкою послужила й тут таж записка Бельского про початок козаків в 1516 р., в „козацькім“ поході Лянцкоронського на Очаків, тільки її дата в якійсь компіляції була помилена на р. 1506, так само як записка про побіду „Венжика козака Хмельницкого“ під Заславом з під 1534 р.²⁾ була перенесена, мабуть також помилкою, під р. 1514. Правда дата походу Лянцкоронського була одначе пізніше справлена, а з тим на перше місце серед козацьких гетьманів поставлений був иньший традиційний „славний козак“ Остафій Дашкович, ще в історіографії XVIII в.³⁾, а українські історіографи XIX в., при всіх ваганнях в дальших іменнях, устали на довго сих двох перших гетьманів — першого Дашковича, другого Лянцкоронського⁴⁾. В звязку з тим все більше

¹⁾ с. 20—1.

²⁾ Як читаємо її у Стрийковского с. 397.

³⁾ Так у Рігельмана: „въ самомъ началѣ 16 столѣтія одинъ изъ украинскихъ жителей и уроженецъ города Овруча, именемъ Дашкевичъ, назвавшись хетманомъ, собралъ нѣсколько одноплецевъ своихъ, наименовавъ ихъ козаками, именемъ отъ Татаръ заимствованнымъ (і воював з Татарами), за что въ 1505 г. испросилъ отъ короля польскаго Жигмунда перваго земли въ кievскомъ и браславскомъ воеводствахъ для пространнѣйшаго оселенія сихъ воиновъ“ (с. 14); теж в Переписи, вид. Вілозерським. Відси потім дата 1500 р., як початок гетьманства (як в історії Маркевича). На хронологізацію, хоч дата походу Лянцкоронського була вже поправлена, все таки впливала стара дата 1506 р., і тим очевидно поясняеть ся, що Дашкевича посунено на самі початки XVI в., і його привидей положено на р. 1505.

⁴⁾ Про вагання в сій справі див. в прим. 3.

рішучо переносила ся на перші десятиліття XVI в. й організація козачини, звязувана з іменем Дашковича уже в першій половині XVII в.¹⁾ але в пізнійшій традиції покрита більш популярними оповіданнями про реформу Баторія. Після того як Дашковича і Лянцкоронського зпов висунено на перший плян, як перших гетьманів козацьких, на початки XVI в. почала переносити ся й організація козацького війська, незалежно від тих старих, забутих переказів. В найбільше рішучій формі зробив се автор Історії Русів (звязавши одначе сю організацію чомусь з іменем Остафія Ружинського, чоловіка з другої пол. XVI в.), і його оповідання при всій анахроністичности довго приймало ся в пізнійшій історіографії.

Та навіть і по тім, як з громадженем історичного матеріалу все більше розлітали ся хмари здогадів і фантазій сплетених старшими й новішими історіографами української козачини, ся пара: черкаський намісник Остафій Дашкович і хмельницький староста Предслав Лянцкоронський зістали ся, можна сказати, аж до наших часів в ролі геніїв-опікунів української козачини, як її перші організатори й провідники. Тим часом не були вони ані організаторами козачини, ані першими в ролі привідців „козацьких“ походів, і своє значінне на сім полі вони мусять розділити з багатьма иньшими репрезентантами української адміністрації, які так само старали ся використати козачину, як побутове явище, в інтересах оборони українського пограниччя та з різних мотивів брали участь в „козацтві“.

Першим з українських адміністраторів, замішаних в „козацтво“, в нашій матеріалі виступає київський воевода Юрий Пац: в 1489 р. його люде (Юрьєвы люди Пацевича) погромили московських купців на Дніпровім перевозі²⁾. На скільки сам він особисто був у се вмішаний, не видно. Його люде, судячи по іменам провідників: „Богдан та Голубець та Васько Жила“, се мабуть не організований похід київських рот, а свобідний набіг „козаків“, що служили в „почтах“ київського воеводи, хоч вони й не виступають в сій звістці під козацькою назвою: як ми вже знаємо, технічним терміном ся назва стала не скоро.

¹⁾ Розумію головню оповідання Старовольського — наведено в прим. 3.

²⁾ Памятники снош. съ Литов. госуд. I с. 23. Згаданого тут Богдана, провідника нападу, Каманін (с. 62) і Яковлев (с. 343) вважають кн. Богданом (Глинським). Се трудно думати: по перше — дуже він не гонорно тут названий, без титулу, по друге — чому він виступав би на чолі воеводинних людей, а не своєї власної дружини?

Активніше виступає сучасник Паца намісник черкаський кн. Богдан Глинський. Ми не знаємо, коли настав він в Черкасах — мабуть ще в 1480 роках¹⁾; в 1495 р. бачимо його вже намісником пугивльським. Одинокий певний похід його знаємо в 1493 р., коли віддячуючи ся за татарський наїзд, він разом з „царевичом Уздемиром“ ходив походом на Низ, здобув і зруйнував новопоставлений Менглі-гераєм „город“ (Очаків), забрав в нім на „30 тис. алтин“ грошей, і людей ханських 64 по часті побив, по часті забрав в неволю; тоді ж пограблено московського посла Суботу, що їхав до Криму з Волощини, й хан називає сих грабителів „козаками черкаськими“²⁾. Хоч тут назва „козаки“, як я підносив, не має сильно-вираженого технічного значіння, але можемо прийняти се за певно, що похід справді був вчинений з участю козаків, і дуже можливо, що й деякі інші походи Черкасців з кінця 1480 років і потім в 1490-х робили ся з участю В. Глинського.

Про наступника Паца на воеводстві кн. Дмитра Путятича знаємо вже документально³⁾, що в його „почтах“ служили черкаські козаки: вище згадано трус у „козаків черкаських — князя Дмитриевихъ козаків“; Щурова рота, де теж служили черкаські козаки, згадані в тій же записці, могла бути ротою як київської так само й черкаської залози. Спеціально козацьких рот чи полків в сих згадках нема ніяких підстав бачити: се було б аптіцацією, судячи по інших фактах еволюції козачини. Воевода набрав до своїх почтів козаків, і вони ж служили в місцевих ротах.

З наступників кн. Богдана з козачиною в наших матеріалі звязуєть ся імя Сенька Полозовича, управителя черкаського староства на початках ХVІ в. Він був ключником київським в 1490-х рр., потім намісником овруцьким (коло 1510), державцем річицьким, але при тім, як оден з корінних київських землян, все виступає в наших звістках як оден з героїв пограничної війни з Татарами. Сучасник Децій знає його як „славного руського вояка“⁴⁾; у пізнішого Бель-

¹⁾ Яковлев в свій розвідці про черкаських намісників (с. 344) наводить записку з 1488 р. про надання пушкарю черкаському і по ній „там же князю Богдану Федоровичу 10 коп. грошей з листа (чит.: мита) в Київ“; але се „там же“ мабуть вказує не на Черкаси, а на місце надання. Помилуєть ся д. Яковлев, кажучи, що кн. Богдана взяли Татари в неволю: в реляції татарській, ним вказаній, про се нема нічого.

²⁾ Памятники снош. съ Крымомъ I с. 194—6.

³⁾ Як вище, с. 85.

⁴⁾ Polusz miles ruthenus insignis — під р. 1508 (с. 35).

ского він славить ся як „Полоз Русак славний козак“¹⁾ — все з нагоди побіди над татарськими загонами в 1508 р. Потім в сучасній кореспонденції маємо згадку про його побіду над Татарами в 1511 р.²⁾ Але в найбільш характеристичній ролі, як ініціатор ширшої організації козацької й провідник козацького віська, виступає він перед нами в 1520-х рр., разом з иньшим кївським паном Криштофом Кмитичем, сипом теж черкаського намісника, державцем чорнобильським. Хоч правительство литовське не дало їм ніякої підмоги на те, щоб зібрати козацьке вісько, Полозович і Кмитич, „собравшы малый почоть козаковъ, на низъ Днепром до Києва и далей до Тована на службу нашу ходили“, як писав в. князь до панів-рад литовських. „И тамъ будучы послугы своеє намъ немало вчинили и тыхъ людей неприятелей всихъ Татаръ, которые в паньстве нашомъ были, тыждень через Днепръ не пропустили, и на каждый день з ними бытву мевали и иншихъ били, а иншии сами потонули“³⁾.

Та славу й значінне Полозовича як провідника й організатора козацького покрила слава иньшого черкаського намісника Остафія Дашковича. Був се також як Полозович місцевий чоловік, знавець місцевих відносин, завзятий вояка, герой пограничних воєн; його діяльність, аналогічна з діяльністю роля Полозовича, але яркіїша, шумливіїша, інтензивніїша, закрила фігуру його попередника і для пізніїших часів зробила з нього найвизначніїшого репрезентанта дніпровської козачини. Хоч то треба піднести, що в сучасних актах з Дашковичом ніде не звязуєть ся козачина як назва, як термін.

Дашкович був кївським паном-землянином з походження — тут були його маєтности „отчизныи матерытны“⁴⁾. Але на політичну арену виступає він на Білорусі: на початку XVI в. під час війни Литви з Московю був він комендантом Кричева; перед тим був він „воеводою во многихъ мѣстѣхъ“ на пограничю, але про сю його службу не маємо близших відомостей⁵⁾. В 1503 р., обмовлений за щось перед в. кн. Олександром, Дашкович постановив попроситись із ним і здавши замок дворянину господарському П. Епимаховичу, він перейшов, уже по уложенню перемиря між Московю й Литвою, на службу в. кн. московського. В. кн. Олександр жадав, щоб його

1) Polusz Rusak, sławny kozak — під тим же 1508 р. (с. 950).

2) Див. вище, с. 25.

3) Документи арх. юстиції I с. 523.

4) Акты Ю. З. Р. II ч. 117; про різні баламуцтва про Дашковича див. прим. 3.

5) Памятники снош. съ Лит. гос. I с. 447—8, 470, Воскр. I с. 24.

видали йому як зрадника, але в. кн. московський на се не пристав, трактуючи перехід Дашковича в душі старого права свобідного переходу „бояр і слуг вольних“¹⁾. Щоб оправдатись перед в. кн. Олександром в зложенях на нього обвинуваченнях, Дашкович приїздив за охоронним листом в 1505 р. на литовський сойм в Берестю і оправдав ся дійсно: був реабілітований, і маєности йому вернено²⁾. Але очевидно, він лишив ся ще на службі московській, і під час повстання Глинського приходив йому в поміч з московським військом³⁾. Тільки по погромі повстання Дашкович вернув ся до Литву, і переносить свою діяльність на Україну. З початку він дістав в державу Канів, потім, в р. 1514 до Канева придано йому й Черкаси, і обидва староства лишили ся в його руках до смерти, двадцять літ з верхом.

В сім періоді його спеціальністю стають справи татарські: охорона України (вся східно-полуднева Україна подніпрняська належала до його уряду як канівського й черкаського старости), зносили й дипломатичні пересправи з Татарами. В польсько-литовській державі вважали його незрівняним спеціалістом на сім полі. В сучасній записці про похід під Очаків так росписуєть ся репутаці Дашковича. Він мав велику славу у своїх і у Татар, „бо багато мав побід над Татарами, не раз також був провідником Татар в походах на Москву, пустошив московські землі на великі простори і татарське військо щасливо приводив назад додому обтяжене величезною здобичю. Хитрий, відважний і щасливий войовник, він був правдивим пострахом Татар. Його лице, весь вигляд тіла й одежа все було чисто татарське. Він знав їх мову і часто буваючи на розвідах, він зіставав ся не пізнаним в їх таборі: його вважали за Татарина і завдяки тому довідавши ся про їх справи, він розбивав їх на голову, а післанців татарських, посланих до нього, він виставляв на страшний позір, прибитих на палях в степах в тих місцях, кудю проходили Татари⁴⁾. Знаємо його похід з Татарами на Сіверщину в 1515 р. і голосний похід на Москву в 1521 р.; в. кн. Жигимонт прислав за сі подвиги почесні дарунки Остафію: оксамит і сукна і 50 кіп грошима. По сім Остафій послуде в Крим і зараз по тім — пустошить його близше незаним способом, під час усьобиць по смерти Магмет-герая⁵⁾.

1) Памятн. снош. съ Лит. гос. I с. 469—70.

2) Литов. Метрика I с. 770—1.

3) Див. в т. IV² с. 486. 4) Acta Tomiciana XI с. 233.

5) Про се у Карамзіна VII с. 78 (без показання джерела — воно не звісне й досі).

Пізвійше він також бере участь в кримських усобицях, і використавучи їх для набігів на Татар (в роді голосного походу під Очаків 1528 р.), підтримує кримських претендентів. Так під його опікою, в сусідстві Черкас, шукав захисту при кінці 1520-х рр. претендент Іслам-герая, і се стягнуло на Дашковича похід хана Сеадат-герая: він приходив в 1532 р. на Черкаси, з яничарським військом і великою артилерією, щоб поконати невгомного сусіда, але міста не здобув, і по тринадцяти днях безуспішних зусиль, як оповідає польський хроніст, запросив Дашковича на зїзд і залив з ним союз і братерство. Дашкович їздив з трофеями сеї голосної кампанії на зїзд до Пьотркова — з кулями від гармат, якими обстрілювано Черкаси, і там йому складали великі компліменти й дарунки. Там же він висловив свої пам'ятні поради про заложенне постійних залог на Дніпрі на татарських перевозах, для оборони України¹⁾. Се був його останній тріумф, він умер незадовго (1535), не полишивши потомства, ні жінки (не знати, чи й був жонатий), за те роздавши багаті надання на монастирі, як належало „чоловіку рицарському“. Серед місцевої людности лишив він пам'ять не особливо світлу своїми „новинами“, як ми бачили вже по части. Збиваючи засоби на свої військові „почти“, на оборону замків і на свої воєнні потреби, сей суворий пограничник держав залізною рукою місцеве міщанство і всякий иньший люд, позаводив різні побори й оплати, обмежив місцеву людність у свобіднім користуванню уходами і всякими иньшими вигодами, і його „новини“ стали потім вихідною точкою для довгих спорів місцевої людности, що не могла помирити ся з утратою старих свобід, і вела завзяту війну з пізнішими старостами, які не маючи сил і авторитету Дашковича, вели далі його фіскальну політику. Зараз по смерти Дашковича „войт і всі міщане міста Черкаського“ заносять в. князеві скаргу „штожь дей якъ держаль отъ насъ тотъ замокъ Черкасы небожчихъ панъ Остафей Дашковичъ, ино дей въ тотъ часъ кривды ся великія имъ отъ него стали“: він вииняв з юрисдикції громади багато людей і перевів їх на послугу замкову і під його присуд; відобрав міські уходи на Дніпрі й Сулі і почав роздавати їх за оплатами „людемъ обчымъ“; почав з здобичи ухоників брати половину риби або звіря; забрав на замок доходи з корчми; завів примусову продажу риби й меду на замок; збільшив старостину частину в добичі воєнній, козацькій спеціально і т. д.²⁾.

¹⁾ Бельський с. 1055 і 1059, пор. записку сучасного дневника про приїзд Дашковича на сойм в Монш. Poloniae V с. 899.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 6 - VII. II с. 367—8.

Се не перешкодило одначе пізнійшій українській історіографії зробити з Дашковича репрезентанта громадського, народоправного елемента, хоч в дійсности, як бачимо, власне сьому громадському елементу він сильно дав ся в знаки.

В західнім, побожським районі, на браславсько-подільським пограничу, пізнійша традиція звеличала особливо ролю й значінне Предслава Лянцкоронського, старости хмельницького, аналогічно, але з далеко меншим правом ніж се зробила з Дашковичом. У сучасників центральною фігурою тутешньої оборони й боротьби з Татарами аж до самої своєї смерті в 1530 р. виступає кн. Константин Ів. Острозький, *summus cum Tartaris belli gerendi imperator*, як його називають сучасники ¹⁾. З свого титулу винницького і браславського старости, він був офіціальним сторожем литовського Побожа, а як гетьман в. кн. литовського, перший маґнат Волини і взагалі чоловік незвичайно авторитетний і поважаний, він в другім і третім десятиліттю був шефом цілої української оборонної організації. Його останній триумф над Татарами в 1528 р., був оваційно святкований: по всій Польщі „кн. Константина до небес виносили найбільшими похвалами, і коли він скоро по тім приїхав до Кракова до короля Жигімонта, той прийняв його з найбільш вишуканими почестями, в присутности всього двору і коли він вїздив в город і замок, перед ним несли военні знаки, забрані від ворога в сій війні, й вели перед ним забраних в неволю Татар“ ²⁾.

При нім на другім пляні стояли подільські старости, начальники наємного війська й стражники — начальники сторожі, що завідали обороною коронної границі. Серед них в сучасних джерелах на першій пляні Станислав Лянцкоронський, староста камінецький і стражник (*excubiator praefectus*) в другім десятиліттю, його наступники в стражництві Якуб Струсь (від 1520 р.) і Микола Сенявський, пізнійший гетьман, начальники наємного війська Ян Сверчовський (старший), Якуб Сецеґіновський, старий пограничник, брат Станислава Предслава Лянцкоронського староста хмельницький, Юрий Язловецкий, тоді ще молодий воевничий маґнат, герой нещасливого походу під Очаків 1528 р. ³⁾ З них в пізнійшій традиції найбільш пощастило Предславу Лянцкоронському — в сучасних звістках не так дуже замітному. Старовольський в своїх *Sarmatiae bellatores* звеличав його

¹⁾ Див. вище с. 32.

²⁾ Ваповский с. 218.

³⁾ Всіх їх біографії у Старовольського *Sarmatiae bellatores*, але риторичні й дуже біді реальним змістом.

як гідного ученика Конст. Острозького, як лицаря, вишколеного в рицарській штудії сучасної Європи („пройшовши цілу Европу, побував також в Єрусалимі і в різних варварських краях, і там багато навчив ся з воєнної штуки і вернувши ся до дому, покористував ся тим: в воєнній штудії багато відмінив і нового завів“¹⁾).

В 1530-х рр. зачинає свою службу на Поділю як ротмістр Бернат Претвич, від р. 1540 староста новозбудованого барського замку, оден з найбільш славлених пограничників²⁾. Про його казали: за рана *Pretwica wolna od Tatar gnanica*; налічували 70 його битв з Татарами, і в усіх він, мовляв, побивав їх. Найбільш прославленим епізодом був його похід під Очаків 1541 р., оповіджений Бельским: „незадовго перед тим Татари впали були на Русь, починили великі шкоди коло Винниці й по иньших місцях. Бернат Претвич гербу Вчеле, староста барський, вартий памяти у всіх нас Поляків, пустив ся за ними з невеликим числом козаків і Черемисів, прийшов за ними аж під Очаків, але вже забрані в неволю люде були на кораблях: везли їх в Кафу на продаж. Плакав, дивлячи ся на їх біду, промовляючи: як би я радий був вас виратувати, коли б міг. За те славно помстив ся за них, порубавши дітей татарських, і жінок їх, або потопивши, коли вони утікали на воду. Черемиси стріляли на воді як качок. З добичею вернув ся до дому і другого року то повторив“³⁾. В своїх мемуарах, предложених в 1550 р. соймови в відповідь на турецькі скарги, Претвич дав нам цікавий образ тодішньої пограничної війни, вже використаний нами вище. Шефом і учителем своїм і своїх товаришів називає він гетьмана польного Сенявського — може й занадто, з гречности перебільшуючи його роль, та ховаючи ся за його повагу супроти невдоволення двору з причини турецьких скарг. Своім ближшим товаришем в пограпичній війні з Татарами 1530-х років, як ми бачили, називає він кн. Семена-Фридриха Прон-

¹⁾ *Sarmatiae bellatores* вид. 1631 розд. LXXVII. В наших часах сі старі компліменти, пересоливши їх ще більше (за Кулішем), повторив Еварницький: у нього Лянцкоронський „извѣстенъ былъ какъ лучшій полководець своего времени, много путешествовавшій по разнымъ странамъ Европы и Азии, изучившій всѣ боевые приемы лучшихъ европейскихъ и азиатскихъ полководцевъ“ (Исторія запорож. казаковъ II с. 9 — 10).

²⁾ Видавець його мемуарів Любомірський знає його з рахунків ротмістром на Поділю від 1537 р. (*Bibl. Warszawska*, 1866, III с. 47). Про його діяльність як барського старости див. мою книгу Барское староство с. 100 і далі.

³⁾ Вид. Туровского с. 1085.

ського, старосту винницького і браславського, а в 1540-х роках кн. Федора Сангушка також старосту винницького і браславського, потім володимирського († 1547), Вогуша Корецького, що старостував також в Винниці і Браславі в кінці 1540-х років, князя Дмитра Вишневецького (славного Байду)¹⁾. Се розуміється — тільки більш менш випадком названі ймення героїв тодішньої пограничної війни.

Зв'язь сеї пограничної боротьби з козачиною тут, на західнім театрі сеї війни, виступає в офіційнім, сучаснім матеріалі ще рідше, ще слабше і випадковійше, ніж на Подіпрровю — хоч і там вона, як ми бачили, в сучаснім матеріалі також зрідка тільки проступає. Діяльність Пред. Ляцкоронського, героя пізнійшої козацької традиції, фундатора козачини, в сучасних звістках ні одною йотою не зв'язується з козацьким іменем. Голосний похід на Очаків Претвича в пізнійшій оповіданню (Бельського) представлений ділом козацьким, але в записці Претвича²⁾ про козаків в сім поході не згадано й словом. Від козацького нападу на Очаків 1545 р. вся адміністрація литовської й польської України відхрестила ся руками й ногами; польські слідчі, очевидно на підставі пояснень Претвича чи його службників, поясняли, що то „козаки з в. кн. Литовського через волость Барську, Претвичовим шляхом, займаючи на кільканадцять миль коронної території, ходять брати добичу на Волощину і на улуси й чабанів турецьких, і се для того так роблять, аби ввести в підозрінне у сусідів Претвича й інших погранпчних людей з корони Польської“. Польські агенти спихали справу на старост литовських: вони зловили якогось козака Івашка, одного з козацької ватаги, і той показав на слідстві в Кракові, перед двором королівськом, що „вони ходили тепер на Волощину за відомістю й наказом кн. Федора старости володимирського, а иньшим часом ходять на Тягиню й Очаків“³⁾. Сі пояснення одначе зістали ся секретом польського правительства⁴⁾. Даремно турецьке правительство заявляло, що

1) Див. вище с. 64.

2) Його оповідання наведене вище с. 63 — 4.

3) Збірка документів про сеї напад 1545 р. (з Acta Tomiciana) видана Е. Барвінським в Записках т. XVIII ч. 2.

4) Окрім згаданої збірки з Acta Tomiciana, маю в руках ще оден документ, який показує, що кн. Сангушко дійсно був скомпромітований в тім епізоді: Testimonium genorosi Bernardi Prethwicz capitanei barenensis contra Demetrium filium ducis Chwiedori Wlodimirski. Sigismundus etc. Significamus tenore praesentium etc., quod constitutus personaliter in praesentia nostra regia generosus Bernhardus Prethwicz statuit testem generosum Hyeronimum Szyenyawsky palati-

ініціаторами сього нападу були старости пограничних замків, перед усім Претвич, Сангушко, Пронський (не знати, чи староста черкаський Андрій, чи воевода київський Семен, давнійший староста браславський)¹⁾. Польське правительство стало на тім, що похід вчинила степова наволоч, переважно з московських підданих, а дуже мало — литовських, над якою нема ніякої ексекутиви, і щоб не розмазувати справу, поспішило заплатити шкоди турецьким підданям. Претвич в своїх записках тільки оден однісенький раз прохопив ся про свої звязки з козаками. Оповідючи про свою засідку, вчинену Татарам, коли вони погромили риболовів браславських (десь в р. 1548), він пише: „їдучи в степи, полишив я кількадесять служебників — сте-

nidem belzensem personaliter coram nobis, qui testimonium praestitit praesensque adfuisse se dicit, quando praedictus generosus Bernardus Prethwicz ostendit literas serenissimi domini regis junioris nobili Demetrio, filio ducis Chwiedori Wlodimirski, quibus sua majestas serio prohibuerat omnibus capitaneis, in confiniis agentibus, ne vel ipsi ad rapinas aegendas in Oczakow aut alia caesarea Thurcarum dominia descenderent aut proficiscerentur, aut homines quoscunque mittere auderent. Quas tum literas ipse Prethwicz dicit, quod Demetrius negabat se vidisse aut sibi per ipsum Prethwicz esse oblatas vel ostensas. Insuper dux Demetrius Wiszniowieczki et nobilis Ioannes Hrynko coram nobis per literas sub sigillis eorum sunt testati ejusmodi literas et prohibitionem severam serenissimi domini regis iunioris praefato Demetrio esse per praedictum Prethwicz ostensas et explicatas, quod idem personaliter probare se submitunt aut coram nobis a. t. serenissimo domino rege iuniore filio nostro charissimo, quando illis a nobis aut serenissimo domino rege iuniore locus et tempus data fuerint et praescripta, — harum testimonio literarum quibus sigillum nostrum est subimpressam. Datum Cracoviae feria sexta in octava visitationis virginis Mariae anno Domini millesimo quingentesimo quadragesimo sexto regni vero nostri quadragesimo. Relatio magnifici Thomae de Sobota regni Poloniae cancellarii (Метрика Коронна кн. 70 л. 605). Тут виступає, як бачимо, ціла компанія пограничників, що фігурує і в записках Претвича: кн. Федор і його син, сини Мик. Сенявского, кн. Дмитро Вишневецький; тільки як в записках Претвича вони представляють ся приятелями-товаришами, то тут, супроти гніву короля, сердечно спихають оден на другого вину.

¹⁾ S państwa wassego s Polski z nikоторich zamkow przotkiem z Braczlawia Izaczko, a Masslo z zamku tess wassego s Cerkass na imie Karp, Jan Dersko — cy s Czerkassow y s Kiowa, y z innich zamkow nyektorzl panowie ssami w glowach, przodkem Prethwicz, Wlodimierski, Pronski, y z innich panow rozkazania ci bendacz glowami, sprawiwssi ssobie trzidzieisczi y dwie szaiky, wodą przissli... pod zamek nasz Oczakow — ibid. ч. 8. Як бачимо з усього, Турки мали про організацію походу досить докладні відомости.

М. Грушевський, Історія, т. VII.

регги на Кучманськім шляху, над ними був Верпашевский з козаком старшим¹⁾, і за тиждень по моїм виході вони вистерегли білгородських Татар... що йшли просто на Бар; пішли за ними й догнали за 4 милі від Бару, побили, а декоторих живцем узяли“. Ся прикладом упущена звістка дуже інтересна, особливо як звязати її з тими виясненнями турецькими, і оповіданнем не дуже пізнішого Вельского про козаків в Претвичових походах. Такі замітки Претвича як та, що практикована ним сторожа на шляхах зветь ся „козацтвом“, або що в поході Претвича з иньшими панами й старостами на Татар був у них „асавулом“ кн. Корецький — найліпше показують, як пересаянена була козацькими елементами вся отся погранична війна з Татарами.

Не підлягає сумніву, що на цілім просторі від Київа й Черкас до Бару й Хмельника протягом всієї першої половини XVI в. погранична боротьба з Татарами й партизанська війна тими всіми правительственными агентами — сторожами, державцями, гетьманами, стражниками, ротмістрами, й ріжними панами, що з власної охоти віддавали ся сьому пограничному спортові, вела ся з участю козаків і елементом козацьким в дуже значних розмірах. Згадки про козаків в сучасних джерелах, рідкі й скупі, тільки кидають промінчики світла на сю практику, що в дійности була явищем постійним, звичайним, можна сказати — нормальним. Коли в джерелах сучасних з київських воевод тільки кн. Дмитро Путятич, з черкаських намісників тільки кн. Богдан Глинський, з оvrуцьких Сенько Полозович, з житомирських кн. Корецький, з brasлавських кн. Сангушко, з барських Претвич більше документно звязані в сучаснім матеріалі з козачиною: уживають козацьких сил до своєї боротьби з Татарами, виступають на чолі козацьких ватаг, — то в дійности, можна сказати, всі скільки небудь визначні учасники сеї пограничної боротьби робили се: уживали козацьких сил і „козакували“ разом з козаками. Не тільки „Русак Полоз“ або Остап Дашкович, але всі визначнійші старости черкаські починаючи від кн. Богдана Глинського — Кмига Олександрович, Іван і Василь Дашковичі Глинські (брати Богдана в других), Андрій Пемирович, пізнійший воевода київський, звісний учасник війн з Татарами — всі вони були такими ж „козаками“,

¹⁾ Nad któremi byl Biernaszewski z kosakiem z Tarszem — так в виданню (l. c. s. 58); очевидно треба читати: ztarszem або starszem. „Старший козацький“ кількадесять літ пізнійше вже звісний нам як, офіціальна, назва козацького ватажка.

якими пізнійший Вельский рекомендує нам Полозовича й Дашковича, тільки більше або менше „славними“. Козакували державці браславські як старий Константин і молодий Іля Острозькі, як Сангушки, Пронські, Корецькі. Козакували ротмістри литовські й коронні й магнати в роді Язловецьких (похід 1528 р.), Сенявських (Ярош і Микола сини воеводи белзького), Вишневецькі (як славний кн. Дмитро). „Руські землі“ за короля Августа мали багато молодіжи охотної й гречної (sic), з котрою багато мали роботи Татари, від них відбиваючись“, — споминав за свіжої памяти Ан. Лубенецький; „такі були Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Станислав Замойский, Потоцкий, Влодек, кн. Вишневецькі, Збаразькі, Заславські, Корецькі, Рожинські й інші значної шляхти не мало, що рідко сходила з поля. Вони вважали то за рід ловів (myslistwo) ходити в поле самим або посилати туди свою челядь і підданих — через те й спокій був з Татарами“¹⁾.

Таким „козацтвом“, як називає Лубенецький на іншому місці сей степовий спорт²⁾, сі пограничники, урядові й не урядові, старости і ротмістри, магнати й поменьші пани, безперечно, сильно причиняли ся до розросту сил і енергії козацької. Своєю участю чи підмогою козацьким походам вони розколисували динамічну енергію козачини і приготовляли, приспінали його організаційний процес. Але не були ані організаторами козачини ані формальними провідниками її хоч трохи в такому стилі, в яким представила декого з них пізніша традиція козацька. Те, що хоч трохи підходило під такий стиль, було і лишило ся самими проектами (як проекти Полозовича й Дашковича), що найбільше — ефемерними епізодами (як екскурсія Полозовича), не переведеними в практику. Загалом же беручи, все те шляхетське „козацтво“ від часу до часу тільки, принагідно або хвилево використовувало місцеву козачину народню, не роблячи нічого для її постійної організації і зовсім не приймаючи на себе (виключивши одного тільки Дмитра Вишневецького в 1550 - 1560 рр.) ролі формальних провідників козачини. Навпаки, репрезентанти сього шляхетського козацтва мали всяку причину на те, щоб не тільки не маніфестувати ся офіційально своїми зв'язками з козачиною, а навіть скромно промовчувати їх.

По перше — солідаризувати ся з козачиною було ненаручно, бо вона раз у раз переходила границю дозволеного і попадала „не

¹⁾ Ан. Łubieniecki Poloneutichia с. 30.

²⁾ с. 15.

в тон“ політиці правительства. Епізод 1545 р. дуже характеристичний з того погляду, що показує, як старанно відпекувалися від усякої участі в козацьких подвигах їх панські учасники, коли з того виходила небезпека королівської неласки, або й перспектива заплати з власної кешені рахунку шкод, починених козаками. І тому що ніколи не можна було вгадати, який оборот справа візьме, сим панським учасникам козацького спорту далеко мудрійше було не дуже висуватися наперед, особливо коли козацький похід робився не в формі погоні за напастниками Татарами, а з власної ініціативи (Претвич в своїй записці все тільки й оповідає про те, як він ганяв за Татарами, коли вони приходили в коронні або литовські землі). По друге, козачина не встигла ще здобути собі того блискочого престіжу, тої авреолі, яка окружила її пізнійше. В першій половині й середині XVI в. козачина — се була перед усім бездомна голота, неприкаянні люде. Козацьке імя уживалося в досить згідливим, непочестнім значінню, і навіть в другій половині XVI в., звертаючи ся до них, не називано їх козаками, тільки „молойцями“, „рицарством“ або иньшим титулом¹⁾. Тож і я думаю, що Ост. Дапкович чи який иньший репрезентант тодішнього козакування не взяв би то собі за великий комплімент, як би хто його в очі назвав „славним козаком“, як називає по за очі Бельський, уже в другій полов. XVI в., коли престіж козачини виріс незмірно.

В першій половині XVI в. козачина як явище побутове, тим більше — як термін, була досить слабо ще знана по за місцевими українськими кругами, і тим поясняється також, що звістки про неї в тім часі у сучасників такі рідкі й випадкові. Вона не тільки не сформувала ся ще як певна верства, але не набрала якоїсь виразности в своїм понятю. Ми бачили вже, в якім широкім, неозначеним розумінню уживалося се слово на протягу всеї першої половини XVI віку. Є козацтво — козакування, але пошукайте людей, які б відізнали ся й сказали на себе, що вони козаки! Таких тоді сливе не було. Козакує Претвич й ходить з козаками; але я свого часу перегриз документальний матеріал для його Барщини, і знаю, що нема сліду там козаків, як якоїсь категорії суспільної чи колонізаційної. Єсть одиниці, до яких прилипло імя козацьке як призвище, як Дмитро

¹⁾ Напр. листи Баторія 1578—9 (Acta Steph. Batorei ч. 168, 189, 192)—Mojojcom Zaporoznym; лист Язловецкого (Listy S. Żółkiewskiego ч. 12): Panowie Molodczy; лист Кр. Зборовского: Zaczne rycerstwo! (Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Sam. i Kr. Zborowskich с. 43, і т. д. — див. ще низше.

Вазанович Козак, землянин браславський, що осідає в Барщині, Козачина селянин, Козак новооселий свободний¹⁾; а в козацтво ходили, очевидно, й місцеві міщане, й Чемериси-колоністи, і военно-служебна барська шляхта й старостинські служебники та наємні воїни. Перепись сторожі з подільсько-браславського пограниччя знайомить нас напр. з сими місцевими землянськими контінгентами, що несли сторожеву службу і разом становили кадри всякої партизанської війни. На Кучманськiм шляху, над Мурахвою, відбувають сторожу шляхтичі з Барщини (пізнійшої) з своїми підданими і служебниками на 30 конях (Лазар Карачіївський з 4 кінями, Павло Стабровський з 7, Ян Волик з 6, Гира Снитовський і Мирча з 2, Васько Поповський, Лехинча Жєнєчкович, Васюта з Івановець, Гринєць Каричинський, Янек з Слобідки, Васько Стапович, Федір Поповський, Олекса Же-пєчкович, Андрушко Станчулович, Кузьма Криванович — по одному); під Кописєраном 40 коней (м. ин. Захар вїйт з 2, Ленарт пушкар з 3); на браславських шляхах — на Саврани, Чечельнику, під Звенигородом і Кошиловцями — 25 коней, і т. д.). Он хто козакує. В Браславщині 1540-х рр. повно скарг на браславських козаків: скаржить ся на них турецьке правительство; признаєть ся до вибриків браславських і винницьких козаків правительство литовське; місцеві земляне й міщане міркують над способами, як би стримати козаків, щоб вони не зачіпали ся з Турками; винницькі земляне в своїх жаялах на старостів згадують про свої давнійші доходи з козаків і пасік козацьких, покасовані старостами³⁾. І щож? Маємо докладні переписи Браславщини з 1545 і 1552 р. і знов таки не бачимо в них козачини як якоїсь суспільної категорії чи групи. Єсть земляне, міщане, піддані панські й державні, а козаків нема; а вже ж неможливо собі представити, що се все мова була тільки про козаків прихожих.

Тільки на Подніпровю, в головних огнищах козачини—в Черкасах і Канєві в 1550-х рр. виступають козаки як певне суспільне понятє, але і тут по за чистими ембріонами козацької організації, якими були „ватаги“ степової козачини, ми в тім часі — аж до 1560-х рр. не знаходимо ще ніяких скристалізованих організаційних форм⁴⁾. Навпаки місцева козачина виступає перед нами в таких

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. П с. 221—2, VIII. I с. 137—8, 222—3.

²⁾ Źródła dz. т. XX с. 144.

³⁾ Записки т. LVIII, оп. с. ч. 8, Книга Посольская I с. 20 і 35, Źródła dziejowe VI с. 122, Архивъ Ю. З. Р. VIII. V ч. 26.

⁴⁾ „Роти“ — як „Щурова рота“ згадана в наведенім вище черкаським епізоді коло р. 1503, очевидно не були ротами спеціально козацькими: нема тут їх сліду протягом цілого XVI віку.

формах, які ще виразно вказують на неорганізованість сього понятя. Очевидно бо, що ані та бездомна козачина, яка живе в наймах в місті, ні та прихожа, якої в 1551 р. в Черкасах начислено коло 250 душ, не представляє собою тої козачини, яка в тих часах, в 1540 і 1550-х рр. наповняє своїми голосними подвигами Україну і якої правительство ще в 1520-х рр., на підставі поданих йому місцевими людьми відомостей, вважало можливо наwerbувати на службу против Татар хоч би й 2000. Ті різні понятя козака, які дають нам люстрації подніпрянських замків — козака-бездомника, козака-уходника, не покривають ся з понятєм козака-войовника. Понятє козака ще дуже мало означене, скристалізоване, і сформованне козачини як суспільної верстви навіть тут, в головнійших огнищах її ледве-ледво що зачинало ся в 1550-х рр.

Козацький елемент наростає неустанно, але сформованне козачини як правно-суспільного понятя, як суспільної верстви мало ще перейти довгий процес розвою — наслідком внутрішньої еволюції і під впливами тактики адміністрації місцевої й центрального правительства: того ужитку, який робили вони з козачини, як суспільно-побутового явища, і тих способів, на які брали ся вони, щоб підбити козачину під свої пляни й бажання.

Уже з кінцем XV в. зачіпки козачини з Татарами. Турками, Москвою й скарги на них від тих правительств починають звертати на неї увагу правительства польського, а особливо литовського. Ми бачили вже, як напад козаків в 1504 р. на татарський караван з послами й купцями спинив посольство ханське для уложення угоди, і литовське правительство, що безмірно бажало якось ту угоду склеїти, для придобрення ханови наказало своїй українській адміністрації ужити як найгострійших способів против учасників сього ненаручного інциденту. Їм поручено було відшукати заграблене й сильно покарати учасників, і староста черкаський справді не тільки повідшукував різні річи, але й половив різних учасників — ходив навіть оружною експедицією для того в степи. Посадив одних до вязниці, иньших карав на смерть — принаймні коли вірити запевненням литовського правительства та донесенням, які дістали в Криму з Черкас. В дійсности сі нагінки не були може так суворі й гострі, й багато з того могло бути зроблено „про око“, як робило ся й пізніше: не в интересах сеї української адміністрації було занадто приборкувати козаків, і то ще на потіху неприятеля „поганина“.

При кожній нагоді ся адміністрація не залишала пояснити правительству свій улюблений принцип, що розвій партизанської війни з Татарами являєть ся одиноким пострахом і способом стримання Татарів, та підчеркнути цінність, яку мають козаки в організації такої степової війни з Татарами і оборони від Орди. Результатом таких представлень було рішення вел. князя наwerbувати з козаків пограничний корпус для сторожі шляхів і перевозів від Татар. Я згадував уже про се. В грудні 1524 р. в. кн. Зґигимот, піддаючи раді вел. князівства з нагоди близького сойму різні гадки й проекти до обдумання, між иньшим пригадував справу наwerbовання козаків. „Писали ми вже перед тим вашим милостям, щоб ви наказали державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і піти Дніпром на низ на службу нашу; і ми казали їм дати „на страву“, а для козаків кількадесят кіп грошей і сукон. Тепер пан Семен і пан Криштоф писали до нас, сповіщаючи, що вони зібрали були чимало козаків і стояли з ними довгий час у Києві, ждучи того датку нашого, але анї їм самим анї для козаків не прислано анї одного пенязя. Через те козаки ті розійшли ся, а вони як слуги добрі й вірні, сповняючи наказ наш і в. мил. рад наших, забрали все таки малий „почот“ козаків і пішли з ними Дніпром до Києва і далі—до Тавани, на службу нашу. Там вчинили вони нам не малу послугу: всіх тих ворогів Татар, що були в державі нашій, вони цілий тиждень не перепускали. Кожного дня зчиняли з ними битву, багато побили, иньші потонули. І ми за сю послугу їм дуже вдячні. І з огляду на се й. м. господар поручає сказати в. милости: коли з таким малим числом людей були вчинені такі послуги нам, то ми з того бачимо, що як би там на Дніпрі стояло козаків тисяча або дві, то певно з того була б „большая а знаменитая послуга і оборона паньствамъ нашимъ“. Через те поручаємо вам, радам нашим: звольте порадити ся і поміркувати про се. І коли б надумали ви тримати там на будучий рік козаків на Дніпрі для охорони й оборони держав наших, то звольте вибрати якогось відповідного чоловіка з наших дворян і поручить йому завчасу, зараз по великодні їхати до Києва — збирати козаків. І накажіть на той час післати для них сукон і грошей кілька сот кіп. А тих козаків розложити по Дніпру на перевозах, аби вони служили державі й нам, стерегли тих перевозів і боронили, скільки їм Бог допоможе“¹⁾.

¹⁾ Документи арх. юстиції I с. 523.

Як міркувати з сього, вже не далі як при кінці другого десятиліття виник проєкт взяти козаків на державну службу. Се була досить смілива гадка — обернути на службу державі тих степових розбійників, яких в. князь так недавно наказував ловити й горлом карати, і признати їх за своїх слуг, зсолідаризувати ся з ними. Му-сіло минути кілька літ, поки в. князь, заклопотаний охороною від Татар своїх полудневих границь, рішив ся взяти сей проєкт за свій і поручити — десь в 1523 р. — раді вел. князівства до виконання. Його сповненне було поручене двом панам державцям київським — Полозовичу, бувшому оvrуцькому державцю й Кмитичу чернобильському. Але проєкт був певно підтриманий, коли не поставлений поважнішими репрезентантами української адміністрації, почавши від київського воеводи Немировича, одного з героїв пограничної боротьби з Татарами. Характеристично, що кільканадцять літ пізніше на запитанне польського сойму про спосіб оборони від Татар, Дашкович поставив тойже проєкт організації залог (очевидно козацьких) на долішнім Дніпрі як єдино реальний спосіб¹⁾. Отже се була задушевна гадка української адміністрації. Рада в. князя Литовського, очевидно, прийняла її, й передала великокняже порученне Полозовичу й Кмитичу; але при хронічній бідности скарбу в. кн. Литовського кошти на сю експедицію не були вислані нею. І о той же камінь очевидно, зачепив ся й новий проєкт в. князя: повербувати на р. 1525 козацький полк з тисячі або двох тисяч. Ми не маємо ніякого сліду, аби він був здійснений. Сойму тоді, здаєть ся, не було, проєкти в. князя лишили ся не сповненими, і свого проєкту вербовання козаків він потім не поновив.²⁾

Вісім літ пізніше пригадав сей проєкт Дашкович сойму коронному. Приїхавши на пьотрковський сойм, на початку 1533 р., разом з послами свого приятеля й протегованця Іслам-Герая, обсипаний дарунками й компліментами за свою останню кампанію з Татарами³⁾, він на запитанне сенаторів про способи оборони від Татар, розвинув той давніший проєкт. „Коли в сенаті питали того Остафія, оповідає

¹⁾ Максимович (I с. 293), за ним Каманін (ор. с. с. 81), думали що і попередній проєкт вийшов від Дашковича ж: що він його поставив на соймі в Городні 1522 р, і що в. князь прийнявши сей проєкт, дав своє порученне раді. Максимович не цитує своїх джерел і розуміє тут мабуть проєкт Дашковича, предложений на соймі Пьотрковським, а Каманін очевидно пішов за Максимовичом.

²⁾ Любавський Сойм с. 237 і далі.

³⁾ Див. вище с. 93.

Бельський, як би запобігти тому, щоб Татари не чинили шкод у нас, він радив, щоб ми держали на Дніпрі по всяк час дві тисячі чоловіка, які б на чайках боронили перевозів від Татар, а кілька сот їзди на те, аби їм довозити поживу. Окрім того на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки й коло них аби осаджено міста. Рада ся подобала ся всім, але таки нічого з того не вийшло¹⁾.

Відложивши на бік гадку про побудованне замків і міст на Дніпрових островах, ми в сій проєкті Дашковича бачимо старий проєкт 1520-х рр. про те, щоб розложивши козацьке військо на Дніпрових перевозах, боронити приступу Татарам²⁾. Безперечно, що й сям разом мова йшла про наwerbование козаків, хоч Бельський і не ужив сього слова³⁾.

„З того нічого не вийшло“. Правительство не здобулось на енергію, на розвагу й такт на те, щоб узяти в свої руки організацію козацького елемента в початках його зросту та ціною певних субсидій звернути його на службу державним потребам. Козачина була полишена своїй долі, своїй еволюції, і зростала як стихійна, неорганізована сила далі, під покровом і опікою провінціальної адміністрації, котрої мотиви й інтереси одначе дуже сильно расходили ся з інтересами держави, як незадовго прийшло ся констатувати самому правительству.

Але козачина й не потребувала державної опіки й підмоги для розвою своїх сил. Раз рушивши ся, вона зростала й росла своєю власною стихійною силою. Тільки свої сили й свою енергію вона обертала не на оборону границь, як хотіло собі правительство, але на далеко интереснішу й видатнішу партизанську війну з „поганством“ — походи на „улуси“ татарські й турецькі, „душення чабанів татарських“ та купецьких караванів. З зростом козачини сі зачіпки й своєвільства ставили все частіші та переходили в значніші военні експедиції. З пізніших років маємо посольство хана, де він заявляє свою

1) Бельський с. 1059. Правдивість його оповідання про приїзд на сойм Дашковича потверджуєть ся запискою в дневнику слуги біск. Томицького, що був на тім соймі: 19 ianuarii Eustachius Daschkowicz vir bello et militia clarus venit Pyotrcoviam (Monum. Poloniae histor. V с. 899).

2) Порівнянне того, що він сам далі говорить в сій справі, з проєктом Дашковича не лише в сій сумніву.

3) З огляду на се трудно вважати проєкт, вложений ним в уста Дашковича, літературною фікцією, — хоч він дуже відповідає тому, що сам Бельський на иньшій місці висловлює як свою гадку в справі уставилення *modus vivendi* козачини (с. 1358).

готовість посилати своїх людей на землі литовського неприятеля в князя московського, тільки жадає щоб їм не було перешкоди від козаків: аби Татар пускали через литовську, задніпрянську територію, і щоб старості черкаському й канівському наказано, аби не було шкоди від козаків:

„Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі під нашими улусами й чинять шкоди нашим людям. Я до вас багато послав за тих козаків, аби їх приборкати, і в. м. не схотів приборкати. Тепер отсе йшов я на московського в. князя і як наблизився до Дніпра, з нашого війська вернулося чоловіка з тридцять німечиних, а козаки ваші — Солтанець, Вороча і Масло з товаришами їх покалічили й коней забрали. Коли хочеш мати приятель з нами, будь ласкав прислати до нас тих, що чинили шкоди; інакше не май того за зле: я не хочу зломити приятель братської й присяги, але на ті замки — Черкаси й Канів пошлемо нашу рать“¹⁾.

Коло 1540 року, коли хан Сагіб уложив вічну згоду з Жиґимонтом і дістав від нього з своїм двором великі „упоминки“, — козаки знову дали знати себе королівському „союзнику“ цілим рядом зачіпок. Ударили нагло на Каїрі на Татар, що, мовляв, ішли з спасенною гадкою „воювати до Москви“, побили 25 дуп і 250 коней забрали; погромили й пограбили гонців татарських, що їхали до вел. князя Литовського; так само погромили й пограбили гонців, що їхали до кримського хана з Казани, — не кажучи вже про більш звичайне луцення пограничних татарських кочовищ: „которые люди царя переконского зъ быдломъ своимъ кочуютъ у поля, тыхъ дей людей его многихъ частокротъ козаки наши бьютъ и статки ихъ отбирають“. Хан повторив, що при таких козацьких нападах не може стояти згода. Тисячні упоминки, плачені йому, готові були пропасти, й новий татарський похід грозив Україні²⁾.

Турецьке правительство теж неуставно скаржить ся на „своєвільних людей“ з України, що нападають на турецькі володіння й громлять купців. Так з початку 1538 р. маємо скаргу за напад на Очаків, пішим військом і чайками, та пограбованне місцевої людности. Кілька місяців пізнійше — скарга на браславських людей, що погромили чабанів і заграбили гроші у „вівчарського писаря“.

1) Акты Зап. Рос. II ч. 150. Документ не має дати, видавець вважає сього хана Сагіб-ґераем і датує документ 1527 — 1533 рр. Коли він Сагібів, то мусив би бути пізнійший.

2) Великокняжі грамоти з липня 1541 р. — як вище.

Десь зимою 1540 р. беруть люде з України участь в повстанню Татар против Порти й разом з ними нищать околиці Білгороду й Тягині¹⁾.

Всі сі й багато подібних иньших жалоб (бо ми маємо тільки дещо з того) змусили литовсько-польське правительство серіозно задумати ся над козацькою справою, вже з иньшого становища ніж в 1520-х рр. Треба було якось стримати козаків, бо се грозило розятрити в кінець відносини до Татар і Турків, а правительство хотіло ціною всяких уступок купити спокій з ними. Більш енергічний і воевничий настрій перших десятиліть пановання Жигимонта, коли зброї татарській чи турецькій хотіли противставити свою оружну силу, зброїли границі, будували замки, — дав місце шуканню спокою за кожду ціну. Заразом, очевидно, переведені слідства виказали, що пограничні старости не зовсім безгрішні в козацьких зачіпках. Їх оправдання, що козацькі напади чинять ся без їх волі й відомости, не були прийняті: слідства пригадали, що старости беруть частину з козацької здобичи, отже являють ся учасниками козацьких нападів; само правительство зрештою санкціонувало свого часу старостинські побори з степової здобичи (в спорах Черкасців з старостами),²⁾ з мотивів фіскальних, але тепер воно виходило з иньших поглядів. Принцип застрашування Татар козацькими нападами признавав ся небезпечним. Правительство рішучо хотіло зробити кінець партизанській війні на турецько-татарським пограничу й чути нічого не хотіло про якісь пляни боротьби.

Результатом були циркулярі, розіслані в липню 1541 р. до пограничних старост, одного того самого змісту³⁾.

В. князь пригадував, що він уже багато разів писав, наказуючи під страхом утрати ласки господарської та грізної кари, щоб було дано пильний позір на те, аби козаки тамошні не ходили на татарські улуси та не чинили їм пійкої шкоди. „Але ви ніколи не хотіли поступати відповідно до того наказу нашого господарського

1) Жерела т. VІІІ ч. 3, 4, 7.

3) Видані з них грамоти: до справці (адміністратора) київського воеводства і до старости черкаського (Акты Ю. З. Р. I ч. 105 і Архивъ VІІІ. V ч. 19), третя — до канівського старости Бобоїда в витягах у Пулаского Szkice I с. 43 — 4. Вони буквально подібні до себе, з деякими тільки відмінами, (але київська грамота видана з виразними помилками). Нема сумніву, що й иньшим старостам були післані подібні ж грамоти.

2) Архивъ Ю. З. Р. VІІ ІІ. ч. 18.

і не тільки не стримували від того козаків, але самі їм давали на то дозвіл, для своєї користі". Згадавши про останні козацькі вибрики, на які скаржився хан, в. князь вказує, які з того виходять прикрі наслідки в відносинах до Татар: хан грозить розірвати вічну згоду та йти походом на Україну. Одвічальність за се спадає на пограничних старост за їх недбалість. „Первей того многокrotь о томъ есмо до васъ писали“, повторяє в. князь, — „напоминаючи аби есте яко сами из себе, тако и казаковъ въ таковомъ своволенъствѣ гомовали, — вы николи отъ того ся повъстегати не хотели, и ач колве мели есмо то вамъ у терпливости нашей, не хотячи за то срокости никоторое надъ вами чинити, нижи кгда ся вы въ том впаметати не хочете, мы вжо большей того такового своволенства вашого вамъ терпети не хочемъ. Бо ачколве чините вимовы, якобы кромѣ воли и вѣдомости ваше казаки подданнѣмъ царя перекопського таковыи шкоды чинили, ино то не есть речъ слущъная, абы вы врядники не мели о томъ вѣдати.. и яко бы тежъ и вы поветниковъ врадовъ своих³⁾.. у ведомости або в послушенстве своесъ мети не могли“. „Чините вимовы речъми непотребными, а то може кождый розумети, ижъ тѣмъ шкодливѣмъ речамъ земскимъ прычина есть та, штожъ вы для своего пожитку дозволили есте казакамъ на влусы татарьские наежъдчати и шкоды имъ чинити, а тѣми их добытки на пол с ними делите; а для тѣхъ вашихъ пожитковъ мы, господарь, шкодуемъ, а реч посполитая великий впад пріймуеъ“. В. князь грозить, що коли б знов через якийсь козацький напад розірвала ся згода з Татарами й пропали ті гроші, які заплачено ханови по умові, то вина за се спаде на старосту того повіту, з котрого вийде та козацька зачіпка, і в. князь буде вже карати за неї того урядника без милосердя: на маєтности й на особі його, „на чти и горлехъ“. Щоб запобігти тим козацьким ексцесам на будуще, в. князь постановляє таке: Його дворянин Стрет Солтанович обіде замки київський, канівський і черкаський і для контролі спíše на реєстр всіх тутешніх козаків; місцевий староста чи адміністратор має допильнувати того, щоб дійсно всі козаки вписали ся в той реєстр. Старости, даючи козакам дозвіл іти в степи на дозволені промисли „на рыбы и на бобры“, мають при повороті контролювати їх „добитки“ (відбираючи на себе часть) — чи ті козаки дійсно займали ся тільки тими дозволеними промислами, чи не нарушили в чім державних заборон (не ходили в промисел на Татар). Хто б з них відважив ся

³⁾ Людність свого повіту.

на таке — вчинив би які шкоди удусам татарським, таких старости мають арештувати і карати на місці або відсилати до в. князя¹⁾.

Як бачимо, все се задумано було дуже просто. Козаків сплинуть на реєстр, тоді буде звісно, на випадок якоїсь зачіпки з Татарами, чиї козаки, з котрого замку те зробили, і хто з старост має за них відповідати; старости у власнім інтересі, щоб не стягнути халеси на себе, будуть щільно наглядати за ними, пускаючи в степи і оглядаючи їх, коли вони будуть вертатись, і суворими карами відібуть у них охоту до промислу над Татарами²⁾. Тільки все се грішило повним незнанням і нерозумінням місцевих обставин, вийшло з голов столицних бюрократів, які думали, що циркуляром можна творити жите і наказом або забороною розв'язувати найтяжші проблеми. І через те було засуджене на повний неуспіх. Подобиць не маємо, але результат — що з того знов таки „нічого не вийшло“, зовсім ясний.

Можемо припустити, що дворянин великокняжий дійсно приїхав до Києва; се було не трудно. Але списати реєстр було вже далеко тяжше. Ми бачили, що понятє „козака“ в середині XVI в. було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було. На поклик, аби козаки ставили ся до реєстрації, могло відізвати ся дуже мало, або таки й зовсім ніхто; і також не легко було уставити об'єктивні критерії для того, кого притягнути до тої реєстрації, і як списати ту категорію людей, для якої була та реєстрація призначена: тих що мали охоту промишляти над Татарами. Ті напр. козаки, що не отходячи у козацтво“ служили в наймах в місті — не мали ніякого інтересу в данім разі. Ті що дійсно промишляли в степах — се була рухлива людність в значній мірі не зв'язана з даними замками, навідувала ся до них часами й збирала ся з широких просторів України (та й не України тільки). Для багатьох се зовсім не було постійне зайняте, рід жигя. Тай місцевим урядникам не було ніякого інтересу вишукувати та силоміць втягати в козацький реєстр людей, які могли б

¹⁾ Як показує виданий д. Яковлевим уривок (Україна, II), такі накази були повторені місяць пізнійше ще раз.

²⁾ По аналогії з попередніми й пізнішими проектами представляють собі, що і в 1541 р. списання реєстра означало вербовання козаків на службу державну (Каманін оп. с. с. 82). Але се не так: списання 1541 р. мало характер чисто поліційний, і про службу козацьку нема мови.

дійсно колись скомпромітувати себе зачіпкою з Татарвою, та стягнути халецу на адміністрацію свого замку. Зареєструвати отже „козачину“ не було можливости. Не було можливости й віддати її під нагляд старост. Козаки не конче брали дозвіл від старости на свої степові промисли й не конче ставили ся до контролі. А місцеві урядники — се теж дуже важно, не мали зовсім охоти справді перейняти ся таким рігорізом супроти степових промислів, який рекомендувало їм правительство, та розірвати з усіми практиками і своїми поглядами на місцеві обставини. Не могли зрікти ся так легко доходів, які мали з того, тим більше, що вони не вірили в можливість здійснення тих поліційних загострень і особливо — не вірили в те, щоб се справді забезпечило спокій Україні від Татар. І ми можемо бути зовсім певними, що коли справді, для заспокоєння правительства й був списаний якийсь реєстр, то він не мав ніякого реального значіння. Що найбільше — своїми впливами на місцеву людність місцева адміністрація могла добити ся на якийсь час повного ослаблення воєнної енергії, тих зачіпок з Татарами — поки перший значнійший напад якоїсь татарської ватаги не положив кінця сій здержливости, давши оправданне дальшим промислам добичників українських.

Сього, розумієть ся, не треба було довго чекати, навіть при найщиршій охоті хана чи санджака турецького справді дати спокій Україні й не давати приводу до набігів татарських: козачину татарсько-турецьку ще тяжше було взяти під контролю і стримати ніж козачину українську. З записок Претвича бачимо, що татарські напади на Україну в 1541—5 рр. ішли неустанно ¹⁾. Трохи чи не тоді саме, як правительство займало ся гадками про приборканне дніпровських козаків, напад Татар на київське Полісе дав привід до голосного походу Претвича на Очаків, коли він дав собі духу над Татарами, „мстячи ся кривди його королівської милости“. Потім Татари йдуть з земель в. кн. Литовського, забравши людей по уходах — отже спокійних ловців риби й бобрів, і знову бійка. „Потім приходили Татари на в. кн. Литовське, і пан воевода (Сенявский) ходив з литовськими панами в погоню аж до Лебедина, але не догнавши, вернули ся назад“, тільки Претвич погромив кілька ватаг, що хотіли ще вернути ся на Україну. На другий рік на весну пішли Татари

¹⁾ Почасти див. вище наведені виривки (с.64—5.) і л. с. с. 55 і далі. Хронологічні означення у Претвича не дуже докладні здаєть ся, — а може не докладні дати Бельского. Але загалом записки Претвича дають багатий образ пограничної війни від поч. 1541 (облога Процького) до 1549 р.

„на дорогу барську“; їх переловили, і довідали ся, що Татари збирають ся йти на Україну, й Татари білгородські пішли вже на Черкаси; с Татари погромили слуг черкаського старости й забрали стадо, але Претвич забіг їм дорогу під Очаковим, погромив і відобрав людей і худобу, що вони взяли під Черкасами, і т. д.

Розуміть ся, одного-двох таких татарських наїздів було досить, щоб зробити кінець всякому перемирю з боку української козачини й пограничних урядників, коли таке перемире було, й „розрішити на вся“ по давньому. І дійсно з рр. 1545—6 ми вже знову маємо цілу пачку скарг татарських і турецьких на козацькі зачіпки, погроми, походи і т. д. Жалі ханські на дрібніші бійки й зачіпки від козаків з тих літ ми мали нагоду читати¹⁾. Але сі козацькі напади приберали все більші розміри. Як констатувало саме литовське правительство, з Черкас, Канева, Браслава, Винниці й інших „українних“ городів в. кн. Литовського назбирало ся „множество козаковъ“, вісім сот або й більше, під проводом Карна, Андрушка, Лесуна й Яцка Білоуса, і розложивши ся в степу за Браславом, робили відти напади, громили купецькі каравани і т. и. Їх ділом мало бути погромлене великого турецько-татарського каравана на Санжарові, що йшов до Москви і кінець кінцем дуже сильно дав ся в знаки литовському скарбови²⁾. Провинників, здасть ся, знайти не вдало ся: за наказом правительства адміністрація наловила козаків і прислала їх на двір королівський, але сі козаки були мало що винні: вони займали ся ріжним промислом на уходах хорольських і ворсклянських, і караванщики самі зачіпали їх, били й забирали тих ухонників, і вони тільки віддячили ся дечим потім караванщикам, а розбили караван козаки з московської України³⁾. Кінець кінцем виходили пайбільше винні самі купці, що обминаючи законну дорогу й митні побори з нею звязані, пішли „яловими степами“, а головними грабителями — московські піддані „котори зъ замковъ украинныхъ съ Путивля, съ Чернигова, съ Новагорода Северскаго завжди тамъ подъ замъки и влусы приходячи, тыи збытки починають и шкоды чиняють, и то все на е. м. козаковъ (литовських) усякладають и во всемъ ихъ винуютъ“⁴⁾. Так представляло справу литовське прави-

1) Див. с. 106.

2) Про сей епізод була вже мова в т. VI с. 10—11. Акти в Польській Книзі I ч. 17—20; деякі з сих документів, очевидно не знаючи сього видання, передрукував Яковлев, Україна кн. III.

3) I. с. с. 26 і 30.

4) I. с. с. 26.

тельство перед ханом, але радї своїй в. князь висловив своє переконання, що ті козаки були не тільки домашні, але й вчинили свій погром не без участі місцевої адміністрації — „не одно сами своволне, але свать и за выправою и посланьемъ некоторыхъ самихъ державецъ украинскихъ на поле ходили и въ томъ тые корованы громили“. І рада з в. князем постановила, що ті гроші, які скарб в. кн. Литовського мусів виплатити пограбленим купцям, мусять йому покрити ті, що „були причиною выправы оныхъ козаковъ, такъ тежъ и користи тое причастьниками“ — чи то самі державці, чи їх урядники—ротмистри, десятники і всякі люде¹⁾). Було се одначе, розумієть ся, бажанне вповні плятоничне.

Другим таким голоснійшим епізодом було пограбленне Очакова в тім же 1545 р., вище вже згадуване. Козаки на 32 чайках вночі напали на замок, здобули його, кількох убили, кількадесять душ взяли в неволю і випустили потім на окуп, та побрали що надобало добичи і коней. І тут правительство складало головну вину на московських підданих, на ріжну вільну степову козачину, над якою воно не має ні власти ні контролі, але знов таки мусіло заплатити шкоди з державного — сям разом польського скарбу²⁾). Само для себе правительство і сям разом знало, що наброїли козаки свої. Провідники були тіж, що в Сапжарівській історії: Карпо Масло з Черкас (очевидно той самий Карпо, що зветь ся одним з провідників козацьких в попередній історії), Яцко з Переяслава—мабуть одна особа з Яцком Білоусом, Єндрушко з Браслава³⁾). Досить сильно скомпромітований був що до участі в сих козацьких нападах староста браславський Сангушко, в підозрінню був і Претвич і Пронський.

І знову завертіло ся колесо. Правительство литовсько-польське нарікало на те, що не вважаючи на велику данину, рік річно плачену ханови, Татари грабують українські землі й забирають людей в неволю. Хан заневняв, що всьому виною козаки: вони своїми нападами на Лівобережжя не дають Татарам можности ходити на московські землі й позбавляють їх єього легального джерела поживи; вони

¹⁾ І. с. с. 36.

²⁾ Збірка актів в т. 18 „Записок“ ч. 8, і Жерела т. VIII ч. 13—5, про епізод сей див. іще вище с. 96.

³⁾ З Карпа Масла польська канцелярія по созвучности зробила „Карпа Московитина“ (Карп Московин—все та ж тенденція зложити справу на Москву); Яцко раз зветь ся Браславцем, другий—Переяславцем (теж мішали видко, по созвучности), Авдрушко раз зветь ся Єндрушко, другим разом з нього зробив ся Jan Dersko.

нападають на турецькі й татарські улуси й викликають тим напади на Україну¹⁾. Нема що говорити про спокій, поки діють ся зачіпки й напади від козаків: „если же ты, братъ нашъ, козаковъ своихъ украинныхъ, которые водою Днепромъ подходячи подъ замки п улусы наши шкodu чиняты, воимовати не будешъ — Татарове мои своее шкoды терпети не будутъ“²⁾. Такі самі нарікання й претенсії йшли й від турецького султана. Вимовляння своєвільними козаками, московськими підданими нічого не помагали³⁾. Татари й Турки зовсім категорично винували по давньому пограничних старост. Коли в 1550-х рр. пограблено на Тавани караван турецького купця „Адрахмана“, хан зовсім недвозначно заявив, що се черкаський староста кн. Дмитро Сангушкович, приставивши для безпечности навіть свого чоловіка, потім казав козакам його пограбити⁴⁾. Кілька років пізнійше, повідомляючи, що „перекопський князь Алъкльчъ“ за наїзди на Україну всаджений „у твердое везеньє“, хан жадав, аби в. князь з свого боку покарав своїх старост і „врадниковъ украинныхъ“, що дозволяють козакам нападати на улуси татарські, і вразно вказував при тім на київського воеводу і старосту черкаського: „зъ ведомостью и дозволеньемъ“ їх нападають козаки з їх замків на Татар⁵⁾. З турецького боку особливо скаржили ся на Претвича⁶⁾.

В. князь розсилав все нові й нові листи до пограничних старост, наказуючи їм „козаковъ повстегати и шкoдниковъ карати“, робити слідства разом з відпоручниками ханськими, ставити до очей підозрілих, а винних горлом карати⁷⁾; скомпромітованих старост кликав на оправданне й навіть скидав з урядів або переносив на інші місця (як Претвич з Бару, а Дм. Сангушка з Черкас⁸⁾) — хоч Сангушка біда спіткала не так за татарські шкoди, як за його аферу з князпою Острозкою). Але все се нічого не помагало. Старости оправдували ся тим, що вони тільки відбивали ся від татарських нападів, або стерегли ся від них — як Претвич у своїй нераз цитованій „апольогії“, а пограблені купці далі виходили самі

¹⁾ Посольская книга I с. 22, 83, 100.

²⁾ Ibid. с. 85.

³⁾ Ibid. с. 77, 112, 137 й ин.

⁴⁾ Посол. книга I с. 77.

⁵⁾ Ibid. с. 110.

⁶⁾ Жерела т. VIII і цитована „апольогія“ Претвича в Bibl. Warsz. 1866, III.

⁷⁾ Посольская книга I с. 78, 110, 112, 116, 134.

⁸⁾ Ibid. 78, 112, 114.

собі винними, тому що їздили „свольне небезпечними дорогами“¹⁾. Провинників найчастійше не знаходилось, а як і випшували часом якихось жертвених козлів²⁾, то се нікого не стримувало. Пограничний спорт розвивав ся все більше, пограпична війна приймала все ширші розміри. Козацькі напади ставали явищем повсечасним, звичайним; козачина вповні опанувала низ Дніпровий, степи; доходило до того, що сам король мусів посилати своїх післанців в Орду обходом, на Волощину, тому що Дніпром їхати було небезпечно від козаків — „которые немалымъ почътомъ поля на тотъ часъ наполнили и вся перевозки залегли“, як писав король весною 1558 р., під час афери Вишневецького.

В сі степові відносини, в жите козачини в тих 1550-х роках Вишневецький, безперечно, влив багато нового ферменту. Його коротка, переривчаста, блискавична діяльність варта з сього боку всякої уваги. Тільки на жаль ми бачимо самі зверхні моменти — і то тільки декотрі, рідкі, відірвані, і мусимо відгадувати цілість, провідну гадку сеї діяльності. А се тим тяжше, що не завсіди можна бути певним такої провідної гадки, якогось глибошого пляну в тих киданнях сього степового короля, що не лишив нам ніякого автентичного коментарія до них, ціякого власного пояснення. Попереднім дослідникам його вчинки здавали ся переважно безцільними киданнями неспокоїного духа, неурівноваженої енергії. Але навіть в найгіршім разі — хоч би се було справедливо, все таки се явище на тлі нерухливого, шаблонного жита нашого українського магнатства на стільки незвичайне, блискуче, що мусить притягнути до себе увагу кожного дослідника тодішнього жита. Єсть безперечна сміливість гадки, безгранична відвага в розмаху сеї енергії — те що так цінне в чоловіку всіх часів, і я певний, що ся аваптурничка, неспокоїна енергія не проминула безслідно, а заплодила певними ідеями, певними конкретними прикладами жите українського погранича. Я бачу виразні анальоїї, певні ідейні звязки з діяльністю Вишневецького не тільки в самій ідеї Запорожа, як постійної твердині серед степового моря, але і в політиці пізнійших козацьких ватажків — в їх змаганнях грати певну міжнародну ролю, опираючи ся

¹⁾ Посол, книга I с. 134, 137.

²⁾ В. князь в 1555 р. пригадував ханови, як він „не давно прошлыхъ часовъ“ наказав видати в Черкасах татарському гонцеві „шкодниковъ горлы на каранье“, і заохочував, аби хан так поступав і з своїми (Посол. кн. I с. 116).

на сусідніх державах, котрих інтереси сходили ся тут в стінах. Перед тим ми сього не бачили, і я добачаю тут не тільки *post hoc*, але й *propter hoc*. Сей степовий авантюрист мав наслідників своїх ідей, хоч і дрібніших, скромніших, більш повздержних і урівноважених. З попередників він пригадує не в однім Дашковича, тільки все таки більше неповздержливий, невгамований, широкий. І тому коли Дашкович кінець кінцем скінчив ролю державного мужа, *Staatsmann'a*, Вишневецький скінчив авантюристом.

На публичну арену виходить Дмитро Вишневецький в 1540-х рр. Знаємо його як заможного магната, властителя кількох сіл в полудневій Волини. Але замість розширяти й збільшати свою „фортуна“, він віддаєть ся пограничному, модному тоді спорту — боротьбі з Татарами. З сього боку, як одного з визначніших репрезентантів боротьби з Татарами рекомендує його в своїй записці з 1550 р. Претвич¹⁾. Але Вишневецький не вдоволив ся тою, більше оборонною боротьбою, яку вели пограничні старости й магнати; він береть ся здійснити гадку, яка носила ся перед очима, очевидно, не одного з тодішніх людей, але не була реалізована досі — хоче заложити замки на Дніпрових островах, як твердині против Татар. На початках 1550-х рр.²⁾ „на острові Хортиці, против Ковських вод, коло кримських кочовищ“, ставить він замок і громадить наоколо себе козачину³⁾. Серед сих заходів удаєть ся він до Турків. Не знати — чи вчинив він се тільки тому, що литовське правительство не давало йому досить енергічної помочи, чи се було в його таки плянах — оперти ся на Туреччині против Криму. Досить того що десь літом 1553 р. він їде в Туреччину. Про се Жигимонт-Августу писав кн. Острозький — що Вишневецький „з усею своєю ротою, себто з усім козацтвом і хлопством, яке тримав коло себе“, зіхав до Турків — вислав наперед свою козацьку роту, а потім і сам з своїми козаками потягнув до Туреччини⁴⁾. Се викликало страшенну тривогу в двір-

1) Як вище с. 64 Претвич зве його просто Вишневецьким, але Вишневецьких не було багато, і порівняння з наведеним вище документом (с. 97) не лишає сумніву, що це Дмитро. Літературу див. в статті мойй про Байду.

2) Ми бачили вище, що таку гадку вкладає в уста Бельський Дашковичу на львівському сеймі—с. 104—45.

3) Думаю, що про сі замки згадує Жигимонт-Август в листі 1553 р. — порівняти його лист з 1554 р. (як нижше). Давнійші дослідники, почавши від Бартошевича, думали про Канів і Черкаси, але ті замки в сих часах держав Дмитро Сангушко.

4) *Listy Zygmunta Augusta* с. 58, перші поголоски про се ще перед тим — с. 54 (червень 1553 р.).

ських кругах, та і на Україні: бояли ся, що Вишневецький наведе Турків на Україну. Але страхи були безосновні: з початком 1554 р. Вишневецький приїхав з Туреччини, представив ся королеви з початком марта, в товаристві воеводи Миколи Сенявського, свого давнього товариша з пограничної війни, що тепер взяв на себе ролю посередника і заступника перед королем¹⁾. Його вияснення кінець кінцем були прийняті, і Вишневецький дістає від в. князя порученне тримати сторожу на Хортиці против Татар. Отже у Вишневецького се була ідея союзу на два фронти: опираючи ся на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим.

Але смілі пляни Вишневецького й безоглядність в їх виконанню страшили короля. „Під сі часи таких слуг потрібно як найбільше, тільки не з такими мислями“, писав він Радивилу кілька літ пізніше²⁾. Супроти Татар литовсько-польське правительство старало ся держати ся можливо обережно: формально Крим був союзником Литви против Москви. Правительство бояло ся, щоб Вишневецький не зачепив Татар якось нетактовно і в. князь носив ся з гадкою „звести“ його з границі й вислати з козаками на війну в Ливонію, навіть хитрощами якось звабити його з Низу, або вислати на заступство котрогось з його братів³⁾. Але Вишневецький не давав себе звести, й правительству зоставало ся тільки пильно уникати всякої прояви солідарности з небезпечним своїм слугою. Пізніше (1557) Жигимонт-Август на татарські скарги на Вишневецького писав хану, що Вишневецький вів свої пляни на власну руку: він, Жигимонт, його на Дніпро не посилав, а потім поручив йому степову сторожу головню покладаючи ся на добрі відносини Вишневецького з Туреччиною й ханом. „Можете міркувати з того, що і до й. м. цісаря турецького він ходив против волі нашої, а як там його прийнято, самі знаєте: він вернувши ся до держави нашої, розповідав, що там дістав дарунки (жалованьемъ осмотрепъ былъ), і у тебе, брата нашого, ласку мав, і з тих причин ми головню й норучали йому степову сторожу, в тім переконанню, що він буде підтримувати відносини з вашими людьми, зазнавши від вас ласки“. І Жигимонт-Август старав ся представити ханови, який то користний може бути для нього самого і для Туреччини Хортицький замок: він буде хоронити татарські й турецькі володіння, улуси їх і чабанів їх від всяких зачіпок і прикростей, особливо з московської

¹⁾ Listy с. 76. ²⁾ Ibid с. 131.

³⁾ Ibid с. 107,—108, пор. 94, 110.

сторони, бо як раз, мовляв, то московські козаки чинять ті зачіпки¹⁾.

Але ся традиційна полохлива політика литовська Вишневецькому була не по мысли. Тим часом як литовське правительство силкувало ся затримати добрі відносини з Кримцями й звернути їх против Москви, Вишневецький як раз звернув ся в московський бік. Правдоподібно се був його власний плян, зовсім натуральний і логічний: ігноруючи державне суперництво Литви й Москви, свою степову політику вести, опираючи ся на обидві сі держави, що рівно терпіли від Орди і з українських пограничних земель своїх протиставляли козацьку оборону сим руйніним атакам Криму. Сама ся політика не була нова. Уже в 1530-х рр. хан скаржив ся в кн. литовському, що черкаські старости, ігноруючи ворожнечу Литви й Москви і союз Литви з Кримом, уживають на свою службу путивльських козаків (себто з українських земель в. кн. московського), насилають їх на татарські улуси разом з козаками черкаськими й канівськими²⁾. Зовсім натурально, що й Вишневецький задумав притягнути Московську державу до спільної боротьби з Кримом й суперництво інтересів, з традиційним науськуванням Орди одних на другого, заступити спільною боротьбою з сим спільним ворогом. Але Вишневецький мав всі причини не хвалити ся перед часом такими плянами з огляду на офіціальний союз Литви з Кримом против Москви, а в московських кругах, з свого боку, не мали річини признавати ініціативу сього ефективного пляну чужинцви Вишневецькому. Офіціальна московська літопись говорить про перші стадії боротьби з Кримом, як про діло самих московських воевод, зовсім ігноруючи Вишневецького. Але він був без сумніву правдивим ініціатором сих плянів, які в московських кругах также скоро опадають потім, як нагло виникли з його вступленням.

В марті 1556 р. московське правительство заповіло похід на Крим, Дніпром на Низ, під улуси кримські. Провід дано дяку Ржевському; вихідною точкою мав служити Путивль. Ржевський мав побудувати човни на верхівях Псла і з путивльськими козаками йти „добувати язиків“, провідувати „про царя“ (хана). Офіціальним приводом служили вісти, що хан збираєть ся походом на московські землі³⁾.

1) Посол. книга I с. 135.

2) Акты Зап. Рос. I с. 186 (се вважають ділом Дашковича — напр Куліш Ист. возсоед. I с. 59, вповні правдоподібно, що й він так постував, але лист ханський належить до пізніших часів і говорить про пізніших старост).

3) Никоновскія лѣтоп. (Пол. собр. лѣтоп. XIII) с. 269. Д. Каманін, в останнє переглядачи звістки про Вишневецького, особливу увагу на-

В дійсности, очевидно, подвигнули до того московське правительство ради й представлення зроблені Вишневецьким через путивльських козаків, учасників його нових заходів і плянів. І при великій обережності і неособливій скороспішності московської бюрократії, мусимо думати, що свої заходи коло спільної акції з Москвою Вишневецький мусів зачати досить довго перед тим — деє слідом по своїй візиті в Туреччині. В червні Ржевский доносив уже про свої успіхи. Він писав, що на Дніпрі приступили до нього козаки черкаські і канівські, в числі 300, під проводом своїх отаманів Млинського і Михайла Єськовича. З ними і з своїми путивльськими козаками Ржевский пішов під кримський городок Іслам-кермен (на долішнім Дніпрі, коло перевозів, де теп. Каховка), але Татари мали вісти про них і замкнули ся в замку. Козаки зайняли тільки коней і худобу, й пішли під Очаків. Тут здобули „острог“ (місто), побили Турків і Татар, забрали багато „язиків“ (полонянників) і пішли з тим назад. За ними погнали ся санджаки (турецькі коменданти) з Очакова й Тягині з великим військом, але козаки в Дніпрових очеретах зробили засідку, побили з рушниць багато людей і змусили їх вернути ся. Потім під Іслам-керменом догощив їх калга з великою ордою („сє нимъ весь Крымъ, князи и мирзы“, як писав хвалькуватий дяк). Козаки заложили ся на Дніпровім острові й почали відбивати ся від Орди, відстрілюючи ся з рушниць. Шість день добували їх Татари, але добути не могли, й відступили кінець кінцем. А козаки зайнявши вночі кінські стада, забрали їх на острів і перебравши ся з річного війська в кінне, пішли навпростець через степи ¹⁾).

В усій тій реляції нема найменшої згадки про Вишневецького, фігурує тільки сам дяк Ржевский. Думаю, що се трудно зложити на саму хвалькуватість сього Московитина, і що Вишневецький старав ся перед часом не відкривати своїх карт перед ханом, не розривати відносин з ним, і для того не висував ся наперед з своєю участю в против-татарських заходах, а навіть ховав її. В литовських кругах його зносини з Москвою в тім часі не були тайною — московські послы, бувши у Жлґимонта літом 1556 р., чули там, що Вишневецький „отъѣхалъ къ Москвѣ“ ²⁾, хоч формальне посольство до московського царя від Вишневецького в московській офіціальній літописи записане тільки

давав звісткам літописи Нормантского (Временникъ моск. общ. ист. V). Але ся пізнійша компіляція не дає про Вишневецького нічого понад те, що маємо в Никонівській.

¹⁾ Никонов. лѣтоп. с. 271.

²⁾ Памятн. снош. съ поль.-литов. госуд. II с. 530—1.

в вересні 1556 р.¹⁾. На литовськiм дворi його смiливi пляни викликали разом i трiвогу перед можливими полiтичними клопотами вiд його акцiї²⁾ й живi симпатiї для цих плянiв органiзацiї широкої боротьби з Кримом спiльними силами християнських держав. Як з одного боку в московських кругах, так з другого в литовсько-польських Вишневецький ширив сю iдею спiльної боротьби, своїми зносинами, своїм прикладом, i його гадки викликали спiвчуте. Його зносини з Москвою не будили невдоволення в литовсько-польських кругах з огляду на поставленi ним завдання, принаймнi — се невдоволення в значнiй мiрi нейтралiзувало ся свiдомiстю тих користей, якi мали з того вийти, як би удало ся справдi органiзувати таку спiльну боротьбу. На жалi хана з причини козацького нападу 1556 р.³⁾, литовське правительство вiдповiдало можливо заспокоючи його. Запевняло, що сей напад був дiлом козакiв московських, Вишневецький в нiм участи не брав i нi в якi спiльнi заходи з тими московськими козаками вступати не хотiв: московськi люди заохочували його служити Москвi й помагати їй збудувати замок для в. князя московського на Хортицi, але Вишневецький на се не здав ся, держить хортицький замок на в. князя литовського i тримаєть ся козакiв низових, а з московськими не заходить (се була офiцiальна закраска свiдомо мабуть надана литовським правительством акцiї Вишневецького з минулого року)⁴⁾.

Жигимонт-Август представляв ханови всю небезпечнiсть московського плану — всунути ся московськими замками над низ Днiпровий, пригадував аналогiчну тактику Москви суцiоти Казани й лякав аналогiчними перспективами Крим — поставивши свої замки пiд Перекопом, Москва буде пильнувати того, щоб взяти й Крим в свої руки. Тому радив поки що, в таких трiвожних обставинах не зачiпати ся з Вишневецьким: пiзнiйше, як сi обставини проминуть, в. князь розбере справу й коли б Вишневецький був винуватий, вiн його укарає, й забере з Хортицi, а поки що вiн там дуже потрібний, супроти московських плянiв. Москва, можливо, навiть буде старати ся силомиць забрати Хортицю собi, а як би Вишневецького звiдти вивести, то вона зараз би захопила його замок. Татарам i Туркам литовськiй замок на Хортицi дуже буде користний, хоронячи їх вiд московських козакiв, а щоб сам Вишневецький не зачiпав ся з Та-

1) Никоп. л. с. 275.

2) Див. виїмок з листу короля 1556 р.

3) Посол. книга I с. 130 i 133—5.

4) Посол. книга I с. 139.

тарами, про се він, Жигимонт, йому покаже, і певний, що Вишневецький покаже ханови свою зичливість¹⁾.

Але хан не міг слухати сих намов, бо Вишневецький навпаки виступав против Криму все більше ворожо. В осени 1556 р. (десь в жовтні) він сам, чи може його козаки напали знову на Іслам-кермен, здобули сей замок, забрали з нього гармати й перевезли до хортицького замку²⁾. Розгніваний хан, здаєть ся, з початку хотів звабити до себе Вишневецького: прислав йому дарунки й лист, закликаючи до себе на службу³⁾. Але Вишневецький на те не здав ся, і тоді хан, як тільки став Дніпро, вибрав ся походом на небезпечного сусіда. В січні 1557 р. він приступив під хортицький замок з великими силами — „з сином і з усіма людьми кримськими“, й силкував ся його добути. Більше трох тижнів (24 дні) тягнула ся отся облога, але кінець кінцем здобути замку не удало ся, й хан вернув ся з великими стратами⁴⁾. Вишневецький спішив сповістити в. князя про сю огняну пробу своїх хортицьких укріплень і плянів і просив zarazом „посилити його замок людьми й стрільбою“, щоб дальше боронити ся від Криму. Але литовське правительство так маніфестувати свою солідарність з Вишневецьким супроти Криму не відважало ся. В. князь в відповідь на донесення Вишневецького висловив своє вдоволення за „сталость і мужну оборону“, обіцяв прислати „жалованье“, але zarazом рекомендував йому не загострювати відносин до Криму, пильнувати, щоб козаки не зачіпали Татар і Турків і т. в.⁵⁾.

Сї ради були не на часі. Відносини до Криму у Вишневецького стали на вістрію меча і про якесь злагодження їх не було мови. За зимовим походом 1557 р. прийшов новий, ще більший, десь літом: хан приступив знову з Ордою під Хортицю, разом з ним турецьке військо на човнах і поміч волоська, і сим разом взято Вишневецького в бльокаду. Подробиць на жаль не маємо. Кінець кінцем не стало на Хортиці провіанту, козаки стали розбігати ся від Вишневецького, і він парешті мусів уступити з Дніпрового низу далі на

1) Посол. книга I с. 135.

2) Никон. лѣтоп. с. 277.

3) Посол. книга I с. 158.

4) Посол. книга I с. 139, Никонов. лѣтоп. I с. 280.

5) Акты Ю. З. Р. II ч. 130. Лист без дати, але порівнянне його з актами Посол. книги показує виразно, що він писаний не скорше мая 1557 р., бо по висланню до Крима Довгїрда. Вольф хибно клав його на часи перед кампанією 1556 р.

Україну, в Черкаси¹⁾. Тут знов таки, очевидно, не знайшов він ніякої реальної помочи для своїх плянів боротьби з Кримом, і рішаєть ся нарешті йти в Московщину, шукати там нових засобів, реальнішої помочи для своїх плянів, бо Москва стояла на вонній нозі з Кримом.

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були завязані Вишневецьким рік перед тим, в осени 1556 р., хоч фактичні відносини мусіли істнувати вже перед тим. Московське правительство тоді прислало йому „жалованье“, але кликало в Москву; він присяг перед московськими послами, що приїде й служити буде, а поки що вимовляв ся війною з Кримом. Під кінець 1557 р., не маючи інших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив на жаданне присягу вічної служби й дістав великі надання й доходи: „въ вотчину“ (дідичне володінне) місто Белев з усіми волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цїнили в Москві й яке велике значінне йому надавали²⁾.

Перед московськими політиками розвиває Вишневецький все тіж свої пляни спільної боротьби против Орди в союзі з Литвою. Вони знаходять тут повне співчутє. Полишаючи на боці всяку дальшу ідеологію, московським політикам було одпаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнувши її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 р. організуєть ся велика кампанія на Крим, під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слїдами кампанії 1556 р.: побудувати на горішнім Пслі човни, і човнами йти на Низ. З ним вислано значне московське військо³⁾, і крім того мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу „на пособь“ Вишневецькому. Вони мали злучити ся з Вишневецьким в Іслам-кермені, і відси мав він „надъ крымскимъ промышляти, сколько имъ Богъ помочи подасть“⁴⁾.

¹⁾ Про се Вишневецький писав до Москви в жовтні 1557 р. — Никон. с. 286; думаю одначе, що не зараз по своїм приході до Черкас тим похвалив ся, а тоді як переконав ся, що з литовського боку нічого не осягне.

²⁾ Памяти. снош. съ Польско-литов. гос. I с. 543, Никон. с. 286.

³⁾ Московські послы казали 30 тисяч, але се мабуть побільшена цифра: Курбский рахує се військо тільки на 5 тис., але се мабуть якась частина тільки тих сил, якими мав распоряджати Вишневецький.

⁴⁾ Памятники II с. 542—3, Никон. с. 288.

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів против Криму. Близкий привід давало те, що хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні — не вважаючи на всі заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцять-тисячною ордою несподівано впав в Браสลавщину, поруйнував і пограбив її й поблиські волости подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусідні околиці Волини й Поділя і з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч), вийшов собі спокійно, перше ніж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернула ся назад і ще раз шаринула на прощання¹⁾. Покладаючи ся на вражіння від сього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловляла ся боярська ухвала — „короля о дружбѣ задрати“, доки він не помирился з Ордою, — аби його відгести від хана²⁾. Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам поручав пояснити, що він, цар, жадує розлитя крови християнської і шукає способів „християнству избаву учинити отъ насиловацья татарского“; для того він відкинув всячі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим, і бажав би в союзі з в. кн. Литовським „християнство отъ бесерменскихъ рукъ отвселѣ боронити“, без всяких апетитів на литовські землі³⁾.

Ся ідея була стрічена з повним співчутєм в литовських кругах. Ост. Волович, що вів переговори з московськими послами з поручення в. князя, і українські магнати як кн. Острозький й кн. Степан Збарзький, і сеніор литовського магнатства Радивил — всі висловляли свої симпатії таким плянам і бажанню, щоб між обома державами прийшло до трівого порозуміння на сім ґрунті, й вони поставили ся супроти Орди. Але при тім не перемовчвано й певних скептичних заміток що до такої спільної акції. Боляли ся, що всі користи від знищення Орди загорне Москва й зміцнить свою позицію против Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: „єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього як за васаля свого уступить ся Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму литовсько-поль-

¹⁾ Памятники II с. 547, пор. с. 539 і Никон. с. 289, Посольская кн. I с. 141—2, 143, 144.

²⁾ Памятники II с. 593.

³⁾ Памятники II с. 541—3.

ську сторону, і не знати, чи піддержить її тоді Москва. З другого боку, по старим традиціям і прецедентам, будили певні підозріння сі московські заходи на нижнім Дніпрі: не вважаючи на всі заперення Москви, що вона не має ніяких плянів на литовські землі, бояли ся, щоб з того не виникла потім якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовських інтересів, і тільки миролюбні заперення московські, через се посольство, стримали сю експедицію ¹⁾.

Кінець кінцем в. князь литовський через своїх послів заявив своє співчуте ідеї союзу против бусурман і бажанне вести в сій справі дальші переговори ²⁾. Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане до Москви з кінцем 1558 р., поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володіння. Литовські послы не згодили ся на се, бо се значило б вирікти ся всяких претенсій на землі, забрані Московю протягом столітя (Сіверщина, Смоленск), і на тім справа розбила ся ³⁾. Жигимонт перед тим обсилав хана докорами за його пельояльність: за походи на хортицький замок і зруйнування сього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волі литовського правительства, але стояв на території литовській, і за татарські напади на Україну (крім згаданого великого походу цілий ряд меньших) ⁴⁾,— але кінець кінцем, супроти такого обороту, відновив знову союз з Кримом, звернений против Москви. І політична ситуація, що захитала ся була, таким чином вернула ся в 1559 р. до старого ⁵⁾.

Се був сильний удар Вишневецькому. Пляни спільної, скомбінованої атаки на Крим розвівали ся. Він мусів рахувати на сили одної Москви. А Москва, занята все більше боротьбою на балтійським побережю, не могла особливої енергії розвинути на чорноморським, та й трудно було на таким віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнішу діяльність — не вважаючи на дуже користні обставини. По словам Курбского, що ставив в велику вину і московському і литовському правительству занедбанне кримської справи, Орда була тоді дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями ⁶⁾. При спільній боротьбі

¹⁾ Памятники с. 545—9.

²⁾ Памятники II с. 557—9.

³⁾ Памятники II с. 567—579.

⁴⁾ Посол. книга I с. 160.

⁵⁾ Ibid. ч. 91—3, 98—102.

⁶⁾ Сказанія, вид. 1833 I с. 80—2.

Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшій суперництві з нею, се було далеко тяжше.

В кампанію 1558 р. Вишневецький, як доноси в Москву, прийшов до Перекопу, але в середину Крима не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримціз ніде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усі сили до оборони. Очевидно, Вишневецький атакувати його там не вважав можливим — мабуть чекав помочи. З Москви йшов до нього дяк Ржевский з припасами; зійшовши ся з ням в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим вибраним, але невеликим контингентом пішов літувати в Іслам-кермен. Він мав у пляні похід по за Перекоп, під „Козлов“ (Евпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісти, дістав наказ лишити на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевским і иньшими московськими воеводами, а самому їхати до Москви¹⁾. Можливо, що супроти Литви вважали невідповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) плян походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воеводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти нанастп на Крим. Московське військо, виїхавши з Дніпра на море, висадило ся в Криму, попустошило близші околиці, пагнало великого страху. Натомість роля Вишневецького була зовсім не визначна²⁾. На новий рік йому дали ще дальшу місію — виправили на Кавказ до Черкесів, з якими мав він діло попереднього року³⁾. Може бути, що понятя про одноплеменність дніпровських Черкас-козаків з кавказькими Черкесами мали також свій вплив на такий плян, але Вишневецькому така місія могла подобати ся хіба з браку чогось інтереснійшого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпати ся: зроблене в Криму вражінне від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія московської держави звертала ся на лпвонську війну, що готова була кожної хвилі перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 р.).

Вишневецькому з його плянами не було що більше робити в Московщині⁴⁾. Та й війна, що розпочинала ся у Литви з Москвою,

¹⁾ Пикои. с. 296.

²⁾ Временникъ моск. общ. V с. 142 — 4, Курбский I с. 81 — 2, Памятн. II с. 584.

³⁾ Временникъ V с. 145, виписка з літописи у Карамзіна VIII прим. 566.

⁴⁾ Як бачимо, нема що здогадувати ся якихось спеціальних причин, чому Вишневецький схотів вертати ся назад на Україну (Вольф

ставила його в фальшиве становище „зрадника“, чого він теж собі не міг бажати. Літом 1561 р. ми бачимо його вже знов на Низу. З Манастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас, вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернути ся назад в Литовську державу й оправдуючи ся тим, що його виїзд до Москви став ся під час перемиря й не мав ніяких злих замірів (що було й правда). Разом з тим і козаки, товариші одісеї Вишневецького, заявили також своє бажання вернути ся до дому й просили охоронних листів. В. князь литовський посилав „пійняти в свою ласку господарську“ Вишневецького, так само що до козаків, тільки поручив старості черкаському й воеводі київському розвідати, чи нема між ними учасників очаківського погрому 1556 р. Як би були вони, і можна було б з сеї причини сподівати ся якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишали ся па Україні, а йшли на ливонську війну — дістануть на то „даток і живність“¹⁾. Чи пішли дійсно козаки на ливонську війну, не знаємо, але той факт, що в ливонській кампанії маємо звістки про якихось козаків, робить се досить правдоподібним. Вишневецький же зараз розпочав якісь нові пляни на українським пограниччю, зачепив ся з Турками під Очаковим, потім робить якісь нові походи²⁾. Невважаючи на всі свої вибрики, він все таки цїнив ся сильно в двірських сферах; на соймі його приймали і витали, і коли він зачорував тоді — думав, що його отроено, в. князь казав своїм лікарям його лічити³⁾.

Не вийшовши ще добре з хвороби, невгомний князь вмішав ся в волоські справи — і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно. Звабив його приятель Ольбр. Лаский, що вже перед тим вмішав ся в волоські справи — підтримував узурпатора т. зв. Геракліла або Деспота, але потім розірвав з ним. За його приводом Вишневецький взяв участь в молдавській усобиці. Против Деспота підняло ся повстанне під проводом Молдавана Томші і серед сього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: „иньші Волохи, не хотячи Томші, саме тоді як Томшу проголошувано господарем, післали по Вишневецького“. Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани під-

думав, що на нього вилинула переміна в характері царя Івана, Соловйов підозрівав якісь „незвісні причина“).

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 142—4.

²⁾ Listy Z. Augusta s. 129, 131. ³⁾ Бельскій с. 1145.

тримали його слабо, й Томша без великого заходу погромив його військо¹⁾. Дмитро, або Димитрашко, як його тут називали, мусів утікати, але його зрадили й видали Томші, а той відіслав його до Царгороду, де його чекала смерть. „Відний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано“, писав 15 жовтня 1563 р. французький посол в Царгороді, а два тижні пізніше додає: „Відний Димитрашко тільки що прибув, як його величество султан казав його вбити (*engaucher*) з иньшим великим паном з Польщі по імені Пісоніскі (Пясецький), що за своє жите давав баші 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотови — його повішено“²⁾.

Сей трагічний кінець і героїчна смерть Вишневецького, як образ побіди ідеально настроеного духу над грубою фізичною силою, символ безсилности хижого бісурменського світу побідити морально світ український, взагалі християнський — зробили сильне вражіння. В кругах українських, польських, литовських по горячим слідам події історія смерти Вишневецького почала переказувати ся в легендарних, ріжними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив жите, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміваючи ся з Турків і лаючи їм на наругу Магомета, так що Турки не витримавши сих наруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючи ся його відвазі й завзяту, вони розділили між собою його серце й їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливости й зневаги смерти, яку показав він. Потім що дальше то більше ріжних поетичних лосі *contumpnes* вилітано в се оповідання. Султан турецький, повний здивовання з хоробрости й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього Турка, обіцяючи всякі благодати, але Вайда зневажає то все й іде на страшну смерть, замість панувати з бісурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє Турків, навіть самого султана³⁾. Сі перекази обробляли ся і в поетичній формі, і одна з таких поетичних перерібок, в виді української народньої пісні, перелетіла до нас через прірву трох століть, задержавши ся в народніх устах.

Се популярна пісня про Вайду, росповсюднена на цілій українській території, від Галичини до Задніпрова. Ігноруючи його жите,

¹⁾ Бельський с. 1148.

²⁾ *Charrière Negotiations de la France dans le Levant* II с. 741-2 і відти у *Hurmuzaki—Dokumente privitore la istoria Românilor, supplem. I vol. I с. 19.*

³⁾ Перекази зібрані у Несецького *sub voce*.

вона займаєть ся виключно його героїчною смертю. Легковаженне життя і житєвих роскошів, зневага смерти — її провідний мотив, і ухопивши його, поет на місце історичної постати князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки козака, що непоясненим близше способом опинив ся в Царгороді й піячить тут:

В Царгороді на риночку
 Ой не Байда мед-горілочку;
 Ой не Байда — та не день не два,
 Не одну нічку та й не годиничку.
 Царь Турецький к ньому присилає,
 Байду к собі підмовляє:
 „Ой ти, Байдо, та славнесенький
 „Будь мені лицар та вірнесенький!
 „Візьми в мене царівночку,
 „Будеш паном на всю Україночку!“
 „Твоя, царю, віра проклятая,
 „Твоя царівночка поганая!“
 Ой крикнув цар на свої гайдуки:
 Візьміть Байду добре в руки,
 Візьміть його, повисіте,
 На гак ребром зачепіте!
 Ой висить Байда тай киваєть ся,
 Та на свою джурю поглядаєть ся:
 „Ой джуро мій молодесенький,
 „Подай мині лучок та тугесенький:
 „Ой бачу я три голубочки —
 „Хочу я убити для його дочки!“
 Ой як стрілив — царя вцілив,
 А царицю в потилицю,
 Його доньку — в головоньку¹⁾).

Багацтво редакцій сеї пісні свідчить про її широку популярність. Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе, блискуче житє.

¹⁾ Антоновичч и Драгомановъ І с. 145—6; пропускаю деякі непотрібні ампліфікації й допускаю малу реконструкцію.

III.

Зріст і організація козачини в перед-останніх десятиліттях XVI віка.

Розвій і консолідованне козачини в середині XVI в. Правительственні реформи — Августова і Баторієва, і їх безрадність з погляду правительственного і значінне для розвою козацької верстви й організації. Козацькі „своєвільства“ і правительственні заходи 1585 — 1590 ґр.

Таким чином діяльність Вишневецького з його плянами, що обіцвали радикально змінити відносини на Черноморю, організувавши по цілій лінії боротьбу з „бісурманским“ світом, легалізувати козацьку партизанську війну і zarazом надати їй ширші і певніші розміри, більш організовані форми, — застрягла в піску серед неприхильних обставин між-народної політики. Не розвязала козацької справи, тільки внесла до неї ще більше ферменту, розкрила ширші горизонти перед козачиною й її проводирями, окрилили їх ще сміливішими ідеями. А польсько-литовське правительство оцинило ся на тім самім місці: перед потребою за кожду ціну пильнувати добрих відносин з Кримом і Туреччиною супроти нової війни за Ливонію, що відтягала всі сили Литви, не дозволяючи поважно думати про якусь серйознішу оборону полудневих границь. А для підтримання сих добрих відносин — треба було гамувати всякими способами козаків та стримувати від нападів на улуси турецькі й татарські.

І правительство литовське далі росписує накази пограничним старостам, щоб не дозволяли ані своїм служебникам ані козакам зачіпати Татар, аби не нарушити згоди з ними, казали пропускати їх свобідно, коли вони будуть іти на московські землі,¹⁾ і т. п. Маємо

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 140, Посол. кн. I ч. 130.

такий циркуляр з 1560 р., де в. князь з огляду на скарги білгородського санджака на шкоди турецьким підданам, роблені „з Київя, Білої-Черкви, Браславля, Винниці, Черкас і Канева“, забороняє навіть підстергати Татар на шляхах, не тільки не посилати в степи на здобич, і обмежати ся чисто пасивною обороною, а навіть іще менше: „если бы люди непрятельскіе у границы панства нашего пришедшы каковую шкоду вчинили, за таковыми у погоню нехайбы пли и подданнымъ нашимъ ратунокъ и оборону чинили, а для иныхъ некоторыхъ причинъ жебы твоя милость служебникомъ своимъ и козакомъ на поле ходити не велѣлъ“.¹⁾

Та коли вже перед тим такі накази не доводили до нічого, тим менше тепер українські старости — навіть хоч би мали охоту служити сій малодушній, неможливо здержливій на погляд кожного пограничника правительственный програмі — не могли стримати козачину в тих тісних рамках, в які хотіло її замкнути правительство. За останні десятиліття козачина неустанно зростала чисельно, а останні події — проба агресивної боротьби з Кримом, заходи Вишневецького, що робили з козачини певний самостійний фактор міжнародної політики, навчили її шукати опертя в суперництві держав — мусіли незмірно піднести козачину в її власних очах. Вона, її проводирі почули себе здатними до чогось ліпшого, ніж сповняти поручення пограничних старост, і все більше вибивали ся з їх впливів та поступали самостійно. На Дніпровім низу вона ставала все сильнішою ногою, а на всякий випадок у неї були опорні точки в пограничних містах України московської, у пугивльських і донських козаків, у пограничних московських воевод. І кілька років по виданню згаданого наказу до пограничних старост, правительство литовське мусить констатувати, що козаки „з замковъ и местъ украинныхъ безъ росказаня и ведомости господарское и старость украинныхъ зъехавши, на Низу на Днепре на полю и на иныхъ входахъ перемешкивають“, зовсім „свольне“, не журачи ся правительственными і старостинськими наказами, і далі чинять „великіе шкоды и дупезства“ чабанам турецьким і улусам та кочовищам кримським.²⁾

Правительство раніше чи пізніше мусіло переконати ся, що при повнім бразу екзекутиви, при недосяжності для нього степів, де закорінювало ся все більш козачини, при готовій помочи й опіці

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 137, такі листи були вислані до воеводи київського, старости черкаського і браславського.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.

з боку пограничної московської адміністрації, — самими наказами й заборонами воно нічого не вдіє; що воно мусить дати козачині якусь нагороду в заміну степових промислів, в виді платні з державного скарбу, і якусь мету й зайняте в виді державної служби. Від системи заборон і невдалих проб контролі воно таким чином вертало ся до старого пляну 1520—30 років — організації державної військово-службової козачини. Прецеденти з останніх років призвичаювали до сеї гадки, робили її простою й зрозумілою: державне „жалованне“ для Вишневецького й його козаків з скарбу литовського й московського, ужите козаків до військової служби в ливонській війні на державний кошт — приготували плян, до якого приступає правительство литовське з кінцем 1560-х років.

Сі правительственні проби організування козаків самі по собі були дуже нездалі, вели ся без потрібної витривалости й системи, ніколи не вміли знайти відповідних засобів для свого повного здійснення й застривали незмінно в піску фінансових перешкод, щоб згодом, під натиском заграничної політики — потреби „заспокоєння козаків“, розпочати наново ту саму історію. З становища правительственої програми — опанувати козачину і вибравши з неї елементи більш солідні й певні та організувати їх, віддати сю організовану козачину на службу правительственным плянам і інструкціям — його заходи стріло повне фіаско. Але заходи сі мали незвичайно важне значіння для самої еволюції козачини, давши результати зовсім несподівані з становища правительственої програми, але дуже цінні з становища сформування і організування козачини як певної суспільної верстви і як певної політичної сили. Для українського життя вже насиченого козацьким елементом вони послужили тими імпульсами, які дали привод до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правних формах, до усвідомлення сього державно-правного значіння і з тим до незмірно сильного дальшого розвитку козачини й розросту її та її сил.¹⁾

Щоб оцінити з сього погляду значіння реформи 1570 р. і дальших повторень „постановеня“ з козаками і козацьких вербунків — за Баторія й Жигимонта III, та їх впливів на сформування і еволюційну енергію козачини, постарасмо ся здати собі справу — наскільки своєю власною еволюцією козачина приготувала в собі певні внутрішні засоби й мотиви організації, й як далеко вона поступила в сім організаційнім процесі.

¹⁾ Літературу див. в прим. 5.

В попереднім розділі ми констатували, що неважаючи на зріст своїх сил, дуже помітний на протязі першої половини XVI в., козачина тоді ще не організувала ся в якусь суспільну верству, класу, а навіть ледви помітна як суспільна група. Козакують різні елементи суспільні з українського погранича, але не виступають як козаки по спеціальности, по роду житя. Є козачина de facto, але нема її de jure. Її контінгенти зростають все більше, але се рухомі кадри, які мобілізують ся для походу, для степової кампанії, й розпливають ся по ній в різних суспільних групах майже без останку.

Ми завважали в початках другої половини XVI в. (череписи 1552 року) тільки дуже незначні бсади козачини, як суспільної верстви і то тільки в подніпрянських замках — головних її огнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнижших категорій людности — людей неоселих, немаючих, неприкаянних, в числі кілька сот, тоді як загальне число козацького контінгенту мусіло переходити за десяток тисяч, і незадовго походи в 2—3 тисячі козаків стають досить звичайним явищем.

Переважна маса козачини таїть ся в иньших суспільних верствах, не вирізняючи ся з них, тому що признавати ся до козачини як своєї суспільної позиції, маніфестувати ся козаком — не було ніякого інтересу. Се не давало ніяких прав і привілеїй, ніякої вигоди, а навпаки — ще кожної хвилі могло втягнути в якусь історію, стягнути одвічальність за якийсь козацький учинок.

Козачина як понятє правне не існує ще. З козацького ремесла, „козацького хлібу“ як називаєть ся ко ацький спорт і козацький грабунок пізнійше, місцева адміністрація завела певного рода заробковий податок, забираючи собі „на замок“ львину долю з козацької здобичи, так само як з продуктів уходництва; козацтво трактує воно як рід уходництва і побирає з нього дань за таке „уживанне“ степових просторів і уходів. Ми бачили, що міщанство пограничних міст сильно ображало ся на сі побори й претендувало на свобідне, безданне уживанне уходів і виконуванне степових промислів за свою военну службу¹⁾ (се прецедент пізнійших претенсій козацьких), але сей мотив не був признаний, і міщанство мусіло скорити ся під тяжкою рукою місцевих старост - намісників; так само й иньші тутешні верстви людности.

Хто бавив ся козацтвом, не виходив через те з своєї верстви й її обовязків. Зем'яне несли свої военно-служебні обовязки, міщане зоставали ся під зверхністю замку й старостинською властю, під-

¹⁾ Див. вище с. 52—3, 93.

дані — під властю свого пана; козакування не звільняло ні сих міщан ні сих підданих від міщанських і підданських даней і служб і тої юрисдикції й власти, яка тяжіла вад ними.

Козаки-господарі навіть не відрізняють ся в переписах з загальної маси оселого міщанства — вони „тягнуть“ разом з ними, й тільки про неоселих козаків люстратор занисусе осібно, що й вони, як оселі міщане, платять колядку, а замість давати готове сіно, косять сіно на замок толокою¹⁾.

Пятдесят літ пізніше сі міщане й селяне-козаки відрізняють ся різко від тих міщан і підданих, які далі несли сі дані і підлягали власті своїх державців і панів: сі козаки міщане або піддані непослушні, вони не підлягають власті державця і не дають на нього дачок. Се нова фаза в боротьбі української людности з своїми зверхниками; в першій борють ся земляне і міщане з фіскальними драчами і довільностями місцевої адміністрації, і козацтво не виступає окремо; в новій виступають покозачені елементи міщанські й селянські, відмовляючи послуху й дані всякій зверхности — панській чи державній. В першій половині XVI в. вони ще не мали за собою правних титулів на се — взагалі на якісь спеціальні права й привілегії. Сі титули принесли їм правительственні „постановеня“ з 1570 — 1590-х років. І відріжили козачину в осібну суспільну верству.

Перед тим козачина тільки зайняте, а не суспільна верства. В першій раз з 1560—1 рр. маємо великокняжі листи, де між ріжними клясами української людности згадані й козаки, але се, очевидно, стоїть іще в звязку з спеціальним змістом сих листів: вел. князь остерігає Черкашан і Канівців, щоб не зачіпали Татар. В однім випадку мова про слуг ханських, що будуть їхати через Черкаси й Канів, в другім — про татарське військо, що буде йти на Московщину. Вел. князь наказує старості й його урядникам „и тежъ бояромъ, мѣщаномъ, козакомъ и всимъ подданымъ нашимъ тамошнимъ“, щоб не робили їм ніякої шкоди й не зачіпали їх²⁾. Козаки, очевидно, згадані тому, що зачіпки з Татарами були їх спеціальністю. Вісім літ пізніше в. князь звертаєть ся до козаків уже спеціально і виключно, але теж в справі спеціально козацькій — їх реформи.

Коли козачина не творила протягом всеї першої половини XVI в. виразної навіть суспільної групи, тим менше можна сподівати ся

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 82, 95.

²⁾ Акты Ю. и З. Р. II ч. 138 і 140.

в таких обставинах якихось постійних організованих форм, якихось формальних її репрезентантів, проводирів, урядів. Те що вказувано в сій сфері з різних боків як сліди козацької організації, козацьких властей, при ближшій перегляді не може вважати ся таким¹⁾. Ми не бачимо поки що понад першою клітиною козацької організації, якою була степова, уходницька ватага, ніякої иньшої трівкої організованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збирають ся ad hoc, для певного нападу, походу, експедиції. Що найбільше, під час найбільших розмахів козацької енергії відбувають серію походів їх дружини більше менше в тім же складі, під проводом тих самих ватажків. Так напр. кілька експедицій 1545 р. (погром каравана на Санжарові за Дніпром і напад ва Очаків) зроблено було під проводом тих самих ватажків -- Карпа Масла, Ядка Білоуса, Андрушка²⁾. Один з них — Карпо Масло згадуєть ся між проводирями козацьких нападів і з попереднього часу (Солтанець, Вороча і Масло)³⁾. В сім факті, що певні ватажки держать ся на чолі козачини протягом певного часу, в ряді експедицій, є безперечно симптом внутрішньої звязлости козачини, дуже інтересний і цінний, але все таки

¹⁾ Вище я говорив уже (с. 85—6) про „Щурову роту“ з початку ХVІ в., що нема підстави вважати її ротою спеціально козацькою, хоч її вважають такою й новіші дослідники — як Яблоновский (Україна с. 413). В иньшій документі з початків ХVІ в. (без року, з часів старостування в Черкасах Василя Дашковича Глинського, то значить з рр. 1504 — 7) виступає в адресі „отаман черкаський“ (намістнику черкаському князю Василю Дашковичу, а не будеть его самого в Черкасах, ино его наместнику черкаскому и отаману и войту и всімъ мѣщанамъ черкаскимъ — Акты Юж. и Зап. Рос. II ч. 123, титул сей провірено для мене по оригіналу). В сім черкаським отамані недавно добачувано отамана спеціально козацького (Крипякевич: Козаччина і Баторієві вільности с. 27). На се одначе нема підстави. Отамани звисні нам в Київщині з другої половини ХV в. в ролі аналогічній з отаманами — сільськими старшинами Зах. України (див. т. V с. 367), і адресуючи ся до „отамана й війта“ м. Черкасів, правительство, очевидно, мало на меті старшину міста, як то поясняє дальша згадка „всіх мѣщан“ (а про козаків не згадано). Обидва означення „отаман і війт“ можуть мати на гадці одну особу — старшого міської громади. Отамана козацького черкаського нема ще навіть при кінці ХVІ віка і нема сліду його існуванне за ціле се століте. Теорію городових козацьких громад і отаманів в першій пол. ХVІ в. (Каманін ор. с.с. 96, Крипякевич I. с.) треба облишити.

²⁾ Поруч них є й імення, що не повторяють ся в документах про сі козацькі походи: Лесун в санжарівській епізоді, Мануйло в очаківській. Див. джерела вказані вище с. 111—112.

³⁾ Акты Зап. Рос. II ч. 150.

ні організованих ширших форм ні організованого представительства в с'єм часї у козащині на волості не знаходимо¹⁾).

Сї вищі організовані форми дає козащині правительство, в інтересї воєнно-поліційним, і з тих же поліційних мотивів творить спеціальні козацькі власти й козацьчу юрисдикцію — щоб було до кого звернути ся зі скаргами на козаків, через кого до одвічальности їх потягнути. Самому козацтву не було інтересу маніфестувати ся якимсь офіціальним представителством, офіціальними формами організації. Але воно таки й не мало їх, а не тайло ся з ними. Для нього вистачало тої внутрішньої звязлости, тих внутрішніх звязей, які проникали його й давали можливість мобілізувати ся, рухати ся як одному тілу під впливом кожного сильнішого імпульсу.

Роспливаючи ся в суспільнім устрою „волости“ — осілої території пограничних старость, згинаючи ся під тяжкою рукою пограничної адміністрації, не маніфестуючи ся тут своїми організаційними формами, своїми штабами і кадрами, козащина мала одначе свою сферу житя, де могли свобідно проростати й розвивати зародки її організації, де розвивали ся й ширили ті фактичні звязки, які заступали потребу в організованих формах. Сею сферою був степ, широкий і неприступний ніякій контролі правительственной власти. Тут розвивало ся козацтво як зайняте, тут організувало ся воно в певні, правда — примітивні форми, які одначе силою своєї звязлости, когеренції, як я вже сказав, заступали недостачу якихось організованих форм.

Його основною клітиною була воєнно-промислова „ватага“, з кількох до кількадесяти душ, з своїм старшим, „отаманом“ на чолї. Характер степового промислу вимагав такої кооперації: трудно було вести промисел для відокремлених одиниць і се змушувало їх лучити ся в такі спілки. Правдоподібно такі ватаги розуміють міщане в своїх скаргах на старостинські новини в 1530-х роках, оповідаючи, що давнійше „передъ тымъ они пять або шесть парсунъ собравши ся одну куницю шерстю старосте ношивали“²⁾ Отсі пять шість чоловік можливо се ядро такої воєнно-промислової ватаги, що могла доповняти ся

¹⁾ „Козака старшого“ в записках Претвичя (див. вище с. 98), очевидно, теж треба розуміти в значінню ватажка-проводиря даної козацької ватаги, а не якогось уряду — „козацького старшого“ в пізнійшій значінню, бо на се нема ніякої підстави. Тодї Претвич, як і інші старости, зтирали саме істнованне козацтва в їх повітах, і правительство заявляло, що в козацтво ходять якісь нікому не звісні заволоки, по більшій часті заграничні; як би то виглядало, як би в тім часі були якісь офіціальні козацькі „старші“ з уряду і з ними ходили в свої походи сї пограничні старости.

²⁾ Архивъ Р. З. Р. VIII. V с. 10.

прихожими членами до числа кількадесятьох. На більшу чисельність ватаги вказують значні побори, які брали „повлону з ватаги“ старости в серед. XVI в., окрім части її здобичи (сім солянок, великих бочок, різного збіжа, й иньші припаси),¹⁾. Се було велике хозяйство, яке вимагало оборотного і розумного старшого, отамана. Назва „отамана“ як її старшого з „ватагою“ як компанію промисловців стоїть в тіснім звязку: „ватаги“ з „ватаманами“ на чолі звісні ще з XIII в. на біломорським побережжю²⁾ і дожили до наших часів на побережжю чорноморським, де рибальством і тепер займають ся ватаги, під проводом свого „отамана“. Ся живучість і тісна звязь сих термінів вказує на значну консервативність сеї кооперативної форми, і за браком старших звісток про сі промислові ватаги, нинішня їх практика на Чорноморю може пояснити нам порядки старших часів, не тільки XVI, а й давніших віків. Теперішні ватаги складають ся з кількадесяти душ, не меньше тридцяти звичайно, вибирають собі отамана, господарять громадою і при кінці кампанії ділять добичку: половину бере хозяйн промислу (він відповідає в данім разі замковій власті), решту ділять на товаришів; але отаман дістає дві або трп пайки, тим часом як иньші члени ватаги — тільки по одній³⁾.

Се та основна клітива, протоплязма громадського ладу, яка під тяжкою рукою пограничного уряду, що передумила вищі форми громадської самоуправи, пройшла з старших часів в нове, козацьке жите.

Як можна собі представити, такі ватаги муїли з року на рік промишляти більше меньше на одних місцях, де знали вже добре місце, обставини, шанси промислу. З другого боку, вони мали тенденцію робити ся сливе постійними мешканцями сеї місцевости, з розвоєм промислу і старостинських поборів. Люстраторам середини XVI в. скаржать ся на „перекази“ в уходах від козаків, що на тих степових уходах „уставичне живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ, и сытять тамъ себе медъ яко дома.“⁴⁾ Сі степові сибарити, якими отсе представляє їх люстрація, готові були зносити всі при-

¹⁾ Архив Ю. З. Р. VII. I с. 85.

²⁾ З двинських грамот 1294 р.: Како есть докончалъ съ Новгородомъ, ходити тремъ ватагамъ моимъ на море, а ватаманъ Ондрей Критцки (у Срезневского, Матер. для словаря sub voce). Слово „ватага“ стрічаєт ся і в Київській літописи, про Половців — „возвратиша ся к ватагамъ своимъ“ (під р. 1190). Слово се, як і ватаман, мабуть принесено було до наших степів Турками, і може сі два слова стоять в лексичній звязи.

³⁾ Щербина Очерки южнорусскихъ артелей с. 179 і далі. Сборникъ по хозяйственной статистикѣ Полтав. губ. п. VI с. 131.

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 103.

кристи суворой степовой зими, відрізані від хрещеного світа на довгі місяці, аби спекати ся контролі замкової власти й її тяжких поборів, з якими був звязаний поворот „на волость“ на зиму. Замкова власть і екзекуція не сягала в степи; вона користала з поворотів уходників на зимівку до замків, щоб зводити з ними свої рахунки — брати побори з продуктів промислу, з татарської здобичи й чинити екзекуцію над ким уважала потрібним. Тим, кому грозила якась неприємність від замкової зверхности або не хотіло ся ділити ся з нею „козацьким хлібом“, ліпше було не йти до замків, а пересиджувати „установичне“ в степах, по можности уряджуючи ся тут „яко дома“. Правда, се крім недогод зимової пори приспоряло ще рішчі трудности в збуті промислової здобичи, продуктів і одержуванню запасів. Але очевидно степовики знаходили способи собі радити, завдячи торги на границі московській і татарській і умудряючи ся доставати собі припаси з пограничних українських міст. (Тепер і пізнійше неперепусканне в степи й на Низ припасів поживних і военных — борошна, олова, пороху і т. п., було одним з найсильніших репресивних способів на козачину в руках пограничної адміністрації).

Сій пограничній адміністрації таке осіданне военно-промислової козачини в степах було, розуміть ся, неприємне, бо підривало доходи від уходників і ослабляло її власть над місцевою людністю. Вона старала ся по змозі перешкодити сьому процесови, — хоч як він був цінний з погляду колонізації. Між иньшим, — з сих мотивів очевидно, вона не позволяла уходникам ставити укріпленъ на степових уходах; на се скаржили ся міщане в 1540-х рр. — що староста їм не позволяе ставити „городців“ в уходах.¹⁾ Але перешкоди сї, очевидно, не могли мати рішучого значіння і такі „городці“ мусіли таки ставити ся, а ставлячи ся — служили опорними точками тому осіданню военно-промислової людности на „установичний“ пробуток. Вони служили охороною й захистом для тих уходницьких ватаг, звязували їх новим узлом — незалежно від того, що й самі трівожні обставини тутешнього промислу, й потреба оборони, як я вже згадував, змушували їх вязати ся в ширші союзи. Спеціально Дніпрова артерія заставлена була такими „городцями“. В захованій для нас описі екскурсії гетьм Язловецкого на Східніпрове 1571 р. згадують ся такі „головнійші остроги на Дніпрі“: Базавлук — 35 миль від Черкас, Хортиця — 40 миль, білозерський острог — 47 миль.²⁾ Се головнійші. Меньших мусіло бути багато.

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII. II с. 372.

²⁾ Oględowali ostrogi naprzedniejsze na rzoce Nieprze: Bazawluk, który iest mil 35 od Cyrkas, Bieloozerski 47 mil od Cyrkas, Chortycza

Папроцький, описуючи побут Зборовського на Запорозжю в початках 1580-х років, представляє тутешню промислову людність в виді одної організованої кооперації. Епізод сей написаний по горячим слідам, на підставі оповідань учасників сеї одісеї, і хоч було б дуже небережно брати його за чисту монету в усіх подробицях¹⁾, одначе й перейти над ним до порядку денного ніяк не годить ся, бо маса подробиць, безперечно, передано тут дуже близько і реально²⁾. Отже він оповідає, що на Самарі Зборовський застав 200 козаків „річних“ (rzecznych) або „водних“, „що тільки ловлять звір і рибу на поживу иньшим, і мали старшого що їм давав порядок“; „вони живуть там між ріками постійно (ustawicznie), промишляючи звірем — рибами й иньшим, а що належить до живности, то відсилають иньшим“. Сими иньшими були, очевидно, козаки „рицарські“, заняті головню війною, що сиділи на самім Дніпру. Їх передову сторожу чи відділ Зборовський зділав на Таволжанім, „межи Порогами“, а головною резиденцією їх був великий острів Томаківка, повище Базавлука, — „він такий широкий, що на нїм може прохарчитись 20 тис. людей і не мало коней“.

Таким чином Низ від Самари до татарського погранича в сїм оповіданню виступає оживлений одною козацькою організацією, котрої одні відділи стоять на уходах самарських, иньші промишляють по побережю, одні займають ся рибним і звіриним промислом, беруть сіль на соляних лиманах, торгують³⁾, — иньші промишляють війною, і т. д. Промислові звязи, виміна продуктів лучать ся й переплутують ся тісно з звязями военними, підтримуваними в інтересах оборони для організації походів для козацького хлібу. Военний кіш

mil 40 — у Папроцького Herby від Туровского с. 221 — 2. Віддалення показані хибно: Хортиця до Черкас близша від Базавлука.

¹⁾ Тим більше — ставити оповіданне Папроцького вище оповідань очевидця Лясоти і Бопляна, ним самим списаних, як се робить Стороженко (С. Баторій с. 306); казати що у Папроцького маємо „въ краткомъ видѣ всѣхъ свѣдѣній о запорожцахъ“, які дають Лясота і Боплян (ib.), можна теж тільки в полемічнім запалі.

²⁾ Епізод сей містить ся в його „Гербах“ (Herby rycerstwa polskiego, 1584, і нове виданне Туровского, 1860) sub voce Jastrębiec, повторений в збірці Жер. Паулі: Pamiętniki do życia i sprawy Zbozowskiх, 1846, і новіше у Стороженка Ст. Баторій, з примітками (малоцінними).

³⁾ Uroczyisko Karajteben, które jest forum albo rynek, gdzie Tatarowie z kozaki wszelakie targi swe miewaja (Herby с. 159).

⁴⁾ Posiał (Зборовський) sto człowieka z czołny na morze po sól, bo tam kiedy rok suchy, zsiada sie na wyspach biala jako lód (Herby с. 162).

козацький, розложений на однім дніпровім острові (сі резиденції його мінялись) становить центральну, гегемонну групу сього низового жита, що надає йому тон і провід, коли не комендує формально.

Взагалі наскільки безсумнівне існування фактичних звязей, фактичного зчіплення, когеренції козачини та певних реальних звязків її, спеціально на Низу поза контролею всяких факторів „волосянського“ жита, не тільки в тім моменті, до якого належить оповідання Папроцького (десять літ по першій козацькій реформі), але й перед нею, — на стільки сумнівна і трудна до категоричного порішення формальна сторона. То значить, на скільки сі степові реальні звязки перетворили ся в формальну підвладність, виробили певні власти загально козацькі, форми управи й залежності для цілого Низу? Папроцький вкладає в уста козаків, коли вони проголошують своїм гетьманом Зборовського і на знак того передають в його руки булаву, цікаву згадку про „давнійших гетьманів“. „Передаємо тобі сю зброю давнійших гетьманів тутешніх, які щасливо проводили нами на добру славу“¹⁾. Як би сі слова можна було взяти за автентичні, вони б нам вказували на існування цілого ряду запорозьких гетьманів, принаймні в восьмім десятиліттю XVI в. Не маємо одначе на се права, і можемо тільки з усякою правдоподібністю приймати, що вже в шестім — семім — восьмім десятиліттю фактично низова козачина дійшла дуже значної звязлості, консолідації, яка тісно граничила з організованістю, а може й переходила в такі організовані форми, які одначе бачимо документально аж у останнім десятиліттю XVI в. Але не маємо права переносити сі форми кінця XVI в. далеко назад, тому що козачина безперечно жила дуже швидко під кінець сього столітя й еволюція його поступала дуже скорими кроками.

Більші експедиції на Татар — з одного боку, з другого — потреба оборони своїх промислів, не тільки від Татар, але і від пограничної адміністрації, з під тяжкої руки котрої — від дряч і езекуцій її — закопувала ся козачина все глубше в степи на „установчий“ пробукот, водили сим консолідаційним процесом. Мало було мати свої сковища й городці, треба було хоронити їх, і свої запаси — зброю й припас (завязки пізнійшої армати) від старостинських службників і татарських ватаг. Організація воєнна і промислова переплутували ся тісно й нерозлучно, так як війна і промисел ішли рука з рукою на самім початку в сім степовім козакованню.

¹⁾ Podawamyć tę broń pierwszych hetmanów miejsca tego, którzy nam fortunnie z dobrą sławą rozkazowali (Herby c. 158).

Степова промислова ватага з отаманом на чолі перетворюється з розвоєм військової організації в найнижшу одиницю військову — „десяток“, з тим же „отаманом“ на чолі. Перший захований до нас козацький реєстр (1581 р.) подає нам компут полку, зложеного з 50 десятків; кождий десяток має отамана з дев'ятьма товаришами¹⁾. Старовольський, описуючи козацький побут першої половини XVII в., каже, що кождий десятник крім десяти товаришів мав під началь-м ще тридцять до п'ятдесяти новиків (*tygones*), яких школив і випробовував на козаків²⁾. Перед нами уоружена ватага, очевидно, для рахунку втиснена в офіціальне десяточне число, з неофіціальними новиками і чурами.

З другого боку сїть козацьких зимовників на уходах звязується з узлами городців чи острогів, які знов звязують ся в оден узел центральним кошем.

Ідея Вишневецького — заложити постійну сильно укріплену твердиню на однім з Дніпрових островів, в 1550-х роках, не зістала ся без сильного впливу на їх еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя Дніпрового Низу, яким стає запорозький кіш, „Січа“. Сей процес безперечно приготовляєть ся козацькими залогами на долішнім Дніпрі ще з першої половини XVI в.³⁾ З розвитком козачини відчувала ся потреба такого сильнішого осередку. Тільки проба Вишневецького з хортицьким замком навчила, що нема що покладати надій на сильні мури й гармату супроти Турків і Татар, бо вони потраплять стягнути на се відповідні сили; треба шукати місця малоприступного, і козацька Січ кочує низше, серед лабіринту дніпровських островів, затоків і проток.

Утворенне такого осередку, безперечно, мало велике значінне і вплив на дальшу консолідацію і організацію козачини, і вже в 1580-х рр. запорозька козачина зветь ся инакше „січовою“, по імени Січи⁴⁾. Січ значить уже встигла стати признаним осередком і репрезентацею низової козачини. Се не могло стати ся так відразу і розвій Січи супроти сього треба класти на передні десятилітя —

1) *Źródła dz. XX* с. 154.

2) *Eques Polonus* (1628), *caput ultimum*.

3) Д. Каманін іде задалеко, приймаючи з звісток про козацькі засідки на долішнім Дніпрі, що вже при кінці XV в. була козацька Січа на Тавани — Чтенія VIII с. 72. В противну крайність впадає Яблоновський (*Україна* с. 422), не припускаючи і в другій половині XVI в. якоїсь постійнійшої Січи.

4) *Sułtan przegraża a najwięcej się obraża Siczowych Kozaków najazdy, łupiestwy* (соймова пропозиція 1585 р. — *Dyaryusze sejmowe* z r. 1585 с. 9).

семе і восьме, слідом по zaloженню Хортицького замку і діяльності Вишневецького.

Діяльність ся мусіла мати також, як я вже зазначив то вище, важне значіння і з того боку, що значно розширила політичний світогляд низової козачини. Вона відкрила перед нею широкі горизонти міжнародної політики: навчила дивити ся на себе як на фактор політичний міжнародного значіння, а не якісь прості помічні кадри для пограничних старост і панів. Ми бачили, що інтереси оборони й спільної боротьби з Кримом уже перед тим виглажували тут межі кордонів і приводили до спільних походів, силами України литовсько-польської й московської, незалежно від офіційної політики виленського чи московського двору. Литовсько-польське правительство своїми відпекуваннями від козаків, заявами, що козачина їй не підвладна, від неї не залежна і не солідарна — повторюваними від середини XVI віка і далі неустанно, могло також тільки причинити ся до витворення в низовій козачині почуття своєї самостійности, як незалежної, суверенної політичної сили — бодай в якихось неясних зародках. Широкі розмахи політичної акції Вишневецького і скромніша, але аналогічна діяльність пізніших ватажків — не могли не вплинути на витворення такого почуття. Кн. Ружинські накладають з Москвою, Зборовський ролі козацького ватажка переговорює з Волощиною, носить ся з плянами участі в персидській війні; пізніше козацька старшина пропонує козацьку поміч ханови, мабуть против Туреччини; в 1590-х роках Січ продає свою поміч кожному з сусідніх держав під умовою доброї нагороди, як вповні незалежна політична сила.

Укладаючи з цісарським правительством що до своєї служби, вона просить його порозуміти ся з правительством польським, але тільки на те щоб не було перешкод в переході через землі коронні, щоб не чинено перешкод в комунікації¹⁾. Але йому й на думку не приходило дозволити ся у того ж польського правительства для сеї служби посторонній державі.

Зборовському і його товаришам здавало ся дивним, що низова козачина „не дбає про короля свого пана ані про отчину, в якій родили ся, а всі надії свої привязують до того місця, де живуть, кажучи прислів'ям: поки жита, поти бита.“ Але тут була не тільки цинічна безпринципність добичника, а й почуття своєї окремішности й незалежности від державних звязей чи з Польським чи з якимсь иньшим державним організмом. І се розуміли й такими очима на козаків дивили ся в самій шляхетській суспільности.

¹⁾ Tagebuch von E. Lassota s. 217, пор. с. 221.

Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козачину „городову“, кажучи традиційним терміном — організацію її „на волости“. Там вона ще була вповні безправною, не признаюю як організація, як суспільна верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом па Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почутем своєї окремішности й незалежности. Пізнійша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козачини й його рішення (а не рішення військової ради городових полків) авторитетними для всієї козачини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарности, організованости. Відси йшла екстензивна й організаційна енергія козачини „на волость“, коли правительственні реформи дали їй першу легітимацію як правній організації й відкрили можливість формувати ся в окрему, правно-призану суспільну верству.

З кінцем 1568 року, наслідком турецьких скарг на шкоди й своєвільства козаків українських¹⁾, в. князь видає лист до козаків. Вперше се звертаєть ся правительство до них безпосередно і спеціально як певного тіла, а не до провінціальної адміністрації, як зверхників козаків, як і всіх інших.

Лист адресований „поданимъ нашимъ козакамъ тымъ, которые зъ замковъ и мествъ украинныхъ зѣбхавши, на Низу перемешкивають“. В. князь вказує їм. що їх „лупезства“ „приводять в небезпечність границі від неприятеля“. Новий султан поставив умовою дальшої згоди, щоб піданим турецьким і ординським не було шкод, як досі. „Вся Україна й дальші від України повіти добре чують, яку шкоду і полон терплять через лихих і своєвільних людей, через котрих чинять ся сі наїзди неприятельських військ“. Такі ж наїзди й пустошення грозять і далі, коли не зроблений буде кінець тим заціпкам. В. князь наказує козакам рішучо, аби вони вийшли з степів, з Низу, з усіх уходів до замків і міст українських і не виходили більше своєвільно, не сміли „шкоди й лупезства“ чинити чабанам турецьким і Татарам кримським. За те обіцює їм службу й плату при замках. „Ведже при замкахъ нашихъ знайдет ся вамъ служба наша, за которую жаловане каждый зъ васъ отъ насъ одержить, кеды тоє свавольности поперестанете“. Инакше в. князь грозив „каранем сроковим“²⁾.

1) Пор. Жерела VIII ч. 2, 6 і далі 2) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 3.

Можемо собі представити, що між козачиною, згромадженою на Низу і в сусідніх з степом містах, не забракло охочих до того „жалованя“ і просто цікавих побачити, яку службу видумують їм, і які шанси дасть їм ця служба. Король дав гетьману коронному Юрию Язловецькому, одному з колишніх героїв подільського козакування (ініціатору нещасливого походу на Очаків 1528 р.) „злеценє и порученє“ вибрати зноміж сих козаків на державну службу „певний почеть“, що мав діставати річну платню з скарбу, й вчинити „поставленє межі козаки низовими“, себто — уставити певні норми й порядки козацького життя. І Язловецький вчинив се.

На превеликий жаль, тексту сього „постановлення“ у нас немає. Маємо тільки принагідну згадку в королівським листі, що потверджує дальші організаційні розпорядження тогож Язловецького¹⁾. „Тому що козаки, читаємо в сім листі, скаржили ся на великі кривди й утиски від воевод, старост українних і иньшихъ урядів, його вельможність (Язловецький) видучив їх з власти й присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську власть. А запобігаючи тому, щоб наслідком сього не було якихось своєвільств від козаків, і щоб кожному була вчинена без проволікання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив старшим і судею над усіми козаками низовими шляхетного Яна Бадовского. Сей кожному, хто мав би якесь діло до козаків, має справедливість чинити над ними, коли вони прийдуть з Низу до замків і міст наших“. Повідомляючи про се короля, гетьман просив потвердити на сім уряді того Бадовского, „що від довшого часу постійно служив там на Україні господареві вірно й сумлінно“. Просив показати Бадовському свою ласку, давши різні права і привілеїї (звільнити його дома в Білій Церкві від присуду замкового і міського, від податків і повинностей всяких, дати йому право свободного шинкування). Важніше було, що Бадовський сам і його юрисдикція над козаками мав бути виїнятий також з присуду всяких иньших урядів: скарги на нього заносити і відкликати ся від його суду можна було тільки до гетьмана і короля. Инакше Бадовський „безъ таковое волности“ не міг би сповняти своїх завдань: „для переказы отъ воеводъ, старостъ украинныхъ и урядовъ“ „намъ госнодару въ томъ служити бы не могъ“.

Король сповнив бажання гетьмана, і грамотою своєю з 5. VI. 1572 р., з якої черпаємо всі отсі наші відомости, потвердив розпорядження Язловецького, затвердив Бадовского на його уряді й признав за ним ті широкі права й імунітети: „маеть Янь Бадовский“,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 149.

читаємо в сій королівській грамоті, „не отступуючи ни въ чомъ постановеня пана воеводи руского (гетьмана), зо всіх козаковъ низовыхъ кождому справедливость неодвлючную водлугъ права посполитого чинити и въ томъ слушне и пристойне справовати, не будучи повиненъ съ того уряду судейского и зъ домовъ бѣлоцерковскихъ передъ воеводами, старостами и врами нашими и ни передъ кимъ иншимъ (окромѣ квалту и речей кравыхъ) усправедливяти, толко перед нами господаремъ, або передъ паномъ воеводою рускимъ и по немъ будучими гетманами иншими до своего живота“¹⁾).

Тільки всього довідуємо ся про сю реформу. Схиблена і невдала була вона з становища тих цілей, для яких призначала ся — приборкання козачини й заведення спокою на полудневій границі, так само як і всі пізнійші реформи. Але так само як і пізнійші, мала вона величезне значінне для організації козачини, для сформовання козацтва як осібної півпривілегованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну ролю в відносинах східно-українських. З сього погляду ся перша звісна нам реформа має дуже важне значінне, бо в сій напрямі привілеговання козачини — виключення її з суспільно-політичної схеми корони і наділення імунітетами, пішла від разу дуже сміло і різко, і через те варта особливої нашої уваги.

Брак фактичних відомостей про її переведенне приходить ся заступити можливо докладною аналізою того, що дає про се згадана грамота 1572 р. Насамперед вона стверджує, що плян короля, підданий може тимже таки Язловецким — набрати з козаків „певный почетъ“ на королівську службу й королівське удержанне, був Язловецким сповнений. Він „межи козаки низовыми певный почетъ тыхъ козаковъ ку службе нашой, которымъ юргелтъ“²⁾ зъ скарбу нашого ити маеть, обралъ“. Близшихъ подробиць про сей королівський козацький полк грамота не дає, але ми знаходимо їх в рахунках короного скарбу. З 1575 і 1576 років, отже перед пізнійшим Баториевим набором, значить ся тут полк „низових козаків“ на королівській службі. в числі 300 люда, з платою на „квартал“ (з місяці) по 2¹/₂ зол., окрім сукна³⁾. Се очевидно й був той „почот“, набраний Язло-

1) Акты Ю. З. Р. II ч. 149.

2) 1575 super kozacy Nizowe N 300 excerpto panno per 2¹/₂ fl. facit 750 fl.: 1576 — super Co-acos Nizowych 300 per fl. 2¹/₂ (Górski Historia piechoty s. 35 і 242, Historia jazdy r. 323). Та обставина, що з двох років ми маємо той самий контингент і ту саму плату, позволяє з значною правдоподібністю виводити його набор з набору Язловецкого, десь 1570 р.

3) Jahrgeld, річна платня.

ведким; цифра 300 козаків не покажеть ся нам неправдоподібно малою, коли згадаємо, що пізнійший Баториевий набір дав тільки п'ятсотний козацький полк.

Сі скарбові записки, потверджуючи слова королівської грамоти, дають нам докладне понятє про розміри козацького набору, переведеного Жигимонтом - Августом, чи ближше кажучи — Язловецким. Отже, на королівську службу і королівське удержанне було взято розмірно невелику частину козацьких контингентів — всього кілька процентів (в поході 1576 р. Богдана Ружинського на Аслан-городок напр. хан рахував 3000 козаків).¹⁾ Правительство Жигимонта-Августа з своїм набором 1570 р. зостало ся далеко позаду проєктів 1520-х рр., коли проєктовано взяти козаків на державну службу „тисячу або дві“. Правда, що тоді скінчило ся тільки проєктами, а тепер все таки взято якусь частину козаків на службу дійсно; але сувроги зросту козацької сили й чисельности почот 1570-х рр. був величиною зовсім незначно-малою.

Та зводячи до зовсім незначних розмірів, з огляду на вічний брак гроша в короннім скарбі, число козаків взятих на державну службу, правительство не обмежувало своїх заходів сим малим контингентом, а хотіло разом з тим уняти в нові порядки „всіх козаків низових“. Вчинене Язловецким „постановене“ мало дотикати всієї козачини. В тім і вага реформи 1570 р.²⁾ Сам факт, що кілька сот козаків взято на королівську службу ще не мав би великої ваги; знаємо, що кілька років перед тим козаків Вишневецького брав на службу до Ливонії, і се не мало ніякого особливого значіння. Але реформа Язловецького, беручи малу частку козаків на службу, організувала заразом усю козачину, заводила нові порядки для всіх козаків. Ян Бадовский був поставлений „старшимъ й судьею надъ всеми козаки низовими“, мав пад усіми ними мати власть і юрисдикцію, чинити суд в усіх скаргах на них. Мотиви ясні: опираючи ся на сили і авторитет коронного гетьмана, свого безпосереднього зверхника, і розпоряджаючи полком королівських козаків, сей „старший“ козацький мав держати в руках всю козачину й стримувати її від усіх вибриків. Але разом з підданнем під його власть і суд козаки звільняли ся від усяких иньших властей і судів — „зъ владзы и присуду всякихъ врядовъ“ — воеводи, старост українних, урядів міських і т. д.

Се було початком козацького імунітету — першою підставою сформовання козацької верстви як суспільної класи. Хоч королівська грамота не каже виразно, що сей імунітет має служити всій козачи-

1) Źródła dziejowe IV s. 69.

2) Беремо сей рік як приблизний, для коротшого означення.

ні (з тексту виходило б навпаки, що вія каже тільки про тих королівських козаків), але очевидно, сама льогіка фактів вимагала того, що коли вся козачина піддана під владу і суд „старшого“, то вся вона, як і козаки королівські, тим самим виймала ся з влади й юрисдикції иньших урядів. Чи хотіло сього правительство чи ні, чи мало воно на увазі такий вислід реформи, иньша справа, але річ очевидна, що власне в такому напрямі, дуже наручнім і вигіднім для козачини, мусіла піти мисль козацька й такі виводи зробила з нової реформи. Хто займав ся козацтвом, хто влашав себе козаком — тим самим уже мав бути, по духу нової реформи, свободним від всякої иньшої влади окрім свого козацького старшого, а принаймні — міг сам уважати себе свободним, покликуючи ся на „вольности“, признані козакам реформою Язловецького. Козацтво таким чином ставало привілегованою верствою, бути козаком — мало значний суспільно-економічний інтерес. Пізніші на скільки літ розпорядження Баторія в тім же дусі підтримали такі претензії козачини на „вольности“, але в сумі вони тільки потверджували й розвивали те, що вповні виразно проголосила вже реформа Язловецького. Тим варта вона нашої уваги, хоч пізніші розпорядження Баторія, ставши епохою в історії козацькій в пізнійшій традиції, закрили сю ранішню реформу 1570 р.

Своєї безпосередньої мети — приборкати козаків, завести спокій в степах і зробити кінець зачіпкам з Турками й Татарами, реформа Язловецького не осягнула, розумієть ся, — бо й не могла осягнути. Перехід на королівську службу і королівське удержання горстки козаків не міг мати з сього боку ніякого значіння. Погранична партизанська війна з Татарами та Турками була незвичайно оживлена в тім часі, і затримати козачину при самій обороні, дефензиві, не було ніякої можливости. Був се час, коли по словам черкаського старости Вишневецького (в відповідь на докір, що він не сповістив про якийсь татарський напад під Черкаси), характеристичним в своїм гіперболізмі — „не новина Татарам і по кілька раз на тиждень бувати під українним замком, і як би про такі малі тривоги завсіди і за кожним разом давати знати, то й післанців би забракло“¹⁾. Поруч полку королівських козаків під проводом Бадовського, далі збирали собі козацькі ватаги ріжні пограничні пани й козацькі ватажки та промишляли „козацьким хлібом“, як характеристично називали

¹⁾ Archiwum I. Zamojskiego ч. 301.

М. Грушевський, Історія, т. VII.

вав козацькі походи й грабунки пізнійший Наливайко. Власне в тих роках, коли Язловецький з Бадовским старалися організувати козаків, виступає в ролі козацького ватажка земляк Вишневецького і наступник в його політиці кн. Богдан Ружинський. Репрезентант одного з другорядних княжих родин північної Волини, він в зменшених розмірах повторяє кар'єру свого голосного земляка¹⁾. Папроцький, в своїм панеїрику воєнним заслугам пограничних українських панів (Panosza tho jest wysławienie panow i paniąt ziem Ruskich i Podolskich z tęstwa, z obyczaiow u z inszych spraw poczeiwych), виданим в р. 1575, згадує про нього як ватажка козацького, пограничного рицаря — „Богдан кн. Ружинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою“, „покинувши світові розкоші“ (які йому, як малому князцеві однаково не дуже усміхалися), „стоїть як мужній лев, піднісни руку праву, щоб звести з поганями бесіду криваву“. Ігноруючи заходи польського правительства коло задержання добрих відносин з Кримом, він при кінці 1575 р., коли Татари вибралися в Західню Україну, пішов з козаками на татарські улуси й страшенно їх спустошив, велику радість вчинивши тим суспільности на Україні й Польщі, яка витала в сїм пімсту за спустошенне Зах. України²⁾. З припадкової звістки московської реляції довідуємося, що Ружинський стояв у зносинах з московським правительством: дець зимою 1575/6 р. цар прислав козакам Ружинського дарунки, обіцявав їм поміч і запаси, з тим щоб на другий рік, на весну вони йшли в середину Криму, на Козлов, і Ружинський з козаками обіцяли то вчинити³⁾. На весну 1576 р. Ружинський з козаками дійсно вибрався — тільки не під Козлов, а на татарські замки на долішнім Дніпрі. Мусів бути то значнійший похід — ходили козаки дніпровські, браславські й винницькі; хан рахує їх на три тисячі. Мав він значінне діверсії, і для того й був аранжований московським правительством: Татари були вибралися в московські землі, але вість про козацький напад змусила їх вернутися; ще й по дорозі козаки їх добре шарпнули. Але

¹⁾ Відомости наші про нього дуже бідні. Я дав критичний перегляд традиції і реконструкцію звісток про Ружинського в своїй статі: „Гетьман Богданко“ в кн. XVI „Записок“. Пізнійша традиція не тільки зробила з нього козацького гетьмана „Богданка“, головного актора Баторієвої реформи, але й оточила його масою фантастичних, героїчних подробиць, перетворила його (головно Історія Русів) в героя якоїсь казкової феєрії, яка дожила по різних підручниках козацької історії до дуже недавніх часів.

²⁾ Горецький — Dziejejerisowie krajowi p. 44, Бельський с. 1367.

³⁾ Виймок у Соловйова II с. 768.

козацький напад на дніпровські замки скінчився трагічно. Козаки приступили під Аслан-городок, стали добувати, заложили міну під його укріплення, але міна вибухла так нещасливо, що вдарила на козаків, і сам Ружинський згинув при тім вибуху — викликавши „рясні сльози тамошніх країв“¹⁾. Хан, настрашений сими козацькими походами, наказав вивезти з Аслан-городка всю зброю і покинути його, й виписав свої жалі до нового короля, Ст. Баторія. Але суспільність жалувала, як бачимо, не ханських клопотів, а „мізерної смерті“ козака-пограничника, не спочуваючи боязкій, службній політиці свого правительства супроти Криму.

З другого боку турецьке правительство дразнилося зміаннем пограничних панів і козаків в молдавські справи. З серединою XVI в. Молдава (Волощина) робить ся ареною неустанних авантур. Трон молдавський турецьке правительство до волі дає різним авантюристам, що оден перед другим обіцяли йому вищий харач, давали більші дарунки; висаджуючи оден одного, сі претенденти шукали опертя у різних сусідніх володарів, звертали ся по поміч до польсько-українських магнатів і козаків. Дмитро Вишневецький закінчив свою політичну і житеву кар'єру, вмішавши ся в боротьбу Геракліда і Томші (1563). Потім польсько-українські пани й саме правительство польське спомогало господаря Олександра Лопушана і його сина Богдана, що піддався під протекцію Польщі й підтримував тісні приятельські відносини з магнатами сусідньої України. Богдана зсадив з господарства, задарувавши турецьке правительство, претендент Івоня, що називав себе потомком воеводи Стефана (1572). Польське правительство пробувало підтримати Богдана й поручило се подільському воеводі Мелецькому, але похід його в Волощину не мав успіху²⁾. Але й Івоня скоро знайшов контрпретендента в особі брата господаря Валахії і мусів оружною рукою боронити себе від Турків (1574). Він почав тоді вербувати собі військо на Україні. Кілька подільських шляхтичів, або ротмістрів місцевого війська — Сверчковський, Козловський, Осмольський, Колицький, Яницький, Соколовський, Стужинський й ин.³⁾

¹⁾ Лист Девлет-герая — *Źródła dziejowe* IV ч. 35, реляція цесареві у Вежбовско-го Матерялу до dziejów piśmiennictwa polskiego I с. 214—5, *Parowski Herbu*, вид. 1584 с. 109, Бельський с. 1367, згадки ще в скарбових записках *Źródła dz.* IX с. 62 (Grudek).

²⁾ Горецкого *Descriptio belli Ivoniae*, 1578 с. 19 і далі (пер. в *Dziejepisowie krajowi* і в *Мемуарах Антоновича* ч. I), Ласіцкого *Historia de ingressu Polonorum in Valachiam cum Bogdano voiuoda*, при вид. Горецкого, як вище.

³⁾ Самого Сверчовского Старовольский (*Sarmatiae bellatores*, гл. LXXI) зве Мазовшанином з роду, але „Сверчі“ звісні на Поділю

радо відозвали ся на се й зачали збирати охочих до походу. Звербовано було двісті козаків, стільки ж „Браславян“ — мабуть всякої „збираної дружини“ (шляхти, міщан і козаків), і стільки ж „Барян“ — з Барського староства¹). Головним проводирем був отой Сверховський, що завдяки тому, з покрученим іменем, в виді Свирговського, попав в пізнійшій традиції в реєстр козацьких гетьманів і став героєм фабрикованих в XIX в. псевдо-історичних пісень²). Коли вірить сучасному автору історії сеї війни, сї козаки й польські вояки доказували чуда відваги, але кінець кінцем свою кампанію з Турками Івоня таки програв, згинув сам в турецьких руках проводирі його українських полків також попали в турецьку неволю. Та се не відстрашило иньших іти слїдами Івоні й його помічників з України.

Зараз на Україні, між козачиною навіть, як кажуть, знайшов ся чоловік, що назвав себе братом Івоні і виступив претендентом на молдавський трон. Звали його Іваном Підковою — мовляв за силу, що підкови руками ламав. З початку він пробував також знайти поміч у українських панів — у кн. Конст. Острозького, київського воєводи, і у барського старости Творовского-Бучацького. Але вони в сю авантуру вмшати ся не схотїли, й тоді сей Підкова — з сього поводу пізнійшою традицією також включений в реєстр козацьких гетьманів, став вербувати собі військо між козаками. Його помічником в тім був барський шляхтич і жовнір Стан. Коницький, що теж „двадцять літ жив між козаками і був люблений ними“, і якийсь Волошин Чапа, що оселив ся був в Браславщині. Коницький, пустивши в рух гроше-

вже в пол. XVI в., й деякі иньші фамілії: Осмольські, Коницькі, Козловські звісні нам в східнім Поділю (див. показчик до моїх Актів Барського староства).

¹) В editio princeps 1578 p.: Suerceuius habuit sub signis ducentos equites. Barsanus ducentos duxit. Braslaviensium erant ducenti. Hi sese omnes Suerceuii imperio commiserere nec sine ipsius voluntate cum hoste congredi ausi (с. 39). Антонович (Мемуари I. с.) зовсім справедливо поправив се на Barsanos. Такого начальника Barsanus ніде більше не бачимо в сій історії.

²) Сю історію традиції про Сверховського і участь козаків в війні Івоні з Турками представила пні К. Мельник (Антонович) в передмові до перекладу Горецького (Мемуари I. с. 89—94). Спонуляризував оповідання Горецького Бельський, переоповівши його в своїй хроніці, щедро розмалював автор Історії Русів, а Костомаров своєю статєю: „Иванъ Свирговскій, украинскій козацкій гетманъ XVI вѣка“, так сказати канонїзував сю традицію. Критикуючи сю традицію пні Антонович одначе пішла задалеко, доводячи, що „козаки“ в історію Горецького попали тільки через непорозумінне і що військо Сверховського складало ся

нята, що був заслужив на жовнірській службі, з Чапою зібрали козацький полк з 330 чоловіка, як оповідає сучасник — „людей правдиво одборних“. Старшиною („гетьманом“) над ними був Шах. З ним Підкова в 1577 р. пішов на Волощину, але господар Петрило виступив з далеко більшими силами, і Підкова мусів вернути ся на Україну, подумати про значніні сили. Він зимував у Немирові. Господар звернув ся з скаргами до короля, просячи зловити претендента, але прислане до Немирова військо, стрівши ся з оружним опором Підкови, не рішило ся брати його силою. Поки йшла далі кореспонденція в сій справі, наполоханий Підкова рішив не гаяти ся з своєю справою і звісти ся з Шахом став ладити ся до нового походу. Шах лишив на Низу 400 козаків, а з 600 злучив ся на Пробитім шляху з Підковою й пішли на Волощину. Господар виступив против, але битва сим разом скінчила ся для нього нещасливо: сучасники оповідали, що між козаками був характерник, що замовив турецькі гармати. Господар утік, а козаки з тріумфом ввели Підкову в молдавську столицю Яси, 291/XI. 1577. Тріумф одначе був занадто скороминущий. Правда, господаря, коли він пішов на Яси, виганяти Підкову, козаки ще раз розбили; але його підтримували Турки, ладив йому поміч Баторий. Підкова з кінцем року рішив забрати ся з здобичею. поки цілий, на Запороже. Але звабив його на дорозі воевода браславський, кн. Збаразький, що мав від короля наказ доконче Підкову зловити: запросивши до себе Шаха запевнив через його Підкову, що йому нічого не буде, і Підкова

„виключно з шляхтичів воеводства подільського, браславського й інших“. Той факт, що Горецький зве все се військо Поляками, не повинно нас збивати, так само як і імена провідників — подільських шляхтичів: „Поляками“ вони могли бути названі з становища державної приналежности, а що подільські шляхтичі ставали на чолі збірних дружин, де брали участь і козаки, се ми знаємо з попереднього. Горецький на початку виразно притивставляє козаків-участників браславській і барській дружині і описує їх такими подробицями, які, мні здаєть ся, не лишають місця сумніву, що се були справді козаки (*levem armaturam equitum polonicorum, qui ad Borysthenem et Pontia ostia sausa praedae acquirendae degunt, esse gentem tot bellis induratum...* — і далі поясняєть ся що вони а *nostris vocantur*. — *Cosaci*, с. 37—8). Нема отже чого заперечувати, що серед збірних дружин Сверчовского була й ватага козацька, тільки Горецький, по перше, недокладно називає їх польським військом, по друге — назву козаків розтягає часами й на інші дружини. Самого Сверчовского пізнійший Старовольський (l. c.) зве старшиною запорозьких козаків — *cozachorum Zaporozensium tribunus primus, deinde generalis praefectus*.

на те здав ся. А Баторий, дїставши до рук, казав його всадити до вязниці, й потім Підкову стяго, на жаданне господаря і турецького султана¹⁾.

Але не встигли ще відрубати голову Подкові, як козаки вели вже иншого претендента, що називав ся Олександром, братом Підкови (під весну 1578 р.). Козаків сим разом зібрало ся більше: султану доносили, що було їх більше як дві тисячі, піших і конних, що вони приступили під Яси, пустошачи Волошину, і султан наказував королеви, аби доконче відшукав сього претендента, що з Волощини знову пішов на Україну. Баторий сповнив се жаданне, і при новім поході, семигородські полки його брата погромили претендента, він сам впа в руки ворогів, був відданий Туркам, що вбили його на палю, і чимало козаків, „чоло їх“, як писав Баторий ханови — загинуло і попало в неволю²⁾. Та не вважаючи на се, вже в червні тогож року (1578) козаки йшли вже знову на Молдаву, ведучи нового претендента, що називав ся Петром, сином того що йно вбитого Олександра. Вони спалили пограничне молдавське місто Сороку і впали в Молдаву. Баторию для ратовання своєї репутації приходилось запевняти, що се вже не його козаки, а московські. Він поручив польському війську рушити в поміч господареві, але сим разом той сам собі дав раду, погромивши і зловивши претендента³⁾.

Разом і з сими волоськими авантюрами докучали козаки Татарам і Туркам і де инде. Козаки винницькі й браславські в 1576 р. спалили Тягиню (Бендери)⁴⁾. На Дніпрі „Шах гетьман Низовців“ зимою 1576/7 р. погромив татарського посла, що їхав з Москви,

¹⁾ Дуже докладне оповідання про аферу Підкови й участь у ній козаків у Бельського с. 1430 5 вид. Туровского; коротко у Гайдентштайна с. 119 (пер. І с. 285—6). На жаль, не заховала ся поема Папроцкого: *Krotki a prawdziwy opis wyjechania do Wołoch Iwana wojewody, którego Podkowa zowa, 1578*. Реляція про кару смерти в збірці *Listy Annibala z Karni*, wyd. Al. Przedziecki, 1852, с. 253.

²⁾ *Sękowski Collectanea z dziejepisów tureckich II* с. 304, Bielski р. 1440, Баторий в інструкції Броневському — *Acta Steph. Bathorei* (Bibl. ordyn. Krasieńskich, Muzeum Swidzińskiego с. 37), *Archiwum Zamajskiego I* ч. 199.

³⁾ *Sprawy wojenne St. Batorego* ч. 80, 90 (124) 92, *Acta St. Bathorei* ч. 81—7, 91—3.

⁴⁾ *Źródła dz. IX* с. 68. Стороженко (Баторий и козаки с. 42) хибно думає, що тут мова про Тягинь на Дніпрі: в Тягини дніпровським тоді значнійшої осади чи замку не було, а й самі подробиці слідства (І с.) очевидно вказують на Тягиню дністрову, що звичайно служила одним з предметів козацьких набігів.

забрав у нього „багато скарбу“ і т. п. Хан скаржився перед королем, жадав укарання козаків, інакше грозив повним розривом, а разом козацькими зачіпками оправдував татарські напади на Україну, що йшли оден по другім. По його словам, великий татарський напад на Поділе 1575 р. стався тому, що царевич Аділь-герай не міг довше стерпіти таких козацьких прикростей¹⁾. На початках 1577 р. Татари пройшли огнем і мечем полудневу Волинь, поробивши страшні спустошення: хан пояснив, що се Татари шукали Шаха по тім погромі татарського посольства — шпірали за ним скрізь по маєтностях кн. Острозького, шукаючи його, але не могли відшукати²⁾. Під літо напали на Поділе і східню Галичину³⁾. З початком 1578 р. знову впали на Волинь, в маєтности Острозького, облягли його в Острозі під час весіля. Татари закидали Острозькому, що головні проводирі козачини знаходять у нього опіку; казали, що Шах в 1577 р. пограбив їх послів за порозумінням з Острозьким, і другий ватажок козацький Арковський зимував зиму 1577/8 р. в Києві, в воеводській столиці Острозького, а Шах в Немирові, в маєтностях Збарзького. Острозький мусів вийти в переговори з Татарами, об'явився, що він прожне козаків з Низу і зробить з ними порядок⁴⁾. Заразом через посла свого хан рішучо жадав від короля тогож самого — щоб Татари мали спокій від козаків, бо інакше нічого не можуть і упоминки: хан не може стримати своїх Татар⁵⁾.

З свого боку султан турецький, як зверхник хана, уже першими своїми посольствами пригадував Баторію як своєму бувшому васалеви й протегованцеві, щоб він приборкує козаків, покарав провинників і взагалі забезпечив Татар від дальших зачіпок; інакше сам султан візьметься зробити порядок з козаками⁶⁾. Козацькі напади на Молдаву викликали ще більше невдоволення на турецьким дворі, і султан знов таки ставив жаданне, щоб король або зробив спокій, або — коли на те не має сил, нехай представить се султанові, і той вишле свої війська на Україну⁷⁾.

1) *Źródła dz. IV* с. 68—9, кор. Бельского с. 1365.

2) *Źródła dz. IV* с. 109—110, 138, пор. Бельского с. 1405—6. Думаю, що польські політики не конче вірили хану, що то він посилав на Волинь Татар за Шахом; але д. Стороженько вірить вповні (ор. с. с. 42—3).

4) Бельский с. 1435, Гайденштайн с. 119, пор. *Acta S. Bathorei* ч. 23 і 25.

3) *Źródła IV* ч. 105—7, 109—10. 5) *Acta St. Bathorei* ч. 25.

6) *Materyały do hist. pisniennictwa polskiego I* с. 214.

7) *Sękowski II* с. 307.

Все се правительству польському і спеціально — новому королеви Стеф. Баторію, що весною 1576 р. з'явився в своїм новім королівстві, не могло бути приємно. Баторій цінив добрі відносини з Туреччиною, хотів мати спокій від Татар і Турків на полудню, щоб звернути всі сили держави на північ — против Гданських бунтівників і против Москви, ставлячи боротьбу з нею на першу чергу; хотів звернути против сього головного ворога й Орду. Він знав, як знала вся польська суспільність, що татарське говорення, мов би то татарські напади викликають ся тільки козацькими зачіпками, треба приймати вповні скептично¹⁾. Він мусів також мати понятя про те, що зробити порядок в чорноморських степах і уняти в руки козаків річ зовсім не така легка, і у нього виривають ся й пізнійше замітки, які показують, що він в можливість сього завдання вірив досить слабо. На перші скарги хана він відповідав старими оправданнями, що над козаками не має ніякої власти — вони збирають ся з земель московських, волоських, або з таких королівських підданих, що були засуджені на смерть, а повтікали до козаків, і татарські напади збільшують їх число, бо багато людей удають ся до козаків, стративши своє майно в татарських погромах, або мстячи ся за своїх свояків, за жон і дітей. Король брав то на себе, що старости його замків не будуть приймати до себе козаків, будуть ловити й карати провинників, але там де нема його замків — як на Задніпрю (а так само треба розуміти — і в чорноморських степах), там нехай сан хан робить з козаками порядки, нехай ловить їх і нищить, король против сього нічого не має²⁾.

Але хан зовсім виразно вказував на те, що козацькі ватажки переходять ся і проживають в маєтностях коронних панів, на Україні, і починав, як ми бачили, робити справу з тими панамі на власну руку, не чекаючи королівської езекутиви. Королеви через своїх послів він радив те, що вже практиковано було в попередніх роках: взяти ліпшу частину козачини (przedniejszych z nich) на королівську службу, а решту приборкати гострими поліційними розпорядженнями: заборонити їм мешкати по містах і селах на Україні, не давати їм поживи і воєних припасів і карати на смерть провинників. І король обіцяв се спробувати, але разом не жалувал скептичних заміток: козаки мають порозуміння з московським правительством, від репре-

1) Бельський так писав про козаків: *ciż nas z Turkiem najwięcej wadza, i Tatarowie tak powiadaia: żeby nie oni, tedy by z nami dobrze mieszkali; ale im nie trzeba wierzyć* — с. 1858.

2) *Źródła dz. IV* с. 76—7.

сій поховать ся в московські краї, а потім знову покажуть ся на Низу — „допильнувати того не можливо там, в тих пустинях“. Король не може й на будуще брати на себе відповідальність за Низовців, особливо супроти інтриг московських: московське правительство їм постановило навіть „якогось дніпровського воеводу“, і воно ж напустило їх на Волощину¹⁾.

Але треба було щось зробити — принаймні *ut aliquid fecisse videatur*. І такий характер роботи „про око“ і має так розславлена пізнійше Баторієва реформа. Відкладаючи може на пізнійше, коли час і обставини позволят ближше зайнятись українськими справами, основніше полагодження відносин до Татар і заспокоєння полудневої границі, Баторій поки що повторив, з деякими змінами, попередні заходи Язловецкого і правительства Жигимонта - Августа. Дарма, що ці попередні заходи показали свою повну безплідність; хан радив їх. Баторій повторяв — припечатуючи для сильнішого вражіння від часу до часу кривавими езекуціями над козацькими провинниками²⁾.

Державне козаچه військо, організоване Язловецким, за той час встигло, очевидно, вповні розсипати ся. В скарбових записках бачимо ще виплати для нього в 1575—6 рр.; на коронацію Баторія прибули й якісь козацькі делегати — може того ж королівського війська³⁾. Але в рр. 1576—7 ніде не стрічаємо якихось звісток про се військо, і очевидно — воно реально не існувало. Правдоподібно неакуратність в виплаті грошей розстроїла його дуже скоро, а смерть його організатора Язловецкого (що вмер в р. 1575) довершила се; не фігурує ніде й настановлений Язловецким козацький старший Бадовський. Баторій, сповняючи ханські ради й науки мусів розпочати справу па ново. Насамперед пригадав він Конс. Острозькому його умову з ханом — іти па Низ і розігнати звідти козаків, а кого зловить — смертю карати; хану поручав він з свого боку, аби разом з кн. Острозьким тим же розгоном козаків зайняв ся⁴⁾. До погра-

¹⁾ Acta St. Bathorei c. 36.

²⁾ Я отже представляю собі Баторія мудрішим, ніж великий його приклонник, автор новійшої монографії про Баторієві реформи А. Стороженко, що приймає, мов би по гадці Баторія те змовленне кількох сот козаків на королівську службу зробити кінець козацьким своєвільствам (с. 81).

³⁾ *Boristenis kozacis personis 4, videlicet Iwano Sewerny, Chwiedoro Zachwosthy, Sziemiono Pochowsky, Marco Winniczky loco expeditionis illorum de gratia s. m. r. dati singulis per fl. 15, panni lundinensis per uln. 6 — скарбові записки в Źródła dz. IX c. 80.*

⁴⁾ Acta St. Bathorei ч. 23, поп. с. 36.

ничних старст вислав універсал з докором, що вони перетримують у себе козаків, дають їм поміч і висилають на Татар, на будуще наказував не давати козакам ні притулку, ні помочи, ні запасів — селітри, олова, живности, а помогти кн. Острозькому їх розгояти, і хто б до їх з тих „лотрів“ прибіг — ловити і смертю карати¹⁾. Для слідства і суду над привідцями тих останніх зачіпок і нападів з сойму вислано воеводу люблинського Тарла, з широкими правами; тільки з тої комісії нічого не вийшло. Тарло признав найбільш винним кн. Острозького, бо з його земель найбільше козаків виходило, також з Немировських маєностей кн. Збарзького. Але на його позви ніхто не ставив ся, і ніяких провинників Тарло не міг вилапати — з виїмком якогось козла жертвенного, якого приволік із собою за браком чогось ліпшого²⁾. Се була сторона репресивна. Разом з Тарлом одначе король вислав свого агента Янчу Бегера — вербувати козаків в королівську службу. Се було діло лекше. В вересні 1578 р. Янча приїхав до Львова, до короля з відпоручниками козацькими — Андр. Лиханським з товаришами, що були уповажені козаками до персвєдєння „постановєння“ з королем³⁾.

Се нове „постановєнне“ і по формі і по своєму змісту відновляло стару уставу Августову. Про старий „почет“, організований Язловецким, і тут не згадуєть ся; козацький полк набираєть ся на ново, але з тогож контінєнту і більше менше на тих самих умовах — так представляє се нова королівська устава. „На зверхнього начальника, на місце небіжчика вельм. Юр. Язловецкого, даємо їм кн. Михайла Вишневецького, старосту нашого черкаського і канівського, і йому гетьман їх і инші начальники і також усі козаки (моложу) мають бути послушні“. На час московської війни визначаєть ся їм вища плата (по 15 зл. на рік і по кафтану), „а пізнійше доставати муть те що мали за пок. Жигимонта - Августа короля, тим самим способом і з тими же вільностями, які тоді були“⁴⁾. „Инші постанови як що до вязнів, так і в инших справах, уставлені за неб. Юр. Язловецкого, мають бути сповнювані“.

Служба сих козаків має розпочати ся від св. Миколая (6/XII. 1578): тоді вони присягнуть на вірність королеви й послушність

1) Acta st. Bathorei ч. 25.

2) Acta St. Bathorei ч. 24, Sprawy wojenne с. 145, пор. Бельского с. 1441.

3) Acta St. Bathorei ч. 160, Źródła dz. IX с. 217.

4) Potem to maja mieć, co mieli za sw. pamięci Zygmunta - Augusta króla i przodka naszego, tym kształtem i z tą wolnością, jako w ten czas było.

свому зверхникови (кн. Вишневецькому) та на додержанне своїх обов'язків. А власне: вони „не мають воювати Волоської землі ані чинити в ній ніяких шкод ані розрухів, навпаки — всіх про кого б довідалися вони, що хочуть то чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бити як ворогів королівських і коронних; так само мають триматися що до Білгороду, Очакова, Тягині, сіл і степів тамошніх — шкод ніяких не чинити ані не дозволяти чинити; цареви Кримському його землям, людям, улусам, степам що до челяди, худоби і всякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з Татарами обов'язався служити нам против неприятелів коронних, — але мають давати нам знати про людей царських; взагалі будуть поступати відповідно до наказів наших які їм дамо“¹⁾.

На знак того, що се військо королівське, козаки дістали велику королівську корогву, шовкову з мальованнем²⁾. Може й ще щось, що пізніше входило в понятє військових клейнотів, як бубни, тріби і т. и.

Безпосереднім начальником козацьким — „гетьманом“, як його називає сама королівська грамота, але очевидно не в значінню докладного титулу, був настановлений чи безпосередно королем, чи кн. Вишневецьким, Ян Оришовський, шляхтич з тих мабуть що здавна кумпанували з козаками. Сам він зве себе „поручником“, в значінню французького lieutenant — помічника кн. Вишневецького. „Писарем“, а по нашому — більше скарбником і інтендантом — настановлено згаданого вже Баторієвого агента Янчу Бегера.

Перенись козацького полку, вчинена 1581 р., в дещо незвичайних обставинах (по повороті козаків з московської війни), дає деякі близші подробиці про організацію сих королівських козаків — „козаків низових запорозьких і річних, що ходили на службу королівську до Москви“, як називає їх перепись³⁾. На чолі стоїть Ян Оришовський, „поручник козаків низових запорозьких“, при нім його рота з 30 чоловіка (тут кілька шляхтичів, Українців і Поляків, судячи по іменах)⁴⁾. Потім іде п'ятьсот козаків, поділених на десятки;

¹⁾ Acta St. Bathorei ч. 60, пор. ч. 189.

²⁾ Źródła IX с. 207: Zibaldo aucupictori a labore vexilli magni Nizoviis missi et pro serico dati f. 18 (осінь 1578), пор. 203 (корогву відвезено в падолисті козакам). Тому що корогву малював aucupictor, можна здогадувати ся, що на корогві був польський орел.

³⁾ Regestr kozaków nizowych zaporoskich i rzeciecznych, którzy chodzili na służbę króla imci do Moskwy — Źródła dz. т. XX с. 154.

⁴⁾ Олександр Мірейовский, Мик. Садковский, Станіслав Стржежовский, Курбляк Шульжинский, Семен Копицкий й ин.

на чолі кожного „отаман“ (ataman), що входить в рахунок десятка (отже десяток складаєть ся з отамана і девяти козаків). Інші достойники, очевидно, криють ся в тій прибічній роті Оришовского. Більша половина козаків мають прізвиза від своїх міст, або пояснення що до свого походження, і се кидає цікаве світло на склад сеї козачини. Що правда, на нім, очевидно, сильно відбив ся побут сього козацького полку на білоруськім театрі війни й перехід через білоруські землі. Не тільки величезне число козаків з глибоких білоруських земель (Могилева, Гомля, Вихова, Мстиславля, Полоцька, Витебщини, всього звищ 90), але й цифра людей з припетьського Поліся (звиз 50)¹⁾, з країв московських, литовських та польських, хоч самі по собі й не великі²⁾, правдіподібно все таки значно повишені завдяки сим спеціальним обставинам в порівненню з тим складом козацького полку, в яким він був навербований на Україні. Взавши за скобки сі елементи, роздуті спеціальними обставинами, в яких комплетував ся полк підчас кампанії й по ній, маємо такі цифри, що дадуть нам поняте про більше нормальний склад козачини: з Київщини 70 (найбільше Черкасців — 26, 14 Канівців, 12 Киян, 8 Білоцерковців, 4 Острия, 4 з кийвсько-браславського погранича); майже стільки ж Волинян (74) — тут звертають на себе увагу великі цифри з полудневої Волини з маєтностей Острозьких — з Дубенщини щось 15, з Константинова 8, Острога 6)³⁾. З иньших українських країв, розумієть ся, значно меньше — з Браславщини й Поділя разом коло 20, з Галичини 12, з Холмщини й Підляша 8. Хоч означення маємо не при всіх, і вони мають, розумієть ся, до певної міри характер випадковий, але сі цифри мають безперечне значінне. Поруч Киян і Волинян та меньше численних виходнів з Західньої України припустимо і в нормальних відносінах значну домішку Полішуків і Білорусинів, де що людей з Московських країв, кришку Поляків. Інші домішки дуже незначні (оден Німець, оден

¹⁾ З Чорнобильців, 17 Мозирян, 11 Брагинців, 10 з Давидгородка, 13 з Турова, 3 з Пиньщини. Хоч з сих міст і околиць ходило здавна багато людей на уходи, але й тут мусимо рахувати ся з переходом війська через Білорусь і комплетованне його в білоруських краях.

²⁾ „Московитян“ і людей з московських країв 24, Литвинів або людей з литовських міст 9, людей з польських країв 10, та кілька (3—4) з виразними польськими йменнями, окрім штаба Оришовского.

³⁾ Пригадаймо собі реляцію Тарла, що найбільше козаків виходить з Острозьких маєтностей (дав. вище с. 154).

Серб, оден Татарин, оден Кафинець, два Пятигорці — може котрий з них „пятигорський Черкес“). Домінує стихія українська, з білоруською домішкою.

Вертаємось до самої реформи.

Осідком козацьким, його офіціальним володіннем стає Терехтемирів з своїм старим монастирем Зарубським, наданий Баторием козакам на шпиталь для ранених і неспосібних козаків¹⁾. Пізнійша комісарська постанова (1617 р.) жадала від козаків, щоб Терехтемирів служив тільки шпиталем, а не збірним місцем козацьких куп — се вказує на роллю Терехтемирова в дійснім козацькім житю, як їх воєнного центра і збірного пункту, арсеналу й офіціального осідку, як описував його в 1620-х рр. Собеский, а в 1630-х Пясецкий²⁾.

Поняте вільностей козацьких, признаних правительством Баторія і глухо згаданих тільки в його уставі, з відсилкою до постанов Августових, розвиває його грамота з 1582 р., видана до українських воевод і старост наслідком жалів козацьких на нарушування їх прав. Козаки скаржили ся, що сі уряди, присвоюють собі юрисдикцію над ними *nimio urzad i zwierzchnosc starszego ich* арештують їх, саджають до вязниці без усякої причини, вимішляють на них „обвістки“, коляди й иньші податки, забирають майно по умерших козаках, „поминаючи їх приятелів і рідних“. Все се, як ми знаємо, були старі практики; се доходи з козаків практиковані старостами ще з першої пол. XVI в., але тепер козаки не хотіли їх більше признавати, покликуючи ся на вільности, признані їм королями, і Баторий став на їх становищі. Він наказав урядам українським, щоб вони більше не розтягали своєї власти й юрисдикції „над тими козаками низовими, а особливо котрі побирають платню від нас, а меш-

¹⁾ Про се наданне маємо згадку у пізнійшого Лясоти: *Therechtomirow so den Zaporosen kosaken vom Khünig Stephano zue einem Spital gegeben worden* (с. 207).

²⁾ *Commentarii Chotinensis belli* с. 113—4, *Chronica gestorum* с. 54-5. Чи Терехтемирів і помисли листу Баторія мав служити тільки шпиталем, про се розвила ся була недавно полеміка між Яблоновским і Ярошем (див. прим. 5). Яблоновский доводив, що Терехтемирів міг бути самим Баторием назначений також і на козацький арсенал і на місце козацьких нарад і місце урядовання, *consiliorum ex magistratus sedem*, як каже Пясецкий. Се можливо що до арсеналу особливо, а в кождім разі так як далі ставить се питання Яблоновский: чи Баторий давав тільки на шпиталь чи ні, але на сам шпиталь Терехтемирів в дійсности не уживав ся. Але хабно думає Яблоновский, що до терехтемирівського надання належав і Боршпїл. Про се низше.

кають в містах, місточках і де инде“. Не вільно карати козаків і до вязниці садити без відомости їх старшого, поставленого над ними від короля; не вільно судити їх безправно в звичайних справах — окрім винних в убійствах і насильствах: тільки таких, за порозуміннем з козацькою адміністрацією, можна карати на підставі загальних компетенцій уряду свого; не можна брати податків і вимислів ніколи, а ні забирати майна по умерших, поминаючи його рідних, або кому небіжчик подарує¹⁾.

Очевидно, і ся грамота розвиває тільки принципи козацького імунітету, проголошеного реформою Язловецького. Характеристично, що й тут, як і в грамоті 1572 р, сей імунітет хоч ближше признаєть ся козакам королівським, взятим на службу, але не виключено — король не вважає можливим відмовити його цілій козачині. Се на перший погляд стоїть в дивній суперечности з замірами Баторія, але по части толкуєть ся традиціями реформи Язловецького, по части тим, що в тім часі як Баторий видавав сю грамоту, він користав у своїй московській кампанії з услуг далеко ширших і численніших кругів козацьких, а не самої тільки горстки козаків реєстрових.

І так Баторієва реформа в сумі не вносила в козацькі відносини майже нічого нового в порівнянню з реформою Язловецького, а тільки повторяла і в де чім розвивала норми й практики заложені попередньою реформою. Де в чім Баторієва устава була навіть менше користна для козачини. Напр. замість безпосередньої залежности від гетьмана коронного вона піддавала козацьку старшину під власть черкаського старости, що більше ніж хто з українських урядів звичайно давав козачині відчувати свою тяжку руку. Самі вільности козацькі передо всім були цінні тим, що виймали козаків з власти сього українського віце-короля, а настановленне його козацьким шефом давало привід йому до різних претенсій. Можливо, що скарги козацькі 1582 р. були тим і викликані, що Вишневецький і його агенти, опираючи ся на зверхніх правах його над козачиною, почали відогрівати старі драчі і претенсії. Користійша для козачини устава Язловецького була й тим, що вона сильніше підчеркувала одноцільність усеї козачини, реєстрової й нереєстрової, бо заводила власть старшого над цілою козачиною без ріжницї і тим самим ще повнїше, ніж се робить Баторієва грамота, припускала всю козачину до козацьких вільностей²⁾.

¹⁾ Грамота недавно знайдена, видана в Жерелах т. VIII ч. 34.

²⁾ В. Ярош в своїй розвідці про Баторієву реформу доводив навіть, що Баторий свідомо хотїв „знищити зародки козацької самоуправи і самосуду“, для того піддав їх під власть черкаського старостя, і взагалі силкував ся „скасувати всі козацькі окремішности“, — а має

Та дарма, Баторієва реформа покрила, як новіша, пам'ять попередньої, Августової тим більше, що від тої в руках козаків, скільки знаємо, не лишило ся ніяких привилеїв, а від Баторієвої зістали ся. Згадана вище його грамота 1582 р. про козацькі вільности має на собі цікаву замітку, що вона предклядала ся пізнійше козаками на доказ вільностей, наданих їм кор. Стефаном (з козацької кореспонденції можемо вказати на бажання козацькі предложені Кішкою в 1600 р.,¹⁾ де він між иньшим просить „поправи“, себ то поновлення мабуть грамоти кор. Стефана „в справі відумершин наших“). Отсі „вільности,“ — козацький імунітет, признаний козачині Баторієм і засвідчений документами, які пізнійше зберігали ся в козацьких кругах, були з становища козацької еволюції, найціннішим з усього, що дала козачині Баторієва реформа. Але крім неї й деякі иньші конкретні факти — як наданне клейнотів і козачої резиденції — Терехтемирова, послужили основою пізнійшій Баторієвої легенди і вона в традиції XVII в. стає ерою в козацьким житю. Від Баторія ведеть ся традиція різних практик і порядків козацьких; зовсім не прихильний до козаків в дійсности, він виступає в сій традиції як патрон козачини, вішун її будучої слави, і Твардовський, прославляючи нову Українську річ-посполиту утворену Гадяцьким трактатом, бачив у ній здійсненне Баторієвих пророчвань:

W czym nie proźna owa
Zartem praktykowana wroźka Stefanowa,
Ze kiedyś z tych łotrzyków rzecz bydz pospolita
Miała wolna²⁾.

про се свідчити петиції Кішки про „поправу листів кор. Стефана“. В дійсности, як ми бачили, Баторій поновляв і стверджував козацькі вільности признані реформою Язловецького, а Кішка просив потвердження Баторієвих листів, а не їх зміни, як думав Ярош. Так само недоцінює значінне Баторієвих розпоряджень Стороженко, виступаючи против „загально розповсюдненого серед учених вірування буцім Стефан Баторій якоюсь „реформою“ змінив правне становище козацького „сословія“ (с. 156). Стороженко справедливо підтримує гадку, що козацького „сословія“ тоді не було, але не розуміє, що Баторієва реформа, в ряді иньших, вплинула дуже сильно на сформованне козацького стану — як я вказував се десять літ тому в своїх „Примітках до історії козачини“.

¹⁾ Listy S. Zółkiewskiego ч. 74.

²⁾ Twardowski Wojna d. nowa с. 264. Стороженко, взагалі дуже скептично настроєний для Баторієвої реформи, чомусь на сій точці виступає від сього скептицизму і вірить, що справді Баторій на склоні життя передчував, що козачина „превратится въ сословіе, совершенно аналогичное шляхтѣ, — сословіе, которое пожелаетъ раздѣлить со

В писаннях козацьких істориків XVIII в. ся Баторієва легенда знайшла дальший розвій, в історіографії XIX — наукообразні форми, і в таким канонізованім оповіданню про те, як Баторій організував козачину, уставивши шеститисячний реєстр, сформувавши козацькі полки і утворивши пізнійшу систему козацької управи — дожила до кінця сього столітя.

Се були побільшення, а властиво непорозуміння, що до тих напрямів, в яких реформи — старша Августова і новіша Баторієва, впливали на сформованне козачини. В напрямі чисто военної, формальної організації вплив був не особливий і не важкий. Можна піднести хіба деякі другорядні явища як поява п'ятисотного полку, як вищої організаційної одиниці: вона може вести свій початок від Баторієвого набору, і ми з такими п'ятисотними козацькими полками, не королівськими, а свобідними, запорозькими, стрічаємо ся потім, в дев'ятому десятиріччі роках ¹⁾. Се були подробиці меньш важні, але згадана вище козацька петиція 1582 р. до короля, де козаки протестували уже против права іх нагушення ²⁾, против того що місцева адміністрація претендує на власть і юрисдикцію над козаками, хоче поберати з них дани й податки, прикладає до них старі практики міського життя і т. д., — показує нам ту властиву сферу, де робили переворот правительственні реформи: в сфері суспільній. Перед нами не загальна скарга людности на місцеву адміністрацію й її кривди, як ми бачили давніше, а спеціально козацька верства, що вже відокремила ся на ґрунті прав і привілеїв признаних їй правительственними реформами й крок за кроком робитиме все дальші й дальші виводи з признаної їй позиції в напрямі повної емансипації, повного імунітета.

В сфері внутрішньої організації реформи мали те значінне, що тим козацьким імунітетом зробила в рамах державности польської порожне місце, вільну від польського панського права сферу, де українська стихія могла знову кристалізувати ся відповідно до своїх традиційних, сливе імманентних прикмет. Значінне отже виключно майже негативне.

пяхтою ея роль въ управленіи Рѣчь-Посполитою, а получивъ съ ея стороны грубый отпоръ, устроятъ новую Рѣчь-Посполитую, стару же приведетъ къ гибели" (с. 119). Думаю, що Баторій дуже мало винуват в сих фантазіях. Як би він се передчував, то міг дати прояв сим побоюванням, а того не бачимо.

¹⁾ Лясота с. 220: ein Polkownik, das ist ein Bevehelshaber über fünf hundert Man. ²⁾ Жерела VIII ч. 34.

Забираючи козаків на свою службу. Баторий з одного боку сповняв ради й бажання хана що до заведення спокою на полудневій границі. Хан радив взяти ліпшу частину козачини на свою службу, ивщих здавити репресіями — не давати їм притулку на Україні, не пускати до них запасів, і Баторий через свого посла заявив, що се все сповнив, або сповнить: козаків на свою службу візьме, накази старостам видав, кн. Острозькому поручив зігнати козаків з Низу¹⁾. Все зробив, що міг зробити лояльний сусід і союзник. Але текст його „постанови з Низовцями“ вказує ще на иншу сторону, яку мав на оці Баторий при своїй організації козацького полку: скористати з нього в своїй війні з Московією. Козаки діставали збільшену платню — аж до кінця Московської війни, отже мали зараз у ній взяти участь. Судячи по тих скептичних замітках що до осягнення спокою на полудневій границі, які Баторий так щедро розсилав в своїй інструкції, він сій другій стороні — пожитку з козачини для московської війни надавав далеко більше реального значіння — і не помилився.

Ні накази старостам, ні перспектива експедиції Острозького, що з якихось близьких незвісних мотивів таки зовсім не відбулась, ні тим менше — перехід на королівську службу кілька сот „передвійсних“ козаків не стримали зовсім козацьких зачіпок на полудні. Вже тої самої осені 1578 р. якийсь „Лукіан козак“ — може звісний пізнійше з титулом „гетьмана козацького“ Лукян Чорнинський — напав на Молдаву, потім пішов під Очаків і заняв там табуни кінські²⁾. Слідом „воеводич молдавський“ Константин Лакуста, участник авантур Подкови, втікши зі Львова в степи й зібравши „ро сçeşci Țotro-stwa“, пішов теж на Молдаву. Там його погромили, і він завернувши ся, подав ся — як казали, до Москви, то значить в лівобічні краї. Та на весну (1579) він об'явив ся знову над Дніпром, недалеко Черкас, збираючи свосвільні купи козацькі й ладячи ся до нового походу на Волощину. Баторий був дуже роздражений всім сим і поспішив на перші вісти вислати на Україну свого дворянина, щоб за помічю пограничних старост і королівських козаків зловити Лакусту. Козакам він пригадував їх обов'язок служби і грозив карами смертельними, як би мали помагати Лакусті в його плянах³⁾. За кілька днів знов цілий ряд потверджень на Україну в тій же справі — ловити авантюриста⁴⁾. Чи удало ся запобігти його походам,

1) Acta St. Bathorei c. 36—7.

2) Sprawy wojenne c. 106, з иншої копії у Iorga Studii istorice asupra Chiliei si Cetatii Albe c. 336, Archiwum Zamojskiego l c. 301.

3) Acta Steph. Bathorei r. 187—9, Archiwum Zamojskiego l c. 250, 285.

4) Acta ч. 190 — 3 і 195.

М. Грушевський, Історія, т. VII.

не знаємо, але спокою в степах, очевидно, таки далі не було. Тай трудно було вимогати лояльності і порядку від козаків, коли саме правительсто не здобувало ся на ніякий порядок в своїх відносинах до козаків і обовязках, які брало на себе в заміну за свої жадання послуху і спокою. В листі шефа козачини старости черкаського, писаним нівроку по новій ординації козацькій до канцлера коронного, знаходимо хоч побіжні, але незвичайно цінні з сього погляду згадки. „Зволив мині написати, ваша милость, що король посилає Янчу, аби видати Низовцям гроші, — та не тільки що грошей, а навіть і Янчі козаки не могли дочекати ся, і я вже довше ніяк не міг їх затримати — пішли всі на Низ; я сповнив волю і наказ королівський: всіх їх стягнув до Черкас, але чи то через недбальство королівських післанців чи з иньшої причини та козацка госправа затягла ся; а хоч козаки всі мині прирікли й обіцяли не робити нічого против волі королівської й на улуси татарські не ходити, але тому не можна вірити так дуже, бо то нарід своєвільний“¹⁾. Так розуміть ся! трудно було сподівати ся, що в своїх обіцянках витривають своєвільні козаки — коли таким непевним в своїх обовязаннях і роспоряженнях показувало себе правительсто, що хотіло їх дісціплінувати, а натомість — деморалізувало, і брак словности й солідности хотіло надолужити — терором.

На соймі, скликаним з кінцем того року, король перевів ухвалу, яка тимчасово, до нового сойму, давала українській адміністрації широкі права карання своєвільних людей нешляхетського роду, „що на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Браславській згоду з Турками, Татарами, Волохами турбують“, а шляхтичів мав судити задворний королівський суд і засуджувати навіть „на горло“²⁾. На початку 1580 р. виданий був універсал до урядів і шляхти української, де король наказував їм пильнувати спокою на полудневій границі і ловити всіх провинних³⁾. Результатів не знаємо, але очевидно не було ніяких особливих⁴⁾. Хан через послів не переставав скаржити ся на „розбої й грабовання козаків“; Баторий повторяв, що буде робити, що може, але нічого не може обіцяти, бо козаки — се куна людей з різних народів, без певних осель, не

¹⁾ Archiwum Zamojskiego I ч. 301 (8. IV 1579).

²⁾ Volumina legum II с. 206, пор. Гайденштайна 143.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III ч. I ч. 5.

⁴⁾ В пізнійшій листі (1583) Баторий пригадував, що не зробив ужитку з свого права судити шляхту — нікого за ніякі не kondenpowano і podobno nie pozwano (Sprawy wojenne ч. 156).

підвластних ніякому праву і від нікого не залежних¹⁾. В 1581 р. бачимо козаків реєстрових на Поділю, розложених з польським військом, очевидно для спокою від Татар і своєвільних козаків²⁾.

Але все таки сї півтретя року, 1579 — 1581, був розмірно спокій від козаків на полудні, бо їх енергію займала московська війна. Шеф реєстрових козаків Мих. Вишневецький з иньшими українськими магнатами, в р. 1579 — 81, спустошив московську Сіверщину, нищив тутешні замки, і очевидно при тім головний контингент, поруч місцевої шляхти, давала йому козачина — реєстрова і ще більше нерєєстрова³⁾. З 1580 р. маємо випадкову звістку, що реєстрові козаки під проводом Оришовського ходили під Стародуб і Почеп, спалили кілька міст і замків і пішли з великою добичею⁴⁾. На північній театрі війни також виступає в тих ;оках козачина: в кампанії 1579 р. під Полоцьком були „козаки Низові“, очевидно нерєєстрові, під проводом Матвія Самоватого і Миколая⁵⁾. В 1580 р. знаємо довгий ряд козацьких ватаг, звербованих ріжними панами і під проводом своїх ватажків; так воєвода полоцький Доргостайський мав сто козаків конних і триста піших, славний Филон Кмита 100 конних і 500 піших, Борис Жоба 300 піших, Гаврило Біруля 500, Голубок 100, Корнило Перевальський 100, Федор Кишевич 100, і т. д.⁶⁾

Але московська війна скінчила ся на початку 1582 р. Навербовані для війни контингенти були роспущені, в тім і козацькі ва-

1) Гайденштайн с. 198 = пер. II с. 113. До історії з кримськими царевичами захопленнями козаками 1581 р. і переданими в руки королівських властей (Dziennik pochodu с. 31 і далі і док. бібл. Замойск) се все трудно звести. Отже думаю, що Стороженко (ор. с. с. 85—9) помиляеть ся, що 1580—1 рр. був спокій від козаків і Баторів універсал був зайвим. Стороженко покликаєть ся на історію побуту Зборовського між козаками, кладучи його на р. 1581, але ся дата не зовсім певна, а побут Зборовського на Запорозж був не довгий.

2) Źródła dz. IX. II с. 294—5. Є звістка про битву Вишневецького з Татарами весною 1581 р. (Septentrionalische Historien с. 78, у Стороженка ор. с. с. 209).

3) Ericedion, ван-Гірик Вишневецькому, передрукований Стороженком, ор. с. с. 205 — 212.

4) Гайденштайн 164 = пер. II с. 40.

5) Źródła dziejowe IX. II с. 204.

6) Ibid. с. 215—6; що контингенти були козацькі, означено не всюди: в наведенім мною ряді імен почавши від Бірулі нема сеї вказівки, але що се були ватажки козацькі, нема сумніву. Біруля і Голубок були звісні як козацькі ватажки (Sarmatiae bellatores ч. 116)

таги. Не тільки нерестрова козачина, наwerbована на війну, мусіла вертати ся до дому, але й козачина реестрова або була також відправлена за браком грошей в короннім скарбі, або сама розійшла ся, не доставши заплати за останній рік служби — як не дістало її взагалі військо. Землі польсько-литовські, а спеціально українські зародили ся масою народу, при звичаєного до військового добувництва і тепер полишеного і без занятя і без усяких засобів. На східно-українським пограничу збираєть ся маса неспокійного, палкого воевничого елемента, що починає в різних експедиціях шукати виходу своїй енергії й — джерела прожитку. Елемент козацький, і без того вже досить сильний і численний, збільшаєть ся й зміцняєть ся ще масою різної збиранини, що була витягнена війною, і тепер лишила ся без діла і прожитку. „Козацькі напади стали ще частійші після того як кср. Стефан уложив згоду з в. кн. московським“, завважає сучасник Гайдештайн, віддаючи погляди правительствених і двірських кругів; „військо наше було рослуцнене, і багато з нього людей непри звичаєних і неохочих до праці, а привичних жити здобичею з неприятельських країв, удало ся до козаків, а вони, збільшивши свої сили, почали що далі то частійше нападати на краї, що були в згоді з Польщею, грабувати й палити“¹⁾.

Се в перше було спостережене те чергованне приливу й відливу козацької енергії, що проявляло себе потім звичайно. Раз у раз правительство звертало козацькі сили на легалізовану війну й само, посередно, через свої заклики й своїх вербувачів, доводило до тахітум силу й чисельність козацьких контінгентів; потім пускало їх „на зелену пашу“, і коли сі козацькі контінгенти, зіставши ся без прожитку й зайнятя, шукали собі виходу в самовільних походах, — воно кидало ся до репресій, скарг на козацьке „лотровство“ і т. д. Трудно одначе осудити, скільки саме тут було простої короткозорости, а скільки впливу польської державної *vis major*: браку грошових засобів у правительства на те, щоб задоволити потреби війська по війні, і браку сил і екекутиви — щоб затримати в спокою й порядку неспокійний воєнний елемент по кампанії. Вичерпанне всіх засобів мало звичайно той результат, що держава по скінченій кампанії зоставала ся вповні без війська, вповні безвладна і не могла нічим стримати буйний воєнний елемент, якому незаплаченне платні давало певне мо-

¹⁾ *Regum polon. l. XII c. 326.* Подібне писав в осєні 1583 р. Збараський: *mińsam, iz ich więcej przybędzie do nich za rozpuszczaniem wojska, jako teraz siła pacholików bez służby tula się (Sprawy wojenne c. 404).*

ральне оправданне на всякі непорядки й вибрики¹⁾. Так і тепер — випустивши на Україну масу военного, своєвільного елементу, з незаплаченими претенсіями до держави, правительство разом розпустило навіть ту „переднійшу“ частину козачини, що мала служити в її руках гальмом козачих своєвільств.

Правительство не було зовсім сліпе на сі перспективи, і король жадав принаймні, щоб сойм полишив йому на далі право судити своїм королівським судом шляхтичів, які б почали організувати самовільні походи. Але шляхта утомлена тими уступками, які мусіла робити королеви на попередніх соймах під натиском війни, тепер рішучо не хотіла йому годити. Грошей на заплату війську не ухвалила, повновласти на своєвільців не дала²⁾.

Результати всього того скоро себе показали.

Вже під кінець 1582 р. прислав хан післанця з жалаями, що козаки погромили на Самарі татарських послів, які везли з Москви „упоминки“ ханови; хан жадав нагороди, инакше грозив ся зараз іти на Україну — вже вирушив з своїм військом. Турецький посол, що приїхав для сильнішого вражіння, підтримував жадання хана і грозив, що коли король тих пограблених грошей не верне, Турки вишлють також своє 40 тис. військо на Україну разом з Татарами. Баторий одначе не вважав можливим відновляти давні практики: нагороджувати з коронного скарбу шкоди вчинені козаками, й повторив свою відповідь, що віп над козаками власти не має й за них не відповідає, а разом став мобілізувати все можливе против Татар. Се зробило своє вражіння, і Татарська орда вернула ся від Дніпра назад³⁾. Але на весну (1583 р.) нова тривога: козаки зачали збирати ся походом на Молдаву — вести нового претендента на молдавський престіл, що звав себе Мануїлом сина Івонї. Листи й накази, які король поспішив розіслати до начальників польських військ і пограничних старост, не багато помогли, тим більше, що й серед панів тутешніх знайшли ся прихильники чи помічники. Молдавській експедиції одначе запобіг браславській староста Струсь, погромивши козаків, що йшли з претендентом. Тоді козаки звернули ся на турецькі города — зруйнували Ягорляк (на Дністрі), здобули й пограбили місто Тягину (Бендери) і всю околицю, забрали турецькі

1) Див. в т. V с. 336—7.

2) Sprawy wojenne ч 196.

3) Dyaryusze sejmowe z г. 1585 с. 349 (королівське експозе з 1584 р.). Гайдештайн с. 207 = пер. II с. 134—4.

гармати й велику здобичу — казали що продали її на ярмарку за 12 тис. золотих¹⁾. Се страшенно розлютило й роствіжило короля, бо грозило стягнути на Польщу справді турецький похід, тим більше, що козаки скрізь розславлювали, що ходили на Турків „за наказом“ (правительства), і на тій підставі на Україні скрізь жадали собі удержання — може бути що була тут якась містифікація²⁾. З другої сторони король не залишив з свого боку можливо пострашити шляхту перспективами сеї авантюри, доводячи потребу широкої повновласти на своєвільних панів. Королівське військо погнало ся за козаками, вони кинули забрані гармати і втікли за Дніпро. Далі за ними ганяти ся було неможливо, та й правительство боялось, що вони перейдуть за московські границі, та стануть небезпечною зброєю против Польщі³⁾. Султана заспокоєно обіцянкою звернути гармати й покарати провинників. Наловлено їх і по різних місцях і на очах турецького чауша стято тридцять душ у Львові⁴⁾. З шляхти справа скронула ся на Самійлу Зборовским, звісним авантюристу і старім ворогу короля й Замойского. Вже перед тим позбавлений горожанських прав, він стягнув на себе і свого брата ріжні інші обвинувачення, між иньшим і те, що мовляв намовив до напа-

¹⁾ Гайденштайн с. 213 = пер. II с. 146—7, *Sprawy wojenne* ч. 156, *Dyaryusz* 1585 г. с. 350, оповідання козацького старшого у Боратинського Козасу і Watykan (*Przegląd polski* 1906, жовтень).

²⁾ Со могло бути тим лекше, що за сей похід 1583 р. партія Замойского обвинувачувала Зборовских, сї навпаки звальювали вину походу на Замойского, сьбто на правительство, котрого Замойский був правою рукою: що він напустив козаків на Молдаву, аби вони там наложили головами, а потім на нихже вину зложив. Tenże pod Tęhiną potajemnie lanczego k zaka wyprawil, chcąc ludzi wiele wybawic; gdy skarga przyszła od Turczyna, samże potem instygował na kozaki, wiele mężow dobrych potracić poradził, пише партизан Зборовских на Замойского (В. Paprockiego *dwie broszure polityczne*, вид. 1900 р. с. 48). Козакам таким чином могло бути справді піддано з котрогось боку переконання, що правительство бажає такого походу.

³⁾ Бельский згадує: I natenczas gdy ich Stefan król chciał koniecznie wygubić, brali się do Moskwy do tych drugich kozaków, z kąd większe jeszcze niebezpieczeństwo baczyl, i przetoż im podobno dał pokój (с. 1361).

⁴⁾ Гайденштайн с. 213 і 225 (пер. II с. 147, 168). *Septentrionalische Historien* с. 83—5 у Стороженка; він здогадуєт ся, що козацький старший, скараний на смерть за сю історію, був звісний нам Янчі Вегер, комісар королівський, названий у Папроцкого як провокатор (з руки Замойского) до походу на Турків.

ду на Турків козаків, з якими стояв в зносінах і пробував у них ще перед тим на Запорожжю. Його стято тепер¹⁾.

Ловлення провинників королівськими комісарами на Подніпров'ю²⁾ було, здається, причиною якихось розрухів. Маємо глуху звістку про якусь незгоду між Черкашанами і козаками. В сій справі вислано туди одного з ротмістрів, Ожельского, але крім поручення — розібрати ту справу Черкасців з козаками, йому дано й друге — зробити новий вербунок козаків на службу королівську — взяти їх 600 чоловіка на плату державну³⁾.

Мотивів не знаємо: чи треба було просто воєнного контингенту, чи сподівалися, що се pomoже до зменшення козацької самоволі. Ожельський дорученне сповнив, як що правду каже — не без трудності, бо, каже, козаки більше цїнили надїю на здобичу, як платню. Справді, мусїв дати їм платню більшу, ніж в 1578 р.: по 20 зол. на рік і по 4 аршини сукна (5 локтів). Військо се, як каже скарбова записка, було розложено на Поділю, разом з польськими вояками⁴⁾. Маємо звістку про виплату для нього, чи властиво про сукно, і з дальшого, 1584 р.⁵⁾. Хто був поставлений над козаками старшим, тепер не знаємо, але не бачу причин думати, що від сього уряду був відсунений Оришовский, що далі, в р. 1585—6 фігурує в ролі „гетьмана запорозького“⁶⁾. Зрештою ніяких подробиць про діяльність сього

1) До афери Зборовских: *Ż. Pauli Pamiętniki do życia i sprawy Zborowskich*, 184; *Bartosza Paprockiego dwie broszury polityczno z lat 1587 i 1588 wyd. Czubek, 1900; Długusze sejmowe z 1585 г. (процес Крїштофа Зборовского); Гайденштайн с. 219.*

2) Записка скарбова про вислання до Черкас коморника Подольского для ловлення козаків учасників походу на Тягиню — *Źródła dz. IX. II с. 116.*

3) Про се оповідає в своїх записках Ожельський — видані у Броель-Плятера *Пamiętniki IV с. 114.*

4) *Źródła dz. IX. II с. 295.*

5) Архивъ Юго-Зап. Рос. III. I ч. 6.

6) Ярош (ор. с.) рішучо твердить, що при тїм новім поборі старшим козацьким був постановлений Рожинський, а Оришовский розсїдї в odstawkę, бо був скомпромітований ріжними „граничними грїхами“ (с. 610); але властиво на те нема ніякої підстави. Вкажу навпаки, що в цитованім самим Ярошем актї з падолиста 1586 р. (Архивъ Ю. З. Р. VII. I ч. 35) Оришевский зветь ся і гетьманом запорозьким і заразом „слугою е. королев. милости“. Гурский в своїй історії піхоти (с. 35), каже таки категорично, що старшим над тими 600 козаками в 1583 р. був Оришовский, але на жаль не цитує ближе свого джерела.

пового (третього з ряду) реєстрового козацького війська за короткий час його існування не маємо. Правительственних актів, які б нормували права й обов'язки його, теж нема. Очевидно, було се відновлення знаного вже інституту, з тим же характером і правами; а був він вийшов з життя тільки через неухагу — чи брак фондів.

Ні се нове наwerbованне козаків, ні суворі кари на учасників авантур 1583 р. не зробили тривкого впливу на козацькі своєвільства. Літо 1584 р. пройшло здасть ся тихо. Але під кінець року козаки напали на Очаків, спалили й нарobili Татарам шкоди, а в польських кругах — тривоги. Потім, здасть ся, незалежно від сього походу, козаки ще ходили на улуси татарські й зайняли масу худоби і людей в неволю побрали. Хан вислав на Україну орду в відплату за се. Татар кінець кінцем погромили, але боялись, що ся козацька авантура послужить останньою краплею в чаші турецького гніву, тим більше що Порта тоді розмахалась, недавно справивши похід на Крим. На зимовім соймі, на поч. 1585 р. дуже тим тривожились, але кінець кінцем нічого не урадили¹⁾. Король вислав на Поділе й Волинь свого післанця Глембоцкого — шукати стад, що козаки захопили у Татар, а мабуть і провинників. Ся місія одначе скінчила ся дуже сумно для королівського післанця: десь він з козаками собі зайшов, і ті його кінець кінцем утопили²⁾. Се була одначе занадто ризикована історія, навіть для козачини, і її ватажки рішили зняти з себе відповідальність за се. „Кн. Михайло Ружинській, гетманъ козаквъ запорожскихъ и зъ иншими козаками, товаришами своими запорожскими“ прислали в Київ, до уряду одинадцять чоловіка, окованих, як провинників сеї історії — „менечи, якобы ты одинадцать человекъвъ збунтовавши ся небожчика пана Глубоцкого замордовали и утопили, и тыхъ одинадцать человекъвъ узнали и нашли бытъ винными“. Підвоевода київський одначе їх прийняти не схотів і відіслав до ратуша, де знов їх міщане не хотіли прийняти, „бо дей ту въ киевскомъ ратушу, яко на Украины, везеня такъ мощного якъ увъ ыншихъ местахъ нетъ“³⁾. Чи досиділи ся

1) Daryusze seim. 1585 г. с. 8—9, 29, 282, 321. Див. ще низше.

2) Архивъ Ю. Зап. Рос. III. I ч. 7, Гайденштайн с. 326 = пер. II с. 362.

3) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 7, Grabowski Źródła I с. 66—7. Ружинський слідом фігурує як служебник кн. Януша Острозького (29. IV. 1587 — Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170); се дає де що до думання: чи

вони тут королівської резолюції, чи знайшли спосіб утікти, „яко на Україні“, зостаєть ся незвісним.

З московських джерел довідуємо ся, що козаки вели також по давньому зносини з московськими воеводами, очевидно — щоб діставати від них „жалованье“ и запаси на війну з Татарами, й брали участь в тодішніх кримських замішаннях. В 1585 р. козаки під проводом Оришовского мали двічі ходити на кримські улуси й забрати масу худоби; пізнійше від Оришовского і від иньших отаманів козацьких їздили в Крим післанці й заявляли хану готовість служити йому на всіх його ворогів окрім Польщі (може розуміли ся тодішні конфлікти Криму з Портою). Але з сього всього не вийшло нічого, козаки далі робили напади на кримські улуси, а московське правительство підтримувало зносини з їх ватажками — Михайлом Ружинським, його братом Кириком і иньшими отаманами, та напускало їх на Татар¹⁾.

З джерел місцевих — з листу Богдана Микошинського „гетьмана війська запорозького“, довідуємо ся, що весною 1586 р. козаки били ся з Татарами на Дніпрі: хан хотів перейти через Дніпро, коло Таволжаного острова, і козаки били ся з ними і не дали перейти²⁾.

Смерть Баторія при кінці того року і безкороліве з завзятою боротьбою партій, що розпочала ся тоді, додали духу козащині. Козаки знову напали на Очаків, здобули замок, вилізли вночі по драбинах, вирізали залогу, пограбили й спалили місто. Потім рушили на Волощину з якимсь претендентом. Похід не удав ся: господар з початку відступив перед ними, але діставши поміч від Турків змусив забрати ся з Волощини на Покуте³⁾. За сім пішов похід на море. Ватажком був Кулага, мабуть Захар Кулага, оден з отаманів в реєстрі 1581 р. Козаки на човпах прийшли під Козлів (теп. Евпаторію), здобули кілька турецьких кораблів, потім напали на місто, пограбили

по своїм акті „льояльности“ він став „неможливим“ між козаками, чи може сама льояльність пояснюєть ся такою ролею служебника дому Острозьких.

¹⁾ Соловйов VII с. 608—9; оден з походів 1585 р. може бути похід на Очаків зими 1584/5 р., другий — окрім того, і мабуть про худобу, захоплену в сей другий похід, мав розвідувати ся Глембоцький.

²⁾ Listy Żółkiewskiego с. 34.

³⁾ Гайденштайн с. 326, до хронології -- дневник сойму 1587 р. (Scriptores rerum polonicarum, XI): на сойм вість про зруйнуванне Тягані наспіла 31 липня.

кількасот крамниць, позабирали товари, Турків і Жидів били й забирали в неволю. Але тут наспів калга з Татарми, стала ся битва в самім місті, Кулагу вбито, кількадесять козаків захоплено, иньші пішли собі. Начали також на Білгород, поналили місто. Другим разом, ніби то вони також, начали на Азов, погромили бухарських кунців, взяли в неволю триста людей¹⁾. Розгніваний тим всім султан наказав хану йти на Україну, а зза Дунаю мав тудиж іти з військом турецьким, взявши до помочи також Волохів, беглербег „то єсть гетьман всіх військ европейських“, — він разом з Татарми мав вдарити на Польщу.

Польські круги огорнула паніка — до війни з Туреччиною вони чули себе зовсім не приготованими²⁾. Край не вийшов іще з атмосфери анархії й усобиць безкоролівя; відносини до Австрії, нарушені оружною боротьбою австрійської й шведської партії, були не упорядковані. Польща чула себе на краю погибели. Правда, хмара пролетіла. Хан, як толкували — з лакомства до здобичи, поспішив ся нападом на Україну — і був побитий. Козаки на р. Камінці сильно погромили його, на переправі через Дністер також побили орду, багато Татар погинуло, й хан, сам постріляний, мусів завернути ся до Криму, перше ніж рушило зза Дунаю турецьке військо. Енергія розпуки додала сил шефу польських воєнних сил Замойському, він встиг стягнути деякі сили, й вісти про се, принесені передовим турецьким військом, що внало було на Нокуте, прохолодили воєнний запал Турків. Беглербег, відступивши за Дунай, до Сілістрії, зимою 1589 р. розпочав переговори, поставивши умовою скасування пограничних замків, що служили вихідними точками для козацьких походів, знищення та приборкання самих козаків. На друге літо одначе визначив новий похід на Польщу³⁾.

Під сими вражіннями був скликаний сойм, на весну 1590 р. Небезпека від Турків, потреба приборкання козаччини, організація оборони — стояли на першій пляні. А то тим більше, що зріст козаччини почав давати себе в знаки й українській шляхті. Вже на соймі 1587 р. відзивали ся нарікання на козаків, що вони приходять

¹⁾ Реляція московська у Соловйова VII с. 610, Жерела VIII ч. 38 — 9, Гайденштайн I. с., Бельский с. 1617, лист Замойского в Archiwum Radziwillów с. 98.

²⁾ Тривожні поголоски про турецький похід уже під час сойму 1587 р. — Dyaguzs с. 119, але вони були фальшиві — пор. с. 157.

³⁾ Королівська грамота на соймки — Жерела VIII ч. 39; Archiwum Radziwillów с. 99--100.

в подільські села, грабують, а кажуть, що роблять то за дозволеннем річи посполитої¹⁾. В шляхетських інструкціях на сойм 1590 р. ми знаходимо жалі, що козаки „не тільки своїм своєвільством нарушують умови і союзи з сусідніми державами, але і нам (шляхті) дають себе знати, поводять ся з нами не инакше як Татари — вкладають великі окупи на народ шляхетський і міста — тільки що маєностей не палать“²⁾. І роком пізнійший королівський універсал, сповіщаючи про висланне на Україну комісарів для розслідження тутешніх самовільств, мотивує се не тільки нападами на сусідні держави, але й „великими і нечуваними шкодами, кривдами, грабежами й убийствами по містах, містечках і селах“ воеводств Волинського, Київського і Браславського „від своєвільних людей“.

Судові книги східньої України справді дають нам не оден приклад таких своєвільств. Так напр. управитель Коденської волости Тишкевичів в 1586 р. скаржив ся, що під час тривоги татарської „ніякийсь козаки на имя Лукян Чернинській, который кажетъ себе гетманомъ звати, ниякийсь Ивановській а Патока а Пергать и иншихъ козаковъ не мало“, зібравши селян з сусідніх сіл, напали на місто Кодню й пограбили, також сусідні фільварки³⁾. Київський хорунжий Бутович з своїм сином, що очевидно стояв в близьких відносинах з козаками, закликавши кілька сот козаків, зрабували маєтність Хворощанську Козаровських, з якими, видко, мали якісь спори⁴⁾, і т. п. Робили ся експедиції і в дальші краї. Напр. весною 1590 р. ватаги козацькі під проводом кількох отаманів (Якуба Осовського, Андрія Рогачовського, осаула Федора Полоуса й ин.) пройшли в Бихівську волость Ходкевичів, іменем свого гетьмана Войтіха Чановицького „розказуючи собѣ податокъ незвычайный грошовый и незвычайную и незвычайную стацію, такъ тежъ салетру, оловъ и сѣрки колько тысячи фунтовъ на козаки складати“, та забирали силоміць худобу, припаси,

¹⁾ Dyaryusz z r. 1587 s. 202. Пригадати можна ще жалі Збарзького 1583 р. на Янчі, що він *gwałtem sobie przystawstwa pozabierał i szkody poczynił — teraz zasię — powiedają sobie u mnie przystawstwa i rozkazują, aby im urzędnik żywność dawał* (Sprawy wojenne s. 403—4).

²⁾ Жерела VIII ч. 39. Але чи дата сеї інструкції певна, чи не належить вона до часів Наливайківських?

³⁾ Архивъ Ю. З. Рос. III. I ч. 8 (дата 1587 р. хибна, пор. с. 19 й Опись актовой книги № 8 с. 33).

⁴⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 9, пор. мої Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. ч. 12.

всякі річі у місцевої людности й чинили їй різні кривди й насильства, й т. и.¹⁾

Навербоване в 1583 р. козацьке військо дуже скоро розлізлось, прищипивши козацькій масі тільки свої претенсії до різних прав і привілеїв, почавши від судово-адміністративного імунітету й кінчаючи претенсіями на „приставства“ — квартири й виживленне. Коли на конвокаційний сойм, на поч. 1587 р. приїхав Оришовський з своїми жаданнями що до невиключеної платні і нагороди за службу — свою службу, чи козаків взагалі, сього ляхонічний дневник не поясняє (зате згадує, що Оришовський був убраний ро греску і під час читання його петиції сів на зімі ро турецку)²⁾ — в звязку з сим була мабуть піднята справа реєстрового козацтва. Дебатів, на жаль, не знаємо, маємо тільки коротеньку згадку, що козаків рішено на ново взяти на службу, а над ними настановити знову Оришовського³⁾. Що до контингенту маємо звістку, докладности якої, на жаль, не можемо перевірити — що в 1588 р. було в службі 966 козаків⁴⁾. В славній Бичинській битві того ж року, що рішила претенсії на польську корону між Жигимонтом і Максиміліаном австрійським, брали участь і козаки з Оришовським і иньшими ватажками (Голубком між иньшим)⁵⁾. Але чи був цілий той час (1587—90) постійний козацький полк в тій великості, се дуже непевно. Судячи з того, що на соймі 1590 р. іде на ново дебата про сформованне нового козацького війська, скорше треба думати, що та звичайна причина — не плаченне грошей — дала розлізти ся й козацькому полкови, набраному в 1587 р. (думаю, що він таки був набраний), а вся козачина без різниці була захоплена останніми походами на Турка.

Сойм скликаний на весну 1590 р. стояв під вражіннем страшних вістей привезених з Туреччини: Порта жадає від Польщі річної дани, инакше грозить новим походом і обіцяє потурчити Поляків. На посольство польське в Царгороді везір кричав як на яку голоту: „чи маєте розум, опамятайте ся! хто коли противив ся мині? Перс боїть ся мене, Венеція тремтить, Італієць просить ся, Німець мусить

¹⁾ Археограф. сб. I ч. 61.

²⁾ Dyaguzsze z 1587 г. с. 33.

³⁾ Ibid. с. 37.

⁴⁾ Górski Historia piechoty с. 35 — цитата до сього на с. 243 така, що з неї я зовсім не мудрий.

⁵⁾ Бельский с. 1606—7.

дати, що скажу! Пошлю на вас всі татарські орди, Мунтян і Волохів, пашу силістрійського, будинського, темешварського, беглеґбека силістрійського з двомастами тисяч коней! Світ дрожить перед мною!“ Таке оповідали на соймі, і гетьман Замойський на колінах просив палату, щоб поважно подумала над справою, бо справді небезпечність зовсім серйозна. І сойм оцінював ситуацію дуже серйозно — в гру йшло саме існування Польщі і можливість завоювання її, як не давно стало ся з Угорщиною. Треба було змобілізувати всі сили против ворога¹⁾.

В таких обставинах і таким настрою обмірковувано козацьку справу. З одного боку летіли на голови козаків громи, бо то вони зачепили Турка і стягнули всю ту грозу на Польщу, або принаймні прискорили катастрофу; з другого боку — польські політики мусіли оцінювати участь козаків в торішній кампанії против Татар, мусіли цінити їх як добре, дешеве і на кождо хвилию готове військо. Отже тяжко з козаками, а без них теж трудно. Сучасник Бельский дає нам відгомін спорів про козачину з тих часів. Згадували, що й Баторий думав над тим, щоб її винишити до останку, але козаки низові почали тікати в московські краї, на Дон, і се його настрашило — бо в таким разі стали б вони ще небезпечніші, і тому мабуть він дав їм спокій. Кінець кінцем дебата сходили ся на тім, що без козаків таки було б іще гірше — Україна була б іще більше безборонною перед Татарами і Турками. „Треба, щоб були, але щоб тримати їх в порядку“, був результат тих дебат про і contra. „Як би Україна була в німецьких руках, або венецьких, не були б вони такі недбалі як ми“, признавали польські культурники. Треба забудувати Україну системою оборонних замків, розложити козаків на пограничу, кудю приходять Татари, але треба їм платити²⁾.

Сі виводи вповні відповідають постановам, прийнятим на соймі 1590 р. — „порядку що до Низовців і України“, як вони затитуловані в соймових конституціях, а сі постанови розвивають далі ті рішення і заходи, які робили ся польським правительством за останні двадцять літ³⁾, тільки відповідно до розросту і зміцнення козачини проявляють більше енергії і розмаху, принаймні — в сфері потенціальній, або інакше сказати — на папері.

¹⁾ Бельский с. 1629—1633, пор. поборовий універсал Volum. legum II с. 319.

²⁾ Бельский с. 1358—1361.

³⁾ Пор. лянкнчнний зміст постанов сойму 1587 р.: *Kozacy niżowi tez by bronili przegrzawienia i dawali by nam znać o nieprzyjacielu* — *Dyaryusz* с. 37.

Нехай козачина буде — тільки її треба привести в карність, в послунність правительству — се провідна гадка постанов. Отже як тільки промине турецька туча і можна буде зайняти ся козацькою справою, гетьман коронний чи його заступник має з коронним військом піти на Низ, на Запороже і організувати тамошне козацтво. Людей своєвільних відти має він вивести, вигнати, а розложити міліцію, набрану з козаків; має настановити над ними начальників з шляхтичів: ротмістрів (полковників) і сотників; мусить взяти всіх сих козаків на реестр і привести до присяги на послунність королеви й річи-посполитій, що без дозволу гетьмана коронного чи його відпоручника вони не будуть переходити границі ані тим меньше — нападати на сусідні держави; не будуть грабувати купців чи иньших подорожніх; не будуть приймати до себе нікого без волі свого начальства або гетьмана і про всяку зміну в складі своєї міліції — як хто відійде, а на його місце иньшій вступить, мають доносити гетьманови, щоб той знав поіменно всю ту реестрову козачину; а людей судом засуджених па утрату життя або чести взагалі не мають до себе приймати.

Гетьману кор. дасть ся широка повновласть у всім, що має на меті підтриманне порядку й дисципліни між тою козачиною. До помочи йому мають бути соймом поставлені два комісари (dozocy), які кождий в своїм окрузі мають слідити за тою реестровою козачиною і за нерестровим своєвільним людом, що мешкає по селах і містах, і як би що завважили непорядного між реестровим військом — мають сі комісари дати знати гетьманови коронному, а як по селах чи містах — місцевим старостам і дідичам; а як би ті старости й дідичі не звертали на се уваги й не чинили справедливости над своєвільною людністю — треба позивати їх до трибуналу і там їх судити поза чергою.

Щоб здавити те українне своєвільство, треба всіх українських урядників, до сільських вйтів і ватаманів включно, під присягою обовязати, що вони нильнуватимуть, аби з їх сіл і міст ніхто не виходив на Низ, в степи, а тим меньше до сусідніх держав, і з степів, з Низу нікого не приймати крім тих хто викажесть ся пашпортом від свого сотника (реестрового війська) — крім таких нікому не продавати ні живности, ні пороху, ні яких иньших запасів, ні купувати від них здобичи, навпаки таких що прийшли з здобичю — арештувати й карати. А хто б з урядників чи вйтів того не нильнував, таких треба карати на смерть. Шляхта, пани, старости, які б без волі гетьмана коронного ходили б в степи, тим більше — нападали на сусідні держави, або в маєностях їх знайшла ся якась

здобича з таких своєвільних походів — мають судити ся як бунтівники¹⁾).

Плян як плян, можна сказати навіть — розумний, тільки як би була можливість його здійснити. Та в ті практичні подробиці, які мали забезпечити переведення сеї реформи, соймова ухвала навіть не входить. Вона на спиняєть ся над тим, якими коштами має бути удержана та козацька міліція на Низу, не виявляє навіть її розмірів і чисельности. Тим часом як Бельський в своїх выводах кладе натиск на те, що козакам треба платити, соймова ухвала натискає, що їх треба записати, списати, мати на папері всі переміни; замість створення реальних засобів — формалістика. Сойм зачеркує грандіозний плян, але не спускаєть ся до марних подробиць його переведення, особливо ж не хоче заходити в питання, які змусили б сягнути до шляхетської калитки, або обмежити шляхетські привилеї дискреційною властю правительства. Та без того сі всі пляни оставали ся будовами на леду. Яким чином удержати в житю ту козацьку організацію, як би навіть її перевести? як не дати їй розсипати ся слідом, як розсипали ся всі попередні? Як змусити пограничну адміністрацію і людність, щоб вона справді переводила ті драконські правила про замкненне степового погранича? Як дати їй силу над тим своєвільним пограничним воєнним людом, що давно встиг стати правдивим паном-хазяїном сього краю? Як змусити пограничну шляхту щоб вона не забавляла ся пограничним воєнним спортом, а пильнувала своїх підданих? яку знов таки дати їй на те силу і засоби? На все се треба було сильного війська, сильної влади, великих засобів; але нічого того шляхта не хотіла дати, нехотіла дозволити, і без того ся конституція лишила ся пустою шляхетською фанфаронадою.

Ухвалена вона була на пізніші спокійніші часи і в жите влестиво не увійшла ніколи, а нам інтересна як найповніший вираз провідних мотивів польської шляхетської й державної політики супроти козачини, що повторяють ся в ухвалах і ранійших і пізнійших.

Поставивши свої дезідерати, сойм поки що, з огляду на небезпеку від Турків, поручив правительству, чи гетьману коронному взяти козаків низових і донських на службу воєнну як найбільше (*ile ich jedno być może*), значить — поручив змобілізувати всю сю пограничну своєвільну людність, — щоб потім пробувати її залавити тими репресіями. Раховано, що можна б козацької сили стягнути 20 тисяч; як оповідає сучасник, був уложений і плян такої мобілізації (в загальній цифрі 110 тисяч), списано й можливих начальників тих

¹⁾ Volum. legum II с. 310.

всіх полків¹⁾. Але польські фінанси не дозволяли такого грандіозного експерименту: навіть надзвичайний податок був шляхтою ухвалений тільки на випадок, як би справді прийшло до війни. З скарбових записок виходило б, що на службу взято було в дійсності (і то на якийсь дуже короткий час) тисячу козаків на вищій платі, по 12 зол. на квартал — мабуть конних, і дві тисячі по 5 зол. — мабуть піших²⁾.

Для заохоти козачини до державної служби й помочи правительству в таких трудних обставинах були роздані грамоти — надання й potwierдження ріжним козацьким ватажкам, і мабуть — козацтву *in corpore*. Так Криштоф Косинський, що вже тоді мусів грати ролю одного з головніших проводирів козачини, дістав грамоту на пустиню Рокитну на Поросю; другий ватажок — Войтїх Чановицький — на Боршпіль з селищем Іванківським за Дніпром, третій — по імені нам незвісний — городище Володарецьке з селищем Розволожським на Роси, четвертий — Горошин і Снепород за Дніпром. Козакам взагалі мабуть було potwierджене володінне Терехтемировим і їх давнійші права і вільности³⁾.

Але турецька туча проминула й сим разом. Замойський, висланий до Царгороду, за посередництвом і помічю англійського посла встиг удобрухати султана і привести до згоди: Польща мала заплатити

¹⁾ Бельський с. 1644.

²⁾ Górski op. с. с. 243.

³⁾ Так треба дорозумівати ся з порівняння соймової конституції 1590 р. з иньшими документами про надання „особам козацьким“ в тім році. Конституція 1590 р., без всякої звязи з козацькою справою (тому її властиве значінне зоставало ся неясним) дозволяє королеви своєю властю роздавати пусті землі „на пограничу за Білою Церквою“ заслуженим „особам шляхетським“, і далі сі землі вичисляють ся поіменно: монастир Терехтемирівський, Боршпіль з Іванковим, Володарка з Розволожем, Рокитно, Горошин і Снепород (Vol. legum II с. 318). З грамоти короля для Жолкевского довідуємо ся, що Боршпіль, Володарку і Рокитну дано „трим особам козацьким“ (в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів 1590-х рр., ч. 13). З иньших документів знаємо що Боршпіль дістав в 1590 р. Войтїх Чановицький, „гетмань козаковъ запорожских“ — Стороженко Очерки переяславской старини, с. 197, про нього пор. тіж Матеріали с. 4, Археограф. Сборникъ I с. 61 і Архивъ Ю. З. Р. Ш. I ч. 10. Рокитну в тім же році дістав Криштоф Косинський — див. ілюстрацію 1765 р., Архивъ Ю. З. Р. VII т. III с. 127. Коли тепер завважимо се все, то переконаємо ся, що згадана конституція, хоч з загальним характером, говорила спеціально про наданне маєтностей козакам (з пяти названих маєтностей чотири — в Терехтемировим разом — безсумнівно козацькі, і по аналогії треба думати, що й Горошин був наданий або призначав ся якомусь старшому козацькому). Король взяв від сойму повновласть наділити маєтностями виднійших козацьких проводирів і — potwierдити за козаками Терехтемирівський монастир, наданий їм Баторием

Туркам за шкоди, починені козаками в останній нападі, і вивести „українних людей з Низу всіх“. Сі умови прийнято¹⁾. Король мусів відступити від принципу поставленого Баторием, що правительство польське за козаків не відповідає. Та що війни не було, то не вийшли в жите й надзвичайні податки, ухвалені соймом. і правительство польське опинило ся знов перед більш ніж трудним завданням: з порожнею касою, вичерпаною контрибуціями Туркам і Татарам, думати над сповненнем другого турецького жадання — очищення чорноморських степів від козачини і переведення тих всяких репресій і організацій, премудро начеркнених соймом 1590 р.²⁾.

Надзвичайні козацькі контингенти зменьшено до одної тисячі пішого війська: двох полків по 500 чоловіка, з платою по 5 зол. на квартал; службу і платню їм визначено від 18/X. 1590³⁾. Завданнем сього війська мусіло бути те саме, що постановлено було йому в обовязок при відновленню служби в 1591 р.: „погамованне україннаго своєвільства і затримання згоди з сусідніми державами“. Зверхником був поставлений Миколай Язловецький староста сянтинський; поруч нього в ролі комісара по козацьким ділам виступав Якуб Претвич староста теребовельський (син славного Берната); безпосереднім начальником козаків мав бути все тойже Оришовський. Так воно мусіло бути й при першій визначенню служби сьому козацькому корпусу — в осени 1590 р.

Військо було набране, начальство над ним настановлене, і стало діло знов за малим: за тою нещасливою платою. Квартал минав за кварталом, а грошей козакам не плачено. В скарбі грошей не було, воякам польським теж не заплачено і вони збирали собі контрибуції, де попало. Козаки теж вважали себе в праві промишляти всякими способами. Весною 1591 р. вони зібрали ся йти на Волощину з якимсь претендентом — „потомком Івоні“. Вісти про се страшенно наполохали правительство, що вже побачило перед очима, по всіх пережитих тривогах, перспективу нового розриву з Туреччиною. Король поручив Язловецькому якось стримати козаків. Язловецький ріжними обіця-

без згоди сойму. А таке потвердження за ними Терехтемирова мусимо собі представляти як складову частину загального потвердження за козаками прав і привилеїв, призваних за ними попередніми королями. З згаданих надань надіслав я грамоту Чановицькому; цікаво, що і в ній, як і в конституції, говорить ся про його заслуги загально, без згадки про козацтво.

1) Жерела III ч. 43, Бельский с. 1645—51.

2) Ibid. i Volum. legum II с 332.

3) Докум. львів. краев. архиву; Архивъ Ю. З. Р. III, I ч. 11.

ками встиг відвести козаків від сього пляну: козаки видали претендента, а правительство поспішило всадити його до Мальборгу¹⁾. Що наобіцяли при тім козакам, на жаль не знаємо. Обіцяли зараз платню виплатити, — „на св. Яна“ (24/VI), але мабуть на тім не кінець тих обіцянок. Одначе і платня не приходила. Тільки в вересні Претвич роздобув гроші на заплату²⁾. Службу козакам тим часом відновлено. Маємо з 25/VII королівські листи, видані на підставі порозуміння короля з сенаторами: вони продовжують козакам службу на неозначений час і уставляють „ординацію“ для сього козацького війська.

Має воно далі складати ся з тисячі козаків — людей досвідчених і до того здатних, під проводом Оришовского і зверхністю Язловецкого. Козаки новоприняті, що не зложили ще присяги, мали присягнути перед королівськими комісарами, що будуть послухні королеви й начальству своему (старшому, себто Язловецкому, і „поручнику“ його — Оришовскому) і пильнуватимуть спокою з сусідніми державами: ані самі не будуть зачіпати ся з ними, ані кому иньшому не дозволять. Оришовський обовязаний доносити про всякі кроки неприятеля і всяке своєвільство українних людей; против неприятеля має виступити з усім своїм військом. До війська свого не повинний приймати нікого без відомости „старшого“. Щоб військо се могло сповняти свою сторожеву службу, а головню — щоб не наприкрати ся пограничними старостам і маєтностям та їх людности, король наказує йому стояти за границями оселих місць: або на ур. Кремінчуку, або десь на иньшій місці в степу (але таки на Дніпрі ж, очевидно); там має бути побудований замок³⁾. Старостам і державцям волостей на горішнім Дніпрі дано наказ вислати на се Дніпром дерево, а також мабуть і робітника, як то практикувало ся з давніх часів при будові дніпровських замків, і тим способом має бути побудований той замок. На виживленне сього козацького війська старости й державці королівщин, з східно-полудневої України очевидно, мають вислати по мірці муки з кожного тяглого селяньського господарства і відіслати то — селяньськими підводами очевидно. За се козаки вже не мають права на нілкі „лежі“ — квартири, і на утриманне „на волости“, як називали залюднені части України: не мають брати живности в маєтностях панських, ані чинити

¹⁾ Бельський с. 1654, королівське експозе — Жерела VIII ч. 43, тут поясненне: *bunt ten ich stąd sie był zawziął, isz tym którzy przeszłego seymu na służbę rptej bely przyjęczy u na pewnym zoldzie postanowieni, aby inszym pola bronili, zaplata na czas pewny bela zatrzymana.* ²⁾ Львів. кр. архив.

³⁾ Стороженко в своїй праці про Баторієву реформу висловив гадку, що замок мав бути побудований в Кремінчуку не дніпровським (де тепер місто Кремінчук), а дністровім, і поправляє в тім напрямі ко-

пійких шкод, і за всяку шкоду, яка б стала ся, „старший“ або поручник“ мали вчинити справедливість над провинником. Але крім старшого або поручника ніхто не може претендувати на якусь власть або юрисдикцію над козаками ¹⁾).

„Ординація“, як бачимо, здійснила, бодай в мініятурі, проекти сойму 1590 р.: козацьке військо, в числі одної тисячі, виводило ся на Низ і там мало пильнувати спокою й порядку. З тим мали увільнити ся українські маєтности від козацьких „леж“ і „приставств“, які тепер мовчки признавало їм і правительство, а вони мусіли ставати дуже прикрими, особливо коли козаки не діставали заплати. Заразом, як ми бачимо, потверджував ся козацький імунітет.

Козачина потвердження своїх прав і привілегій прийняла до відомости, але виконувати вложених на неї завдань не вважала для себе обовязковим, бо грошей не діставала, заповіджених королем реформ не бачила. та й нарешті з тою силою, яку правительство давало в руки своїй коронній адміністрації — тисячкою реєстрового козацтва, ся адміністрація нічого не могла вдіяти супроти маси українського своєвільного козацтва, що zostавало ся по за реєстром. Не могла нічого вдіяти навіть при найдіпшій охоті.

Замку на Кремінчуку побудовано не було, провіанту козакам посылати ніхто не спішив ся, і на Низ їх, очевидно, не виведено — не можна було ними комендерувати, коли не платило ся їм як належить. Від жовтня 1590 р. їм не були заплачені гроші, й ніяк не можна було здобути ся на тих 15 тис. золотих, що їм належали. А се давало притоку до різних своєвільств, контрибуцій з маєностей і всього того, що позволяло собі під той час і регулярне військо, заложивши конфедерацію з причини незаплатення грошей ²⁾. І справа козацьких „леж“ та контрибуцій стає одною з головних *casus belli* в тих зачіпках з козаками, що розпочинають ся слідом — почавши від війни козаків, під проводом Косинського, з пограничними магнатами і кінчаючи великими розрухами 1595-х років.

ролівську грамоту та толкує сим факт, що зверхником козаків поставлено снятинського старосту Язловецкого (с. 261). Все се одначе фантазії, бо й контекст грамоти 1591 р., де говорить ся про спусканне дерева з горішніх волостей, і оповідання Бельского (с. 1360) не лишають сумніву, що тут мова про Кремінчук дніпровський.

¹⁾ Wszakże też nikt nad tymi ludzmi nie będzie miał zwierzchności y z nich sprawiedliwości nie ma czynić, telko przelozony albo jego porucznik — Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

²⁾ Z żołnierzami piekła było dosyć, записує Бельский, с. 1659.

IV.

Перші козацькі війни.

Зачіпка Косинського з Острозькими і війни 1592—3 рр. Зносини заграничних держав з козаками і їх участь в війнах з Турками. Козацькі походи і рухи 1595—6 рр. Кампанія 1596 р. Репресії на козачину і її реабілітація.

Ряд конфліктів козачини з пограничною адміністрацією й магнатством, закінчених грізним фіналом — війною 1596 р., піднятою вже самим центральним правительством на повне знищення козацтва, розпочався зачіпкою козацького ватажка Криштофа Косинського з кн. Острозькими. Сама по собі була се зачіпка аналогічна з тими, які оповідають нам з тих часів судові книги досить часто¹⁾, тільки що сим разом в гру входили такі „кити“ українського магнатства, як київський воевода і його син, краківський каштелян, і щоб доіхати їм, треба було добре напружити ся. Се Косинський дійсно зробив — через те й зачіпка ся прибрала більші розміри, і за неї почали ся чіпляти ся все нові й нові епізоди, розятрюючи все більше відносини козачини до пограничного магнатства й адміністрації, яку репрезентували сі магнати.

На сучасників історія з Косинським в першій хвилі не зробила особливого вражіння: її вважали дрібною зачіпкою кн. Острозьких з козацьким ватажком, без більшого і принципіальнішого значіння, і шефи польського війська — коронний гетьман Замојський і польний Жолквевський винували старого князя, що він замість аби скінчити справу по доброму, розвів з того таку велику війну²⁾. Роздували її учасники сеї війни, але в дальших кругах не надавали їй значіння, і тільки по далеко грізнійших рухах 1594—6 рр. стали дивити ся на епізод Косинського як на прелюдію тих рухів⁴⁾.

1) Пор. вище с. 171. 2) Listy Żółkiewskiego с. 22—3, як низше.

3) Nie trzeba sobie było lekce tych rzeczy ważyć, bo pospolicie z takich małych początków wielkie się rzeczy stawiają, завважає Бельський про історію з Косинським по Наливайкових рухах (с. 1689).

А ще пізнійше, коли затратила ся справжня перспектива сих подій— в українських кругах XVII в. епізод став представляти ся вступним актом великої національної боротьби українського народу під традиційним прапором благочестивої віри. У Грабянки вже читаємо оповіданне, що коли українські єпископи ухвалили піддати ся папі, і „благочестиві синове“ вирікли ся тих „наемниковъ, а не истинныхъ пастырей“, — „разжег ся ревностію благочестія Косинській на Ляховъ зъ войскомъ запорожскимъ прійде и много замковъ повоева и Ляховъ побѣ, но въ року 1594 подъ Пяткою отъ Ляховъ пораженъ былъ“¹⁾. А невичерпаний в фантазіях автор „Історії Русів“, не вдоволений з такої прози, пояснив, що Косинський, „яко намѣстникъ королевскій и министр правленія“, протестував против владичих ухвал, але його тоді умисно звабили на берестейський собор, засудили як „апостата“ на смерть, „и замурававши въ одномъ кляшторѣ въ столпъ каменный, уморили голодомъ“, — „и такъ гетманъ Косинскій за ревность свою къ благочестію и спокойствію народному, учинился первою жертвою уніи“. Козаки пішли його ратувати; Поляки їх стріли під Пяткою, але козаки їх погромили, та прийшовши вже не застали живим Косинського²⁾.

Така була ся історія, широко розповсюджена по підручниках і популярних книжках, що їй мині, малому хлопцеві, колись жалем і гнівом стискали серце. Але тепер ми знаємо вже зовсім добре, що „повстанне Косинського“ було в початках своїх нічим, як зачіпкою козацького ватажка, може навіть і не Українця ані православного зроду, з тодішнім столпом православія і українства, Конст. Острозьким, і викликана була ся зачіпка хапчивістю білоцерківських урядників його кн. Януша Острозького³⁾.

Особа самого Косинського, Криштофа на імя, знана нам дуже мало. Сучасник каже, що він був з Підляша родом⁴⁾; був він правдоподібно шляхтичем⁵⁾. Народність і релігія його не звісні; з того факту, що підписав ся він на своїй капітуляції по польськи⁶⁾, розуміть ся, не можна нічого

¹⁾ Грабянка с. 24, пор. Краткое описаніе (при Самовидці) с. 215.

²⁾ Історія Руссовъ с. 34. ³⁾ Літературу див. в прим. 5.

⁴⁾ Бельскій с. 1689, теж в реляції Пясочинського — у Кулша Ист. возсоед, II с. 176; Костомаров замість Подляшья написав „Польсья“ і се пішло потім далі.

⁵⁾ Не перевіреною лишаєть ся звістка давніших біографів Косинського, буцім він служив у К. Острозького, але погнівавшись пішов на Низ. Сь оповіданне, здаєть ся, виникло з здогаду, звідки пішла ворожнеча у Косинського на Острозького; але ми тепер знаємоліпше, звідки.

⁶⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 19. .

втягнути: і кілька панів звисних з своєї української народности теж підписались тут по польськи. В 1586 р. бачимо Косинського в козацькiм війську: в листі Богдана Микошинського з мая 1586 р. він згадує про вісти, принесені сторожами з над Тавали „від Криптофа“; приймаєть ся звичайно, що се Косинський, і се мабуть так. В кождім разі він в тім часі мусів займати вже визначне становище в козацькiм війську, бо в 1590 р. разом з иньшими визначними козацькими ватажками „шляхетського стану“¹⁾ дістав від короля наданне. Косинському дано велику, але пусту маєтність Рокитну над р. Рокитною на Поросю, і зза неї й пішла біда. І на Рокитну і на ґрунти Володарецькі, надані разом з тим иньшій „особі козацькій“, заявив претенсії Януш Острозький як староста білоцерківський, чи властиво його урядники. Обидві маєтности лежали в сусідстві білоцерківської королівщини, і Острозький опротестував сі надання, очевидно — доводячи, що сі маєтности належать до білоцерківської королівщини, та виправи собі на сі ґрунти королівські привилеї²⁾. Історія, як бачимо, досить нагадує пізнійшу історію з Хмельницьким. Розгніваний Косинський постановив навчити українського магната.

¹⁾ Таку умову ставляла соймова конституція — Vol. legum II с. 318; з сього можна думати, що й Косинський був шляхтичем.

²⁾ Так, я думаю, належить розуміти сю історію. Рулківський, автор просторих статей про сі маєтности в Słownik-u Geograficzn-ім (sub voce Rokitno, Wołodarka), толкував се инакше: що Косинський дістав свою пустиню з обовязком залюднити її, але не будучи спроможен, відпродав її. З скарги на Косинського 9/I. 1592 бачимо, що він спеціально інтересував ся деякими документами і забрав грамоти Ян. Острозького на стар. Білоцерківське і Богуслав, на Розволожє і на Рокитну (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12); значить, Ян. Острозький вже випросив був собі на них привилеї, і я думаю, що з початку були то потвердження на сі ґрунти як на королівщину. Але на Рокитну дістав привилеї Вишневецький, і Ян. Острозький потім, купивши його претензії, став приватним власником Рокитни (див. лист Януша з 1599 р. в додатках до Історії возсоед. II с. 447: *dwie wsi, który był i m. pan hetman (Замойский) ziednał u k i. m. Kosinskiemu, od Kosinskiego kupił (sic! — знаємо ті купна, хіба дав якесь відчипне, діставши привилеї) nieboszczę xiąże Wiszniewiecki, ia zaś uchodząc w sąsiedstwie tak bliskiem niezgody iakiey, dla swego pokoju musiałem kupic te wsi wiecznością u xcia Wiszniewieckiego, por. Źródła dz. XX с. 16). Права на Володарку купив у Загоровського і Трембіцкого кн. Збаразький, і вона за ним зістала ся; але цікаво, що білоцерківські урядники далі претендовали на Володарецькі ґрунти (ibid. с. 392, пор. Рулківського l. с.). Думаю, що се кидає світло на властивий початок спору Острозького з Косинським—що він підніс претензії на сі ґрунти як білоцерківські.*

Здасть ся, вже в серпні збирав ся він в похід. Маємо цікавий лист його (по польськи), писаний з місць сусідніх з маєтностями Острозьких до реєстрових козаків кудись на Поділе:

„Наші ласкаві панове товариші! Нашу товариську прихильність поручаємо ласці вашій! Дошла до нас вість, що п. староста (мб. Язловецький) з тими грошима до нас не спішить ся. Тому ви не чекаючи нічого, пускайте ся зараз до нас. Скажіть слuzі п. Претвича від імени війська, що вже його більше чекати не будемо: мусимо самі промишляти. Скажіть і уряднику в Шаравці, аби свого пана (Претвича) повідомив, що військо тих грошей не хоче чекати. Мабуть заведуть нас з тим у зиму, як і торік: мали дати нам на св. Яна, а тепер уже й осінь надходить. Писано з Пикова, місяця августа. Ваш жичливий товариш Криштов Косинський і все ричарство“¹⁾.

Може бути, гроші, що вдало ся Претвичу нарешті роздобути для козаків з початком вересня²⁾, відтягнули трохи козацьку завірюху. Але з кінцем року Косинський з військом козацьким рушив таки — робити рахунок з кн. Острозькими. В останніх днях грудня він напав на Білу церкву, пограбив і позабирав майно кн. Острозького і його заступника — підстарости кн. Курцевича-Булиги; між иньшим повиймав документи на забрані маєтности, і шкоди великі починив³⁾. Так оповідає скарга кн. Ян. Острозького „на Криштофа Косинського, который на сесь чась гетманомъ козацкимъ се учинилъ, также и на все войско козаковъ Низовыхъ“; вона підсуває поясненне, що Косинський вчинив се „снать зъ направи чиее“ — себто що наслав його якийсь пан, що мав рахунки з Острозьким. Цікаво, що про грабованне міщан й иньших людей тут нема згадки — Косинський зводить рахунок чисто тільки з самим кн. Острозьким і підстаростою — властивим мабуть ініціатором цілої історії. Але може князівська скарга всього не вичисляє. Иньший документ згадує про козацький напад на Білу церкву і Богуслав — також державу кн. Януша Острозького, і каже, що козаки злобувши сі замки оружно, не тільки пограбили підстаросту, але й позабирали всю гармату, амуніцію і запаси, і людей пограбили „як якийсь неприятель“⁴⁾.

¹⁾ Listy Żółkiewskiego с. 22. Новійші дослідники (Николайчик, Доманицький) датували сей лист 1592 роком, але се не можливо — тоді реєстрова козачина була збунтована, й які ще переговори про платню могла вести!

²⁾ Докум. львів краєв. архиву.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 12.

⁴⁾ Жерела VIII ч. 48.

Разом із тим діяли ся також наїзди на иньші околиці. Між иньшим козаки напали на замок в Трипілю й тут засіли з арматюю, зібраною з різних місць¹⁾.

Король ще на перші вісти про сі козацькі погроми, на початку 1592 р. визначив комісарів на Україну для розслідування своєвільств і покарання провинників²⁾. Були тими комісарами іменовані Як. Претвич, староста черкаський Олександр Вишневецький, староста браславський Якуб Струсь, староста барський Станислав Гульський і войський браславський Ян Гульський — переважно самі українські старости, що мали діло з козачиною. Вони стягнувши які мали сили, разом з офіціальним старшиною козацтва Язловецьким рушили на Україну оружию рукою³⁾. Був се перший комісарський похід — слідча комісія, яка виступала на чолі війська, щоб стрільним і холодним аргументом в потребі потвердити свою правосильність — спосіб так часто потім уживаний в „зносинах“ річі посполитої з своїми своєвільними підданими.

Козаки засіли в Трипілю, укріпили його й приготували ся до оборони, не слухаючи позвів до слідства, присланих їм від комісарів, що отаборили ся в Хвастові. Маємо досить інтересний лист до них від їх номінального зверхника Миколая Язловецького, висланий з хвастівського табору, дня 10 марта.

„Панам Молодцям Запорозьким, що в Триполю під той час. Панове Молодці! Хоч ви неважаючи на мое писанне вже показали себе непослушними і королеви пану моему і минї самому, забувши свою присягу і обовязки супроти свого прирощеного пана, але я розумію, що ви то вчинили через Косинського, зрадника королеви і річі посполитій, і думаю, що за одного лотра всі не схочете терпіти. Тому посилаю до вас ще сей лист, наказуючи вам іменем короля, аби ви того лотра видали, а самі волі королівській не противили ся, бо тут ви породили ся і трудно б було вам обійтись без Польщі, котрої вам би вже не знати. Инакше замість того що я з вами мав служити королеви й кров поганську розливати, — коли ви зараз не увязните того лотра і не вишлете послів до мене, то я за помічю божею з людьми королівськими буду мстити ся над вами“⁴⁾.

¹⁾ Жерела VIII ч. 43 і 48. Значінне сього нападу на Трипіле не зовсім ясне. Руліковський думав, що се козаки розширили свої Терехтемирівські володіння (Słownik geogr. sub voce Trypol); може бути одначе, що й тут був якийсь звязок з аферою Острозького, бо на Трипіле претендували воеводи київські (ibid.).

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. 1 ч. 13.

³⁾ Жерела VIII ч. 48.

⁴⁾ Listy St. Zółkiewskiego с. 21—2.

Козаки очевидно не злякалися цих погроз, і готовилися до оружної розправи з комісарським військом, і Язловецький з комісарами, приступивши під Трипілє і побачивши таку рішучу поставу, не рішився „мстити ся за помічю Божою“. Комісари постановили на козаків заочне рішення, осудивши їх як бунтівників і ворогів держави¹⁾. Але стидаючи ся вертати ся з отсим кусником паперу з свого походу, поновили переговори, і кінець кінцем заявили охоту вдоволити ся тим, що козаки формально пообіцяють бути послухними на будуще й приймуть нового старшого на місце Косинського — не видаючи його правительству. На тим і стало, і з тим комісари вернули ся²⁾. Але спокою через те не стало більше.

Факти з козацьких розрухів сього року (1592) ми взагалі знаємо в виді відірваних епізодів, які переважно не можемо ані хронологічно ані прагматично повязати одні з одними. Кн. Конст. Острозький на осіннім соймі того року, остерігаючи соймові стани про лихий стан замку київського і білоцерківського, згадував, що „козаки низові кілька разів на місто і замок київський нападали, позабирали силоміць гармати котрі ліпші, порох і всю стрільбу, й досі їх не вернули“³⁾. В Переяславі, де вже перед тым вийшли якісь суперечки між козаками і міщанами (козаки занесли скаргу на міщан, і король вислав в сій справі комісію до Василькова, яка мовляв під терором від козаків потвердила їх претенсії, а потім признала се неважним)⁴⁾ — тепер прийшло до кривавих розрухів. Козаки, як оповідає один документ, здобули Переяслав силоміць, вбили місцевого підстаросту і багато шляхти, забрали всю армату й амуніцію й спалили замок і місто⁵⁾. І знову тут можна підозрівати певну звязь з ворожнечою Косинського на Острозьких, бо Переяслав був державою старого князя, так як і замок київський. Ішли якісь розрухи на Поділю, може в звязку з тодішніми подіями в Волощині, де Поляки під той час висаджували на господарство свого претендента⁶⁾. Але Косинський

1) Жерела VIII ч. 48.

2) Ibid. ч. 43. Як виходить з сього, Косинський цілий сей час був „на волости“, сидів у Трипілє з козаками. Отже помиляють ся дослідники, думаючи, що по нападі на Білу Церкву Косинський пішов на Низ і про нього не чути було більше як півроку.

3) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 14.

4) Матеріали до іст. козацьких рухів ч. 1.

5) Жерела VIII ч. 48, пор. Сборникъ лѣтоп. Ю. и З. Рос. с. 77.

6) Бельский с. 1080—1, пор. Гайденштайна с. 302=польського перекладу II. с. 367.

при тім далі не давав спокою волостям Острозьких, і маємо звістку що старий князь за помічю сусідніх старост пробував відборонити ся від нього оружно, але козаки побили се військо¹⁾.

На зиму сі розрухи з Київщини й Браславщини перекинули ся на Волинь. Вони звернені далі головно против Острозьких; але влітало й иньшим панам, що помогали Острозькому. Рух козацький з спорадичних грабовань маєтностей немилих панів, коли вірити шляхетським прокляціям, все більше переходив на справжню козацьку кампанію против української шляхти, яку козаки змушували до згоди і послухности своїм домаганням. В перших днях 1593 р. волинська шляхта, зібрана в Луцьку на рочках судових, ухвалає відложити судові справи й зайняти ся забезпеченнем спокою супроти того, що люде своєвільні „которые се называютъ быти козаками низовыми“, вийшовши в воеводства Київське й Волинське, „обычаємъ неприятельскимъ замьки и места такъ его корол. милости яко и шляхетские посаждаютъ и людей забияють и мордюють. палаять и пустошатъ и до присегъ на послушенство свое примушають, подбиваючи ихъ на послушенство свое“¹⁾ Шляхта володимирська пише, що від свого старости кн. Острозького і від ріжних панів з воеводств Київського і Браславського, так само від шляхти луцької рона дістає відомости про велику небезпечність від козаків: вони „обычаємъ неприятельскимъ не мало замковъ, местъ и селъ украинныхъ повоевавши, згоддовавши маєтность брати вашей — шляхтичевъ оныхъ краевъ и некоторыхъ самыхъ особъ въ неволю до везена побравшы, теперъ зъ немалымъ войскомъ зъ арматою способомъ неприятельскимъ южь до воеводства Волинского притягнули, умысливши далей панства короля его милости пустошити и плондровати“³⁾. Не без того певно, що ті, кому найбільше сей рух грозив — і в першій лінії кн. Острозькі, умисно старали ся представити його як найбільше грізним і загальним, клясовим. Але безперечно, що бувши в своїй основі актом пімсти над Острозькими, рух сей що далі прибирав таки ширші й загальніші розміри.

Волинська шляхта рішила просити опіки й помочи у короля й гетьмана коронного, а сама почала мобілізувати ся під проводом кн. Острозького⁴⁾. Король від себе також видав листи до шляхти інтересованих воеводств — Київського, Волинського і Браславського, наказуючи їй іти загальним походом і для того збирати ся до Кон-

1) Бельский с. 1681.

2) Архивъ III. I. ч. 15 і 16.

3) Ibid. ч. 18.

4) Ibid. ч. 50.

стантинова, під провід кн. Острозького¹⁾). Більше в правительственных кругах не вважали потрібним робити для справи, яку вважали приватною справою Острозьких — як уважали її і в суспільности, і як вона справді була. В правительственных же кругах старий князь не був persona grata, а з шефом польських воєнних сил Замоїським він таки зовсім був посварений в остянніх часах, і той з свого боку підчеркував, що козацькі розрухи — се приватна справа Острозького і пішла з його вини. Тим поясняєть ся дуже здержливе і пасивне становище правительственных і воєнних кругів польських супроти сих розрух в. На осіннім соймі 1592 р., як довідуємо ся тепер, був проєкт дуже гострих репресій на козаків: конфіскувати маєтности надані війську і поодиноким особам козацьким, уневажнити всі права і привилеї, оголосити учасників розрухів за бунтівників і ворогів держави, ловити їх скрізь, де покажуть ся, сполученими силами старост і шляхт і арештувати. Се було те, що кілька років пізнійше було узвалено — по кампанії 1596 р., але тепер очевидно такі гострі репресії (що мали форму потвердження засуду даного комісарами під Трипілем) на соймі не пройшли²⁾. І зимою 1592/3 р., коли козаки господарили на Волини, гетьман Замоїський спокійно сидів дома, і під той час коли король видавав своє оповіщення до української шляхти, щоб ішла помагати Конст. Острозькому, він поручав свому помічнику, гетьману польному Жолкевському писати до Острозького, щоб не доводив до війни, закінчив справу по доброму. Очевидно, обидва гетьмани складали провину сеї „клотні“ на Острозького і не вважали потрібним мішати коронне військо в сю домашню справу українського магната³⁾; вони вважали своїм обовязком слїдити за Татарами⁴⁾.

Острозькому приходило ся своїми засобами, за помічу шляхти й старостами, що стояли в близших відносінах до нього, ратувати

1) Архивъ III. I ч. 17.

2) „Былъ послухъ, же козаки воеводу киевского воюють,“ оповідає про сю фазу рухів оден з учасників — Архивъ Ю. З. Р. III. I с. 60.

3) Проєкт конституції виданий недавно в Жерелах т. VIII ч. 48. Не знати, чи була прийнята постанова иньша — про скасування уряду козацького старшого (що займав Язловецкий) та підданне козацького війська просто гетьману коронному — тамже ч. 49.

4) Była to waszū domowa, spory powiatowe, zajscła pomiedzy Rusinami, do których nie mieszala się ani powaga rzeczypoşpolitej ani oręz wojska korońskiego, добре коментує становище польських гетьманів видавець Любмірський (Listy). Для повного пояснення треба додати було тільки ще й особисту wasū між Замоїським і Острозькими.

5) Listy St. Żółkiewskiego ч. 14.

свої маєтности. Вони дійсно енергічно забрали ся до сього. Старий князь громадив наоколо себе шляхту в (Старо)Константинові; Януш снішно зібрав в Галичній яке можна було військо з тутешніх країв і Угорщини. До помочи явились також торішні комісари: Якуб Претвич, кн. Олександр Вишневецький, Ян Гульський. Косинський мав свою резиденцію в містечку Острополю, в маєностях кн. Острозького. Коли почали громадити ся війська Острозьких, він вийшов відти далі на схід і окопав ся під м. Пяткою, недалеко від Чуднова, в тихже острозьких маєностях, на сильнійшій і безпечнійшій позиції. В перших битвах, які мав він з кн. Константином, перед приходом полків Януша, Косинському досить щастило. Але в рішучій битві, що задумав задати Косинський Острозьким, аби не дати себе облягти, він програв зовсім. Можливо, що тут завинила стратегічна помилка: Бельський оповідає, що Косинський хотів мати опорну позицію далі в стену, аби його не відтяли відти, й вислав частину війська туди, щоб заложили йому табор. Се досить відповідає козацькій тактиці, яку знаємо з пізнійших битв, і могло ослабити і сили і розложення головного козацького війська. В сій битві, яку Косинський дав Острозьким на латинське вшесте (2 лютого н. ст., 23 січня ст. ст.), йому з початку теж щастило, і ряди противників почали подавати ся, але тут ударив дуже сильно на козацьке військо Януш Острозький з своєю кіннотою і розірвав його ряди. Козаки почали тікати до міста (Пятки); військо Острозьких гонило за ними. Сучасники оповідають, що вбито йому масу людей (один каже більше як дві, иньший — що до трох тисяч, що вбитих виглядало в двоє більше як в великій битві під Бичиною), забрано 26 гармат, иньшу стрільбу, майже всі хоругви. Се очевидно перебільшені оповідання, особливо коли додають, що в війську Острозького не згинulo й десяти людей¹⁾. Але битва в кождім разі була програна сильно, і військо козацьке стратило дух і не мало відваги далі боронити ся. Як оповідає служебник Вишневецького, козаки звернули ся до його пана, просячи бути посередником і привести до згоди. Переговори стали на тім, що й торік під Трипілем. Козаки обіцяли, що скинуть Косинського з гетьманства і на будуще не будуть зачіпати маєностей Острозьких і иньших учасників походу, і на тім Острозькі годили ся пустити їх свободно на Низ. В такім дусі списано було 10/II п. ст. акт, захований для нас в повнім текстї, я наведу його в скороченню:

„Я Крыштофъ Косинскій на тотъ часъ гетманъ, а мы сотники, атаманья, все рыцарство войска запорозского визнаваемо тымъ листомъ на-

¹⁾ Бельский

шимъ, и жесмы великие добродейства и ласки ясновельможного пана Константина княжати Острозского, которыя е. м. намъ — всему войску и каждому зъ насъ зъ особна по всѣ часы вѣку своего зъ милостивое ласки своей панской показывать и веле доброго для насъ чинити рачиль, а мы zapomневши того всего немало смы прикростей и шкодъ е. м. самому и деткамъ е. м., слугамъ и подданнымъ поделали и завинили, ласки ихъ милости собе нарушили. Которые то всѣ выступки наши за униженными а пилными прозбами и за причиною веле людей задныхъ ихъ милости то все зъ милостивое ласки своей, яко панове хрестиянские, не прагнуци пролїти крови нашей, намъ отпустити рачили. Для чего мы тые вси кондыцы намъ отъ ихъ милости княжатъ поданне и тутъ въ томъ листе нашомъ менованые вынолними, и присегою своею утвержаемъ: Ижъ отъ тыхъ часовъ пана Косинского за атамана не метъ, и овшемъ на Украине заразомъ зъ насъ иншого на тое местце надалей за недель чотыри наставитъ; а потомъ въ послушенстве королю е. м., не чинечи жадного розмерья зъ суседми посторонними панствъ е. кор. милости, на звыкл.хъ местцехъ за пороги бытъ; лежъ жадныхъ ани приставствъ, шкодъ ани кривдъ жадныхъ въ державахъ кнежатъ ихъ милости и въ маестностяхъ приятель ихъ: е. м. кнежати Александра Вишневецкого старосты черкаского и иныхъ на тотъ часъ при ихъ милости будучихъ и тежъ въ маестностяхъ и державахъ слугъ ихъ не мевать и не чинитъ; збеги, здрайцы кнежатъ и. м. слугъ ихъ до насъ збеглыхъ выдавать и тыхъ у себе не переховывать; стрелбу гдекольвель вятую на замкахъ, местахъ яко и державахъ ихъ окромъ Тринолскихъ вернуть; также и хорогве, кони, быдла и речи рухомые. тецерь въ маестностяхъ кнежатъ ихъ милости побраные, вернуть маемо; также челядь обое плъти, которая есть при насъ, отъ себе отправить; и вечне у кнежатъ ихъ м. въ стародавней милости мешкати и николи противъ ихъ м. зъ жаднымъ человекомъ не приставати и овшемъ пхъ м. служить¹⁾. (Наступае формула присяги). Лист підписав Косинський і Іван Кречкович „писарь войсковый именемъ всего войска“, Претвич, Вишневецкий, Гульский і двох волинських панів — Боговитин і Гулевич¹⁾). Крім сього листу Косинський мусів іще особисто „ударити чолом“ перед кн. Острозьким — „три рази упав до ніг самого пана воеводи, та кож і синів його“²⁾). І по тій церемонії був пущений з військом на волю.

¹⁾ Лист маемо в копії з володимирських книг, вид. в Архиві Ю. З. Р. III. І ч. 19 і в дефектнім виді Listy St. Żółkiewskiego ч. 15; неважаючи на свою дефектність, се виданне справляє одначе деякі помилки володимирської копії (я їх використав в сій виписи).

²⁾ Listy ч. 16.

Косинський корив ся одначе на те тільки, аби ціло дістати ся з своїм війском на Низ. Своєї обіцянки — скинути Косинського, козаки не сповнили; він зістаєть ся атаманом і лагодить ся зараз до нового походу на Україну, — ще з серйознішими замірами ніж перед тим, коли вірити реляції побідника Олекс. Вишневецького. Вишневецький писав, що сим разом Косинський думав не про спустошення панських маєтностей, а про те щоб „вивернути до ґрунту все пограниче і нас усіх побити“. Що розумів він під сими хоч і старшпими, але досить неясними словами, лишаєть ся сумнівним: чи підозрівав він в Косинським заміри опанувати східно-полудневу Україну і завести там новий лад без холопа і без пана, під козацьким реґиментом, чи тільки бояв ся загальної різанини. І розумієть ся, другий сумнів — чи дійсно Косинський мав такі заміри, які росписує отсе кн. Вишневецький. По його словам Косинський „з війском своїм присяг ся на те, щоб з турецькими і татарськими військами спустошити землі коронні й помагати псам поганським опанувати корону, і хан кримський має з ним післати військо своє, а Косинський за те обіцяв йому воювати землі королівські. На се він присяг і в. кн. московському з усім своїм війском і піддав йому вже все пограниче, більше як на сто миль на тих границях; і в листі своїм до них великий князь московський писав себе царем запорозьким, черкаським і низовським і післав на Запороже сукно і гроші“¹⁾.

Грандіозно все се виглядає, і дуже б інтересно було мати в Косинським дійсного репрезентанта таких ідей, таких соціальних і політичних плянів, — попередника козацьких вождів XVII в. в їх плянах широкої боротьби против шляхетського польського режіму, опертої на союзах з відвічними ворогами і суперниками річи посполитої, для перестрою суспільного ладу України. Тільки знов неспевність, чи не додав тут Вишневецький чогось, щоб збільшити вагу своєї побіди над Косинським; що де що напустив він сюди і з непорозуміння, се певне; ті грізні московські претенсії оперті на очевиднім непорозумінню: на згадці в царським титулі черкеських князів і низовської землі (Черкесів кавказьких і Низу волзького). Та в кожнім разі інтересно се, що так би сказати в повітрі носили ся гадки хоч би про можливість з боку козачини плянів, які кількадесять літ пізнійше стали перспективами і плянами вповні реальними. Коли ми пригадаємо зносини козаків з московськими царями в 1550 — 1580 роках, недавні пропозиції ханови помочи від козаків в 1580)-рр., всі ті оповідання про розтяганне козацької власти і юридикції над шляхту на Укра-

1) Listy Żółkiewskiego ч. 19.

ні в попереднім році, то в оповіданнях Вишневецького, поза деякими перебільшеннями і непорозуміннями, властиво не знайдемо багатого недорічного або неправдоподібного. Що московське правительство мало зносини з Косинським, се навіть знаємо певно: весною того року до нього була вислана царська грамота з порученням, аби разом з козаками донськими слідив за кримськими Татарами в інтересі Москви¹⁾. Але чи було що більше в тих зносинах — якісь проби оперти ся на московській помочи з боку Косинського — того не знаємо.

По словам Вишневецького Косинський вибрав ся був весною (в маю 1593 р.) з двотисячним козацьким військом і арматюю й потягнув під Черкаси. Чого він тут хотів, Вишневецький близьше не поясняє. Сучасники Гайденштайн і Бельский кажуть, що Косинський гнівав ся на Вишневецького за поміч Острозьким і тому від нього хотів почати; можемо додати до сього, що Вишневецький і в рокитнянську історію був вмішаний²⁾, — а козаки з ним як з черкаським старостою теж мали довгі і давні рахунки. Так чи инак, Косинський сям разом хотів зачати від нього. Вишневецький оповідає, що Косинський, приступивши під Черкаси, почав обстрілювати місто, вночі сподівали ся від нього штурму і Вишневецький за ліпше взяв його випередити й несподівано напав на Косинського з міста. В битві, в замішанню згинув сам Косинський, а його товариші, збентежені тим, подали ся чим скорше на Запороже, до війська³⁾. Бельский і Гайденштайн оповідали инакше: що Косинський, випередивши військо, віхав до міста і з ним кілька сот козаків; зачав в корчмі гуляти і тут його п'яного забили слуги кн. Вишневецького. А за тим стали громити й козаків і їх згинило до півчвертаста⁴⁾. Хоч оповідання Вишневецького авторитетнійше, але щось воно не мусіло бути так просто і чисто з тим, як він оповідає — така собі звичайна битва; мусів бути там якийсь елемент підступу, засідки або чогось такого. Се дає дорозумівати ся й страх Вишневецького перед козацькою пімстою, і пізнійше признане право своякам Косинського і його товаришів судом доходити свого на Вишневецьким⁵⁾.

Допосячи Замоискому про свій тріумф над Косинським, Вишневецький просив його вилинути на короля, щоб українське пограниччє було захищене військом, бо грозить йому пімста від Запорожців. „Найневійша річ, що ті зрадники — а їх за порогами єсть понад кілька ти-

1) У Соловйова VII с. 625.

2) Див.вище, с. 182.

3) Listy ч. 17.

4) Bielski с. 1691,

5) Угода як вище.

сяч — захотять мстити ся і спустошать сю Україну, злучивши ся з Татарами“. Просить также, аби до пограничної шляхти видано універсали, які б, крім подяки за поміч, нею вчинену вже, захотили б її „не показувати ніякої зради до короля і рчи посполитої і не тікати від мене і від сього погранича, але зо мною боронити границь держави, не жалуючи свого життя“ — бо инакше від тих „проклятих людей“ (козаків), „а через них — і від заграничних король не матиме спокійного пановання“, додає він для ліпшого переконання. Ох, як бачимо, дуже не весело почував себе черкаський староста від свого тріумфу над Косинським.

Його горячі поклики до правительства за помічу полишили ся без результату. Правда, сойм зібраний на місяць май, устами Замоїського висловивши подяку Острозькому за приборканне козаків¹⁾, ухвалив завести певне військо на Дніпрі, яке б боронило своєвільникам нападати па сусідні землі; козаків і всяких своєвільників, що збирають ся в купи й чинять насильства, проголошено за бунтівників, дозволено на них без всяких судових процедур уживати війська і в обороні своїх маєностей наступати оружною рукою, і всяка одвічальність за забитих в таких бійках людей, хоч би й шляхтичів, знімала ся вповні²⁾. Але все се не давало ніякої реальної помочи для оборони від козаків. Тим часом літом 1593 р. вони зовсім серіозно посунули на Подніпрове. Разом з ними Татари впали на Волинь; говорили, що то їх козаци підмовили і напустили саме на кн. Острозьких — тому, мовляв, і кошем вони стали під Константиновим і найбільші шкоди в Острозьких маєностях починили. Шляхта місцева була то на соймі то на трибуналї, й Орда набравши полону „пшла й шаблі виїнятої против них не побачивши“³⁾. Козаци тим часом рушили на Черкаси. Сили їх мусіли бути дуже значні, і Вишневецький по недавніх тріумфах мусів зложити пиху з серця й шукати порозуміння. Скінчило ся такою характеристичною капітуляцією українського віце-короля перед козачиною:

Покій вічний і непорушний уставляєть ся з обох сторін. Боршно, човни й коней (забраних очевидно у козаків) п. староста черкаський має вернути козакам, і коли б пізнійше котрийсь товариш з війська запорозького пізнав щось свого в староствах Вишневецького, то може доходити своїх прав до того. За смерть Косинського,

1) У Немцевіча Dzieje panowania Zygmunta III, вид. Туровского I с. 135.

2) Volum. legum II с. 344.

3) Бельский с. 1700—1.

Шалевського і Снятовського їх свояки можуть судом доходити свого. Всі козаки, які за весь час тих замішань були при кн. Вишневецьким або в його війську, — їм прихід і одхід має бути свободний як тут (на волости) так і за пороги, до війська козацького, як би хто схотів, і не має бути ніякого дорікання їм ані шімсти (амнестія).

Майна по померших товаришах козацьких урядники старости — підстарости і городничі не мають забирати на старосту черкаського, але має воно діставати ся по праву дідичному жінкам, дітям і своякам їх.

Козаки, приходячи з Низу до староств п. старости коли б то не було, мають мати вільний прихід і одхід, але ті що будуть приходити, мають вибрати зпоміж себе старшого, який би чинив справедливість над ними за проступки¹⁾.

Останні точки вказують на якісь хронічні напруження в відносинах між Вишневецьким і козачиною (побиранне відумерщени, заборонене грамотою Баторія, недопусканне своєвільних козаків з Низу до городів). Вишневецький обіцяв знести сі репресії й відкрити козакам вповні свободну дорогу. Було се по останніх ухвалах сойму досить несподіваним. Біскуп київській Верещинський, що займаючи ся колонізацією своєї Хвастівської волости, інтересував ся живо тутешніми справами, сповіщаючи Замойського про умову уложену з козаками, уважав потрібним оправдати Вишневецького. Не такий час, завважає він, щоб справді можна було взяти ся до репресій, ухваленних соймом на козаків: грозять напади від Татар, неясне становище Турка; добре б було, як би було можна очистити Україну від козаків, але зараз — „кепські часи“; хиба пізнійше.

Дійсно, хиба пізнійше, бо поки що козаки були повними хазяями в східній Україні, а військо коронне і правительство нічого не робило для приборкання їх. По своїй угоді з Вишневецьким козаки післали своїх післанців до Київа, щоб тутешній уряд гродський дав їм возного для посвідчення насильств і кривд, які вони мали від Вишневецького (себто хотіли здійснити ті права судового доходження, які їм забезпечила умова). Уряд київський — кн. Конст. Острозького, „не вважаючи на їх ролю послів козацьких“, арештував тих післанців, взяв на допит, на муки; оден і вмер на тих тортурах, другий лишив ся ледво живий; майно їх і иньших козаків поконфі-

¹⁾ Лист Верещинського до Замойського, виданий поки що у Стороженка Ст. Баторій с. 307; помиляеть ся він, толкуючи, що уставленне козацького суду в Черкасах опираеть ся на польським праві. Ні, се був імунітет, привілегія.

сковано. Почувши про се, військо козацьке з гарматою всею силою рушило човнами на Київ, „доходить справедливости на провинниках“. В Київі тоді була зібрана київська шляхта на рочках; почувши про козацький похід і не маючи способів боронити ся, вона рішила вислати своїх посланців до козаків, щоб намовити їх, аби не йшли на Київ цілим військом, а вислали тільки свою делегацію для розслідування справи. Посланцями були Верещинський і кн. Кирик Ружинський, що з братом Михайлом також був ватажком козацьким в 1580-х роках отже був для козаків ніби свій чоловік. Як оповідає Верещинський, вони виїхали козакам на зустріч на усте Либеди, але вночі їх наїхали „калаури“ козацькі і думаючи, що то сторожа київська, ледве їх не порубали. Але біскуп впав на гадку, щоб дати козакам пізнати, що то не сторожа, казав — своїм музикам грати на жоломийках (w szalamaie) псалом „Воспою Господеви въ животѣ моемъ“, і се справді виратувало їх. Коли прийшло козацьке військо, Верещинський з Ружинським пробували відмовити козаків від походу на Київ, але вони не згодили ся післати делегатів, кажучи, що з сими послами було б те саме що і з попередніми, і пішли Дніпром і суходолом на Київ; а було їх коло чотирох тисяч. Шляхта розбігла ся, „не хочючи з урядом замковим пити того пива, яке він наварив“; уряд замковий з міщанами замкнули ся на замку. Але кінець кінцем прийшло до згоди без розлитя крови, і навіть без стріляння, як за певняє Верещинський в своїй реляції. Козаки згодили ся на окуп за вчинені їм кривди: заплачено їм 12 тис. золотих, і списано з ними „угоду“ (на жаль не маємо її); вона запезпечала „вічний покій і перемире“ з козаками, як і черкаська, і правдоподібно забезпечила козакам більше менше тіж права, що й черкаська угода з Вишневецьким¹⁾.

Тим часом похід козаків і утеча шляхти з Київів сильно наположили сусідню шляхту волинську, і спеціально князів Острозьких: їм очевидно вже привиджував ся новий козацький похід на Волинь. Волинська шляхта, зібрана в Володимирі на виборі делегатів до трибуналу, зі страхом приняла відомість, що козаки „до столиці воеводства киевского зъ арматою войною втягнули, згромажати и тамъ осести хочуть“, бо з того була б і Волини велика небезпечність. Тому дала кн. Острозьким повновласть, аби слідили за козаками і в потребі скликали шляхту: шляхта обіцяла, що на кожний поклик їх ставить ся, куди вони скажуть²⁾.

1) Реляція Верещинського — *Listy St. Żółkiewskiego* с. 28 — 30.

2) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 21.

Небезпечність присувала ся на Волинь і з полудня — від Браславщини (може її розуміє волинська шляхта згадуючи, що від козаків також „часу недавно прошлого небезпеченства и шкоды великие въ краяхъ Подолскихъ стали ся“). Тутешні козацькі розрухи були особливо тим небезпечні, що з козаками тут накладало й мішанство браславське, так близьке до них всім складом свого життя, — тим часом як в подніпрянських замках воно не виходить з послухності своїм старостам. З пізнійших звісток довідуємо ся, що провідником чи визначним учасником сих браславських розрухів був Наливайко, але скупі відомости, які маємо в листі Жолкевського з 25 падолиста 1593 р. не згадують про нього ще. Жолкевського про тутешні розрухи сповіщав браславський староста Струсь, описуючи їх дуже грізними рисами, в дусі реляції Вишневецького, і зробив на Жолкевського сильне вражіння. „Пан староста браславский дуже збентежений своеволею й бунтами тих злих хлопів“, писав Жолкевський Замойському; „пильно потребує ласки, ради й ратунку вашої, бо за противленнем і бунтованнем тих хлопів (розуміють ся очевидно браславські міщане, разом з козаками) трудно йому сповняти свої обовязки в відправлюванню святої справедливости (суду): приходять ся йому, їздячи туди (до Браслава), зберати великі збори, стережучи ся їх буйности і своевільства. Я радив п. старості — і з свого боку буду того пильнувати — щоб якось по доброму привести їх до послухности; але як би далі з їх боку був такий непослух, прошу дати науку — що в таким разі робити далі. Я маю відомости, що вони присягли ся не допустити там жовнірам квартир (leżey), а мабуть і у кримського царя їх післанці бувають. Такий у них непослух (црор) і своевільство, що вже не уважають зовсім ані на Бога ані на короля ані на що иньше. Треба б завчасу тому запобігти, аби з того чогось гіршого не стало ся. Як мені казав п. староста, сила їх там слабка, тільки завзяте велике“¹⁾.

Цікаво при тім почути, що аж сї жалі й відомости Струся змусили Жолкевського вперше задумати ся над козацькою справою, над сими українськими своевільствами. Се тоді як уже цілих два роки (1592 і 1593) східно-полуднева Україна була ареною козацького господарювання; потім як козаки опановували державні замки, забирали гармати, давали правдиві битви старостам і шляхті. Так мало займали тутешні справи вищу адміністрацію польську. Аж тепер Жолкевський довідуєть ся про різні накази королівські в справі козачини, від Баториєвих почавши аж до недавніх, з 1590-років, що

¹⁾ Listy ч. 22.

казали війську коронному, як ми бачили, без всяких правних попередур громити своєвільних.

Ситуація на Україні справді ставала все грізнійша. Спеціальні причини ще причиняли ся до напливу козачини з Низу в „волость“: Татари громадили ся в великих масах в степах, потравили тут пашу, і вкінці знищили запорозькі укріплення на Запорожю, скориставши з того що козачина вся рупили звідти¹⁾. Але на хвилю нові комбінації заграничної політики притягнули до себе увагу козачини й відтягнули їх сили від української „воласти“, звернувши в експедиції заграничні.

Уже з 1590 р., коли Туреччина закінчила війну з Персією, стало рішучо заносити ся на велику війну між Австрією й Туреччиною за Угорщину. Невважаючи на те, що останніми часами (від згоди 1568 р. властиво) Австрія платила з своїх угорських земель рікрічний „почесний дар“ султанови в висоті 30 тис. дукатів, напади з турецького боку не переривали ся, й було очевидно, що як тільки турецьке правительство упораеть ся, податливість і пасивність Австрії не відборонить її від нової атаки з боку Турків. І хоч формально війна була проголошена тільки літом 1593 р., але фактично вона вела ся вже скорше і австрійське правительство мусіло розглядати ся за союзниками і засобами против найстрашнійшої військової сили тодішнього світа.

Обставини складали ся так, що з заходу можна було що найбільше сподівати ся тільки грошевих підмог; военну поміч давав тільки папа. Приходило ся шукати помочи на сході, й австрійський двір силкуєть ся притягнути до своєї боротьби з Туреччиною Московщину, Польщу, Семигород, Молдаву. Серед сих заходів довідуєть ся про военні контингенти козацькі й заходить ся коло нього, щоб і їх притягнути до участі в боротьбі з Турками і їх помічниками Татарами.

Уже зимою 1592/3 р. чи найдалше—в початках весни 1593 р. до австрійського правительства звернув ся якийсь козацький висланник, заявляючи свою готовність прийти на Угорщину і „служити против Турок“. Чи був то висланець справді запорозької козачини, що стояла тоді під проводом Косинського і воювала з Острозьким, а потім Вишневецьким, не знати; може скорше був то висланець шляхетсько-козацьких авантюриків, як і пізнійший Станислав Хло-

¹⁾ Listy c. 32 — 3.

піцкій і той Валіцкій, що потім про посольство Хлопцікого оповідав¹⁾). Австрійське правительство, маючи очевидно деяке поняття про двозначне політичне становище козачини, не схотіло на сліпо ангажувати себе й сього першого післанця відправило ні з чим. Але свому послу Вакеру, висланому весною 1593 р. до Москви з тим, щоб притягнути її до участі в боротьбі з Турцією, між иньшим поручило воно запитати також, чи не буде московське правительство противити ся замірам австрійського правительства „прийняти козаків і післати їх против турецького султана“. Московське правительство потішило посла обіцянкою підтримати Австрію против Турків, а що до козаків сказано йому, що до них Москва нічого не має; при тім характеризувано їх як людей дуже користних для партизанської війни, але своєвольних і непевних²⁾). Тоді при новім посольстві в Польщу, при кінці 1593 р., тому ж Вакеру поручили також довідати ся там щось ближше про козаків, але потайки, не звіряючи ся особливо Замойському, як чоловіку неприхильному антитурецьким планам³⁾). Що польське правительство не признаєть ся офіціально до ніякої влади над козаками, се мусіли знати на австрійським дворі і тому про згоду питати не поручали, а хотіли, очевидно, вяснити тільки фактичні відносини.

Тим часем одначе Януш Острозький, що мав зносити з Угорщиною, вже в вересні 1593 р. почав через свого білоцерківського підстаросту, звісного нам кн. Курцевича, заохочувати козаків в службу цісареві: обіцяв їм по 20 золотих і сукно на кожного кінного воїяка, але жадав, щоб мали з собою артилерію — 24 гармати полеві, себто — щоб ішли усім військом; так доносив Замойському на початку жовтня Верещинський⁴⁾). Про се, очевидно, балакали між собою козаки в Києві, під час своєї „окупації“ кийвської, і тут, почувши сї розмови, оден з категорії тих шляхетсько-козацьких авантюриків, якийсь ближше нам незвісний Станислав Хлопцікий задумав зробити собі з того аферу⁵⁾). Він пустив ся в Прагу на цісарський двір і тут заявив, що приїхав в ролі посла від низових козаків: козаки маючи

1) Витяги з документів при статі Барвінського, дод. П.

2) Памятники дипломат. сношеній древней Россіи I с. 1282. Соловйов VI с. 594.

3) Дод. I до статі Барвінського.

4) Listy с. 32.

5) Tagebuch des Erich Lassota с. 215. Я звязую пляни Хлопцікого з сею місією Курцевича (досі якось не зауваженою) з огляду на те як хронологічно і топографічно сходять ся оповідання Верещинського і Микошинського.

8 до 10 тисяч війська беруть ся ударити на Татар, що вибирають ся походом на Угорщину, — сим нападом вони відвернуть їх від походу. З сеї пропозиції австрійське правительство рішило скористати не чекаючи вістей з Польщі. Хлопіцкого формально прийнято в службу, приведено до присяги й вислано до козаків з цісарською корогвою й трубами і листом до них, з закликом воювати Турків. Осібно з своїм агентом Лясотою правительство австрійське післало в дарунок козакам 8 тис. дукатів і поручило йому ближе порозуміти ся з ними що до операцій против Турків¹⁾.

Разом з тим подібні ж заходи з свого боку, зовсім не залежно від австрійського правительства, чинив папа Климент VIII, що дуже близько до серця приймав угорську справу і також перейнятий був плянами східньої ліги против Турків. Ще в 1580 р. через польську нунціатуру козацькі ватажки подавали папській курії пляни грандіозних воєнних операцій на Турка²⁾; тоді вони лишили ся без результату, тепер папа задумав скористати ся з них. В осени 1593 р. вислав він свого нунція хорватського священника Комуловича, чи Комулея (в латинській формі), поручивши йому клеїти ту лігу і між иньшим взяти на службу против Турків козаків. Він мав заохотити їх до війни — на се дано йому дві булі, одну адресовану до козаків, другу до їх гетьмана (саріпанеус). На задаток, коли б того киче добивали ся, мав він дати їм 12 тис. дукатів, а решту — як уже розпочнуть війну³⁾. Але маршрут Комуловичу дано при тім досить незручний: звернути ся до арциб. Соліковського, потім до Януша Острозького, а до самої козачини Комулович так і не знайшов дороги. Про Запорозжців довідав ся, що вони стережуть Татар на устю Дніпра, і туди не відважив ся їхати. З Камінця війшов в переговори з „иньшими козаками“, числом півтретя тисячі (мабуть Наливайковими)⁴⁾, хотів привести до спільних операцій їх з господарем молдавським,

¹⁾ Tagebuch с. 192—3 і 211 і далі.

²⁾ Про се статя Боратинського *Kozacy i Watykan* (Przegląd polski 1906, жовтень); акти не видані.

³⁾ Акти до місці Комуловича видали Пірлінг і Рачкі в *Starine* загребської академії: *L. Komulovića izvještaj i listovi o poslanstvu njegovu u Tursku, Erdelji, Moldavsku i Poljsku* (т. XIV), і потім ще додав додатки Пірлінг п. т. *Novi izvori o L. Komuloviću* (т. XVI); іструкція йому в сих додатках, ч. 4, також в *Рус. истор. библиот. т. VIII і Hurmuzaki Dokumente III. I*; булі у Тайнера *Vetera monumenta Poloniae III* ч. 211.

⁴⁾ Еварницький на здогад назвав сього козацького ватажка Микошанським (П с. 101), і пізнійші дослідники, не мавши перед очима реляції Комуловича, а думаючи, що Еварницький з неї взяв імя Микошанського, повторили се за ним.

але той собі таких союзників не бажав, бо бояв ся їх погромів, і так з тих переговорів нічого не вийшло¹⁾. Кінець кінцем Комуловича справили до недавнього козацького „старшого“ Мик. Язловецького, і з ним він уложив таку умову: за ціну переданих йому тих 12 зол. Язловецький обов'язав ся до трох місяців іти або в Татарські краї або напасти на Татар, коли вони вертатимуть з Угорщини²⁾.

Можемо собі представити, як сі всі пляни, переговори, поголоски, сі папські й цісарські дукати, корогви й труби розворушили козацтво й який горючий матеріал кинули між нього.

Уже в грудні 1593 р. вибралось козацьке військо на турецькі дунайські міста, пройшло через Волощину, напало на Джурджево й трапивши під час ярмарку, набрало там здобичи, спустошило околицю й вернуло ся щасливо; Турки й Волохи вибрали ся догнати, але до Дністра не нагнали, а за Дністер перейти не відважились. Провідником сього походу польські джерела називають Григорія Лободу, що перше виступає тут як козацький ватажок, а козацьке військо рахують на три тисячі³⁾. Але був се поход здаєть ся — добровольський, бо військо запорозьке до його не признавалось⁴⁾. Воно рушило ся доперва на весну 1594 р., коли на Запороже прийшла цісарська грамота, післана з Хлопцьким і вислана ним туди на перед. Щоб показати свою службу цісареві, як казали козаки, військо козацьке зараз же, в марті того року, вибрало ся походом на Білгород, де громадили ся тоді турецькі війська до походу, погромило місто й побило багато Турків — півтретя тисячі вояків і вісім тисяч простого люду⁵⁾. Потім, в маю, коли Хлопцький привіз цісарську корогву й інші клейноти, рішено було вчинити новий похід. Кримський хан тоді рушив з Криму на Угорщину, й рішено було погромити його на переправі через Дніпро (пригадуємо, що се був плян Хлопцького, предложений цісареві). З ним рушив гетьман Богдан Микшинський на 50 човнах з 1300 козаків. Але орда йшла дуже великою масою (було 80 тис. людей, як оповідав взятий „язик“), а переправи стерегли турецькі кораблі, так

1) Komulovića izvjestaj ч. 8.

2) Ibid. ч. 8 і квіт Язловецького тамжо на с. 111.

3) Бельский с. 1707—8, Гайденштайн с. 304, Archiwum Sapiehów ч. 109 реляція Вакера—дод. II при статі Барвінського; Барвінський мабуть через недогляд зве (с. 4) провідником походу Наливайка.

4) Tagebuch des Lassota с. 216—7, 220—1; можливо одначе й те, що не згадувало воно про сей похід тому, що не мало ще формальної цісарської інструкції тоді.

5) Tagebuch des Lassota с. 216—7, 220—1; провідником сього походу Лясота називає Лободу (с. 215).

що козаки бити ся з ними бились, але не допустити переправи не здужали. В червні приїхали посольства — московський посол з дарунками і порученням, щоб козаки помагали цїсареві, і цїсарський (Лясота) з грошима і порученням, щоб козаки йшли через Волощину на згогін за Татарами. Сума привезена Лясотою як дарунок (8 тис. дукатів) розчарувала козаків — вони сподівали ся більшого і хотїли формальної службової умови, з певною річною платнею. Плян походу в Туреччину їм теж не сподобав ся: вони казали, що на се треба й більше людей — а їх було на Запорожю 3 тис. тільки, і коней треба, а їх нема, і щоб дістати, треба часу; ліпше піти на Перекоп, або на турецькі міста Кілію і Бабадаг, човнами. Як оповідає Лясота в своїй незмірно цікавій записці, ся опозиція виходила від старших і статочнійших козаків, тим часом як „чернь“ з початку була за згодою, а потім під впливом сеї старшини, стала також відмовляти ся. Нарешті рішено вислати до цїсаря послів з деякими трофеями, щоб умовити ся що до дальшої служби, а тим часом іти на Перекоп¹⁾.

Завданне — іти за Татарами на Молдаву й боронити їм переходу, не прийняте на себе Запорожем, на власну руку задумав сповнити Наливайко. Вже з весни він носив ся з гадкою іти походом на Татар і бажаючи злучити корисне з приємним, шукав фірми чи по просту сказавши — наємця для сеї кампанії. З квітня маємо його лист до гети. Замойського: він подає до відомости, що відпросив ся з служби кн. Острозького, прочувши про небезпеку, яка насуваєть ся від ворога св. хреста і всеї корони Польської, зібрав „немало товариства“ й віддає його й себе до розпорядження гетьмана: просить інструкцій, куди на того неприятеля має звернутись і де з військом своїм має мати кватирп²⁾. Та гетьмани були взагалі до козацтва настроєні і скептично і неприхильно, і очевидно, не схотїли взяти й Наливайка в службу³⁾. В маю-червні він то, очевидно, перемовлявав вже з Комуловичом що до служби на Турків. Сі переговори теж не привели до нічого, і тоді Наливайко з своїм військом,

¹⁾ Tagebuch des E. Lassota с. 211 і далі (переклад в Мемуарах вид. Мельник-Антонович).

²⁾ gdzieby szmy therz żywnosczy do czasu słusnego dosięgac mie li — Listy ч. 41.

³⁾ Z Nizowczv sic stantibus rebus nie zdą mi sie ni-wecz wdawacz, bo thesz y tak prętko — iessliby teraz Tatarowie szli, nie dosięze się ich, więcz y na constitucie y na obrazę kssiążąth patrząc, писав Жолкевский (Listy ч. 24): отже він не вважав за добре входити з козаками в які небудь справи, бо конституція проголосила їх за бунтівників. Пор. відзиви Замойського — дод. II у Барвінського: nullius pretii quidem esse, qui hodie hoc nomine censeantur.

з півтретя тисячі люду сам пішов на Волощину, переймати Татар в їх поході на Угорщину, деь в середині чи другій половині червня. Військо його було, розумієть ся, занадто слабе, щоб заступити Татарами дорогу, але йому удало ся сильно їх шарпнути й забрати кілька тисяч коней (3—4 тис.), як оповідали його післанці; з листу Наливайка до короля виходило б, що він погромив осади турецькі в околиці Прескан, на долішнім Дністрі¹⁾. Прочувши, що Запорожці не можуть за для браку коней рушити ся на Молдаву, Наливайко післяв своїх післанців на Запороже, заохочуючи до згоди й спільних операцій. Лясота був свідком сього посольства. Він каже, що Запорожці гнівали ся на Наливайка за те, що він під час волинської кампанії 1593 р. бив ся против них в війську Острозьких. Наливайко виправдував ся тепер перед Запорожцями, що він не міг инакше поступити, бо ся кампанія застала його в службі у кн. Острозького і він не міг від його відступити, але готов ставити ся на суд Запорожців: „коли чесне рицарство підозріває його далі в якійсь ворожнечі, то він сам особисто ставить ся в їх колі, зложить свою шаблю, буде виправдувати ся від усіх, і коли рицарське коло все таки признає його неправим, то він сам дасть свою голову відрубати його власною шаблею. Але він сподієть ся, що його вияснення їх вдовольять і його вважати муть на будуще своїм добрим приятелем і братом“. На перепросини він заявляв охоту поділити ся з Запорожцями своєю здобичею — дати їм 15—16 соток коней, захоплених від Татар²⁾. Кінця сього епізоду Лясота не оповідає, але очевидно, що помирненне наступило, бодай формальне, бо згодом починають ся деякі спільні операції Запорожців з Наливайківцями.

Тим часом гетьмани польські, погордивши козаками, приготували собі страшенну компромітацію. Не знаючи, кудю Татари будуть іти на Угорщину і боячи ся безпотрібно мобілізувати шляхту, щоб потім не стягнути на себе докорів, як би ся мобілізація була зайвою, вони не приготували нічого против Татар. А в липню (1594) хан, як казали — діставши велику суму від господаря молдавського аби не йшов через Молдаву, — пішов горі Дністром на Покуте, відти в Галичину, грабуючи, палячи, побиваючи людей. Перше ніж гетьмани стягнули свої війська і скликали сусідню шляхту, Татари пройшли аж під Самбір, і аж тут стрівши ся з військом, зручно умкнули через гори на Угорщину. Сей татарській похід викликав

¹⁾ Broel-Plater Zbiór pam. П с. 215; хронологічно означити події, розповіджені тут Наливайком, не легко, але в данім разі, здаєть ся, можна сей похід покласти на сей час з значною певністю.

з усіх боків страшенні нарікання й жалі на гетьманів. Дорікали за спустошення, дорікали за компромітацію: австрійське правительство заздалегідь просило не перепускати Татар через свої землі, й правительство польське рішучо обіцяло, що Татар через Польщу не перепустить, тим часом дозволили їм пройти в Угорщину тудою, де їх не сподівали ся зовсім, і се сильно погіршило шанси „наших християн“, як казали в Польщі¹⁾. Се наповнило бажанням пімсти польські круги, Замојського спеціально; він стає горячим прихильником ліги против Туреччини.

Язловецький, вдавши ся під той час до Замојського з своїм пляном походу на Татар за папські гроші (Комуловича), дістає згоду гетьмана — хоч той і не повладав великих надій на сей плян, вважаючи його занадто великим як на сили приватного чоловіка²⁾. Надії свої Язловецький покладав головно на козаків; Комулович подавав надії також на Волохів і Семигород, але се були пусті гадки. Хотів іти в Крим, погромити татарські оселі, полишені ордою. Але козаки відступили від нього на дорозі, й тоді Язловецький передумав — пішов на Білгород, бо се була легша справа. Та тут і власні люде його почали кидати й тікати, так що се шляхетське козакування на нічім скінчило ся — а з тим і папські та Комуловичові заходи на Україні³⁾.

Козаки натомість господарили в Волощині. Наливайко в своїм листі до короля так поясняє історію сього походу: „Не хочачи тратити час дармо і упускати нагоду спустошити неприятеля, пустили ся ми (Наливайко з своїми) під Кілію і прийшовши під Тегиню пішли штурмом; здобувши місто за божою помічю, вирізали ми не малу частину поганців, а частину забрали живцем. Спаливши місто, пробували ми здобути замок, але не могли здобути, і тоді розпустили загони: обернули в нівець огнем пятьсот і кількадесять сіл, побили не мало поганців, забрали ясиру (невольника) 4000 Турків, Туркень, Татарів, Татарок. Але господар волоський дав 7000 людей своїх в поміч поганинови і нас гонив з своїми людьми аж до переправи, відгромив здобич на перевозі і побив декого з товаришів“⁴⁾.

¹⁾ Бельський с. 1711—8, Гайденштайн с. 304—5 (пер. П с. 322—4), Listy ч. 28—34.

²⁾ Гайденштайн с. 307 (П с. 326).

³⁾ Бельський с. 1719 — 1720, Гайденштайн с. 307 (П с. 326). Судячи з листу Комуловича, похід Язловецького мав би місце десь в жовтні (октябрі) н. с. 1594 р. — Starine XIV с. 110, і з сим досить сходять ся оповідання Бельського і Гайденштайна.

⁴⁾ Broel-Plater II с. 215; помиляють ся, кладучи, сей похід Наливайка по пробутку в Барі.

Сей невдалий похід мав місце десь в вересні (сентябрі)¹⁾; на Українї оповідали, що в нїм мало згинути Наливайківців дуже багато — більше як півтори тисячі, і Наливайко задумав відомстити ся Волохам. Війшовши в порозумінне з Запорожцями, разом з Лободою вибрав ся він у новий похід, десь в жовтні (октябрі) 1594 р. „Ми відповіли йому на се (господареви), пише Наливайко в своїм листї, й прирікли то йому явно в його землі, й сповняючи свою обцянку і рицарське слово, вийшовши звідти (з Волощини), зеднали своє військо з Лободою і пішли разом на Волощину; там з ласки божї, в трох місяцях мавши з тим неприятелем битву, зазнав я великого щастя, в людях його починив йому такі утрати, що він уже не міг більше поправитись і видаючи гармати, мусїв шукати собі ратунку у втікачї. А ми зі здобичею, яку тоді здобули у неприятеля й занесли до Бару, і там не дали коням старітись, з з огляду на листи від його цісарської милости, а також панів воеводів семигородського, мунтянського і волоського — на жаданне тих християнських володарів, поїхали на поміч до неприятельських земель, як годило ся людям рицарським“²⁾. Польські історики оповідають про той великий козацький похід на Волощину більше; вони кажуть, що козаків було до 12 тис., під 40 більше меньше хоругвами, і між ними були дві цісарські корогви, прислані Рудольфом. Перейшовши Дністер під Сорокою, розбили господаря, що пішов їм був на зустріч, так що він мусїв тікати до Мунтян. Спалили Яси, попустошили цілу країну і вийшли за границю, коли воевода зібрав ся на них знову за помічку з Мунтян³⁾.

Мабуть не без впливу сього ефективного погрому наступила переміна в ситуації: господар молдавський Арон розриває з Турками й переходить на сторону цісаря, та укладає союз з воеводою мунтянським і семигородським против Турків. Козаки в сїй політичній комбінації брали дуже живу участь; сотник Демкович був спеціально висланий козаками на Молдаву, щоб узяти від господаря присягу на вірність цісареві; з другого боку цісар поручав господареві „порозумівати ся з козаками“ в дальшій акції⁴⁾. Польщу й Москву цісар

¹⁾ З скарги brasлавської шляхти виходить, що по сїм походї Наливайко прийшов в Brasлавщину в серединї вересня н. с.

²⁾ І. с. 215 — 6.

³⁾ Гайденштайн с. 307 (П с. 327), Бельский с. 1720. Бельский каже, що господар Арон дїстав поміч і від Турків, але се може й невірно, супроти розриву у Арона з Турками, що став ся слідом.

⁴⁾ Уривок з реляції Демковича у Кулїша Ист. возсоединенія П с. 429.

знову старався втягнути також в свою боротьбу з Турцією, але страх перед Турками в Польщі був занадто великий, і Замоийский хоч носився з гадкою походу на Крим, мусів обмежити ся оборонною тактикою¹⁾. Тільки Арон з козаками і з семигородською помічю розпочав кампанію против Турків. Лобода з кінцем лютого 1595 р. пішов на Волощину, вже в ролі союзників Арона; Наливайко рушив туди ж кілька тижнів пізніше²⁾. Козацькі сили рахували ся на 12 тис.³⁾ Наливайко так описує сю кампанію: „Стрівши ся з військом волоцьким під Тегинею й зложивши присягу, пішли ми на замок. Замку здобути не могли й звернули ся на Білгород, здобули там місто, кілька разів били ся з неприятеlem, поналили дуже багато сіл коло Білгорода, але замку не здобули й обернули військо на Кілію. Тут місто спалили, сіл також немало поналили на устях Дунаю, замок здобували дуже сильно, і були б таки й взяли, як би не оглядали ся на незгоду і зависть Волохів з Уграми (семигородськими), що скрізь нам була в великій перешкодї⁴⁾. Побоюючись зради від них, ми завернулись до дому, і в долині Ялцузі, шість миль від Кілії святкували великдень, звичаєм християнським. А відправивши там свято, приїхали щасливо в землю свою до Пикова“⁵⁾.

Тим часом повстанне Молдави і Валахії викликало великий турецький похід для приборкання непокірних підданців султанських. Турецьке військо спустошило Валахію і збирало ся на Семигород. Там доля чекала Молдаву. Се викликало велику тривогу в Польщі: бояли ся, що війшовши в Молдаву Турки пройшли б і на Україну; тим більше що козаки подавали тривожні вісти й про Татар. Тим часом возні сили польські були слабкі. Прийшло ся гетьманам польським „зложити пиху з серця“ й здати ся до козаків — дарма що на них тяжіли тепер різні провини і своєвільства. Скориставши з нагоди, що козацький полковник Сасько прислав з Браславщини вісти про Татар, Замоийский післав до козаків лист, закликаючи до служби й помочи; писав, що мають тепер добру нагоду вернути собі ласку короля і сойму, утрачену їх своєвільствами, і поручав їм взяти на себе Татар. Але козаки о ласку не дбали, а жадали платні і взагалі супроти того легковаження і несприхильности, яке показували їм

1) Гайденштайн 314—5 (II с. 340).

2) Сей похід Наливайка якось пропускають.

3) Листи Острозького у Кудіша I. с. с. 432—5.

4) Сі незгоди скінчили ся тим, що семигородський начальник арештував Арона і відправив до Семигороду — Гайденштайн с. 314—5 (II с. 340).

5) I. с. с. 216. Гайденштайн I. с., Вельский с. 1723.

досї гетьмани, не охотили ся до участи в їх плянах; польські хроністи толкували, що й не довіряли вони Полякам — очевидно супроти тих суворих постанов, що на них тяжили — і се також можливо. Замойський відписав, що перше ніж говорити про заплату, козаки мусять заслужити пробачення своїх вин, а тоді просити грошей і сукна. Тоді Сасько відповів, що на війну таки не підуть, і пішов з Браславщини на Дніпро¹⁾. Наливайко вибрав ся походом на Угорщину, мовляв за якимсь листом від цїсаря. „Давши коням три тижні випочити і не маючи діла в державі вашої королівської милости — писав він королеви — а не звикши дармувати, пустились ми до землі цїсарської, за писанням від й. м. цїсаря християнського. Там не малий час ми служили — не за якісь гроші, тільки з самої нашої рицарської охоти, але зрозумівши, що Мамутеля веде з воеводою семигородским інтриги против вашої кор. милости, посилася людей короля (ерцгерцога) Максиміліана семигородському воеводі в Волощину против пана канцлера (Замойского), — я, будучи підданим вашим королівським, не стерпів того довше. Не прикладаючи свого серця до грошей і дарунків у тій державі (цїсарській) і не даючи себе потягнути лакомству, я не загавав ся довше там, але діставши певну вість, що пан гетьман (Замойський) пішов з військом на Волощину, зараз, не гаючи ся, з тих країв скоренько пішов на службу отчині своїй — вважаючи скрізь за обовязок їй служити. Просто з гір дав я листом п. гетьманови знати про себе і довідував ся, чи не потрібує він мене в тім краю. Але п. гетьман відписав нам, що йде до землі Волоської не для війни, а для иньших справ“²⁾.

Так само, коли Запорожці відмовили своєї участи в поході офіціальнім, на власну руку пішли під Тегиню громити Турків, Замойський післав до них остереження, що їх там не потрібує, і жадає, аби зараз ішли собі на Низ, инакше буде з ними поступати як з ворогами. І ті пішли на Поділе³⁾.

Замойський хотів ужити козаків на Татар, але не хотів їх у Волощині, де задумував тонку, більш дипломатичну, ніж военну акцію. Він стояв на тім, що боронить границь річи посполитої, але

1) Archiwum Radziwillów s. 117, Гайдентштайн с. 316 (II с. 342), Бельський с. 1728—9.

2) Лист Наливайка — Броель-Шлятер II с. 216, пор. Гайдентштайна с. 327 (II с. 363), Бельського с. 1743.

3) Archiwum Rdziwillów s. 117, Гайдентштайн с. 319 (II с. 349 — лихо переложено); що до хронології, то Замойський каже, що сей похід був *jeszcze za lata dobrze*, отже не під час переговорів з ханом; инакше розуміють се в літературі.

не нарушує згоди з Турками. Осмілений повною безборонністю Волощини, він ввійшов в її границі, вислав відси останки семигородського війська і посадив на господарстві одного з волоських бояр Єремію Могилу, що пробував довгий час на Україні й одержав від польського правительства права горожанські й шляхетські. Він мав бути формальним васалем польським, коли б на се пристала Туреччина, а як ні — то фактичним польським підручником, буфером між Польщею й Туреччиною; сього Замоийский рішив добити ся від Туреччини, щоб Молдава зістала ся васальною державою, а не була обернена в просту турецьку провінцію, як задумували тепер в Царгороді. Наслідком опізнення хана, головні сили турецькі не вирушили на Молдаву, і Замоийский в своїм укріпленім таборі міг поставити ся против кримської орди й невеликого помічного полку тегинського бей; замість рішучої битви прийшло до переговорів і уложення згоди з ханом і беєм; разом з тим Могила через екзарха Никифора ввійшов в порозумінне з турецьким візиром: турецьке правительство годило ся признати Могилу господарем молдавським, своїм васалем¹⁾. План Замоийского був таким чином осягнений, відносини до Туреччини й Криму поладнані, Молдава в особі Могили перейшла під фактичний протекторат Польщі.

Се вносило важні переми́ни в відносини до козачини. Досі военні операції козацькі, звернені против Татар і Турків, могли бути до певної міри навіть користні з становища польської політики; тепер в інтересах сеї політики треба було зробити кінець їх походам на Турків і Татар, щоб не псувати відносин, не викликати нападів на Україну; так само треба було лишити в спокою Молдаву, раз вона перейшла під польську протекцію. З другого боку поладнання відносин на полудневій границі більше можливости давало польському правительству звернути пильнішу увагу на козачину, на „українне своєвільство“. Як ми бачили, ще сойм 1593 р. поухваляв дуже грізні постанови, проголосивши козаків за „бунтівників і ворогів держави“. Але сі ухвали зістали ся на папері, а козаки всі сі роки були повними хазяевами на всім українським пограничю, від східнього Поділя до Дніпра. Розьвартирювали ся тут, де хотіли, збирали контрибуції й припаси на виживленне і взагалі поводили ся як у якімсь окушованім краю, а місцеві урядники й пани мусіли тихо сидіти й кори-

¹⁾ Гайденштайн с. 319 (II с. 343—6), Бельський с. 1728—41, витяги з недрукованого матеріалу у Жуківича Сеймовая боротьба с. 177 і далі.

ти ся, та запобігати ласки козацьких ватажків. От напр. які цікаві відомости подає Як. Претвич з Варщини, де козаки розквартирували ся зимою 1594—5 р., між двома походами в Волощину:

„Третій день, як віхали вони до Бару — сам Лобода став в місті Польським, з Хлопцієм; на Черемиським місті поставили Наливайка з кількома сотнями коней; в Руським містечку, що під замком, стало до двох тисяч людей. Вчора мали раду (кою) і на ній постановили розставити добру сторожу, щоб ніоден чоловік не прибув і не вийшов з міста без їх відомости; кінну сторожу сильну мають розставити паоколо себе; навкруги до маєностей наших мають росписати свої універсали, щоб ми їм туди посилали всякі запаси; а у того що зістав ся на замку як намістник старости допоминали ся реєстрів усяких доходів. Який там страх, як люде з своїх домів тікають, куди можуть, того й описати не можу — і коли не буде ласки божої, а поради від короля і старання від вас (гетьмана), пограбують і зубожать нас усіх“. До листу приписка: „за дві години по написанню прийшла до мене звістка, що ті розбійники скінчили списувати осади (для контрибуцій, очевидно) під Зиньковим, в двох милях від мене“¹⁾.

Який переворот в тутешні відносини вносила козачина, особливо характеристичні ілюстрації сього маємо з Браславщини. Вже з осени 1593 р. чуємо про великі клопоти, які браславський староста мав з міщанами, „з своєвільством і бунтами тих злих хлопів“²⁾. Козачина, що розгосподарила ся в сих краях в тих роках, служила неустанним ферментом для дальшого опозиційного руху. Головно тут гостив Наливайко з своєю козачиною і між иньшим зводив рахунки з Каліновскими, як оповідає сам про се в листі до короля: „п. Каліновский моему батьку, котрого я одного мав, без усякої причини ребра поломав, і таким чином батька мого зігнав зі світа, а я за сю велику кривду, від якої вже більшої мабуть і не може бути нікому на світі, не будучи свідомим правних способів і не маючи коштів і накладів, потрібних для процесу, як чоловік бідний (chudy rascholek), признаюсь до того — постановив був над ним помстити ся способом „худопахольським“³⁾. Здогадують ся, що в осени (вересні) 1594 р., по невдалім поході на Молдаву Наливайко знову прийшов

¹⁾ Listy Żółkiewskiego с. 60.

²⁾ Listy Żółkiewskiego с. 39. Поправляють дату сього листу на 1594 р., але не бачу тому причини — пор. иньший лист Жолкевского ів. с. 46.

³⁾ Broel-Plater II с. 215. Сучасник Як. Пшонка в своїх записках (рукоп. бібл. Осолінських № 60 с. 261) згадав сей епізод як початок Наливайкових своєвільств: замість громити Татар він согор-

у Браสลівчину, де пробував і перед сим походом. Козаки розложили ся тут і казали шляхті давати їм „стацію і помірне, та по селах наших вибрали собі з стад коней — по кілька сот коней, як і тоді як ішли до Тегині, також волів, яловиць цілі череди“.

Шляхта була з початком вересня зіхала ся до Браสลаву на сесію земського суду, але перервала сесію й розіхала ся, тому що Наливайко прислав якісь грізні листи. Потім довідавши ся, що Наливайко не має при собі багато війська — бо мовляв його сильно погромили в Волощині, а багато козаків розійшло ся від нього до дому, задумала шляхта поставити ся. Зіхавши ся на депутатські вибори до Винниці, рішила їхати всім разом, оружною рукою до Браสลаву, щоб там відбутт сесію земського суду, а властиво — здобути собі місто, що опанували ворохобники мішане з козаками; козакам ухвалила відмовити стації — мовляв побоюеть ся, щоб за се потім на неї не впала кара — „абыхмы мы также помочниками Наливайку не были поличоны“. Мішан через своїх послів заспокоїла, щоб вони не дивували ся сьому походови, бо шляхта їде тільки на свою сесію браславську нічого більше. Але коли шляхта з своїм походом прийшла під Браслав в ночи, на ночлігу під Браславом напали на сей шляхетський табор браславські мішане з Наливайком і його козаками. „Війт браславський Роман Тишкович, з бурмистрами й лавниками і з усім посіпльством, маючи в поміч собі того безбожного чоловіка Наливайка з його дружиною, скоро по півночи напали на нас, побили, помордовали“, декого забили на смерть, иньших покалічили, пограбили, забрали коней, шати, наготовлені до суду документи й розпорозили шляхетський табор на чотири вітри¹⁾. Після сього погрому своєвільні браславські мішане стали повними панами міста; вони взяли замок, забрали армату, понищили гродські й земські акти.

Таке народовласте браславське потягнуло ся мабуть до самої весни 1595 р., коли Наливайко з Лободою вибрали ся на Волощину; староста Струсь, здаеть ся, був собі вернув браславський замок, принаймні судячи з одного сучасного листу Социгі. Але з Во-

tem suam vertit in latrocinium ac rapinam, primum enim vastavit oppidum (прогалина) Kalinoviі arceque potitus omnia diripuit suisque divisit, quod cum ei succederet nec ob id facinus penas daret, maiora tentat multosque sibi similes aggregat, tum demum Luckum tum temporis nundinas celebrantem spoliat, Lituaniam ingressus Sluckum et alia quamplurima oppida vastat et ex praeda sic locupletatur, ut aliquot milia hominum suo stipendio sibi ordinat carque Nalevay nominari iussit.

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 22.

лощини прийшов назад Наливайко і знову розложився „кошем“ в Браславщині й заволодів замком. Аж літом рушило на Україну польське військо з гетьманами, і Жолквський прислав з своїм ротмістром королівський мандат, де король поручав йому приборкати непослушне міщанство. Перед грозою військової експедиції браславська міщанська республіка капітулювала: віддала замок з гарматою й актами назад свому старості і обіцяла нагородити всі шкоди¹⁾.

З інших місць маємо звістки звичайно тільки про контрибуції козацькі, які переходять часами в прості грабунки; соціально-політична сторона цього козацького господарювання пропадає. Так в київському Поліссю господарить частина низової козаччини під проводом Полоуса. Маємо пізнішу згадку козацьку про се, що Полоус, „відступивши від Лободи, пройшов горі Дніпром і там ходив з своїм полком, вибрав стацію й чинив наїзди на шляхетські дома“²⁾; в квітні 1595 р. маємо його лист з Мозиря до Радивиля, де він потішав його, що хоч чинить шкоди, але по королівщинах, а не в Радвильовах маєтностях³⁾.

Грандіозні контрибуції розпочав Наливайко в осені 1595 р. вернувши ся з Угорщини. Насамперед пішов на Волинь і тут прийшов під Луцьк під час ярмарку і судової сесії, коли наїздило ся сюди шляхти і купців. Налякані обивателі не думали про оборону, виїхали з біскупом на чолі назустріч і змовили ся з ним на контрибуцію; але Наливайко не вдоволивши ся нею, пограбив таки передмістя і зараз рушив далі, як каже сучасник — „прочувши про гетьмана“ (польське військо)⁴⁾. Пройшов на Білорусь, напав на Слуцьк, здобув місто й замок, забрав гармату, казав заплатити міщанам величезний окуп (5 тис. кіп), і скоренько — перше ніж надтягнуло військо, зібране Радвильом, рушив далі на — Бобруйськ, Могилів. Се місто здобули оружно, розташували ся в ній, пограбили склепи, дома. Коли надтягнуло литовське військо, воно задумало спалити місто, щоб вивурити відти козаків. Але Наливайко вийшовши з міста, засів на сусідній горі, і коли литовське військо ударило на нього, дав добру відправу, маючи велику артилерію, і почав потім оборонною рукою відступати на Волинь. Литовське військо не відважило ся зачепати козаків, бо йшли в великим порядку, і з усіх боків до них прибувало людей⁵⁾. Се, як бачимо вже переходило в кампанію в біль-

1) Документ виданий в Київ. Старині, 1896, X с. 3.

2) *Listy Zólkiewskiego* с. 89.

3) Археограф. сборникъ VII ч. 39

4) Бельский с. 1743, Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 23.

5) Бельский с. 1743 — 4. Гайденштайн с. 327 (II с. 363). Боркулабівська літопись у Куліша Матеріали I с. 64 і нове видання М. Грушевський, Історія, т. VII.

пім стилю. Але Наливайко в листі своїм, стільки разів цитованим і написаним власне в повороті з під Могилева, представляв се невинною козацькою екскурсію „на королівський хліб“, на зимові лежі. „Щоб приспособити собі воєнні припаси, яких нам дуже бракувало, особливо пороху і стріл, пішли ми до Луцька, і звідти виїхали за три дні, мало що перепочивши, полагодивши тільки свої потреби; а хочачи по таких трудах дати коням спочинок на звичайнім козацькім шляху над Дніпром, поки не наспіє якась нагода до служби річи посполитій, пустили ся ми було краєм литовським, та ледви ми, як то кажуть, одною ногою вступили сюди, як уже пани литовські, без усякої причини від нас і без усякої вини, тільки за ту малість хліба, що ми щось трохи зіли в їх маєтностях, або й не зіли, обуривши ся на нас, в Слуцьку місто й замок осадили гайдучками“, і т. д. Оповівши в таким невинним тоні всі дотеперішні свої „служби річипосполитій“, — бо такими службами він представляв всі походи минулих літ, Наливайко віддавав себе й своє військо на услуги річипосполитої, просячи дати йому край між Богом і Дністром на резиденцію і ті суми що йшли на упоминки кримському ханови, а Наливайко приборкає українне своєвільство і боронитиме державу від Москви й Татарів¹⁾.

Поки Наливайко наїдав ся так гойно „хлібом його кор. милости“ на Білоруси, козачина запорозька живила ся, хоч і далеко скромнійше, ближше, в Київськім Полісю. Частина її з Лободою стала в Овручу, иньша, під проводом Шаули, пішла на Білу Русь. На писання ріжних панів, що наказували Лободі вернути ся на Низ і не посилати козаків в землі в кн. Литовського, Лобода відписував в стилу Наливайка, як чоловік невинно ображений: „Кождому звісно з вас, як нас кликали й г'лейти посилали — наказував п. гетьман коронний і вся річипосполита, щоб ми йшли на погребу Корони польської до Молдави, і ми, тримаючи ся наших давніх звичаїв — не лінуватись і не вимовлятись від послуг короле-

в київ. Університ. Изв. с. 19. Записки Євлашевського — Мемуари къ ист. Юж. Руск. II с. 32.

¹⁾ Broel-Plater II с. 218—9. Висловлено гадку, що сї „kondyсуе роlane od Nalewajka krolowi jegom.“ фіктивні — мовляв їх написав Мешковський, авантюрник, що підняв ся завезти королеви Наливайків лист, і взагалі відогравав у сїй білоруській афері якусь неясну і непевну ролю. На доказ вказують на поганий зміст сих конвдцій. Мене, признаюсь, сей аргумент не переконує: не маю причин у Наливайка припускати дуже високий етичний настрій; а досить драстичних подробиць його пропозицій не вважаю й потрібним брати en toutes lettres.

ви й вам, були на те готові; а тепер ви, виводивши нас і вже не-
потребуючи, в ті зимові, непогідні часи висилаєте нас з земель ко-
ролівських! Чи є яка вина в тім наша, кождий з вас може змірку-
вати. А Бог зна, куди мали б ми й удати ся під такий час! Тому
покірно і унижено просимо ваш. милости — не ображай ся на нас
за се і не забороняй нам хліба соли в сім краю. Бо ми не против-
ні власти королівський і вашим наказам і вміємо цінити ласку ва-
шу“. На якісь згадки про дебосі Наливайка Лобода вірікав ся вся-
кої солідарности з ним: „Що до того своєвольного чоловіка Нали-
вайка, що справді забувши страх божий і легковажачи все на світі,
зібравши такихже своєвольних людей собі під мисль, чинив шкоди
й збитки в короні польській, — то з ним не знаємо ся і знати ся
ніколи не хочемо“¹⁾.

В дійсности, вчинки запорозьких козаків Лободи також мало від-
повідали льояльному тону його листу; вони брали участь в місцевих
спорах і рахунках, чинили паїзди на різних панів. Тим же займав ся
й Наливайко, прийшовши з кінцем січня 1596 р. на Волинь. Знаємо,
що був то час бурливий — боротьба партії національної, православ-
ної, з „зрадниками“ — прихильниками унії й католицтва. Були пев-
ні особисті відносини у козацьких ватажків до голови національної
партії кн. Острозького: Лобода підтримував здавна приязні відноси-
ни з кн. Константином, Наливайко служив у нього давніше, а брат
його Дамян займав визначну позицію в сучаснім православному куль-
турно-національнім руху, як член острозького кружка. Як через
сі відносини, так і з мотивів більш принципіального характеру,
козачина стає на стороні православної партії й починає зводити
рахунки з ріжними її противниками. Так козаки Лободи погро-
мили маєтности одного з найбільш завзятих противників право-
славних старости луцького Семашка й тримали його в облозі
в його власнім замку²⁾. Наливайко з бувшим слугою Кир. Терлець-
кого кн. Фльоріацом Гедройтем (Гедройцом), що переїхав до кн. Остро-
зького, спеціально зайняв ся Терлецьким. Користаючи мабуть з вка-
зівок Гедройтя, він напав на маєтність Яроша Терлецького, Кири-
лового брата, де було сховане й ріжне майно Кирила, що тоді саме
вибрав ся до Риму; пограбив тут майно, потім напав і пограбив ипшу
маєтність Яр. Терлецького Отовчичі. Далі розвідавши ся, що найваж-
нійше майно владими Терлецького Ярош передав на схованне в Пинськ
міщанину Гр. Круці, пограбив і сі депозити — „золото, сребро,

¹⁾ Listy Żółkiewskiego с. 66.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 25 і 26.

клейноти, шати, убори церковні, гроші, грамоти, привилеї, різні акти, документи на великі суми грошей“. Розграблено також маєтність владичу Будераж¹⁾. Наїзди сі Терлецькі толкували спеціальним завзятем на владичу за те, що він до Риму поїхав. Учасником наїздів вони називають між иньшим і Дамяна Наливайка, а й самому кн. Константину Острозькому закидали, що він насилає тих козаків і переховує їх у себе²⁾. Дамян в однім процесі виступає як справжній ватажок — провідник Наливайківських козаків в наїзді на маєтності Семашка³⁾. Про полки Острозького, з якими він їхав весною 1596 р. до Люблина, оповідали, покликуючи ся на самих слуг Острозького, що в тих полках трохи не половина Наливайкових козаків⁴⁾. Все се дало привід сучасним ворогам православних закидати їм тісний союз з Наливайківцями, називати „Наливайками“, наливайківською сектою православних взагалі. А Наливайко в пізнійшій традиції став оборонцем православія, як і Косинський⁵⁾, і в новійшій історіографії звязують ся сі козацькі рухи 1595—6 рр. з сучасною релігійною боротьбою, більше або менше тісно⁶⁾. В дійсности, ми бачили, сі козацькі рухи досить припадково тільки стріли ся з релігійною боротьбою на Волни зимою 1595/6 рр., і принципіальні релігійно-національні мотиви в нїм властиво ще не грали ніякої замітної ролі.

Наливайкові вибрики з останньої зими 1595/6 р. на Волини й Білоруси могли вичерпати терпеливість навіть найбільш завзятих прихильників не вмішування Коропи в козацькі справи. Досі правительство і гетьмани коронні, зайняті иньшими справами, держали ся сеї політики не мішання. Конст. Острозькому в конфлікті з Косинським, Струсеви в браславських бунтах гетьмани радили по доброму доходити до згоди з козаками, і навіть під час останнього походу Наливайка в Білу Русь Замоїській вважав потрібним тільки виправдувати ся від поголосок, що то він туди козаків послав, і в тім напрямі

1) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 27 і 39, ч. I т. VI ч. 62.

2) Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 31.

3) Лист Острозького у Куліша Іст. возсоед. II с. 438: „Co się tknie suspicji od ludzi rozmaicie mnie udatujących o tem lotrze Naliwajku, żebym go ia miał nasyłać lub to z wiadomością moją cokolwiek czynił było, — Bog widzi i wie a da to z laski swey, że się nieprzycielci zaden moy przy tem nie zostoi“.

4) Archiwum Radziwillów с. 43—4.

5) Грабянка с. 24, Лѣтоп. Самовидца с. 215.

6) Напр. Костомарова Моногр. III с. 279. Гловайский оп. с. III с. 387

писав до Наливайка¹⁾, так само до Лободи, аби „не чинив шкод в маєтностях королівських і шляхетських, а ні стояв у них²⁾“. На весну 1595 р. задумовано рунити на козаків військо³⁾, але поголоски про се скінчили ся нічим — треба було думати про оборону границь від турецько-татарської грози, і Замоийский, замість громити козаків, мусів навіть кликати їх до помочи на Татар — і потім оправдував ся, що робив се через брак коронного війська⁴⁾. Аж з кінцем 1595 р. полагоджено турецько-татарські відносини й волоську справу, як ми бачили, й правительствo могло серіознійше подумати про козаків, а останні вчинки Наливайківців справді не дозволили довше з тим гаятись. Пограбленне столичного міста Луцька, здобуте Слудьцька, спаленне Могилева й т. ин. — все се були річи, яких не можна було довше розглядати крізь пальці. В в. кн. Литовським по тим зимовім похoді Наливайка гуло як в улю, тим більше що на місце Наливайка сунув туди Шаула, вибраний намість Лободи, скиненого з гетьманства⁵⁾. Литовська шляхта збиралась і зброїлась, кликала до помочи коронне військо. Ще з кінцем лютого в Минську пописувано шляхетські „почти“ на козаків, наймано вояків в числі 1500, щоб вигнати козаків з в. кн. Литовського; над сим же радили на генеральнім зїзді в Слонімі в марті⁶⁾. Волинські ексцеси — нагінки на владку луцького (що був тоді persona gratissima у короля), та ще й обставлювані спеціально-релігійними мотивами, мусіли також в високій мірі гаявати короля. Чаша переповнилась.

На початок 1596 р. король був визначив „комісію“ на козаків: кн. Януша Острозького, кн. Януша Заславського, старосту камінецького Гульського й браславського Струся й ріжних иньших панів, які мали з людьми своїми йти заводити спокій на Україні, і в поміч їм гетьман коронний мав вислати частину війська. Але пани переважно відтягали ся від сеї комісії, не спішили ся з своїми людьми в поміч коронному війську⁷⁾. Жолкевский даремно чекав їх під Кремінцем.

¹⁾ Archiwum Radziwillów с. 114.

²⁾ Ibid. с. 115.

³⁾ Лист Острозького у Купіша Ист. возсоед. II с. 433.

⁴⁾ Archiwum Radziwillów с. 117.

⁵⁾ Archiwum Radziwillów с. 152—цедула без дати, заблукала під р. 1599, се помітив добре Доманицький (с. 69), але помилив ся теж, прийнявши для сеї цидули дату 16 мая 1595 р. — дата 16 мая до цидули не належить, а писана вона в початках 1596 р. (польське військо збираєть ся їти на козаків).

⁶⁾ Жерела VIII ч. 59—60, Жукович оп. с. 193.

⁷⁾ Archiwum Rodziwillów ч. 115, Listy Żólkiewskiego с. 67, пор. 69.

Тому в останніх днях січня 1596 р., на перші вісти про козацькі своєвільства на Волини ¹⁾, король видав універсали до волинської й галицької шляхти: повідомляв її, що дав наказ гетьманам, аби рушили на козаків військо, а шляхту закликав, аби й вона йшла загальним походом разом з військом, бо вже той козацький рух заходить і в їх краї. Разом з тим гетьман польський Жолкевський справді дістав наказ рушити з військом на козаків. І так розпочала ся перша справжня війна, в більшим стилу, польської Корони з козаками.

З польського боку її головним діячем виступив власне Станіслав Жолкевський, довголітній помічник і повірник Замојського в ролі гетьмана польного, близшого начальника пограничної сторожі. Війна з козаками 1596 р. поручена йому, була першою кампанією, яку він вів самостійно, й він вложив в неї всю свою енергію — весь запал воюка і весь хист свій як стратега. Поруч його визначну ролю відіграв кн. Кирик Ружинський, недавній ватажок козацький: він виступив тепер завзятим і немилосердним ворогом козачини, так що навіть Жолкевський не похваляв його нелюдських езекуцій і оправдував тільки тим, „бо козаки йому доїли до живого“ ²⁾. Правдоподібно, вони дали ся в знаки колонізаційним плянам Ружинського в полудневій Київщині, де він саме тоді закладав велику латифундію на Поросю (волость Павлоцька), і на сім пункті розбила ся давніша приязнь з козаками не одного з пограничних панів, що тепер взяли горячу участь в кампанії на знищення козачини. З пограничних старост визначну участь в ній брав браславський староста Струсь, що мав тепер можливість зірвати свій гнів на козаках за клопоти, які мав від них в Браславщині. Житомирський староста Семен Дениско Матвієвський висав своє ім'я в історію кампанії, наложивши голову в необережнім штурмі на козацький табір на Солониці. Богдан Огинський, підкоморий троцький, проводив військом з в. кн. Литовського.

З козацького боку як проводирі справжньої козачини — „Низовців“ виступають Лобода, Шаула, Сасько, Шостака, Креміський.

¹⁾ Семашка Запорозці громили в першій половині січня (н. с.) до Терлецького Наливайко взяв ся головою в лютім; універсали королівські підписані 27 січня, але до актів луцьких Семашко вніс сей універсал тільки 24 лютого; се поясняєть ся тим (як довідемо ся з листу Жолкевського — с. 69), що універсали посилали ся на його руки, до ужитку відповідно до обставин.

²⁾ Кн. Ружинський — доносить Замојському Жолкевський — „pau-mał, niespodziewanie przyszedzsy, siła tego hultajstwa y dał ich nasćnać przez pięćdziesiąt. Ja do thego czasu, oprócz tych czo w potrzebie legli, zachowałem ręce swoje od ich krwi.“

Лобода Григорій зістаєть ся центральною фігурою весь час аж до своєї смерти в солоницькім таборі. Він був репрезентантом статочнійшої частини козачини, тої української сказати б буржуазії, що віддавала ся „козацтву“. У нього були якісь близькі відносини до київських земян, до київських монастирів, де потім розшукували його майно; за свого гетьманства купує він у Олизара Волчковича село Сошники в київськїм Полісью; українські магнати як Конст. Острозький пильнують добрих відносин з ним і реснектують його (rap Loboda hetman zarogosi, як називає його по за очі старий князь); роман у нього теж в шляхетських кругах (хоч і не дуже високих): залюбив ся в панні Оборській і змусив її опікунів видати за нього¹⁾. На перший плян він виступає по смерти Косинського (перед тим про його нема звісток). Під його проводом козаки при кінці 1593 р. ходили походом на Дунай, і він тоді був старшим (гетьманом) на Запорожжю²⁾. Поруч його зявляють ся часами иньші старші, в залежности від боротьби козацьких партій і напрямів політики (Миколшинський літом 1594 р., Полоус весною 1595 р., потім Шаула). Але весь час аж до смерти — чи то як формальний старшина всього „низового“ війська, „гетьман“ як він себе титудує, чи як оден з ватажків його — Лобода стоїть на чолі козацького жита сих часів, і власне справжнього, більш організованого козацтва, і так дивили ся на нього в офіціальних кругах — „Лобода мав впливи серед більшої частини, і то старших Низовців. Наливайко переважно серед ріжних утікачів, що вчинивши якийсь злочин, або покинувши своїх панів, тікали до козаків, шукаючи захисту — у них він своєю відвагою й злочинами здобув велику славу й повагу“³⁾.

Шаула репрезентував туж козацьку верству що й Лобода. Се був земянсько-міщанський київський рід. Одна лінія Шаулів виступає в тім часі в київськїм Полісью, як земяне, власники с. Колодязного; але були Шаули в Черкасах міщане, мабуть близькі свояки гетьмана, бо у них (Вас. Шаула міщанина черкаського) шукали Шаулиного майна по погромі. Сам він держав якісь печерські ґрунти,

¹⁾ Мої Матеріали до історії коз. рухів ч. 5, 7, 11, 12, Каманіна Матеріали до іст. коз. землеволодіння ч. 4, додатки до Історії возсоединенія Куліша II с. 431—5.

²⁾ Lassota с. 515, див. вище с. 169. В збірці Йончинського (досять пізній і мало авторитетній — ркп. бібл. Осолінських ч. 627 с. 170 і 106) є загадкава, незнати відки взята звістка, що Лобода збунтував козаків против офіціального старшого, якогось Пелку, давів до того, що того Пелку вбито, і потім підняв повстанне.

³⁾ Гайденштайн с. 327: Duo praecipui colluviei illius hominum duces erant: Archorij Loboda et Simon Nalevaiko, Loboda apud maio-

під застав ста кіп литовських, які позичив монастиреви¹⁾. Гетьманом запорозького козацтва він виступає в початках 1596 р., коли з козацькими полками живив ся хлібом козацьким на Білоруси²⁾. В битві під Гострим Камінем його сильно покалічено — руку урвало,³⁾ і головний провід переходить до Лободи: його вибрано на ново гетьманом в Переяславі⁴⁾. Але Шаула вилчив ся і при солоницькій капитуляції був виданий на смерть Полякам. Саська Федоровича знаємо з літа 1594 р. як одного з сотників на Запорожжю — він був висланий тоді в посольстві до цісаря, разом з Лясотою, а рік пізніше виступає як полковник козацького війська розкваторованого в Браславщині⁵⁾. Здаєть ся, був се дуже давній козак: в Винниці в реєстрі 1552 р. фігурує в ряді господарів домів „Сашко Федорович козак“, і дуже можливо, що се таки наш Сасько. В кампанії 1596 р. він виступає в відділі Лободи, і наложив головою в битві під Гострим Камінем. Разом з ним згадуєть ся в Білоцерківській кампанії Шостак, як оден з визначних старшин⁶⁾; при капитуляції він був виданий разом з Наливайком і Шаулою.

Наливайко весь час аж до останньої кампанії держить ся осторонь, і як низове військо старанно підчеркує свою несолідарність з ним, так і в правительственных кругах відрізняють Наливайковців від пів-легального низового козацького війська. „Лобода був провідником давніх, правдивих Низовців, Наливайко мав під собою самих злочинців і втікачів відти обопільна неприязнь і суперництво між Лободою й Наливайком“, пише Гайденштайн⁷⁾. З записок Лясоти знаємо, що на Запорожжю кривим оком дивили ся на Наливайка

rem partem et maxime antiquiores Nizovios in pretio erat. Nalevaiko apud fugitivos plerosque, qui vel scelere aliquo perpetrato vei domino imperio relicto tanquam ad asylum eo confugerant, audacia potissimum et scelere magnam virtutis opinionem sibi conciliarat. Unde aemulationes et similtates, ad extremum apertae inimicitiae inter Lobodam et Nalevaikum existere. (В польськiм виданню се місце перекладено дуже свобідно. II с. 363).

¹⁾ Мої Матеріали до іст. коз. рухів ч. 8—9, Архивъ Ю. З. Р. VI. I с. 170, VII. I с. 763 с.

²⁾ O Saule przy ktorem iest armata kozaków zaporoskich y ktori teras wszystkim iest glowa, писав Жолкевский в марті 1596 р. (Listy с. 74); Archiwum Radziwillów с. 152. Archiwum Sapiegow I с. 156.

³⁾ Saule utracono lokiecz z dzialka — Listy ч. 80.

⁴⁾ Ся звістка Гайденштайна (с. 332) в польськiм перекладі унущена.

⁵⁾ Lassota с. 221, Listy с. 64.

⁶⁾ Listy с. 72.

⁷⁾ Див. вище с. 215.

ще від початку, і його перепросини, очевидно, не вигладили вповні сеї неприязні¹⁾). Перед останньою ж кампанією Запорозжці вирікали ся всякої солідарности з ним, як ми бачили. Тільки гроза від польського війська змусила Запорозжців злучити ся з Наливайківцями, чи властиво — прийняти їх до себе; але часта внутрішня боротьба між обома групами козачини, очевидно, йшла далі в козацькій таборі, прорвалась в дикім повстанню й суді над Лободою, — поки нарешті капітуляція не зрівняла всіх, віддавши однаково і статочних проводирів запорозьких і наливайківських ватажків під катівську сокіру польської Корони. А в пізнійшій традиції фігура Наливайка, завдяки вражінню, який зробили його спустошення, походи, контрбучції і нарешті — його довгий арешт в Варшаві й оповита легендою смерть, — виросла навіть на центральну постать. Лобода сходить в козацькій традиції на полковника гетьмана Наливайка, або й зовсім пропадає. Наливайко, який безперечно дуже хотів вибити ся на гетьманську позицію за життя (він таки й титулує себе „запорозьким гетьманом“, і правдоподібно се було одною з причин ворожнечі, що він не піддаючи ся зверхности запорозькій, хотів грати ролю провідника якоїсь иньшої, самостійної козачини) допав свого принаймні хоч у сій традиції.

В своїм листі-справозданню, висланім до короля на початку 1596 р., Наливайко рекомендує себе як давнього й досвідченого воїяка — він „з молодих літ, за багатьох козацьких гетьманів промишляв в неприятельських землях хлібом козацьким“, аж поки конфлікт з козачиною Константина Острозького, у якого тоді був у службі Наливайко, поріжнив його з козаками; він поясняв се, що був звязаний з князем „словом рицарським“ і не міг його тоді покинути. З Острогом і Острозькими була звязана вся їх сім'я, як ми вже знаємо. Родина їх була з Поділя; кажуть, що батько Северина був кущірою. Се може бути, хоч зачіпка Северина з Каліновским могла б вказувати на чоловіка „ліпшої кондиції“²⁾). „Пан Каліновский мому батьку, що був у мене оден, без всякої причини полатав ребра, і тим батька мого світа позбавив“, писав потім Наливайко королеви, пояснюючи свій пізнійший напад на маєтности Каліновского. Потім сім'я осіла ся в Острогу. Оден з Наливайкових братів Да-

¹⁾ Див. вище с. 200—1.

²⁾ Одні наздогад називають батьківщиною Наливайків Сатанів, иньші Гусятин, Роде (Opowiad. historyczne VI с. 114) виводить навіть докладну дату епізоду з Каліновским — але все се гіпотетичні виводи з короткої згадки самого Наливайка.

мян, як згаємо, вийшов на визначного діяча острозького кружка¹⁾. Северин свою причастність українській літературі задокументував тільки славянськими літерами свого підпису на однім з листів²⁾, але мав репутацію чоловіка дуже здібного мабуть не даремно. До того був дуже гарний з себе. „Була то особа красна, чоловік до того не аби який — як би був на добре обернув те що йому Бог дав; до того прегарний пушкар“, згадує Бельский на закінченню свого оповідання про кампанію 1596 року, вінчану маніфестаційною езекуцією над Наливайком³⁾.

Жолкевський спосибив ся до походу на козаків уже з січня, з огляду на визначену комісію, в якій мало взяти участь і коронне військо. Збірним місцем він визначив для неї Кременець і старав ся намовити сусідніх магнатів і достойників до участі в операції, але всі вони показували дуже мало охоти до того, й мало на цих було надії.

Діставши кінець кінцем наказ розпочати боротьбу з козаками власними силами, Жолкевський, неважаючи на дуже тяжку пору року і невеселий стан свого війська, з завзятем кинув ся сповнати вложене на нього порученне⁴⁾. Була половина лютого, коли псували ся

¹⁾ Ксьондз Йончиньский на основі переказів, які ходили в Острозі пізнійше, так оповідає про сю родину: *Nalewajko senex erat pello, habitans in illo circo Ostrogiensi qui vergit Zaslaviam (meis temporibus dicebatur nova Ostrogia). Hic saepius incurrebat parochos, nequitias et latrocinia exercens per excursiones in mare indeque piratu ditescebat. Hic trium filiorum pater extitit. Maximus natu passus est se sacris initiari. Alter cum satis diu artem pellicinam tractasset, pertosus sedenteriae vitae ad kosacos commigravit... Tertius fratrum, homo ignobilis et contemptus vixit, gleba contentus, cui adscriptus fuit. Protopopa Nalewajko homo cum procerae staturae fuisset, simulator pietatis, acerrimus propugnator schismatis, iudicii sui tentacissimus, populi auribus contra unionem virulentas imposturos instillabat atque non solum ducem (Острозького) et aulam ipsius nobilissimam et frequentissimam (semper enim ad latus ducis bina et amplius hominum millia censebantur), sed et populum ferocissimum contra unitos reddebat, ita ut aperte oppugnare ecclesiam non vererentur Russitae Ostrogienses (с. 245—6).*

²⁾ Listy с. 65 (Семерий Наливайко — коли се добре прочитано).

³⁾ Kronika с. 1765.

⁴⁾ Історію його походу широко й досить згідно, в головнім, оповідає Гайденштайн (с. 328 і далі, пол. пер. с. 364 і далі) і Бельский (с. 1751 і далі); їх оповідання доповняють і поправляють, або по-

дороги, топили ся свіги. Військо було ще дуже знищене по молдавським поході; лишило ся його всього 3 тисячі, а і з того багато було покалічених, не зняряджених; а при тім платня не була заплачена¹⁾. Невважаючи на се все, Жолкевський рішив ся взяти швидкістю, наглим натиском, щоб скористати з розірвання сил козачини і не дати їй зібратися до купи. Лобода тоді з Овруччини, може зачувши про збори комісії, рушив на полудне, під Білу Церкву. Шавула з запорозькою гарматою стояв на Білоруси, в Пропойску. Наливайко був в полудневій Волини, але прочувши про рухи Жолкевського, став відступати й собі — на схід, а потім на полудне, в Браславщину²⁾.

Тоді Жолкевський рішив захопити Наливайка на дорозі й узявши 10 рот, з ними кинув ся на переріз. Гонив за ними день і ніч на схід, вад Случ, і мало не застукав Наливайка під Лабунем: казав, що тільки тому Наливайко встиг уступитись, що оден з ротмістрів польських, Плоский, остеріг Наливайка (потім сей Плоский з другим ротмістром Чолганским перейшли до Наливайка, тому що їм не заплачено було)³⁾. Але з інших відомостей виходило б, що Наливайко не був остережений, і не знав, що польське військо настає його. З під Лабуня він пішов просто на полудне, на Остропіль, потім на Шиків, користаючи з того, що польське військо спинило ся на спочинок під Остроподем. Роти Жолкевського йшли за ним по пятах, уриваючи й побиваючи, де захопили кого. Сей „початок трагедії“, як зве її оден сучасний кореспондент, мав місце в перших днях марта н. с. В Мацієвичах запалили Поляки дві сотні козаків, ті боронили ся сильно, але Поляки запалили хату, звідки вони боронились, і побили; в Чорняві Наливайко поставив був на чатах козаків і не зняв — їх теж погромили⁴⁾. Всього не мав він при собі більше як тисячу козаків, як казали очевидці, і тому не відважав ся поставити ся против Жолкевського, але як каже

тверджують листи з театру війни, які й цитую далі, згадуючи з загальних історій тільки те, що потрібує поправки або має спеціальний інтерес.

1) Archiwum Radziwiłłów с. 115, Listy Żółkiewskiego с. 67.

2) Listy Żółkiewskiego с. 67, 68, 70, 71; пор. Бельського, що Наливайко пройшов над Гриців, на Случи; дата тут добра, у Гайдештайна похибка, що 22/II Жолкевський був уже під Лабунем.

3) Listy Żółkiewskiego с. 73.

4) Лист при Ист. возсоединения П с. 437; село хибно назване тут Магсієгусе, і лист зовсім не Острозького, як хибно надписав його видавець (і розводить ся з сього приводу — с. 123), а якогось дрібно-го панка.

сучасник, — „хоч відступав спішно, але в великім порядку, ішов табором і в таборі мав до 20 гармат і чимало гаківниць, мав подостатку пороху, а до кожної гармати казав приковати пушкаря¹⁾. Але серед козаків його було велике незадоволення, що за тими спішними маршами потратили багато людей, коней, йшли без запасів, голодні, й багато з їх війська тікало.

Наливайко покладав надії на своїх давніх союзників і приятелів в Браславщині. Але тепер, перед очима коронного війська сі союзники не відважалися тримати ся з козаками. В Пикові Наливайка не пустили до міста; він рішив ся йти спішним маршом далі до Браслава, і вислав туди перед собою лист з під Пикова, пригадуючи стару приязнь і союз. Заразом післяв післанця й до Струся, старости браславського, просячи його, щоб був посередником перед Жолкевским; обіцяв роспустити своїх козаків і видати гармати, забрані на замках. Жолкевский відповів, що не хоче крови його й його товаришів і коли він козаків роспустить, а гармати і цісарську корогву віддасть, — буде просити за нього перед королем, аби йому даровано жите. Але в Наливайковім таборі справи не вважали програною, і разом з тим вели ся переговори з Запорозжцями Лободи, що стояли під Білою Церквою, про злуку обох військ²⁾.

Тим часом погоня йшла далі. Під Пиковим роти Жолкевского ледве не здогнали Наливайка: він відійшов тільки дві години перед приходом їх, і пішов на Прилуку, в напрямі на Браслав. Жолкевский, побуюючись, аби справді браславські міщане не прилучили ся до Наливайка, покидав вози й все меньше потрібне, й гонив, щоб не допустити його до Браслава. За Прилукою він був догонив Наливайка й ударив на нього, але Наливайко боронив ся сильно, відстрелюючи ся гарматою, а коли ніч перервала битву, пішов далі на полудне. В однім місці йому удало ся затримати Жолкевского, знищивши переправу на багnistій річці, і поки робили гати, виграв знову певну дістанцію. Гармати, для облекшення, він затопив в ріці: кулі й порох закопав в землю. Нарешті, не дістаючи ніяких вістей з Браслава на свій лист, він стратив надію, й звернув на схід, за р. Соб, в дикий, майже не рушаний іще степ. Туди Жолкевский за ним іти вже не міг і розложив свої роти в Браславщині на спочинок, узяв ся до езекуцій над старими союзниками Наливайка; війта браславського й якогось иншого „бунтівника“ скарано смертю „для прикладу“³⁾. А Наливайко тим часом пересидівши в уманьский лі-

¹⁾ Бельский с. 1750.

²⁾ Listy Żółkiewskiego с. 71.

³⁾ Listy Żółkiewskiego с. 74.

сах, — годуючись конями, яких різали на мясо, — відси пройшов під Корсунь, і тут поправившись, пішов на злуку з Низовцями¹⁾. Переговори, ведені ним з Низовцями ще під час маршу на Браслав і потім з тих степових становищ, закінчилися угодою й злукою обох військ.

Лобода під час сього маршу вибрався було в Барщину, як казали — зводити свої фамілійні рахунки з тещею, п. Оборскою, й ледве не наскочив на Жолкевського. Але довідавшися про його військо, вернув ся з під Погребищ назад до Білої Церкви. З ним було, як казали, коло 4 тисяч; з старшини — Сасько і Шостак. Жолкевський, бажаючи не допустити до злуки з Наливайком, післав до Лободи до Білої Церкви лист, представляючи, що головним провинником уважає Наливайка, а Низовцям — як би вони схотіли здати ся на ласку королівську і забрати ся з України та „служити королеви стародавнім способом на своїх місцях“, — обіцяв за ними вставитись до короля. Але Низовці стріли післанця Жолкевського непривітно. До них уже дійшли звістки про погоню Жолкевського за Наливайком, а мабуть і ті умови кашітуляції, які йому поставлено, і вони сподівалися тепер походу Жолкевського на них. Кричали, що се прийшов шнигун від Жолкевського і хотіли вбити. Лобода теж вилаяв ся, але як думав Жолкевський — тільки про око, „при черни“, — не міг, мовляв, гетьман до нього якого порядного шляхтича прислати — „бо той козачок, що я післав, був неособливий“, завважає Жолкевський. Потім того післанця Лобода відправив назад і дав йому золотого, але відповіди не передав ніякої²⁾. Козачина не хотіла кашітулювати. Шавула з арматєю йшов з Білої Русі на Бихів і Остер під Київ. Туди ж виберали ся полки Лободи, щоб злучити ся під Києвом. В середині марта вони зачали стягати ся під Білу Церкву, козаки хотіли зруйнувати місто, але Лобода з полковниками стримали їх. Очевидно, вони не хотіли загострювати без потреби відносин і сподівали ся, що обставини дадуть нагоду до якогось компромісу й угоди. В 20-х днях марта Шавула злучив ся в Києві з Лободою, щасливо притягнувши туди з арматєю й усякими запасами. Що до Наливайка гадки серед Низовців були довго поділені. Одні були за тим, щоб прийняти його й солідаризуватись усім; иньші стояли за те, щоб не солідаризувати ся, а видати Наливайка Полякам. Кінець кінцем взяла гору перша гадка і до Наливайка післали заклик, щоб прибував³⁾.

1) Listy с. 74, пор. Гайденштайна с. 329 (пер. с. 367).

2) Listy с. 72.

3) Listy с. 76.

Жолкевський зістав ся з головними силами в Браสลавщині, щоб дати своєму війську поправити ся, постягати розкидані по дорозі обози та дочекати ся припасів і армати. Його виручив по часті Ружинський, обіцявши передати йому до розпорядження свою власну армату, кільканадцять гармат. Недавній козацький ватажок горів тепер жагою-пімсти й ненавистю на козаків, і Жолкевський рішив вислати його в Київщину перед собою, на пострах козачині, з п'ятьма сотнями конного війська і частиною піших. Ружинський пішов в свою Павлоцьку волость і розпочав езекуції над учасниками повстань, ловив і стинав „гудляїв“. Зачувши про такий терор Шавула з Лободою вислали на Ружинського Саська з трохтисячним військом, але той не маючи докладних вістей про Ружинського ані його сили, необережно вислав против нього передову сторожу, і той погромив її і тим переполошив Саська, так що той відступив під Київ. Ружинський, осмілений тим успіхом, став під Білою Церквою. Шавула вислав сюди до нього лист, де висловляв здивованне з його ворожого поступування і заохочував, аби ліпше подбав про те, щоб помирити з ними Жолкевського. Але заразом Шавула рушив з військом під Білу Церкву і сподівався разом з Наливайком, що наспів туди ж з своїм військом, знищити невірного князя, що підняв зброю на своїх колишніх товаришів. І був би знищив справді, бо разом з Наливайком, що прилучив ся до нього під Білою Церквою, мали коло 7 тисяч козаків, а з Ружинським було не більше тисячі. Але Жолкевський, побуюючись, що Ружинський в своїм нерозважнім завзяту може влетіти в якусь халену, поспішив ся перед часом за ним слідом, довідавшись, що він пішов під Білу Церкву. І не вважаючи на неможливу дорогу (на розталу й розмоклу землю упав страшений сніг і зробив її непролазною) наспів справді ще в час, щоб виратувати Рожинського з біди.

Козаки надійшли під Білу Церкву вночі (з 2 на 3 квітня н. с.), і Ружинський тільки в останній хвилі дістав про них вість. Він виступив против них зараз не чекаючи дня і напав на табор Шавули, не помітивши, що саме тоді иньшою брамою йде до міста військо Наливайка, вислане Шавулою наперед на місто. Козаки Шавули, не сподівавши ся нападу, та ще серед темної ночі, змішались; Ружинський розірвав табор й гонив їх, аж за Рутком Шавула привів своє військо до порядку і відбив Ружинського. Потерпіли в тім козаки, але й Ружинський не мало. Потягнув до міста, не підозріваючи, що там Наливайко, впущений міщанами, пустошив їх квартири. Почувши стрільбу, Наливайко кинув місто й удав ся до своїх. Злученими силами ударили козаки на Ружинського й сильно його трінули¹⁾.

¹⁾ Тут Жолкевський (Listy с. 78—9) і за його реляціями Гайдентштайн (с. 329, пер. II с. 367—8) не договорюють історії з Ружин-

Він замкнув ся в замку й вислав післанців до Жолкевського, просячи йти на поміч. Жолкевський, що був не далеко, почувши гук гармат, сам уже спішно рушив під Білу Церкву. Помітивши наближення головного війська, козаки кинули Білу Церкву й почали відступати під Трипіле, над Дніпро, найкоротшою дорогою. Жолкевський кинув ся за ними.

Було се 3 квітня н. с. Козаки були в милі від Білої Церкви. Вони оточили себе „табором“, з пяти рядів возів, серед них були гармати, числом двадцять дві. Військо було піше, тільки старшина на конях. Так ішли вони табором в напрямі на Трипіле, серед рівного тутешнього степу. Жолкевський рішив спробувати щастя й ударити на них; як би удало ся погромити се козацьке військо, решта їх, що стояла коло Києва, не мала б сили бороти ся. Кварцяного війська було у нього понад 1500 тис. піхоти, де що піших, і кілька сот панських та старостинських дружин з Поділя й Брацлавщини. Козаків було більше значно, але Жолкевський покладав ся на ліпше уоруженне свого війська. Зо три години він ішов за козаками, чекаючи своїх, що йшли з заду. Під вечір перебігло двох дезертирів з козацького табору й сказали, що в козацькім таборі тривога. Се осмілило Жолкевського, й на урочищу Гострий Камінь ударив він на козацький табір, разом з усіх боків — „на чоло і в тил і з боків разом.“ Козаки вдарили з гармат, але тим не зробили особливої шкоди — кіннота польська кинула ся штурмом на табір. Розпочала ся завзята битва. Козаки боронили ся сильно. і табору розірвати Полякам не удало ся — „не судив Бог“, каже побожний Жолкевський. В реляції він потїшав ся тільки, що козачина повесла великі втрати. „Побито їх до забитої смерти, як самі кажуть, — що ніде перед тим не стало ся їм такої шкоди, як у сих битвах“. Шавулї відорвало руку гарматною кулею, Саська вбито, й багато иньшої старшини побито; видко, що не ховала ся за чужі спина. В польськім таборі казали, що козаків згинуло більше як дві тисячі, а під Білою Церквою тисяча, а прийшло було їх туди разом 7 тисяч; цифри утрат дуже великі, особливо коли порівняти з малими цифрами утрат польських, поданими тимиж реляціями¹⁾. В дійсности

ським до кінця, і виходить, мов би його була перевага до кінця, так що стає незрозумілим, чому він мусїв просити помочи у гетьмана. Бельський каже виразнійше про халепу, в яку Ружинський ускочив (с. 1752).

¹⁾ Жолкевський начислив усіх убитих з польського віська під Гострим Камінем тільки 32 (Listy с. 80), Бельський одначе рахує їх більше як 300 (с. 1751). Похвальна грамота Жолкевському дуже здержливо похваляє битву, і то з морального боку: очевидно признавала її з реального становища програною (Матеріали мої ч. 13).

утрати польського війська були дуже значні¹⁾, і битва ся з ставовища плянів і завдаль Жолкевского була властиво для Поляків нещасливою.

Козацьке військо, на місце тяжко скаліченого Шавули вибрало гетьманом Наливайка й пішло далі на Трипіле. Жолкевский, по великих утратах під Гострим Камінем, не вважав можливим іти далі за ними й вернув ся під Білу Церкву та вислав реляції до короля й кор. гетьмана, просячи прислати війська в поміч. Просив як можна, то вислати до нього те військо, що лишило ся ще в Волощині під проводом Як. Потоцького, старости камінецького, а також закликав військо литовське, щоб ішло на Україну, на козаків²⁾. Сі бажання були сповнені — вислано Потоцького, з Білої Руси прийшов помічний полк під проводом Ходкевича. Доперва діждавши ся тих полків і припасів, в другій половині квітня міг Жолкевский приступити до нових операцій — третього акту сеї кривавої трагедії.

Після битви під Гострим Камінем козацькі війська постягали ся під Переяслав, з жінками й дітьми. Гетьманом вибрано на ново Лободу. Запорозьку залогоу Жолкевский силкував ся відтягнути від участі в війні й писав, похваляючи її льояльність, та обцяв, що на них не спадуть репресії, коли вони не будуть і далі тримати з бунтівниками. Але сі писання не осягнули своєї мети: Запорозці післанців Жолкевского забили в кайдани, а самі рішили йти до Лободи. Удало ся за те погромити Жолкевскому козацькі дружини, що збирали ся в Каневі під проводом Кремпского. Вислані Жолкевским хоругви Ружинського, Вишневецького й ин. несподівано ударили на Канів (в самий польський великдень), погромили сих козаків і багато людей побили.

В таборі під Переяславом тим часом, як доносили Жолкевскому, виникали й бороли ся різні пляни, відбували ся часті наради. Маючи перед очима жінок і дітей, зібраних в таборі, з фронту хижого ворога, що розлив стільки крові над дніпровими берегами, а з тилу глухий, дикий степ, — і найбільш завзяті, суворі січовики, степові вовки мусіли призадумати ся над тим, як його бути. Одні

¹⁾ Nec levia damna in diversis conflictibus ipsi (козаки Жолкевскому) intulerant, praesertim apud Bialacerkiew, ubi commisso praelio fortissimi plurimi ex exercitu Zolkievii fuerunt desiderati, пише Пясецький (Chronica gestorum, вид. 1648 с. 172).

²⁾ Listy с. 80.

стояли за те, щоб йти за московську границу; иньші радили піддати ся під протекцію хана і з Татарами воювати Польщу; иньші знову хотіли зістати ся під Переяславом „і боронити ся до упаду“; відзивали ся голоси й за тим, щоб здати ся на ласку Поляків¹⁾. Жолкевського поривало вдарити тут же під Переяславом; але не було ще ані сил відповідних, а й за Дніпро було трудно дістати ся: козаки по части позабирали з собою човни, по части потопили і понищили. Ледво не ледво постягав Жолкевський кілька човнів і комяг з цілого Подніпров'я. Але тут несподівано зробили йому прислугу київські міщане: порозшукували і повитягали позатоплювані човни, понаправляли їх і зробили можливою переправу. Жолкевський прийшов з цілим військом під Київ, щоб перевезти ся тут за Дніпро. Козаки, прочувши про заходи Киян, надтягнули сюди зза Дніпра того ж самого дня, 1 (11) мая; казали, що вони хочуть спалити Київ за сю зраду міщан²⁾. У них було коло сотні чайок, і на них поплили Дніпром під Київ, з розпростертими корогвами, під грім бубнів і труб. Але вітер був противний, приходило ся йти на веслах, дуже поволі. Жолкевський тим часом розставив свою гармату на березі й стрів козацькі човни огнем. Кулі пробили човен Підвисоцького, що кермував сим походом, і сам він ледво не згинув. Серед козаків настало замішанне і чайки їх вернули ся³⁾. По сім козаки обмежили ся обороною берега — щоб не дати Жолкевському перейти через Дніпро. Супроти козацької арматі се дійсно було тяжко зробити. Жолкевський рішив наполошити й зігнати їх з берега. Козаки по неведальї переправі розпочали з ним переговори: пустили насамперед з свого берегу колоду через Дніпро, уткнувши лист; в нім заявляли охоту здати ся на ласку польську, питали умов. Другого дня прийхав сотник козацький з листом такого ж змісту. Жолкевський прийняв переговори і зажадав, щоб видали Наливайка й иньших головнійших провинників, армату і цісарські корогви. Козаки просили, щоб Жолкевський відступив від сього жадання — видачі провідників.

¹⁾ Listy с. 81, поп. 80.

²⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 149.

³⁾ Сей епізод, переказаний у Гайденштайна в звязку з походом козаків з під Переяслава під Київ, українські історики, від Костомарова почавши, розуміли инакше: ніби то йшли козаки з Запорожа в поміч своїм — чомусь аж під Київ, так як би не знали, де їх шукати, і не підозрівали присутности Жолкевського під Києвом. Думаю, що нема потреба таким чином поправляти досить ясного і льогічного оповідання Гайденштайна.

Тим часом Жолкевський вислав Потоцького з частиною війська під Трипілє¹⁾ й цутив поголоску, що його ніслано з тим, аби перейшов за Дніпро й ішов на Переяслав, на козацький табор, де полишено сімї козацькі. Про око вислав і кілька возів з човнами й иньшими причандалами під Трипілє. Під сей час до козаків перебігло з польського табору двоє джур і вони оновіли се за добру правду козакам, що Жолкевський післав Потоцького перевезти ся за Дніпро низше і йти на Переяслав. Козаки повірили й рушили під Переяслав, лишивши для докінчення переговорів Лобода й Наливайка з невеликою дружиною. Лобода, сівши в човен, піділав під київський берег на особисті переговори з Струсем, що був висланий для переговорів, але й сі розмови ні до чого не довели — козачина не хотіла купувати собі жита зрадою своїм провідникам і товаришам. Лобода з Наливайком по сім поїхали й собі під Переяслав, а другого дня зачало переходити тут же під Київом польське військо і за два дні, 4 (16) мая було вже на лівім боці. Козацькі чайки спустили ся з під Київва на усте Сули.

Вернувши ся до Переяслава, козаки не рішились тут чекати польського війська. Замкнути ся в місті з своїм великим табором, з великою масою коней не могли. Вважали за ліпше йти далі, в глибину Задніпровя, сподіваючи ся, що Жолкевський не посміє йти за ними туди, так як не пішов за Наливайком в глибину Уманщини. З жінками й дітьми, з усім табором рушили вони на схід, на горішню Сулу, під Лубни, де недавно перед тим Олександр Вишневецький поставив замок і став садити місто, назвавши його своїм іменем Олександрів. Се був крайній етап тодішньої оселої колонізації Задніпровя, і кілька миль відти на півн.-схід була вже московська границя, а на пол.-схід розлягали ся ще зовсім ялові, незалюднені степи. І хоч з козацького табору багато розбігло ся і далі розбігало ся що дня, як доносили Жолкевському, — все таки було ще в нім коло шести тисяч козаків, в тім на дві тисячі раховано доброго війська, решта аби які; було коло 30 гармат і багато дрібнішої стрільби і всякого припасу до них; припасли також, стоючи під Переяславом, всякого запасу.

Жолкевський рішив іти, нищити їх до останку. „Я переконаний що для вашої кор. милости і річи посполитої дуже важно, щоб се своєвільство було знищене, і хоч з великими зусиллями й трудностями для війська приходить ся йти через ті пустині й тяжкі переправи, я таки йду за ними“, писав він королеви в дорозі з Переяслава на Лубни,

1) У Бельського помилкою Остер.

з-над Супою. „Прощу мині вірити, дуже завзяли ся сі своєвільники. Гидно й згадувати, до чого брало ся се своєвільство, в яких виразах згадувало маестат вашої кор. милости, які там замисли — розбити Краків, славу столицю вашої кор. милости, винищити шляхетський стан. І то певно, що дуже воно змогло ся — в сам час зволив ти, ваша кор. милость, наказати тому злому запобігти“¹⁾. В поміч йому прийшло ще свіже військо з в. кн. Литовського, під проводом Огинського. Всього мав тепер Жолкевський коло 5 тис. коней, а з ріжною службою його військо коли не перевищало, то рівняло ся чисельно козацькому; але се було обтяжене табором, сім'ями, і тільки в меншій часті складало ся з елементу, який узброєнням і вишколенням міг зрівняти ся з військом польським. Жолкевський мав тепер повну перевагу над козацьким військом і всю увагу свою звернув на те, щоб не дати йому утікти з його рук — ані завернути ся на полудне, па Низ, ані перейти за московську границю, в околиці Путивля, ані на Дін, до донських козаків. Для сього удав, що спинає похід і хоче трактувати з козаками: став табором, післяв до них листи від Гульського, „давнього їх довіреного приятеля“, і мовляв чекав від них відповіді — так мав завірити козаків його післанець. Але zarazом вислав частину війська, понад тисячу коней, під проводом Струся і наказав йому перейти Сулу понизше Лубен, зайти козацькому війську з тилу і стримати його дальший похід в степи.

Інструкція ся була дана так секретно, що навіть самі вояки не знали, куди їх ведуть — думали що на Лубни. Тим часом в дорозі Струсь скрутив на полудне, під Горошином перейшов Сулу й скорим тропом забіг козаків, коли вони вже переходили за Сулу. Їх табор стояв над р. Солоницею, пів милі за Лубнами; решта війська їх тільки що переходила через Сулу, довгим мостом, що був під Лубнами. Їх чати, розставлені по дорозі до Переяслава, мали повідомити завчасу про зближенне польського війська, і тоді мали вони знищити міст на Сулі — а сього власне бояв ся Жолкевський. Вичекавши трохи, він рушив на Лубни, міркуючи так, щоб в однім часі з Струсем з'явити ся на двох фронтах козацького війська. Для певности Струсь ще післанцем повідомив його, що він уже зайшов козаків. Жолкевський під той час спішним маршем, покинувши табор, через ніч спішив під Лубни, перед собою післявши передовий полк з 500 коней, щоб захопити міст. Сей передовий полк захопив справді козаків серед переходу і не дав їм зруйнувати мосту до решти: вони тільки запалили його, але огонь загашено і міст напрувлено. Слідом показав ся

¹⁾ Pisma c. 151.

й Жолкевський. Козаки кинули ся під Лубни, против нього, але в тім побачили хмари пороху над військом, що наступало з тилу. Думали з початку, що Татари — сподівали ся може помочи від них. Потім побачили, що й то польське військо. Зрозуміли, що їх хитро зайшли в два огні. Не знали, як бути — нарешті рішили зістати ся на місці й окопати ся. Було се 26 мая н. с. Зачала ся славна, нещаслива облога козаків на Солониці — останній акт трагедії.

Місце, де стали козаки, було високе, досить добре для оборони, з широким виглядом на всі боки ¹⁾. В кілька рядів ²⁾ поставлені були козацькі вози і наоколо обведені валами і лінією шанців. Серед табору поставлені деревляні зруби, набиті землею, й на них гармати, для ліпшого обстрілювання. Запасу всякого було подостатку, а війська, здатного до бою, як розвідав ся Жолкевський, прийшовши під Лубни, було все таки близько 6 тис. ³⁾; друге стільки було жінок та дітей. Табор був добре укріплений і здобути його приступом було неможна. Кілька сміливих нападів польських на табор покінчили ся дуже гірко для нападників, і Жолкевський залишив такі атаки. Натомість обступивши табор з трох боків (а з четвертого прилягали непролазні багна Сули), тримав він козаків в тісній бльокаді, не даючи вигоняти коней і худобу на пашу, і через те худоба пропадала з голоду; а далі й від води козаків відтято. Вилазки їх відбивано, а коли насіли гармати, обставлено ними табор і розпочато канонаду, яка чинила багато шкоди, забивала людей і худобу в таборі, і при горячій погоді сї трупи, гниючи, неможливо псували повітре. До того, серед тяжкого, пригнобленого настрою виникали серед козачого війська непорозуміння, неоправдані підозріння, поголоски про зраду, доходило до кривавих бійок. Переговори ведені Жолкевским з Лободою чи то посередно, чи через Струся, дали привід його ворогам Наливайківцям піднести обвинувачення в зрадї. Жолкевський висловляє ся так, як би се не обійшло ся без його інтриги — без його провокаційної роботи ⁴⁾, і посяні ним семіна привели до кривавого розруху. Бурлива рада закінчила ся смертю Лободи. Та Наливайкови не удало ся взяти

¹⁾ Про місце битви, ближше не звісне, див. у Милорадовича *Средняя Лубенщина* (К. Стар. 1903, IX кн. 290—1), Бочкарева *Очерки Лубенской старины* с. 16—7, Доманицького *op. s. c.* 111—2.

²⁾ По словам Жолкевского аж в девять; у Бельского тільки чотири ряди.

³⁾ Лист Жолкевского — Жерела VIII с. 91. У Гайденштайна 8 тис. (с. 336, пер. с. 377).

⁴⁾ Przez pewne sposoby semina niezgody między Łobodą, który ich starszym był, a Nalewaykiem у iego sektą wzruszyli sie byli — лист Жолкевского (Жерела VIII с. 91).

булаву в свої руки. Вибрано Кремпського. Але партія Лободи не могла переболіти його убийства. Можна собі представити, як тяжко було в такій атмосфері підтримувати дух і відвагу в масах. Але козачина трималась, з тою елементарною силою, яка дивує нас не раз в таких слабо організованих козацьких масах.

Жолкевський переконав ся, що голодом йому табору не взяти, бо йому також дуже тяжко було діставати припаси для війська, і скорше б його власне військо пропало з голоду, як козаки в своїм таборі. Крім того військо польське було страшне змучене неустанною сторожою, вічним обовязком бути готовими на козацькі вилазки, і під кінець майже без перерви в день і в ночі польські воєки мусіли бути на конях.

Тим часом на Подніпровю збирали ся нові дружини козацькі, під проводом Підвисоцького, що зостав ся був при човнах, а з Запорожа йшли нові полки козачини, на човнах, в поміч Лободі. Не можучи пробити ся до Лубен і розірвати блокаду, Підвисоцький почав пустошити Подніпрове, сподіваючи ся тим відтягнути сили Жолкевського від облоги. Коли б до нього прибули ще Запорожці, вони могли б дуже сильно загрозити польському війську з тилу. Се змушувало Жолкевського шукати нових способів як скорше змусити обложених до капітуляції. Переговори йшли від самого приходу під Лубни: починались, розривались і знову відновлялись. Все розбивало ся, очевидно, на жадання, щоб козачина видала своїх проводирів. Нарешті, по двох тижнях облоги, по двох днях канонади, упав дух в козацькому війську. Жолкевський каже, що в кінець вастрашили козаків приготування до пішого штурму на табор: військо польське почало робити рухомі заслони на колесах, з дерева й лозини, так звані гуляй-города, щоб під їх охороною йти на приступ. Козаки зачали переговори, сим разом податливійше ніж перед тим, і нарешті прийшло до угоди.

Гайденштайн пишучи на підставі реляцій Жолкевського, каже, що в польськiм війську багато людей було тої гадки, щоб „для постраху й прикладу“ вирізати сих козаків до ноги. В реляції Жолкевського до короля, яку маємо перед собою, він позликуєть ся на ухвалу своєї військової старшини й ротмістрів, що вважали ризиковним і небезпечним доводити козаків до останньої крайности й одчаю, і наче виправдуєть ся з такої поблажливости — що обмежив ся давнішими змовами ¹⁾. Розумієть ся, й казати не було чого, що Поля-

¹⁾ Oglądając się też na różne przypadki, że choćbyśmy byli zwyciężyli, iednak czyniąc z ludźmi odwaznemi, ktorzy przy swoim fortelu na śmierc stali, nie mogło być bez znaczej szkody swoich (Жерела VIII с. 91).

кам в тих обставинах треба було вести до угоди, а не до бою на смерть і жите. Але мстивий, кровожерний настрій — порізати козаків, побродити в їх крові, очевидно тільки приховав ся на хвилю перед сею dura necessitas здержливості й розваги, щоб вибухнути зараз, коли зломано небезпеку, коли козачина в довірю до „благородного слова“ шляхетського війська віддала себе в її владу.

Жолкевський поставив такі умови, в душі давніших переговорів: козаки видадуть головних проводирів повстання, яких їм вкажуть, віддадуть гармати і всякий припас, корогви і срібні труби, прислані цісарем; вернуть невільників узятих з польського війська й річи забрані у польських вояків в Білій Церкві; вони розійдуть ся до дому і не будуть збирати ся без дозволу короля.

Сі умови були прийняті. Козаки згодили ся видати Наливайка, Шаулу і Шостака. Наливайко вже перед тим, передчуваючи кінець трагедії, кілька разів пробував вирвати ся з табору, а тепер з своїм полком почав боронити ся оружю — Наливайківці не хотіли видати свого ватажка. Настав великий галас, зачули його в польським таборі, поскакали на конях, ударили в труби й бубни на гвалт, щоб не дати Наливайкови утікти. Ледви не прийшло до імпровізованої атаки на козацький табір. Але кінець кінцем козаки приборкали Наливайка, вхопили його, коли він уже готов був перехопити ся через вал, і другого дня видали Жолкевському разом з иньшими провідниками: видали Шаулу і Шостака, потім їм вказано ще кількох і видано та чи силою забрано, так що кінець кінцем всього арештовано кільканадцять старшин¹⁾. Козаки видали також гармату — було там двадцять гармат ще добрих, иньших кільканадцять попсованих; віддали клейноти: корогви цісаря Рудольфа, архиєв. Максиміліана і єв. семигородського, срібні труби, булаву. Скарб козацький зате приніс розчарованне польським жовнірам, що сподівали ся багатой здобичі: вартість його оцінено всього на 4 тис. золотих, були то головно річи турецькі, з останніх походів.

Та тут, по капітуляції відограла ся огидна сцена кровожадної пімсти над безборонним, скапитульованим неприятелем. В урядовій

¹⁾ Через те що фінал кампанії — солоницьку різню так дуже змазано, не можна докладно відрізнити, що було наслідком добровільної угоди з козаками і що вчинено силоміць, по капітуляції. Кремпський напр. вийшов ціло, бо оружною рукою відбив ся — так виходить виразно з оповідання Бельского, і само собою мало правдоподібно, аби головного провідника козачини (по смерті Лободи) з доброї волі пущено, як представляє Гайденштайн („Кремпського пустили, щоб розпустив своїх і відвів до дому“). На підставі капітуляції відані були напевно Наливайко, Шаула і Шостака.

реляції Жолкевського вона представлена можливо невинно. При відбиранні від козаків річей, забраних ними в Білій Церкві від жовнірів, каже він, „стало ся немале замішанне“ (tumult). „Жовніри, особливо угорська піхота, а також українська, розярені на козаків, не тільки забирали від них свої річи, але стали видерати і їх власні, і побили їх кількадесять — стримати тих розярених людей¹⁾ не можна було ніяким чином, хоч я з панами ротмистрами запобігав тому всіми силами й заходами“, каже Жолкевський²⁾.

Неофіціальне джерело наше — хроніка Бельського оповідає сей епізод не так невинно: Козаки видали Наливайка, згодили ся видати армату, хоругви, всю зброю, зложити присягу на будуще, аби тільки їх живими пущено на волю, але гетьман не хотів їм пообіцяти того, що з поміж них пани не будуть ще виберати своїх підданих, як би котрийсь кого пізнав. Тоді козаки відступили від угоди й сказали, що в такім разі будуть боронити ся поки живі. Гетьман на се сказав їм: бороніть ся! Тоді наші зараз прискочили до них, так що вони не могли ані упорядкувати ся, ані до стрільби взятись. І так їх рубали немилосердно, що на мило або й більш труп лежав на трупі. Бо було їх усіх в таборі, разом з черню, жінками й дітьми на десять тисяч, а не втікло більше як півтори тисячі, під проводом Кремпського. Частину зловлено, і з них деяких гетьман пустив, привівши до присяги, а инші вступили до рот (польських). Взято було 24 гармати й иншої стрільби чимало; забрано теж всі корогви, між якими були деякі цісарські³⁾.

Тут передано сей епізод на підставі того, що оповідало ся про нього в польській суспільности по гарячим слідам події (се останні роки хроніки). Передано чоловіком, який зовсім не заявив себе прихильником козацької сторони, і на підставі оповідань людей, які очевидно теж не мали заміру кинути якусь тїнь на польське військо. Отже мусимо мати довіре до сього оповідання, хоч і треба припускати певні побільшення в представленню сеї різні, а також — згідно з реляцією Жолкевського — мусимо переложити се на після капітуляції: Жолкевський (і Гайденштайн) кажуть, що ся різня стала ся при тім, як

¹⁾ Między ludzmi rozizszmemi.

²⁾ Жерела VIII с. 92. Ще невиннійше оповідає сю справу, на основі реляцій Жолкевського, Гайденштайн: „Остання умова — аби воякам вернено забране у них, ледво не стала причиною розруху: вояки були невдоволені тим що їм було віддано і почали грабувати власні козацькі річи, і прийшло до розруху, серед якого вбито кілька десятків, і ледво Жолкевський той розрух втихомирив“ (с. 336, пер.с. 378).

³⁾ Бельской с. 1764—5.

польські жовніри розшукували між козаками свої річи по капітуляції. Жолкевський тільки дуже зменьшує розміри її та промовчує, що притоку до неї подала його додаткова заява, зроблена вже по капітуляції: що польським шляхтичам з війська вільно буде також пізнавати в козацькім таборі своїх колишніх підданих і забирати їх тапу militari собі в підданство назад. В пунктах капітуляції, поданих Жолкевським і иньшими джерелами, сього жадання нема; його висунено підступно як останній удар вже по капітуляції. Супроти того, що козацьке військо мусіло містити в собі панських підданих дуже багато, се замість видачі провідників означало вже необмежене право арештувати скільки й кого хоч в козацькім війську (доводі потім панови в польському таборі, що ти не його підданий!). Козаки заявили, що на се пристати не можуть — тоді Жолкевський цинічно предложив в такім разі „боронити ся“ — після капітуляції, й дав позволенне своему війську ударити на пів-безборонне військо козацьке. Армата козацька була вже видана, козацький табор стояв отвором, і ся остання атака перейшла, як вповні правдоподібно оповідає Бельський, в просту різню: польські вояки дали волю своїм мстивим почуттям, які зібрали ся в них на козаків за сю тяжку кампанію. Виднійших козаків, взятих в неволю, Жолкевський міг прилучити, для ліпшої презентації, до виданих ватажків; иньші заявляли охоту вступити до польського війська. Кремпський з частиною козаків відбив ся і пішов на Низ. Може було з ним війська і значно більше ніж оповідає Бельський: його образок різні може бути й побільшений оповідачами. За те моральний результат солоницької угоди: капітуляція козаків, їх обцянка розійти ся й не збирати ся більше без королівського позволення, був уневажнений останньою некоректністю Жолкевського і тою різнею, яка виникла з неї. Козаки й Поляки з під Солониці розходили ся не примиреними, а ще більше розяреними останнім епізодом ворогами.

Отже сповнити своє завдання — знищити українську своєволю, Жолкевському удало ся тільки по части. Частина війська уйшла — не з ласки польського гетьмана, а пробоем. Крім Кремпського, що оружною рукою пробив собі дорогу, на Дніпрі стояло ще військо на човнах під проводом Підвисоцького, а з Запорожа „вигребли ся“ вже були нові сили „на волость“¹⁾. Жолкевський не мав енергії йти гро-

¹⁾ Tamci koczury są na czołnach u ci so wygrzebli się, означає їх Жолкевський в останній реляції з під Солониці — Жерела VIII с. 92.

мити їх і обмежив ся тим, що поручив підстарості черкаському оповістити їм про капітуляцію і наказати, щоб сі козаки занежали всяке вороже поступування, инакше ударить на них з військом. Козаки, вчинивши раду, рішили просити згоди у Жолкевского. Прислали з війська лист, де запевняли в послушности на будуще й просили пробачення всього минулого. Писали Низовці і до різних своїх „приятелів“, просячи заступити ся за них і забезпечити їх від репресій¹⁾. „Хоч невдоволений був, мусів Жолкевский се затаїти, бо тяжко було йому покарати їх, особливо як би вони відступили на Низ Дніпра; військо було змучене трудами, негодами, далекою дорогою; човнів під рукою не було; окрім того всього з соймових нарад міркував він, що війська його треба буде в пньшій місці“. (А до того, додамо, се військо було не заплачене й певно не схотіло бігти в новий похід в глухі далекі степи). „Тому відправив їх ласкаво“, а сам з польським військом рушив в Галичину²⁾.

„Гадина“ — як називав Жолкевский українське своєвіле — була тільки придушена, але не задавлена. Се не перешкодило обставити можливо триумфально результати кампанії. Солоницькій побіді надавано імпозантні розміри й приборканне українських своєвільників святковано як триумф не знати над яким ворогом. Децутати з війська повезли до короля вязнів-провідників повстання, гармати й клейноти, видані козаками (між сими клейнотами особливо пікантні були в руках бунтівників ті цісарські корогви, з орлами цісарськими — гетьман Замойский доконче хотів їх показати панському нунцієви, що займав ся агітацією за антитурецькою дією, в интересах Австрії). На чолі депутації їхав Струсь, що мав держати до короля промову, рекомендуючи заслуги війська в сій кампанії³⁾. На зєснанім соймі 1597 р. речник шляхетської палати величав короля з нагоди сеї побіди — „загашення огня козацького своєвільства, що своїм полумем почало дуже розширяти ся в отчині і далеко заходити пожагом“⁴⁾. І само правительство ударило в туж триумфальну ногу, підносячи заслуги війська і Жолкевского, що він „против лотровству

1) Знаємо про такі листи до Як. Претвича, Listy ч. 55.

2) Гайденштайн с. 337 (II с. 378).

3) Archiwum Radziwiłłów с. 119, Немцевича Zbiór pamiętników II с. 169.

4) Swiadcza chorągwie temu lotrostwu wydarte, świadczy armata odebrana, świadcza przedniejszych wodzów ich pojmanie i pokaranie, że to nie z trafunku jakiego, ale prawie studio et industria w. k. mci stało sie. Niech drudzy o tym jako chcą rozumieją, niech aspectom i fortunie

козацкому (которихъ се до килкунадцати тисечей людей свовольныхъ народовъ розмаитыхъ з великимъ небезпеченствомъ и пострахомъ павствъ нашихъ украинныхъ згромадило было) з малою частью войска нашего мужне и сердечне ставиль и в погоню за ними идучи од Белое Церкви о таборы тыхъ людей свовольныхъ и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронею своею, чинячы доброе сердце войску нашему с тымъ козацтвомъ стирал се", — „которыхъ не переставчи конати, для милости насъ, пана своего, и отчизны своее, важыл се проводити малне войска наши за Днепръ и тамъ аж у Александрова, килкадесять миль за Днепромъ, при самой границы татарской (!) на Шоломицы тотамъ козацтво, людей свовольныхъ, в ремесле рыцарскомъ добре вышвечонныхъ и отважныхъ, догонивши, вгды ихъ вколо обогналь, а не давши се имъ роснострети, всѣ фортели ихъ восныне справую, делностю а чулостю своею.. до земледеня и стрвожена привель, оныне за божою помощю розгромилъ, побиль и звитежилъ, а старшихъ ихъ живо споймавши (sic), з дѣлы и зо всѣмъ нарядомъ военнымъ до насъ з великою славою своею и вдячностю нашою королевскою привель и отдалъ, павства наши украинные волвые и безпечныне од нихъ учынилъ и успокоилъ“¹⁾).

В дійсности одначе програма повного задуавлення української своеволі і винищення своевольної козачини, поручена Жолкевскому правительством і ним самим поставлена, — не була сповнена. Се признав сам Жолкевский. Повідомляючи короля з табору під Солоницею про капітуляцію головного козацького війська й висловляючи зарозом сподіванне, що инші козацькі сили також „поправлять ся, або властиво заявлять свою покору“²⁾, він не подає надії, щоб навіть по всіх допущених формах терору³⁾ козачина утихла; тому накликає до пильної уваги, щоб вона не віджила — „аби знову не зібрали ся до купи“. Як один з способів против того в листах писаних в поході, під час весняного сойму, він підносив виданне сурових, репресивних постанов на козачину⁴⁾. Сойм, сповняючи сі бажання, проголосив козаків за *perduelles et hostes patriae*, потвердив

jakiejkolwiek przypisują, my to bonum wszelkiej rzpltej służące i za ojczyznemi granicami słyjące naprzod miłoserdziu Najwyższego Pana, a potom pilnemu staraniu a własnemu szczęciu w. k. mci przyznawamy. Промова маршалка посольської палати — Dyaryusze sejmowe z. r. 1597 с. 17.

1) Грамота Жолкевскому на Барышпіль і Горошин — мої Материали до історії козацьких рухів ч. 13.

2) Жерела VIII с. 92.

3) Acz tak się nakarali, że iak baczę—zarzekaią się tey swawoli.

4) Listy Żółkiewskiego с. 80.

конфіскату козацьких маєтностей, гетьману поручив „внищити тих своєвільників до останку“ (ad internecionem), а на будуще поновив постанови з сойму 1590 р. про гострий нагляд урядників і дідичів над своїми підданими, недопусканне виходу на Низ і т. и.¹⁾ Се відкривало широку можливість репресій на всіх учасників козацької своєволі чи в тім підозріваних, всім охочим до таких репресій, і в першій лінії самому Жолкевському. Та його евергія й сили його війська були вичерпані солоницькою кампанією й він не вважав можливим взяти ся сам до дальшого нищення своєвільства, а полишав се місцевій адміністрації й самій шляхті. Не змігши сповнити соймового поручення — внищити своєвільну козачину ad internecionem, мусів вдоволити ся кривавим терором над одною частию, формальною покорою другої части тих своєвільних козацьких куп, а дальше задержанне спокою на Україні поставив як дезидерат дальшої політики правительства. „В теперішніх обставинах“, писав він в згаданій реляції — „поки тут не заспокоїть ся, треба, щоб для постраху було розложене військо (zolnierz); а і то теж річ не меньше потрібна, аби ваша кор. милость зволив наказати панам старостам і державцям земель королівських, щоб запобігали початкам (своеволі), чи самі особисто, чи через своїх заступників, та не давали злу зростати“. Для ліпшого вражіння вважав потрібним покарати взятих провідників повстання „як вони того заслужили,“ — „аби иньші на будуще, научені їх прикладом, не брали ся до скликання таких куп“²⁾.

Сі погляди гетьмана були прийняті правительством до відомости — тай були настільки загальні й елементарні, що без сумніву поділяли ся всею шляхетською суспільністю й адміністрацією українською. Всякому було очевидно, що розложене в східній Україні регулярного війська могло мати найбільше реального значіння для запобігання новим вибухам козацької своєволі. В своїй давнійшій реляції з-під Білої Церкви Жолкевский в дуже сильних виразах малював грізну українську ситуацію. „Вся Україна зкозачіла, повно зрадників і шпигунів (козацьких). справді треба взяти ся до рішучих способів коло тої України³⁾ — бо хоч би тепер, як сподівали ся, удало ся запобігти (повстанню), то як не забезпечити якоюсь суровою соймвою ухвалою і розложеннем війська до якогось часу — гадина знову оживе“. Але як би то польське правительство могло засвіди розпоряджатп до волі военними силами! В даний момент про се не було й мови! Не кажучи вже, що події на західній границі, пере-

1) Volum. legum II с. 364.

2) Жерела VIII с. 92.

3) Gruntownie o tey Ukrainie radzicz — Listy с. 80.

сування татарських і турецьких військ коло границь Польщі змушувало держати військо в сусідстві угорської границі — крім того військо зовсім вийшло з рук Жолкевського по скінченню кампанії. Платня й так залагала — не було заплачено три квартали, так що мабуть тільки надія на богату козацьку здобич задержала військо в послуху до кінця кампанії; але з кінцем її все мусіло урвати ся ¹⁾. Сойм 1596 р., давши порученне винищити козачину ad internecionem, не ухвалив одначе ніяких кредитів на військо. Зоставало ся сподівати ся чогось від нового сойму, а тим часом жовнірські роти почали звичаєм своїм господарити в королівщинах і маєтностях західніх, а гетьмани мусіли перед усім зайняти ся справою заплати. Та і новий сойм (весною 1597 р.) кредитів на се не ухвалив, справа затягла ся на довго, і ще літом 1597 р. не була полагоджена ²⁾.

Лекше було сповнити иньші ради й жадання гетьмана.

1 вересня 1596 р. король видав універсал до всіх достойників, старост і державців, урядів і урядників і до всіх обивателів — шляхти й міщан воеводств Київського, Волинського і Браславського, де розвивав репресійні постанови попереднього сойму супроти козацької свосолі, мотивуючи відомостями, які приходили до нього з України: „же съ того недавно розъгроменого войска людей свовольныхъ козацкого некоторые свовольники еще при замкахъ, местехъ и местечкахъ нашихъ такъ и по селахъ нашихъ господарскихъ и шляхетскихъ туляють се и безъ службы бавечи се знову зась до таковоежъ купы збирати се поголоски о себе и погрозки иущаютъ.“ Щоб запобігти тому, король наказує не допускати до збирання своєвольнихъ куп і розганяти їх: аби „таковихъ и зъ наймнейшоє купы, хоть бы ихъ до одного пять або шесть человека безъ службы прилучило се, располошивали и поскромляли.“ Однихъ каже арештувати і вязніти при замкахъ, а тихъ „гультаїв“, „лозныхъ“, „безъ службы будучихъ“, які б вчинили якісь „збродні“ — „своеволне жили, морьды, квалты, бои, розбои, погрозки чинили“ — ловити й карати смертю. Людей неоселихъ, що не служать, і не можуть виказати ся добрими свідоцтвами, тікають на Україну „зъ горы“, зрадивши своїхъ панів, або „виволані“ (судомъ засуджені на утрату чести й прав) — такихъ „гамовати и поскромляти“, в Дикі поля й „на Запорогі“ ходити їм і всякимъ такимъ людям не позволяти. Запорожців з Запорожа па Україну, „где

¹⁾ Пор. промову Замоїського на соймі 1597 р. — Dyaryszce soj-mowe z r. 1597 s. 80—1.

²⁾ Listy s. 84, пор. Жерела VIII с. 97.

бы ся выгребать хотели“ — не пускати, ставити ся против них конно й збройно, як против неприятелів, та не позволяти їм приставати до берегу (розуміють ся, очевидно, козацькі походи вгору Дніпром на човнах)¹⁾.

Як бачимо, універсал брав ся до української своєволі дуже гостро. Як би його справді було перевести в жите, то козачину і всяке своєвільство справді задавлено б. Та розуміть ся, такий наказ видати було без порівняння легше, ніж виповнити. Слідити за дрібними навіть купами, по 5—6 душ, в тих слабозалюднених околицях України, та розганяти їх; мати на поготові конні й оружі сили, щоб на кождім місці і в кождій хвилі противстати з ними козакам, коли вони схочуть „вигребти ся“ з Запорожа, — все се нелегко було в тих обставинах чинити навіть добре організованій державній машині, а не то що шляхетській анархії України. І кінець кінцем сей універсал міг дати привід до різних приціпок і нагінок на козачину, хто мав на неї гнів, дати причини наприкряти ся їй, але не запобігти новому наростанню своєволі. І в дійсности з усіх тих способів „запобігання українській своєволі“ вказуваних Жолкевським оден тільки був здійснений на правду — суворе покаранне виданих чи наловлених провідників повстання. Се ж було найлегше!..

Особливо потерпів Наливайко. Інших ватажків, привезених з під Солониці, скарано на смерть незадовго²⁾. Наливайка ж протримали в вязниці сливе рік, раз у раз беручи на допити й тортури, щоб довідати ся про його замисли, зносили з сусідніми державами, пограблені річи й т. п.; безперечно, в ватажку української своєволі бачили фігуру важнішу, ніж він був в дійсности, й сподівали ся витягнути відомости про якісь далекосяглі політичні пляни³⁾. Се проволіканне викликало в польський суспільности підозріння й невдоволення: навіть люде високопоставлені підозрівали, що у Наливайка есть якісь високі „промотори“, і тягнуть справу умисно, щоб уратувати йому жите⁴⁾. Се було причиною, що на сойм 1597 від

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 38.

²⁾ Велевіцкій в своїх записках каже, що крім Наливайка було ще 12 вязнів — ватажків (с. 216), Бельский — тільки шість (с. 1716); ймення їх окрім Шаули й Шостака (Панчоха, Мазепа, Кизим) передані джерелами непевними; пор. лист Радзивила — поголоска, що з товаришів Наливайка стято Кособуцкого і Павловского (Arch. Radziwiłłow s. 47). Про те, що їх уже скарано, згадує в січні 1597 р. Ожельский (с. 211).

³⁾ Archiwum Sapięhów с. 144, лист Скумина у Голубева П. Могила I док. 16, Zbiór pamiętn. II с. 209, Велевіцкій I с. 235.

⁴⁾ Archiwum Radziwiłłow с. 47.

деяких воеводств прийшло спеціальне домаганне, аби Наливайка скарано ¹⁾).

Нарешті 11 квітня н. ст. Наливайку зроблено кінець. Його стято, а потім тіло на четверо розсічено і розвішено на показ ²⁾). Але зробивши таке сильне вражіння на сучасну суспільність за життя, Наливайко й по смерті не переставав займати її, не по заслугам ставши немов втіленням української опозиції. Наливайками називають православних, і взагалі українсько-білоруську опозицію. У сучасного польського мемуариста Пшонки маємо оповідання, що Наливайко казав звати себе „царем Наливаєм ³⁾“. В звязку з сям стоять очевидно й пізніші перекази про його смерть, записани Йончинським: Наливайко посадили на розпаленого коня, на голову наложили йому розпалену залізну корону, і так замучили ⁴⁾). Оповідання сі показують, що скоро по смерті — а може ще й за життя Наливайко виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля.

Відгомін тої ж версії мабуть маємо в записці сучасного українського мемуариста, що Наливайка „у Варшавѣ кроль казавъ на мѣдянуї кобылѣ возити“ ⁵⁾). У пізнійших українських хроністів замість коня з'являється віл: Наливайка спалено *на* мідянім волі ⁶⁾). Нарешті автор „Історії Русів“, може під впливом клясичної традиції про Фаларіда, розвинув переказ старших українських хроністів в новий образ: гетьман Наливайко по закінченню війни (по нечуваних побідах над польськими військами й уложенню трактатів та проголошенню повної амністії королем) їде з полковниками на сойм до Варшави, щоб повитати короля й запевнити його в своїй послушности. Але тут їх без суду і права арештують і по двох днях карають на смерть: вивівши на майдан та проголосивши гонителями на віру, „посадили живими в мідяного вола і повільним огнем розпалювали його кілька годин, поки було чути крик і стогін страдників, а потім їх тіла спалено в тім волі на попіл“ ⁷⁾). Се фантастич-

¹⁾ Dyaguysze с. 107, 385.

²⁾ Лист Скумина як вище, Бельский с. 1765, Велевіцкий I с. 235.

³⁾ Pamiętnik J. Pszonki стор. 24.

⁴⁾ Рукоп. бібл. Осолінських ч. 627 с. 203 (див. в примітках).

⁵⁾ Т. зв. кийська літопись в Сборнику літоп. Ю. З. Р. с. 77.

⁶⁾ Грабянка, Краткое описание, Лизогубівська літопись й ин. Мабуть через просту помилку (кіл зам. віл.) з'явився варіант Мілера (с. 6), що Наливайко „на колѣ посаженъ былъ“.

⁷⁾ Історія Руссовъ с. 39. На звязь сього переказу з Фаларідовою легендою вказав Куліш (Ист. возсоед. II с. 147, — тільки треба мати на увазі, що в українських переказах (аж до Історії Русів) Наливайка печуть *на* мідяному волі). Др. Франко в своїй статі: Наливайко в мідяному быку (Науковий Збірник присв. М. Грушевському)

не оповідання і такіж самі дальші історії — про відібране прав від українського народу, насланне на українські краї польських військ, урядників, духовенства — що збирають в оден фокус всі традиції про утиски української людности Поляками — робили сильне вражінне на українських читачів першої пол. XIX в.

Результати осягнені тим терором були вповні ефемерні. Се найліпше показують заяви самого правительства з другої пол. 1596 р., що навіть „на волости“ козачина не була придушена. Ще не стято Наливайка, ще тягли ся справи конфіскацій у різних осіб, більше або меньше скомпромітованих повстаннем¹⁾, а вже приходило ся накликати українську адміністрацію до уважливости супроти „поголовсок і погрозок“ про нові своєвільні купи на Україні та супротив можливости нового козацького походу з Низу²⁾. На шляхетських зїздах кінця того року також звертано увагу на „козацьке своєвільство“, що тільки притаїло ся по деяких місцях“³⁾. Статочнійша частина козачини одначе сама відчула, що в останніх своїх учинках перейшла границю можливого в сучасних обставинах і старала ся ослабити вражінне пильним підчеркуваннем своєї льяальности й користности державі пограничною службою. Тим більше що королівське розпорядженне про недопусканне ніякої комунікації з Низом не лишало ся без наслідків: різних трудностей і перешкод в доставі припасів, в подорожах з Низу на волость і з волости на Низ, і в пожитю на волости козацьких родин. Козацька кореспонденція з 1596 — 1601 рр. (аж до реабілітації) повна нарікань і запобігань тим нагінкам і перешкодам, і сим поясняеть ся горяче бажанне статочнійших елементів помирити ся з правительством, і для того придобрити ся йому своєю льяальністю.

В тім льяальнім напрямі підтримували козачину й її „приятелі“, які собі зробили спеціальність (і джерело заслуг перед правительством) в веденню „козацької політики“, і в своїх інтересах старали ся легалізувати становище козачини. Так уже з липня 1596 р. маємо лист Якуба Претвича, давнього комісара по козацьким ділам і „зичливого приятеля“ козацького, як він підписав ся на сім листі. Пише на Запороже, очевидно в відповідь на якийсь лист від старшого козацького Криштофа Нечковського і ко-

старав ся вяснити відносини версії Історії Русів до аналогічних старих переказів (Фаларіс і цар Манасія - Менаше), але міг тільки гіпотетично висловити ся про звязь її з Фаларідовою легендою.

¹⁾ Актовий матеріал про сі конфіскати в моїх Матеріалах до історії козацьких рухів.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 38, див. вище 236.

³⁾ Жерела VIII ч. 67.

заків, де ті сьому „приятелю“ писали про сподіваний кримський похід на Угорщину, про якогось „Турчинка і дівчаток“ зловлених для Претвича, і просили заступництва перед королем. Претвич сповіщає, що він засвідчив перед королем лояльність Запорожців — що вони участі в постанню не брали і тепер „заховують ся пристойно“, і король їх уже „прийняв у свою ласку“. Претвич радить для ліпшого вражіння як скорше прислати татарських вязнів, якіб дали відомість про татарські пляни, вислати своїх депутатів до короля з прошенням ласки, написати также до гетьманів обох, коронного і польного (Замойского і Жолкевского) і обіцяє постарати ся у короля: „я то вам вистараю ся у короля, що будете мині потім дякувати: помилує всіх вас яко людей рицарських“. Просить того Турчинка і дівчаток для нього заховати: він їх запрезентує королеві (певно вже від себе, а не від козаків), а також, як що можна, добути, зо двох верблюдів мабуть для тоїж цілі¹⁾). Нема сумніву, що старшина козацька йшла щільно за сими радами і не занедбувала нічого, що могло б зарекомендовати козачину як найліпше правительственным сферам і звільнити її від тих засудів і репресій, які нависли над козащиною від останніх соймових ухвал. З серпня т. р. маємо універсал, чи паспорт від нового „гетьмана Ігната Василевича“ і козацького війська знад Тавани до пограничних панів: він оповіщає, що козачина висилає до короля своїх депутатів Каспера Підвисоцького і Гаврила Рожу з вязнем татарським, просить не відмовляти для них підвод, а заразом „сповнюючи свою давну повинність супроти християнського народу“, оповіщає про замір татарської Орди йти в землі коронні, — аби люде стерегли ся²⁾). Результат сеї депутації до короля нам незвісний — можливо навіть, що вона й не достунила ще короля, бо все ж козаки були під баницією. Рік пізнійше (1597) маємо новий універсал від того ж Василевича, де він оповіщає всю пограничну адміністрацію, що дня 14 червня Татарська орда знову заявила ся над Дніпром, для переходу, і дуже правдоподібно, що піде в землі коронні, отже нехай адміністрація остереже людність, не чекаючи нових вістей від козаків³⁾).

Козаки таким чином щільно підчеркували свою службу безпечности для річишполитої. За свою боротьбу против Татар вони діставали платню з Москви — „казну від вел. кн. московського“⁴⁾), але заразом афішували її перед польськими кругами як заслугу перед

1) Listy ч. 55.

2) Ркп. бібл. орд. Замойского.

3) Видано в Київській Старині 1893, X с. 158 і Чтениях кiev. т. XIX.

4) Згадки в листі Байбузи—Listy ч. 60.

Польщею. Ся сторожа козацька на полудневих границях, дійсно, стала вже такою доконечною потребою річипосполитої, що без неї вона не могла обійти ся, і особливо в тім часі, коли вона зістала ся фактично без війська (бо жовніри все ще страйкували через незаплатену платню), служба козацька була для неї особливо цінна. Тому коли коронний гетьман Замоїський в осени 1597 р., в відповідь на якісь козацькі посольства чи листи розмахнув ся був дуже суворим листом, все ще трактуючи козаків як осуджених соймом бунтівників, гетьман польний Жолкевський, котрому Замоїський сей лист переслав, рішучо спротивив ся такому трактованню¹⁾. По його гадці ніяк не треба було дражнити козаків, бо їх служба може бути потрібна в якійсь пригоді, і він їм того листу не відіслав. Справді, літом 1597 р. Татари в переході шарпнули Поділе, а участь їх в угорській війні грозила все новими й новими сюрпризами²⁾. Отже козаки були потрібні.

Але тим часом як статочнійша частина низової козачини старала ся простелити стежку для помирення з польським правительством, реабілітації козацтва і привернення йому привілеїв *statu ante bellum*, елементи більше радикально настроєні і менше уважливі до відносин і поглядів правительствених неохоче зносили сю опортуністичну політику й рвали ся звести рахунки з ріжними учасниками кампанії 1596 р. Ріжниця між двома напрямми, більше і менше своєвільними, представленими в 1594—6 рр. Низовцями з одного боку, Наливайківцями з другого, прокинула ся тепер серед самої низової козачини. З початку се проявило ся, здасть ся, в походах тих своєвільників на турецькі землі, на Білгород і його околиці³⁾ — опортуністи, по їх словам, не хотіли зачіпати ся з Турком, щоб не робити трудностей Короні⁴⁾. Потім, літом 1598 р., прийшло до різних конфліктів, звісних нам з цінних реляцій тодішнього гетьмана

1) Listy ч. 58; Жолкевський виступив особливо против одного місця в листі Замоїського, де той жадав аби козаки дали докази своєї льяольности; він висловив побоюванне, аби козаки *thego pytania iako chłoptwo grube w żarth sobie nie obraczali y nie wzdrzaszneli sie*, але мабуть се більше за для видимости, а головно невідповідним вважав він взагалі суворий тон листу Замоїського — *więcz odrazac ich y inwidią sobie bez przyczyny czynicz zwłaszcza ze y tych czaszu przypadłey Rpteu potreby mogłoby prz-dsię zażycz.*

2) *Ar hiwum Sapięgow* ч. 184 і 185.

3) Про се чємо в листі султана з осени 1597 р. — Жерела VIII ч. 68.

4) Пор. лист Байбузи, Listy с. 88.

запорозького Тихона Байбузи¹⁾, що стояв на чолі партії статочніших, як пристало репрезентанту поважного землянського роду²⁾. По словам його, розрив став ся, коли козаки вибрали ся по слідам Татар, що пустили ся знову на Угорщину, мабуть десь в першій половині червня³⁾.

„Довідавши ся, пише Байбуза, що цар кримський рушив на Угорщину, ми свідомі того, що ми люде рицарські, і не хочачи лежати на однім місці, рішили ся постарати ся, скільки буде змоги, заступити тому ворогу дорогу десь в тіснім місці й погромити, для прислуги королеви й річипосполитій, і пристали на се всі одностаино, спеціально атамани. „Вигреблясь“ ми на волость, тримаючи ся міст королівських, ішли, не чинячи кривд і шкід, постановивши міцно між собою, щоб не чинило ся кривд. Але декотрі товариші, побачивши, що ми захоуємо ся скромно, а їм не дозволяемо ніякого своєвільства, повтікали з нашого війська і утікши на Дніпро, врийшли на кіш, нами полишений, вибрали собі старшим Полоуса, позабирали й пограбили наші човна, наші „борошна“, нашу казну, прислану нам від вел. князя. Починивши нам сї шкоди, нішли своїм полком на море і там взяли турецьке містечко. А ми, не мігши дігнати царя і війська його, вернули ся від Дністра, пильнуючи того, щоб не нарушити покою річипосполитої і не вести посла королівського в огиду у цісаря турецького. Вернули ся на свої звичайні місця, а побачивши розграбленим все, що лишили ми на кошу своїм, обрушили ся ми на тих, що військо наше зраджують і видають під лицем неприятеля⁴⁾. Ска-

¹⁾ Одна з них, з дня 15/XI (ширша) видана — Listy ч. 60, друга 13 4/X — в ркп. бібл. Замоїських.

²⁾ Батько Тихона Михайло Грибунович Байбуза був власником великих маєтностей посульських, спадщини по кн. Глинських, але їх забрав староста черкаський Олександр Вишневецький, — в заміну він виходив Байбузам королівське наданне на поріче Псла, але вони не потрапили зреалізувати сих прав (див. т. VI с. 285—6). В потвердженню маєтностей Михайла Байбузи за його синами Семеном і Тихоном 1590 р. згадують ся їх служби на Україні „еще з молодости летъ своих“ (Чтенія кiev. XIV с. 98). В козацькім війську Байбузи перед тим не стрічаємо — коли не ототожнити з ним згадки якогось Тихна в р. 1594 (Listy с. 49).

³⁾ Слова реляції *przeszlego liata* (Listy с. 88) розуміють так, що тут мова про події попереднього року, 1597, але слова сї значать „минушого літа“; порівнянне оповіджених тут фактів з иньшими листами не лишає сумніву, що мова тут про події 1598 р., а вихідний момент їх, похід за Татарами, мав місце в місяці червні.

⁴⁾ Розуміть ся мабуть самовільна утеча з війська під час того походу на Татар.

рали ми кількох бунтівників дійсно найголовніших, що ще за давніх часів людей підбунтовували йти на волость, а самі ховали ся. Інші повтікали, а повтікавши злучили ся з Полоусом против нас“¹⁾).

В сій реляції не все одначе сказано. Похід „через королівські міста“ наздогін Татар не був такий невинний. Козаки розмахнули ся на Волощину; ішли на Браслав і Немирів, але воевода молдавський спільно з старостами українськими заступили їм дорогу своїми полками. Взагалі тривогу козачина викликала не малу; змобілізовано військо, яке було на поготові. Не пробивши ся на Волощину, козаки скрутили Богом в долину і пішли к Дністру на Ягорлик, щоб тут пройти в Волощину, але військо волоське відбило їх. Тоді вони потягли назад, але не на Запороже, а в Київщину. Одні кинули ся на волость Ружинських, правдоподібно зводячи рахунки з останньої кампанії; але їх тут погромили. Є деякі звістки про напад на поліські краї, в. кн. Литовського (де господарив Полоус свого часу)²⁾. В иньшій листі (до канівського підстарости) Байбуза складав се все па Полоуса: „він як звик був на волости тих недавніх часів з підхожим собі товариством — з сотниками чинити наїзди на поважні шляхетські дома, так і тепер, пригадавши то собі, не перестає розливати кров, і ми, неповинні люде, через них тепер в біду попали“; „що до виходу нашого, що став ся сього року, то вони то збунтували вигребати ся на волость і нас на волость вивели, а самі назад вернувши ся, боршно наше, казну нашу заслужену розшарпали“, і т. д.³⁾. Але Полоус навпаки, просячи свобідного проходу на Низ для своїх партизанів, представляв головними своєвільниками Байбузовців — їх ділом мовляв були своєвільства на волости й напад на маєтности кн. Ружинського⁴⁾. Кінець кінцем Байбузовці були може й не такі без-

1) Listy с. 88.

2) Про похід козаків на Волощину — Archiw. Radziwiłłow с. 134, 136, Listy ч. 61, невидані листи Острозького у Жукевича Сеймовая борьба с. 376; про напад козаків на маєтности Ружинських і погром козаків під Котельнею — Arch. Radz. с. 138 і в листі Полоуса — ркп. бібл. Замојських.

3) Ркп. бібл. Замојських.

4) В листі без дати, писанім очевидно десь в осени 1598 р. Полоус рекомендував українській адміністрації своїх товаришів (що мали до нього прийти з волости), що вони „не приставали з тими своєвільниками, які повстали були против короля нашого й й. м. князя Кирика Ружинського і хотіли його воювати, а пішовши на Низ Дніпром, товаришів наших, що пішли до держав ваших, обдерли й пограбували, подаючи їм ту причину, що вони не повстали з ними про-

грішні в останніх своєвільствах, і роздвоєнне, яке настало між козачиною, вийшло не з самих тільки політичних мотивів — різниці тактики супроти правительства, опортуністичної у Байбузовців, нелюдяної у Полоусовців. Але що обидві партії, поріжнивши ся, стали на різнім становищу супроти правительства, се вповні можливо і правдоподібно.

Між козаками вибухла формальна усобиця. Сором і пониження солоницької кампанії, кривавий терор і нагінки власти, роздраження і упокорення вирвали ся в братобійчій, немилосердній війні, в якій козачина, поділивши ся, сама нищила себе, як звір що в безсилій злобі кусає своє власне тіло.

Байбузовці, заставши на коші Полоусовців, счинили формальну битву з ними, і бувши в більшім числі (бо значна частина Полоусовців пішла на море) — погромили їх. Одних побили, а иньші повтікали до Полоуса, як каже Байбуза. Кн. Ружинському оповідали козаки, що стала ся правдива битва, де полягло кількасот козаків, поляг в тім Мігла, що був в поході на волость, а иньшого ватажка Гедройца (правдоподібно Фльоріана Гедройца, бувшого службника владики Терлецького, учасника волинських наїздів 1596 р.) — взято в неволю. Байбузовці зістали ся на коші, Полоусовці пішли на Низ Дніпра, під Бургунь, й відти вели партизанську війну против своїх противників. Коли Байбуза вислав з коша осаула Скалозуба з кінним відділом, з 120 козаків, на підїзд під Татар, щоб дістати від них язиків, Полоус напав на них вночі, несподівано, і побив; „між ними було кількадесять уцвливих шляхтичів, людей дійсно значних, і вони всіх їх позабивали“, скаржив ся Байбуза. Половив і позабивав їх післанців, сторожу, що стояла на перевозах; „товариство наше, що йшло з волости з боршном до нас, переїняли, одних забивали,

тив й. корол. милости й не воювали князя Ружинського; і так почавши зрадливо против короля і річипосполитої і наповнивши ся своєю волі на волости, пішли до нас на Запороже, без нас на курінях наших майно наше побрали, пошарпали, товаришів наших, що не були з ними на волости, то значить не повставали з ними на волость против короля і річипосполитої, котрих ми йдучи на курінях зіставили — їх половили, помордували і на нас теж приготували, чого їм Боже не поможи“. Ркп. бібл. Замойских. Що Байбузовці були скомпромітовані таки „на волости“, видно з їх обережних виправдувань, що то властиво Полоусовці їх підбунтували. Се натякало б, що розділ між козачиною став ся з початку не на точці людяности, і між прихильниками Байбузи, який міг справді репрезентувати потім курс опортуністичний, опинились і „своевільники“.

иньших вязнили і борошно відбериали¹⁾; захопили знову московську казну яка йшла до Січи — перейняли в дорозі й забрали. Заразом і ті і сі звертали ся до пограничної адміністрації й панів, силкуючи ся притягнути їх на свій бік і представляючи своїх противників бунтівниками, старали ся на них обернути урядові репресії, а собі забезпечити неутральність і свобідну комунікацію. Маємо лист Байбузи до підстарости канівського з початків жовтня, де він накликає до репресій против Полоусовців; місяць пізнійше — до гетьмана Жолкевского, де Байбуза оправдуєть ся від обвинувачень, які на нього пускав Полоус, описує гріхи Полоуса²⁾ і просить ради й помочи на приборканне Полоусовців: прислати до них якогось комісара на розслідженне кривд, инакше буде велике кровопролите, „з чого й поганин буде тішити ся“. З руки Байбузи ж вийшли, очевидно, дуже характеристичні пункти, переслані, судячи з титулу, коронному гетьману, коло тогож часу (трохи пізнійше може), де він просить не тільки комісара „для вчинення справедливости з тою купою“, але й визначення їм старшого з поміж заможних, оселлх шляхтичів, і прислання „знаку милостивої ласки й. к. милости“, корогви — „як ми мали перед тим корогву пок. короля Стефана, і тепер просимо“, а для придобрення козаки дарують гетьманови дві гармати, а гетьмановій обіцяють „пару дівчат або хлопят (очевидно з невільників), або що їй милость зволить сказати³⁾. З другого боку маємо, як я вже згадував, лист Полоуса до старостів і підстаростів українських, де він представляє бунтівниками Байбузовців та заповідає рішучу війну з ними⁴⁾. Нарешті кн. Ружинський пише про вісти привезені йому з Низу козаками: козаки (партії Байбузівської очевидно) просять ради на те своєвільство, бажають аби король дав їм гетьмана від себе й позволив вивезти з Запорожа „гармату“ — гармати й гаковниці, котрих в там за сто і більше, „бо кажуть що відколи гармата там за порогами настала, тоді більше своєвільства намножило ся“⁵⁾.

1) Listy с. 88—9, ркп. бібл. Замойского (тут оповідання про погром Скалозуба, писане 4/X. 1598: про друге заграблення казни ще нема мови)

2) Iakoz bogu y ludziom dawno iest winien Polous, y to w. m. nasz m. pan raczysz wiedzieć, iako ot Łobody odstąpiwszy w wierzch Dniepra poszedł tamze polkiem swym chodził, stacyi wybiral y naiazdy na domu szlacheckie czynił.

3) Рукп. бібл. Замойских — лист оригінальний, але без підпису й дати; адреса: „ясновельможному нашому милостивому пану“ вказувало б на Замойского (одначе може бути адресатом і Жолкевський), подібність змісту з Байбузиним листом з 15. XI. 1598 вказує на його авторство. 4) Listy ч. 60, ркп. бібл. Замойских.

5) Listy ч. 59.

Козачина готова була втягати в свої усобиці правительство й відкривати йому дорогу до участі в своїх відносинах на Запорозж. Байбузовці, очевидно, не сподівалися дати собі ради з Полоусовцями, а Полоусовці ще менше, й вони готові були прийняти старшого від правительства, віддати під його владу свою армату, обмежити свою автономію, аби тільки з поміччю правительства підбити противну партію¹⁾. Правда, вони могли добре розуміти, що влада того урядового гетьмана буде доти реальна, доки вони самі того схочуть.

Але правительство, очевидно, за ліпше вважало в сю внутрішню війну не мішати. „Нехай ліпше вони самі з собою погризуться, на будуще може ліпша служба від них королеві і рїчипосполитій“²⁾, писав Ружинський, переказуючи сї запорозькі новини своєму кореспонденту, старості камінецькому, і очевидно, такого погляду тримався й Жолкевський, якого Байбуза силкував втягнути у сї козацькі справи.

Кореспонденція уривається на тих листах, і ми не знаємо, як пішли далі сї відносини в середині низової козачини. Розділ однак не потрівав довго: кровожадна радість шляхетських ворогів козачини мусїла скоро розвіятися. Незадовго, в подїях 1600 р. бачимо козачину знову як одностайну цілість. Внутрішній розділ мусїв виглядати ся ще скорше, судячи з того, що 1599 р. був уже виповнений козацькими походами на турецькі землі: був якийсь морський похід, що починив Туркам багато шкоди. ходили вони в поміч воеводі мунтянському Михайлу, що вийшов з послухности Туркам, а в осени 1599 р. зайняв Семигород, мабуть також не без козацької участі³⁾. На чолі козачини знайшовся зручний провідник Самійло Кішка — герой найславнішої з козацьких дум, що оспівала його неволю у Турків і щасливу утечу з неї (незвісну нам з історичних джерел⁴⁾), але не заховала пам'яті про його політичні заслуги перед козачиною.

1) В згаданих пунктах читаємо: Aisz bes starszego nam trudno, prosimy o takiego, ktory by był slacheicem maiętnym i ktory by o nasze krzywdy się mocno ujął; kniaz Domanta jest dobrze osiadlem slacheicem, o tego prosimy; niech będzie nad wszystkim nami starszy, przy temze i choragiew kro. i. m. będzie; a my iako nanissi sluzebnicy i. k. m. u r. p. za namnieszem roskazaniem i. k. m. u w. m. pp. hetmanow gotowismy sluzycz na kozdą potrzeba.

2) A thak lepiej ze się samy z sobą pirwy poiedzą, tedy na potym moze się lepsza posługa dzyacz k. iego m. i rzeczypospolitej.

3) Жерела VІІІ ч. 70.

4) Див. про сю Кощину легенду в прим. 4.

Репрезентант статочнійшої частини козачини, як і його попередник Байбуза — як і він представник української шляхетської козачини (з роду brasлавських Кошків або Кошичів, правдоподібно), він умів в своїх руках задержати провід цілої козачини і видержати її в політиці лояльності супроти правительства в рішучий момент, коли за сю недовгу лояльність можна було вернути собі утрачені привілегії козацького стану.

Воевода Михайло зачепив чулу струну польського правительства, а особливо старого гетьмана Замойского, бо по своїх успіхах в Семигороді підніс руку на польського васала — молдавського господаря. На весну 1600 р. Михайло звернув ся на Молдаву, бажаючи й її прилучити до своїх володінь. З становища польського, сформованне такого сильнішого посереднього політичного тіла між Туреччиною й польськими землями могло вважити ся користним. Але молдавський господар Могила вважав ся васалем польським, посаджене його на молдавським господарстві гетьман Замойский вважав своєю великою заслугою, і польське правительство вперед рішило боронити Молдаву від претенсій Михайла. Наступає весною 1600 р. спішна мобілізація сил для сеї кампанії, а з тим різко міняють ся і відносини польського правительства до козачини: супроти браку готових сил для сеї кампанії страшенно важно йому притягнути до участі в сій війні козаків, і як перед тим воно дуже холодно приймало всі залицяння козаків, так тепер починає їх з усіх боків бомбардувати закликами та заохотами до участі в сій війні. Але супроти сеї різкої зміни змінє своє становище й козачина. Перед тим вона примилувала ся з усіх сил до правительства, тепер, чуючи собі ціну, не хоче за що небудь продавати свою службу. Вона ставить жаданнем повну реабілітацію й приверненне та легалізацію всіх прав і привілегій козацьких, *status ante bellum*.

Першу звістку про сі переговори маємо в листі Жолкевского. Спішно йдучи під Хотин, де замкнув ся Могила, розбитий військом Михайла, він висилає листи до Низовців, на Дніпро, і на Бог „ку Пробитому“, намовляючи їх розірвати свої відносини з Михайлом та послужити королеви й річипосполитій против нього, бо він, удаючи, ніби то хоче воювати поган, в дійсности проливає кров християнську³⁾. Було се в останніх днях мая. Гетьман Замойский, що так неласкаво прийняв козацькі залицяння два роки тому, вислав сам лист до запорозького війська, заохочуючи йти чим скорше на Молдаву, до Жолкевского, що має для них і готовий „упоминок“²⁾.

1) Listy ч. 71.

2) Ibid. ч. 72.

Козаки одначе не спішили відзивати ся на сї запросини, не ласили ся й на той упоминок, тільки „трівали на своїх звичайних місцях за Порогами, не рушаючи ся нікуди ані не ходячи по якихось добичках, тільки чекали ласки його кор. милости й річипосполитої, й будучи готові, чекали волі й наказу королівського“. Діждали ся, аж сам король вислав до них лист з закликом до походу, і все таки обмежили ся тільки загальними фразами про готовість свою йти в похід, — але „під певними слухними й їм потрібними кондіціями“¹⁾. Правительству сим разом було спішно, а козакам не так дуже, і вони чекали аж температура прийде до потрібної висоти. В правительственных кругах згадали й Оришовского й звернули ся до його посередництва аби намовив козаків. В червні висилає до них гетьман Замоийский лист з Оришовским, вказуючи, яку то козаки мають дорогоцінну нагоду придбати собі ласку королівську і річипосполитої, — аби тільки спішили до Молдави. Король теж прислав свого дворянина, Стан. Сераковского з новим листом і з устними порученнями, кличучи козаків на війну. І сим разом козаки виступили з своїм ultimatum-ом. Маємо два листи їх писані одного дня, 1 липня, оден до короля від тодішнього старшого Самійла Кішки з старшиною й військом, другий до Замоийского — від війська просто²⁾. В них військо висловляє свої умови, під якими готово йти на службу — в обох листах в виразах подібних, навіть до буквральности, просячи тільки гетьмана від себе просити за них перед королем. Ось сї умови:

По перше — буде скасована баніція, вложена невинно на козаків.

По друге — аби вільности, з котрих користали їх предки спокійно, шануючи надання покійного короля Стефана, були вернені і ласкаво конфірмовані.

По третє — аби були заборонені ті незносні кривди, які терплять козаки від державців королівських маєтностей, старостів українних і їх підстаростів в особах своїх і своїх товаришів — убийства і всякі нелюдськості без всякої причини й вини, а також в своїм майні, що добули вони кривавим потом, не жалючи життя, шаблю у неприятелів св. хреста — бо й того не дають їм спокійно уживати.

На обіцянку „упоминку“ заявляють гетьману, що трудно їм йти по нього так далеко, аж до Жолкевского, бо вони не мають з чим вибратись — „обнажені в достатках своїх“. Просять, аби їм той упоминок королівський прислано на місце, на Дніпро. Не вдоволяю-

1) Жерела VIII ч. 72, пор. Listy ч. 72.

2) Перший — в Жерелах VIII ч. 72, другий — Listy ч. 72.

чи ся ним просять і короля і Замойского, щоб їм була визначена платня, як була призначена їх попередникам. Крім того просять собі „знаку — себто корогви його королівської милости, щоб під тим знаком могли ходити і бути знані як слуги його корол. милости“.

З тими умовами вислали вони до короля своїх депутатів — Родкевича й Онопрія. Обіцяли одначе рушити ся в похід не чекаючи відповіді на свої умови — покладаючи ся на прихильне їх полагодження. Оришовський зістав ся з ними, щоб своїми наляганнями підтримати їх в сім добрім замірі. Дня 16 липня вони рушили з Запорожа, „стараючи ся догодити волі й наказу його кор. милости“. Маємо лист від Оришовского, Кішки і всього війська Запорозького писаний з Білобережа, „шість миль низше Черкас“, дня 1/VIII, до Жолкевского правдоподібно, в відповідь на нові його принаглювання. Тут дуже сильно описано ту незвичайну енергію, яку веладали Запорожці в сей похід, бажаючи догодити королеви. „Ідучи водою вгору й маючи противні вітри, як прийшли до порогів, то ледво не на кождім тягнули морські човни берегом через скали по двіста по триста чоловіка, взявши ся за линви; декому добре падав і кривавий піт з чола — все то приймали на себе, аби тільки догодити волі й наказу його кор. мил. та здобути ласку папа свого (короля) і вашу. Від дати того листу в неділю будемо певно в Каневі, там мусять зостати ся з тиждень, поки зійдуть ся всі з пограничних міст. Дальша дорога теж мусять забрати часу, яко людям пішим, хоч будуть поспішати і в день і в ночі, беручи підводи де можна; а з Канева до Камінця 50 миль!“ Осібно ще від себе Оришовський засвідчав велику пильність і охоту, яку показує „старший, пан Самійло Кошка“, щоб заслужити ласку королівську собі й війську¹⁾. Невважаючи на се козаки потім піднесли на нього скарги, що він не досить щпрости показав, і навіть, як доносить польське джерело — підозріваючи в порозумінню з Михайлом, арештували його і вибрали на його місце гетьманом Гаврила Крутневича, а його хотіли дати на суд Замойского²⁾, але се мабуть був якийсь партійний вибух, який полагоджено і вернено пізніше булаву Кошці.

В відповідь на посольство козацьке король прислав лист³⁾, де висловляв подяку козакам за їх готовість іти в похід. Обіцяв постарати ся поладити їх бажання на найблизшим сойм і послав їм охоронні листи. Казав, що розішле накази до пограничної адміні-

1) Listy с. 107.

2) Collectanea vitam resque gestas J. Zamojscii illustrantia

3) Писаний 1/VIII — Жерела VIII ч. 73.

страції, аби не чинила ніяких кривд і прикростей козакам, їх жонам, дітям і майну¹⁾. Потім козаки, прибувши в середині вересня в Молдаву, вислали до короля нове посольство за порадою гетьмана Замойського, що від себе обіцяв перед королем „чинити старання за ними“ й посвідчити їх службу. Їздили сим разом: Якуб Осовський, Ждан Серафимович, Петро Одинець. В листі писанім від імени нового старшого, Крутневича, і всього війська, козаки поновляють свої прошення в справі платні, та просять дати нові листи до урядів українних (до скасування баніції), аби не було їм кривд після походу²⁾. Король і сим разом дав їм прихильну відповідь. Повторив, що з скасуванням баніції і визначенням козакам платні треба почекати до сойму, але він поручить гетьману виплатити їм в друге суму 6 тис. золотих (упоминок), а до старостів роснише мандати — щоб з козаками поводитись уже не як з ворогами держави, а її служебниками. Обіцяв гетьману поручити, аби визначив когось „до судів їх“ (щось в роді давнього уряду Вадовського — видно козаки того собі бажали, аби забезпечити ся від старостинських судів). Взагалі запевняв, що скільки буде залежати від нього, то він усе зробить, а в усім иньшій доложити старань о ich postanowieniu pewnym i gruntownym³⁾.

Кампанія тим часом пішла лехше, ніж можна було сподівати ся. Перше ніж Поляки встigli серіозно забрати ся до Михайла, він потерпів великий крах в Семигороді, де против нього підняла ся угорська шляхта і погромила, злучивши ся з цісарським військом. Серіозної відправи Замойському дати він через те не здолав. Битва, яку дав він польському війську під Буковим, коло Плоешт, в середині жовтня, Михайлом була програна. Немало в тім прислужила ся й низова козачина: вона „офірвала ся“, як каже Замойський, вибити молдавське військо з його позицій, оборонених водою й лісом, і діняла того; під ворожою стрільбою, гарматною й рушничною, брела болтом і водою, вище як до пояса і ударивши з польською піхотою на ворожі позиції, вибила звідти Молдаван⁴⁾. Взагалі участь козаків в кампанії була дуже показна. Числа їх докладно не знаємо, але було не менше чотирох тисяч — на се число була їм потім обіцяна платня⁵⁾, а польського війська було сім тисяч (включаючи й козацькі полки, звербовані ріжними панамі⁶⁾).

1) Жерела VIII ч. 73.

2) Лист з дня 26 вересня 1600 р. в ркц. бібл. Замойського.

3) Жерела VIII ч. 74.

4) Записка Замойського в *Starożytności polskie* I с. 107.

5) Так виходило б з слів Кішки—лист у Стороженка с. 320; Замойський просив їх вислати наперед три, або принаймні дві тисячі—Listy с. 74. 6) У Гурского (як нижче) с. 256.

Михайло по програній битві мусів уступити ся, і Замоийский по сім вважав своє завданне скінченим: оголосив Мунтяни васальною провінцією Польщі, господарем її настановив Семена Могилу, Єремієвого брата, і з тим пішов до дому¹⁾. Михайла потім іще раз погромив сам Могила з полишеним при нім польським військом, і тим припечатав справу.

Замоийский спішив ся яко мога скорше скінчити з сею справою, бо король кликав його до Польщі з огляду на шведські справи. Його стрий реґент Швеції Кароль, зсадивши Жигимонта з шведського престолу, тепер захопив Естонію, а далі брав ся вже і до польської Лівонії. Його військо в осени 1600 р. перейшло ливонську границю й брало оден за одним ливонські замки. Сюди мусіло обернути ся коронне військо, зайняте ва Молдаві, а супроти невеликих розмірів його (зменьшених іще відділом полишеним для охорони господаря), знов треба було заручити ся помічю козаків, іще в більших розмірах по можности. В молдавській кампанії їх раховано офіціально 4 тисячі, до ливонської Замоийский хотів мати їх шість тисяч²⁾. Козаки не відмовляли ся, але клали натиск на обіцянку короля і гетьмана, що на соймі будуть сповнені їх домагання, предложені перед молдавською війною, як *conditio sine qua non* їх служби річипосполитій. Перед соймом, скликаним на кінець січня 1601 р. для ухвалення кредитів на ливонську війну, Самійло Кішка вислав листи з пригадкою сього. Маємо лист його до гетьмана, дуже гречний, навіть унижений, як звичайно, де пригадують ся одначе дуже рішучо торішні обіцянки: скасованне баніції, визначенне платні, приверненне Терехтемирова, просять також потвердження привилею кор. Стефана і визначення королівського комісара для охорони від кривд і зачіпок адміністрації та гарантії козацького суду³⁾. В сих справах вислана була і депутація до короля на сойм, зложена з Івана Радкевича, Андрія Комиша „ясаула“ й Івана Макаровича. Щоб не сполошити королівської ласки, козаки, як запевняє Кішка, ідучи з походу, „минали коронні волости, абл ухоронити ся від крику людського і позискати ласку королівську“ і розташувавши ся на зимівлю в Білоцерківщині і сусідніх околицях „заховували ся скромно і спокійно“⁴⁾.

1) Про сю кампанію маленька розвідка К. Гурского *Wojna z wojevodą wołoskim Michałem w r. 1600-ym* (Ateneum, 1892 т. IV).

2) Реляція Бартоша Верешинського—у Стороженка с. 320.

3) *Kiedy się też trafi na posługę kr. i. msczi i rzczyzpospolitey iść, aby sługa i. k. mczzi przy nas zawsze był, — około sądow naszym — aby nas żaden nie sądził kromy starszy nasz a komisarz i. krolewskiej msczi.*

4) *Listy* с. 75 (дата хибна, замість 1600 треба 1601).

Так гречним, а головно — так потрібним союзникам, розумієть ся, не можна було відмовити. Сойм зібраний з кінцем січня, в значній мірі сповнив козацькі бажання і королівські обіцянки. З огляду, що козаки вірно і гідно послужили державі в кампанії з Михайлом і обіцяли послужити в новій війні против Кароля, сойм зняв баніцію з усіх, хто візьме участь в тій війні з Каролем. Звільнив їх від побирання умерщин, гарантував від усяких кривд родини учасників походу під час їх неприємності; обіцяв, що Терехтемирів буде звернено. Одначе остерігав, що „звичайна юрисдикція над тими, що будуть мати осідок у маєтностях наших (королівщинах) і в них мешкатимуть, не відбираєть ся у старостів, а також і у панів над їх підданими“. На війні козаки мають бути під проводом старшого, якого їм визначить гетьман коронний. На закінченне соймова постанова грозить, що як би козаки поновили свої „переступства“ — „хоч того не думаємо про них“, — то баніція, проголошена на них давніше, на ново віде в силу¹⁾.

Таким чином бажання козачини були сповнені тільки по части, й старі права й привілегії не були вернені їй в цілости. Козацького імунітету не признано вповні. Промовчано справу платні (вона признавала ся мовчки). Найважнішим було се формальне скасування баніції і признання козачини як правної організації. Сим ухилив ся засуд над козачною, проголошений шляхетською річею посполитою в 1596 р., і тратили підставу репресії, практиковані над козачною пограничною адміністрацією й шляхтою. Се було важним здобутком, важною заслугою Кішки — сього попередника Сагайдачного і його політики, і сим поки що могла вдоволити ся козачина. Вона могла вповні сподівати ся, що дальший розвій козацьких сил і дальші потреби річипосполтої в козацьким війську дадуть козачині спроможність не тільки користувати ся в дійсности всіми тими правами й привілегіями, на які вона претендувала, але кроко за кроком здобувати для них і формальну санкцію правительства.

¹⁾ Volum. legum II с. 401.

Східня Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значінне козацтва.

Зріст східно-української колонізації й зріст козачини. Сформованне козацької верстви, нові елементи в ній і нове соціально-політичне значінне; устрій і побут її на переломі XVI—XVII вв.

Козацькі війни 1590 р. не тільки мали важне значінне в розвою українських відносин, де в чім затримавши, де в чім прискіпавши їх еволюцію. Вони кидають своїми богатими (розмірно) звістками про козачину на тлі українських відносин того часу цілий сніп світла і на еволюцію козачини і на значінне і впливи, які вона здобувала собі на суспільні і політичні відносини східньої України. Тому представивши в попереднім розділі формальну, зверхню історію сих подій, ми повинні ще раз вернути ся, щоб витягнути з них те, що дають вони на загальнім тлі наших відомостей з суспільних і політичних відносин України, як показники або як симптоми, для розуміння еволюції сих відносин в звязку з розвитком козачини як дуже впливового і сильного суспільно-політичного фактора.

Правда, козацькі рухи й війни 1590 х років, коли дивити ся на них в цілости, роблять дуже хаотичне вражінне. Вони й не були одностайним рухом, а рядом конфліктів в різних сферах, з боку різних груп і течій козачини, й тільки під кінець правительство, завзявши ся винищити козачину, своїм натиском сконсолідувало її, обєднало, звело в одну точку і козачину й її конфлікт з державним і суспільним устроєм. Спеціальні обставини, особливо безкарність, яку стрічала козачина в своїх вибриках протягом цілого ряду літ, дали їй можливість вибувати по над міру й спричинили потім боротьбу на життя й на смерть, яку підняло з козачиною, хоч і не довело до кінця, польське правительство. Але боротьба була властиво передчасна, — бо тільки антицинувала (випереджувала) пізнійший конфлікт польсько-шляхетського

режиму з народнім рухом, який наростав під проводом козачини. В 1590-х роках ся антитеза ще далеко не вияснила ся, не вигострилася ся, й катастрофа 1596 р. була результатом дуже рантвого зросту козачини й різкої переміни в його становищу на Україні — стихійним вибухом сил, що не стрічаючи собі границь і перешкод, чи вла стиво стрічаючи самі занадто слабкі барери, що ломили ся без трудності під їх напором. — вибуяли занадто і перед часом, випередивши свій, щоб там сказати — програмий підклад. Тому неможливо звести сих рухів 1590-х років не тільки до якоїсь ясної програми, але — й до якихось певних мотивів. Тому й опадають так різко розмах козацького життя по неудачі солонницької кампанії. Ще не у всім було за що бороти ся; не було ясно сформулованих постулатів, програми, яка вимагала б боротьби за всяку ціну. Але і в сім мало пляновім, мало свідомім буянню можна помітити цінні симптоми нових напрямів і течій, бажань і домагань, які ще не сформували ся, але вже пробивали ся, сходили на ниві українського життя, повні вішого, далекосяглого значіння..

Властиву програму, або програму - мінімум даного моменту відкриває нам умова козаків з черкаським старостою в 1593 р.¹⁾ Вона дуже скромна. Козаки запевняють свободну комунікацію Низу з українськими городами, свободний довіз припасів на Низ, свободний прихід і вихід з Низу до пограничних міст, незалежно від соймових постанов і заборон. По друге — вони добивають ся, щоб привілегії, признані козачині королівськими постановами — свобода від поборів, власти й юрисдикції адміністрації, додержували ся дійсно, і то в приложенню не тільки до козачини реєстрової (в данім моменті властиво її не було *de facto*), а до козачини взагалі. До сього треба додати ще як постулат, також на перший погляд елементарний і скромний, але в практичнім переведенню дуже мало удобоносний — се право воєнних контингентів козацьких, взаміну за їх службу державі й охорону полудневих границь, на „приставства“ — кватирі і виживленне в коронних маєностях. Се питання виступає як дуже живе і гостре в сучасній кореспонденції, наслідком різкого зросту козацьких контингентів в їх чисельности — і заразом різних вимог їх від пограничних державців.

Козачина, організована в тім часі на Низу вже сильно і міцно, змагала до того, щоб роснустити свою організацію по Україні, мати тут свої признані органи й репрезентацію — не офіціальну, правительством уставлену, а свою власну, вибрану (умова, що козаки на волости

¹⁾ Див. вище с. 192—3.

будуть мати своїх старших з-поміж себе, які будуть над ними справедливість чинити — поступат козацького самосуду і імунітету на волости). Підсю організацію хоче вона зібрати все що признаєть ся до козачини, вивольвши її від усякої иньшої залежності і шідвласности. Жаданне се як з одного боку елементарно скромне і самозрозуміле — бо ж правительство користало з услуг всеї козачини в своїх военных потребах, і взаміну повинно було признати їй певні права й привілегії в повнім її складі, — так в дійсности було далекоюяглим супроти незвичайного годішнього розросту козачини.

Се, як я кажу, була програма-мінімум; чи була поруч неї програма-максимум, се зістаєть ся неясним і на мій погляд не дуже правдоподібним. Але при тім сильнім зрості козачини, який помічаєть ся з кінцем XVI віка, переведенне і тої мінімальної програми вносило страшенний переворот в місцеві суспільно-економічні відносини.

На зріст козачини з кінцем XVI віка вплинули різні обставини. Перед усім саме помноженне тїтешньої людности.

Останні десятиліття XVI і перші XVII зазначили ся незвичайним поступом кольонізації в Східній Україні. Тільки порівняти стан залюднення початків XVII в. з кольонізаційними обставинами які малюють перед нами люстрації середини XVI в. Тоді кілька міських осад при замках на цілім просторі полудневої Браславщини, східно-полудневої й центральної Київщини, та цілого майже Задніпровя, і поза тим самі порожні простори, оживлювані тільки ватагами прихиднів, що виходили на промисли в степові уходи, а в ближшій сусідстві замків оброблювані тільки находом — міщанами й селянами, що виходили тільки на роботу або що найбільше — на робочі часи до своїх хуторів, пасік, ріль, готові при кожній трівозі тікати в замкові укріщення. Тепер побачимо величезну різницю. Край цілком відминив ся в своїй фізіономії. Полішненне кольонізаційних обставин східної України — з одного боку, погіршенне обставин селяньського життя й господарства в Україні Західній і Північній — з другого, викликають незвичайну еміграцію в східно-українські простори⁴⁾. Зріст

⁴⁾ Кольонізація Східної України на поч. XVII в. в звязку з соціально-економічними обставинами досі не була предметом спеціальних студий, так само і розвій козачини в звязку з сими факторами. Література по історії кольонізації Східної України XVI—XVII в. вказана в прим. 1 сього тому і в т. VI с. 285 і далій прим. 3. Література відносин соціальних і економічних в т. V прим. 3 і 7. До життя козачини сих часів

півоселого козацького ухощництва в степах, що заткало їх з часом сіттю своїх зимовників і городців; повстання козацьких твердинь і залог на Низу, успіхи дрібної партизанської козацької війни з Татарами, голосні походи на них другої половини XVI в. — все се утворило инакшу, далеко теплішу й уривітнішу атмосферу оселей колонізації Східньої України. Розуміть ся, до повної безпечности й тепер ще було дуже й дуже далеко. Як ми бачили¹⁾, господарство й тепер приходило ся вести під неустанною грозою татарських нападів, що під пограничні замки приходили, як висловлять ся (не без гіперболізму розуміть ся) черкаський староста — і по кілька разів на тиждень. Але так безпомічним і пропашим не чув себе тут оселий господар, а незвичайше погіршенне економічних і правних обставин селянського жита в иньших, ліпше захищених частях України — незвичайний зріст селянського оподатковання, перетяженне панщиною, забирание ґрунтів — все се змушувало багатьох і багатьох вибрати повне небезпечности жите на східноукраїнських просторах, ніж безвхідне поневоленне в безпечнійших сторонах західніх і північних.

З українсько білоруського Поліся, з Побужа й Галичини, з північно-західньої Волини суне маса селянського і маломіщанського осадника на полудне і схід, посуваючи ся звичайно етапами — переходячи в поблизькі околиці: з Галичини на Поділе, з Побужа на Волинь, тим часом як звідси сила емігрантів-утікачів іде далі — в сусідні части Браสลавщини й Київщини найчастійше, поки кінець кінцем ся еміграційна хвиля не перекотить ся до крайніх своїх границь — задніпрянських пустинь. Процеси про селян-утікачів, дуже часті в тодішніх актах судів місцевих і трибунальських, дають по части понятя — коли не про розміри, то напрями сеї масової еміграції. Вопереважні маси емігрантів пропадали безслідно для їх бувших панів і не знаючи, де вони опинили ся, їх пани не могли і вчинити процесу з їх новими дідичами²⁾. Тому

деякі інтересні помічання особливо у Куліша Історія возсоединенія Руси т. II і III, дещо у Каманіна Къ вопросу о козачествѣ до Б. Хмельницкаго (Чтенія київські, VIII, зі збіркою документів). Спеціальнійше вказано низше при поодиноких місцях.

¹⁾ Див. с. 55—7.

²⁾ Досі, на жаль, не роблено ближших розслідувань над сею еміграцією, та розсліди ті утруднені й тим, що з актових книг найбільше інтересних з сього погляду судів — житомирського, київського, браславського дуже мало заховало ся. Яблоновский в своїй монографії про українську колонізацію (Źródła XXII с. 128 і далі) вибрав деякі відомости, головно з процесів трибунальських, та на жаль подав їх в формі дуже мало пожиточній. Наведемо все таки дещо: в Котелян-

про великість сеї еміграційної хвилі дають понятє скорше ті переміни в залюдненню Східної України, які являють ся результатом сеї еміграції.

В середині XVI в. на полудневий схід від лінії Київ-Браслав ми не бачили зовсім постійних осель, з виїмком кількох (всього тільки трох!) правительственных замків. При кінці першої чверти XVII в. міста і місточка рахують ся вже тут десятками, а села навіть сотнями. Так в Білоцерківщині, де в середині XVI в. що йно тільки сам замок збудовано, люстрація виказує 36 „сіл або хуторів“ що належать до староства Білоцерківського, 9 таких же осад на міських ґрунтах, десяток сіл в шляхетських державах, крім того в Романівським ключу 5 сіл, цілий ряд міст і містечок: Таборівка, Триліси, Гуляники, Сквиря¹⁾. На Раставиці три місточка й коло 20 сіл²⁾. Нижше по Роси, в старостві Богуславським 13 сіл³⁾, в Канівським звиш 20⁴⁾. За Дніпром в Переяславським 25 сіл; крім Переяслава місточка Гелмязів, Яготин, Березань, Биків, Яблунів, Іркліів,

ській волости Ружинських (полуднева Житомирщина) знаходять ся втікачі з маєтностей корецьких, полонських, заславських; в Чуднові, Кодні, Слободишах тамже — втікачі з маєтностей подільських, і з Кремінеччини; в Ружині і Білиловці (тамже) з Побожа і Зах. Ноділя; утікачі з Поділя в східній Браславщині — в Пикові, Немирові, Краснім, Погребищах, Липовцю, Дашові й їх волостях; рідше стрічають ся мандрівки сюди з Галичини та Побужа, але й такі факти є в процесях (а ще частійше мусли бути в житю): в Тиврові, Браїлові, Краснім, Бортниківцях (в Браславщині) знайшли ся втікачі з землі Галицької, в Рогізній — з Підляша; теж саме в Кодні — втікачі з Баворова; в Турчинці (Житом. п.) з Володавської волости; з Бельської землі — в Білилівці. Втікачі з горішнього Побожа (Багринівці, Маркушівці, Коморовці) опиняють ся в Корсуні, Стеблеві, навіть Золотоноші, з Мозирщини — в Чигрині, Переяславі, Жовнині. Найбільше за Дніпро ідуть з східньої й полудневої Київщини — перед перспективою панського режиму, що наступав на них, шукаючи дальших і безпечнійших від панських претензій країв. Виходні з Черняхова (коло Житомира) йдуть до Гоголева, Боршпільської волости, Прилук; з Рожева (на зах. від Києва) до Бикова, Жереблятина, Лубень, Сенчі, з Ходоркова (на полуд. від Рожева) до Бобровниці, Бикова, Басани, Березни, Сенчі; з Ржищева і Триполя — до Остерської і Боршпільської волости, до Кропивни, Пешаного, Жовнина, Лукомля, Сенчі; в Пирятині знаходять ся втікачі з Новоселець (гор. Побоже), з Лучина, Безрадич, Княжич (на зах. і полуд. від Києва); в Прилуках — з Чернобиля, Воронина (Макарова), Черняхова, Рожева, Кривого (київське Полісе і Житомирщина).

¹⁾ Zródła dz. V c. 137—9. ²⁾ Zródła dz. XXII c. 214.

³⁾ Ib. V c. 136. ⁴⁾ Ib. c. 131.

Голтва, Кропивна, Золотоноша (се приватне, иньші королівські)¹⁾. Розширюеть ся значно сама територія кольонізації. На крайній східній границі, під московським рубежем бачило ряд осад на горішнім Пслі: місточка Гадяч, Рашівка, Лютинка й ин. На Дніпрі зявляеть ся уже в першім десятиліттю XVII в. „староство Чигиринське,“ в порічю Тясмина²⁾. Кольонізуеть ся „пустиня Умань“, де в 1620-х рр. бачимо місточка Умань, Городецьке, Бабанку. На межирічю Бога і Дніпра осадчий кн. Збараських Василь Босий поставив замок на Бершади, і він стає гніздом пограничників, що під проводом Босого ведуть звідси партизанську війну з Татарами й Турками (до котрих належав поблизький Ягорлик); замок зруйновано на жаданне Турків в 1617 р., але порічє Бершади кольонізуеть ся далі. Над Дністром в тім же часі зявляеть ся замок в Рашкові зруйнований Турками в тімже 1617 р., але кілька літ пізнійше (1623 р.) бачимо тут уже ключ Рашківський Замойских. За пядесят літ від першої Августової „реформи“ козачини людність східньої України зросла в ріжних місцях в 15—20 і більше разів³⁾. А з тим незмірно зростала й чисельність самої козачини.

Людність сунула, шукаючи свободи від того панщинного гнету, що не давав уже й дихати в північних та західніх краях, запрягши селянина як худобу в панське ярмо. В просторах Східньої України—сеї „нічиї“, „божої та господарскої землі“ він хотів бути паном своєї праці, не чуючи нічого про пана й якусь залежність від нього. Але за ним слідом ішов уже пан, з випрошеним у короля привилеєм на ті землі, де осідав сей утікач, де він збирав ся господарувати. Як ми вже бачили на иньшій місці⁴⁾, в останніх десятиліттях XVII в.—скоро тільки показали ся перші симптоми поліпшення господарських відносин, а між ними симптомами власне грав головійшу ролю отсей

¹⁾ Źródła V с. 132—3. ²⁾ Ів. XXI с. 146.

³⁾ По підрахунку люстрацій 1545—1552 рр. в воеводствах Київським і Браславським виходить усього коло 4400 родин-господарств (Архивъ Ю. З. Р. VII. II передм. с. 32—3). По даним коло р. 1625 Яблоновский виводить для тих же воеводств (дуже приблизно розуміеть ся) загальну цифру коло 92 тис. димів, отже зріст більше як в двадцять разів! Се дає деяке понятє, хоч на докладність цифр, розуміеть ся, не можна покладатись. При тім треба памятати, що в ліпше залюднених північно-західніх частях збільшення не було так значне; навпаки — в слабше залюднених східно-полудневих частях залюднення зростало незмірно. ⁴⁾ В т. VI с. 279 і далі.

приплив осадників, робочих рук,—зараз різні пани, які мали спромогу слідити за тутешніми обставинами, помітили, що шанси тутешнього господарства по ціловіковій застої починають іти в гору. В сподіванню грядущих благ хапають ся вони за тутешні ґрунти, одні перед другими випрошують собі від короля надання на тутешні „пустині“, як вони звичайно зуть ся в сих наданнях, або за дурничку змушують собі їх давніх, номінальних власників продавати собі їх ґрунти.¹⁾

Були се переважно різні магнати, високі репрезентанти місцевої адміністрації, які особисто чи через своїх підручних, намістників, факторів мали нагоду слідити за тутешнім житем, і распоряджали і своїми особистими, і урядовими засобами (з свого офіціального становища), щоб бороти ся з уськими перешкодами, закладаючи своє господарство на сім вибуялім перелозі. Обстави тутешнього життя, повний брак публичного елементу в тутешній житі—навіть такого слабкого суду і екзекутиви, які були в иньших провінціях держави, необмежене панованне фізичної сили, кулачного права—робили тутешнє землеволодінне і господарство монополією таких магнатських риб першої величини—гетьманів, воевод, що найменше старост. Східня Україна стає з кінцем XVI в. і далі в XVII клясичним краєм магнатських лятифундій, величезних розмірами, грізних необмеженою силою й властю своїх володарів „королєват“, першорядних магнатів, що володіють тутешніми землями, або на праві приватнім, дідичнім, або як доживотні державці величезних тутешніх королівщин—на практиці се майже ніякої ріжнці не робило.

¹⁾ Приклади тамже. Польські історики, старші й новіші, приймаючи причину за наслідок, бачуть навпаки в припливі емігрантів результат панської господарки, заходів нових, польських поміщиків і державців; а наплив сих нових польських дідичів і державців толкують як результат акту 1569 р., що відкрив двері в Східню Україну для польської шляхти й тим зробив переворот в тутешній кольонізації й господарстві. На таким становищі стоїть і новіший польський дослідник українського життя Яблоновський (*Zródła* XXII с. 113—4, 127 й ин.). Але при тім забуваєть ся факт, що в перших рядах фундаторів східно-українських лятифундій ідуть магнати волинські, яким був сюди приступ вільний і перед 1569 в. Чогож сі Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Збараські, Ружинські etc. не пхали ся сюди перед тим, а так страшно заворушили ся в останніх десятиліттях XVII в. й на -випередки з прихожими польськими панами, або й ще перед ними випрошують та скуповують ґрунти, розбирають королівщини в Браสลівщині, на Подіппрову і за Дніпром? Тому що помітили оте поліпшення господарських шансів через приплив робучої еміграції. Се була головна причина, і вона тільки випадком стріла ся

Втікачі-емігранти, що шукали обітованої безпанської землі, з кінцем XVI в. стрічають перед собою й тут, на „самій останній Україні“¹⁾ гладку стіну магнатського пановання, безконечну сіть маєтків, і попадають в руки нових панів, чи їх підстарост і офіціалістів, в нове підданство — часом самі навіть того не підозріваючи. Правда, се підданство не було саме по собі дуже тяжке. Містечка й слободи, які закладали ся для уловлення сього емігранта, обіцували йому звичайно довголітню свободу, на десять, двадцять і навіть тридцять літ. Фільваркове господарство панське, з панщиною, поступало поволі, займаючи насамперед околиці близші з краями старшого засидження й панщинного хозяйства — Полісем, Волинею, Поділем, і довго не показували ся в новоосаджених пустинях²⁾. Не можна було спішити ся з ним як з огляду на тривожні ще обставини тутешнього хозяйства, часті татарські напади, які робили фільваркове хозяйство занадто ризиковим, так іще більше — з огляду на самий колонізаційний матеріал, страшенно ворожий і полохливий на пунктї всяких вістників підданства і його атрибутів. Ми мали нагоду бачити намальований рукою ревізора з 1590-х років образок тутешніх відносин, з Слободищанської волости Тишкевичів (полуднева Житомирщина): при першій згадці про те тільки, що селянські ґрунти будуть помірні, а селяне вписані в іввентар, — вони однодушно запротестували й заявили, що зараз підуть геть, „бо будши людьми вільними, в неволі бути не хочуть“³⁾.

Тому вичікуючи, поки тутешні колонізаційні й суспільні відносини стверднуть відповідно, й новий осадник оговтаєть ся й привикне до гадки про нове панщинне ярмо, панське хозяйство не спішило ся з рільним господарством. Вдоволяло ся наїздною, рабівничою експлуатацією природних багатств — як робленне поташу, салітри, та посе-

хронологічно з актом 1569 р., а властиво розвиваєть ся зовсім самостійно й незалежно від нього в останніх десятиліттях XVI і першій половині XVII в. Акт 1569 р. вплинув тільки на національну закраску пансько-магнатської верстви й її землеволодіння в Східній Україні (пор. т. VI с. 278 і далі); з становища соціально-економічного і колонізаційного він для Східньої України не мав ніякого особливого значіння, тим менше не був „епохою“. Звісні нам економічні й соціальні обставини сунули сюди однаково з Волини чи з Поділя, й хозяйство вело ся однаково прирожденними польськими панами й українськими магнатами вихованими в тихже соціальних поглядах і перейнятих принципах тогоч польського права.

¹⁾ Вираз Жолкевского з 1619 р. (Pisma с. 364).

²⁾ Див. в т. V с. 218 і далі.

³⁾ Див. в т. V с. 216.

редніми доходами з підданської людности — корчемним і млинським правом, судовими доходами, згодом переходячи до різних натуральних поборів, як поволовщина, пчільна десятина і т. п., та різних помічних робіт¹⁾. Переглядаючи люстрації східно-українських староств з першої чверти XVII в., бачили ми, що доходи їх ішли головню з корчом і млинів, в дальшій лінії — з митних і судових доходів, поборів від рибних і звіриних ловів, та з лісного промислу, веденого старостинськими факторами, або віддаваного в аренду²⁾. Житомирське староство — крайне на полудневім сході, що має фільварки (люстр. 1622). В Київськім дохід дає головню аренда корчом, а далі: „мито, перевози, озера (рибні лови), подужне або торгове, обвістки (побори від приїзжих купців)“. Доходи Канівського староства вичисляють ся так: „з млинів, корчом горілчаних, поташових буд, чиншів, вин (судових), рибних ловів, перевозів, мит, обвісток і иных пожитків“³⁾; фільварку ні тут ні в Києві нема ні одного. Міщане „послушні“ служать военну службу, дають коляди по 15 гр. і стацію для підстарости, так само по селах. В старостві Переяславськім тільки военна служба з міщан і стація з селян; доходи грошеві — з корчом і млинів. В Корсунськім міщане дають чинш, де виїшла свобода (всього його 200 зол.), але головний дохід з млинів і корчом (більше півчетвертої тисячі), з поташових буд (1500), з перевозів; з сід не приходить ніякого доходу. В Білоцерковськім, Богуславськім, Черкаськім теж саме, з тою різницею, що міщане не дають і чиншу, а служать военну службу при старості⁴⁾.

Такою безвиглядністю фільваркового господарства в даних обставинах треба пояснити і той факт, що поки закладають більше містечок, а розмірно меньше сід, і через те міщанство далі становить дуже високий процент людности⁵⁾, хоч властиво міського жия,

1) Див. в т. V с. 220—1, т. VI с. 190—1, 229, також мою статю в Записках українського наукового товариства в Києві т. I. Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною: наведений тут образ з Миргородщини 1640-х років дає нам добре понятє про те, як виглядало панське хазяйство кінця XVI і початків XVII в. в околицях близдала, паське кольонізованих.

2) Див. т. VI с. 229.

3) *Źródła dz.* V с. 117—8, 130, 131—2.

4) *Źródła dz.* V с. 132—4, 135—7.

5) Яблоновскій виводить (хоч і дуже гіпотетично) для східно-полудневої части Київського воеводства такі цифри міщанської й селянської людности коло р. 1625: 69 тис. міщан і 38 тис. селян, для Брацлавщини 225 тис. міщан і 85 тис. селян, тим часом для Галичини 124 тис. міщан і 447 тис. селян.

торговельно-промислового було дуже мало, і людність має, навпаки, характер воєнно-хліборобський та уходницький.

Хоч таким чином експлоатація підданської праці їх панами мала в сім часі досить легкі й „невинні“ форми, — однак й вони викликали горяче невдоволення селянства. Тим часом як селянство західної України більш менш покійно двигало на собі тяжке ярмо панщини, тяжких даней і чиншів і всяких інших атрибутів підданства, тутешнє ярить ся й протестує від легкого дотику панської руки.

Се може здавати ся дивним — і для людей, що стояли й стоять на становищу польсько-шляхетського світогляду — се тільки проречисте свідочтво пенаситної претенсіозности й невдячности українського хлопа, що навіть прогив таких мінімальних підданських обовязків бунтував ся й виступав. Однак з становища тутешнього селянина се було вповні зрозумілим і натуральним. Се ж були збігці, які покинули насиджені місця, розірвали звязи кровні й господарські, перебули повні недогід і небезпечностей мандрівки і під грозою вічних татарських спустошень, вічно ризкуючи бути забраним в неволю й піти невільникми за море, закладали своє господарство на те тільки, аби бути повними панами своєї праці, не ділити ся її здобутками з паном дідичом.

Еміграція, як ми вже знаємо, йшла звичайно етапами. Втікачі, перше ніж пустити ся в східні пустині, звичайно в своїй мандрівці перебули ближші до сих нових земель околиці, дозвільні, багаті дарами природи, ліпше загосподарені, з обовязками далеко низшими, ніж західно-українські чи поліські. Але вони не лишили ся й тут, а понесли далі свої голови під татарський аркан і шаблю, пішли на край українського світу, в саму печеру льва, щоб не знати пана й панщини, щоб свобідно шафувати багатими запасами дівчої природи. І от що йно встигли вони тут розглянути ся, розташувати ся, розгосподарити ся, — як уже якісь панські посіпаки починають чіпати ся їх, обмежуючи в правах палення горілки, варення меду, мелення збіжжя, і т. и. Се дражило їх, як перші прояви панського права і виступи нових і дальших претенсій панської зверхности, — зверхности про яку тут ніхто не чував давнійше — доки не осіли сі селяне, не скропили землі своєю кровю й потом і не надали їй тим вартости в очах панських.

Історія привілегованого землеволодіння і поневолення людської праці привілегованими верствами, розложена на сотні літ в иньших краях, була через те менше примітна й драстична там в своїм степенованню, в своїх етапах. Тут, в Східній Україні стиснена в кілька-

десятилітнім процесі перетворення „божих та господарських земель“ в панські маєтності, вона кінцем кінцем зводила ся до одного почерка королівського пера, до одного факту видачі з королівської канцелярії марного папірця, що робив сі вільні землі панськими маєтками, а вільних людей — панськими кріпаками. Се не могло не викликати гарячого протесту й обурення тих, на чий рахунок робили ся оті метаморфози. А дальші, будучі стадії сього процесу не могли бути їм не ясними. Проходячи етапами українські землі в своїй мандрівці на схід, сі втікачі бачили з ріжними стадіями залюднення і ріжні фази соціально-економічного процесу, еволюції панського господарства й селянського поневолення, і значінне тих перших вістунів панських прав і підданських обовязків представляло ся їм вповні ясно. Вони знали на память сю гамму пансько-підданських відносин і вгадували добре, яке *c* і *d* має наступати за скромним *a* і *b* панських претенсій на горілчану корчму, на млинську монополію й плату від жорен, на вини й пересуди. І тому сі перші претенсії так трівожили їх, викликали переходи з місця на місце, далі на безпанські землі, або — всякі проби увільнити ся від панської власти і панських претенсій.

Нам зрозуміле буде супроти сього таке явище, що право вільного палення горілки й варення меду, як побачимо далі, виростало тут до приціпального питання високої ваги, тим часом як в Західній Україні радикальніші перемини в економічнім і правнім становищу селян проминали майже без сліду. Зрозумілим буде, що в лубенських маєтностях в 1620-х роках люде тікають тому, що опікун сих маєтностей почав вибирати „неслихапные податки пѣнежные, быдлярче, медовъ накиданс, горплки и селитры“ ¹⁾, хоч се на перевірку мабуть означало не більше як заведенне грошових чиншів, поволовщини й примусу куповання собі певної кількості меду, горілки й салітри з панських корчом і майданів. А пізнійший „Самовидець“, бажаючи пояснити причини великого повстання народніх мас в середині XVII в., і зовсім реально і з повним спочутом беручи їх, очевидно не вмів вказати нічого більше як те, що селяне — „любо во всемъ жили обфито — в збожахъ, в быдлахъ, в пасѣкахъ, але однакъ, чего не звыгла была Украина терпѣти — вымисли великіе были от старостовъ и отъ намѣстниковъ и Жидовъ і чинши великіе, поволовщини, дуди, осипъ, мѣрочки сухіе, з жорновъ плату и инное“ ²⁾. Отже і тут тільки заведенне чиншів, дани збіжем, поволовщини й ріжних оплат звязаних з млинським правом. Все річи з становища то-

1) Див. т. V с. 220.

2) Лѣтопись Самовидца с. 5.

дїшнього панського хозяйства — самі елементарні, але для східно-українського селянина-емігранта такіж незносні, як „невинні“ англійські мита, що викликали епохальне повстання серед американських емігрантів протів їх англійської метрополії в XVIII в. Еміґрація вся і всюди має свої болячі місця, яких не треба доторкатись...

В сїм змаганню східно-української еміґрації розминути ся з панською властю й її претенсіями, що сунули на неї, — спекати ся й не мати з нею нічого, — несподівано для себе показало певний вихід сій східно-українській людности польське правительство. Коли виявила ся неможливість утікти від панського права міняючи місце пробутку, утікаючи перед ним, — польське правительство вказало можливість утікти від панського права зміною суспільного титулу, приступленнем до нової, свободної від панського права верстви — козацької.

Воно зробило се своїми козацькими реформами чи постановами, що мали упорядувати на далі правне становище козаків. Розуміть ся, воно не мало при тїм ані передчути, що з тих постанов, які мали забезпечити карність і порядок від козаків, буде зроблений такий несподіваний ужиток. А тим часом так вийшло. Приймленне козаків на королівську службу, звільненне їх від всякої иньшої, звичайної юрисдикції і підданств під виключну власть і юрисдикцію їх шефа було вихідною точкою для ідеї козацького імунітету, ідеї повного визволення козачини від яких небудь даней, повинностей, тягарів, від всяких обмежень домініальною властю та загалом від усякої власти крім своєї козачої.

Не знаємо, чи свобода козаків від усяких поборів, даней, тягарів і обмежень в правах з боку урядників чи державців була проголошена правительством відразу также виразно, як і свобода від усякої власти і юрисдикції крім козачої. Вона могла розуміти ся й сама собою, або бути введеною як льогічний наслідок самого переходу козаків на королівську службу. В польській практиці часів Баторія була аналогія для того в так званих вибранцях, селянах з королівщини, взятих на військову службу, що за се увільняли ся з усяких підданських обовязків, а під час війни діставали й платню, як жовнірі¹⁾. І в українськїм житю не бракувало для того аналогій:

¹⁾ Див. т. V с. 335.

в переводах селян на боярську службу, або в звільненню міщан від усяких податків взаїну воєнної служби; тільки що бачили ми таку практику з того часу в різних містах Східної України¹⁾). Нема сумніву, що вже в звісній нам петиції 1582 р. козаки стоять на такім становищу: свободи від усяких поборів, і з сим поглядом солідаризуєть ся й правительство: козачина взаїну своєї служби дістає платню, звільняєть ся від усяких поборів і від усякої иньшої власти й юрисдикції крім козачої²⁾)

Сї привілегії правительство призначало „особливо“ для козаків „що беруть від нас платню“, себто реєстрових; але як у сїй стилізації воно не рїшаєть ся говорити *виключно* про сих тільки, так і в практиці не могла перевести такого принципу: зробити сї привілегії виключним уділом козаків королівських, взятих в реєстр. По перше тому, що правительство сього реєстру ніколи не могло утримати в порядку і удержати в реальнім житю (головно через неакуратне плачення платні). По друге — через те що невеликим відділом реєстрових воно ніколи не могло вдоволити ся в своїх воєнних потребах і раз у раз кликало в свою службу ширші круги козачини з-поза реєстру, і тим самим не чуло за собою морального права виключити від користання з козачих прав сї ширші воєнно-служебні контингенти, а тим менше вважали се можливим самі козацькі круги. По третє — в інтересах карности і порядку правительство віддавало під козацьку юрисдикцію всю козачину, а тим самим і в сїй точці підтримувало з свого боку погляди козачини на себе як на одну цілість, якій мають прислугувати однакові права зовсім незалежно від того, хто належить до того апокрифічного реєстру, а хто ні.

Правительство мало тенденцію розщепити сю одностайну масу козацтва: розрізнити статочнійшу, „переднійшу“ частину, яку брало воно на свою службу, від ширших кругів козачини, що зіставала ся поза реєстром. По мислі нравительственных ординацій, як ми бачили, ся нравительственна козачина мала не тільки служити воєнним цілям держави, але й сповняти обовязки поліційні що до решти козачини: мати нагляд над нею й стримувати від своєвільних вибриків. Та для сього треба було викликати суперечність інтересів між сими двома

1) Див. с. 261.

2) Roskazujemy... aby potym nad tymi kozakami nizowemi zwlaszcza ktorzy zold nasz biorą a w miesciech, miasteczkach i indziey mieszkaia, onych karząc i do więzienia sadzaiąc mimo wiadomosci starszego ich... iurysdykcyey nieprawnie w rzeczach potocznych nie używali, zadnych tedy podatkow, wymyslow wiecznie nie brali — Жерела VІІІ ч. 34.

групами, зацікавувати козачину реєстрову в правительственній програмі. Це можна було досягнути тільки, обдарувавши її якимись значними прерогативами, зробивши ці прерогативи монополією реєстрової козачини та зацікавувати її в монополійному характері цих прерогатив: щоб реєстрова козачина мала інтерес недопускати до цих монополійних прав ширші круги козачини і щоб вона так високо цінила права і привілеї, признані їй правительством, аж для них готова була наражати ся на ворожі відносини поза-реєстрових мас. Крім того мусіла б вона бути досить сильна, щоб могла витримувати таку ворожнечу, та силоміць здавлювати течії ворожі правительственній програмі. Але правительству цього всього не пильнувало. Воно занедабувало найперші обов'язки прийняті на себе супроти реєстрової козачини, не платячи їй за службу. Воно не вміло утримати її на привілеюваній позиції супроти козачини нерєєстрової і раз у раз затирано границю між ними двома групами, не пильнуючи реєстру і притягаючи до служби в суміш з реєстровими не-реєстрових. Нарешті ставило реєстрови занадто тісні межі, занадто малою цифрою його означало, так що реєстрове козацтво в сій цифрі не могло мати якесь значіння, бути якоюсь поважною впливовою силою. І коли ми завважували вже в руках 1590-х років певну неохоту, ба навіть ворогованню між властивим Низовим військом, більше сконсолідованим, і добровольцями Наливайка (відзиви Лободи)¹⁾, і ще виразніше побачили в подіях по кампанії 1596 р., то мусимо мати на увазі, що ця група статочнійших, чи лояльнійших, чи консервативнійших елементів далеко не покривала ся поняттям війська реєстрового. Реєстру фактично в цих часах зовсім не було; ця лояльнійша група була далеко численнійша ніж яку в теорії допускає реєстр (тисяча козаків по останній ординації 1590 р.) і ніякої охоти не мала бути втиснутою ні в офіціальну цифру реєстру, ні в офіціальні рамки прав і обов'язків, поставлені правительством для реєстрового війська²⁾.

В таких обставинах кінець кінцем одним критерієм приналежності зіставало ся признание козацького присуду: хто признавав над собою власть і присуд козацький, був козак. Але присуд не

1) Listy c. 66.

2) Супроти сказаного вище не можна вважати оправданим погляд, немовби то надання певних прерогатив козакам від Жигимонта-Августа і Баторня почавши, прищипило козачині опортунізм і звело з революційної дороги. Поза скромними петиціями правительству козачина вела далі свою політику фактичного розширення своїх впливів, і фактичного володіння, і правительствеників козацьких можна бачити і не скорше як в другій четвертині XVII в.

зверхности уставиеної правительством: ся зверхність звичайно мала характер номінально-гоноровий. Переглядаючи кореспонденцію в справах козацьких 1570—1600 рр., ми не стрічаємо тих правительственних шефів козацьких — Вишневецького, Оришовського, Язловецького з реальними функціями справжньої влади над козачиною (найбільше впливів має Вишневецький, але очевидно як староста черкаський, а не іменованій правительством козацький шеф). Козаки мають своїх власних гетьманів, а на іменованих правительством старших дивлять ся що найбільше—як на офіціальних посередників своїх з польським правительством. А про якусь реальну власть над казачиною, командування нею, виконування езекутиви з їх боку нема мови, і правительството з випадках, коли треба було якоїсь езекутиви над козаками, звертаєть ся до козацтва через своїх спеціальних післанців, або пускає в рух военну силу держави. Плачевна історія плянів Язловецького, офіціального шефа козачини¹⁾, показує ясно, як мало значила сама по собі правительственна повновласть в відносинах козацьких, коли сей повновластник не постарав ся особистим тактом здобути якісь моральний вплив серед козачини.

Зоставав ся козацький присуд неофіціальний, козацька організація і власть виборна, який офіціальне признание здобуває козачина в сих часах (згадана вище умова з черкаським старостою 1593 р.). Хто признавав над собою сей присуд козацький, вважав себе тим самим за козака, зовсім незалежно від усякої офіціальної санкції, від усякого реестру. Зрештою реестру цілими роками не було ніякого не тільки в житю, а й на папері, і сеймовими постановами 1593—6 рр. властиво реестрове військо було так якби скасоване на довгий час. По наборі 1590 р. аж в 1619 р. почало ся списування реестру, і також, видко, не дійшло кінця, і реестр не був переведений в жите. Але чи був він чи ні, се не зміняло річи в очах козачини. Вона стояла на тім, що неустанно служить річипосполитій: чи стояло військо козацьке на Низу, чи на волости, чи ходило на різні сусідні землі. Стоючи на Низу чи десь на пограничних волостях, воно стерегло, мовля, Татар і маніфестувало свою службу оповістками, які давало польським властям — нераз навіть серед відносин дуже напружених, коли правительственні влади дивили ся на козаків як більше на *hostes patriae* ніж на слуг короля і річи посполитої, якими себе заявляли в такій кореспонденції козаки. І супроти того, що польська адміністрація почувала себе на пункті сторожі полудневих границь вповні безрадною

¹⁾ Див. с. 202.

без помочи і вістей від козаків, вона не могла ніяк обійтися без зносин з козаками і користуванню з їх услуг на сім пункті, навіть серед відносин дуже напружених. Але так само представляла козачина службою й услугою річипосполитій і свої походи на турецькі чи татарські чи молдавські землі—все се, мовляв, були походи на не-приятеля св. Хреста й річипосполитої, чинені козаками в її інте-ресах і на її користь. І хоч в дійсности вони зовсім непотрібні, або й шкодливі були польському правительству, козачина навіть в живі очі самому правительству рекомендувала сі свої своєвольні, заборо-нені походи, як заслугу перед державою. Вершком сього незрів-няного лукавства служить лист Наливайка до короля, цитований нами не раз уже: він весь держаній в тоні рапорта „слуги й. кор. милости“ про ті служби й заслуги, як він робив королеви й річипоспо-литій¹⁾. Але се не було становище Наливайка тільки, а взагалі козацьке. В 1583 р. пише Збараський до короля, сповіщаючи його, що ко-заки, против найгострійших заборон королівських вчинивши напади на турецькі землі, „хвалять ся, що ходили з наказу (урядового) і тепер оповідають не инакше, як тільки, що, мовляв, служили ми річипоспо-литій“ і випочиваючи по поході „на волости“, вимагають собі кватир і запасів, як нагороду за службу²⁾. Се таж нота, що і в листі Наливайка, який по трудах, понесених для річипосполитої в походах на її ворогів, претендує на відпочинок і виживлене в коронних землях. Без сумніву не було се самим тільки щирим непорозумінням, але й свідомою тактикою, свідомим лукавством козачини й її вождів— дати таку суггестію суспільности й власти й самій собі. Могло се поль-ських політиків горячійшої крови до фурії привести, але козаки не переставали стояти на такій, дуже вигідній для них позиції. Фактично вважаючи себе за самостійну політичну силу, зовсім не залежну від правительства річипосполитої і в иньших випадках так трактуючи себе, вони в відносинах до правительства польського не переставали себе представляти слугами річипосполитої, що служать їй неустанно, роблять прислугу самим своїм існуванням і за се мають моральне не-заперечне право на її вдячність, на певні права і привілегії в її землях: право на виживлене коштом людности сих земель, які вони обо-ронають, повну свободу від усяких поборів і тягарів, свободне зем-леволодінне...

Поки що ми спинимося на сих останніх моментах. Козачина же се неустанну службу річипосполитої (хоче її чи не хоче річипоспо-

1) Broel-Plater Pamiętniki II с. 214, виімкн вище с. 303 і далі.

2) Sprawy wojenne с. 155.

лита—все однаково, козаки ліпше знають, що їй треба). Всі козаки, що лиш признають над собою присуд козацький і зверхність козацької старшини, являють ся причастниками сеї служби й прав та привілегій з нею звязаних. Реєстрові чи не реєстрові—всі служать однаково, і всі однаково від правительства звичайно не дістають нічого, бо й реєстрові, коли якийсь реєстр був, найчастійше ніякої платні не діставали за хронічним браком гроша. За се претендують козаки на певні суспільно-економічні права. Всі козаки не підлягають нічійй властї (крім козацької), не несуть ніяких податків і повинностей, самі й їх родиви, з своїх домів і ґрунтів; їх не дотикають ніякі обмеження, які випливають звичайно з домінальних прав: право пропінатїйне й т. инші панські права їх не дотикають; вони свобідні від сього всього наслідком свого козацького імунїтету, за свою службу королеви й річипосполитїй.

Прошу тепер се відповідно оцінити. В незвичайно горячий момент, коли східня Україна, як Новий Світ український, зарюїлася новими осадниками, що йшли сюди шукаючи безпанських земель, і з смертельною тривогою бачили, як за ними суне панська хмара й сюди — в сей момент являється отся формула: хто пристає до козаків, того не дотикає панське право, той свобідний від усього за свою козацьку службу. Розвинена з правительственных ординацій для козачини тіснійшими козацькими кругами в останній чверти XVI в. ся формула з запалом підхоплюється широкими масами української людности кінця XVI і першої половини XVII в. Однаково обставини східно-українського життя тих часів, навіть чисто господарського побуту, змушували тутешнього осадника бути zarazом господарем і вояком, оборонною рукою вести навіть рільне хозяйство, як ми бачили; значить обовязок военний, участь в козацькій службі, коли того буде потрібно—не був чимсь особливо тяжким, чужим, диким для тутешнього господаря і не трудно було взяти на себе сей военний обовязок, коли він так багато обіцював в сфері тутешніх господарських відносин. І от справді що живо тільки — що хотїло позбути ся панської властї і всяких претенсій її в теперїшности, перспективи панщини в будучині, — тїсло ся тепер до козачини, піддавало себе під козацький присуд, заявляло про свою принадлежність до козацького війська.

Як давнійше, в середніх десятиліттях XVI в. було повно шуму від козацьких походів, а самих козаків не можна було ніяк вимацати між українською людністю, бо ніхто не мав інтересу признавати ся до козацького звання, манїфестувати себе козаком, — так тепер зрїст козацької верстви далеко випереджує розмах военної енергїї козацтва. До козацтва горнуть ся маси людей, яких зовсім не тягне ні до

пограничного воєнного спорту, ні тим менше—до далеких заграничних походів, взагалі до „козацького хліба“. Вони воліють хліб звичайний, хліборобський, хочуть під фірмою й покривкою козачини, під її зверхністю й охороною спокійно господарити „на волости“, не знаючи ні нанів, ні їх посіпак — і для того пишуться в козаки. Козачина наслідком того зростає страшенно. Як була се доба незвичайного, чисто американського зросту східноукраїнської колонізації—также буйно, по американськи разом з нею зростала козачина.

Не тільки зростала, а й зміняла свій характер. Не була вже тільки побутово-колонізаційним явищем, буяннем сил пограничної людности, нешкідною забавкою в руках пограничної адміністрації й українського магнатства. Стала категорією суспільного життя, многоважним явищем соціальним, а далі згодом — і національно - політичним. Стала формою, в якій кристалізувалися суспільно економічні змагання українського демосу і його протест против польсько-шляхетського режиму, стала речником національних змагань української народности.

Номадний, добичницький воєнний елемент, яким була козачина XVI в., не счез. Навпаки він тепер зріс чисельно з загальним зростом української колонізації з кінця XVI в. і як елемент найбільше рухливий, неспокійний, галасливий, надавав далі туж добичницьку фізіономію козачині. Але поруч нього в великий масі в ряди козачини війшов елемент зовсім відмінний—господарський, хліборобський, виовні позитивний, який в козачині шукав не безкарної самоволі, не добичництва, не широкого розмаху воєнної відваги, вічно - бурхливого воєнного життя, а гарантій своїх особистих і маєткових прав, права на землю, права на працю й її результати¹⁾. Рівнобійність (паралельність) інтересів звязала во єдино сі зовсім відмінні групи. Для козачини воєнної се козачина господарська була резервою, яка в кожній небезпечній хвилі прийде в поміч їй—особливо в небезпечних конфліктах з правительством, які раз у раз виникали особливо на ґрунті політичній—тому що се воєнна козачина не піддавала се бажанням правительства й псувала його відносини з судідами. Для козачини господарської козачина воєнна була тою активною (дбйствующою) армією, яка хоронила її інтереси суспільно-економічні і в соціально-економічнім конфлікті інтересів сеї господарської козачини з інтересами державної шляхетської верстви готова була йти в перший огонь, мобілізуючи заразом своєю воєнною організацією

¹⁾ Отже не давній номадний козацький елемент сідає на землю, стає землеводільним і хазяйновитим, як представляють часто сеї процес, а землеводільний, господарський елемент суне в козачину поруч тих воєнних елементів, з економічних, господарських мотивів.

масові сили української людности. Ся рівнобіжність основних інтересів—гарантія самоохорони обох груп виглажувала, переважала певні суперечности, які істнували між сими групами. Козачина чула, що завязавши сей союз, вона незмірно розширила й свої сили й круг своїх інтересів, і тому держала ся його свідомо.

Так само як пізнійше оцінила, з мотивів більше моральних, союз з тими інтелігентськими кругами, на яких опирали ся національні змагання тогочасної України.

Стихія на перший погляд руйнна, антикультурна, козачина під сею руйнною покривкою крила в собі енергію творчу, далеко в більшій мірі ніж той польсько-шляхетський елемент, що гордий своєю державністю і культурністю—звеличаний за се пізнійшими поколіннями—в дійсности був елементом розкладовим, деструкційним. Попередне століте козацької своєволі принесло безпечність, оборонність, кольонізаційний і цивілізаційний зріст „дикому полю“ східної України; се мусіли признати навіть його старі шляхетські вороги, що ділом козацьким було відвойованне східно-українського погранича для культури й оселости ²). В новім столітті під покривкою „українського своєвільства“ наростала соціальна опозиція українських мас і національна енергія українського елементу, що спасала від розкладу і загибели українське жите.

Проникливі політики і публицисти річипосполитої оцінили се принципіальне значінне козацтва досить скоро. В універсалі своїм до кївської шляхти, побуджуючи її до участи в поході на козаків, підчас комісії 1617 р., Жолкевский дав докладний вираз поглядови

¹) Незвісний на імя польський політик (Жерела VIII ч. 121, 1610 р.), зітхаючи за давнійшими, ліпшими відносинами до козаків, так описує їх: *Byli a prima origine w karnosci i posluszenstwie, był y z nich ten rzeczypospoliley pożytek, że wyparszy Tatarow z tych pol i kocowisk, gdzie teraz sami przemieskiwaią, zatrzymywali incursionsich, ktore asz po Lwow przed tym bywali. Laudator temporis polonici* пок. Куліш в своїх ранійших історичних працях теж стояв на тім становищу, що козачина, будучи на зверх елементом руйнним, в дійсности була фактором позитивним. „Козаки были призваны спасти народную будущность грубо реакціоннымъ способомъ“, як він формулує се в однім місці (Исторія возсоединенія II с. 180); „колонизація опустѣлой Руси совершалась подъ прикрытіемъ козачества“ (с. 164). Тільки в пізнійших своїх писаннях став він вповні на становищу чисто шляхетським, козачині вповні ворожим і через те вповні одностороннім.

на козачину як на соціальний фактор, представника інтересів хлопства, глибоко ворожого шляхетському режиму і грізного для нього. „Та своєволя їх—писав він про козаків—долягає вам; ви що мешкаєте тут, особливо відчуваєте се, а з часом сей огонь може і в дальних сторонах вчинити щось небезпечно і прикре для рiчипосполитої; бо се хлопство, неприязне з природи своєї народу шляхетському, може поважитися і на дещо инше й гірше, коли його занедбати“¹⁾.

Отже козачина страшна тут не своїми спустошеннями, а як уоружене хлопство, його воєнна репрезентація; принципіально ворожа шляхті, вона грозить їй соціальним переворотом. А кілька літ пізніше (на соймі 1623 р.) оден з українських магнатів, кн. Юрій Збараський, малюючи той страх, в який вганяє козацтво державу й шляхетську суспільність, поруч затасканого мотиву турецької небезпеки через козаків звертає увагу на „власний домашній страх і неволю, яку терпимо від своїх же хлопів,—що скоро вибухне ся буря з причин релігійних і великої надутости сих людей“²⁾. В сих досить неясних виразах не тяжко уловити гадку оратора: страх перед козачиною, як речником українських мас в сфері соціальній і релігійній, то значить національний в тодішнім розумінню,—і небезпекою, яку готує поставленне національної справи сим уоруженнм „хлопством“. Два роки пізніше, накликаючи правительство до великої уваги для козачини, бо вона грозить хлопською війною³⁾, князь доклядніше вияснює підстави козацької „арроганції“ (надутости) — національно-релігійну і соціальну: спочуте до козаків всіх кругів, які чують утиск релігійно-національний і тягар панского права. „Сила козацька так сильна не тільки самою чисельністю тих розбійників, е ще дві річи по надте: великий авторитет їх злодійств і явна або скрита прихильність до них трохи не всеї Київської землі й Білоруси. Міста королівські і приватні, доми шляхетські, одні явно, иньші потайки, через страх, пріяють їм і бажають всякого успіху, і великими приятелями своїм вважають в утиску своїм.“ „Всі ті руські краї, каже він далі, що по части вважають себе пригнетеними *панською властю*, по части

¹⁾ Gdyż to chłopstwo, które z przyrodzenia narodowi szlacheckiemu nie jest przyjazno, może się u czego inszego gorszego, będzie li zanedbane, powazić. Матеріали до гетм. Сагайдачного в кнiв. Чтеніях XV с. 147.

²⁾ Ale i względem naszego własnego domowego strachu i niewoli, którą od swoich za własnych chłopów cierpimy, gdyż prędko na nas ta tempestas erupturna est rozney religiey u wzdęcia tych ludzi—Listy ks. Zbaraskiego 77.

³⁾ Imminet beli servilis periculum.

нарікають на ту унію но своїй дурноті—без сумніву рушили ся б (з козацьким повстаннем) і шукали б пімсти разом з ними“¹⁾

Та сі далекосяглі, принципіальні переімени в становищі козачини шляхетському загалови могли вияснити ся поволі,—далеко скорше місцева українська шляхта побачила з тривогою на цілім ряді конкретних явищ, як зріст козачини підриває її економічні інтереси в цілім ряді пунктів.

Найбільш драстично, різкою була козацька „стація“. Для своїх воєнних контингентів, за прикладом коронного війська, козащина вимагає квартири і виживлення від державців королівщин, а також дідичів українських — „приставств“ і „леж“, як їх називали. Не дістаючи платні від правительства, козацьке військо вважало за оправдане надолужувати се, як і польські жовніри, таким кватированнем та поборами—в першій лінії з королівщин, а далі — із приватних маєтностей, і з зростом воєнних козацьких контингентів сі домагання козацькі упадають все тяжшим тягарем на українську шляхту і її господарство. В цитованім уже листі кн. Збараського до короля 1583 р. бачили ми здержливі, але дуже сердечні жалі українського магната на сі козацькі приставства і їх претенсії з приводу „служби річи посполитій“. „Не инакше кажуть як тільки, що служили річипосполитій і беруть собі приставства по давньому... Давнійше я жалів ся на Янчу, що собі силоміць позабрав приставства і наробив немало шкоди—тепер приїзжають і кажуть, що мають приставства у мене й наказують уряднику (панському), щоб давав їм поживу; називають навіть післанця (мб. королівського чи гетьманського), за відомостю котрого визначають ся їм приставства. Лелво можна упросити, щоб силоміць не брали, а далі тільки Біг зна що буде. Я певний того, що вони ходили (в похід на Турків) без наказу (королівського) і не вважаю (оправданим), щоб їм мали давати ся приставства“²⁾. Таким чином в панських кругах, так само і в правительственных признавало ся, що козаки мають права на „приставства“, коли вони в службі річипосполитій. Бачили ми, що й ординація 1591 р.³⁾ признала за ними се право, і щоб позбути ся їх леж і приставств, постановила, що козаки будуть стояти по за волостю, на Низу, і туди будуть їм посилати ся припаси старостами й державцями королівщин. З того виводу козаків на Низ, тим меньше з вивозу їм припасів туди, не вишло нічого, і сей принцип виживлення козаків на волости зівстав ся далі. А хоч сей обо-

¹⁾ Жерела VIII с. 179 (уривок у Куліша Матеріали с. 102, з хибною датою).

²⁾ Sprawy wojenne с. 155.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 11.

взяток виживлення козаків, а значить і право приставств, признавали ся тільки за королівщинами, як видно з наведеної постанови ординації, але в дійсности без сумніву козаки розтягали сю практику й на маєтностях приватні. Так само з другого боку, хоч се право признавало ся тільки за тими козаками, які були в службі річипосполитій і тоді як вони сю службу сповняли, але претендували і користали з нього всі козаки. Тому що правительство звичайно не вміло зробити докладної границі між козацтвом служебним і своєвільним, а козацтво, як ми бачили, все і всюди вважало, що воно не инакше як служить річипосполитій, то вся козачина, як тільки чула себе в силі, — домагала ся приставств в українських волостях. Бачили ми, як Наливайко, жертвуючи свої услуги коронному гетьману, разом просить йому вказати, де б його козаки *żywposzczę do czasu słusnego dosięgac mieli*¹⁾, а й не доставши від гетьмана інструкцій в справі приставств, і взагалі не прийнятий ним в свою службу, він чи то разом з Низовцями, чи осібно розкватировуєть ся без церемонії в українських волостях, і жадає приставки всяких припасів, „стацій і помірною“ від державців і дідичів, а навіть відомостей про доходи королівщин — очевидно для визначення якихось контрибуцій²⁾. І у провідників властивої низової козачини се вічна, постійна нота у їх зносинах з воєнними й адміністраційними властями — вічне жаданне, в більше або менше делікатних формах — „не забороняти козакам хліба соли в тутешніх краях“³⁾. Коли слаба рука польської власти на Україні, коли розходили ся крайні, найменше дисципліновані елементи козачини, се скромне уживанне „хліба й соли“ переходило в таке безпардонне наїздництво й грабованне, яке позволяли собі не тільки Наливайківці, а й Низовці Лободи в тім часі, коли він так любезно просив не забороняти козакам хліба соли⁴⁾. Але і в своїй найбільш лояльній формі се приставство докучало українській шляхті, бючи її по кешені, й крім того — через сі розкватировання козаки ширили козачий фермент між українською людністю, помагали процесови її козачення.

Се козаченне української людности підтывало в самім корені господарські пляни шляхти на Україні. Маса людности, місцями — пере-

¹⁾ Listy ч. 41. ²⁾ Архивъ III. I ч. 22 (Listy с. 39).

³⁾ Лист Лободи з 1596 р. (Listy ч. 42), лист Саська з 1595 ib. ч. 40.

⁴⁾ *A chleba soli w tym kraju zabraniaz ne racz, gdyżecbmy nie iest przeciwni zwierzchnosci iego krol. mci naszego msciwego pana, tudziesz u roskazaniu wmci i wiemy iako mamy powazac msciwą laskę wmci naszego msciwego pana -- l. c.*

важна маса її умивала ся з під рук шляхти: хапала ся ідеї козацького імунітету, піддавала ся під козацький присуд і як козаки — відмовляла всяких даней і повинностей, всякої послужности своїй зверхности — в містах магістратам і войтам, в королівщинах — старостам і державцям, в приватних маєтностях — дідичам. Перехід мас людности в ряди козачини стає вічною піснею в першій чверти XVII віка „Пішли до них неоселі (gołotowie), пішли засудженці, пішли втікачі, повтімали, покинувши поля, повтікала челядь, зарвавши у панів — так що мало хто і до плуга має людей на Поділю“, каже королівська пропозиція на сойм 1615 р.¹⁾ „Назбирало ся того гультьяства так, що трудно мати хлопа або наємника: до тої наволочи на своєволю плине все що тільки живе“²⁾, завважає два роки пізніше Жольєвський. Сучасний публіцист виливає старі жалі на урядників по королівщинах, що не ставлять ніяких перешкод в виході підданих на козацтво: „така їх загальна поголоска, що давши підстарості червоний золотий, вільно йти на козацтво, а коли лотр-козак вернеть ся з розбою, ділить ся з підстаростою тою здобичю, що награбили у убогих людей“³⁾. А поруч з ними величезні маси людности виходять з „звичайної юрисдикції“ під власть козацьку. Ілюстрації королівщин 1616 р. дають незвичайно інтересні цифрові ілюстрації сього процесу, що розпочавши ся з кінцем XVI в. йде потім все далі.

При старостві Білоцерківським читаємо: при ревізії заступник державця кн. Ян. Острозького заявив, що „староство се, як і иньші всі староства Київського воеводства, спустошене вічними нападами татарськими, своєвільними людьми-козаками, що силоміць позаберали й присвоїли собі багато старостинських позитків, а також і жовнірами своєвільними з московської війни й иньшими, — так що староста має сам ледве четверту частину доходів“ (значить кварта нема з чого платити). В місті Білій Церкві „міщанських домів послушних 300“, які не дають ніяких податків, тільки відбувають військову службу, а „козацьких домів, що не хочуть бути під послухом⁴⁾, є більше як 300“⁵⁾. Але се ще не багато. В сусіднім Богуславським старостві було в місті домів послушних 200, непослушних 400⁶⁾. В Каневі домів міщанських послушних 160, домів козацьких непо-

¹⁾ Жерела VIII с. 165.

²⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 285. ³⁾ Жерела VIII с. 176—7.

⁴⁾ Kozackich domów którzy niechcą być pod posłuszeństwem.

⁵⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII I с. 290.

⁶⁾ Zródła dz. XX с. 54.

слухних 1346. „Сіл ніяких до того староства нема, тільки хутори, котрих більшість зайняли козаки¹⁾, бо їх більше віж послухних гідданих, але мають в них також свої ґрунти й мішане, тільки ніяких обовязків крім воєнної служби з них не несуть“²⁾. В старостві Корсунськім подібне: в Корсуні нослухних домів 200, козацьких 1300; в м. Стеблеві послухних домів 100, козацьких 400³⁾. В старостві Переяславськім — в Переяславі домів послухних 300, козацьких 700⁴⁾; в м. Яготині нослухних 50, „домів козацьких що не хочуть бути під послухом — 50“; в слободах: в м. Гелмязові „домів мішанських нослухних 40, козаків непослухних домів 100“, в Бикові (торішньої осаді) „домів мішанських нослухних 30, козацьких 25“, в Яблонкові (теж торік осадженім) нослухних мішанських домів 50, козацьких домів 30“⁵⁾. В Черкасах домів нослухних 150, „козацьких непослухних 100“; в Боровиці, що ціла сидить на слободі, „домів нослухних 50“⁶⁾, козацьких 100; в Ірклію — також слободі — „домів мішанських нослухних 20, козацьких домів більше як 300“; в м. Голтві, що „доперва другий рік як осіла“ — „послухних домів 30, козацьких домів 700“; м. Кропивна, осаджена торік, має домів мішанських нослухних 30, домів козацьких 60⁷⁾; в Чигрині домів нослухних 50, козацьких 500; в Данилові нослухних 20, козацьких 280⁸⁾.

Ітак в самих вичислених люстрацією містах і містечках, окрім сіл, з одної тільки частини української території ми знаходимо коло сім з половиною тисяч непослухних козацьких домів, пять раз більше ніж нослухних... Се тоді як весь офіціально признаний контінгент козацький для цілої України правительство хотіло обмежити одною тисячею⁹⁾.

При тім „непослухних“ козаків ми знаходимо в таких містах, які однаково не несли иньших обовязків крім воєнної служби — тільки що мали ходити в похід при старості, а не під проводом козацького отамана. Знаходимо їх в новоосаджених слободах, котрих людність не несла однаково ніяких обовязків. Отже тут був не простий навіть опортунізм,

1) В Архиві: ktorých więcej 7 osiedli kozacy, се 7 мабуть вишло через непорозуміння, в *Źródła dz. V* с. 104 його нема, і пор. тамже с. 106.

2) Архивъ VII с. 308. 3) *Źródła dz. XX* с. 54. 4) *Ibid.*

5) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 312—3.

6) В виданім тексті 500, але очевидно помилка, пор. цифри 1622 р. (70 нослухних і 120 непослухних).

7) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 313—4. 8) *Źródła XX* с. 54.

9) Комісарський проект 1617 р., як низше.

а принципіальна неґація панського права. Люде заявляли себе козаками і не хотіли знати над собою пана, робили се умисно, щоб не мати нічого з панською зверхністю — яка б вона не була, легка чи тяжка, одно слово — не хотіли бути послушними. В тім лежало революційне значінне козачини з соціального і політичного становища, незалежно від того, бунтувала ся вона, чи жила в згоді з урядом в даній момент. Козак — се „непослушний чоловік“, *homme sans foi et loi* з становища шляхетської річи посполитої.

Ми розуміємо супроти того записку в тійже люстрації при м. Гуляниках (в кийській околиці): „в сім місті було осілих домів більше ніж 300 — значно більше, але розійшли ся на своєволю, а за ними повиганяно й жінок і дітей їх з міста, щоб охоронити ся від того, аби не приваблювати сюди козаків на мешканне“¹⁾. З панського становища дійсно треба було силоміць розгоняти сі непослушні елементи, аби не розмножали ся. Але не всі мали до того відповідну енергію й відповідні сили та відвагу — заціпати ся з козаками тут „яко на Україні“. І „непослушна людність“ росла й множила ся, законопослушна поруч неї зводила ся, як ми бачили вже, зовсім на дрібні групи, а непослушний елемент задавав тон і чув себе хаґаїном.

Візьмем кілька штрихів з дещо пізнійшої люстрації 1622 р. В Каневі козаки „тягнуть собі всякі користи з піль і з рік, забирають собі мало не всі ґрунти не тільки в місті, але й по селах, і з того нема ніяких доходів“. бо козаки сі „не чинять ніяких повинностей, ані послуху“²⁾. В Переяславщині по селах і хуторах, що належать до королівщини (числом 25) підданих послушних 280, а між ними живуть козаки — „уживають ґрунтів і усяких користей, і з них нема ніякого пожитку ані послуху — їх більше ніж тисяча“. В старостві Богуславськім по всіх селах і хуторах „нема підданих послушних — хіба кілька, а все козаки“³⁾.

Панство хотіло зломити сей принцип козацької непослушности.

Реабілітуючи козачину по передніх засудах в 1601 р., сойм, як ми бачили, пробував знищити козацький імунітет. Соймова ухвала постановила, що козацька зверхність обмежаєть ся командою мобілізованим козацьким військом, але не обмежує „звичайної юрисдикції“ старост, державців і дідичів над козаками, оселими в їх

1) Архивъ Ю. З. Р. VII. I с. 316.

2) Zródła V с. 131 (цифра козацьких домів 150 тут, очевидно, хибна, Канів не міг разом мати несповна 300 домів всього (140 послушних).

3) Zródła dz. V с. 132 і 136.

маєностями, як звичайними підданими¹⁾. Але ся ухвала зістала ся несповненою, скільки її не поновлювано, і конституція 1609 р. напр. констатує виразно, що козаки таки далі не признають власти панів і старост, мають свій суд і беруть під свою юрисдикцію цілі міста²⁾. „Ані магістратів по містах, ані старост, ані гетьманів не слухають, самі собі права уставляють, урядників і вождів настановляють і в великій державі свою осібну творять, так що тільки не кажемо: „власть Цезар ділить з Юпітером“, але не задовго і до того прийде, коли завчасу їх не стримаємо“, завважає цитований вже політик з 1616 р.³⁾. А десять літ пізніше король в інструкції на сеймики малює той самий образ ще в сильніших фарбах: „Домашня своєволя (козацька) так завзяла ся, що вже справді, забувши вірність і підданство, заводять собі свою удільну державу. На жите і маєтність невинних людей наступають. Вся Україна їм підвласна. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королівських вся управа, вся власть в руках козаків. Захоплюють юрисдикцію, закони видають“⁴⁾.

Коли зломанне козацького імунітету показало ся неможливим, інтересовані круги назирають на те, щоб докладно обмежити цифрою реєстру козацький контингент, якому належать козацькі права, і щоб се обмеженне, сей реєстр був дійсно переведений в жите: всі не включені в реєстр козаки щоб були позбавлені козачих прав. З другого боку добивають ся того, щоб се привилейоване козацтво існувало тільки в королівщинах, а не в приватних маєтностях: коли мала в интересах воєнної служби державі робити ся уступка з доміняльних прав сьому

¹⁾ Vol. legum II с. 401.

²⁾ Постанови 1607 р.: *ustawujemy, aby ludzi swowolni, kozacy zaporozcy w dobrach naszych mieszkajacy iurysdycyey starostow naszych y podstaroscich ich, a ktorzy w dobrach panow tak duchownych iako y swieckich, tedy iurysdycyey panow dobr onych podlegali* (Volum. legum II с. 447). Постанови 1609 р., з покликком на постанову 1607 р.: *jednak mimo tę konstytucyę y dawne zwyczaie wielkie bezprawie y swywola ci kozacy czynią, (nie) tylko to zwierzchności starostow naszych y panow swych nie przyznawaią, ale hetmany swe y inszą formę sprawiedliwości swey maią; i niźше: Miasta też nasze y mieszczanie chcemy aby się pod ich jurysdykcye nie podawali y synom swoim tego czynić nie pozwalali* (с. 465). Пор. конст. О swywoli ukrainnej 1607 р. (с. 448, див. ще нижше).

³⁾ Жерела VIII с. 174.

⁴⁾ *Prawie zapomniawszy wiary y poddanstwa udzielną sobie rzeczpospolitą stanowią. Ukraina wszystka iest od nich scholdowana. W miastach y w miasteczkach i. kr. mosci wszystek rząd, wszystka władza przy kozakach* — Жерела VIII ч. 178.

воєннослужбеному козацтву, то ся уступка повинна бути зроблена коштом держави ж, її маєтностей, себто королівщин, а не коштом приватних прав і доходів. (Знов прошу намятати аналогію з вибранцями, що набирали ся теж з королівщин тільки).

Уперве комісія 1619 р. виразно висунула сей принцип. По мислі її козацьким імунітетом можуть користувати ся тільки вписані в реєстр козаки оселі в королівщинах; тут — постановляють комісари — козаки тільки новинні показувати адміністрації *wszlaką uszcziwość* та в крайній потребі їздити на Татар з місцевим урядником, — більше від них не жадають тут (а й того мабуть не робили козаки в дійсности). Але реєстрові козаки, оселі в маєтностях приватних, або мусять вийти звідти до королівщини, або зрікти ся козацької юрисдикції.

Так проєктували комісари. Але в козацьких кругах не допускали можливости, аби козак мав підлягати власті панській, і не хотіли робити такого прецеденту; тому в гіршім разі — коли б юрисдикція козацька в приватних маєтностях не могла бути допущена, козацькі круги ставили обовязком для козаків перейти до котроїсь королівщини¹⁾. Але при тім козаки таке обмеження козацького імунітету самими тільки королівщинами вважали за „велику уйму вольностей, наданих привилеями покійних королів“. Се показує, що по приватних маєтностях вони так само як і по королівщинах весь сей час не хотіли признавати власті дідичів (про се зрештою свідчать і згадані вище конституції), і тільки за браком подібних реєстрів, які маємо з королівщин, не можемо ми сього представити в цифрах. Даремно король поясняв, що тут входять в гру святі права власности шляхти. „Не може король відібрати у кого небудь права власности, виймаючи підданих з послушности їх панам — він панує над вільним народом“²⁾, казав він. Але козаки не могли порозуміти сеї аксіоми шляхетського права, і далі просили, а не можучи допросити ся — фактично не хотіли піддати ся сій нормі.

Від другого десятиліття XVII в. справа козацької юрисдикції по маєтностях приватних стає на довгі літа предметом спору: вічні ухвали, вічне витягання її показує, що козаки не мирили ся з сям принципом і однаково не піддавали ся папській власті і юрисдикції як по королівщинах, так і по маєтностях приватних. Для всеї козачи-

1) Деклярації 1619 р. *Pisma Żółkiewskiego* с. 330 і далі, про сі постанови низше.

2) Керела VIII ч. 153 (1622).

ви, незалежно від офіціальних обмежень, і незалежно від місця пробутку доконче хотіли вони мати одно козацьке право і оден козацький устрій.

При кінці XVI в. козачина в своїй організації постушила вже досить далеко. Кореспонденція з рр. 1594—1600 і дорогоцінні записки Лясоти з його подорожи на Запороже 1594 р. рисують її досить докладно¹⁾. Доповнивши їх вказівки з інших сучасних пізніших записок можна виробити собі вже досить повне понятє про форми тодішнього козацького устрою й козацьке жите, як воно в сих формах розвивало ся.

Головна вага сєї організації далі лежить на „Низу“, і тут, на свободі від зверхніх впливів і перешкод, головно розвиваєть ся сей організаційний процес.

Центром козачини Січ, що в 1594 р. була на острові Вазавлуку, над Чортомликом, „або як вони називають — на Чортомлицькім Дніприщу“²⁾. Вона розпоряджала козацькими силами Низу і тою козацькою людністю, що „сидять по містах і селах, а признають ся до Запорожців“³⁾; через те „мала великий авторитет не тільки на Україні, але і в цілій Польщі“⁴⁾. Чисельні сили її Лясота літом 1594 р. рахував так: коло трох тисяч мобілізованого війська на Низу, а кілька тисяч можна мобілізувати з козачини, що була під зверхністю запорожського війська, а сиділа на Україні⁵⁾; в моменти його приходу 1300 козаків були в поході з гетьманом на чолі, 400 козаків було розложено в засідках, в чагарниках і очеретах, на татарській переправі, де вони підстерегали Татар; решта в Січі і в різних пунктах Низу⁶⁾. Сама козацька старшина в листі до цїсаря рахувала козацького війська для далекого походу 6 тисяч — „старих козаків, вибраних людей“, окрім козацької хліборобської люд-

¹⁾ Як вище було сказано, Лясота їздив агентом від цїсаря на Запороже, щоб заохотити козаків до дїверсії на Татар; він був в Січі від 9/VI до 2/VII 1594 і досить докладно описав сю подорож і свої переговори з запорозьким військом в своїм дневнику, що обіймає рр. 1573—1594. Оповіданне сухе, без прикрас; Слезак родом, Лясота дещо розумів з українського, наводить українські вирази, але часто польонізує їх, або підмінює польськими. Його дневник видано в р. 1866 п. т.: *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau, herausg. von R. Schottin* (по сьому виданню цитую); російський переклад з коментарем Ф. Бруна: *Путевыя записки Эриха Лассоты*, Спб., 1873, і в Мемуарах относящихся къ истории Южной Руси, виданих під ред. Ангоновича, кн. I (1880).

²⁾ Лясота с. 210. ³⁾ Ibid с. 216.

⁴⁾ Ibid. с. 219.

⁵⁾ Ibid. с. 216.

⁶⁾ Ibid. с. 210.

ности „в пограничних краях“¹⁾. При тім були ще ватаги козацькі, до яких Запороже не признавалось — „не знало їх і знати не хотіло“²⁾. Коли в козацькій війську під час кампанії 1596 року було по польським звісткам коло 10 тис.³⁾, то загальний козацький контингент в 1590-х роках певно треба рахувати більше як у-двое. Добре ознайомлений з українськими справами біскупи Верещинський, фантазуючи про хрестовий похід на Крим з козаками, рахус козацькі сили на 20 тис.⁴⁾.

Військо козацьке досить добре споряджене і організоване. На Січі розложена козацька гармата; приїзд і виїзд послів салютують гарматними стрілами. Є й музика військова. Коли Лясота з козацькими послами виїздив з Січи, загремлі військові барабани й труби, залунали вистріли з гармат⁵⁾. Рішення йти на війну з Татарами, прийняте військовою радою, було салютоване теж військовою музикою й стрільбою⁶⁾. Під Київом ми бачили козацьке військо на човнах теж з музикою В реєстрі 1601 р. бачимо військових сурмачів, трубачів і довишів⁷⁾. Мабуть був і скарб військовий, де в запасі були різні річи (Лясота дістає в дарунку шубу з куниць і шанку з чорних лисиць)⁸⁾. Була своя флотила, з самодільних чайок і забраних від Турків кораблів: Лясоту з послами відправили на турецьким „сандалі“⁹⁾. Був кінський ремонт: не тільки літом, а й зимою переогодували ся в стенах козацькі табуни — Лясота каже, що місцем пробутку їх служив острів Хортиця¹⁰⁾.

Військо ділить ся на полки, кожний з п'ятисот козаків; на чолі полку полковник¹¹⁾. Полк ділить ся на сотні, кожною командує сот-

1) Ausserhalb des Landsvolkes an Gränzen—с. 222.

2) Listy с. 66.

3) Див. вище рахунки війська під Лубнями, по великих стра-тах в попередніх битвах. Таким чином рахунок Хлопціцького, що козацького війська може бути 8 до 10 тис. (Лясота с. 216), не був властиво неправдивий, хоч Лясота його й збиває: таке військо, без сумніву можна було зібрати, добре сипнувши грошима і не роблячи дуже великого розбору. 4) Лист друк. в додатках у Стороженка с. 314.

5) Ор. с. 223, пор. 210. 6) с. 214. 7) Див. низше с. 282.

8) с. 220 (інакше каже Папроцький, див. с. 292). 9) с. 223.

10) с. 210.

11) Хлопціцький ein Polkownik, das ist ein bevehlshaber über fünf hundert Man — с. 220, пор. лист Саська з 1595 р. що підписав ся на ній „polkownik woyska zaporoskiego“ — Listy с. 64, полковники на листі Кішки 1600 р. — як низше. Супроти сього Куліш непотрібно доводив, що полковників козацьких в тім часі не було (Іст. возсоед. П с. 37—8) — на тій підставі, що їх нема в листі Косинського. Але можливо, що уряд сей що йно виробляв ся тоді, й згадуєть ся досить рідко.

ник. Сотні складають ся з десятків, з отаманами на чолі ¹⁾. Порядку в війську пильнують „осаули“, штабовці гетьмана — вони скликають напр. козаків па раду, і Лясота прирівнює їх до „лїйтнантів“ ²⁾. Досить докладну схему козацького війська на порозі XVII в. дає нам записка про виплату „жолду“ Запорозцям на ливонську війну ³⁾. Тут вичислені: „гетьман“, „обозний“, „писар“, чотири „полковники“, вісім „осаулів“, 20 „сотників“, 152 „десятники“, 16 „прапорників“, сурмачів, довбишів (*bembencze*), трубачів, 1799 рядових („чорних пахоликів“), 12 пушкарів, 20 фурманів; всього 2032 люда. Значить: чотири полки по 500 чоловіка (приблизно) в кождім; полк складаєть ся з пяти сотень, сотня має неповний десяток курінів або десятків, з десятиниками або отаманами на чолі. Та се був рахунок офіціальний, а в дійсности в полку і тоді бувало більше ніж по 500 душ — очевидці рахували козаків в ливонській війні на 4 тис. ⁴⁾, а пізнійше з розростом козачини, поруч офіціальних полків були ще так сказати надзвичайні полки, і в полках по кілька тисяч козаків —напр. в Хотинській кампанії рахуєть ся полків 11, в кождім від 1600 до 4000 тис. козаків ⁵⁾. При кождім полку с короґва, сурмач, довбиш, трубач (яка ріжниця між трубачем і сурмачем, се неясно); вісім осаулів були правдоподібно при гетьмані всі, як його адютанти і штабовці. Гарматою завідує обозний. в ранзі полковника. Канцелярію веде писар. Цифри платні дають понятє про відносини сих рангів: гетьман має 120 зол. на чверть. полковники і обозний по 30, осаули по 26, сотники по 15, писар тільки 10, „десятники“ по 9; пушкарі по 12, музиканти і прапорники по 8, козаки рядові по 7, фурмани по 3.

¹⁾ Сасько Федорович і Ничпор *unsers Kriegsvolcks bevehlshaber über hundred Man* — Лясота с. 222; сотники в листі Косинського 1593 р. — див. далі; „сотник войска.. козаковъ гетмана Лободы“ — в процесі 1596 р. (Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 35), сотні й сотники Наливайкові — *Ист. воссоед. П.* дод. с. 437. Десятки з отаманами в реєстрі 1581 р. — *Zrodła XX* с. 154 і вище с. 155—6. „Атаманья“ в цитованім листі Косинського, пор. лист Байбузи — *Listy* ч. 60; в згаданім процесі 1596 р. Ганський „ся оzywаль атаманом сотни того то Слуцкого“: нарешті полковники, сотники й отаман — в листі Кішки 1600 р. — *Жерела VIII* ч. 72.

²⁾ *jassawuli, welches bevehlshaber undt etwan wie Leuttenand mächten gerechnet werden* — Лясота с. 214.

³⁾ *Кіевская Старина* 1886 кн. 2, пор. *Górski Historya piechoty* с. 243; сей другий реєстр трошки відмінний, десятиників тут 157, і є ще інші ріжницї в цифрах: платні гетьману 200 зол., осаулу по 25; при кінці; *pro plumbo, pulvere pixidario* 500 fl., *pro rannii* 12.640 fl. ⁴⁾ Див. низше. ⁵⁾ *Жерела VIII* с. 250.

Як бачимо служба писаря цінилася дуже невисоко в порівнянню з военними урядами, хоч як важне було становище сього канцлера війська. Він виготовляє й контрастігує всі важніші листи, що виходять від імени війська: „Иванъ Кречковичъ, писарь войсковый, именемъ всего войска“, як читаємо на грамоті Косинського 1593 р.¹⁾ Переважно маємо листи писані польським властям і по польськи, в звичайнім тодішнім епістолярнім стилю. Але є грамоти й листи українські²⁾. Крім підписів вони стверджують ся військовою печатю³⁾. Найдавніший досі описаний оригінал, з печатю війська запорозького, маємо з р. 1603 (гетьмана Крутневича); печатка має відтиск на папері козака з написом наоколо: „Печать войска запорозького“⁴⁾.

Військо козацьке в своїх листах грамотах титулує себе звичайно „військом запорозьким“, залюбки теж зве себе „рицарством запорозьким“, або „рицарством війська запорозького“⁵⁾, а в грамоті Микошинського 1594 р., переданім нам в німецькім перекладі Лясотою, зветь ся воно „вільним військом запорозьким“⁶⁾. Ця остання титулатура без сумніву добре передає погляд козаків на себе, зазначений вище — як на самостійну політичну силу, що сама виключно собою розпоряджає і їй від кого не залежить⁷⁾. Вони продають свою службу сусіднім володарям, як польському королеви так і иньшим, але коли в своїх листах звуть себе „нижайшими слугами“ короля, цісаря, чи кого иньшого, то се з їх боку тільки етикетальна формула — й на такі етикетальні гречности, що нічого не коштують і до нічого не обовязують, козачина була дуже щедра. Але коли в 1620 роках польське правительство занадто доіло їй пригадками, щоб не нарушала своїми походами згоди з Турками, військо козацьке дало кінєць кінєцем таку відповідь: „Знаємо, що король помирив ся з цісарем турецьким — але не ми!“⁸⁾.

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. Ш. I с. 56.

²⁾ Напр. досі найдавніший з гетьманських листів — Микошинського з 1586 р. (Listy с. 34), згаданий лист Косинського 1593 р., грамота Крутневича з 1603 р. (К. Стар. 1898, I).

³⁾ Dessen zu urkundt und mehrer gewissheit haben Wir unsern gesandten diesen volmachtbrieff mitgeben, somit unter des Kriegsvolcks Insigill verfertiget und von unserern schreiber Liew Woronowic mit eigner Handt unterschrieben worden — повновласть послам у Лясоты с. 222.

⁴⁾ К. Старина 1898, I с. 3.

⁵⁾ Напр. лист Байбузи 1598 р.

⁶⁾ Ich Bochdan Mikossinsky hauptmann der Zaporoser sampt der ganzen Ritterschaft des freyen Zaporosischen Kriegsvolcks — с. 222.

⁷⁾ Више с. 140. ⁸⁾ Жерела VIII ч. 179.

Себе між собою козаки титулюють товаришами (термін прийнятий і в польськiм війську) — напр. в листі 1597 р. гетьман Василевич просить польську адміністрацію показати довіре „товаришам нашим К. Підвисоцькому і Г. Рожі“¹⁾. Уживана й назва „товариства“ для означення певної частини, або цілого війська — Байбуза напр. скаржився за погромленне „товариства нашого“²⁾. З польської сторони вігrecних зносинах титулюють їх „молодцами“, або „панамии молодцами“ (rapowie molojcy)³⁾.

Вибраний військом старшина титулується ся „гетьманом“ або „старшим“. Гетьман — титул не офіціальний: се слово уживається широко в сучасній українській і польській суспільности в значінню головного начальника, і такий титул прикладається до іменованих правительством і виборних шефів козачини: гетьманами титулується і Оришовський, і брати Ружинські, і козацькі ватажки з власної ініціативи і виборні вожди козаків 1590-х рр.⁴⁾ І самі шефи козацькі титулюють себе гетьманами, навіть в офіціальних листах, навіть в зносинах з польськими властями — напр. Полоус підписується в своїм листі до кн. Радивила: Phiedor Polous hetman woyska zaporożkiego u wszystko gycerstwo⁵⁾; Шаула в листі до кн. Ружинських: Mathwiey Sawla Hethman i wsze Ryczersthwo Zaporowskie;⁶⁾ Василевич в своїм універсалі до української шляхти: Ihnath Wasilowicz Hetman ze wszitkim woiskiem zaporowskim; Байбуза в листі до канівського підстарости: Tychon Baybuza Hetman wssitkiego woyska Zaporoskiego⁷⁾; Микошинський в повновласті посла до цесаря теж титулує себе гетьманом⁸⁾. Не беру в рахубу Наливайка, що в своїм листі до коронного гетьмана і короля титулує себе гетманом⁹⁾ — але й Кішка

1) Ркп. бібл. орд. Замојського.

2) Listy с. 89. Сю те що Лясоти перекидає словом gesellschaft (напр. с. 210, 216 й ин.).

3) Напр. лист С. Батория з 1578—9 р. — Acta S. Batorei с. 131, 136, Иретица 1596 р. — Listy с. 55, Замојського з 1600 р. — ib. ч. 74, короля з р. 1620—ркп. бібл. Замојського й ин.

4) Гетьман Оришовский напр. в листі Батория — Acta S. Batorei с. 436, у Бельского с. 1360 і в процесі 1586 р. — Архивъ VII. I ч. 35; гетьман М. Ружинский — в протесті київського магистрату, Архивъ III. I ч. 7; гетьман Лобода — напр. в листах Острозького (Куліш Ист. возсоединенія с. 431 і д., Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 26, 35.

5) Археограф. сборникъ VII ч. 39.

6) Listy с. 48.

7) Ркп. бібл. Зам.

8) Лясота с. 222.

9) „Семерій Наливайко запороский гетман“ в листі до коронного гетьмана 1594—Listy ч. 41, Semery (хибно надруковано: Semexy) Nalewayko Hetman i wszystko gycerstwo в листі до короля 1596 р. — Broel-Plater II с. 218.

в листі до короля 1600 р. титулує себе так само¹⁾. Але король в відповіді вазиває його тільки старшим (Starszemu i gycerstwu woyska zaporozkiego)²⁾, і сьм скромнішим титулом часто титулюють себе козацькі вожди і самі, напр. Лобода в листі з поч. 1596 р. — Hrehory Loboda starszy nad woyskiem zaporożskim y wszystko Rycerstwo Zaporoskie, і тойже Байбуза в листі до гетьмана польного³⁾. „Старшим“ називає козацького начальника і конституція 1601 р. Отже се quasi-офіціальний титул.

Старший вибирається військом, і сьм нравом вибирати свого шефа військо дуже дорожить. Тільки крайнім опортунізмом, бажавнем за кожду ціву дістати поміч від правительства і нею побити противну партію подиктоване було прошенне Байбузовців в їх боротьбі з Полоусовцями, щоб правительство дало їм старшого від себе. Коли правительство, сповняючи соймову постанову, хотіло в комісіях 1617—9 рр. добити ся, щоб військо приймало старшого, іменованого королем чи гетьманом, військо противило ся тому дуже завзято. В декларації 1617 р. вони стоять при тім що старший їх має (ути вибраний „нами самими, ніким иньшим“, тільки затверджений правительством⁴⁾). А хоч при переговорах 1619 р. не вважали можливим так боронити сього принципу, обминаючи конфлікту з правительством, одначе в дійсности не вважали можливим приймати накинених їм старших, і на практиці в війську міг розпоряджати тільки такий старший, якого військо хотіло.

Справи військові сей виборний старший порядкує без огляду на офіціальних шефів козачини : в переговорах з козаками 1594 р., в їх нарадах ніде нема згадки про те, що козаки рахували ся з гадками чи з самим тільки істнованнем таких шефів; для них вони, як я вже сказав, були тільки посередниками в зносинах з польським правительством — та й то тільки часом, коли такого посередництва було треба. Натомісць невідмінним участником всяких справ являється саме військо, через свою раду. Сей принцип зазначає й звичайна формула гетьманських листів, де поруч самого гетьмана згадується звичайно й військова старшина й військо („з усім військом запорозьким“). Як вірець особливо докладної формули послужить нам лист гетьм. Кішки з 1600 р., де на закінченню фігурує: „Самійло Кіпка гетьман,

1) Жерела VIII ч. 72 (див низше). 2) Ibid. ч. 73.

3) Tichon Baybuza starszy, atamanu y wszystko woisko Zaporozske—Listy с. 60.

4) Pisma Żółkiewskiego с. 32 0.

полковники, сотники і все рицарство вашої кор. мил. війська запорозького“¹⁾).

Оповідання Лясоти досить докладно знайомить нас з практикою козацького народоправства²⁾. Справи обмірковуються або в тіснійшій раді старшини — прибічній раді гетьмана, або па раді загальній. Ту і другу Лясота зве „колом“ — може бути, що вона так звала ся дійсно, по аналогії „кола рицарського“ у польського жовнірства, але се рівнозначне і з „військовим кругом“ донських козаків, і відповідає реальному виглядові ради, що мала форму круга, в центрі якого стояла старшина. Всі вайжнійші справи дають ся на рішення загальній військовій раді. Звичайно скликає її гетьман, збираючи через своїх осаулів все війсьцо, яке є на місці. Але вона збираєть ся часом і з власної ініціативи. Коли виникають труднійші питання під час наради, рада для докладнішого обмірковання делегує або делегатів з поміж себе або старшину — тіснійшу раду, яка результати своїх нарад предлагає загальній раді. Загальна рада розбиваєть ся таким чином на дві ради — тіснійшу й ширшу раду демосу, що жде докладу тіснійшої ради³⁾. Буває одначе й так, що рада загальна рішає справу, не ждучи докладу тіснійшої ради, й накидає своє рішення їй. Взагалі на раді демос поводить ся супроти старшини вповні свobodно й безцеремонно, і ся похопність війська зараз радити над усім загальною радою, піддаючи ся легко самогипнозу юрби — була слабкою стороною козацької організації; вона одначе з часом ослабла трохи. *Ultima ratio* — гетьман зрікаєть ся проводу, то значить ставить питання про довіру. Рішенець обявляєть ся криком і киданням шапок. Докладнішого рахования голосів, або констатовання більшости нема — се міркуєть ся на око. „Як вибираєть ся гетьман без порядку⁴⁾, не подачею голосів, а самим криком і киданням шапок на кандидата, так і позбавляєть властп часто капризом черни“, каже пізнійший Собеский⁵⁾. В принципі рішення, очевидно, має бути одногосним, і більшість силкуєть ся прихилити до своїх гадок незгідних

¹⁾ Жерела VIII ч. 72.

²⁾ Тексти наведу зараз низше.

³⁾ У Лясоти виходило б, наче старшина умисно усувала сячи усувана була з загальної ради — немов би на те, щоб не стісняти її в нараді; але з иньших оповідань такої практики не знаємо, і можливо, що він не порозумів сього явища. Пор. оповідання польських комісарів 1619 р. про те, як рада, з огляду на неможливість вести дебати в повній раді, дозволила, щоб гетьман з кількадесятьма иньшими старшинами вийшов з ради і вів переговори з комісарами осбно.

⁴⁾ *Tumultuario modo.* ⁵⁾ *Commentarii* с. 113.

з ними, навіть погрозами й терором. Форм представительства нема. Взагалі своєю примітивністю й хаотичністю військова рада сильно пригадує старе українське віче¹⁾.

Між старшиною і між тою верхнюю верствою козачини, що була її офіційним і неофіційним штабом, і в сім часі було ще чимало різних шляхетських осіб. Байбуза, нарікаючи на Полоусові своєвільства, що він побив козацький відділ з 120 чоловіка, висланий під проводом осаула Скалозуба на татарські перевози, згадує що при тім погинуло „уцтивих шляхтичів, дійсно значних, до кількадесять чоловіка“²⁾. Не кажучи про різні шляхетські одиниці скомпромітовані в козацьких рухах 1590-х років³⁾, бачимо ми на чолі козацтва родовитих шляхтичів українських, як Байбуза, Кішка. І двадцять літ пізніше між козацькими делегатами при переговорах з польськими комісарами стрічаємо цілий ряд шляхетських імен, українських і польських⁴⁾. В делегації, правда, могли вони вибирати ся з огляду на їх завдання — переговорювати ся з польськими панами; але нема сумніву, що шляхетського елементу в верхній верстві козацькій було таки досить.

Подану вище загальну схему козацького устрою, витягнену з наших джерел, оживимо кількома образками з оповідань Лясоти й інших джерел.

„На Базавлуку, пише Лясота⁵⁾, мали козаки тоді свій табор. Кілька поважніших вислано, щоб привитати нас іменем усього товариства, а як ми приїхали, дано багато вистрілів в гармат. Коли ми вийшли на беріг, нас провели зараз у „коло“. Тому що кілька день перед тим гетьман Богдан Микошинський на 50 човнах, і в них 1300 люда, вибрався на море, то ми в „колї“ заявили, що ми дуже тішимо ся, заставши тут рицарське товариство в добрім здоровю, але що пана гетьмана нема на місці, і військо не все в зборі, то ми сим разом не хотіли б приступити до предмету нашого посольства, а воліли б відложити се до щасливого повороту гетьмана і інших. Вони се прийняли з вдовolenнем, і ми пішли в наші хижі — що

1) Впливи конфедераційних практик жовнірських, теж досить правдоподібні, очевидно, пішли в тім же напрямі.

2) Listy с. 89.

3) Див. мої матеріали до іст. коз. рухів.

4) Pięta Żółkiewskiego с. 322, 339, іще див. нижше.

5) С. 210; в лапках (кавичках) даю оригінальні вирази Лясоти.

вони зуть „коші“, — зроблені з очерету й накриті кінськими шкурами від дощу.“

„20 червня мали ми „авдієнцію“ і передали „колу“ нам поручене. Потім вони попросили нас відійти і прочитавши публично переданий нами лист, зажадали, аби кожний з присутних висловив свою гадку. Коли ж на перше й друге жаданне гетьмана всі мовчали, тоді, як у них звичай при важнійших справах — розділили ся вони й утворили два „кола“ — в однім старшини ¹⁾, в другім прості люде, те що вони зуть „черп“ ²⁾. Після довгих нарад чернь нарешті своїм звичайним криком рішила йти в службу його цїс. величеству і на знак того кидала вгору шапки. Прибігли зараз до другого „кола“, старшинського, і грозили ся йому, що коли хто буде тому противити ся, то вони тих покидають у воду й утоплять ³⁾. Але старшина зараз згодила ся, бо не могла противити ся черни: вона розяривши ся стає завзятою, гвалтовною, упертою, й не терпить противного слова. Старшини бажали тільки, щоб їм дали помірковувати з нами про кондиції, і вибравши 20 депутатів, закликано нас наново в „коло“. Депутати серед великого „кола“ утворили мале „коло“, посідавши на землі, і по довгій нараді покликали нас до себе, і ми сіли серед них. Тоді вони заявили нам, що вони всі готові служити його цїс. велич. і жертвувати для нього своїм житем. Против того щоб їм йти на Волощину, перейти за Дунай і впасти в Туреччину, вони не мали б нічого, але є тут багато трудностей, які стримують їх і стають на перешкодї. По перше — вони не мають коней, ані для себе, ані до гаркат, відбігши їх: Татари останньої зими в сім поворотів забрали й погнали у них більш як дві тисячі коней, так що у них не zostało ся і цілих чотирох сот. Далі — з такою малою купкою — трома тисячами люду, вони не відважили ся б йти на Волощину, бо не дуже вірять „господареви“, а Волохи по природі своїй народ несталий і зрадливий, і вони їх невірність добре знають. По третє — при такій малій нагороді і непевности вони не можуть обовязати ся до служби так як ми того бажали і пустити ся в таку далеку путь. Вони жадали, щоб я пошукав способів дістати коней — чи не схотїв би я вистарати їм кілька сот коней у воеводи браславського — для них і для гармат. Казали, що вони не мають звичаю

1) die bevehlshaber. 2) Czerna.

3) Звичай топлення провинників чи противників згадується в історії Зборовського: oni go za tym wskazaniem karać chcieli podług zwyczaju swego: opasawszy mocno piasku za nadre nasypać a w wodę wrzucić с. 281. Так вбили козаки Глембоцкогo, а пізнійше Грековича.

служити на непевне і йти в похід; якби я іменем його ціс. вел. уложив з ними угоду, скільки їм буде на квартал на одного коня¹⁾, то вони б з свого боку доложили старань щось зробити“. Коли Лясота запевняв їх, що служба їх не лишиться без нагороди й захоочував таки йти в визначений їм похід — „вони свідчили ся Богом, що вони мають таку охоту послужити п. ціс. вел., — але я чув уже від них про ті труднощі й важні причини, які сим разом не дозволяють пускати ся в таку далеку путь. Щоб одначе його ціс. вел. посвідчити свій послух і прихильність, вони зараз готові послати своїх послів і дати їм повновласть уложити умову що до їх удержання²⁾, а за той час самі пошукають собі коней, та й зараз не дармуватимуть, а покажуть й. ціс. вел. свою службу на морі“, і коли се буде в людських селах і погода послужить, вони нападуть на Кілію і Бабу — два визначні турецькі міста на Дунаю, або зруйнують Перскоп — головне місто кримських Татар, що лежить в 16 милях від них простою дорогою, а морем трохи далі“. На се одначе Лясота відповів намовами, аби козаки таки йшли зараз на Волощину, як того собі бажав цісар, і з походу вислали до нього послів. Коли „ясувули“ (начальники, яких можна прирівняти до lieutenants (намістників) обійшли велике „коло“ і подали се до відомости всім, чернь знову пішла на бік і вчинила осібне „коло“ і на нараді прийняла се, новим загальним криком³⁾ і киданнем шапок. Коли ми після сього виходили з „кола“, військо казало бити в барабани й труби і дало десять вистрелів з гармат, а в ночі пущено кілька ракет“.

„Але також самого вечера деякі неспокійні голови разом з багатшими козаками⁴⁾ — як ловці звірини або хазяева кораблів або „човнів“,⁵⁾ звернули ся до простого народу і ходячи від куріня до куріня представляли їм далекість і неебезпечність дороги і радили добре роздуматися на тим, що роблять, аби потім самі не каляли: прислана нагорода мала й лиха, і з нею не можливо пускати ся в таку далеку дорогу і в ній утримуватися (бо між ними є багато бідних товаришів) — що вони почнуть з такими грошима і що перше почнуть купувати — хліб на прожиток чи коня? його ціс. вел.

1) Се виразний вплив польських практик найму козаків і взагалі всякого війську найменьш на оден квартал (три місяці).

2) Себто плати.

3) Cum solenni acclamatione.

4) Властиво такими, що мали ліпший прожиток — denjenigen so alda ihre guete Nahrung haben.

5) Die Wildtschützen und die so ihre aigne schiffe oder czolne haben.

може завести їх в далекі сторони, а коли їх уже не буде йому потрібно — відправити з чим небудь, тим більше що вони не мають від нього нічого певного — ніякої письменної, печатами стверженої умови. Такими й иньшими подібними словами простий нарід був дуже розстривожений і коли другого дня, себто 21 червня, раннім ранком, вони зійшлися знову в „коло“, вони вже говорили зовсім инакше: що на такі непевні річі вони ніяк не можуть і не хочуть пускати ся, до того ще й не знають, чи є дійсно гроші чи ні, і хто їм платитиме, бо до них не прийшло ніякої грамоти від Й. цїс. вел. і на обіцяну в будучім нагороду чи дарунки нема ніякої письменної забезпечки. І вислали до нас, до нашого помешкання кількох, щоб оповістити нас про се все“. Лясота на се відповів, що гроші може зараз передати, скоро тільки вони приймуть пропозицію, і показав свою інструкцію з цїсарською печаткою. „Вони з сею відповідю вернули ся в „коло“, але воно зіставало ся при своїм. Тоді гетьман з кількома найвизначнішими людьми — між ними й Лобода, що був гетьманом перед ним, і при нім зруйновано Білгород, — почали просити й умовляти, аби добре роздумали, що роблять, та не відпихали предложену їм цїсарську ласку й пропозицію, яку повинні вважати за велику честь для себе: вони осмішуть себе зовсім, коли не візьмуть участі в такій похвальній „імпрезі“ проти відвічного ворога християнського імени і не приймуть пропозиції, зробленої їм ласкаво таким високим потентатом. Коли ж вони й далі тримали ся свого рішення, — гетьман рознівав ся й скинув ся перед „колом“ з своєї власті — зложив гетьманство, кажучи, що коли вони так мало вважають на свою честь, славу і добре імя, то він не хоче більше бути їх гетьманом, і на сім „коло“ розійшло ся“.

„По обіді ясаули скликали знову товариство ¹⁾ в „коло“ — часом навіть уживаючи до сього й київ, і тоді вони насамперед почали просити Микошинського, аби знову прийняв гетьманство, і він се вчинив. Потім було багато говорено про Хлопцікого ²⁾ досить дивних річей, між иньшим — що він своєю фальшивою заявою увів у помилку не тільки його цїс. вел., але їх і нас. Деякі отверто говорили, що його треба б кинути в воду, — тим навели на нього не конче добрий настрій“ ³⁾.

¹⁾ Die Gesellschaft.

²⁾ Що викликав се цїсарське посольство, зявившись перед цїсарем в ролі козацького посла — див. вище с 197—8.

³⁾ Потім Лясота від себе вияснив читачеві фальшивість звісток, поданих Хлопціким на цїсарським дворі.

„23 червня рано зібрали ся вони в „коло“ і прислали до нас, до нашого помешкання кількох депутатів і поясняли нам, що ми не повинні сього розуміти так, ніби вони не хочуть послужити його ціс. вел., але ми самі знаємо, що вони не мають коней — якби не се, вони б себе показали. На се я заявив бажанне уложити умови, на яких би ми прийшли до порозуміння, й предложити „коло“.

„З сим вони пішли знову до товариства, переказали мої гадки, і з тим вони розійшли ся. Я уложив умови, і вони те саме зробили з свого боку — на письмі уложили, на яких умовах вони вступили б у службу й. ціс. вел. Так що коли я пополудні прийшов у коло, вони не хотіли чекати, аж я передам їм мої умови, але зараз прислали кількох з поміж себе, жадаючи відповіди на свої умови, подані на письмі“.

Козаки в своїх умовах, представивши, які послуги вони вже зробили цісареві (такий характер надають вони сим разом своїм останнім походам на Турків і Татар), зістають ся при своїм, що в Волощину вони підуть не инакше, як діставши категоричне приречення що до платні, і для того бажать вислати своїх послів до цісаря, а тим часом вчинять похід на Крим. Лясота, побачивши, що нічого більше таки не добеть ся, мусів кінцець кінцемъ згодити ся на се, й як нагороду за походи, вчинені мовляв для цісаря — передав їм привезені гроші.

„24 червня в відкритім „колї“, серед котрого застромлені були й повівали цісарські корогви, передав я їм сі сім тис. дукатів золотом. Вони зараз розстелили кілька татарських „кобеняків“¹⁾ або плащів, які вони звичайно носять, виспали на них гроші й поручили кільком старшинам їх порахувати. Я по сім вернув ся до свого куріня, а вони ще зоставали ся разом довший час. В дальших днях вони дуже пильно сходили ся в „коло“ і нарешті урадили вислати Хлопціцкого не до його ціс. вел., а до в. князя московського, а на його місце вибрали й вирядили Саська Федоровича і Ничипора, аби вони разом зо мною їхали до його ціс. вел. і з ним уложили угоду що до їх служби й заплати“. Повновласть козацьким послам виглядала так: „Я Богдан Микошинський, гетьман запорозький, з усім ридарством вільного війська Запорозького сим посвідчаємо, що ми сих наших послів: Саська Федоровича і Ничипора, нашего війська сотників за нашим відомом і згодою в нашім ридарськїм колї вирядили, даючи їм повну силу і власть з його ціс. величеством, нашим ласкавим паном, умовити ся в наших справах і просимо покїрно їм

¹⁾ Керенікх.

у всім виріти, як і нам, всьому війську, а сим листом нашим під нашим рицарським словом заявляємо, що ми рішучу постанову, яку згадані наші послы з його цїс. вел. зроблять і учипять, у всім приймемо і додержимо без усякого противлення. На посвідченне і ліпшу твердість дали ми послам нашим сю грамоту, скріпивши її військовою печатю і підписом власноручним писаря нашого Льва Вороновича. Дано в Базавлуку на Чортмлицькім рукаві Дніпровім, 3 липня 1594 р.“¹⁾

Побуткові риси, розсипані в сих повіданнях Лясоти доповнимо иньшими.

В книжці Папроцького виданій в 1599 р. знаходимо такі відомости про козаків: „Єсть місць кілька або островів широких на ріці Дніпрі, більш уже в татарських, ніж подільських сторонах (що належать польському королеви). Там сливе за нашої пам'яті почали їздити люде рицарські, аби пробувати щастя з Татарами-поганами, а потім до них почали удавати ся такі люде, що в Польщі щось негарне вчинили або наброїли: там собі знайшли захист, і що далі то більше їх туди зїздило ся. Перше як їх було кілька сот, то здавало ся багато; а тепер уже і по кілька тисяч їх знайдець ся. Одначе багато і молодиків бездоганих, хоч не богатих²⁾ їздить туди, щоб привчити ся до рицарського діла, і з панят з Руси, Поділя, Польщі чимало заїздить між них, бо добре можна між ними випшколити ся в порядку і чуйности рицарській. Русаки звуть їх козаками запорозькими, від порогів, — а иньші звуть їх низовими козаками, бо низько, при кінці ріки Дніпра мешкають. Мають на тих островах багато стрільби і стражу там тримають завсїди, коли йдуть на війну на Татар або Турків. Часами у всім мають великий достаток у війську своїм, бо з усіх сторін до них привозять селяне, а вони платять їм чим ті схочуть — кіньми, волами, иньшим добутком, а також грошима. А хоч мешкають на ґрунтах татарських Татари, їх не можуть перемогти, павпаки — дари їм великі дають, щоб тільки з ними мати спокій. І з Москви, від в. кн. московського що року мають упоминки, а як би їм не дано, шкоди б великі чинили в його землі. Мають багато лосїв, серн, коней диких, звіру чорного, риби дуже багато особливої — її печену та печінки звірячі їдять часом замість хліба. Скарбів ніяких не мають, а як кому хочуть щось подарувати, беруть на борг від котрогось найзаможнішого господаря між собою, а потім віддають, або складають, як їм дістанеть ся якась здобич, а потім виплативши те що військо завинило, решту пускають в рівний поділ, і кождий

¹⁾ С. 222.

²⁾ Chudych pacholkow posciwych.

своїм шафує як счоче. На зиму розходять ся по селах подільських і волинських, чекаючи весни, а потім сходять ся знову на свій острів, а звідти йдуть до країв поганських або куди захочуть¹⁾.

Варто також навести де що з оповідання про козаків, що снисав Гамберіні з уст якогось козацького ватажка (саріано) коло р. 1584²⁾: Одні козаки служать королеви і пробувають на островах, під властю гетьмана, стережучи границь від Татар, в їх 1500; инші то зайди, в значній мірі шляхтичі з сусідніх земель, що займають ся грабованнем земель турецьких і татарських, і вертають ся потім до дому; постаравши ся, можна з таких зайд зібрати 14 до 15 тис. вибраного, добре узброєного в'їська, жадного більше слави, як користи, готового відважити ся на всяку небезпечність. Зброя їх — шаблі й кілька рушниць — з них вони ніколи не хиблять. Добрі вони до війни кінної і пішої, а звуть ся козаками, бо легкі як кози і живлять ся чим небусть в курінях з галузя, критих очеретом. Живуць з рибальства, ловецтва і здобици татарської. Не їдять хліба ніколи, а пють воду. Серед козаків служебних (реєстрових) є всякого народу: Поляки, Німці, Французи, Іспанці, Італійці, різні утікачі — провинники. Тут мають такий добрий захист, що ніяка людська рука їх не здобуде; при тім визначають ся незвичайною солідарністю. Живуть на островах: як їх мало — то на однім малім, як намножить ся — переходять на більший. Дерев там багато, і вони так уміють себе оборонити засідками, що й зимою, як Дніпро замерзне, не боять ся ніякого ворога; для більшої певности вирубують наоколо лід і з нього роблять рід валу. А літом ріки не можна перейти, та ще по обох боках тягнуть ся великі болота на багато миль, так що тих островів не тільки не можна здобути, але й знайти, хто не знає дороги. Козаки також добре дають собі раду на морі, мають усякі човни й їздять грабувати чорноморські побережа.

З пізнішої характеристики козацького життя, поданою Якубом Собеским, що багато бував між козаками особливо в Хотинський війні 1621 р., виймаю кілька подробиць про козацький устрій:

„Найвищу власть над в'їськом має гетьман. Замість яких небудь відзнак носить він палицю з комишу. Виберають його без по-

¹⁾ Ogród krolowski w którvm o początku cesarzow... krolow polskich, kiazat slaskich, ruskich, litewskich, pruskich, л. 56. Огляд подій тут кінчить ся р. 1597. Про козачину Попроцкий пише на підставі оповідань, очевидно.

²⁾ Звісне поки що тільки з витягу зробленого Боратинським (Kozacy i Watukan, с. 23, ориг. в Ватикан. арх., Borgh. I, 204—7, f. 229—232).

рядку, не подачею голосів, а тільки криками і киданням шапок на кандидата, і также часто капризом змінної черни позбавляється він уряду. Але доки він на уряді, має власть над життям і смертю кожного козака. На другім місці по нім що до поваги стоять чотири військові радники (*consilarii*) звані асаули, і легат, що зветься наказним гетьманом (*substitutus praefecti*). Далі йдуть начальники обозу, гармати, полковники. Потім сотники і генеральний писар (*publicus notarius*), що записує їх платню і видатки, і пише листи до короля і панів, порадивши ся з монахами грецької віри. В місті Терехтемирові, в Київській воєводстві, надаім їм за вірні заслуги річею посполитою, на память вдячності, — під завіданнем гетьмана і осавулів переходять ся їх привилеї, армата різна, здобич принесена з зруйнованих турецьких городів, різний влений принас і королівські корогви, що посилають ся їм королями польськими з особливої ласки, на знак своєї зверхности, всякий раз як вони йдуть на службу річипосполитої¹⁾.

„Коли трапляється якась важна справа військова, гетьман скликає на збір всю чернь. Насамперед він кілька разів поклонивши ся перед громадою, надавши йому вираз поважання і смиренности, виступає на призначене йому місце і знявши шапку, стає під розпущеним королівським прапором. Тільки він і чотири асаули стоять, а всі наоколо сидять, і так в промові повній чемности він викладає справу, яка прийшла під обрану. Потім збиває закиди, коли які небудь підносять ся против нього, або покійно просить у війська якоїсь ласки для себе. Тим способом одержує він нагороди, які дістає, і просить їх собі у громади. Коли вона відмовляє, він зносить всякий каприз її з незвичайним поважанням в голосі і в постанові. Поки говорить гетьман до них, слова його вислухують ся в повній мовчанню. Потім висловляють свої гадки — викрикують їх то ті то сі“²⁾.

В малознаній і рідкій брошюрі *Eques Polonus* Старовольського (з 1628 р.) чимало цікавих подробиць особливо з воєнного життя козацького. Хоч вони не мають такої непосредної свіжости і місцями носять сліди певної схематизації, але безперечно мають в собі вповні реальний підклад.

¹⁾ *Pleno comitatis sermone* — автор, як бачимо, сильно підчеркує те поважання, з яким гетьман звертається до громади (*multitudo*).

²⁾ *Commentariorum Sveciæ belii I. III. 1646*, с. 113—5. Російський переклад в Мемуарах Барто промискає (т. 1, 91). Оповідання Собеского про козаків писано без сумніву по камянам 1625 р.

„Ранню весною, коли сніги починають сходити з степів, кождий охочий до воєнної слави, спорядивши човна і принас, їде Дніпром до козацьких островів, а там їх вожд набирає військо з сих приходнів: здатних каже писареві вписати в реєстр, а нездатних відправляє до дому, забравши принесені ним припаси. Прийнятих роздає під владсть десятників (отаманів): їх вони слухають, доки не змінить ся їх зайняте або становище. Гетьман вибираєть ся з поміж них і зістаєть ся на уряді, поки фортуна служить; як він розумний і знає своє діло, то він до смерти все потверджуєть ся на своїм уряді полковниками, так як полковник сотниками, а сотники отаманами¹⁾. Не беруть в сім участі, так само як і в деяких иньших нарадах, новики (новобранці)²⁾ — аж до трох літ; за сей час вони сповняють ролю слуг і коли що наброять, поносять від своїх отаманів тяжкі кари. Таких новиків отаман, окрім девяти старих вояків, має під собою тридцять, а иноді пятдесят, і ними розпоряджаєть ся як їх повний хазяїн, особливо в битвах: коли хто з них утіче з битви, то не сміє вернути ся — скарали б його смертю; хіба десь дома, як розійдуть ся на зиму, може їх перепросити. На зиму гетьман, вертаючи ся до дому, лишає на кождім острові по 500 людей — стерегти місця і гармати та всякий воєнний припас. Там в хижках сплетених з очерету, вкритих корою дерев, чекають вони повороту гетьмана і товаришів, і ті що кілька літ зносили тут холод і голод, для загального добра застаючи ся на сторожі, вважають ся славнійшими від иньших.

„Зброя їх — рушниця і шабля; иньші мають короткий спис і стріли, але рідше. Зелізної броні або панциря не носить ніхто, навіть гетьман, так само не має иньшої одежі, або богатшого столу. Вбирають ся в грубу сорочку і керею, а живлять ся в'яленою рибою та дичиною — мід або сир їдять, вертаючи ся до жінок: в таборі їх не може бути ніяка жінка, хіба візмуть яку зі здобичею.

„Воюють на морі й на суші. На море не всі їдуть, а тільки відважні та здатні зносити його запах. Човни мають такі, що беруть тридцять люда або трохи більше, і щоб не потонули, наоколо човна привязують ся снопи трави (очерету). На відкрите море одначе вони не пускають ся, але їдуть берегом в право і пустощать краї Бесарабські й Тракийські, на скільки можуть пішо пройти від кораб-

¹⁾ Гетьмана С. зве *generalis*, полковників *chiliarchi*, сотників *centuriones*, отаманів *decuriones*. Порядок виборів і потверджень не мав, певно, в дійсности такого докладного степенювання — С. далі сам дає понятє, що й загал козацький брав участь в виборах старшини.

²⁾ *Tyrones*.

лів за одну ніч. Дальше пускають ся, коли їдуть на ліво, пустошити Крим, бо знають, що Татари не мають такої відваги супроти них. Коли натраплять на турецькі галери, вважають завсіди за ліпше згинути, ніж безсоромно тікати або піддати ся, через те й не будучи рівні силами вони не ухляють ся від битви і часто побіджають, попавши в розпучливе положення. А здобувши побіду часом на турецьких галерах, під турецькими корогвами їдуть в Азію, в Трапезунт і кого захоплять, беруть в неволю. Але се бувало ранійше, тепер же Турок майже всі свої кораблі обернувши на сторожу моря, богато перепинив їх нападів, а то вони були взяли звичай нападати, палити й грабувати навіть найблизші околиці Царгороду¹⁾; тепер можуть поживити ся тільки якимсь военним фортелем або штукою. На степи ж татарські, Ногайські або Перекопські вибирають ся пішо. Як надбавють кінські табунці, раптом стають кінними і або нападають на перестрашеного ворога, або вертають в свої сторони і Дніпрові укріплення — коли ворог грізний. Колиж знайдуть тільки худобу або вівці, то повязавши їх за хвості й роги, ставлять їх замість укріплення, як їх пажене грізний ворог, і відбивають ся від нього наче зза валів. А коли їдуть походом в инші краї, то кождий має віз запряжений одним конем і везуть на них мосяжні гармати, а кождий окрім рушниці і припасу мусить мати ще сокіру, косу, заступ, шнури і все иньше потрібне для того, щоб спнати вали або позв'язувати вози, коли приходить ся йти цілим військом оружною рукою (бючи ся з ворогом в дорозі). Вони називають таке розложення возів табором; з переду і з заду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховають ся за вози і звідти боронять ся не мов зза укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповняють вози землею і роблять з них міцнійший вал. Такий спосіб козацької війни. Їх табор злучений з польською кіннотою має величезну вагу, як переконали ся ми тому сім літ, в війні з Турками²⁾. Самих козаків не більше 15 тис., але з новиками виходить військо сороктисячне, і в ній мають староримську дісципліну, спокій в таборі, тверезість, послухність, в секретних річах додержують пильну тайність, а провинників карають спартанським звичай, чи суворістю. Державі служать за наказом самого короля, без грошей і платні несуть службу і поміч у війні; тільки по скінченню війни король звичайно дарує їм значнійшу суму, а визначній-

¹⁾ Мова про морські походи особливо другого і третього десятиліття XVII в.

²⁾ В Хотинську війну.

ших з поміж них наділяє селами і маєтностями, а пани своїх підданих козаків — свободою з підданства й відповідними дарунками¹⁾. Всі на війну одначе не йдуть, а кому накаже коронний гетьман: иньші почасті йдуть на море, по часті в степи на Татар; иньші зістають ся стерегти Поділе та свої острови“.

Нарешті, для повноти образу, додаю кілька виїмків з помічень Бопляна над козацьким житєм, зроблених ними уже в 1630 і 1640 х рр.

„Вони грецької віри, а звуть її на своїй мові руською. Дуже шанують дні свят і пости, що займають вісім або дев'ять місяців в році, і під час їх не їдять м'яса; вони так звязано тримають ся сеї формальности тому, бо переконані, що спасенне їх залежить від того, аби вважати на м'ясо. Зате я не знаю иньшого народу подібного в неповздержности в питю, бо не встигнуть вони вийти з похмілля, як уже починають те саме. Одначе се буває тільки при вільнім часі, бо під час війни, або коли вони збирають ся до якоїсь експедиції, вони тверезі зовсім. І нічого простацького в них нема крім одежі. Вони дотенні і проникливі, вибагливі і щедрі, не жадні до великого багатства, а страшенно цінують свою свободу: без неї не можуть жити, і за для неї підіймають вони повстання, счиняючи бунти против місцевих маґнатів, коли бачуть, що ті починають її обмежати. Через те рідко минає 7—8 літ без того, щоб вони не задумували повстання, або не повставали прот-в них. При тім се люде невірні, хитрі, так що поклядати ся на них не можна²⁾. Вони дуже міцні тілом, легко зносять жар і холод, голод і згагу. На війні витривалі, відважні, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цінують свого життя. В чім проявляють вони найбільше зручности і умілости — се бити ся табором, заслонивши ся возами: вони дуже добре стіляють з рушниць, своєї звичайної зброї, і боронять позиції. Незлі вони також на морі, але на коні не найліпші. Трапляло ся мині бачити, що двісті польських кавалеристів змушувало тікати 2000 найліпшого козацького війська. Можна сказати, що під ослоною табору 100 козаків не боять ся 1000 Поляків, і так само 1000 Татар, і як би й на коні вони були також сильні як пішо, то, думаю, їх не можна було б побороти. На зріст гарні, проворні, сильні; люблять гарно убирати ся: се видно по них, як вони обловлять ся здобичею в сусідніх сторонах, бо без того вбирають ся вони досять скромно. З природи мають добре здорове і навіть мало підлягають

¹⁾ Іділя не конче згідна з фактами.

²⁾ Переконанне шляхетських кругів, присвоєне Бопляном.

сій пошести цілої Польщі, званій рліса¹⁾. Від хориби вмирають дуже рідко, хиба в дуже великій старости. Здебільшого кінчають жите на ложі слави, вбиті на війні²⁾.

„Наміряючи ся йти на море, роблять се без дозволу короля, а беруть на се дозвіл у гетьмана (свого). Потім збирають раду і вибирають отамана для начальства в сім поході, і при тім виповняють тіж церемонії, як при виборі гетьмана³⁾, але отаман вибираєть ся тільки на час походу. Потім удають ся в свою „військову скарбницю⁴⁾, своє збірне місце, і там бувають чайки⁵⁾. Вони мають коло 60 стіп довгости, 10—12 стіп широкости і 12 стіп глубини. Чайка не має кіля (керми), а основою його служить човен вербовий або липовий, коло 45 стіп довжини і на їм набивають ся борти (боки) з дощок 10—12 стіп довжини, одні на другі, як будують річні барки. поки не дійдуть до висоти 12 стіп, а довжини 60 стіп, а ширина прибуває відповідно до того як підіймаєть ся висота. Обвідка з очерету, груба як бочілка, окружає весь корабль від краю до краю; вязки, міцно привязані вузівками липовими або черешневими, щільно притикають одна до другої. Середину виробляють як наші теслі звичайно роблять. з переорожами і поперечними брусками, потім смолять. Мають дві керми, з кожного кінця, тому що при великій довжині корабля вони багато тратили б часу на обертанне, коли треба, тікаючи, завернути ся назад. З кожного боку дають звичайно 10—12 весел, і їдуть скорше як турецькі галери веслами. Мають і щоглу й на ній вішають вітрило, досить лихо зроблене, але уживають його тільки в добру погоду, а під сильний вітер лінше люблять веслувати. Помосту сі чайки не мають, але як і повно наливають ся водою, то очерет, прив'язаний наоколо всього човна, не дає йому потонути. В бочці, довжини 10 стіп і в промірі (діаметрі) 4 стіп, добре звязаній обручами, мають сухарі, і дістають їх через діру. Мають также варене пшово і розпущене з водою тісто: вони їдять його мішаючи з пшоном, і воно служить їм і за їжу і за пите. Смак має квасний, а звуть вони його саламахою, себто чудова їжа; але мині смак її не здавав ся особливим і я тільки за браком чогось ліншого їв її в моїх подорожах. Тверезости пильнують гостро, і як трапить ся між ними якийсь п'яниця, отаман каже його зараз викинути; нікому не можна мати з собою горілки, бо в походах вони дуже цінять тверезість.

1) Plica polonica — колтун.

2) Видання. 1861 с. 19—22.

3) grand général, а отаман — просто général.

4) szczenbeniska wojskowa. 5) voissaux.

„Рішивши йти походом на Татар, щоб віддячити ся за кривди і руїну вчинену ними, вони вибирають осінній час. Висилають в та-
кім разі на Запороже річи потрібні для війни й походу і для будо-
ви кораблів, взагалі все що вважають потрібним. Потім ідуть в сте-
пи 5 або 6 тис., все добрі козаки, добре оружні; приходять на За-
пороже і будують чайки. Шістдесят їх беруть ся до будови одної
чайки і виготовляють її більше менше за два тижні, бо вони
майстри на всі руки. Таким чином за два або три тижні вони ви-
готовляють 80—100 чайок, вище сказаного фасону. В кожду чай-
ку сідає 50—70 чоловіка, кождий з двома рушницями й шаб-
лею, а на бортах корабля 4—6 гарматок, і потрібні припаси
для поживи. Козаки вбрані в сорочки, штани (другі на перемену),
лихенькі свитки й шапки. Кождий має шість фунтів пороху, олову по-
достатку; крім того кулі для гарматок. На кождім кораблі квад-
рант. Так виглядає літучий полк козацький, що годен напасти на
найвизначніші міста Анатолії.

„Так зібравши ся ідуть вони Дніпром. Отаман має свій значок
на шоглі і пливе звичайно на переді. Човни ідуть так дійсно, що
сливе оден другого торкаеть ся. Турки звичайно знають про похід
і тримають кілька галер на устю Дніпра, щоб не дати їм вийти.
Але козаки перехитруючи їх виходять темної ночі, перед новим мі-
сяцем, ховаючи ся в очеретах, що ростуть в Дніпрі на 3—4 лье¹⁾.
Галери не важать ся заходити туди, бо там не раз мали свій кі-
нець; тому вдоволяють ся тим, що чекають їх в проході, і хоч тут коза-
ки їх все застають неприготованими, але все таки так скоро пройти, аби
їх не побачили, козацькі чайки не можуть. Тоді йде алярм по всіх кра-
ях, аж до Царгороду. (Треба знати, що виходять тільки по св. Іва-
ні, щоб вернути ся найпізнійше з початком серпня). Султан розси-
лає гонців по побережах Анатолії, Болгарії, Румелії, остерігаючи люд-
ність, аби стерегла ся, бо козаки на морі. Але се до нічого, бо во-
ни вибирають настільки відповідний час і пору, що за 36 або 40
годин вони вже в Анатолії. Приїхавши, лишають в кождім кораблі
тільки двох чоловік і двох хлопців для сторожі, а самі, кождий
з рушницею в руках, нападають на міста, здобувають, грабують і па-
лять, іноді заходять на лье від берега, але зараз вертають ся
і з своєю здобичю сідають на кораблі. Ідуть на иньше місце, по-
пробувати ще там щастя: коли трапить ся що, нападають, як ні —
вертають з добичею до дому. Як нагодить ся їм стрінути кілька
турецьких галер або иньших кораблів, вони женуть за ними, напа-

¹⁾ Ліеуе, французька миля трохи більше 4 кільом.

дають і здобувають. А роблять се так. Їх чайки підіймають ся над водою всього лише на $2\frac{1}{2}$ стопи, тому вони бачать галеру чи инший корабель перше ніж та їх помітить. Тоді вони спускають шоглу своєї чайки і завваживши напрям вітра, пильнують, щоб мати під вечер сонце з тилу. За годину перед заходом вони починають сильно грести до корабля чи галери, аби підійти на 1 лье, щоб не стратити її з виду, і так тримають ся до півночі. Тоді дають сігнал, і гребуть сильно сильно до кораблів, а половина людей приготовляють ся до битви, то значить, щоб приставши до кораблів, кинути ся в середину їх. Неприятель здивований, побачивши, що його обпало 80—10 човнів, наповняючи кораблі людьми й здобуваючи їх від разу. Здобувши, грабують, що можуть знайти з грошей і дрібного товару, який не псуєть ся від води, також гармати, і все що на їх гадку може їм придати ся, а корабель з людьми топлять. Так поступають козаки. Колиб вони вміли правити кораблем або галерою, вони забирали б і їх, але вони сих способів не знають¹⁾.

„Тепер треба вертати ся. Сторожу на устю Дніпра тим часом подвоєно, щоб звести з козаками рахунок. Але вони сміють ся з неї, хоч тепер ще слабші, бо дана ними битва не може обійти ся без того, щоб вони таки не стратили багато й своїх, і море щоб не потопило кількох човнів: не можуть всі бути такі добрі, щоб кожний витримав. Вони ідуть в затоку, що лежить в 3—4 лье на схід за Очаковим, а від неї йде низька ложбина від моря до Дніпра, на яку три лье; вода в ній підіймаєть ся часом на півстопи на яку чверть лье від моря. Тут козаки, по двіста і триста тягнуть оден човен на собі; так перетягають оден за другим і за два-три дні дістають до Дніпра з усею своєю здобичею. Так обминають вони стрічу з галерами, що стережуть усте під Очаковим. Кінець кінцем вертають ся до своєї Скарбниці і ділять добычу.

„Вони мають ще иншу дорогу — вертають ся лиманом донським²⁾: проходять через протоку між Керчею і Таманею і йдуть лиманом до р. Міусу, потім нею доки можуть іти човни, потім від її верхівя до верхівя Волчої води³⁾ (тут тілья одно лье), а Вовчою водою в Самару, що паде в Дніпро одно лье низше Кодака. Але вони рідко йдуть сею дорогою, бо сюдою дуже далеко на За-

¹⁾ В дійсности тому, що з галерою не мали б де подіти ся потім.

²⁾ Так Боплян зве Азовське море.

³⁾ У Бопляна: Tacza Woda.

пороже. Іноді йдуть вони сею дорогою і на море, коли на устю Дніпра великі сили загорожують їм вихід, а їх нема більше як 20—25 чайок.

„Коли галери стріляють козаків на морі в день, вони розпочинають сильну стрільбу з гармат і розгоняють їх як шпаків. Одні тонуть, інші, кому удалося вихопитися, збентежені тікають куди можуть. Але раз завязавши битву з галерами, вони тримають ся, не рушаючи ся з своїх лавок. Весла привязані вуззівкою. Одні стріляють, і по кождім вистрелі товариші подають їм інші, набиті рушниці, для нового вистрелу; так стріляють безперестанку і стріляють добре. Ручний бій галера може счинити тільки з одною чайкою. Але її гармати чинять великі шкоди, так що в такій стрічі гине добрих дві третини козаків. Рідко коли вертають ся вони з полвиною війська. За те приносять багату здобич: шпанські реалі, арабські цехини, коври, золотоглави, бавовняні і шовкові матерії й інші цінні товари. От з чого живуть козаки; такий їх дохід. Повернувши ся вони не мають иньшого занятя окрім піячення та ріжних авантур з приятелями ¹⁾).

„Гетьмана свого вибирають так. Збирають ся старі полковники й старі козаки, що мають між ними повагу і дають голоси на того, кого вважають найбільше здатним до того. Хто дістав більшість голосів, той вибраний. Коли ж вибраний не приймає уряду добровільно, вимовляючи ся, що він нездібний або не гідний, недосвідний або старий, — се не помагає нічого: йому відповідають тільки, що він справді не варт такої чести, і зараз вбивають його на місці як зрадника — хоч самі власне поступають з ним по зраданцьки (пригадайте сказане про їх характери і звичайне лукавство) ²⁾. Як же вибраний козак приймає гетьманський уряд, він дякує раді за зроблену йому честь; хоч він не гідний і не здатний до такого уряду, одначе обіцяє, що буде силкувати ся своїми стараннями і пильністю зробити себе гідним служити їм всім взагалі й кождому зокрема, і жите його готове буде завсіди на услуги його братам (так звуть вони один другого між собою). На сю промову плещуть йому й кричать: *vivat, vivat*, а потім кождий підходить до нього, в порядку своїх ранг, віддає поклін, а гетьман подає йому руку — як то прийнято у них при здоровканню.

¹⁾ С. 104—115.

²⁾ Тут Боплян оповідає якусь байку, з наслуху; правдоподібно, привід йому дав звичай вибраного відмовляти ся від уряду і приймати тільки, як починають силувати, лаяти і грозити.

„Так вибирають вони вожда — буває це часто в пустім степу. Називають його на своїй мові гетьманом, слухають ся його, власть його необмежена; він може стинати й на палю сажати непослушних. Поступає суворо, але не рішає нічого без воєнної ради, званої у них *guds* (рада). Але й гетьмана може спіткати біда. Він мусить бути незвичайно обережним на війні, щоб не стало ся якогось нещастя, і в усякій оказії і трудних обставинах має показати себе проворним і пильним, бо як покажеть ся в чимсь плохим, вбивають його як зрадника, і зараз вибирають на його місце иншого, тим же способом як я описав. Отже проводити і командувати у них — уряд тяжкий і при неудаці кінчить ся гірко. За сімнадцять літ, що я прослужив в тих сторонах, всі хто був на сім уряді, скінчили нещасливо“¹⁾.

Такі сі оповідання про козацьке жите кінця XVI і перших десятиліть XVII в. З уст чужих і навіть ворожих одною спільною нотою, як ми бачили, проходить здивованне і поважанне до воєнних лицарських прикмет сього воєнного українства.

Перейнятий високим поважаннем до воєнних чеснот козаків, Старовольський саме імя їх толкує (не пояснюючи ближше сеї етимології) як „людей, що легковажать собі все, й саму смерть“. Інші письменники також не знаходять звичайно відповідних похвал для їх відваги й витривалости. Папроцький в уста Зборовського вкладає такі слова, коли козаки хотіли тікати, несподівано наскочивши на турецьку галеру: „не годиться того чинити вам, людам, про яких всі народи знають, що в мужности вам на цілім світі нема рівних“. Лясота, пояснюючи, чому він за всяку ціну хотів прийти до порозуміння з козаками, толкує се тим, що вважав для цісаря дуже важною поміч „таких смілих і відважних людей, від молодости при звичаєних до війни і особливо вправних в війні з Турками й Татарами, з якими мають діло сливе що дня“²⁾. Жолкевський, а з його слів і правительство, святкуючи свою побіду над козацьким своєвільством, признавало козаків військом „відважним, в ремеслі ридарськїм добре вицвіченим“³⁾. Турецький хроніст Наїма, описуючи морські походи козаків та величаючи побіду над ними, каже: „можна сміло сказати, що не можна на всій землі знайти людей сміливіших, що меньше б дбали про жите, меньше б бояли ся смерти. Як оповідають люде що знають морське діло, ся голота своєю зручністю і відвагою в таких морських битвах страшніша від усякого иншого народу“⁴⁾. Французький посол в Царьгороді, доносячи про ту ж морську битву

¹⁾ С. 103—5. ²⁾ С. 219.

³⁾ Матеріали до історії козацьких рухів ч. IЗ, Жерела VIII ч. 64.

⁴⁾ *Collectanea* I с. 181.

козаків з Турками (1625), не знаходить слів похвали козацькій відвазі, і просить своє правительство поміркувати, що роздавши на козаків 50 тис. еку на рік, можна звязати турецьку морську силу, змусивши її стерігти Босфору¹⁾.

Разом з сим високе поважання і здивованне будив сей строгий стиль козацького життя, спартанська простота в житю і відносинах старшини й рядовиків, брак всякого зверхнього блиску, бліхтру — особливо по контрасту з незмірно охочим до всякої пишности й театральности військом польським, що ще Батория здивували своїм маскарадним виглядом. У козаків власне певним „шіком“ вважало ся сполученне високих внутрішніх прикмет воляка, вождя з більш ніж з скромним зверхнім виглядом²⁾. Козацька дума про козака Гологу з особливим замилуванням описує убогий вигляд сього степового лицаря, що „не боїться ні огня ні меча ні третього болота“ :

На козакови шати дорогії —
три семирязі лихії:
одна недобра, друга негожа,
а третя й на хлів незгожа;
а ще, правда, на козакови
постоли вязові,
а унучі китайчані —
ширі жіноцькі ряднані,

¹⁾ Hist. Russiae monumenta I с. 430.

²⁾ Деякі аналогії козацького, спеціально сичового побуту і устрою не раз давали привід прирівнювати його до західніх рицарських монаших брацтв: такі гадки стріваємо і в українських кругах першої пол. XIX в. (див. напр. Гоголя. Взглядъ на составленіе Малоросіи), а новійше польський письменник Маріан Дубецький в своїх статях (особливо *Zawiązki dziejów Siczy Zaporozkiej*, 1887) попробував положить во главу угла історії Запорожа теорію його залежності від принципів західніх рицарських брацтв, мовляв положених в основу запорозького брацтва його польськими організаторами. Робить се на підставі дуже простого і для всякого польського письменника самозрозумілого розумовання: *Lud rusiński*, który, pomimo wszelkiej możności rozwoju, nie wytworzył nigdy w ciągu wieków własnej inteligencyi, nie zdobył się na własną kulturę, nie mógł być założycielem bractw siczowego; najbardziej nawet stronni, najprzystajniejsi majestatowi prawdy dziejowej historycy, nie zdołali się zdobyć na odwagę, by owym siermiężnym tłumom przypisać inicjatywę organizacji bractwa siczowego... *Myśl* tworczą, wzniosła, szlachetna, myśl ciąglej, bojowej gotowości wobec nieprzyjaciela, myśl wytworzenia czegoś w rodzaju zakonu rycerskiego, nie mogła przyjść i nie nadeszła skąd inąd, jak tylko z Polski. Zbiegające na Niż postacie takie, jak wspomniany Samuel Korecki, Dymitr Wiśniowiecki, a przed nimi Eustachy Daszkiewicz i Przeclaw z Brezia Lanckoroński... i inni liczni współczesni tym wymienionym, tudzież późniejsi polscy rycerze, niesli z sobą myśl rzeczonyj instytucyj (с. 84). Та не кажучи вже, що з вичислених тут імен (ix

волоки шовкові —
 у двоє жіноцькі щирі валові;
 правда, на козакови шапка бирка —
 зверху дирка,
 травою пошита,
 вітром підбита,
 куди віє, туди й провіває,
 козака молодого прохоложає¹⁾...

Сі прикмети по контрасту імпонували шляхетській суспільності і ми бачили вже слова Папроцького, з часів кампанії 1596 р., про те як до козаків удаються молоді шляхтичі, особливо з небогатих домів, „тому що між ними добре можна привчити ся порядку і рицарськості“²⁾. Шляхетська суспільність одначе не годна була присвоїти собі сі прикмети життя, вироблені в суворій школі пограничного життя українським демосом, — не тільки що запорозького духу, і такі запорозькі вихованці зоставалися чужими йому й часто потім в польсько-козацьких війнах на козацькій шкурі здавали екзамен з науки, даної їм на Запорожю.

автор і потім називає як тих *polских husarzy* що вилинули на організацію січового братства) Дашкович і Вишневецький ніяк не можуть уйти за репрезентантів „польської мисли“, чи польської культури, а Лянцкоронський нічого не мав до низової козачини, так само як і Самійло Корецький, — трудно було польським рицарям дати Україні те, чого не мали. Принцип й прикмети монашо-рицарського життя в Польщі не були розвинені зовсім. Факти наведені Дубецьким ніби на доказ популярности — як пляни *переселення* на Дніпро *німецького* пруського рицарського братства, як пляни засновання якогось братства на українським пограничю, з яких зовсім нічого не виходило — найліпше показують, що в *польській* суспільности не було ґрунту для них. Польські „рицарські“ круги могли прищепити козацтву й Запорожю тільки те, що мали: анархізм, неповажанне закону й правительства, брак дисципліни, нешанованне суспільности, чужого добра й праці — й справді прищипляли. Запорозька ж сувора простота, карність, неохота до сибаритизму, й неповздержности могла виробити ся тільки незалежно від польських впливів. І при слабім росповсюдненню західніх монашо-рицарських практик в Польщі, трудно думати про впливи їх на Запорожю. Зрештою дещо з тих аналогій — як закраска релігійна, культ Покрови і т. и. треба вважати мабуть явищами пізнійшими, як признає й сам Дубецький. Отже ціла теорія збудована на леді. Се не перешкодило одначе п. Дубецькому знайти прихильників своїх поглядів, як от у авторі новійшої історії козачини Стороженка (С. Ваторій с. 26).

¹⁾ Историч. пѣсни I с. 168—9. Подібно описує дума про Андибера сон ашого свого героя, протиставляючи кармазинникам дукам, що обляшили й виийшли з козацького стилю. ²⁾ Див. с. 292.

Представивши соціальний підклад козачини й її організаційні форми, як вони розкривалися з часом, вертаємося до вихідної точки — козацьких рухів 1590-х рр., що вперше з цілою виразністю зазначили перед очима сучасників і нотомків контраст між сею новою силою й шляхетським режимом України.

В значній мірі вироблена, організована, повна почуття своєї сили — й моральної й фізичної, як особне тіло політичне, — зaporozька козачина з Дніпрового Низу, що був її огнищем і признаним володінням, в 1590-х роках рушила „на волюсть“ — в сусідній території України з польсько-шляхетським правом, і нагло стала їх повним хазяїном.

На недовгий час, що правда, бо польсько-шляхетському режиму вдалося побороти сю предчасно вибуялу силу. Але все таки страшний образ знищення шляхетського пановання представився туземній шляхетській суспільності в повній виразності, вперше за стілький час, пронявши її жахом і грозою, і перший раз відчула вона, що за страшний ворог виростає у неї під боком, готовий звести боротьбу на життя і на смерть з самими основами польсько-шляхетського устрою.

Ми бачили сі алармні крики, особливо з боку тих, кому привелося повести боротьбу з сею страшною силою. По словам Вишневецького, козачина під проводом Косинського сприялася була „до ґрунту вивернути все пограничне коронне, нас (шляхту) всіх вирізати“, і для того Косинський війшов в порозумінне з ханом і царем московським, піддаючи їм українські землі¹⁾. Вишневецькому вторує Жолкевський в своїх реляціях королеви з кампанії 1596 р. „Гидко й згадувати, про що думало се своєвільство, в яких виразах згадувало маєstatt вашої корол. милости, які замисли про Краків, славну столицю вашої

¹⁾ Mało na tym miał, iż po ten czas wszistek rozlewał krew niewinną ludzi... ale ieszcze i do gruntu wszistko pogranicze i. k. m. chciał wyrwócić y nas wszistkich wysiec, y z swym woiskiem na to się sprzisiągł był, aby z woiski tureckimi i tatarskimi panstwa coronne spustoszył i do opanowania corony psom pogańskim pomógł, jako i teraz car krimski swoje woiska miał z nim posłać, a on mu przysiągł woić państwa i. k. m. Na co i kniaziu wielkiemu moskiewskiemu y ze wszistkim woiskiem swym przysiągł y onemu poddał iuż był wszistko pogranicze więcej nizli na sto mil granic owych, iakoż i w liscie swym do nich kniaz wielki pisał się iuż carem zaporozkim, czerkaskim i nizowskim i posłał im za porohi sukna y pieniądze — Listy ч. 17, пор. вище с. 190 про сі московські претензії.

кор. милости, про розбите й вирізання шляхетського стану¹⁾, — і то певно, що те своєвільство дуже стало сильне — в сам час зводив ти, ваша кор. милость, казати йому запобігти“. І хоч в сих відзивах, повторюваних і тогочасною польською історіографією²⁾, мусимо рахувати ся з бажаннем кожного такого побідника представляти вбиту ним ворожу акцію можливо страшною і небезпечною, то нема сумніву, що шляхта на Україні таки й справді була сильно бояла ся за свою шкуру і за своє шляхетське володінне, і козачина дійсно давала їй привід до того. Ми бачили тривогу волинської шляхти з приводу того, що козаки „до присягъ на послушенство своє примушають, подбиваючи ихъ подъ годъ (sic) на послушенство своє“³⁾; жалі з Браславщини, що козаки сприягли ся не допустити жовнірів на квартири, скасували місцеву адміністрацію, вигнали шляхту з Браслава на спілку з мішанами й обложили шляхетські маєности контрибуцією, вибираючи стацію й помірне⁴⁾. Бачили грандіозні контрибуції, цілком як у ворожім краю. збирані особливо зимою 1595/6 року⁵⁾. Не маємо підстави сумнівати ся, що з козацьких кругів виходили балачки й погрози на адресу цілого польсько-шляхетського режиму на Україні, або й самого короля і його краківської столиці. Тільки неясним зістаєть ся, наскільки се було плянове, на скільки мало під собою певну, продуману і свідому програму. І тут, як і в иньших разах, ми не маємо з боку козацької сторони якихось памяток, котрі б відкрили нам щиро і ясно їх заміри й пляни, і ми мусимо відгадувати сі заміри й гадки на підставі того, що переховало ся нам з ворожого, польського табору, та що козачина писала або казала на адресу сього табору⁶⁾.

1) Brzydko aż i wspominać, do czego się to swowolenstwo brało, jakie spominanie majestatu w. król. mci, jakie zamysły o Krakowie, stolicy sławnej w. król mci, rozbiciu, wytraceniu stanu szlacheckiego — Pisma Żółkiewskiego s. 151.

2) Слова Жолкевского, що козаки відгрожували ся на короля і на Краків повторяє і Гайденштайн с. 327 (II с. 363—4).

3) Архивъ III. I ч. 15 і 16.

4) Listy ч. 22, Архивъ III. I ч. 22. Киев. Старина 1896, X с. 3 пор. вище с. 207—8. 5) Див. вище с. 209.

6) Гарно, хоч і з иньшого становища, висловив ся з сього приводу пок. Куліш. „Это важная потеря для русской истории, что украинские козаки... оставили по себѣ такъ мало памятниковъ своей дѣятельности. Кровь ихъ пролилась какъ вода на землю и не оставила даже пятна по себѣ. Энергическій духъ ихъ отошелъ въ вѣчность, не заградивши усть хулителямъ своимъ; а ихъ потомки лишены утѣшенія слышать посмертное слово предковъ, каково бы оно ни было. И вотъ мы раз-

Отже питаємо ся наших джерел, — чи сей рух козачини „на волость“ в 1590 - х роках був свідомий, пляновий, чи стихійний, викликаний обставинами, а не програмою вождів козачини?

Програму можна собі представляти або спеціально козацьку, тіснішу — в дусі тої мінімальної, зазначеної нами вище: признання імунітету і свободи від податків за всею козачиною, признання козацького устрою і свободної діяльності його на Україні, признання за мобілізованим козацтвом права на виживленне коштом волости. Або програму ширшу, в дусі радикального перестрою суспільних відносин України — того що Вишневецький або Жолкевський називав цілю козацьких рухів, і що признають справді програмою сих рухів деякі сучасні історики, приймаючи вискази про заміри козаків „вивернути всю шляхту“ за автентичне резюме козацької програми¹⁾. Але не тільки сю ширшу програму — яка не ввійшла в свідомість козацьких проводирів навіть значно пізніших часів, як побачимо, так що для 1590 - х років була б чистим анахронізмом, і прийшлося б думати, що по Косинським і Лободі козачина пішла геть назад, — але навіть і ту чисто - козацьку програму - мінімум, яка безперечно була дійсним дезідератом козачина тих часів, не можна вважати за вихідну точку, за *spiritus movens* рухів 1590 - х років, за їх програму — тому що в сих рухах взагалі не видно пляновости.

Я думаю, що вже з поданого вище огляду подій 1593—6 рр. бе в очі хаотичність, безпрограмовість сих рухів. Козачина кидається то на Волощину і Туреччину, то на Крим, облишаючи зовсім свій український театр; не дбає про сконцентрованне своїх сил (пригадаймо розділ між Низовцями і Наливайківцями, що тріває аж до останнього акту трагедії); переходить в просте добичництво, зараваючи ся в сих добичницьких екскурсіях то в глибину Волини, то Поліся і Білої Руси, викликаючи обуренне, роблячи собі все нових і нових ворогів, мобілізуючи оружну силу на свою голову, і не роблячи на своїй властивій території нічого для організації козацьких сил, для зміцнення певних пожаданих для них суспільно-політичних форм і відносин,

ворачиваемъ чуждыя сказанія о нашемъ быломъ, и устами историческихъ враговъ повѣдаемъ миру понимаемыя до сихъ поръ двусмысленно, сбивчиво, часто крайне нелѣпо дѣла героевъ равноправія“. (Ист. возсоед. II с. 117).

¹⁾ В такім дусі писав пок. Куліш, вважаючи цілю сих козацьких рухів, як і пізніших — заступити „право польське правом руським“, польсько - шляхетський режім — рівноправністю (Ист. возсоеднения т. II), і за його поглядами пішов і Еварницький (Ист. запорож. козаковъ т. II).

для забезпечення їх на майбутнє. Тут, очевидно, не може бути мови про якусь програму чи плян. Діяльність козаччини, її вчинки йдуть незалежно навіть від тих класових козацьких дезидератів, які безсумнівно, справді у козаччини були ¹⁾. І значить можемо говорити не про завдання цих козацьких рухів, а тільки про їх причини.

Сучасник і свідок цих подій, польський історик Пясецький, описуючи в своїй пізнійшій хроніці ці події, сей рух козаччини на волость уважав наслідком репресій, що загородили козакам дорогу на море, на турецькі й татарські землі: „тому що король забороняв, з огляду на турецькі скарги, ходити на Чорне море й землі турецькі і визначав суворі кари їх проводирям за шкоди починені останніми часами Туркам на тім чорноморським побережжю, — вожд їх Наливайко держав на военній нозі своїх вояків, щоб силою забезпечити безкарність собі й своїм товаришам, а що сим бездомним і убогим людям не було иншого способу прожитку, мусли живити ся добичею, яку брали в маєностях польських тих країв“ ²⁾. За сим поясненнем пішли — чи й незалежно прийшли до такої гадки — і деякі з новітніх істориків ³⁾. Але в дійсности як раз в тім часі менше ніж коли небудь можна говорити про якісь перешкоди козакам в походах на море чи турецькі або татарські землі. Козаки не тільки вільно ходили, куди хотіли, але ще й спеціальну заохоту мали до того від волоських та семигородських володарів, цісаря й навіть папи. Отже се поясненне нестійне. Правдоподібніше, ряд конфліктів з пограничними магнатами й адміністрацією, що стали ся оден по однім в 1592—3 рр., були тою безпосередньою причиною, що витягла козачину з Низу на волость: зачіпка Косинського з Острозькими, потім з Вишневецьким, з київським урядом. А пасивність правительства, з якою стріла ся в цих епізодах козачина, слабосилість місцевої адміністрації й магнатства, з яким, як виявило ся, коза-

¹⁾ Деякі факти, в яких давніші історики бачили прояв змагань козаччини до перестрою суспільних відносин, мали зовсім инше значіння. Таке напр. нищення Косинським документів Острозького в Білій Церкві — се був наслідок особистого конфлікту, а не прояв бажання знищити дипломатичні права панів на українські землі. Більш серйозне значіння мали браславські події (див. с. 207—8): се був рух українського демосу против шляхетського пановання і польського режиму; але був він від козаччини незалежний: Наливайківці відиграли в нім роль помічної сили, а не ініціаторів, і козачина не оборонила цих повстанців від репресій.

²⁾ *Chronica gestorum in Europa singularium*, вид. 1648 с. 172.

³⁾ Напр. Костомаров — Богдан Хмельницький вид. 1884 т. I с. 22 і 24.

чина могла бороти ся зовсім серйозно, ся безкарність козацьких вибриків, які допускали ся тим часом, нарешті шляхетська анархія — ся атмосфера шляхетського українського своєвіля, безперемонної оружно́ї боротьби, що втягувала до помочи собі й козацьких ватажків, випрала в сю внутрішню війну і своєвільство козацтво — все се осмілило й розохотило козачину до дальшого господарювання на Україні, до збирання козацького хліба на волости далеко лекшим способом, ніж по чужих, турецьких чи волоських краях.

Се кількалітнє хозяйнованне козачини на Україні, її походи в різних напрямках України, лежі в різних місцях незмірно сильно вплинули на козацenne України, особливо східно-полудневих частей її: спопудяризовали ідею козацького імунітету, козачини як соціально-економічної форми життя й побуту, та притягли до неї маси нових елементів. В східній Україні запанувала чиста козацька атмосфера й козачина стала тут хозяйном. „Вся Україна скозачіла, зрадців і шпигунів (козацьких) повно“, писав під час походу 1596 р. Жолкевський з Білої Церкви¹⁾. Козацькі контінгенти зросли з 2—3 тисяч, як бувало давнійше, до 12—15, і що більше — за спиною сих контінгентів чули ся дальші прихильно для них настроені народні маси, готові встати й підтримати їх у всяких плянах соціального характеру.

На ґрунті сього почутя сили козачини й безсильности панського режиму, проявленої ним в сих літах, з одного боку могли виростати гадки про закріпленне, убезпеченне тих козацьких дезідератів, які вище ми означили як козацьку програму-мінімум супроти польсько-шляхетського режиму. Такий характер мали звісні нам умови козачини з черкаським і київським урядом (могло їх бути й більше) і ті близше на жаль не пояснені „присяги“ (в скаргах волинської шляхти). Могли козаки спґавді жадати від шляхти присяги, що вона буде сповняти козацькі жадання і шанувати козацькі права тих своїх підданих, які пристають до козаків (не потягати до повинностей, признавати їх в козацькім присуді)²⁾. З другого боку сила козацька могла будити і більш радикальні пляни: скасовання самого польсько-шляхетського режиму, вигнання урядників і шляхти. Такий в високій мірі характеристичний, хоч і відокремлений рух знаємо в Брацлавщині, де міщанство, овираючи ся на Наливайківців, спґавді було вигвало з міста шляхту і уряд, понищило акти і т. п.³⁾. В тім напрямі й по иньших містах могли давати себе чути ті голоси, з та-

¹⁾ Listy ч. 52.

²⁾ Менше правдоподібно, що козаки на саму шляхту хотіли розтягнути свій присуд і зверхність козацьку. ³⁾ Див. вище с. 207—9.

ким страхом передані Вишневецьким та Жолкевським. Але й ті і інші пляни й гадки: мінімальні-козацькі й більш радикального і загально-соціального характеру змагання, виникаючи безперечно, не встигли перейти в свідому програму, не надали плянового характеру рухови, не опанували його. Навпаки — почуте сили й безкарно ти дали місце простому добичництву, яке й забило, заповонило більшою плянові течії, не давши їм розвинути ся, і потягнуло не тільки авантюристів-Наливайківців, але й більше здержливих і солідних вождів Низовців, і кінець кінцем тільки прискорило та загостило репресії з боку правительства.

Як не зросла козачина в останніх роках, вона ще була занадто слабка, щоб робити скільки небудь серйозні виломи в польсько-шляхетським режимі „волости“. Колонізація українська ще не встигла розвинути ся відповідно, щоб дати козачині потрібні засоби навіть при найбільш зручній козацькій агітації. А переведення навіть чисто козацької програми, програми-мінімум, як ми бачили, задавало дуже серйозні удари шляхетському режимови, шляхетському хозяйству. Шляхетський реванш був неминучий. Спеціальні обставини відтягнули репресії правительства, але кінець кінцем занадто широкі і нездержливі розміри, які козацьке добичництво прибрало в останнім році, 1595/6, вивело з пасивности правительствоні круги. Козачина занадто сильно і різко показала свою могутність і небезпечність не тільки самій собі, не тільки українській людности, але й правительствонім сферам. Шляхта постановила її знищити „до останку“.

Се одначе не удало ся: польському війську вдало ся тільки зігнати козачину з волости, і безоглядним терором — різнею де і скільки запопало, нелюдськими карами провідників, конфіскаціями і баніціями учасників, військо і правительство польське хотіло запобігти новому зросту козачини. Се було легше ніж усунути ті причини, які робили з козачини могутний елемент соціального і політичного перевороту; не тільки на се, але й на далеко більш елементарну річ — розложення на довший час на Україні польських військ для простої, механічної перешкоди новому зросту „українського своєвільства“ не ставало засобів у польського правительства. На все се треба було сильнішої організації, ліпшої власти, езекутиви, а перед усім коштів і коштів, ну — а се була перешкода, котрої не могли подолати ніякі мотиви ні державних ні навіть класових інтересів.

І козачина, перебувши скоро внутрішню дезорганізацію, викликану погромом, притихнувши і скоривши ся перед правительством, щоб добити ся реабілітації й скасування проголошених на неї репресій, уже з першими роками XVII в. починає знову опановувати „волесть“.

Покликуючи ся на свою службу річипосполитій, претендує напово на приставства і стації, творить свої штаб - квартири, опорні мобілізаційні пункти, домагаєть ся виводу звідси польського війська, щоб воно не ставало йому на заваді. Скориставши з недавньої науки, поступає тут обережнійше, не допускає таких різких і безпардонних вибриків добичництва, звертає свою военну й добичницьку енергію на море, на турецькі й татарські землі. І протягом яких десяти — п'ятнадцяти літ від першого скасовання й проскріпцій доходить напово до дуже значних, а при тім далеко тривкіиших і далеко свідомійших успіхів.

Акти з мобілізації козацьких сил в 1618 р., зібрані в досить значнім числі¹⁾, дають нам досить докладне поняття про успіхи досягнені козацтвом за сей час. Бачимо, що козацтво сидить великими масами по Київщині, заходячи навіть в київське Полісе, в маєтностях королівських, духовних і приватних; козацькі полковники резидують тут, і на поклик їх, під „піднесені ними хоругви“ ставлять ся показачені міщане й селяне з околиці. Так Хвастів, маєтність біскупя київського, служить резиденцією полковника Миська Фастовця і сотника Гришка Фастовця, а „інші міщане і піддані фастівські“ виступають в ролі козаків. Як друга резиденція полковницька згадуєть ся Кодня, а козаками виступають міщане й піддані з Котельні, Паволочи й Кодні, „маєтности пана воеводи берестейського“ (Ост. Тишкевича); третє гніздо бачимо в околиці Родомисля (маєтности Печерського монастиря) і Бруслова (маєтність Бутовичів)²⁾. Таким чином район Тетерева, Гуйви, Унавп виглядає як одна велика показачена територія, з масою людности організованою в військову організацію (ставить до 2000 війська)³⁾, підвласною тільки власти й юрисдикції козацькій⁴⁾. Се осіданне й закоріненне козацтва в глибокій „волости“ дає себе знати в сім часі і в певнім розділі, який починає часами прокидати ся між козацтвом „волостним“ чи „городовим“

1) Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 62—71, Матеріали до гетм. Сагайдаччого в кн. XV кнѣв. Чтеній.

2) Архивъ Ю. З. Р. III I ч. 63, пор. 64, 66, 68.

3) Ibid. с. 250.

4) Сі факти пок. Антоновичу і привклонникам його поглядів дали привід намалювати образ перетворення Київської України в козацьку територію, поділену на полки, вільну від пана — те ще стало ся тільки за Хмельницького. „Конашевичъ — читаємо в Антоновичевій біографіі Сагайдаччого — сталъ причислять къ своему войску цѣлыя области заселенной Украины, по мѣрѣ, какъ жители этихъ областей обращались къ нему, изгнавъ помѣщиковъ и заявивъ о своемъ желаніи причислиться къ козацкому войску“.

і запорожським низовим (перший виразніший такий прояв бачимо в р. 1620, коли Запороже опановує козачина своєвільна під проводом Бородавки, а на волости, в Києві і Терехтимирові далі перед веде і порядкує Сагайдачний, номінально признаючи або не признаючи реймент Бородавки, — антитеза до розділу 1598 року, коли обидві партії, і Полоусовці і Байбузовці однаково товчуть ся на Низу, не маючи де подіти ся і не маючи приступу „до волости“: в сій ріжниці бачимо — глибоку перемену в житю і обставинах козачини за сю чверть столітя). І комісія 1619 р., уже не бачучи можливости робити якусь опозицію козацькій організації на волости, відступала вповні від старих постулатів соймових, що не хотіли знати ніякої осібної козацької юрисдикції і власти на волости: ся комісія признавала вже власть над козачиною місцевих отаманів козацьких¹⁾ — старала ся тільки обмежити сей процес, зменьшуючи число законно-признаних козаків і силкуючи ся виперти їх з мастностей приватних. Старання безплідні, бо нищили ся без останку першою ж мобілізацією козачини.

Скупа і байдужа шляхта і її нище правительство, з браку засобів потребуєчи дешевого війська, мусіли забрати ся до мобілізації тої самої козачини, ледво видітхнувши від криків про її „винищення до останку“. І мобілізували далі, від одної потреби до другої, стараючи ся стягнути того „майже безплатного“ війська все більше і більше, в міру розросту і збільшення козачини, підгоняючи як острогами сими вербунками її й без того незвичайно скорий зрісті і безсило воркотячи потім на її розпаошення, на зріст козацьких претенсій, на привілегії і права, які присвоєла собі козачина чуючи залежність від себе адміністрації й правительства, і на те значінне, яке здобувала вона собі в сфері відносин соціальних, а далі й національних.

Перебуті рухи 1590-х років поучили і саму козачину і иньшу суспільність, що вона може. І коли по всіх засудах і репресіях вона вернула собі свою стару позицію в державі, в відносинах місце-

¹⁾ „Реверсал“ козацький 1619 р. (Pisma с. 337), обіцяючи, що козаки будуть ходити на Татар з місцевими старостами й підстаростами, додають: lub z atamanem swoim, і комісари мовчки прийняли сей додаток. Значить по королівщинах були отамани козацькі: про таких, а не простих отаманів-старшин сільських говорить, очевидно, сей додаток. Каманін в своїх матеріалах до історії козацького землеволодіння (Чтенія київські т. VIII) подав кілька документів, виданих, або потверджених отаманами в рр. 1600—1630, в пізнійшій стилію (с. 15—8); але ці документи, де атаман чигринській в 1600 р. прикладає до документів „печатъ свою мескую чигринскую“, виглядають анахроністично.

вих і загальнодержавних, багато очей і гадок спочило на ній. Не тільки вона сама — чи її свідоміші елементи почули спромогу перекладати в життя ті неясні, невироблені ще перспективи соціально-політичного характеру, які повиникали були, як вислід фактичних відносин і обставин того українського Sturm- und Drang періоду. Богатом иньшим в тій бурхливій хвилі в козащині блиснула як блискавиця нова політична і національна сила, яка могла б багато змінити, коли б її енергію обернути на певні точки суспільних чи національних відносин. „Наливайки“ — се крилате слово, вилетівши з уст уніятських загорільців, як електрична іскра пролетіла по всьому сходу річипосполитої, що служив ареною боротьби двох релігій, двох культур, двох національностей і з напруженою увагою за сею боротьбою слідив.

Наливайка роззято „на штуки“, але Наливайківщина зістала ся. Гадка, що православні ортодокси й українські патріоти опирають ся, чи хочуть оперти ся на зревольтованих козачиною масах — пущена, очевидно, для простого компромітовання їх ворогами, була підхоплена житем. І не легко в таких випадках буває розрізнити, де кінчить ся угаданне наслідків і де починаєть ся сугґестія певної ідеї — яку сугґестіюють так часто власне ті що хочуть її поборювати.

Соціальний протест — з одного боку, культурно-релігійна і національна боротьба — з другого починають чіпляти ся за козачину, коли вона з репресій і нагінок роствівоженої шляхти підносить ся на ново з новими силами і енергією. І козачина, шукаючи дальшого розросту, дальших сил, фізичних і моральних, іде на зустріч сям покликам. Під кінець другого десятиліття се стає вже ясним для польських політиків, як ми бачили. Але шляхетське правительство далі підгоняє енергію мобілізації сього „майже безплатного“ війська, з огляду на услуги, яке віддає воно йому, — з утіхою скупаря, який тішить ся, що не потрібує купувати палива, бо палить деревом з своєї власної хати.

VI.

Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козачини.

Ливонська війна. Московські замішання і московська війна Свєєволя козацька. Турецька гроза. Козацькі походи і козацькі служби. Комісії на козаків 1614—1619 рр.

Молдавська кампанія 1600 р. була першим кільцем в довгій ланцюху воєнних авантур, що заповнили собою сю воєнничу добу польської історії і казали польському правительству неустанно мобілізувати козацькі сили та запобігати козацької охоти до служби річчипосполитій.

Відправляючи козацьке військо з молдавської війни, гетьман Замойский старав ся заручити ся козацькою помічю для ливонської війни й привіз на сойм козацьку обіцянку участі, як мотив певних признань і уступок для козачини. Але перспектива сього далекого походу на зовсім чужий і незваний театр війни сама по собі дуже мало вабила козаків. „Не кажуть про Ливонію, тільки про Швецію і дуже її боять ся, щоб туди не завели їх на погибіль“, доносив кореспондент. З другого боку, ласку показану соймом козаки вважали не задатком за службу в новім поході, як хотіло то трактувати правительство, а нагородою за попередню кампанію. Тай сойм, як ми бачили, тільки по части сповнив їх домагання. Тому поклики до мобілізації для нової кампанії приймали ся в козацьких кругах досить холодно, і багато було тої гадки, щоб розібравши ті гроші і сукна, які прийдуть від правительства, між учасників молдавської кампанії, іти собі на Запороже. „Нема згоди між ними“, доносив згаданий кореспондент Замойському в початках квітня ст. ст.¹⁾, „Коска три рази рази скликав раду, і на тих радах багато було таких,

¹⁾ Лист Бартоша Верещинського з 15/IV н. с. у Стороженка с. 320.

що ве годили ся на службу королеви, але побравши сукно і гроші хочуть іти на Запороже. І вже чи будуть сукна чи ні, чекають тільки своїх посланців (ісланих на сойм); човни вже готові, готують обрік, і борошно набивають в бочки — багато вже понабивали. І чи сукно прийшло б на чотири тисячі чи на шість, і так само якись гроші, то хочуть розібрати між собою ті що були в волоськім поході, а иньшим дати не хочуть; кажуть так: „ми се заслужили, а иньші нехай собі заслугують“. Так була й Кощина мова на раді: „обіцяно гроші й сукно з початку на чотири тисячі, а тепер на шість — тим ліпш, довшиї сукні мати будемо“ ¹⁾.

Та хоч як непривабна була для козачини перспектива „шведскої війни“, інтереси козацькі не дозволяли їй відтягнути ся. Як ми бачили, свої уступки козачині сойм 1601 р. починив в формі умовній — коли козаки візьмуть участь в ливонській війні; спеціально що до знесення банніції се було зазначено виразно, а воно було найголовнішим дезідератом козачини. Але се була тільки одна половина справи; другу половину своїх дезідерат, не санкціоновану ще соймом, козачина опирала і реалізувала на практиці як активне військо на службі річипосполитій (сюди належать претенсії на приставства і лежі, на контрибуції з „волости“, і навіть свій імунітет козацький, не признаний соймом, приходило ся, певно, опирати на факті служби королеви і річипосполитій). Тому вирікати ся сеї служби і відмовляти ся від участі в поході, визначенім правительством, козачині ніяк не можна було. І кінець кінцем, покричавши на тих радах, козачина таки рушила в ливонський похід під проводом все тогож Кішки, що очевидно — твердо держав ся опортуністичної політики. Було їх дві тисячі офіціально — на стільки визначена була платня; дійсне число не звісне докладно. Білоруський

¹⁾ Obiecano pierwey hroszy y sukna na cztery tysiący, a teper na szyst, tym lipsz, dołszygi sukni budem mieti. Се не зовсім ясне говоренне мабуть треба розуміти так, що в молдавській війні рахувало ся 4000 козаків, і їм обіцяна була заплата, а на ливонську війну ухвалені кредити на 2000, разом на 6000; тому що справа з платнею була неясна, в польських кругах, мішаючи платню за попередне і задаток на будуще, за сі гроші хотіли притягнути до служби в ливонській війні як найбільше козацького війська — до 6 тисяч, а козаки не хотіли такого толковання і все брали за плату за молдавську війну. Иньше толкованне було б таке, що плата для 4 тис. так і послалала ся за попередне, а плата для 2 тис. призначала ся для ливонського корпусу з двох тисяч, і на більше число козацького війська правительство і не претендувало, але козаки і сю платню ливонську хотіли розібрати між учасників молдавської війни. Тому що все обертелало ся тільки в сфері поголосок, визнати ся трудно.

літописець, оповідаючи про їх похід через Білорусь з кампанії, каже, що козаків було чотири тисячі, але се може й побільшенне¹⁾.

Рухили в похід десь літом, як і польське військо; в Ливонію приспіли на осінь. Служба була справді тяжка, особливо як надійшла зима. Край був сильно випустошений, запровіантувати ся було трудно. „Земля замерзла, куренів будувати не можна, коням теж дуже зле: посилали ми своїх товаришів, розвідуючи про живність — нема ніякої живности, і дерев нема — хіба де хата одна або дві, а й то з рица плетена; нам в такий порожній край нема по що — до решти коней потратимо“, — читаємо в однім листі Кішки до гетьмана коронного. Козаки скаржили ся, що платню їм визначено малу (по 7 зол. на квартал), а головно, що й тих грошей по першій кварталі, заплаченим десь з початком мобілізації, їм не плачено. Тому вже з кінцем року, не діставши платні, козаки рішучо загрозили, що підуть назад на Україну: „на раді в минулу середу постановили речінець на будучу середу рушити ся з тої землі, і як би ми що инше постановили, то б нас товариство каміннем побіло“, писав Замойському Кішка²⁾. Правдоподібно, якоюсь грошевою сумою і обіцянками всілякими удало ся козаків відвести від сього заміру, й вони зістали ся; подібні клопоти мали гетьмани польські і з власним військом, позичаючи й свої річи під застав віддаючи, та роздаючи бодай частинні задатки на рахунок плати. З кінцем 1602 р. козацьке військо мало незаплачених три квартали, то значить дістало тільки половину грошей, які йому належали за службу, і дуже бідувало, обдерлось і зголодило ся. „Рачив ти, ваша милость, приглянути ся одіжи й достатком нашим“, писав старший козацький до гетьмана коронного з кінцем року; „не тільки те що вислужили ми у короля, але і те що за молодих літ по різних неприятельських землях добуто було шаблю, все те Інфлянтська (Ливонська) земля нам винищала, і довго буде в памяти в війську запорозькій служба інфлянтська; вже тепер нема різниці в уборі між нами слугами королівськими — і Лотишами“³⁾. Багато погинуло; сам гетьман Кішка наложив головою в одній битві під Феліном, як каже польський історик — „казали, що хтось з своїх пробив його кулею ззаду“⁴⁾.

1) Боркулабівська літоп. с. 25 (вид. Куліша с. 77).

2) Лист Кішки до Замойского 323 XII. 1601—Listy ч. 83.

3) Listy ч. 88.

4) Praefectus illorum Kostka globo a suis aliquibus, ut putabatur, a tergo trajicitur (Гайденштайн с. 378). Очевидно, був се випадок; без усякої підстави думає Стороженко (с. 324), ще се козаки зі злости Кішку вбили: де рада могла кожної хвилі гетьмана скинути, не було місця для такого підступного вбивства.

По нїм був гетьманом його давнїйший конкурент Гаврило Крутневич, але й він незадовго уступив з гетьманства, і з кінцем року старшує вже Іван Куцкович¹⁾. Сї зміни на старшинстві показують теж, як роздражене було козацтво і як трудно було дати раду в тих обставинах. Незаплачене, обдерте й голодне військо козацьке тим тяжше давало ся в знаки місцевій людности, видушуючи з неї що лиш можна, включно до тих убрань, що з лотишевих плеч переходили на „слуг королївських“, як іронїзували козаки. Подорожні, що переїздили через Ливонїю в 1602 р., наслухали ся сграхів про козацькі спустошення: „козаки зруйнували всі оселі, попалили й попустошили їх, чинячи незвичайні, нечувані насильства над бідними людьми: допитуючи про гроші, пекли огнем, мучили всїляко, і потім, добувши, все таки рубали їх на смерть“²⁾. І все таки край був так випустошений уже литовським і польським військом, що скільки не нищили його, бідували самі справді. Але тактика козацька наказувала терпіти все, не відмовляючи служби річпосполитій.

Кампанія взагалі йшла добре для Поляків; ливонські здобутки у Шведів відібрано, і Замойский перенїс війну в Естонїю, обложивши замок Вайсенштайн, ключ Естонїї. Шведське правительство йшло на згоду, але Жигмонт жадав не тільки Ливонїї, а й Естонїї, і щоб його конкурент Кароль уступив ся йому з престолу. Через се війна за балтійське побереже потягнула в безконечність (її закінчила аж Олівська угода 1660 р., облишивши за Польсько-литовською державою тільки східно-полудневий кут Ливонїї). Шведи могли держати ся в приморських містах, а Поляки, не маючи фльоти, не могли їх там бльокувати. Брак гроша стримував і сухопутні операції. Замойский затримував військо як міг, але з здобутем Вайсенштайна, з кінцем серпня, все урвало ся. Старий Замойский, змучений дволїтнім житєм на війні, зберав ся відїхати, передавши кому иньшому команду. Військо стало також розходити ся. Козаки, як каже Гайденштайн, рушили перші³⁾. Пішли на Білу-Русь — латати злидні. Зпочатку „дещо з тої нужди й нещасть відпочинок дали собі і коням у Полоцьку“, починивши, розумїєть ся, місту „великую шкоду“, як записує білоруський літописець⁴⁾. Відти подали ся до Витебська й вислали на перед своїх людей — писаря й осавула, з кількадесять коней, „для порядного росписання господ“ для козацького постою. Але витебські міщане задумали відборонити се від

¹⁾ Listy с. 86 і 88.

²⁾ Сборникъ матеріаловъ по русской исторїи нач. XVII с. 50.

³⁾ с. 388.

⁴⁾ Боркулабівська літописець с. 25.

козацької біди силоміць і нічого не хотіли слухати, коли козаки доводили, що „заслугами своїми і за наказом й корол. мил. (sic) мають у них визначений одпочинок“. Козаки, як скромно поясняли в своїй реляції Замойському¹⁾, „мусіли гвалт гвалтом відбивати“ й давши формальну битву Витеблянам, оружною рукою опанували місто і на правах побідників обнесли як хотіли — „место славное, место богатое Витебскъ звоевали, мешанъ побили, панни поплюгавили, скарбы побрали²⁾. Відти під кінець року пересунули ся на Подніпрове. Головною квартирою їх був Могилів В околиці виберали вони великі контрибуції грошима й припасами, викликаючи велике невдоволенне людности. „Там у Швеции козаки запорозкие ничего доброго не вчипили, ани гетманови и паву королю жадного ратунку не дали, только зъ Швеции утекли, а тутъ на Руси Полоцку великую шкоду чинили и место славное великое Витебскъ звоевали, злата, сребра множество побрали и такъ шкоду содомию чинили, горше злыхъ неприятелей albo злыхъ Татаръ“³⁾, записує місцевий літописець. „Брали приставство, пше він далі, зъ волости Боркулабовской и Шупенской, тоесць грошей копъ 50, жита меръ пятьсотъ, яловиць полтораста, кабановъ 50, салъ свинныхъ 100, меду пресного пудовъ 60, масла пудовъ десять, куровъ, пятьсотъ, сена возъ триста“. Ся записка поясняє нам значінне сього терміна „приставства“ і дає нам понятє про те, як латала ся козачина й нагороджала себе за незаплатену платню, ідучи прикладом козацького риперства коронного, яке разом з ними бушувало в землях литовських і коронних⁴⁾. Жалі й крики місцевої людности сповукали короля прислати до козаків свого дворянина з порученнем, аби козаки не лежали на Білоруси, а йшли на Україну⁵⁾. Козаки се порученне до відомости прийняли, але не спішили ся. Побираючи контрибуції й чинячи заразом иньші насильства над людністю — трактуючи сю православну Русь як неприятельську землю⁶⁾, вони сунули ся поволі Дніпром в долину. „Брали приставства в Полоцку, Ви-

1) Listy Żółkiewskiego ч. 86.

2) Боркулаб. літоп. с. 24.

3) Ibid. с. 25.

4) Пор. інструкцію з кінця 1603 р. — Жерела VIII ч. 75 і протестацію у Жуковича с. 432—3.

5) Ркп. бібл. Замойских.

6) Боркулабівський літописець записує оден епізод, який очевидно зробив особливо сильне вражінне: як перед королівського дворянина, присланого в справі сих насильств козацьких, приніс оден міщанин могилівський на руках свою доньку-дівчинку шестилітню „змордованую, згвалтованую, ледве живую, чого было горко плачливе страшно глядети; на тоє вси люде плакали, Богу сотворителю молили ся, абы таковихъ своеволниковъ вечно вигладити рачиль“ (с. 28, вид. Кудіша с. 81).

тебську, Орші, Мстиславлю, Кричеві, Могилеві, Головчині, Чичерську, Гомелі, Любечу, Річці, Бихові, Рогачові і по всіх містах¹⁾). Забирали з собою скільки можна коней, а навіть людей — жінок, дівок, хлопчат, „одинъ козакъ будетъ мети коней 8, 10, 12, а хлопчатъ трое, четверо, жонки albo дѣвки две albo три“, записує все той-же літописець, віддаючи коли не фактичні обставини (правдоподібно прибільшені), то поголоски, які ходили про козачину. Він каже, що з огляду на козацьке свевільство гетьман Куцкович — або Куцка, як він його називає, зложив з себе гетьманство в Могилеві²⁾, і на його місце вибраний був Іван Косий. Під його проводом весною 1603 р. прийшло козацьке військо до Києва, і тут на гетманство вибрало ще раз Крутневича³⁾.

З могилівського побуту козаків маємо цікавий лист на Україну⁴⁾, який нам поясняє, що за користи робили собі козаки з свого шведського походу й які претенсії підносили з того титулу, що сповняли службу річипосполитій. Лист писаний на Україну, до старого знайомого Якуба Струся старости браславського і винницького, наслідком вістей, що він розквартирував польських вояків на Україні⁵⁾. Пише „гетьман“ Іван Куцкович. Пригадує великі заслуги війська запорозького — що воно „перед усяким иншим рицарством завсіди віддавало значні послуги королеви й річипосполитій, не стільки для користи або якоїсь вислуги, але з любови до доброї слави і річипосполитій — можна то сказати, що тільки за траву й воду служимо“⁶⁾. „За свої заслуги заслугуємо не тільки того, щоб були захищені в цілості й спокою наші убогі хати й маєтности, часто і сильно облиті кровю нашою й поганською, — але і того також, щоб були ми в слухних вільностях і пошанованню від кожного стану.

1) Боркулабів. літ. с. 28.

2) Іванъ Куцка здавъ зъ себе гетманство козацкое, для того ижъ у войську великое своволенство: што хто хочеть то бронтъ (с. 28).

3) Див. його універсал, для Никольського монастиря, даний 22 мая 1653 р. в Києві, „кгда есмо с послуги кр. м. з Ёнфлянтъ до Києва прибыли“ в Київ. Старині 1898 кн. I. Тут згадка листу „теперешнього часу пана Івана Косого“; мабуть Крутневич саме тоді був вибраний, і ченці звернули ся до нього за потвердженням.

4) Ркп. бібл. Замойських.

5) Пор. записку боркулабівського літописця, що тим часом як на Білорусі були на приставствах козаки, „на Волини на Подолу, у Києве — тамъ на тотъ часъ жолнери лежали, которые зъ Волохъ выехали, яко десять тысячъ“ (с. 28).

6) *Mozemy tho rzecz, ysz tylko za trawę a za wodę służimy.*

Його королівська милість, будучи особливим прихильником і оборонцем людей рицарських, маючи в ласкавій увазі державу й сердечні послуги наші, рачив нас усім тим обдарувати і упривилеювати: признавши нас синами коронними¹⁾. Ублагородивши стародавніми вільностями нас, жінок і маєтности наші²⁾, він тільки собі і і. м. панам великим гетьманам начальство і власть над нами полишити зволив, утвердивши то міцно універсалами, глейтами і конституціями“. Козаки рішучо протестують против розкватировання польського жовніра на Україні, „де есть більша частина наших домів і маєтностей, а крім того кор. милість пан наш за чесні заслуги наші зволив нам дати, на спочинок і очікуванне нашої чесно заслуженої платні, почавши від Могилева всю Україну аж до Дніпрового устя; все то власні наші приставства, спустошені з причин вашої милости, а що більше — доми, і маєтности попустошені, гірше ніж неприятельським способом спустошені, зневажені, осоромлені“. Протестують також против листів, розісланих Струсем на Україні, де козаки називають ся своєвільниками і їм забороняеть ся приступ до міст і королівщин — „за котрими універсалами наші товариші, які також віддавали послуги й. кор. мил., не могли мати свобідного кавалка хліба і спокійного переходу“; протестують против сих претенсій на якусь власть над козаками, „чого ніколи не буде“. Жадають виводу жовнірів з України, инакше грозять оружною розправою й окупацією винницького старства п. Струся. „Що з такої наруги, зневаги і деспекту нашим неприятелем прийде, то в короткім часі можна буде бачити і досвідчити на ділі, бо супроти того, що нам доносить товариство наше, — прийдесть ся нам в наших жалю гвалт гвалтом відбивати; донесемо його кор. милости про спустошенне вами визначених нам приставств і мусимо розложити ся в Виллиці і в иньших маєтностях ваших та там собі платні чекати, бо на Україні і по домах наших нема нам що робити“.

Лист сей кидає світло на сучасну ситуацію на Україні. Адміністрація і взагалі панство хотіло тримати ся букви соймової постанови 1601 р., що здіймала баніцію тільки з учасників ливонської кампанії і полишала в силі всі постанови против своєвільників, всю „звичайну юрисдикцію“. Навпаки козачина за поданий мізинний палець тягнула цілу руку, вважала конституцію за повне і необме-

1) Популярна назва, прикладана до себе шляхтою польською.

2) *Nass thym udarowacz meziwie y upriwilejowacz raczył, yss prziznawssi nass za synu coronne, starodawnymi wolnosciami nas, zony y maєtnosci nasze uslachciwszy, sobie tylko y ich mc. panam hethmanom wielkiem nad nami zwierchnoscz y władzę zostawicz raczył, dobrze tho uniwersaly, gleithami y constitutiami seymowemu warowawszi.*

жене привернення прав і вільностей, на які вона претендувала; признавала своїм одиноким зверхником короля і гетьмана коронного і з приводу своєї служби річипосполитій, та й ще в додатку — незаплатеної платні — претендувала на повне хазяйське право на Україні, як на території своїх приставств, і то не тільки, очевидно, для учасників ливонської війни, а й для цілого товариства. З того приводу, що певна частина козаків сповняла „ службу його кор. мил., “ ціла козачина претендувала не тільки на всякі права і вільности, але і на „свобідний кавалок хліба“, як скромно виражаються козаки — то значить на право вибирання контрибуцій для своїх пограничних воєн, якими козачина займала ся тоді на полудні. Заразом вона вважає сю українську територію заканаю для жовніра коронного — не тільки тому, що той конкурент позбавить козаків можности збирати контрибуції собі, але й тому що тут маса показаної людности, неофіційної козачини, яку жовніри обтяжали б контрибуціями. Се перший випадок, де з такою гострістю виступає справа жовнірських леж на козацькій території; як в офіційних кругах се роскватированне польського війська вважало ся найгострійшою репресією на козаків, так в кругах козацьких признавало ся найбільшою прикрістю, яку можна було собі уявити, і заразом — найліпшим агітаційним мотивом против правительства і польського режіму, як в такім мотиві бувала потреба.

Про козацькі війни на полудні в сих роках маємо деякі відомости в посольських реляціях Пісочинського, що в рр. 1601 і 1602 їздив в Крим і Туреччину¹⁾. Літом 1601 р. багато нарікали в Криму на козацькі напади, і казали як звичайно, що Татари, нападаючи на Україну, тільки мстять ся за козацькі напади; був якийсь козацький напад на турецькі осади в околиці Білгороду. „Якийсь Киршта Волошин“ з козаками докучав Туркам і Татарам на морі і на землі.

Весною 1602 р. козацьке військо (коло двох тисяч, як казали) стояло над Каменицею за Браславом і свою службу пропонувало молдавському господареві. Волоські землі по погромі Михайла слідом знову стали ареною усобиць, бо на Семена Могила в Мунтянах підняло ся повстанне, вигнано його з краю і посаджено на господарстві Раду Щербана Басарабу (1602); його підтримала Австрія, тим часом як Могила шукав помочи у Поляків і Турків, і се знову відкривало арену козацькому спортові. Господар молдавський сим разом услуг козацьких не прийняв, і тоді їх стали сподівати ся в Біл-

¹⁾ Ркп. Петерб. Цубл. бібл. Пол. IV № 171 л. 41—7.

городі. В маю козаки на 30 чайках і кількох галерах відібраних від Турків вийшли на море і під Кілією били ся з турецькими галерами; взяли одну галеру, та переймали купецькі кораблі. Під осінь того року стрічаємо козаків під проводом якогось Гурского — йшло їх коло тисячі на Молдаву¹⁾. Такі занятя, очевидно, потягнули ся без перерви і відміни і в дальших роках. Хан скаржив ся, що козаки пробуваючи на Дніпрі чинять Криму неустанні шкоди і злости, багато злого броятъ, і жадав, аби їх доконче прогнано з Дніпра²⁾. Король в інструкції на сойм 1604 р. звертає увагу, що „за короткий час козаки зруйнували Туркам три міста“, і се грозить неприємностями від Туреччини³⁾.

Реституція козацьких вільностей і козацького престижу потягнули свіжі маси людей в козацькі ряди, збільшаючи своєвільну енергію козацьку. З кінця 1603 р. маємо королівський універсал, де пригадуєть ся попередне (якесь недавнє) королівське розпорядженне на погамованне українського своєвільства і загострюєть ся новими наказами, щоб батьки не пускали синів „на козацтво до тамтнхъ людей свовольныхъ, котори покой посьполитный и перемирье с павъстви суседьскимиъ взрушаютъ“, щоб до козаків не перепускали і не возили военных запасів під страхом кари смертноі і т. п.⁴⁾. А шляхта київська в інструкціях своїх з кінця 1604 р. висловляє жалі, що з скасуванням баніції, від ливонської війни „те гультайство так пнеть ся в гору, що приходить ся бояти ся, аби „останне не було горше від першого“, і жадала енергічних репресій⁵⁾.

Але на місце погамовання українського своєвільства, жаданого правительством і кругами шляхетсько-панськими, ті ж самі круги кинули в козацькі круги новий фермент, який ще сильніше зміцнив українську анархію і під покровом її дав спромугу далі зростати козацтву і козацькій деструкції польсько-шляхетського режіму. Була то московська авантура, сотворена українськими магнатами, але кінець кінцем підтримана і самим правительством. З початку король не хотів мішати в сю аферу державу й полишив її ініціативі магнатів. В другій половині 1603 р. Вишневецькі висувають звісного „царевича Дмитра“ як московського претендента, законного сина царя Івана, і вже від зими 1603/4 рр. мусіло розпочати ся вербованне охочих до задуманого походу на Москву. Між учасниками мусіли в першій лінії знайти ся козаки. Уже в передових полках, які повів з собою „ца-

¹⁾ Реляція Пісочинського л. 84—106, 124.

²⁾ Жерела VIII ч. 80 (десь з р. 1603).

⁴⁾ Видано у Куліша Матеріали с. 26.

³⁾ Ibid. ч. 76.

⁵⁾ Жерела VIII ч. 78.

ревич“ з кінцем літа 1604, ішов цілий ряд українських пограничників — кн. Вишневецький, Ружинський, Струсь, староста остерський Ратомський, і вони мусіли рушити з собою цілу хмару українського козацтва — козаки справді згадуються в сім війську¹⁾. У в тих операціях, які велися разом з сим ва полудневій границі московській, від Посемя, нема теж сумніву, що поруч донських брали участь також козаки запорозькі. Головні маси їх рушили одначе пізнійше, в осени 1604 р. Під Новгород Сіверський в грудні 1604 р. прийшло велике запорозьке військо—12 тисяч, з доброю гарматою, „котрим царевич (Димитрій) давно був післав корогву (закликаючи до походу); вони мали з собою добру армату, кілька гарматок, і царевич був їм дуже радий, багато покладаючи ся на їх мужність, і велику силу їх війська“²⁾. Надії сі не дуже оправдалися, бо в великій битві під Добриничами козаки, як нарікав потім царевич, не додержали йому компанії й утікли³⁾. Але хоч головне козацьке військо кинуло Дмитра, українські козаки зістали ся учасниками дальшого походу, і на місце першого їх корпусу мобілізували ся дальші партії їх в московський похід. Київська шляхта в своїй інструкції, писавій в перших днях грудня н. с., згадує про дальші їх ватаги, що громадили ся ще на Україні, „вигребши ся з Низу“, і наповняли страхом місцеву шляхту, що сподівала ся від них нових поборів і контрибуцій та нарікала на всякі безпачаства, особливо в задніпрянських волостях, де громадили ся козацькі полки для походу

¹⁾ Див. лист в Archiwum Radziwillów с. 233 (переказана реляція очевидця). В історичній літературі сих козаків, що брали участь в першій стадії царевичевих операцій, вважають донськими (новійший перегляд питання у Жуковича Сейм. боротьба, вип. I, с. 119). Але зовсім неймовірно, щоб донські козаки прилучили ся до царевича ще на правім боці Дніпра, перед Київом; се мусіли бути українські. З сучасних мемуаристів ніхто не називає їх донськими (Маскевич каже, що царевич мав в битві з Новгородом 2 тис. запорозьких козаків, Борша називає їх козаками українськими — Pamiętniki S. Maskiewicza с. 2, Рус. ист. библ. I с. 367; оден з ватажків сих козаків — Куцко навіть виглядає на давнійшого гетьмана Куцковича). Донці мусіли зявити ся вже далі за Дніпром. І в московських повістях про цар. Дмитра першими союзниками його виступають козаки українські, а пізнійше вже донські — Рус. ист. библ. III с. 25, пор. 156, 799).

²⁾ Рус. истор. бібліотека с. 383, Сказанія сьременниковъ о Димитріѣ-самозванцѣ II с. 16, кор. Собрание госуд. грамотъ II с. 171 (тут згадано тільки 4 тис. — мабуть передовий полк).

³⁾ Рус. ист. библ. I с. 387—388, Сказанія II с. 20—1. Критичні замітки до сих оповідань у Пірлінга La Russie et la Sainte Siège III с. 139—140, пор. Жуковича оп. с. прим. 14.

в Московщину¹⁾. На соймі, на початках 1605 р. Януш Острозький на підставі відомостей, які приходили з України, оповідав, що козаки справді „росписали універсали по тамошніх краях, кажуть собі платити гроші, і з тим боїмо ся, що б і хлопці наші не приставали до козаків і до них не прилучали єя при таких своєвільстві безкарнім“²⁾. Правительство було зайняте иньшими справами і не вважаючи за добре стримувати козачину, що головню підтримувала тоді московську авантуру (від якої сподівалися в двірських кругах великих користей політичних), не вважало можливими брати ся до якихось значнійших репресій. Тим більше що козачина разом несла й пограничну службу против Татар: напр. 1605 р. вони погромили Татар на Підністровю, а з кінця 1606 р. маємо лист Григорія Ізаповича „гетьмана“ і всього рицарства запорозького, де вони остерігають усю людність „України Подніпрської“ про скорий напад татарський (правдоподібно оден з многих, сей лист заховався тому, що гетьман просив його лист записати до актів, на доказ козацької служби)⁴⁾. А коли з початком 1606 р. прокинувся грізний внутрішній рух против короля і його близьких дорадників, що приводить до оружного рокошу (1606—8), правительство вже не мало ані часу ані спромоги думати про що небудь иньше крім сього небезпечного руху, що грозив самого короля скинути з престолу⁷⁾.

Козачина була, вмішуючи ся в заграничні авантури. Далі брала участь в московських замішаннях, підтримуючи після упадку царевича Дмитра (+ 17/V. 1605) повстання, що розвинуло ся на сіверським пограничу против його наступника царя Вас. Шуйського під проводом Болотнікова, з сильною соціальною закраскою, в душі української козачини (літо 1606 — осінь 1607). Повстання терських козаків, що виставили претендента названого царевичом Петром, внуком царя Івана, і з ним рушили на Поволже, ще за життя царя Дмитра, також знайшло собі помічників між Запорожцями. Дмитро Другий (чи так званий потім „Тушинський вор“), що виступив літом 1607 року і підняв повстання на тім же сіверським пограничу, підтриманий ріжними авантюристами з Польсько-литовської держави (кн. Роман Ружинський, Ад. Вишневецький, Ян Соїга, Тяшкевич, Лісовський), крім козацьких ватаг, навербованих ним, був також ушасливлений запорозькими полками, особливо коли справа Болотнікова і „царевича Петра“ була рішучо убита (жовтень 1607 р.). Так в поході

¹⁾ Жерела VIII ч. 78. ²⁾ Жерела VIII ч. 82.

³⁾ Жерела VIII ч. 84, Архивъ III. I ч. 45.

⁴⁾ Про рокошевий рух див. в т. VI с. 577—8.

сього „другого Дмитра“ з Сіверщини, в тімже жовтні прилучили ся до нього в Карачеві запорожські ватаги¹⁾, а хоч скоро відстали, то з початком 1608 р. почали до нього прибувати нові ватаги козацькі, з своїми ватажками і під проводом різних шляхетських авантюриків з України²⁾. І з дальшими успіхами, коли „Дмитру“ удало ся пройти під саму Москву й заложивши табор тут в с. Тушині, взяти Москву в блокаду, козаків все прибувало до нього. З кінцем 1608 р. рахували в його таборі Запорозців до 13 тисяч³⁾, і вони брали визначну участь в московській „смуті“ й спустошенню московських земель разом з иньшими авантюричними ватагами, що під фірмою претендента, якому ніхто не надавав значіння, зробили своїм ремеслом спустошенне і войованне Московщини⁴⁾. Під весну 1609 р. потягнули туди нові ватаги: в сучаснім листі (з 1/III) чуємо про Низовців, що йдуть туди через Білорусь, в числі, як казали, до 8 тисяч⁵⁾.

Разом з тим не переривали ся козацькі зачіпки з Татарами й Турками; в переговорах Порти з Польщею незмінним Leitmotiv-ом повторяють ся жадання приборкання козаків, а польське правительство повторяє старі оправдання, що воно нічого не може на се порадити, бо се „племя не постійне, не послушне, безпутне, зложене з утікачів московських, татарських, турецьких, руських, волоських, без отчини, без закону, без постійного осідку, що живе з грабунків і розбоїв, безпечне в сховищах і пристановищах своїх на Дніпрі й иньших ріках, свого майна не має, чужому небезпечне, ніякої власти над собою не признає і не зносить“⁶⁾. З кінця 1605 р. маємо королівський універсал, де згадуєть ся про якісь недавні напади козаків на турецькі землі (козацькі... в землі его (цесара турецького) вривати се и шкоди немалые чинити мелі), і король наказує старостам, аби більше таких нападів не допускали⁷⁾. Літом 1606 р. козаки кілька разів нападали на турецькі міста чорноморського побережа, ходили на Кілію і Біл-

1) Рус. ист. библ. I с. 125, 127.

2) Marchocki Hist. wojny moskiewskiej с. 9—10.

3) Звістки зібрані у Соловйова 847 й далі.

4) Пор. оповідання Мархоцкого про екскурсію з Тушина під Новгород козакów Zaporoskich, którzy sie już było do nas nagarnęło nie mało (с. 47).

5) Листи Мик. Радивиля в Публ. библ., Пол. № 185.

6) Кореспонденція 1606 р. — Жерела ч. 80—90 і записка в Collectanea-x Сенковского I с. 123.

7) Матеріали до історії гетьманства Сагайдачного в Чтеніях київських т. XV ч. 2; проф. Жукович толкує, що тут мова про замір козаків іти на турецькі землі (ор. с. I с. 122), але се не вірно.

город, взяли навіть з собою і королівського дворянина, присланого до них для порядку. Зібрали на морі десять турецьких галер з людьми, запасами і товарами. Напали з моря на Варну, вибили мешканців і забрали більш як на 180 тис. золотих здобичи з собою¹⁾. До цього походу прикладаєть ся з деякого правдоподібністю стара пісня про взяте Варни:

А в неділю пораненьку
Зібрали ся громадоньки,
До козацької порадоньки:
Стали ради додавати,
Відкіль Варни доставати —
Ой чи з поля, чили з моря,
Чи з тої річки невелички?
Послали посла під Варну,
Поймав же посел Турчанина,
Старенького ворожбита,
Стали його випитувати,
Відкіль Варни доставати —
Ой чи з поля, чили з моря,
Чи з тої річки невелички?
„Аві з поля аві з моря,
А з тої річки невелички“,
А в неділю пораненьку
Зібрали ся громадоньки
До козацької порадоньки.
Стали ради радувати,

Відкіль Варни доставати:
Ой чи з поля, ой чи з моря,
А чи з річки невелички?
Біжуть, плинуть човенцями,
Поблискують весельцями;
Ударили з самопалів,
З семи п'ятдесят²⁾ запалів,
Півсоткою із гармати.
Стали її добувати,
Стали Турки нарікати.
Стали Варни доставати,
Стали Турки утікати,
Тую річку проклинати:
Бодай річка висихала,
Що нас Турків в себе взяла.
Була Варна здавна славна.
Славнійшії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали³⁾.

Принадком довідуємо ся далі, що в осені 1608 р. козаки ходили на Перекоп, „дивною хитрістю здобули, розграбили й спалили“ се місто, як записує сучасний єзуїтський хроніст³⁾. Потім з 1609 р. (в осені) маємо звістку, що козаки на 16 чайках напали на усте Ду-

¹⁾ Рукоп. Публ. бібліот. Пол. № 119 с. 2063 (інструкція на соймаки, 24. II. 1607). Вантис-Каменський (I с. 23 в 1 вид.) пустив сей епізод з датою 1605 р., і так він ходив з сею датою до останніх часів (Антонович і Драгоманов I с. 247, Каманич Очерк гетьманства Сагайдачного с. 5, й инш); з правдивою датою подав його доперва Жукович (I с. 122).

²⁾ Др. Франко поправляє: семипяденних.

³⁾ Русалка Дністрова і Z. Pauli Pieśni ludu ruskiego I с. 134, відти у Антоновича і Драгоманова I с. 246, варіанти ще у Франка Студії ч. XIV. Пісня сильно деформована в укладі і зіпсована в мові і ритмі; вибераю з неї те що певнійше належить до первотвору, справляючи дещо й форму, наскільки се можливо. Перша половина пісні — жалі царіці (ханової чи султанової жінки на море, що втопило її си на слинака: „Кляла царіця вельможная пані“) не вяжегь ся з другою, властивою, і ті спільні подробиці, на які звернув увагу др. Франко, могли в ній з'явити ся уже пізнійше. ⁴⁾ Велевіцький II с. 280.

наю, попалили й пограбили придунайські міста: Ізмаїл, Кілію, також Відгород, але не встигли забрати всю здобичу, бо їх сполошили Турки¹⁾. Та се тільки уривкові, випадкові звістки про походи, що стали явищем хронічним, звичайним.

Крім нападів на землі турецькі і татарські далі давали козакам поле для подвигів нещасливі краї волоські — тепер уже Молдава, де з смертю Єремії Могили в р. 1606 почали ся довгі усобиці, з незмінною участю різних шляхетнороджених авантюристів і козаків. Польща підтримувала синів Єремії; конкурентами виступив з початку давній претендент Степан Богдан. Весною 1607 р. султан довідав ся, що він подав ся на Україну й збирає там козаків, щоб іти на Молдаву; він просив короля його зловити там, але король, розумієть ся не міг сього зробити²⁾. З сих заходів Богдана не вийшло нічого, і далеко серйознішим претендентом виступив брат Єремії Симеон (невдалий господар мунтянський). Він купив собі ласку турецького двору і мав його протекцію; скинув Константина Єреміїного сина з господарства, але в поміч Єреміїній родині пішов їх швагер Стефан Потоцький, зять Єремії, і зігнав Симеона. Симеон скоро потім умер, як казали — отруений Поляками, і пішла боротьба між синами Єремії і Симеона, поки Константина Могилу не висадив з сідла иньший претендент Стефан Томша (син претендента з часів Дмитра Вишневецького). Стефан Потоцький пішов знов — висланий уже королем в поміч Константину, але не міг подужати його конкурента: Потоцького погромлено дуже гірко — стратив усе військо, сам попав ся в неволю Туркам, і польське правительство муіло зрікти ся своїх впливів на Волощину³⁾. Підчас сих усобиць козаки, без сумніву, не переставали брати участь в молдавських справах, хоч ми тільки з рідка маємо про се виразні звістки⁴⁾.

Разом з сим розмахом козацької воєнної енергії і повної свободи й безкарности, яку козацька стихія стрічала на Україні в сім часі, розвиває ся все більше „козацьке своєвільство“ серед місцевої людности, козацька „непослушність“ серед різних верств її. Побоювання українських магнатів, що з розвоєм козацької енергії, як козацтво не тільки набирає фонаберії, але і дійсно „дуже бере гору на Україні“,

1) Жерела VIII ч. 93. 2) Жерела VIII ч. 89.

3) Pisma Żółkiewskiego с. 413 і 452—7.

4) Крім наведеного вище листу султана з 1607 р. див. згадку Острозького з 1610 р. — Жерела VIII ч. 92; пор. і реєстр війська, післаного з Потоцьким 1612 р. (Pisma с. 452), де чимало також рот козацьких, навербованих ріжними панами, і пізнійші козацькі заходи до походу на Волощину в рр. 1613—4 (як низше).

воно потягне за собою й народні маси, міщан і „хлопів“¹⁾, не були марні. Се були часи незвичайного розвою „непослушности“, коли величезні маси людности, задаючи ся під козацьку зверхність та присуд, вимовляли всяку послухність своїм „законним“ зверхникам, старостам і дідичам, і наповнивши ся козацького своєвільного духу не хотіли признавати над собою ніякої власти.

Особливого розголосу з сих епізодів набрали „своевільства міщан браславських і корсунських“, констатовані королем на соймі 1607 р. — що у них „ані комісії ані декрети наші (королівські) не мають ніякої ваги“, і через те король віддав їх на волю старостинської власти, віднявши право апеляції до яких небудь вищих інстанцій²⁾. В справі корсунських бунтів трапило ся міні відшукати рішення королівського суду, числом аж три, які досить добре ілюструють тодішню українську своеволю, заправлену козачиною. Почали ся спори між корсунськими міщанами і їх старостою й війтом звичним магнатом Яном Даниловичом (а властиво його урядником) за справи досить дрібні: міщане не хотіли мостити мостів за містом і ставити ся перед старостинними урядниками „на муштру або оказованьє“. Але далі пішло вже на всякі иньші „бунты розмайтє, ростерки и рознешья“, які кінець кінцем староста характеризує як „досить значную ребелію“. Перестали йому платити арендну плату за право варення і шипкування напійками й иньші вигоди. Далі відмовили ся юрисдикції замкової, старостинської, тримали ся виключно своїх судів, а старосту почали бойкотувати: всіх міщан послушних, які хотіли далі зіставати ся під юрисдикцію старости, вони зганяли з міських ґрунтів, як се описує позов до них: „всю юриздыцью замковую старостинскую себе прывлачаєте, справи и розсудки всѣ межы укrywжонными, узявшы тое з моцы старосты нашого, сами надъ звыклость давную одправуете, а хто бы ся у реестръ вашъ, в юриздыцню вашу не вписалъ и противъ старосте нашому з вами не переставалъ, тогда з мѣста проч од маестности выганяете, добра ихъ берете“. Коли староста хотів повідшукувати між міщанами утікачів, підданих ріжних панів, що тих утікачів добивали ся, і їх панам видати, міщане рішучо не дозволили їх видавати, а як урядники хотіли їх силоміць видати, то міщанство почало ладити ся до оружного відпору, заявивши, що тих бувших підданих боронитимуть „до горл своїх“³⁾.

На сойм 1607 р. шляхта українських воеводств принесла цілу пачку жалів і нарікань на се українське своевільство, і на соймі ухва-

1) Жерела VIII ч. 78 і 82, пор. теж ч. 86.

2) Volum. legum II с. 443.

3) Акти т. зв. Руської Метрики, 1604—5 pp.

лено цілий ряд законів на погамованне його. Окрім конституції „Про українні міста“, зверненої головню против міщан браславських, але виданої, здаєть ся, взагалі як норма для всяких таких міщанських своєвільств, — маємо ще кілька постанов в високій мірі характеристичних для тодішніх українських відносин. Конституція „Про своєволю українську“, видана „для приведення в добрий звичай і порядок міст і староств українських“, постановляє, що в воеводстві Київським міщане¹⁾, а в Подольським — міщане і бояре мусять бути під властю і зверхністю старост, повинні сповняти военну і замкову службу на їх розпорядженне, і старости мають відправляти суд в справах міських і боярських (видко, що вже перестали ті суди й відправляти ся, бо ніхто їх не хотів слухати); для переведення в жите сих прав і постанов старостам повинні помагати военними силами гетьмани²⁾. Конституція „Про козаків запорозьких“, потверджуючи давніші постанови (1589, 1590 і 1601 р.), пригадувала, що козаки, мешкаючи по королівщинах, мають підлягати юрисдикції старостинській, а ті що мешкають в маєностях приватних і духовних — власти своїх панів і їх суду, „а також каранню за всякі проступки“; на своєвільні купи козацькі даєть ся право репресій як на бунтівників³⁾. Нарешті серед конституцій в. кн. Литовського, ухвалених на тім же соймі, на першім місці читаємо довгу постанову „Про погамованне своєвільних українських людей“, де дають ся широкі судові і езекутивні права на всяких своєвільних людей, „плебеїв“ і шляхтичів, які збирають людей, нападають на чужі держави і нарушають спокій та стягають клопоти на річ посполиту⁴⁾.

Всі сі постанови одначе полишили ся тільки виразом ріа *desideria* української шляхти та характеристикою українських відносин. Бо ж вони нічого не давали нового адміністрації: всі ті широкі права на своєвільників вона мала й перед тим, і як не могла з ними перед тим нічого позитивного вчинити, так само і тепер, коли правительство полишало її далі своїм силам. А правительство далі було вповні заняте рокошевим рухом, що з новою силою зірвав ся по сім соймі, і не могло думати ні про що иньше; а рокошевий рух і сусідні замішання московські тільки далі підсилювали всякі своєвільні елементи в державі, а в тім і козацьку стихію. Тому в постановах найблизшого сойму (поч. 1609 р.) ми знову читаємо постанову про своєвіль-

¹⁾ З київських міст спеціально сій конституції мають підлягати: Корсунь, Чигирин, Стеблів і Данилів.

²⁾ Volum. legum II с. 443.

³⁾ Ibid. с. 447, пор. вище с. 278.

⁴⁾ Volum. legum II с. 448.

них людей, яка констатує ще більше множення таких своєвольних воєнних компаній в останніх часах, а далі довгу й интересну постанову „Про козаків запорозьких“, яка свідчить тільки про дальший розвій козацької стихії в супереч всім шляхетським постановам і ляментациям¹⁾. Згадавши про попередні ухвали, що козаки мають признавати власть і юрисдикцію дідичів і державців королівщин, вона констатує, що дієть ся зовсім противне: „всупереч тій конституції й давнім звичаям сї козаки чинять велике безправе і своєвіле, не тільки не признають власти старост наших і панів своїх, але мають своїх гетьманів і иньшу форму своєї справедливости (власний козацький устрій і суд); тим вони утискають міста і міщан наших, роблять перешкоди власти наших урядників і уряду українного (конкурентією свого козацького присуду), чинять безкарно незносні шкоди й кривди, насильства і убийства; нарешті — своєвольно, без волі й відомости вашої й урядників наших воєнних збираючи великі купи, чинять наїзди на міста наші у волостях і на замки неприятельські, нарушаючи публичний спокій і паші договори з сусідами“. Супроти сього сойм наказує містам і міщанам, аби не піддавали ся під юрисдикцію козацьку і синам своїм того не дозволяли. Для приведення ж козачини до порядку визначає комісарів, які разом з гетьманом коронним, яко воеводою і старостою київським²⁾, мають зробити суд над всякими допущеними своєвольствами, покликавши до сього козаків запорозьких, „які мешкають на вільностях“; козакам низовим наказує настановити старшого і завести між ними порядок; міста від козацької юрисдикції й „опресії“ увільнити; взагалі забезпечити ті сторони від своєвольства, „приладжуючись до обставин і потреб тих країв і мешканців їх“.

Наскільки пусте одначе було все се говоренне, буде нам ясным, коли пригадаємо, що той же сойм принципіально (хоч і неофіційно) ухвалив війну з Москвою, і уділив кредити для неї, і король з гетьманом в дійсности думали не про приборканне козачини, а про притягненне її в розмірах можливо як найбільших для будучого походу на Московщину як незрівняно дешевого, а користного війська. Не маємо ближших відомостей про визначену комісію, але можемо сказати на певно, що визначені комісари навіть не пробували сповнити вложене на них порученне. З кінця серпня, вже з походу на Москву,

¹⁾ Volum. legum II с. 465, пор. вище с. 278.

²⁾ Сей уряд київського воеводи Жолкєвський (що став гетьманом великим по смерті Замоїського в р. 1605) одержав незадовго перед соймом 1609 р., по Андрію Сопізі, що наступив по кн. Конст. Острозькім.

король вислав лист з своїм дворянином до сен'ора українських магнатів кн. Януша Острозького, поручаючи йому „загамувати козацьке своєвільство по Україні, аби не збиралося до купи і не нарушало договорів з сусідніми державами“. Але кн. Острозький, неприхильний плянам московської війни, досить різко відповів королеви, що він не чує себе в сили своїми особистими заходами направляти того, що псують з усіх боків: на Україні як раз іде вербунок козацтва на королівську службу, і се дає права кому небудь заявляти себе королівським військом і підносити всякі претенсії. „Тепер іменем вашої кор. милости по Україні коровги носять і різні люде називають себе слугами ваш. кор. милости, хоч то і не правда; і я бачу, що під такою управою не тільки я, але й сильніший від мене не потрапить вгамувати сього“¹⁾. Острозький не міг виразно сказати в очі королеви, що він сам своїми вербунками підтримує українську самоволю, і щож тут жадати від поодиноких українських достойників, аби вони ту самоволю гамували!

Король і його дорадники не могли зістати ся спокійними свідками успіхів, які робили в державі московський різні польсько-литовські авантюристи під фірмою московського „царика“, як його називано в Польщі й на Україні, і за помічю української козаччини. Поки явився рокош, польському правительству було не до того (навіть був плян серед рокошан, що стояли в певних зязках з московськими авантюристами, висадити царика на польський трон, на місце Жигимонта). З московським правительством (царя Василя Шуйського) правительство Жигимонта літом 1608 р., коли втихомирне рокошу ще не було певне, уложило навіть новий перемирний трактат. Але рокош уцух, польсько-литовські банди в Московщині робили дальші успіхи, які в середині 1608 р. дійшли свого апогея, так що майже ціла Московська держава була в їх руках; а правительство Шуйськоговійшло в союз з Швецією, з Карлом ІХ, смертельним ворогом Жигимонта й Польщі. Супроти того в двірських кругах польських в другій пол. 1608 р. виникає рішення розірвати перемирний трактат з царем, причепившись до деяких дрібних приводів, і скористати з страшного розбиття Московської держави в інтересах Польщі й її короля. Сподівалися перейняти на себе здобутки польсько-литовських авантюристів і скинувши безрадного Шуйського, посадити на московським троні Жигимонта, а потім — потім з подвоєними силами зни-

¹⁾ Жерела VIII ч. 92.

щити опозицію в Швеції й вернути Жигимонтові батьківську корону, яку утратив він з переходом на польський трон — і не міг її забути.

Такі плани укладалися в кругах Жигимонтових повірників. Перед ширші круги польської суспільності, підозріливо настроєної до всяких династичних плянів, до всякого зросту королівської сили і влади, з ними не можна було виступати. Щоб прихилити їх до своїх плянів московської війни, Жигимонта мусів центр тяжкості класти на приверненне Польсько-литовській державі утрачених земель: Смоленська і Сіверщини, на розширення границь; мусів обіцяти і запевняти, що всі здобутки сеї війни дістане Польща: нічого не лишить король собі чи своєму потомству, все передасть Річипосполитій (такі формальні декларації мусів Жигимонт зробити, виступаючи в похід). І все таки польська суспільність досить холодно і непевно приймала всі сеї королівські запевнення і обіцянки, і сойм 1608 р., котрому була предложена ся справа, хоч прийняв до відомости королівські плани, але мовчки, і ніякої ухвали в сій справі не повзяв і ніяких спеціальних кредитів на неї не дав: був ухвалений тільки звичайний побор на те, щоб запобігти ріжним небезпечностям, і на підтриманне ливонської війни. Але Жигимонт, жадний завойовань і тріумфів, без соймової ухвали, з порожнею кешенею, з державною машиною розбитою ледви що втихомиреною рокошевою смутою, — кинув ся в московську авантуру. І треба було війська, по можности як найбільше, по можности недорогого, по можности на кредит. І де ж шукати його як не на Україні? І от, як писав Януш Острозький, пішли ріжні асаптурники гуляти з королівськими корогвами по Україні, вербуючи всякого охочого.

Король рушив під осінь 1609 р. через Білорусь на Смоленськ. Жолкевський радив звернути ся на иньшу утрачену провінцію — Сіверщину, як добичу лекшу, і се була добра рада, тим більше що вже попередніми повстаннями Сіверщину незвичайно розбурхано і залито козацьким елементом. Але король не послухав. На Сіверщину післано козаків, а король пустив ся на Смоленськ — сильно укріплений, майже не приступний¹⁾, і обложив його з кінцем вересня. З ним було ріжного наwerbованого війська коло 8 тис.²⁾ — як на таку кампанію зовсім небагато. Тим більше цінено Запорожців, що прибували до війська неустанно і з України і з банд „царика“. Значна частина польсько-литовських вояків, які були з цариком, діставши заклик прилучити ся

¹⁾ Pisma Żółkiewskiego с. 19.

²⁾ Див. у Гурського Obleżenie Smoleńska с. 7.

до короля, прилучила ся до королівського війська, еподіваючи ся багатой заплаати, тим часом як иньші банди за ліпше вважали пустити ся на самостійний розбійний промисел в московські землі, а „царик“ з козачиною, покинувши Тушино, подав ся на полудне в Калугу, ближе до козачих країв. З ним, безперечно, лишило ся чимало Запорожців, тим часом як иньші перейшли в королівське військо або пустили ся пустошити північні краї.

В дневнику смоленської облоги під днем 7/X читаємо звістку про прихід послів від запорозьких козаків до короля з повідомленням, що військо їх в числі 3000 іде до короля і просить собі корогву від нього, і тиждень пізнійше се військо приходить справді. Півтора тижня пізнійше — запорожська ватага з царикового війська, з-під Білої, приходить до короля, а згодом нове посольство від иньших козаків, що ще zostавали ся з цариком: заявляє, що вони не хочуть брати участи в конфедерації царикових банд против короля, просять корогви від короля і віддають йому свою службу. Другого дня — посли від козацького війська з-під Вязьми, в числі 3 тис. вибраного війська, з заявою готовости своєї служити королеви¹⁾; але прилучити ся до королівського війська не дуже спішили ся, бо два місяці пізнійше, як бачимо з записок, вони стоять собі далі під Вязьмою й Білою та пороговорюють ся з королем і цариком, чекаючи мабуть, хто ліпше заплатить — і чия візьме гору²⁾. Але й під Смоленськом козаків зібрало ся багато. Жолкевский в своїх записках каже, що вже в початках облоги (в початках жовтня) назбирало ся їх туди 30 тисяч, що прийшли під проводом Олевченка³⁾, а пізнійше ще прибувало. По словам участника смоленської кампанії, „козацтва українського насунуло тоді (зимою 1609/1610 р.) на королівські заклики і з власної пильности страшенна маса: „Запорожьких козаків на різних місцях в Москві страшенна сила, рахували їх більше як 40 тисяч, і все більше їх прибувало: трохи що не з уєм кошем з Запорожа вийшли, а послугу королеви чинили значну“⁴⁾. Крім того козацького війська, що прилучило ся до короля по утечі царика до Калуги (в січні 1610 р.)⁵⁾, приходить якийсь більший полк „з України“,

1) Рус. истор. библ. I с. 453 (цифра 300 замість 3000), 459, 464, 466, 475—6. 2) Ibid. с. 493, 498.

3) Pisma с. 32: трудно не вірити Жолкевському — а простої помилки в писанню не допускає контекст. Маскевич в своїх записках рахує козаків тільки 12 тис., а hetman u nich ze Zborowa miasteczka, Zborowskim się zwał, kozak staranny — с. 14. В оповіданню про приступ під Смоленськ в серпні 1610 р. дневник облоги називає гетьманом козацьким якогось Каленика (Kalenik hetman ich — Рус. ист. библ. I с. 656).

4) Pamietniki Sam. Maskiewiczza с. 15.

5) Рус. ист. библ. I с. 529.

десь з початком лютого ¹⁾); потім, за кілька тижнів, нове посольство від 7000 козаків з України „що найліпших“ — йдуть до короля, під його корогви. В червні йде до короля ще 4 тис. Запорозців, 3 тис. конних, а тисяча піших, а веде їх київський шляхтич Харліський. Кілька тижнів пізніше приводить якійсь Кульбака 2500 козаків з України ²⁾).

Крім того, як сказано вже, оден козацький корпус займав ся підбиваннем Сіверщини: взято Чернігів, Новгород Сіверський, Почеп, Брянск, Козельск й ин. тутешні замки ³⁾). Туди ж вислав король під весну (1610) частину новоприбулого з України війська. Вони здобули Стародуб, під проводом свого старшини Іскорки, заскочивши несподіваним нападом. Московська залога заложила ся в замку і ні защо не хотіла піддаватися; козаки запалили замок, але ті кидали ся в огонь, а не піддавали ся — козаки силоміць де кого уратували, взявши в неволю. Новгород Сіверський піддав ся без кроворозлиття „старшому полковнику“ Гунченку, що з трохтисячним козацьким військом приступив під місто. Інший відділ здобув Почеп: тутешня людність піддала ся козакам, як не сила стала далі бороти ся ⁴⁾). З листу „старшого полковника“ Андрія Стороженка, писаного весною 1610 р. з під Почеча, довідуємо ся, що з ним в Сіверщині було 10 до 15 тисяч козаків, і число їх все прибувало. Маємо два листи його, однакового змісту, оден писаний 30 мая, другий 2 червня; в першій він подає число своїх козаків на „десять тисяч і більше“, в другій вже „до пятнадцяти тисяч війська і більше“ ⁵⁾). Коли на весну 1610 р. під Смоленськом, по довгій і безплідній облозі, почали ладити ся до рішучого приступу, рішено стягнути й сей сіверський корпус під Смоленськ; хоч було і тут козаків велика маса, але видно, не могло їх бути забагато. В сій справі писав до них Лев Сопіга, оден з головніших учасників смоленської кампанії, і відповідю на се були згадані вище листи „старшого полковника“ сих сіверських полків Андрія Стороженка ⁶⁾). В листах своїх писаних

¹⁾ Згадка *ibid.* с. 541. ²⁾ *Ibid.* с. 543, 604, 616, 635.

³⁾ Маскевіч с. 15. ⁴⁾ Рус. ист. библ. I с. 543, 558—61, 566—7, 570—1. ⁵⁾ Листи в Чтеніях київських VII с. 70.

⁶⁾ Видавець сих листів, А. Стороженко - junior, здогадуєть ся, що сей титул треба розуміти як „старший“ себто гетьман козацький, але се не так: „гетьманом“ титулував себе тоді Тискиневич, і з сим титулом підписав звісний лист в справі Грековича „за порогами року 1610 мая 29 дня“ (Акты Ю. З. Р. II с. 66). Тому Стороженко й підписав ся не просто „старший“, а „старший полковник“, і місця йому на гетьманство в сім часі нема, і „довгої прогалини“, яку був запримітив д. Стороженко в реєстрі запорожських гетьманів, в дійсности не було.

з цього приводу, він посвідчав, що військо готове йти на сю службу, тільки хотіло б знати умови служби: почім дістануть на чоловіка, і на як довго беруть їх на службу, „нарешті — на кім, на чім і на яким місці тої убогої кривавої платні мають упоминати ся по сповненій службі ті що зістануть ся живі“¹⁾.

Та се власне було найтрудніше питання, на яке не міг би відповісти не тільки Сопіга, а й сам король. Жигимонт сам пускав ся на сю війну по козацьки: „Не на те козак не що є, а на те що буде“²⁾. Настягавши війська з тушинського табору і звідки видно, він покладався на будучі успіхи, тим часом триумфи матеріальних засобів не приносили. Дневники записують все нові й нові козацькі полки, що приходили під Смоленськ, але переважно промовчують про їх дальшу долю. Хоч козацьке військо все згадується як важний і показний чиновник смоленської війни³⁾, але велика частина козачини, не дістаючи ніякої платні, згодом кидала королівське військо і пускала ся сама, чи з Поляками разом в самостійні грабівничі експедиції⁴⁾. Тому й сіверські козаки не спішили ся до королівського табору, і не знати чи не частина тільки їх туди перейшла⁴⁾.

При лівідації тушинського табору тутешня боярщина рішила просити на царство у Жигимонта його сина королевича Володислава, і сей плян був прийнятій і московським боярством, що встигло вже зсадити царя Василя. Але Жигимонт вважав потрібним наперед забезпечити Польщі спірні землі (Смоленськ і Сіверщину), та й на проєкт коронації Володислава не міг рішити ся. В сих ваганнях і ріжних нетактовностях утратив він момент: зайнятий облогою Смоленська упустив Москву і царську корону безповоротно. Аж літом 1611 р. удало ся нарешті взяти Смоленськ, і Жигимонт скликав сойм, щоб заімпонувавши йому здобутками й триумфами добитися санкції своєї московської війни (повзятої без формальної ухвали сойму) і солідних кредитів на її дальше веденне. Сподівав ся, що приверненне утрачених перед столітєм провінцій, вибір на московський престіл польського королевича, введенне польської залоги до Москви, вчинене на сій підставі — всі сі від віків нечувані триумфи відчинять йому серця і кешені шляхти. В своїм експозе передсоймовім і соймовім⁵⁾ король підчеркував, що щасливий хід сеї війни, і її незвичайні успіхи виразно вказують, що війна ся була ділом божим — воля божа

¹⁾ Чтенія як вище.

²⁾ Напр. Рус. ист. библ. I с. 477, 485, 657, 640, 656.

³⁾ Див. напр. тамже с. 554, 573, 591, 604 й ин.

⁴⁾ Górski с. 100 каже про 15 тис., але в дневнику Рус. ист. биб. того нема, див. с. 635—7.

⁵⁾ Зміст (з рукописей) у Жуковича Сейм. боротьба вип. I с. 57—65.

в данім разі взяла польського короля за знаряде своїх судів. Він звертає увагу польської суспільности на вагу хвилі, на перспективи, які вона відкриває і — на засоби, яких вимагають ці перспективи, та заохочує до жертв на добро держави. Та шляхта очевидно розсудила, що коли сам Бог поборає на Москву, як запевняв король, то можна безпечно і далі сю війну на саму ласку божу зложити, не піклуючи ся нею і кредитами на неї. Сойм з вдовolenнем прийняв до відомости успіхи королівські, пробачив йому самовільну війну (хоч і остеріг на будуще, що зачінної війни король не може вести без згоди сойму), ухвалив звичайний податок, якого далеко не виставало навіть на заплаченне довгів війську за сю дволітню війну і—поручив королеви вести далі війну по козацьки „не те на що є, а на те що буде“: на ті здобутки і скарби, які мали впасти в руки короля в Московщині. І правительство Жигимонта по всіх триумфах і компліментах опинило ся знову з незаплаченим військом: з порожньою касою перед перспективою завзятої війни, що вимагала для осягнення грандіозних плянів, начеркнених Жигимонтом, людей і людей, грошей і грошей.

Се було в осені 1611 р. Обставини були того роду, що справа польська була вже сильно пошсована і вимагала енергічних заходів, коли хотіло ся її направити. Польська залога сиділа в Москві, і правило Московю боярське правительство іменем Володислава, але в різних кінцях Московщини підіймала ся реакція все серйозніша против сього скомпромітованого правительства; Москва була в бльокаді й тільки енергічна поміч з Польщі могла виратувати її. Але брак гроша паралізував усе, і незаплачені роти розходили ся навіть з московської залоги, та післаного їй в поміч війська, з гетьманом литовським Ходкевичом на чолі. В таких обставинах особливо цінна була правительству поміч козаків — найменше вибагливих, найбільше готових служити на непевний кредит: надолужувати незаплачену платню реквізіціями, контрибуціями і простими грабунками. Не маємо подробиць про вербованне козаків на королівську службу в сих роках, але очевидно не без спеціальної заохоти правительства тягнули вони далі в Московщину під час кампанії 1611—3 рр.: що більше вичерпували ся ресурси правительства на утриманне польського війська, тим важнішою була для нього поміч козацька. В сучасних листах знаходимо згадку про великий корпус козацький, 15 тисяч, що в осені 1611 р. йшов з України через Білу Русь, очевидно в Московщину¹⁾. В падолісті того року Ходкевич рахує всіх козаків в Московщині, в службі

¹⁾ Листи Радивиля — Ркп. Публ. бібл. Пол. № 202 л. 154.

королівській, на 30 тисяч¹⁾; великий корпус козацький був при нїм, відділ козацький сидїв в Москві, в залозї. Іншї оперували далї в Сїверщинї, а крім того більші або меншї козацькї ватаги на власну руку промишляли в рїзних кутах Московської держави. Коли в серпнї 1612 р. похід Ходкевича під Москву не удав ся, і він мусїв відступити, козацьке військо відлучило ся від нього й пустило ся на північ, на Вологду, Тотьму, Сольвичегодськ, і потім два роки ходили тут, пустошили край, здобували міста і замки, палили і грабували²⁾. Іншї козацькї ватаги брали участь в наїздах провідника банд Лісовского (аж до р. 1615).

З кінцем 1612 р. польська залога в Москві мусїла піддати ся московським військам, зібраним тимчасовим правительством (організованим по ініціативі Нижегородцїв при кінці 1611 р.) Король, не маючи чим заплатити вже давнїше військо, не міг стягнути нїяких нових сил. Навіть польські вояки, що стояли під Смоленськом, не дїставши заслуженого, не схотїли йти з ним під Москву. Як на смїх підійшов Жигимонт з сином під Москву з горсткою війська — уже по капітуляції залози, і в свідомости повного свого безсилства і безвиглядности — відступив слїдом і подав ся назад до Польщі.

Воєнні операції йшли потім тїльки у Сїверщинї, і тут головну ролю грали козаки. З лютого 1613 р. маємо королівську грамоту до Запорожцїв „в Путивлї, на Запорожу, на Україні й по иньших місцях“, де король ськладає подяку за їх служби в Московській війнї і взагалї за їх останню службу в Сїверщинї, де вони взяли Путивль. Король надав Путивль з волостю Мих. Вишневецькому, що був мабуть одним з провідникїв, а може й головним провідником в сїй війнї, як пограничний з Московщиною магнат, властитель Лубенщини і староста пограничної Остерщини; король висловляє надїю, що козаки допоможуть Вишневецькому затримати в своїх руках Путивльські землї³⁾. В иньшїм, пізнїйшїм листї король просить Запорожцїв вести далї боротьбу з ворогом і підтримувати Вишневецького⁴⁾. Літом того року вони разом з Лісовчиками і з литовським військом здобули цїлий ряд замків на полудневі пограничу Московщини, заходили під Калугу. На півночі далї ходили українські козаки, притягом 1613 і 1614 р., заходячи під Архангельськ, Холмогори, Олонець, лучили ся з шведськими військами для спільних операцій⁵⁾.

¹⁾ Bibl. ordyn. Krasin'skich I с. 92.

²⁾ Документальний матеріал про се зібраний в статї Н. Ардашева: Изъ исторїи XVII вѣка (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, VI).

³⁾ Рукоп. Публ. библ. Разн. F. IV № 85 с. 50. ⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Акты Москов. госуд. I ч. 46—7, 52, 53, 55, 56, 69, 70.

М. Грушевський, Історія, т. VII.

Заразом несли службу і на полудневий гринці: на поклик гетьм. Жолкевского ходили боронити її від татар, а потім від Волохів¹⁾.

Правительство польське не могло підтримувати далі операцій, в Московщині і вело безладні переговори з московським правительством, не маючи спромоги виступити більш активно. Сойм, скликаний на початку 1613 р., під вражінням останніх неуспіхів, а ще більше — тих своєвільств, спустошень і грабунків. які допускало незаплачене жовнірство, перенісши в границі річипосполитої ту грабівничу роботу, яку розвело було в Московщині, — різко і рішучо висловив ся против московської авантури Жьгимонта, і всяка надія на її продовження була убита на якийсь час.

Чотири роки українська козачина віддавала неустанні услуги польському правительству в московській війні. Латала свої злидні московським добром, мобілізувала й вислала туди десятки за десятками тисяч української людности, вириваючи її з рам „звичайної зверхности і послушности“ польського режиму, помножала й розширяла в нескінченість свої кадри, стаючи силою все більше сильною і активною, — і заразом обовязувала польське правительство як свого невикладного довжника, за невикладені платні, до всякої поблажливости й вирозумілости і до своїх своєвільств і до своїх претенсій. Козацькі впливи, козацьке право, козацьке панованне на „україні“, вже перед тим розвинувши ся сильно, знаходить собі тепер нові опорні точки, нові оправдання в козацькій службі річипосполитій, в козацьких заслугах, в козацьких претенсіях до невикладного державного скарбу, і не було що думати ставити якісь границі і перешкоди сим претенсіям. Мобілізуючи ся до походу, зявляючись на Україні в антракті між двома походами, випочиваючи і ремонтуючись по походах, і козаки — під фірмою козацькою, „подь заслуною и назвискомъ рыцерства низового козацкого“, і ще незмірно гірша, далеко більше хижа і грабівнича ріжна воєнна збиранина — не мали стриму в своїх вимогах: претенсіях до місцевої людности і її хозяїв — панів і державців.

Звички сучасної війни, хижої і грабівничої тоді скрізь, так само у Поляків як і Німців, не тільки у козачини, що зрештою воюючи власним коштом і промишляючи війною на прожиток тим самим бу-

¹⁾ Про се доносили козаки королеви ркп. № 85 с. 50, пор. реляцію про погром козаками Татар, в вересні 1612 р. ркп. Пол. Ф. IV № 202 л. 175.

ла засуджена на мародерство, на обдирання людности, — переносили ся на відносини домашні. Люде, особливо з країв ближших до театру війни: з Литви, Білоруси, України, не знаходять слів на жалі від шкод і насильств, які терпіли від всякого рода війська з московської війни. „Вже язик не може описати бід і спустошень від своєвольного козацького війська і від частих леж вояків в нашім повіті за всі літа від початку Московської війни; згинули сили і вся натура людська“, пише мозирська шляхта до гетьмана литовського на поч. 1614 р.¹⁾ „Будемо дивити ся на ту чеволу і погибіль нашу“, вторує пинський шляхтич, доносячи про козацькі полки, які загостили на лежі до Пинщини з кінцем 1613 р.; „на правду вже сей край видано на мясні ятки; як вовки шарпають убогих підданих, але дістаєть ся і убогій шляхті: мусять з своїх домів давати грошима стацію — як хто вже їх умовить і згодить, до того пиво, горілку — де хоче мусить взяти, а ще й похвалки різні чинять на річпосполиту“²⁾. Там були ватаги полк. Старжинського, Путивльця, Мітли, Топіги³⁾.

А от маленький образок з Київщини (Житомирщина)⁴⁾. На літо 1610 р. заїхав в волости Черняхівську і Шершнівську Стефана Немирича полковник Григорій Пашкевич, з иньшими полковниками Старжинський, Магдаленьський, Федір Книш, Козич й ин.), маючи ще при собі велику силу вояків і різних своєвольних людей (як казав Немирич — до восьми тисяч). Він з ними страшенно нищив села Немирича і його підданих, так що той, аби видчепити ся, мусів відкупити ся (дав йому двоє коней добрих і 50 червоних), бо не бачив иньшого виходу (шкоди починені сим військом Немирич рахує — розумієть ся перебільшуючи, на 40 тис. зол., окрім шкоди в збіжу, яку рахує він на 7 тис.). Та не вважаючи на окуп, з початком 1611 року Пашкевич завитав знову до Немиричових маєтностей і почав їх „плюндрувати“ і знущати ся з людей, як оповідає се Немирич: „розмайте се надъ подданными моими безъ погамованья по поганску и по содомску явне паствилъ, жоны и девки учтивые подданныхъ моихъ кгвалтиль, а маючи мало на тымъ еще тые белне головы, мало не по поясъ кошули пообрезовавши, пасучи лотровские свое очи, яко быдло якое, награваячись зъ нихъ, гналь по улици; и кгвалты немалья починилъ: подданныхъ побиль, помор-

¹⁾ Рукоп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV 182, витяг у Жуківича I с. 132.

²⁾ Жерела VIII ч. 97. ³⁾ Рукоп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 202 л. 200. 214, 216, пор. Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 54.

⁴⁾ Акти в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 49—53.

довалъ, а некоторыхъ позабывши на смерть ни маемъ ведомости где ихъ тела подевалъ“¹⁾ (таких убитих вчисляє Немирич шість). Возний судовий потвердив, що бачив в маєностях людей побитих і покалічених, до семдесяти душ — старих і молодих, потовчених, побитих булавами, шаблями, з ріжними ранами на головах, спині, ногах і руках; „тые крычали и волали на тогожь Григория Пашьковича и на люди при немъ своволне идучие, ижъ были побиты, потлучоны, поранены, и дочки ихъ погвалчоны, пошкарожоны, маєности побраны, подупены“²⁾. Кінець кінцем прийшло до оружноі стрічи Пашкевича з Немиричом, і в ній Пашкевич з кількома товаришами наложив головою. З актив процесу виясняєть ся, що Пашкевич і його товариші були полковниками козацьких охочих полків, одним з тих ротмістрів, що дістаючи „приповідні листи“ (право на наwerbование собі роти)³⁾ і королівські корогви на знак сього, збирали під ті корогви козаків і всяку збиранину. По словам жінки Пашкевича він „їхав до Москви, на послугу королівську, і там як належить рицарському чоловікови, свої обовязки сповняв, і король, затягнувши його на службу свою разом з иньшим рицарством, дав йому корогву і під власть його поручив полк людей рицарських, і він будучи полковником над ними, на ріжних місцях в Москві визначно служив, а потім його король і гетьман (коронний) з листами своїми вислали до тутешніх країв в ріжних справах і для „для зведенья“ більшого числа людей рицарських“⁴⁾. Близшими товаришами Пашкевича в сій афері виступають одначе не козаки, а ріжна збиранина: Поляки, Серби, Угри, Волохи⁵⁾, „чужоземці“⁶⁾. А от реєстр майна, заграбленого від Пашкевича, по словам його жінки, що дає нам образок того „добра“, яке привозили сі „рицарські люде“ на Україну з своїх московських послуг. Забрано у нього, по убитю, „золота, сребра робленого и ламаного (в виробах і лому), клейнотовъ и перель, шать коштовнихъ, яко злотоглововыхъ, алътемъбасовыхъ и иньшихъ розмаитыхъ едвабныхъ и штуками розмаитыхъ акъсамитовъ, одамашокъ, атласовъ, китаекъ, розное масти, и футерь такъже яко соболихъ, рысихъ, мрамурковъ, кунихъ, бобровъ, лисихъ и иньшихъ

1) Ibid. с. 156—7.

2) Архивъ III. I с. 164. 3) Див. про се в т. V с. 336.

4) Архивъ III. I с. 169, пор. 175.

5) Войтїх Малчинський, Януш Ліпський, Оршул і Петрашко Рекети, Василь Давидович, Блажей, Кштьян, Януш Тхоровский, Войтїх Бжезінський і иньші їх товариші Серби (с. 157), Мігаль Сербин, Марко Сербин, Григорій Полїцкий, поручик „Раквириец“ Ліпський (с. 177).

6) С. 174.

розмаитыхъ“, на суму 100 тис. золотих польських, грішми — дві тисячі червоних, „а на возі в двох скринях монетою різною московською і польською, таларами і червоними золотими 20 тис. золотих поль“. , коней дванадцять упряжних, і т. и.¹⁾).

Супроти сих своєвільств і грабовань від тих різних „людей своєвільних“ з Московської війни чисто козацькі домагання і претенсії блідли і мусіли здавати ся дуже скромними і льояльними.

На соймі 1611 р., неважаючи на його оптимістичний настрій і прихильність королівським плянам, висловлено було, хоч в обережній формі, бажанне, щоб король не брав на службу української козачини, „з огляду що українська своєволя бере так дуже гору під претекстом служби нашої“ і чинить великі і незносні шкоди і кривди станови шляхецькому в його маєтностях і наших (королівських)“. Король обіцяв не брати її на ніякі служби, „хиба б виявила ся нагла потреба річипосполитої“, а і в таких разі вербованне козачини буде робити ся тим способом, що „приповідні листи“ видаватимуть ся тільки шляхтичам місцевим, маєтним, котрих би маєтности могли служити зарукою і відшкодованнем за шкоди, які б починили їх вояки²⁾. Але нагла потреба в козацькім війську не зменьшала ся, а збільшала ся за браком грошей на наєм иньшого війська, а та обставина, що замість правдивих козацьких контінгентів, під проводом виборних козацьких полковників, поручало ся, відповідно до бажання сойму, вербувати в суміш козаків і всяку всячину різним, хоч би й шляхетно родженим бандитам-авантюрикам, могла тільки погіршати, а не поліпшати справу. Хоч би навіть се були й заможні шляхтичі, що було робити з ними, коли правительство не сповнило своїх обовязків супроти них і не заплатило їх людям платні?

Але панів заможнійших, ліпшої марки й не могло бути багато між охочими до того, і приходило ся звертати ся до різних шляхетних пройдисвітів, а які результати з того виходили, показують вище наведені звістки й оповідання.

Сойм, скликаний королем на поч. 1613 р. для ліквідації московської справи, завзято і злобно ударяв на короля й його дорадників-ініціаторів московської війни; хотіли судом доходити на них тих шкод, які з того вийшли для річипосполитої; королю заборонили вчинати яку небудь війну без виразного дозволу. На заплату війську ухвалили потрійний побор, але й його далеко-далеко не ви-

¹⁾ Ів. с. 171—2; див. ще матеріали до гетьманства Сагайдачного Чтенія київські XV ч. 5.

²⁾ Volum legum III с. 16, постанова О swawoli ukrainney kozackiey

стало, і з кінцем року скликало новий сойм, який ухвалив іще шестірний набор на сю мету. Репрезентанти східніх провінцій, що терпіли від козацьких леж, прагадували, що крім вояків треба думати й про козачину. Біскуп виленський напр. в своїй промові¹⁾ просив застановити ся над тим, що взагалі робити з сею величезною масою воєнного люду, змобілізованого, при звичаєного за кілька літ до воєнного ремесла і розбійничого життя, — навіть як би їм заплатити за попередне, — і звертав спеціальну увагу на козачину: „козацьких військ на всі сторони повно, таких що їх анї рїчпосполита, анї король, анї гетьмани не затягали, — вони або нас тут вічно будуть непокоїти й нищити, або пересварять нас з котримсь сусїдом, против умов і трактатів; побачимо, що нам вчинять ті козацькі громади, що нищать в. кн. Литовське, і тих що з конфедератів сапїжинських вийшли“ (з давніх банд „царика“).

„Як би ми мали державу добре упорядковану, росправляє далї біскуп-сенатор, їх можна б було законами заспокоїти і розвести, або вивести за границї, на нові кольонїї; але що у нас все робить ся по невчасї, а своєволя так розпустила ся, що її ні король ні закон (пес гех нес lex) не може стримати, то нам на ніщо ті способи, які в державах порядних ідуть своїм порядком: мусимо шукати иньших способів“. І він радить напустити якимсь способом ті „купи“ знова на Москву. Але шляхетський загал, натерпівши ся від війська, нічого не хотїв чути про якісь дальші зачіпки з Москвою. Він ухвалив ще шість поборів на заплаченне довгів воякам, щоб позбути ся військових контрибуцій, а на козаків, всупереч выводам біскупа, що з тим можна б щось починати тільки „в порядній державі“ (in republica bene ordinata) — наухвалили законів і відозв. Вислано до всіх тих своєвільних куп мандати, щоб розходили ся; дозволено кожному оружно боронити ся від їх наїздів; уневажнено всякі відклики до приповідних чи рекомендаційних листів королївських і гетьманських.

Нарешті сойм не більше не меньше як ще раз скасував всяку юрисдикцію козацьку, так як би не робив уже того кілька разів: „Тому що сі люде, зневажаючи нашу власть (королївську) і видомлюючи ся з юрисдикції своїх панів і з послушности своїй власти, під котрою живуть, а постановивши собі осібних судів і старших, не хочуть ставити ся ні перед яким судом, тільки перед атаманами, яких собі установили, — то ми ту юрисдикцію їх касуємо, як противну загальному праву, а піддаємо їх під власть місцеву в їх пробутку“²⁾.

1) Жерела VIII ч. 98.

2) Volum. legum I с. 122.

Король на жаданне „чисто всеї річипосполитої“, що „одностайним голосом горячо домагала ся, аби ту своєю волю карано і говано“, вислав лист до козаків: наказував, аби вони залишили свій замір іти на Волощину (про се власне принесено вість на сойм), розійшли ся й не чинили шкоди на волости, не зачіпали сусідніх держав, инакше грозив оружною силою і карами „на маєтностях, жонах і дітях“ їх¹⁾. І не покладаючися на вплив сих наказів і погроз, визначено комісію, яка оружною рукою мала зробити лад з козачиною.

Дійсно, в міру того як правительтво польське залишало военні заходи свої в Москві, а нове правительтво московське, організоване вповні з вибором нового царя на поч. 1613 р., відновляло порядок і лад в державі та вигоняло з неї грабівничі банди, які волочили ся ще по різних московських краях (1613—5), — козачина, змобілізована в небувалих ще розмірах і вибита з своєї колії московською війною, вертала ся на Україну і страшенно заваждала тут шлехетському режимови, і з подвоєною силою вела зачіпки з полудневими „сусідами“ — турецькими землями і турецькими васалами. Вони, сі зачіпки не переривали ся, безперечно, весь сей час — з Турками, Волощиною, Татарамі²⁾, але з перервою в московській війні набирають небувалої сили. Сей час, роки 1613—1620, се героїчна доба особливо морських походів козацьких на турецькі краї, й иньших зачіпок з Туреччиною й її васальними краями. Сі ж зачіпки незвичайно нервували польське правительтво і суспільність. Польща почувала за собою власну вину — експедицію Потоцького на Молдаву, вчинену з королівського наказу; розуміла, що Турки будуть і дальші зачіпки класти на рахунок польського правительства, не вважаючи на всі його відхрещування, і з страхом думала, що гнів турецький колись може вилити ся в грізнім поході на Польшу, винищену московськими війнами, жовнірськими конфедераціями, позбавлену війська і зовсім на здатну до відправи.

Заразом не давала козачина дихати й шлехетському режимови на Україні. Мало ми знаємо з тих „незносних насильств“, але і того що знаємо можемо розуміти безмірне роздраження офіціальних панів українських земель. Сойм 1613 р. (лютневий) мусів між иньшим зайняти ся справою м. Хмельника, попаленого Татарамі і козаками (правдоподібно вишла у них якась сварка з Струсем, старостою

¹⁾ Архивъ III. I ч. 55.

²⁾ Див. вище с. 321—2, 327, 338. Жуківич, не розпоряджуючи цілим матеріалом, в своїм огляді козачини (Сейм. боротьба I с. 128—9) проводить ту гадку, що під час московських походів Запорозці лишили Молдаву в спокою і взагалі їх зачіпки з Турками й Татарамі ослабли.

хмельницьким) ¹⁾. Зимою 1613/4 р. козаки, як оповідав Жолкевський, „вийшовши великим військом з Запорожа на волости, почали злости і утиски чинити людям всякого стану по всій Україні“, і шляхта воеводства Браславського через депутацію свою просила гетьмана Жолкевського, аби визволив з тої біди ²⁾. В осени 1614 р. чуємо, як „своєвільне козацтво, що мешкає на волости, декотрих рот не хотіло пустити на квартирі“, визначені їм гетьманом, і Жолкевський мусів наказати жовнірам уступати сим претенсіям — „оминати зачіпок, з яких могло б прийти до гніву або якогось розлитя крови, і не давати до того причини, доки не вяснять ся результати переговорів з козаками комісії³⁾, і т. д.

І разом з сим ті небезпечні „зачіпки“ з Турками, що грозили стягнути на Польщу страшний турецький похід.

Першою причиною турецької небезпеки вважано ту необережну експедицію Потоцького на Молдаву, що закінчила ся його погромом (літо 1612). „Як Йов проклинав колись день свого народження, так я проклинаю той нещасливий день“, говорив Жолкевський на сеймі 1618 р. ⁴⁾, представляючи історію тої турецької небезпеки. „Були й перед тим прикрости Туркам, але се була найбільша, яка була досі; бували щасливі походи королівські — а з того часу як з печи на голову впали ми: розсердили ся погани, розятрили ся, стратили поважанне до нашого рицарства; впали ми як камінь в пекло й горимо“.

Зараз, за кільканадцять днів по поході Потоцького прийшов Мехмет герай, знищив Поділе. Жолкевський зайнятий був переговорами з жовнірською конфедерацією, ледво вибіг на зустріч, стримуючи татарський похід, а під Білою Церквою застукали Орду козаки, погромили й відібрали коло 5 тисяч невільників ⁵⁾. Потім ще два рази того року повторили ся татарські наїзди, а Турки почали готувати ся до війни. Олію в огонь підлили козаки, в 1613 р. два рази ходили на море і починили великі шкоди в землях царя турецького, як оповідає Жолкевський ⁶⁾. „Цісар турецький вислав флоту не малу — галери і чайки, в порт очаківський, аби козаків в тім порті погромити, як будуть вертати ся, повоевавши кілька міст в Кри-

¹⁾ Volum. legum III c. 92. ²⁾ Pisma Żółkewskiego c. 509—10.

³⁾ Ibid. c. 421.

⁴⁾ Pisma c. 302.

⁵⁾ Рукоп. Публич. бібліотеки Пол. F. IV № 202 л. 175.

⁶⁾ Pisma c. 507.

му — бо їм тудою дорога назад на Низ; але вийшло навпаки, бо натомість що мали їх громити Турки, самі вони придбали ночним ділом необачних Турків¹⁾. Се зробило великий ефект і мало сильний розголос на Україні. Козаки поспішили потішити короля реляцією про таку славу побіду. Але в правительствених і шляхетських кругах на зимовім соймі, де її обговорювано, звістка ся наробила великої тривоги. З різних боків, від різних кореспондентів приходили чутки, що турецьке правительство дуже роздражене сими козацькими нападами й готуєть ся до походу на Польщу. В додатку првійшла на сойм також звістка, що козаки збирають ся до пового походу на Волощину. Король на жаданне сойму вислав до козаків свого секретаря з згаданим уже листом, рішучо закаууючи того походу. Але він не зробив на козаків ніякого впливу і з початком 1614 р. вони рушили через Браславщину на Волощину, маючи з собою якогось претендента на волоське господарство і збираючи ся його на тім господарстві посадити. А з Туреччини приходили далі звістия про війну: що султан уже визначив в похід на Польщу намістника Румелї Ахмет-башу²⁾. Жолкевский неважаючи на незначні свої сили (жовнірам ще не було заплачено, і їх бунт, конфедерація ще тривала) рішив ся пробувати стримати козаків оружною демонстрацією. Загрозив козакам, що піде на них з військом і стягаючи жовнірські роти, як міг, рушив на них. Козаки рішили ся прийняти війну й відступили до Дніпра, а потім за Дніпро під Переяслав і тут стали ладити ся табором до війни. Та Жолкевский не чув себе на силах іти на них туди й розпочати кампанію справді. Тому рішив перейти до переговорів: вислав до козацького війська двох своїх ротмістрів, взиваючи козаків, щоб вони не чинили шкод в державі, не зачіпали ся з сусідами і ждали королівської комісії, яка мала дати нову конституцію козацькому війську. Козаки заявили, що будуть чекати, і Жолкевский вернув ся з своїм військом³⁾.

До комісії були визначені умисно найбільші пани з України: кн. Януш Острозький, кн. Януш Заславський і такі иньші⁴⁾, в надії, що вони приведуть значнійші польки з собою й тим скріплять слабі сили коронного гетьмана. Жолкевский почав на всі слособи алярмувати короля і всякі иньші інстанції, щоб як скорше комісія рушила ся й стримала козаків від дальших походів на Турка. Бо з Ту-

1) Ibid. с. 508.

2) Pisma с. 508—10, Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 55.

3) Pisma с. 510.

4) Ркп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 99 л. 4, 6, 16, 17. В комісії потім взяли, очевидно, далеко не всі з тих визначених.

реччини давали знати, що на св. Юрія вже визначено похід і наказано мобілізацію турецьким військам з балканських країв. Тим часом маґнати визначені на комісію, не дуже радо приймали сю частинну мобілізацію, визначену їм в формі тої комісії. Між иньшим на перешкодї стояла трибунальська сесія, де всі ті пани звичайно мусіли шльнувати своїх нечисленних процесів. Жолкевський не міг добити ся, щоб трибунал відложив справи всіх учасників комісії¹⁾. А козаки зараз на початку весни вибрали ся знову походом на море. Похід не удав ся, бо напала буря, рознесла по морю чайки, багато війська потонуло, де яких занесло на турецькі береги, і там їх побито або забрано в неволю:

А по Чорному морю супротивна хвиля встає,
судна козацькі на три части розбиває:
одну часть взяло — в землю Агарську занесло,
другу часть гірло Дунайське пожерло,
а третя де ся має — в Чорному морю потопає²⁾

Се нещасте авї трошки одначе не ослабило козацької енергії. Літом козаки зібрали ся в новий похід, небувалої сміливости замислу, і з кінцем липня пустили ся просто на полудне через Чорне море. Було їх коло двох тисяч, значить коло сорок чайок. Перепливши море навпростець під Трапезунт, почали пустошити тут побереже, засіяне богатими містами й селами, що жили тут безпечно, не маючи ні звідки страху, „бо ні від кого иньшого досї авї від козаків не було тут тривоги й небезпечности, від коли Турки опанували Малу Азію“³⁾. За провідників, як оповідає турецький сучасний історик Наїма, послужили їм втікачі з Туреччини⁴⁾. „Напали на кріпость Синоп, положену на березї Анатолійськїм і з огляду на його розкішні околицї звісну під назвою „міста коханків“; здобувши тутешній старинний замок, вирізали залогу, пограбували й спустошили доми мусульманські і під кінець спалили ціле місто так, що той прегарний і чудовий осідок оберпув ся в сумну пустиню“, оповідає тойже Наїма. При тім знищили турецький арсенал, попалили все що було там — всякі кораблі, галіони і галери. Шкоду рахували на 40 мільонів⁵⁾. І перше нїж встигли зібрати на них місцеву людність, коза-

1) Жерела VIII ч. 102, 105, Pisma с. 512—3, пор. 225, Ркп. № 99 л. 19.

2) Дума про бурю на Чорному морю й Олексія Поповича — Антонович і Драгоманов I с. 186.

3) Pisma Żółkiewskiego с. 513, Жерела VIII ч. 105 (лист Жолкевського з 26/IX).

4) Collectanea z dziejopisów tureckich przez Sękowskiego, I с. 126.

5) Pisma с. 513.

ки встигли забрати свою здобич на чайки й пустити ся назад. Султан, прочувши таку історію, впав в страшний жаль і гнів, казав був великого візира Насух-башу повісити; насилу жінка, доньки і инше жіноцтво випросило у султана, що йому дарував жите — тільки сильно будзиганом вибив — зараз про те пішла по всьому Царгороду поголооска. Візир оправдав ся, що він уже вислав військо і флоту, аби козаків при повороті знищити,

Ваша Ахмет, що тим часом рушив був на Подніпрове, рішив застукати козацьку флоту при повороті в очаківськiм порті і вислав туди турецькі кораблі з Білгороду. З Царгороду були вислані туди теж кораблі під начальством Алі-баші. Але козаки завчасу дістали про се відомість і розділили ся на дві часті. Одні пішли в обхід: висівши ся на схід від Дніпрового устя, задумали перетягнути свої човни на валках через суходол і обминути засідку; але тут найшли на них Татари, і козаки потратили багато людей і здобичи. Інші пішли перебоєм через Очаківський лиман; теж багато стратили здобичи, бо щоб облекшити чайки, самі своїми руками мусли їй видати в лиман; стратили дещо й людей, але кінець кінцем таки продерли ся на Низ. Туркам в руки попало всього двадцять козаків і їх відіслано до Царгороду, аби було на кім зірвати серце: коли до султана прийшли люде з Трапезунтської околиці з плачем на своє нещасте, видано їм сих козацьких невільників, аби мали на кім помстити ся ¹⁾.

Про вислання свого війська на Україну для приборкання козачини султан упередив короля приятельським листом. Він пригадав польські давніші відповіді в козацькій справі, що козачина не під-

¹⁾ Даю такий образ козацького повороту з під Синопу на підставі досить богатих джерель, які ми тепер маємо для історії сеї експедиції: Наіма в *Collectanea-x* Сенковского, як вище, і сучасні листи й реляції: Ахмета - баші до короля в Жерелах т. VIII ч. 101 (час трохи хибно означений: не перша половина 1614 р., а осінь, кінець вересня або початок жовтня правдоподібно) і до Жолкевского ч. 106, реляції Жолкевского — *Pisma* с. 302—3 і 513 і Жерела ч. 108 і лист там же ч. 105 (писаний ще перед поворотом козаків до дому). Турок Наіма знає про обхідний марш козаків, инші джерела (Жолкевский, Ахмет - баша) говорять тільки про засідку зроблену під Очаковим. Але тим часом як турецькі джерела (особливо Наіма) говорять так, ніби то козаків погромлено зовсім, Жолкевский пише, рік пізніше, коли про се можна було зібрати всесторонні відомости (яко *teraz odkryto*), що з загального числа козаків коло 2000 — було убитих разом з покаліченими коло 200. Пізніше каже він, що 18 козацьких човнів прорвало ся через очаківську засідку, „а инші вискочивши берегом утікали“ (*Pisma* с. 303). Значить поворот їх зовсім не був так плачевний. Той

властна королеви, й він нічого не має против того, щоб Туреччина чи Орда їх винищили; отже султан висилає тепер „трохи війська“ на знищення її, запевняє, що сей похід не має ніякого ворожого характеру супроти Польщі, і просить тільки не пускати в її границі козаків, коли б вони хотіли туди від Турків ховатись¹⁾. Невважаючи на дуже приятельський тон сього листу, а може власне через сей лагідний тон — польське правительство було страшенно занепокоєне сею перспективою турецького походу на Україну. Король поспішив вислати гонця до султана з запевненням, що він уже поручив Жолкевському з іншими найпервішими сенаторами перейти цілу Україну й вичистити її від козаків; що вже кілька козацьких куп погромолено і забрано різних головних провинників до Камінця, щоб там їх в присутности турецького посла покарати (!). З другого боку король виясняв султанови, що та територія, на якій турецьке військо збирається шукати й ловити козаків — польська, отже ся експедиція не може обійти ся без нарушення польських границь, і треба її заперхати²⁾.

Тривога в польських кругах була тим більша, що в оден час з Турками й Татари посунули на Подніпрове, й се виглядало на скомбінований напад, хоч в дійности татарський наїзд стояв не так у звязку з турецьким походом, як викликаний був кримськими усобицями. Сї усобиці тягнули ся довго й відограла чималу ролю в козацьких справах, тому треба їх пояснити³⁾. Привідцями їх були брати Магомет і Шагін, сини Сеадат-герая, бічні члени ханської династії. Вони претендували на ханство, і старали ся добути його то заходами та перекупствами на султанським дворі, то оружною боротьбою против тих свояків, яким діставало ся ханство. Хан Селямет-герай (1608—1610), діставши ся на ханство, хотів їм зробити кінець; брати підняли повстанне в Ордї, але були розбиті й мусіли забрати ся з Криму. По смерти Селямета силували ся дістати у султана ханство, але се їм не удало ся і ханство дістав Джанібек. То-

сам Ахмет-баша каже, що „декотрі з кількома кораблями чи човнами утїкли і в границі польські до Черкас, до Корсуня пішли“ (ч. 101, пор. 106: сї два листи писані більше менше в однім часі). Вертали козаки десь при кінці вересня н. ст.; Жолкевский, пишучи з України 26 вересня, тривожить ся, що про поворот козаків нічого не чувати, „а вже їм давно час“.

1) Жерела УІІІ ч. 100 (лист писаний мабуть під лїто).

2) Жерела ч. 103, в тім же дусї писав канцлер польський до великого візіра турецького *ibid.* 104.

3) Ширше про них у Смірнова Крымское ханство с. 472 і далі.

ді брати, засівши коло Білгорода, зібрали тут розбійничі банди і з ними ходили на сусідні краї. Сі напади дуже докучали хану і він за дозволенням султана вибрався походом на бунтівників і погромив їх під Білгородом. По тім Магомет удав ся до Царгорода, шукати щастя на султанськім дворі; Шагін якийсь час заставав ся ще на Україні і з звісним пограничником Босим, з Браславщини, укладав собі якісь пляни. Хан писав про се до Царгороду, і султан в вище згаданім листі жадав, щоб король зловив бунтівника й видав. Але хан на се не покладав ся й літом 1614 р. вибрав ся на Україну сам; погромив Босого, знайшов Шагіна і побив його невеличку банду. Шагін утік до Добруджі й відти потім пішов в Персію, в службу до шаха, ворога султана. А Україна пережила літо 1614 р. в великій тривозі, з дня на день чекаючи татарського нападу¹⁾.

Королівські представлення не відвернули походу Ахмета-баші. Він пройшов до Білгороду й довідавши ся тут про козацький наїзд на Синоп, як сказано вислав, турецьку флоту з Білгороду в Очаківський лиман, щоб козаків перехопити. Сам же, перейшовши Дністер, потягнув тудиж суходолом. Від султана мав він поручення побудувати замки на козацьких дорогах, щоб загородити їм приступ до турецьких країв. Такий оден замок зачав будувати на устю Богу при лимані, а другий шість миль вище на Богу ж, при устю Чичаклею, де стояв колись городок Балаклея; па долішнім Дніпрі мали бути відновлені колишні замки — в Тегінці, на правім боці, і в Аслангородку — на лівім. Але се було вже в місяці вересні; зачинали ся вже осінні непогоди, дощі, холоди, і розпочинати будову в таку пору серед безлюдних степів було пізно. Турецьке військо скоро занудило ся стояти „на пустім місці“, серед нього почали ся нарікання, непорядки. Баша побачив, що мусить іти чим скорше на зимівку за Дунай.

Коли з Царгороду прийшли листи про прислані султанському правительству від короля запевнення, що козаки будуть приборкані польськими військами, Ахмет-баша рішив з тим вертати. Вислав листи до короля і до Жолкевского, де писав, що від узятих в неволю козаків з синопської експедиції він довідав ся, що всі козацькі походи діють ся з волі самого короля або можнійших пограничних панів (знаємо вже сі козацькі запевнення, що всі свої походи на Турків і Татар вони чинять не инакше як для короля, в службі річипосполитій), і здобич, яку забирають козаки в турецьких землях, вони „дають монастиреви королівському і пограничним панам“. Довідавши ся про се, баша збирав ся вислати турецькі й татарські війська

¹⁾ Реляція Жолкевского Pisna с. 223—4.

в границі Польщі, але султан спинив сей похід, і турецьке військо йде назад. Але польське правительство нехай dokonче зробить з козаками кінець, бо більше вже ніякі оправдання не будуть прийняті, і Польщі по мине руїна і неволя з рук турецьких ¹⁾.

Сі похвалки звучали досить неприємно, але й безь них сама прогулька турецького війська під самі українські волости була дуже грізним симптомом. На Україні бути тої гадки, що тільки запізненне сьогорішнє, та мобілізація коронного війська і комісарських полків на козаків, яку Жолкевській робив можливо демонстративно, відвернули сього року турецький похід на Україну, але на весну треба сподівати ся Турків на ново; з різних боків доходили вісти про военні заміри Турції. Україна пережила дуже трівожні хвилі — „трівога, страх був великий, декотрі хотіли тікати з замків, як би їх не підбодрило розложенне війська і надія скорого ратунку“.

Правительство з огляду на турецьку небезпеку кинуло ся ще з літа як скорше вислати на Україну свою комісію, визначену ще з весни на погамованне української своєволі. Трибунали відложили справи учасників комісії, й на день 10/X н. с. (30/IX с. с.) удало ся зібрати до Житомира бодай де кого з панів-комісарів: приїхав Януш Острозький, Януш Заславський, староста камінецький Каліновський, і Жолкевський; головно постарав ся зібрати значні сили Острозький: показав себе і прислав „значний, правдивий княжий полк“, як рекомендував його Жолкевський. Кінець кінцем не дала комісія того що могла б дати, але все таке значно покріпила коронне військо. З маєтностей кн. Збараських немалим полком зібрала ся їх служба. Шляхта Браславського воеводства рушила в загальний похід під проводом старости в поміч війську. З иньших країв також багато прибувало шляхти, „чуючи небезпеку що висіла над їх головами“ ²⁾. Як ми знаємо, мобілізація робила ся на два фронти: против козачини й против турецького війська заразом; але небезпека від Турків веліла не доводити по можности до конфлікту з козаками. Козаків було оповіщено й вони прислали на тойже час своїх відпоручників. Вони заявили, що близших інструкцій для яких небудь постанов від війська не мають, але військо готове сповнити волю королівську. Комісари дали ім таку ординацію:

Військо козацьке буде по старому звичаю нести пограничну службу, против Татар і Турків, провідуючи вісти про неприятеля і боронячи переправ, за певну платню, а власне річно 10 тис. зо-

¹⁾ Жерела ч. 101 і 105.

²⁾ Рішма с. 516, 530, Жерела ч. 108.

лотих і 700 поставів каразії, що мають їм рік річно присилати ся до Київа.

Старшого матимуть з руки королівської від гетьмана коронного.

Пробуватимуть на своїх звичайних місцях (себто на Низу), на волость не виходитимуть, вибриків і прикростей ніяких не чинитимуть.

Козацькі сімї й ті козаки, що мешкають в маєтностях державних, духовних і приватних, не будуть претендувати на свою особну юрисдикцію — ніколи небувалу і богатьма соймовими законами скасовану (!), а будуть послушні своїм панам або їх намістникам яко власти від Бога даній.

Монастир терехтемирівський зістаєть ся при них, але має служити тільки для спокійного промешкання старим, хорим, скаліченим, до смерти їх. Але зберати чи скликати козаків до купи не можна їм ні там ні в иньшій місці, бо тим самим скасували б те наданне.

Не повинні на сусідні держави без волі короля і річипосполитої нападати, давні трактати держави з ними нарушати, ані людей своєвільних до себе приймати¹⁾.

Вислухавши сю інструкцію, козацькі делегати сказали, що візьмуть її до товариства і обцяють, що за пять тижнів дасть воно на се відповідь. Ординація була того рода, що аби змусити козаків прийняти її серіозно і щиро, треба було б хіба погромити й розперішити їх так як погромлено вісімнадцять літ тому на Солониці. На волость не виходити, в купи не збиратись, на сусідні землі не ходити, панам дідичам у всім бути послушними — сеж було скасованем усіх прав, усього побуту й життя козацького. Але козаки, очевидно, вести до конфлікту не хотіли і ніякого різкого протесту не заявляли, сподіваючи ся, що з того всього так само нічого не вийде, як і з попередніх соймових конституцій, що згадували ся в тім комісарським рішенню. Комісари розложили коронне військо по правому боці Дніпра від Київа до Черкас; Януш Острозький теж лишив своє військо разом з коронним, розложивши його в своїх староствах Білоцерківським і Богуславським. Зроблено се „для більшого постраху, аби козаки, бачучи, що річ серіозно трактуєть ся, були послушнійші комісарським постановам, боячи ся якої небезпеки“²⁾.

По сім комісія розіхала ся. Козаки ж вислали депутатів до короля з листом, на жаль досі нам незвісним в повнім текстї, — але зміст його можна в головнім відгадати: козаки правдоподібно вказу-

1) Текст в Жерелах VIII ч. 107.

2) Жерела VIII ч. 108, Ркп. № 99 л. 35—8.

вали на якісь неможливости сповнити комісарські рішення і просили їх не примушувати до них. Король і сойм одначе потвердили комісарську ухвалу й поручили козакам її тримати ся¹⁾. Сойм одначе формальних рішень не міг постановити ніяких, бо був розірваний, так що його голос у сій справі мав значінне моральне більше. З тою відповідю козацьких делегатів відіслано по закінченню сойму, вже в квітні 1615 р.

Сі пересилки й переговори були єдиним наслідком комісії 1614 р. Козаки, в делікатній формі, через своїх післанців зазначили неможливість подиктованих їм умов. Правительство не вважало можливим загостряти відносини з козачиною з огляду на перспективу війни з Турками й Татарами. Ще з осені приходили вісти, що хан ладить ся до походу на Україну, так само з Царгороду були трівожні вісти. Війна висіла в повітрі; турецькі говорення про те, що їх військо буде згоняти козаків, вважали тільки покривкою для окупації України, і на козаків в Польщі дивили ся як на головне забороло против сих плянів: як би Туркам козаків удало ся знищити, то тоді б безпечно Україну забрали²⁾. На випадок війни з Турками — що здавала ся неминучою — козаки були теж майже одинокою военною силою, якою правительство польське могло распоряджати, бо з конфедерацією війська справа була ще й досі не закінчена, а до дна вичерпаний скарб і брак кредитів (сойм на поч. 1615 р. розійшов ся не ухваливши нічого) не позволяли й думати про організацію якогось нового війська. В распорядженню Жолкевського в 1615 р. було всього 300 жовнірів! Сподівання козаків, що з комісарських ухвал не вийде нічого, вповні оправдали ся, і козаки не вважали на їх зовсім.

Уже під час сойму, на поч. 1615 р. прийшли звістки, що якісь своєвільні козаки з полковниками Челядкою і Коробкою вийшли в границі в. кн. Литовського, збираючи контрїбуції й чинячи всякі насильства. Сойм рішив видати до них універсал, а коли б вони не послухали ся, гетьман мав іти з військом — котрого не було³⁾.

На весну зараз козаки вибрали ся великим походом, на 80 човнах, не більше не меньше як на самі околиці Царгорода. Вийшли на берег під Царгородом між Мізвною і Архіокою, царгородськими пор-

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. I ч. 58.

²⁾ Королівські інструкції й пропозиції — Жерела VIII ч. 110, 116, 117.

³⁾ Рукop. бібл. Пол. F. IV № 99 л. 48.

тами, й спалили їх; султан бувши на ловах сам бачив з свого по-жою дим від того козацького огню. Страшенно розярений, казав він своїй флоті прогнати козаків. Козаки, вважаючи себе безпечними, спокійно грабували околиці, скільки хотіли, потім забрали здобич і пішли назад. Турецька флота догонила їх аж против устя Дунаю. Козаки не побояли ся, кинули ся на турецькі галери, на абордаж, і погромили Турків. Самого адмірала турецького взяли в неволю раненого; давав він за себе 30 тисяч окупу, але умер, не вийшовши на свободу. Інші Турки кинули ся тікати. Козаки забрали кілька галер турецьких і привівши їх під Очаків, на глум спалили на очах очаківської залози¹⁾. Потім великим військом напали на околиці Очакова, зайняли стада, штурмували замок²⁾.

В правительственных кругах польських рішено було вирядити нову комісію на козаків, але потім роздумали ся: король в листі до головного з комісарів, Ян. Острозького, поясняє, що козаків під теперішній час не треба дражити, тому з комісією нема що зачинати: він просив Острозького замість комісії обернути своє військо против московських наїздів на сіверській границі. Правдоподібно, тудиж правительство хотіло обернути й козаків. Натомість прийшли вісти про козацький похід на Царгород. На нараді сенату рішено вислати таки ту комісію на козаків, додавши ще нових комісарів. В трибуналах спинено („лімітовано“) справи комісарів, щоб дати їм спроможу вибрати ся в комісію³⁾. Але вони не вибрали ся, бо прийшла нова гроза, яка змусила їх пильнувати свого життя і добра. Розгніваний козацькою відвагою султан носив ся з плянами пімсти і репресій. Насамперед послав Орду. Під осінь того року (1615) впала вона на Поділе, звідти на Волинь. Гетьман Жолковский не мав з чим рушити против неї. Король росписав універсали до шляхти, але ніхто не рушив ся. Орда пройшла Поділе, „по локіть миючи руки в нашій крові, пустошачи все огнем і огнем, а ніде і на очі не побачивши піднесеної против неї зброї“, як не без дотепу описувала се королівська пропозиція на сойм 1616 р.⁴⁾ А хан вислав по сій прогульці глузливий лист до короля, хвалячи ся, що в сїм поході знищено 200 міст і иньших осад, а кождому Татарини дістало ся по сім, по вісім, по десять невільників, а числа худоби ніхто не

¹⁾ Оповідает се Жолковский в своїй промові — справозданню на соймі 1618 р. — Pisma с. 503. Инакше представляє се візир — ркп. Публ. Бібл. Разн. Q. IV № 8 л. 132 — тут горою Турки.

²⁾ Жерела VIII ч. 115.

³⁾ Рукон. Публ. бібл. Иол. F. IV № 19 л. 50—8. Pisma с. 532—3.

⁴⁾ Жерела VIII ч. 117; Публ. бібл. Пол. F. IV № 99 л. 80—1.

М. Грєшевський, Історія, т. VII.

знає окрім самого Господа Бога. „Воювати держави — то спадщина, переказана нам батьками, а вам до брати ся до воювання? то не ваше діло; хто хоче наїзжати і воювати — так треба воювати“, глумив ся кримський розбійник, представляючи свій наїзд відповідю на той козацький напад на Очаків. „Не знаємо, чи то було за вашою відомістю, чи за радою і справою кн. Януша (Острозького), але знайте, що ми доходили до самого Камінця, і на будуще, щб зможемо за божою помічю, не занехаємо того вчинити, а ви по вдячно приймайте“ ¹⁾.

Король мовчки мусів прийняти сю нечувану наругу над річею-посполитою, її державним значіннем — і культурною місією в українських землях. Мусів мовчки дивити ся на відновленне, заходом нового румелійського намістника, городків на Дніпрі — Аслангородка і Тягинки, вчинене того року ²⁾, і ще вислухувати від турецьких послів жадання, аби прислав поживу для турецького війська, що мало будувати сі замки на козаків, і приготувив для нього будівляні припаси ³⁾. Хоч то добре було, що якісь перешкоди перебили турецький похід на Україну, що був призначений на сей рік. Але в осени знову „як олій на огонь“ — казав Жолкевський на соймі: вибрали ся в Волощину вигоняти Томшу й садити на господарстві молодшого Єремїного сина Олександр українські магнати разом з козаками: кн. Михайло Вишневецький і кн. Самійло Корецький. Польське правительство, недавно перед тим віддавши Томші Хотин, щб його прихилити до себе, і тепер поспішало вислати йому запевнення, що ся експедиція зроблена без волі й відомости короля. Але в кождім разі в рахунок турецьких образ прийшла ще одна нова позиція.

На щасте війна з Персією стримала трохи розмах турецького гніву. Вислано тільки турецьку флоту на козаків під проводом Алї-баші, на початку 1616 р., а кілька місяців пізнійше десятитисячне військо під начальством Іскандер-баші в Волощину, в поміч Томші на наїздників польських. Від польського правительства зажадно виведення своєвольників з Волощини і видачі їх партизанів — волоських бояр ⁴⁾.

Морська експедиція на козаків випала одначе жалісно знову, як і першим разом. Алї-баша поплив до Дніпрового лиману, але козаки не убоїли ся, вийшли на зустріч і вдаривши на турецьку флоту, знищили її до решти. Взяли кільканадцять галер і до сотні чов-

¹⁾ Жерела VIII ч. 115. ²⁾ Пясецкий с. 365.

³⁾ Жерела ч. 118. ⁴⁾ Жерела VIII ч. 168, Пізма с. 504.

вів. Алі-баша ледво утік сам¹⁾. Потім козаки обернули ся на кримське побереже, повоевали його, здобули і спалили Кафу, забравши й пущивши на свободу масу невільника. Се було голосне діло, прославлене в похвальних нагробних віршах Петру Сагайдачному — завдяки їм знаємо і се, хто був гетьманом козацьким в сім часі (про особи гетьманів не маємо певних звісток від самого 1610 р.):

За свого гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу,
ажъ и самъ цесарь турскій былъ въ великомъ страху,
бо му чотырнадцатъ тысячъ тамъ люду збилъ;
каторги едины палилъ, другіи потопилъ;
много тогда зъ неволѣ христіанъ свободилъ,
за што го Богъ зъ воинствомъ его благословилъ²⁾.

В Царгороді настало страшенне замішанне. Позбирали козаків, які були в неволі, покликали їх перед военну раду й питали ся, якими б способами можна на будуще тому запобігти і виперти козаків з їх осель. Не знати, що там мали говорити ті експерти-невільники, але казали, що на раді потім уложено страшні пляни (сповнені багато десятків літ пізнійше, і то по части тільки, тай дуже ефемерно): рішено осадити Турками Волоську землю, взяти Камінець і дальші землі на схід по Київ, поставити турецькі залоги на Дніпрі. До польського правительства вислано жаданне, щоб відступило Туреччині пограничні замки Подніпровя: Черкаси, Канів, Білу Церкву³⁾.

¹⁾ Оповідас Жолкевский в тій же промові на соймі 1618 р. Рісма с. 304.

²⁾ Вірш на жалосний погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости Запорозкого, зложоний презъ инокa Касіана Саковича, Київ, 1622, с. 19. При сїм поданий образок того нападу на Кафу і при нїм дата: „Кафу воевалъ року 1616. Але в одинокім звіснїм примірнику сих Віршів цифра і була наведена чорнилом, і се дало привід Максимовичу вважати цифру за дописану, а дату за сфальшовану, намість 1606 (див. Собраніе сочиненій І с. 359, на підставі рукописної замітки його). На сїй підставі й Антонович, що ранійше приймав дату 1616 р. (Истор. пѣсни І с. 203), змінив її на р. 1606. Але при близшім розгляді виявило ся, що цифра і не приписана, а наведена на невизраім друкованім — се і я сам нагоду провїрити на власні очі. І з сею датою вповні згоджують ся иньші звістки — Жолкевского, як вище. Але Голубев передруговуючи Вірш при своїй праці Исторія кїевской духовной академіи, дод. 5, подав дату 1606 р. і се мабуть було причиною, що сю дату підтримують і досі — напр. Каманинъ Очеркъ гетманства Сагайдачного с. 6.

³⁾ Рісма с. 305, Жерела VIII ч. 119.

Певне вдовolenне натомість дав турецькому правительству похід Іскандер-баші на Волощину. Він без труду погромив наїздників (Вишневецький умер від хвороби, Корецький полишений був польськими вояками, бо не заплачено їм грошей, а Жолкевський, як кажуть, з свого боку наставляв на них, щоб кинули Корецького, аби не компромітувати Польщу перед Портою). Корецького з иньшими шляхтичами взято в неволю й відіслано до Царгороду; Томшу посаджено наново на господарстві. В Польщі зі страхом чекали з Волощини турецького походу на Поділе. Жолкевський постарався знову демонструвати свою оружну готовість на волоським пограниччю — кинув сюди з своїми невеликими силами, мобілізував місцеву шляхту і магнатів, і як думали, тим заімпонував справді й стримав турецький похід з Молдави на Поділе¹). Татар, висланих на Покуте, удалося також погромити. В результаті кампанія польсько-турецька закінчилася переговорами під Хотиним, з захованням „гідности річипосполитої“²).

Козаки одначе понсували слідом се ледве склеене помирнене. В осени тогож (1616) року вони вибрали ся новим походом за море, на малоазійське побереже, і сим разом похід їм удав ся ще ефектовнійше ніж попереднім, хоч всього було їх не більше в поході як 2000. Вони вибрали ся під Самсун, але вітри занесли їх чайки до Мінер. Вони вийшли на берег і берегом пройшли до Трапезунту, здобули його й пограбили. Ударила на них турецька фльота під проводом Цікалі-баші, генуезького адмірала, зложена з 6 великих галер і багатьох менших кораблів, але козаки погромили його й потопили три галери. По сїм погромі довідали ся, що султан вислав під Очаків фльоту під начальством Ібрагім-баші, щоб заступити їм дорогу. Тоді вони ударили на Босфор, нарobili тут спустошень, а потім, обминаючи Очаків, пройшли в Азовське море і відти — мабуть через ріку Молочну і Конку — пройшли собі човнами на Дніпро й подали ся на Україну. Ібрагім же баша, щоб вийти з такої дурної ситуації, пройшов Дніпром на пусту Січ. Була то десь пізня осінь уже; козаки, які не пішли на море, вийшли „на волость“. Стояла тільки маленька залога, кілька сот козаків; вона уступила ся перед турецьким військом, і баша міг потріумфувати над порожнім гніздом ненависного ворога. Взяв кілька малих козацьких гармат

¹) Pisma s. 304, Жерела VIII с. 168—9, 189.

²) Pisma с. 304. Жукович хибно зрозумів, що тут мова про комісію козацьку (с. 47): се те саме, що в королівській пропозиції 1618 р. названо: przyszło y do jakiegokolwiek z Turczynem zastanowienia rokoіu (Жерела с. 189), пор. оповідання Пясецкого с. 357.

і кільканадцять човнів і з семи трофеями фіктивного триумфу подав ся до Царгороду — потішити еултана сею „мальованою“ побідєю ¹⁾).

Ся казкова авантура козацька набере ще особливої піканції, коли завважимо, що вона правдоподібно відбула ся як раз, коли правительство польське вело переговори з козацькою старшиною про погамованне українського своєвільства. Король листом з 17/IX н. с. поручав Жолкевському, упоравши ся з Турками, разом з иньшими комісарами розпочати знову заходи, „або українське своєвільство, що нас сварить з поганами, було поскромене і приведене до якогось порядку і послушности“. Сим разом король одначе й сам уже не мав ніяких ілюзій і додає: „коли й сим разом не удасть ся досягнути нічого позитивного, то принаймні піде той слух між поганство, що старань нам не бракує“ ²⁾. Було отже се більше демонстрацією про око, *ut aliquid fecisse videatur*. Крім турецьких справ міг бути й иньший мотив. Сойм 1616 р. дав нарешті дозвіл на відновлення московського експерименту: позволив кор. Володиславу організувати експедицію в Московщину, щоб доходити своїх прав на московську корону. Уставляючи порядок козацької служби, треба було заручити ся їх участю в московській експедиції. Але з сього нічого не вийшло.

Жолкевский, покінчивши переговори з Іскандер-башею, пройшов під Паволоч, де стояло якеє козацьке військо, і тут знову поновили ся переговори: дано знову інструкцію козакам що до порядку і служби і поручено не чинити ніяких зачіпок з Турками ³⁾. Козаки, очевидно, обіцяли дати на се відповідь. Правительство сим разом, видно, само не надавало сим переговорам ніякого значіння. Рішено було вислати нову комісію, з більш імпозантним воєнним аргументом, на день 1 марта 1617 р. до Київа і про се оповіщено з кінцем року козаків і всі українські уряди й міста: щоб козаки ніяких приготовань до нового морського походу на весну не чинили, ніяких зачіпок з Турками не допускали, і щоб до них з міст і місточок з України не пускали ніяких припасів і запасів до такої експедиції ⁴⁾).

Очевидно, до правительственных кругів дійшли чутки, що на весну ладить ся новий похід на море. І він дійсно справдив ся, а королівські універсали не зробили на козацькі пляни ніякого впли-

1) Промова Жолкевского Різма с. 305, Пясецкий с. 356.

2) Різма с. 537.

3) Оповідает про се Пясецкий, дуже коротенько — с. 537—8.

4) Архивъ Ю. Э. Р. III. I ч. 39.

ву. Замість ставити ся до Київа, на комісію, козаки лагодили ся до походу на море, і пішли коло середопостя ¹⁾. Подробиць не знаємо. Ще перед тим заявила ся на Україні Орда, під проводом калги, і впала на Волинь. Виступити против неї не було з чим. Жолкевський мав тільки 700 вояків. Козацьке військо попробувало заступити Орді дорогу, але сили його були слабі й не могли устояти ²⁾. Слідом прийшла вість, що на Україну суне турецьке військо, під проводом Алїмазор—баші — нищити козацькі осади й замки; воевода семигородський, господар молдавський і мунтянський мали прислати помічні полки. По відомостям, зібраним Жолкевським, було турецького війська 30 тис., 12 тис. семигородського, коло тогож числа волоцького і більше 20 тис. Татар. Замість комісії на козаків треба було думати про мобілізацію на Турків. Королевич Володислав дістав наказ обернути на полудневі границі зібране ним військо; місцеву шляхту звїзвали в похід; українські магнати прислали хто що мав. Але козаки ухилили ся; мотивів не знаємо — може невдоволені були тим як трактовано їх на тих комісарських зїздах і хотїли змусити правительство до инакших відносин. „Хоч було до них писанне і наказ вашої кор. мил. і королевича й. м., і я їм то багато разів пригадував, щоб схотїли прислати поміч війську вашої кор. мил., коли самі того пива наварили, — але вони не схотїли того зробити, й не зробили, тільки там на Україні грабують і людей мучать своїми вимаганнями, — ще й удають, ніби я їм то казав“, з великим роздражненнем скаржив ся на них Жолкевський ³⁾. Королевичу Жолкевський писав, що козаки пустили поголоску, ніби Жолкевський стягнув королевича на Україну на згубу козаків: аби на них ударити й нищити, й для того не хочуть їти — жадають від Жолкевського закладнів Жолкевський писав до підвоеводи київського, щоб він зібрав київських міщан; обовязаних до військової служби, і ріжних охочих людей та виступивши на татарський шлях під Ягнятин, там злучив ся з козаками ⁴⁾. Але сей маневр і посередництво підвоеводи ні до чого не привело, очевидно, і козаків таки не удало ся притягнути до участі в кампанії.

Все таки й без козаків Жолкевському удало ся стягнути досить значні сили й осягнути ще раз свою мету: демонстрацією военных сил Польщі стримати турецьке військо від переходу польської границі. Ставши над Дністром, против турецького табору, він змусив Іскандер-башу спинити ся й розпочати переговори. Жолкевському на-

1) Pisma с. 306. 2) Ibid. с. 247, 251, 305.

3) Pisma с. 276, пор. с. 284. 4) Жерела VIII с. 183.

віть докоряли, що він, маючи такі значні сили, не дав сам битви Туркам; але се було забагато, і Жолкевський зовсім справедливо вказував, що се було б занадто великим ризком, бо на випадок програної битви він віддав би в руки турецького війська річпосполиту зовсім безборонну. Тому всі заходи Турків спровокувати його до походу лишилися без успіху; Жолкевський не вважав можливим відділити щось з свого війська, бо зараз би ослабив свою позицію против турецьких сил. Коли Татари, невдоволені тим, що в трактаті Польща не прийняла на себе обов'язку виплатити їм харач за попередні роки (коли вони рік рідно грабили Україну), під носом Жолкевського пустилися грабити Галичину, він стоїчно дивився на дими татарських пожеж і стояв над Дністром напротив турецького війська, не сміючи ратувати земляків і добиваючи їх лише одного: щоб Іскандер-баша пішов назад. Се йому удалося. По довгім стоянню розпочато переговори й уложено трактат, затверджений 23/IX під Яругою. Першим пунктом його було: „Розбійники козаки¹⁾ не мають виходити з Дніпра на море, в краях цісарських (султанських) ніяких шкод не мають чинити, взагалі якимсь способом вони мають бути знищені, аби більше ані від нас (Поляків) ані від козаків не було ніяких шкод, так щоб цісарській флоті більше не треба було виходити на Чорне море, і ми обіцяємо і обов'язуємося козаків і їх край приборкати й покарати“. Крім того Польща обіцяла не мішати ся в справи семигородські, молдавські, мунтянські, не підтримувати там ворожих Туреччині рухів; Татарам мав платити ся харач, а вони за те не мали нападати на землі Польщі. Іскандер-баша, якому не давали спати торішні лаври Ібрагим-паші, „що перевернув Запороже“, жадав знищення пограничних замків: Білої Церкви, Канева, Корсуня, Черкас, Чигирин, але на се дано рішучу відмову, і він мусів вдоволити ся тим, що спалив Рашків і добив ся знищення Бершади — гнізд звісного пограничника Босого, що не давав спокою Туркам і Волохам. І з тим забрав ся назад²⁾.

Позбувши ся Турків, Жолкевський з тими силами, які мав в руках, хотів заразом розправити ся і з козачиною. Вважав се dokonче

¹⁾ Lotrostwo kozackie.

²⁾ Реляції Жолкевського, кореспонденція з Іскандер-башею і трактат — Pisma s. 248—284, 422—447; справозданне про переговори з Іскандер-башею марляментера Петра Ожги, старости теребовельського пореказане у Куліша II с. 226 і далі. Записка турецького історика Наіми про сей похід в Collectanea-x Сенковського I с. 128—9, також Пясецкого Chronica с. 359, 361.

потрібним не тільки з огляду на Турків, що за перший козацький напад заповідали розірванню згоди, і Жолкевський не брав сього за пусті слова, — але і з становища самої річипосполитої. Як я вже сказав, був він в високій мірі роздражнений непослушністю козаків — що вони — *to chłopstwo zbestwione*, як він їх називав — відмовили помочи і служби в такий рішучий час, самі стягнувши турецьку небезпеку на державу, і взагалі вийшли з послухности — не хочуть служити державі, а тільки під покривкою служби нищать волюсть своїми поборами: замість іти в поміч, як їх накликав король і королевич, вони „під претекстом що йдуть до нас, Україну пемилосердно обдерли, облупили (збираючи немов би припаси на війну), а потім назад пішли на Дніпро“ ¹⁾. Потім Жолкевський вислав до них свого післанця, повідомляючи, що з Турками вже прийшло до угоди — аби вони не пустошили України, а йшли на Дніпро, а до нього прислали б кількох поважних осіб, „аби з ними порозуміти ся про волю королівську“. Але й сього післанця козаки відправили „досить легковажно“ — сказали, що до Жолкевського не підуть: „коли того треба кому, то нехай до нас прийде або пришле“. Очевидно, пусті комісарські переговори попередніх років, ставлячи козачиці неможливі жадання, домагаючи ся від неї обіцянок сповнювання сих жадань, а нічого не роблячи, щоб добити ся того сповнювання на ділі, і роздражнили козачину і відобрали у неї всяке поважання до сих комісарських церемоній і до „маєстату річипосполитої“.

Але коли б на чолі козачини стояли ті самі „статочні люде“, що держали ся принципу „дурить, коли хочуть, аби їх дурили“ (*stupidus vult decipi, ergo decipiatur*, як формулує се клерикально-католицький афоризм) і приймали всі попередні інструкції комісией, пускаючи їх на довгий дріт проволоки, вони певно б і тепер не відмовили Жолкевському в його досить невинним жаданню „розмовити ся“ з козацькими делегатами „про волю й. кор. милости“. Але в сім році мусіло вийти якесь замішання в козацькій політиці. Загальний провід на хвилю вийшов з рук зручного керманича козацької політики, гетьмана Сагайдачного і опинив ся в руках репрезентанта козацького радикалізму, вроді пізнішого Бородавки. Був ним Дмитро Богданович Барабаш, батько звісного „угодовця“ часів Хмельницького, звісний нам на гетьманським уряді з одного універсалу 7 марта 1617 р. ²⁾. Тою переменою треба пояснити, що козаки так нетактовно

¹⁾ Piśma с. 215.

²⁾ Універсал сей звісний з пізнішої копії, кінця XVII в., і виданий з неї в Київ. Старині 1883 кн. V с. 145. В стилізації його де-

відмовили помочи на Турків, і так різко відповіли на запросини Жолкевського до переговорів.

Розніваний і заклопотаний, Жолевский рішив дати козакам почувти на собі його силу. Він задумував захопити їх несподівано воєнним походом: „пустити поголоску, що військо йде до королевича й. м. і рушити з військом в кївські краї, бо війську таки найблизша дорога на Київ або близько поуз Київ“, і як би козаки не прийняли вимог комісії — ударити нагло на козачину. Для того ще перед кінцем переговорів з Іскандер-башею просив він короля прислати поручення комісарам і „суворі мандати до тих самих лотрів і до українських міст, особливо подніпрянських: аби ніхто не смів посилати на Низ живности і припасів під страхом найтяжших кар — смерти, конфіскації майна; бо як тепер нічого не буде зроблено, то потім наново зберати військо і вести його через цілу державу — було б то і довго і трудно, а тим часом сї лотри і нашу умову з Турками розібють і будучи в такій масі бо зна як багато злого зможуть зробити“¹⁾.

Такоїж гадки про потребу приборкання козачини був і король. Тим більше, що з огляду на московську війну важно було запевнити собі козацьку службу і послухність; ні король ні Жолкевский не могли бути так наївні, аби думати, що без козаків можна буде обійти ся в тій війні, особливо при тих скромних кредитах, які були уділені соймом на сю війну. Універсал на комісію з козаками був виданий королем ще в липні; прихід турецького війська не дав тій комісії дійти кінця, та й з визначених до того панів майже ніхто до тої комісії не брав ся; тому видано новий універсал 15/ІХ н. с. і сї королівські поручення комісарам і мандати до козаків прийшли саме на час, зараз потім як Іскандер-баша ладив ся до дому, і Жолкевский став збирати ся до походу на козаків, хоч здорове його вимагало спочинку по довгій кампанії. „Скільки сил стане, буду старати ся приборкати своєволю, бо навіть як би не треба було оглядати ся на Турка, вона й сама по собі страшна річипосполитій“, писав він королю. „Назбирало ся того гультайства так, що трудно дістати хлопа-наемника: все що живе йде до тої наволочи на своєвільство. Правда не такі-то й сили у мене, але прийдець ся рискнути, як би не обернула ся фортуна річипосполитою“. Не покладаючи ся на свої сили, не дуже значні, Жол-

які річі здають ся мнів підозрілими, вони може бути й поправлені. Але думаю, що через се нема причин вважати непевним імя гетьмана і дату документа — вони мабуть походять з автентичного прототипу.

¹⁾ Різма с. 276 (лист з Яруги, 16/ІХ).

кевський задумував „більше доходити розумом ніж силою“, інакше сказати інтригою і хитрістю, як і під час кампанії 1596 р. „Я вже кинув між них деякі насіння незгоди: старші не в згоді з черню, бо старші радо б інакший завели порядок, а в такому замішанню порядку не може бути, бо заглушають людським криком і гуком“¹⁾. Може бути, Жолкевський знаючи про внутрішню боротьбу між партією „старших“, на чолі якої стояв очевидно Сагайдачний, і „своєвільців“ Барабаша, вийшов в потайні переговори з „старшими“ і рахував, що воли його підтримають в дальших переговорах. І справді, як побачимо ще, під час переговорів, в зв'язку з оружною демонстрацією Жолкевського, змінилася ситуація в козачині, й наверх вийшов знову Сагайдачний з старшими та дав привід до порозуміння з правительством — то значить дав ще раз згоду на польські вимоги, аби оминути конфлікт, так само як давав уже кілька разів і так само не надаючи тому всьому значіння сим разом як і попередніми.

В останніх днях вересня н. ст. Жолкевський, скінчивши справу з Турками, попасав кілька день в своїй державі в Бару, (Барське староство належало до нього), і звідси вислав листи до козаків, наказуючи їм прислати своїх делегатів для переговорів до Паволочи, як торік, а кілька день пізніше рушив туди сам, чотирма полками. Але замість делегації на зустріч їм рушило ціле козацьке військо; „старші“ стримували козаків, але ті таки йшли і відгрожували ся на Жолкевського. Та Жолкевський мав досить значні сили і не хотів дати себе стероризувати. Крім властивого війська прийшли значні полки комісарів: кн. Януша Острозького, кн. Збаражського, воеводи руського і старости чигиринського Даниловича (сей прийшов особисто). Покладав ся Жолкевський на київську шляхту, що тоді саме була скликана „на оказ“ (okazowanie, воєнна контроля), власне сюди — між Паволоч і Триліси, може власне з огляду на козаків. Покладаючи ся не так може на сі сили, як на психологічний вплив свого походу, Жолкевський в середині жовтня н. с. рушив з своїм війском з під Паволочи під Білу Церкву, на стрічу козацькому війську, а заразом, як каже, написав до них „дуже гладкий і людяний лист“, хочаби їх привести до слухних способів слухними намовами“²⁾. Але в відповідь на се козаки „написали лист гордий і надутий, вважаючи за кривду собі, що (Жолкевський) пішов з Паволочи під Білу Церкву, і даючи знати,

¹⁾ Pisma с. 285.

²⁾ Універсал Жолкевського до київської шляхти з Білої Церкви, 23/X н. с. — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 16.

що поступають до його¹⁾ Се була погроза війною, і Жолкевский уважав неможливим від неї ухилити ся. З під Білої Церкви він рушив у низ Росею, тим часом як козацьке військо ішло над Рось з полудня, чи може вже й було над нею. Ся рішучість Жолкевского, за котрим потягнула також і київська шляхта з під Паволочи, зробила певне вражінне. З другого боку мусіли вплинути також намови „старших“, партії Сагайдачного, що мусів вияснити некористні перспективи такого гострого конфлікту з правительством і вигоди політики угодової, опортуністичної. Його партія і політика компромісу взяла гору. До польського табору, що стояв на ур. Суха Ольшанка (недалеко теперішньої Таращі) прибули делегати козацькі з табору козацького, що стояв також на Роси, в місці ближше незвісним, і завязали переговори. „Козаки, особливо старші, заявили, що вони не хочуть воювати з гетьманом коронним, тоді й иньшим серце упало, і розпочали переговори“²⁾, лаконічно оповідає в своїм соймовім справоздапню Жолкевский. На жаль не поясняє, на скільки в сій зміні відбили ся ті *semina discordiarum*, які він старав ся серед козачини посіяти. Гетьманська булава опинила ся наново в руках Сагайдачного і він повів справу методом попередніх комісій.

Проект ухвали комісари виладили ще перед походом під Білу Церкву в Житомирі, на зїзді київської шляхти. З довгої низки визначених до комісії панів особисто ставили ся тільки Данилович, Станислав Конецпольский (будучий гетьман) та свояк гетьмана Ян Жолкевский. З гетьманом разом вони зладили на підставі комісарської постанови 1614 р. нову декларацію, в тім же дусі, але ще більше загострену. Число „запорозьких козаків“ зводило ся на одну тисячу, всі иньші мали стратити зараз титул козаків і всякі претенсії до своєї козацької юрисдикції; на всіх непослушних і своєвільників ухвалено кари смерти; заборонено пускати на Низ всякий припас без відомости воеводи київського і старости черкаського³⁾. Потім, коли в польський табір на Старій Ольшанці (як оповідає декларація комісарів) явили ся перед комісарів козацькі делегати й заявили, що не мають заміру противити ся волі короля й готові умовити ся з комісарами що до дальших порядків, з польської сторони були делеговані парламентарі, які виїхали для переговорів в козацький табір і предложили козакам проект, вироблений в Жи-

1) Napisali do mnie list hardy i nadęty, biorac sobie za krzywde, zem się z Pawołoczy rnszył ku Białey Cerkwie, a daiaę mi znac, że ku mnie pomykaia.

2) Pisma c. 285, 288, 311.

3) Pisma c. 313—5.

томирі. Він був одначе настільки неможливий і нереальний, що комісари не вважали можливим ва пім наставати: обмежити козацьке військо тисячею людей було таким абсурдом, що сами комісари мусіли се признати: для оборони погранича, порученої козакам, „треба більшої купи людей“. Иньші справи — що до розміру річної плати козацькому війську і потвердження за козаками їх вільностей, „старинним козакам стародавно наданих попередніми королями“, козаки відложили до найблизшого сойму: козаки мали вислати на сойм своїх делегатів до короля, і комісари з свого боку обіцяли підтримати сі козацькі прошення. І так прийнято постанову, в формі двох декларацій (комісарської й козацької), в дечім між собою відмінних.

Число козацького війська не означало ся, але військо мало виключити зпоміж себе ріжну збиранину, яка поналазила в останніх літах до козацтва: „ремісників, купців, шинкарів, вїйтів, бурмистрів, кафанників, балакезів, різників, кравців і иньших неприкаянних від себе відогнати і виключити з реєстрів („виписати“), а також і тих всіх новоприбуввших міщан, які в двох останніх роках, виломавши ся з урядової юрисдикції, пристали до нашого війська — аби вже більше козаками не називали ся, і на будуще без волі короля й. м. і п. гетьмана коронного таких до війська приймати не будемо“¹⁾. Плата лишала ся в тім розмірі, який ухвалила комісія 1614 р., але козаки, як сказано, полишили сю справу до порішення соймови. При виплаті сеї платні комісари проектували перевести „виписку виключених і зложити реєстр війська, аби тільки певне число зоставало ся“; але козацька декларація проминула се мовчки.

Другій пункт з тих, що звернув на себе увагу при переговорах — се справа „старшого“. Житомирський проект, як і ухвала 1614 р., говорив просто тільки, що старший їх має бути „з королівської руки“²⁾. Козаки хотіли виразного зазначення, що сей старший має бути не іменованій правительством, а вибраний військом і тільки затверджений урядом. Особливо виразно се зазначено в декларації козацькій, тим часом як декларація комісарська не висловляеть ся так докладно, може бути що й навмисно, так що в її стилізації можна розуміти старшого іменованого, а не вибраного³⁾.

¹⁾ В декларації комісарській говорило ся про новорибуввших в останніх трох роках, в декларації — тільки двох, і при тім докладніше означено, що се міщане; се мабуть також обмежало і зменьшувало число тих, що мали бути виключені з війська.

²⁾ Z ramienia jego kr. mci.

³⁾ В декларації козацькій: a starszego z ramienia jego krol. mci, pana naszego mciwego i pana hetmana koronnego teraz i na potym be-

Інші справи полишено, як в давнійших постановах: козаки будуть пробувати на своїх звичайних місцях, не виходячи на волость; не будуть зачіпати ся з сусідніми державами, і т. д.¹⁾

Козацьку декларацію підписали як старшини козацькі: Петро Кунашевич на той час війська й. к. м. запорозького гетьман рублюю своєю, Богдан Балака, Харлик Свиридович, Іван Мацаевич асавул війська й. к. м. запорозького, Лаврентий Пашковський писар військв й. к. м. запорозького, Станіслав Костжевський, Ян Міровський. Деклярація писана по польськи — але ми маємо її тільки в копії.

Сойм, на котрий мала вислати своїх делегатів козачина для порішення тих ріжних питань, мав зібрати ся під весну 1618 р. Таким чином кілька місяців мали потягнути ся відносини *statu quo*. Але сим соймом безпечно козаки не мали причини журити ся, як і постановами комісії, з огляду на обставини, в яких сі постанови укладали ся. Тоді як вели ся переговори над Росю, королевич Володислав ішов з невеличким військом під Смоленськ, щоб своєю появою підогрїти кандидатуру свою на московський трон, поки надтягнуть сильніші війська. Конфедерація незапаченого війська затримала його на зиму в Вязмі, і супроти браку засобів і слабких надій на соймові кредити роблять ся всякі заходи коло того, щоб притягнути до участі в московській кампанії в можливо більших розмірах козацьке військо, як одну силу, яка могла бути зараз, моментально змобілізована, щоб витягнути кампанію і королевича з того багна, в яким так сумно він застряг²⁾. Сим також, між иньшим поясняеть ся та вирозумілість, яку показав до козацьких грїмас, їх „річей і фантазій“ ста-

dącego, któryby z wojska naszego godny i do tego sposobny przez nas samych [a od] nikogo inszego obrany, a przez jegomeci pana hetmana koronnego potwierdzony byl (слова в ломаних скобках додав я по контексту — в друкованім тексті їх бракує). В декларації комісарській: deklarawoli (козаки), że starszego z ramienia jego król. mci pana naszego i od hetmana koronnego danego, jako niegdy bywał Oryszowski i insi, radzi przy sobie mieć chcą, któryby z wojska ich sposobny być miał obrany. Стилїзація козацької декларації звучить як свідомо поправка неясного тексту комісарської декларації.

¹⁾ Pisma Żółkiewskiego: с. 311—5 житомирський проєкт, с. 515—8 декларація комісарів з датою 28/X; с. 318—322 декларація козацька, з датою 30/X. Деклярація комісарів також в Архиві Ю. З. Р. III. I ч. 41.

²⁾ Бракувало не тільки грошей, але і матеріалу на військо, як пише Жолкевський: Але у о люди служебных не так іасно, lubo by to у pieniąдзє были: wygynęło ich niemało przez te wołoskie niepotrzebne woyny, potracili konie у rystunki; patricii zas opuścili służbę oyczyzny; ubodzy choćby chcieli, sposobu у dostatku nie mają.

рий їх ворог Жолкевский, відповідаючи „гладко і людяно“ на їх „горді й надуті листи“ й усякими способами пильнуючи обійти конфлікт. Так само обережно ставився супроти козаків і сойм. Не хотючи уступити ні в чім серйознім, „искупував время“. Не маємо звісток, чи посилали козаки своїх делегатів у тих справах, які відложили до рішення сойму, чи сойм мав перед собою тільки акти комісії, предложені Жолкевским. Але се властиво не зміняє річи. Не хотіли зразити козаків, з якими саме тоді велися переговори про похід у Московщину, а з другого боку — не хотіли зробити скільки небуть серйозних уступок козацїні; тому пущено справу в нову проволоку. Соймова ухвала „про низових козаків“, повторивши стереотипові жалї на „козацьку своєволю“ і шкоди, які терпить від них українська шляхта і польська політика загранична, рішила, що для доведення козацької справи до кінця має бути вислана нова комісія, і вона разом з гетьманом має порішити все — ті спірні питання, які з попередньої комісії пішли до сойму¹⁾. Був се очевидний викрут, бо справа була вияснена осінніми переговорами аж занадто добре, і сойм найліпше міг оцінити, як далеко можна було піти в уступках козацьким бажанням. Але в даній момент він не вважав можливим висловити своїх гадок відкрито, по попередній науці, яку дали козаки своєю абстїненцією під час останньої турецької кампанїї. Правительству ж, королю і його повірникам доконче хотїло ся притягнути козачину до московської війни. Сойм, дуже неприхильний московським плянам короля, дав рік часу на погадження відносин з Москвою і майже ніяких коштів до провадження війни (тільки один звичайний побор). Отже треба було хапати ся, щоб поспробувати ще вирвати у фортуни щось, і вся надїя була на козачину.

Кінчила ся постанова погрозами на козаків, як би вони знову ходили на море або иньшим способом зачіпали ся з сусїдніми державами. Але крім погроз ухвалив сим разом сойм і дещо більш реальне: постановлено добити ся від козаків, щоб попалили свої човни, в яких вони ходили на море, а за се виплатити їм відшкодування 6000 золотих²⁾. Гроші сї навіть були виплачені коронним підскарбієм. Чи дійшли до рук козаків, се не знаю — може. Але призначена козакам річна платня — дарма що така убога — і сим разом виплачена не була, і сим одним козаки могли вважати себе морально розв'язаними з усіх обов'язків і обмежень вложених на них останньою комісією — так само як і попередніми.

¹⁾ Volum legum. II с. с. 157.

²⁾ Pisma с. 314.

Постанови комісій з останніх літ, соймові дебати і конституції виявляли зовсім виразно задушевні бажання польського правительства і шляхетських кругів що до козачини. Звести козачину до невеличкої пограничної сторожі, в числі одної тисячі — як проектувала комісія 1617 року, віддати її в повне і абсолютне розпорядження польської воєнної адміністрації, зігнати з „волости“, позбавити власної юрисдикції, обчистити з усіх прикмет соціального фактора, суспільної опозиції — яким власне завдячала вона свою стихійну силу і свій незвичайний зріст останніх літ — така була ся задушевна думка польських кругів. Проект комісарських постанов 1617 р. (житомирський) і пізніші дебати соймові показували її зовсім виразно¹⁾; тільки досі річпосполита, зайнята ріжними війнами, не маючи свобідного війська на приборканне козачини, навпаки — ще потребуючи козацького війська для помочи, не могла своїх бажань здійснити на практиці, перевести в жите своїх ухвал і комісарських постанов. Але було се, очевидно, тільки питанням часу та поправи політичних обставин. І провідники козачини мусіли се розуміти зовсім ясно.

І супроти того вставало тяжке питання — якої тактики держати ся козачині супроти правительства, взагалі супроти польської держави?

Чи старати ся присипляти його увагу, не підіймаючи ніяких принципіальних справ, запевняючи в готовості козачини прийняти всякі його жадання, представляючи всякі конфлікти й суперечности інтересів як хвиливі малозначні непорозуміння, а разом дбати про те, щоб приподобати ся йому ріжними прислугами в його державних потребах та можливо прихилити до себе? Чи ставити справу кожного разу гостро, торгувати ся за кожду свою прислугу і жадати формальних уступок для козацьких претенсій і дезідерат — формулювати їх ясно і отверто, хоч би і не в усім їх обсягу, не всі на раз, а ступінь за ступінем здобувати для них формальне признание правительства?

Перше було лекше: не загострювати, не задирати ся, покладаючи ся на те, що „якось то буде“: що фактичні обставини: брак

¹⁾ З сойму 1618 р. маємо промову литовського підканцлера (Жерела ч. 130), де приймаєть ся як факт довершений з *kozaki postanowienia*, уложени комісією, które у trzymac у do skutku przywieśc omnino potrzeba: dawac im pewny iurgielt, podawac nad nimi starszego przysięgłego wodza, pewny місє ich numerum dla strazy na Dnieprze, czolny im po-brac у popalic, ktoremi na Czarne morze wyiezdzaia, panom starostom ukraiunym przykazac, aby ich w karze przystoiney mieli, zywnosci nie dodawali, kupic się nie dopuszczali у wszelkim sposobem sweywoli ich zabiegali.

воєнних сил, і потреба в війську козацьким, загальна дезорганізація і брак езекутиви не дадуть можности польському урядови допильнувати на ділі своїх домагань, і козаки не маніфестуючи своїх претенсій, годячи ся на все, фактично зістануть ся далі хозяевами України, як зіставали ся вже стільки часу, не вважаючи на всі конституції й комісії, вислані на них. Правда, се був непевний рахунок, бо перше поліпшення в загальних політичних обставинах могло дати польському правительству спромогу збити козачину з позицій — бодай на якийсь час, і не можна було сумнівати ся, що правительсто і шляхта не занехають такої нагоди. Ніякі присиплювання уваги, ніякі заяви льояльности, ніякі придобування і заслуги не могли забезпечити від того козачину, як тільки вона стала виразом соціальної опозиції шляхетсько-польському режимови.

Се був ворог не примирений, смертельний, і польсько-шляхетські круги не могли панувати спокійно, поки він жив — поки козачину не обціпано з тих її соціальних аспірацій і не зведено до ролі простого воєнного корпусу пограничної сторожі. Козачина з усіма своїми здобутками, фактичними володіннями і т. д. все жила на вулкані.

Але дорога формальних здобутків, забезпечення своїх жадань і претенсій конституційними, законодатними гарантіями була не тільки далеко тяжша, але також не мала перед собою значнійших виглядів. З того часу як козачина набрала соціальної закраски і стала репрезентанткою суспільних змагань народніх мас (і далі — коли вона прилучила до того ще домагання релігійно-національні, ставши речником національних потреб і домагань українського елемента взагалі) — її домагання ішли занадто далеко, підривали занадто глибоко всю соціально-політичну будову річипосполитої, щоб можна було сподівати ся їх законодатної реалізації — навіть розложивши сі домагання на довгі рати, на поменьші етапи. Навіть той страшний удар, який задала річипосполитій Хмельниччина, похитнувши самими основами її, не довів польські круги до добровільних уступок козацьким домаганням в сфері політичній і національній, не тільки що соціальній. І можна було знати, що перше ніж згодити ся на яку небуть серіознійшу формальну уступку козачині, річипосполита напружить свої сили, щоб козачину погромити — як погромила в 1596 р.

Значить, обидві дороги кінець кінцем зводили ся до тоїж самої перспективи — оружної боротьби за козацькі змагання, і останнім критерієм мали бути відносини реальних сил. Для козачини в його новій формі питанням життя ставало таким чином можливе збільшен-

не озружних сил, які могли б забезпечити його ролю господаря на Україні і оборонити від можливого розгрому з боку ворожого польсько-шляхетського режіму. Дороги, якими йшов зріст козацьких сил, ми вже бачили — се було так сказати інтенсифікація соціального характера козацтва і через неї — притягнення можливих більших мас народніх, розширення території козачини, і розвій воєнних сил, які стояли б на обороні сих покозачених мас і територій. Для розвою воєнних сил була потрібна вдатна, добичлива війна. Для розширення козачини між масами треба було хоронити її від погромів, які неминучо викликали депресію і підривали атракційну силу козачини. Значить поки не було шансів виграти в оружній боротьбі з державою, треба було уникати всяких оружних конфліктів. Тіж шанси довго мусіли бути ще по стороні річипосполитої, поки вона в своїх руках держала всі замки й укріплені пункти „волости“, а одинокою твердиною козачини зіставала ся Січ. Значить треба було до якогось часу перед усім обминати гострих конфлітів, можливо не давати місця гострим репресіям з боку річипосполитої, менше налягати на формальні концесії й пильнувати фактичного „стану володіння“. В сім напрямі переважно і йде тактика козацьких політиків, тих „статочних“ чи „старших“ елеметів, які держали її в руках, від Байбузи і Кішки до Сагайдачного і Кулаги. Не доводити до загострень відносин, не відмовляти услуг річипосполитій, пригадувати, що козацька сила їй потрібна, але знову і не вислугувати ся понад міру, навпаки — по можности не випускати Польщу з воєнних клопотів. Хто зна навіть, чи в усіх тих зачіпках з сусідніми державами було тільки своєвільне добичництво, а не було певного пляну — втягати річипосполиту в воєнні тривоги, які б займали її воєнні сили, не давали можности обернути сі воєнні сили на приборканне козачини, навпаки — змушували річипосполиту запобігати козачини для помочи; одним словом — *utile dulci*.

Такі прикмети має козацька тактика і всього того часу, коли ми можемо добачати в ній провід Сагайдачного.

Роками 1616—7 починаєть ся історична діяльність сього визначного проводиря козацького, хоч безперечно його впливи і вага в козацькїм війську сягають далеко ранійших часів. Але мало про кого з визначнійших наших людей сих часів знаємо так небагато про нього. Посмертний панеґірик, зложений на похорони Сагайдачного ректором брацької школи Саковичом (Вършъ на жалосний погребъ задного ршцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана войська е. кор. ми-

лости Запорозкого, 1622), головне джерело для його ранішої біографії, каже нам дуже мало:

Уродил ся онъ въ краяхъ Подгорскихъ Премыскихъ,
Выхованъ въ вѣрѣ церкви восточной зъ лѣтъ дѣтскихъ.
Шоль потомъ до Острога, для наукъ уцтвивыхъ

Тамъ теда Конашевичъ часъ немалый живши
И наукъ въ писмѣ нашемъ словенскомъ навикши,
Потомъ видячи ся способнымъ до менштва,
Шоль до Запорозкого славного рыцерства.
Межи котрымъ презъ часъ не малый жиючи
И рыцерскихъ дѣлностей тамъ доказуючи,
Гетманомъ потомъ собѣ войско го обрало
И зъ нимъ менше Татаровъ и Турковъ бивало.
За своего гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу,
Ажъ и самъ цесарь турскій былъ въ великимъ страху.

Дознавалъ не по единъ кротъ Турчинъ поганинъ
Его менштва, и прудковоенный Татаринъ.
Повѣсть и Мултянская земля и Волошинъ,
Якъ ихъ тамъ гетманъ зъ своимъ рыцерствомъ полошилъ.
Досвѣдчилъ и Инфлянтчикъ того войска силы,
Кгда ихъ тамъ рыцеры якъ траву косилы.
Пулночныи тыжъ край будутъ памятати
Долго его мужество, бо ся имъ даль знати,
Велкого звитезства тамъ доказуючи,
Мѣста и города ихъ мощныи псуочи.
И завше онъ дѣлностью своею в то трафлялъ,
Якъ бы безъ шкоды своихъ, неприятелювъ досталъ.
А кгда якого мѣста въ христіанствѣ досталъ,
Теды церкви въ покою оставляти казалъ.

З долученого образка Сагайдачного на коні, з гербом Побог, (підкова з хрестом на горі) міркуємо, що був він з уродження шляхтич, з котроїсь дрібношляхетської української православної родини в Перемищині. Так і Ерлич, київський мемуарист з молодшого покоління, про нього пише, пояснюючи звідти такі чесноти у якогось козака знайшли ся: „був він не простого походження, а шляхтич з-під Самбора“¹⁾ (Але автори хотинських дневників і між ними Собеский, що так багато займає ся Сагайдачним, вважають його не-шляхтичом — видко Сагайдачний не підчеркував свого шляхецтва). Коли в Острозі учив ся досить довго, то до війска Запорозкого вступив не дуже молодим. Як перші кампанії, де брав він участь, Сакович, як бачимо, називає війну молдавську й ливонську; судячи

¹⁾ Latopisiec I с. 5.

з цього початку кар'єри Сагайдачного треба повласти перед 1600 роком. Але „історичною особою“ стає він аж на склоні своєї діяльності: імя його зявляеть ся в джерелах тільки від р. 1616, і саме не то що роки, а останні місяці його життя і діяльності видають найяснійше світло на сю рідку історичну статть, що такими похвальними гімнами записала ся в призначеннях двох ворожих тодішніх сторон — православної Руси і католицько-шляхетської Польщі. Як. Собеский, оден з комісарів в Хотинській війні, що мав багато діла з Сагайдачним і в сій кампанії і в попередній московській і добре знав гетьмана¹⁾, дає таку характеристику його особи і діяльності в своїй історії хотинської війни:

„Сей Петро Конашевич настільки підіймав ся над своїм простим походженням і способом життя своїм гострим розумом, визначною зрілістю гадок, незвичайним дотепом в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений для потомства між пайвизначніших людей Польщі. Скільки проводив він запорозьким військом, всюди окритий славою своїх подвигов на суші й морі користував ся він незмірною ласкою фортуни. Кілька разів погромивши Татар на Перекопських степах, наводив страх на Крим. Там він зайняв худобу на степах, у самої цілі відобрав здобич, захоплену на Руси. Коли Володислав оружною рукою вертав собі права на Московську державу, Конашевич незвичайно проворно, страшенно збентеживши ворога, злучив ся з ним під самою Москвою, столицею держави, обніс побідні корогви свої по безмірних просторах її, попустошивши огнем і мечем ворожі краї, обернувши в сумні руїни такі незвичайно сильні своєю позицією і залогамі міста як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга. Обтяжений багатою здобичю, зробив він своє імя пострахом для цілої Московщини і з плачем від таких бід і нещастя бачила вона як його руки забирали її річи, її багатства, і ламентуючи рахувала ті товпи бранців різного стану, різного віку, чоловіків і жінок, що йшли за його колісницями, за його обозом. Не менше прославили імя Конашевича його морські походи: і тут була звісна його фортуна, що завсіди приносила щасливі результати його піратським походам, і кілька зруйнованих визначніших торговельних міст Європи й Азії, попалені околиці Константинополя, і на решті рідка оборотність проявлена ним в отсій Хотинській війні — все се неустанно збільшало його славу серед Турків. І взагалі був се чоловік велико-

¹⁾ Деякі подробиці його характеристики, — як от ся, що Сагайдачному вкоротили життя його сексуальні пристрасти, давно вже викликали певне недовіре. З усім тим в його характеристиці чується й багато реального.

го духу, що шукав безпеки, легковажив жите, в битві перший, в відступленню останній, проворний, діяльний. В таборі він був сторожкий, мало спав і не був відданий так п'яцтву, як то звичайно у козаків. За те неповздержно служив Венері, і се прискорило його смерть. На нарадах, чи був він тверезий чи підпийлий, був обережний і в усяких розмовах дуже маломовний. Королеви і рiчипосполитій вірним зiстаючи ся завсiди однаково, був він так суворий в стримуванню козацького своєвiльства, що за найменшу причину лив він щедро їх кров, і через те, зненавидивши його собі, кілька разів буйна товпа скидала його з того старшинства над запорозьким військом. Обряд і релігію грецьку¹⁾ оточував він культом незвичайно горячим, більше ніж забобонним і для тих що перейшли в лоно римської церкви був він ворогом дуже звязаним і запеклим; через те ще перед самою його смертю почали ходити в суспільности поголоски і підозріння про якісь його злочинні замисли на рiчипосполиту²⁾.

Коли Сагайдачний дістав ся на верхи козацького життя, лишаєть ся нам незвідним. Гетьманом називає його Сакович у поході на Кафу 1616 р. Чи тоді в перше дістав ся він на гетьманство, розумієть ся не можна сказати, але судячи з того, що Сакович не назвав якогось ранішого походу, можна думати, що се таки й не дуже давно перед 1616 р. наступило по довгій і славній, повній „рицарських дiльностей“ воєнній кар'єрі³⁾. Будучи репрезентантом партії „старших“ і „статочніших“, він не раз навіть і в сім „історичнім“ часі своєї діяльності, 1616—1622, мусів уступати ся перед провідниками своєвiльників, що на час захоплювали в свою руку булаву — як се було в 1617, і потім в 1620 році (може й частійше) але не тратив свого впливу й значіння і давши перешуміти своєвiльній бурі, знову брав загальний провід в свої руки. Мірою

¹⁾ Religionis graecae ritum в оригіналі.

²⁾ Собеского Commentariorum belli Chotinensis l. III с. 35—38, польський і російський переклади (Мемуари II с. 59) передають сю тираду з кількома значними помилками. Менше інтересна, бо більше шаблонна характеристика у Петриція (с. 119), наводжу її в скороченню: „В науках невчений, як здебільшого козаки, за те з маленькості привчив ся натягати лук, зброї й коня з рук не випускати, з не погодою бороти ся не покровами, а витривалістю; легко зносити всяку тяготу, голод, працю; не бояти ся ворога, і в небезпеці проявляти мужність; і тому на нарадах, коли його питали про спiсiб ведення війни, те що инші міркували більше з теорії, він на диво розберав прирожденним розумом і з довгого воєнного досвiду“.

³⁾ Давнійші дослідники датуючи похід на Кафу 1606 роком, кладі початки гетьманства Сагайдачного на рр. 1604—5.

Його впливів таких неофіціальних служать події 1620 року, коли булава переходить в руки провідника своєвільників, але Сагайдачний зістаєть ся далі на чолі городового війська і переводить діло, яке окривав його безсмертною славою в очах українського суспільства — відновленне ерархії.

Своїм союзом з духовними і світськими кругами української інтелігенції, опікою й живою участю в сучасних церковно-національних змаганнях її Сагайдачний здобув незвичайну вдячність її і поважан-не. В своїм панегірику Сакович величає Сагайдачного:

в немъ залецаю
 При мензствѣ вѣру его, въ которой статичне
 Трвалъ, заставляючи ся за ню достъ сердечне.
 И завше зъ своимъ войскомъ короля пана просилъ
 Абы вѣру нашу святую успокоилъ,
 Офѣруючи ся му тымъ хентий служити,
 Кгды бы рачилъ релию нашу успокоити.

Але в широких масах козачини й народу його компромісова політика, її мета і результати не могли бути оцінені відповідно, і популярним в них Сагайдачний правдоподібно не був ніколи, не вважаючи на те що козачина багато завдячала йому в своїм зміцненню й зрості свого престижу. Тим поясняють ся сі часті рухи звернені против нього.

В народніх устах задержало ся голе імя Сагайдачного, стра-тивши всяку реальність, всі індивідуальні прикмети¹⁾; але з тих попу-лярних ватажків, що противставляли ся йому, не донесли народні уста навіть і голого імени до наших часів.

¹⁾ Розумію звісний марш „Ой на горі та женці жнуть“, де ви-ступає Сагайдачний:

що проміняв жінку
 на тютюн на льюлку,
 необачний!

Супроти того, що тут він виступає разом з Дорошенком, в історичній літературі було вагання, чи розуміти тут гетьмана Сагайдачного, чи пізнійшого запорозького кошового того імени. Каманін в своїй статі про Сагайдачного виступив против сього, силкуючи ся довести, що пісня ся вповні відповідає реальним фактам Хотинської війни і харак-теру Сагайдачного. Новійша полеміка про се в Записках київських (Б. Грінченко: пісня про Дорошенка і Сагайдачного в т. I, І. Каманін: Ще за пісню про Петра Сагайдачного в т. II, і резюме в прото-колах т. I с. 154—5). Я думаю, що в пісні маємо імя гетьмана Са-гайдачного, але тільки імя, вирване з реальних історичних обставин

Відносини козацько - польські по комісії 1617 р. носять характеристичні прикмети політики Сагайдачного.

Приймаючи жадання комісії, він міг напевно рахувати, що всі постанови її не будуть мати ніякого значіння сувороти плянів московської війни, що так інтересувала короля.

Правительственні круги, чинячи волю короля, запобігали козачини для сеї кампанії. Ще перед соймом ведуться переговори з нею про се. Лев Сопіга, оден з головних проводирів московської кампанії, їдучи на сойм, вислав свого післанця до козацьких старшин, намовити їх до участі в війні — аби як найскорше вислали своє військо в московські землі в поміч королевичу. Коли він вертався з сойму, в Слонімі стрів його післанець з відповіду: козаки готові рушити на війну, скоро тільки буде їм на се наказ від короля. Наказ такий, розуміється, був їм даний, а сойм, з ініціативи Сопіги, асігнував козакам 20 тис. зол., і сі гроші „для заохоти“ були їм вислані ¹⁾). Тим даний був новий імпульс мобілізації всякого военного елементу. На Україні розпочалося вербованне козацьких полків; різні авантюристи, уповаженні й ще більше — не уповаженні до сього, „поднесши хорюкигевъ и забравши до себе людей люзныхъ свовольныхъ“, не спішачи в Московщину, зайняли ся наїздами, збором контрибуцій. Інші рушили в землі в. кн. Литовського — вже в початках січня до Вильна принесено звісткя, що „низові козаки“ війшли немалими купами роблячи велики шкоди й утиски людности й розложили ся кошом десь недалеко Полоцька ²⁾). Оден з пограблених польських панів так описує сей новий вибух українського своєвільства — „подъ часъ своеволєства, кгда гултає козацтво, подъ претекстемъ истя на експедицію московскую, рѣдкомо до королевича его милости, свовольне купы збирали и безъ дозволенья его кор. милости яко и гетмана коронного великого корогви роспростираючи, землю е. кор. милости власную: Украинну, Полясе и Литву одно сплюндровали“ ³⁾). Сей вибух своєвільства без сумніву

і причеплене до характеристики типового зайди-голови запорожця. В тексті пісні в збірнику 1713 р. виданім проф. Перетцом (Замѣтки и матеріали по исторіи пѣсни въ Россіи. Извѣстія петерб. академіи, 1901 кн. II) до імени Сагайдачного ще не притулено сеї характеристики, але воно і тут уже (в формі: Сагайдачник) вповні вирване з реальної обстанови і анахроністично звязане зіменем Дрозденка діяча 1660 - рр.

¹⁾ Koberzycki Historia Vladislai s. 560—1; кілька записок про видатки післанцям до козаків — рукоп. Публ. бібл. у Жуковича II с. 65. ²⁾ Archiwum Radziwiłłow s. 261.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III ч. 62—66, 68, 71, Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 28, 36.

був одним з мотивів, які підновили неохоту суспільности до московських плянів короля, і викликали соймову ухвалу, що дала тільки рік часу для полагодження московської справи. Сеж вплинуло і на рішучість соймових комісарів, які в супереч замірам короля і королевича перервали кампанію трактатом з Москвою — і підлило нового олію до роздражнення шляхти на козацьке своєвільство. Волинська шляхта уже на весну підняла ся загальним походом і заняла ся розбиваннем і розгоном тих своєвільних банд¹⁾. Теж саме рекомендував король і шляхті київській, в місяці маю, коли вона удала ся до нього з скаргами на наїзди, здирства і грабовання від ріжних проводирів своєвільних банд²⁾.

Козачина низова тим часом накликала на Корону нові страхи від Татар і Турків. Ще з осені 1617 р., здаєть ся, мав місце якийсь козацький похід на море: козаки починили Туркам великі шкоди й погромили турецьку флоту, при чім убито й самого адмірала, якогось великого башу, свояка султанового³⁾. Потім на весну маємо звістку про якусь сильну експедицію козаків донських; вороги Польщі говорили, що ту експедицію підстроїла Польща, і в тім поході ходили козаки з Польщі⁴⁾—се друге вповні можливо. Результатом були насамперед наїзди Татар, яким ще до того й обцяного харачу не виплачено. Перший наїзд став ся в маю, і Жолкевский, не вважаючи на малі сили свої, встиг дати йому відправу. Але другий, під кінець літа, вчинений був з далеко більшими силами, так що Жолкевский не відважив ся виступити против нього, і „поганин“ по словам королівської інструкції—„глубоко запустивши ся в Покуте, шаблею і огнем пустошив і забирал людей в свою паскудну неволю, так що сим хижакам вже мабуть і рук до забирання і лък до вязання не ставало, а що найжалоснійше — він уже немов погорджував людсьи підлого стану, а тільки шляхетською кровю наповняв немилосердно свої хижі руки: скільки половлено людей поважних, скільки осоромлених панен, скільки оціневих на нечувані ціни—стидно згадати й вимовити“⁵⁾. А слідом за Ордою рушив знову Іскандер-паша з турецьким військом під границі Польщі; Жолкевский мав відомости, що татарський набіг був певного рода фортелем, щоб відкрити дорогу турецькому війську, і

1) Архивъ Ю. З. Р. III I с. 258. 2) Ibid ч. 70.

3) Pisma с. 342, час сього походу Жолкевский означає дуже загально: якого się chadzka ta do Turck stała po tranzakcyjej owej z Skinderbaszą pod Podbiłem; трактатом під Підбілим називає він угоду під Бушею-Яругою, в вересні 1617 р. (пор. тамже с. 395).

4) Жерела VIII ч. 193. 5) Жерела VIII с. 198.

знову стоїчно до пізньої осені стояв під Орининим, заступаючи дорогу Турку. Ріжні посторонні обставини відвели Іскандер-башу від атаки; але ся пасивність Жолкевського накликала на нього велике невдоволення в шляхетських кругах¹⁾.

Низове військо, по довгих запросинах, обіцянках, заохотах, пригадках рушило на московські землі тільки літом. Вів його Сагайдачний, і було в нім „більше 20 тисяч козаків самого вибраного війська“²⁾. Ішов через Сіверщину на Путивль, Єлец, Лебедянь, Шацьк, Коломну, здобуваючи замки, руйнуючи міста³⁾, під Москву, щоб злучити ся з військом королевича, що поволі йшло під Москву ж від Смоленщини, вичікуючи козаків. Московське військо, вислане, щоб заступити козакам дорогу, не потрапило сього зробити, і Сагайдачний свобідно пройшов під Москву. Коли в середині вересня с. с. в польський табір прийшла вість про наближення козацького війська, вона була прийнята з великою радістю: „в незвичайно тяжких обставинах війська ся несподівана, наче з неба післана поміч сповнила душі всіх радістю незвичайною“, пише учасник похода⁴⁾—бо по довгім жданню стратили були вже всяку надію на козаків і не мали про них ніяких вістей. Королевич багато обдарував козацьких послів, а Сагайдачному послав через свого посла, войськового мстиславського Мадалинського, багаті дарунки, булаву, корогву й бубни. Сагайдачному поручало ся пройти під Тушино і там зійти ся з польським військом і він зручно відогнавши московське військо, злучив ся з польським військом, і на парадній авдієнції передав королевичу взятих в неволю московських комендантів Єльца і Ливен і перехоплених в дорозі московських послів з листами до Криму. Потім зараз же другого дня (під 1 жовтня) вчинено нічну атаку на Москву. Але в Москві знали про неї наперед,

1) Pisma Żółkiewskiego с. 342—347, 493—6, 432—3, Жюрела VIII ч. 133, хроніка Пясецкого с. 370—1.

2) Koberzycki Historia Vladislai с. 558.

3) Місту Михайлову удало ся одначе відбити ся від Сагайдачного, як каже місцева повість: „всепагубный врагъ Сагайдачный съ остальными Запороги своими отъиде отъ града со страхомъ и скорбію, а жители богохранимаго града Михайлова совершаютъ по вся лѣта торжественныя празденства въ тѣ дни: въ первый приступный день (день першої атаки) августа въ 17 день чудо архистратига Михаила, а объ отшествіи отъ града Запорогъ августа въ 27 день празднують великому чудотворцу Николѣ“ (Кіев. Старина 1885, XII с. 689). Малецьке pendant до чуда св. Івана з Дуклі, що оборонив Львів від Хмельницького тридцять лѣт пізнійше.

4) Koberzycki I. с.

і через се, а також через деякі нежданні розпорядження польських начальників, приступ не удав ся ¹⁾).

Але все таки прихід козачини і приступ під Москву, хоч і невдалий, зробили своє вражінне в московських кругах, і вислані соймом для уложення трактату комісари, що весь сей час вели свої переговори, поспішили ся використати се вражінне, щоб посунути наперед свої торги. Московське правительство стало більше податливе на польські жадання, і комісари, стараючи ся сповнити бажанне сойму— щоб протягом року московська справа була покінчена, почали гнати до угоди, хоч і всупереч бажанням короля. Жигимонт, щоб дістати дозвіл на дальше веденне війни, росписав новий сойм на початок 1619 р. Королевич з своїми дорадниками збирав ся зазимувати в московських землях, щоб з весною, з новими засобами повести кампанію далі. За продовженне війни стояв і Сагайдачний, що по невдалім приступі під Москву пустив ся на Калугу, здобув і знищив її, й тепер прислав до королевича Путивльця, полковника козацького, „щоб їм з Московської землі не виходити“. Від Донців теж були до королевича післанці — заявляли, що хочуть йому помагати в дальшій війні. Але комісари, не оглядаючи ся на сі пляни і бажання, всіми силами вели до помиренья, і в два місяці по приступі під Москву в с. Деуліні уложено угоду на 14 літ. Москва відступила Польсько-литовській державі забрані землі: Смоленщину і Сіверщину: Чернигів, Новгород Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ. Путивль, Рильськ, Сівськ стали пограничними городами Московської держави. Під час перемиря кор. Володислав обязував ся ніяких заходів коло московської корони не чинити, річпосполита — ні в чім його не спомагати. Але вивести з московських земель козаків — сього польські комісари не хотіли взяти на себе, чи не рахуючи на послух козацький, чи може відкриваючи собі двері для козацького походу, на випадок потреби.

Сим трактатом московська справа, в супереч бажанням короля і двору, була урита на довгий час. Польща мала спокій на східній

1) Kobierzycki s. 559—6. J. Ossolinskiego Autobiografia s. 70—2 (дата хибна). Івановъ Описаніе разрядного архива с. 283 (московські урядові записки). Максимович в своїй біографії Сагайдачного (Сбор. сочин. I с. 362) намалював образок (правда—в формі здогаду), як Сагайдачний завагав ся здобувати православну Москву для иновірних Поляків в рішучий момент— „когда Москва звономъ колоколовъ своихъ позвала православный народъ къ заутренѣ на праздникъ Покрова, и руки осаждавшихъ ее козаковъ невольно поднялись на крестное знаменіе“. Сю сентиментальність старого історика ідко висміяв потім Куліш.

границі, могла подумати про забезпечення полудневої, що в останніх літах жила з року на рік таким тривожним і небезпечним житєм. Сойм, скликаний з осені 1618 р. на початок 1619 головню для справи московської, присвятив головну увагу вже небезпеці полудневій, котрої речником на цілім раді соймів виступав Жолкевський. Маємо широко начеркнений ним плян мобілізації воєнних сил і воєнних операцій для забезпечення полудневої границі¹⁾: проєктував довести військо польське до 100 тис., скористати з сил козацьких, здобути чорноморське побережжя і Подунаве — Тегиню, Білогород, Кілію, разом з тим, очевидно, взяти знову в васальство Молдаву. Сойм не схотів іти так далеко в жертвованню державі суспільного гроша, але все таки ухвалив досить значні кредити, прийняв організацію повітового війська і загальний похід на випадок потреби²⁾; мету не названо, щоб не дражнити ворога, але нема сумніву, що розуміла ся тут небезпека турецька. Поручено також обернути на сю потребу і козацьке військо, яке буде прийняте на службу держави. Сойм при тім дипломатично дав королеви й гетьманови тільки загальне поручення подбати про загамованне своєволі, зменшення козацького війська і установлення для нього певного числа, бо козаків треба було ще „до нинішної потреби“, і було б не тактовно дражнити їх якимись репресивними постановами³⁾.

Весною Жолкевський розпочав мобілізацію сил на полудневій границі, для відповідного вражіння на Турок. Правдоподобно, вона й справді відвернула дальші воєнні демонстрації з боку Іскандер-баші, висланого знову на границі Польщі, а новий господар молдавський Каспар Граціані взяв на себе ролю посередника між Жолкевським і Іскандер-башею, і спільними заходами приведено до „почестної і користної згоди“⁴⁾.

Козаки участі в сій мобілізації не брали здасть ся, офіційно вони взяли на себе ролю лівого крила — сторожі України від Татар⁵⁾, не знати тільки чи з поручення польського правительства, чи з власного помислу, щоб відтягнути ся від походу на Турка. Але з того всього вони, здасть ся, вибрали ся весною в морський похід: Іскандер-баша про се писав в маю Граціані — що козаки пішли великим військом, приходили чайками під Тегиню⁶⁾. Щось в тім мусіло бути

¹⁾ Жерела VIII ч. 139. ²⁾ Volum. legum III с. 169, 170, 171.

³⁾ Ibid. с. 170.

⁴⁾ Pisma с. 761, — ркп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV л. 182.

⁵⁾ Пор. Pisma с. 351.

⁶⁾ Pisma с. 402; Жолкевський не вірив сій звістці; але згадку в раставицьких постановах про недавній похід на море мабуть треба прикласти до сього походу.

спеціально для Волощини, бо господарі молдавський і мунтянський, щоб забезпечити себе від козацьких клопотів, надумали відкупити ся від них — подібно як Поляки від Татар. Про се писав Граціані до Жолкевського. але той рішучо запротестував против такої тактики, бо такий окуп тільки ще більше роздразнить козацькі апетити: „на сих розбійників треба ужити зброї“, писав він. „Давнійше також, як число їх занадто виросло було, також не було иньшого способу привести до порядку, як тільки сила і зброя, і повсяких безладних стараннях прийшло ся мині їх побити і погромити в кількох кривавих битвах“ (мова про 1596 р.). „І тепер нема на них иньшого способу, і аби тільки не перешкождали походи турецькі і татарські, се обіцяю щиро, що ми знайдемо спосіб на приборканне й приведенне до порядку сих злочинників“¹⁾. Аби тільки переговори з Турками не потягнули ся, каже він на иньшій місці — „ще буде досить часу, щоб покінчивши справи між собою, ударити на злодіїв козаків“²⁾.

Справді, покладаючи ся, що за посередництвом Граціані, який все більше схилив ся на сторону польську і під польські впливи, справа з Турками буде полагоджена, Жолкевський уже з літа зачав ладити ся до походу на козаків. Як і попереднього разу, він задумував їх заскочити несподіваним походом, і такої ж тактики держало ся правительство. Король вислав до козаків в червні с. с. післанця з листами — зміст їх близше незвісний, але Жолкевський вважав сю висилку дуже користою, бо вона мала відвернути увагу козаків, зайняти їх, поки Жолкевський з комісарами зібрали ся б на них, під покровом операцій на Турка. Від себе він радив їм іти з Дніпровських перевозів на Запороже, або вислати туди кілька тисяч війська — „бо і так їх дуже велика сила“ — тільки аби не йшли на море³⁾. З другого боку в правительственных кругах вважали потрібним погладити „статочнійші“ круги козацькі й їх шефа Сагайдачного, та дати їм пізнати, що правительство робить ріжницю між козацьким своєвільством і льояльними його елементами. Таку мету мала, очевидно, королівська грамота, видана 13 (23). VII на імя Сагайдачного⁴⁾. В ній король заявляє своє вдоволення і вдячність Сагайдач-

¹⁾ Різма с. 404. Жукович помиляеть ся, доглянувши в сїм листі заяву Жолкевського, що він, давши дарунки козакам стримав їх від морського походу (III с. 3). ²⁾ Різма с. 401. ³⁾ Різма с. 351.

⁴⁾ Видава в Київ. Старині 1902 кв. XI.

ному з огляду на засвідчені перед ним заслуги його і війська Запорозького в останній московській війні та заходи його і „старинних його товаришів“ коло приборкання своєвольного козацтва. „І тепер на волости“, читаємо тут, „гамує він і карає військо Запорозьке, а особливо тих що називають себе, не належачи до війська Запорозького; иньшим — тим що звикли своєвольно перекрадати ся й псувати трактати з цїсарем турецьким — забороняє ходити на Чорне море, і всяку зичливість і услужність показує з иньшими старинними товаришами своїми нам і річипосполитій“. (На якесь реальне добродійство і супроти сих льояльних елементів правительство одначе не здобуло ся, і в сїй грамоті король обіцає свою ласку й опіку Сагайдачному, його родині й потомству!).

В таких пересилках пройшло літо, а вже 23/VIII(3/IX) король видав універсал, визначаючи предовгу низку українських панів і ротмистрів польських до комісії на козаків. „Тому що попередні умови не були здійснені, а тих козаків що далі то більше прибуває, так що ся сила не тільки може нас розсварити з поганями, але й викликати внутрішні замішання“ — поручало ся сїй комісії вийти в переговори з козаками, „аби ті своєвольці, що вже часто і своїх старших не слухали, були приборкані, уставлений був порядок і послушність“, і т. д.¹⁾.

Але заскочити козачину несподівано так само не удало ся сям разом, як і попереднім, а навіть іще меньше. Репресивні заміри правительства не були для неї тайною: в двірських кругах варшавських оповідали, що козаки переловили кореспонденцію Жолкевського з Іскандер-башею і довідали ся про обіцянки, які робили ся турецькому правительству про приборканне козачини; почувши се, козаки зараз рушили — одні кажуть, що вони збирають ся йти оружною рукою на Україну, иньші — що вони задумують злучити ся з Татарами²⁾. Коли під кінець вересня Жолкевський з своїм військом і комісарськими полками прийшов по торічному під Паволоч, над Раставицю — військо козацьке притягло сливе під Білу Церкву і стало табором на р. Узени. Але було його не так багато, всього понад десять тисяч, з арматою. Сил Жолкевського і комісарів докладно не знаємо. З великого числа магнатів-комісарів сям разом ставили ся особито воевода руський Данилович, новоіменований воевода київський Томаш Замоїський (син канцлера), Станіслав Конєцпольский, також ново іменованний гетьманом польним, і староста камінецький і brasлавський Каліновський. Коли з табору козацького, на заклик комісарів прибули ко-

¹⁾ Київ. Ст., I. с. с. 329. ²⁾ Листы Януша Радивиля — Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 202 с. 349; не зовсім вірно у Жукевича III с. 4.

зацькі делегати (Ян Костжевський, Петро Одинець, Яцина, Ратібор Боровський й ин., всього до двадцяти душ), по переговорах з ними була уложена декларація комісарська, і з нею вислані комісарські делегати в табор козацький для дальших переговорів.

Комісари положили в основу своєї декларацію попередню, ольшаницьку декларацію і по переведених переговорах, як свій ультіматум, поставили такі жадання: щоб відповідно до тої ольшаницької декларації козаки виключили з війська всяких „неприкаязних людей“. які пристали від пяти літ до козацького війська, та прийняли те число реєстрового війська, яке потім їм визначить король; щоб були занехані походи на море, понищені човни, які ще zostали ся, і покарані учасники останніх морських походів; щоб козаки прийняли старшого, якого їм настановить гетьман коронний. З свого боку комісари робили тільки ту уступку, що підносили цифру річної плати козакам (а з сим розуміло ся і побільшенне козацького реєстру): від 1620 р. козацьке військо мало діставати на рік 40 тис. золотих (замість давнійших 10 тис. золотих і 700 поставів каразії). При тім виплачено війську плату за рік попередній і останній, 20 тис. золотих за службу московську, і ще особно потім на гармату і на старинну коло 4 тис. золотих „за покірність, яку вони показали“. ¹⁾

Сі значні суми грошей, виплачені під сю хвилю, безперечно мали значінне бочок олію розлитого на розбурхані хвилі. Золота шкарлупа осолодила гірку пілюю, яку польське правительство подавало козачині, використавши її quantum satis в останній московській кампанії, а тепер певне того, що вже козачини не потрібує. Помогла вона й козацькій старшині прихилити козацькі маси до уступок сим правительственным домаганням, щоб не довести до загострення конфлікту. Переговори й торги одначе тягнули ся довго. „Було не мало тергіверсацій“ (викрутів), писав Жолкевський королеви по скінченню справи; „вставляли і хотіли вклучити в свій ‚реверсал‘ то те то се, а особливо на тім наставали — і дуже то зайняло часу, що хотіли додати: коли б котрого року не виплачено їм визначеної платні, то було б їм вільно йти на море для здобичи; зійшло більше тижня на тім, в зносинах і пересилках з ними, одначе стало таки на тім, що містять в собі ті писання“. ²⁾ Маючи більші сили при собі, не потрібуючи козацької ласки й помочи як торік, комісари сим разом ставили ся супроти козаків гострійше й безогляднійше і грозили оружним нападом, війною, коли козацьке військо не

¹⁾ Писма с. 362.

²⁾ Писма с. 361.

прийме їх умов. „До такої скрухи в значній частині привело їх те, що бачили військо королівське: хоч тяжкі були осінні непогоди, сніги, дощі, морози, таки ні одного дня без непогоди, але військо зносило ті невгоди; чули погрози, що як не схочуть піддати ся волі і наказам короля, то жовніри королівські готові поступити з ними як з ворогами, і завдяки тому справа взяла такий користний для держави оборот“, писав Жолкевський¹⁾. І так привабний дзенькіт золота, з другого боку — хвалький бренкіт польських шабельок рішили діло. Козацька старшина, не сподіваючи ся виграти оружною боротьби з річею посполитого, а на випадок невдачі ризкуючи стратити й те все, що їй комісарські пропозиції лишали ще, рішила піддати ся і за всяку ціну обминути конфлікт.

Рапорт польських делегатів висланих в козацький табор для переговорів з дня 5 (15). X²⁾ дає нам кілька характеристичних подробиць до сих переговорів, та й дещо побутових деталів, так що варто з нього навести що інтересніше. „Поїхали ми до них, скоро тільки розвидніло і застали їх при шикованню війська. Спинили нас, не давши переїхати гребельки на Узени: просили, аби ми почекали, поки вони упорядкують полки. Довго пересували полки на гору і за гору, довго мішали ся і нарешті прислали до нас, аби ми їхали списувати військо. В тім і сам гетьман Сагайдачний зближив ся до нас; ми зблизились до нього і сказали, що нам не те важно, аби ми військо списували, але щоб ми прийшли до угоди й комісію уложили: передали вам її (деклярацію комісарів), а від вас узяти реверсал. Тоді вони усильно просили хоч не писати, то оглянути, і ми з тим остереженням поїхали. Поставили вони одинадцять полків; майже все були з огнистою стрільбою, рідко хто з луками; на наш погляд могло їх так бути 8000. Подали нам реєстр своєї переписи і в ній рахували військо 10600. Полки по порядку давали вистріли. Потім привели нас до артилерії; при ній було більше менше 200 піхоти з рушницями. Дали вистріли, стріляли з гармат. Потім обернено полки до обозу, показуючи їх нам, і так кожний ішов до свого становища. Сагайдачний зсівши з коня просив нас їсти. На прошення наше потім зараз били в бубни на раду; мало що стративши часу на їду, пішли ми на раду. Там признали їм, що бачили у них готовість воєнну, і похвалили її; переказали подяку вашої милости (Жолкевського). По пунктах намовляли ми їх до постанов комісії; доводили, що тут в громаді, в гуку, в такій великій купі до нічого не можна договорити ся. Тоді вони дозволили, щоб Сагайдачний з кілько-де-

1) Pisma c. 362—3.

2) Рукop. бібл. Замоївских.

сятьма відійшов з нами особно. Насамперед не згодили ся вони на те, щоб брати гроші у Львові, а щоб у Києві на св. Ілю, руське свято, чотири неділі по св. Івані. По друге — просять, щоб з шляхетських маєтностей їм виходити до тогож свята св. Ілі, і на се ми зважили ся згодитись. По третє, коли ми їм сказали волю вашої милости (гетьмана Жолкевского), щоб їх тільки 3000 війська зістало ся, — на се ніяким чином не хотіли пристати. Казали: „ми вже виключили 5000 неналежних до війська і зісталися самі в собі, і то нічого не буде коштувати королеви і річипосполитій по над признані нам 40 тис. золотих; роспустивши раз, ми вже більше не будемо в такій масі, — а не дай Боже, як би якийсь гвалт і небезпечність прийшла на річипосполиту від неприятеля?! а їх (тих понад 3000) виживимо з тоїж плати, не беручи стації ні звідки, — хоч би й по грошу, то будемо ділити ся з ними; і так сильнішими будемо на відправу неприятелеви, легко нам буде і своєвільних між собою стримати, і походи на море загамуємо“. Секретно запевняли нас: „ми тепер в купі голосимо, що всі в тій купі зістануть ся, а роспустивши, потім легше, без всякого замішання і небезпечности кровопролитя і усобиці випишемо скоро, а як би тепер оголосили певне число, ніяким чином не уйшли (кровопролитя)“. Від присяги відмовляють ся, кажуть, що ми додержуємо Татарам словесного приречення або дання руки, то й. кор. милости, пану нашому милостивому, поготів дотримаємо, давши умову і обовязок наш на письмі з печатю і підписом рук, і по рицарськи, прийнятим у нас звичаєм, як і на Ольшанці було, потвердимо (умову), підписавши реверсал комісії“. Вачучи, що їм хотіло ся вже розіздити ся, ми, щоб затримати їх і збільшити надію на певнішу постанову, казали їм на завтра рахувати гроші“. Тим часом просять у гетьмана інструкцій, як бути з тими бажаннями козаків.

І так, по перше, — потім як козацьке військо прийняло і сповнило жаданне виключення всіх „неприналежних до війська людей“, які до нього вступили за останні пять літ, комісари поставили жаданне, щоб військо козацьке було зведено до 3 тисяч. Була се велика уступка з польської сторони, по тім як житомирська декларация 1617 р. проєктувала обмежити козацьке військо одною тисячею, але по тім як кілька місяців тільки тому річипосполита покористувала ся помічу двадцяти-тисячного козацького корпусу, було се жаданне по просту безстыдне. Казаки не хотіли прийняти сеї цифри як занадто малої, і не хотіли зараз перевести „виписки“, кажучи, що се привело б до розрухів. Рішено виписку відложити, перевести її по містах, а означенне цифри козацького війська лишити королеви; всі

вписані мусять стратити права до вільностей козацьких і підлягати власті дідичів і державців.

Особливу увагу сим разом звернено на місце пробутку козаків. Козаки можуть мешкати і користувати ся своїми вільностями (свободою від власти пана і козацькою юрисдикцією) тільки в королівщинах, „не обтяжаючи собою маєтностей духовних і шляхетських“; хто хоче бути в війську, мусить вийти з тих маєтностей і перенести ся до котроїсь королівщини. В декларації комісарській ставить ся ділема: казаки або не мешкатимуть в маєтностях духовних і шляхетських, або коли б там мешкали — то будуть признавати власть тих панів, і не будуть виломлювати ся з підданства або удавати ся до иншої юрисдикції. Але такої альтернативи козацький реверсал не приймає, не вважаючи, очевидно, можливим, щоб козак був не під військовою юрисдикцією, а під панською властю, — не хоче заводити такого прецедента; хто хоче бути козаком, постановляє він, — мусить вийти з приватної власности до королівщини. В королівщині державцям і їх урядникам козаки мають показувати „пристойне пошанованне“ тільки, не послушність, і не відрікають ся їхати в наглій потребі на Татар, коли нападуть, при старості, підстарості або своїм отамані, не більше. На переносини до королівщин виторгували вони собі дев'ять місяців. Але всю сю постанову — се обмеженне в мешканнях в своїм реверсалі називають вони „великою уймою наших вільностей, наданих нам привилеями покійних королів“, і вимовляють, що удадуть ся ще з прошеннем до короля, аби він у сій справі полишив їх при стародавніх вільностях і правах.

В справі іменовання старшого козаки уступили сим разом стільки, що полишили се на волю короля. „Що панове зволили включити в комісію, аби ми мали при собі старшого з руки королівської і п. гетьмана коронного, як колись був небіжчик п. Оришовский, — ми і тому не противимо ся; п. канцлер і гетьман коронний, не іменуючи зараз, зволив відложити се до будучого сойму, і ми вишлемо туди своїх послів, зоставляючи то на волю й. кор. милости; просимо тільки такого, щоб разом з нами ставив ся на славу і послугу ричипосполитій, наставляючи горло против ворога держави, і нам потрібного у й корол. милости звів домовитись“.

Обіцяли понищити решту морських човнів, які ще не понищені (sic), а ті що зістануть ся для перевозів — тримати під сторожею; ті що осмілили ся ходити своєвільно на море останніми часами — будуть покарані, і на будуще козаки „своїм рицарським словом“ прирікають в морські походи „на шкоду земель цісаря турецького“ самим не ходити з Дніпра на море і иншим не дозволяти

Й не допускати. Як знаємо з вище наведеної реляції Жолкевського, козаки довго не згоджувалися на таку абсолютну абстиненцію і хотіли лишити собі право ходити на море за добичкою, коли їм не буде платитися платня, але комісарі на те не пристали. Але в „реверсалі“ козацьким воно постилізовано все таки, може й умисно, так що виглядає на певну умовність: „побираючи вище згадану річну платню від й. к. милости постійно, ми обіцяємо“ і т. д.

Козацький реверсал сей має дату 17 н. с. жовтня (два дні по згаданій реляції польських делегатів). Підписали його: „Петро Конашевич, старший; Ян Ярич¹⁾“; Григорій Затиркевич осавул війська запорозького; Михайло Воловець²⁾; Тишко Бобель; Станіслав Злочовський; Дмитро Прецлавець; Ян Бачинський; Ян Костжевський; Мартин Пневський; Александр Качковський; Іван Гайдученко; Лаврентій Пашковський, писар військовий; Іляш Ільницький³⁾. Крім ствердження підписами і військовою печатю, військо зложило на сі обовязки присягу: „старші полковники і асесори (sic) формально, а поспільству читав їх писар військовий, і вони через аклямацію присягли, що будуть то сповняти“. „Не маю сумніву, що вони будуть мати охоту то сповнити“, додав Жолкевський⁴⁾.

Надія була дуже сміла, супроти глибокого противенства між бажаннями і змагання козаччини і тими обмеженнями і обовязками, які накинуда їй комісія. Але Жолкевському хотілося вірити трівкисти осягнених ним результатів, і він вірив. Відїздячи з під Паволочи в 20-х днях жовтня н. с., він лишив тільки три роти „при самій останній Україні“, „аби виписчики, котрих козаки від себе відсилають, не збирали ся в купи“, та від „тих рвачів Татарів“. Все иньше військо вислав на Підгірє, під угорську і шлезьку границу, де треба було стерегти землю від хижих Лисовчиків з Угорщини, й де все більшим подумем розгорала ся страшна тридцятьлітня війна⁵⁾. „Глибокій спокій на Україні, з божої ласки“, писав він з кінцем року до свого помічника, польного гетьмана Конєцпольского, і поручав вивести решту війська під Карпати, стерегти границу від карпатських „сабатів“⁶⁾.

Але спокій глибоким не був. Нема сумніву, що козацька старшина, уступаючи пресії правительства та його чорній невдячності супроти

1) Чи може Ларич? 2) Може Волевач?

3) Друкований в Pisma St. Zólkiewskiego с. 334; декларація комісарів, з датою 8/X, тамже с. 330, і з иньшого кодексу — Сборникъ лѣтоп. къ ист. Южной і Зап. Россіи с. 246.

4) Pisma с. 362. 5) Pisma с. 364. 6) Ibid с. 367.

козацького війська, мала надію, що й сим разом обставини незадовго розвіють всі обмеження вложені на козачину останньою комісією, і зовсім не брала собі їх дуже трагічно. Сагайдачний, що правда, їздив на Низ і палив козацькі чайки — так принаймні доносив правительственным кругам¹⁾; але не перший се раз уже палено ті чайки, а вони все далі зіставали ся.

Виписка була, без сумніву, більше формальністю. З переходом до королівщин козаки правдоподібно не спішили ся, справедливо сподіваючи ся, що до Ілї свята руського можуть зайти ще дуже важні переміни в загальній ситуації. Старший, якого б заіменувало правительство, очевидно, міг бути тільки правительственным комісарем при козацькїм війську, а не дійсним начальником його, коли б се іменованне не мирило ся з військовим вибором. Що до заборони походів на море, то загороджуючи дорогу походам на турецькі міста, польські комісарі вразом давали козакам до зрозуміння, що не мають нічого против участі їх в кримських, усобицях і походів на Крим, а також, правдоподібно, відкривали їм перспективу участі в війні австрійській. Козацькі послы вислані кілька місяців пізнійше до Москви з трофеями кримського походу поясняли, що їм „на людей турецького царя заборонено ходити з Запорожа, а не з малих річок: з річок їм, окрім Запорожа, ходити не заборонено трактатом, і на Крим їм ходити не заборонено“²⁾. І таке толкованне було не вповні довірливе; з листів Януша Радивиля довідуємо ся, що і в офіціальних кругах було звісно про таку інтерпретацію: „з козаками постановлено тільки що до моря, все иньше відложено на сойм, дано їм одначе право ходити на Орду“, писав Януш³⁾. З иньшого його листу довідуємо ся, що до козаків їздили агенти австрійські з листами короля і гетьмана, закликаючи їх на службу цісарську. Козаки заявили готовість іти туди в числі тридцяти тисяч, але ждали гарантій, що без них не буде ніяких репресій на козачину, і хотіли грошей наперед, мотивуючи се тим, що инакше для мобілізації мусіли б брати різні побори, а се викликало б нарівнання і репресії шляхти⁴⁾. Поки вели ся сі переговори, козаки пішли в Крим, закликані очевидно Шагін-гераєм, що вернувши ся з Персії, розпочав тоді разом з братом завзяту боротьбу з ханом Джанібек-гераєм

1) Януш Радивил писав брату новину, що „старший (козацький) їздив на Низ, попалив і понищив човни — рип. Пуб. бібл. Пол. F. IV № 202. с. 395. 2) Матеріали Куліша с. 94. 3) І. с. с. 395.

4) Згадка, що козаки збирають ся в Орду, дає хронологію сій звістці І. с. с. 395—6.

„Ходили з Запорожа на кримські улуси, а було їх з 5000 чоловіка, мали битви з кримськими людьми по сей бік Перекопа, під самим муром; Татар було в Перекопі з 7000 чоловіка, а передової сторожі 1000, і козаки Татар багато побили і народу християнського багато висвободили з рук татарських“¹⁾. Так оповідали в Москві козацькі послы, післані туди з татарськими невільниками з сього походу.

Польські мужі державні знайшли вихід козацькій енергії. Правда се трохи нагадувало „охримову свиту“, але польська політика не перший раз латала ся тим способом — треба було зараз заспокоїти Турка, отже нехай уже відбієть ся то на Татарині.

¹⁾ Матеріали Куліша с. 94, Pisma Żółkiewskiego с. 365 (тут довідуємо ся, що в похід на Шагін-гєрая хан рушив в останніх днях вересня н. с., козацький же похід мусів стати ся десь в грудні н. с.).

VII.

Козачина в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії.

Козачина проголошує свою солідарність в справах православної релігії з українським суспільством. Її участь в церковних справах в другім десятиліттю XVII в. Київський культурно-національний рух в другім і третім десятиліттю XVII в; Єл. Плетенецький і печерський кружок; брацтво і брацька школа. Відновлення єрархії. Переговори з правительством і Хотинська війна.

Тоді як польські політики і правителі тішили ся „приборканнем української своєволі“, вчиненим комісією 1619 р., що так безоглядно подиктувала козачині свої умови й страхом оружної боротьби змусила прийняти їх всупереч змаганням і бажанням своїм — козачина готовила собі тріумф далеко важнійший і реальнійший від сих паперових побід комісарських. Те що досі носило ся перед очима уважнійших політиків більш як побоювання або передчуте, готове було заманіфестувати ся фактом значіння в тих обставинах незвичайного. Козачина приймала на себе справу, яка була протягом чверть століття предметом неустанних, завзятих, але безуспішних змагань української інтелігенції. І те що не удавало ся досягнути заходами публіцистів і богословів, політичних діячів і релігійних агітаторів, ліпших сил духовних і світських сучасної України й Білоруси, було здобуто завдяки тому, що справу взяло під охорону своєї шаблі „низове рицарство“. Відновлена була православна єрархія, засуджена на смерть правительством чверть століття тому, а з нею на повільну, але вірну, як здавало ся, смерть призначене церковно-національне жите України й Білоруси, обставлене хитромудрими баріерами, на яких розбивали ся стільки десятиліть всі заходи українського і білоруського суспільства, вирвало ся знову на новий простір і забезпечило собі нову можливість боротьби й розвою. Національній політиці правительства був заданий удар такий, якого воно не сподівало ся ніколи. І зада-

ний був тими самими покірними козацькими опортуністами, які так низько корили голову перед маєстатом річипосполитої й її волею на Раствавці.

Козачина вступила в нову добу свого існування, віддавши незмірно важно услугу релігійному (а з тим і національному) українському життю, і включивши від сього часу в свою програму вповні свідомо — службу національним потребам українським в їх релігійній формі. Між козацькими домаганнями, між дезидератами ставленими ивительству козачиною майже незмінно фігурує від сього часу жаданне гарантій для Православної церкви — сього національного українського паладіума тих часів, — як одна з найбільш інтимних, найбільш близьких козацькому серцю потреб. Козачина стає загально признаним, офіціальним сторожем і протектором українського церковного — а з ним культурного і національного життя.

Досить несподівана се роля для буйних добичників, так мало звязаних з яким небуть церковним житем, що сучасник Сарніцький, збиравши відомости про козаків 1580-х років, вважав їх по більшій часті за Магометан¹⁾, а народня українська поезія в цілим ряді утворів висміяла повне відчуженне запорозьких козаків від церковного життя:

Славні хлопці,
Пани Запорозці,
Побачили вони
Скирду сіна в полі;
Отаман і каже:
„Оце ж браття, церква“!
А осавул каже:
„Я в їй сповідав ся“,
А кошовий каже:
„А я й причащав ся“...²⁾.

¹⁾ Czerkasy — religio apud eos magna ex parte machometana. Mulieres fere ac viri belli munia apud eos obeunt (с. 1894). Мабуть не обійшло ся й тут без помішання з Черкасами кавказькими.

²⁾ Пісню сю навів Куліш в своїй Історії возсоединенія (II с. 81), де різко, але правдиво скритикував традиційні погляди на козачину як на якихось подвижників віри (головно против Костомарова). Він вказав на повну неоправданість перенесення певних елементів релігійного життя з пізньоїшої Січи, середини XVIII віка, в старе Запороже XVI—XVII в., але і по його критиці се робить ся далі, раз у раз — приймають існування січової церкви на Запорожжю, на підставі згадки в думі про Самійла Кішку, в поділлі здобичи:

первую часть брали — на церкви накладали,

Але ми знаємо тенденцію козаків — прибрати своє пограничне добичництво ідеальною шатою боротьби „з неприятеlem св. Христа“, і можемо зрозуміти, що навіть такому здичілому добичнику, який в потребі не давав спуску однаково ні Бусурману, ні своему одновірцю православному Московитину чи Білорусину — навіть йому приємно було чути якусь вищу місію в сім козацьким життю, якийсь ідеологічний зміст в своїм буянню на степовім пограниччю. Навіть в душі таких степових вовків ідея оборони релігійних інтересів свого народу — себто того що в тім часі було найбільш ідеального, високого, святого, з чим звязані бували приодягнені іділічним покровом спогади молодих, дитячих часів „на волости“ — не могла не знайти певних созвучних струн. Але мусимо намятати, що в тодішній масі козачини отчайдушні козацькі Мамаї були тільки певною частиною, а переважна більшість її складала елементи настроєні культурно і горожансько — хліборобська і ремісничя сільська і міщанська людність, привязана цілим серцем до того, що вважало ся підвалинами культурного, національного життя. А на чолі козачини стояли в значній частині люде, що були плотю від плоті і кістю від кости тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу — репрезентанти шляхетських і міщанських кругів українських, вихованці нових шкіл як ті різні „рібалти“ (школярі), призначені до виписки комісією 1619 р., і як сам тодішній гетьман, що по словах його панегіриета, був вихованцем острозької школи :

вихован в вѣрѣ церкви всходней з лѣт дѣтинских,
шоль потомъ до Острога, до наукъ учтивыхъ,
которыи тамъ квитли, за благочестивыхъ
княжатъ, которыи ся в наукахъ жохали,
на школы маестностей много фундовали,
абы ся млодь в наукахъ учтивыхъ цвичила,
церкви и тежъ ойчизнѣ пожитечна была —
тамъ теда Конашевичъ часъ немалый живши
и наукъ в писмѣ нашом словенскомъ навыкши,
шоль до запорозкого славного рыцерства ¹⁾.

на святого Межигорського Спаса,
на Трехтемирівський монастир,
на святую січовую Покров давали,
которіі давнім козацьким скарбом будували,
щоб за їх вставаючи і лягаючи милосердного Бога благали

(Антонович і Драгоманів I с. 219). Але сама згадка Межигорського монастиря вказує на пізнійшу фактуру сього епізоду. Пор. ще примітки низше на с. 391—2.

¹⁾ Вѣршѣ на погребѣ, розд. XIII.

Супроти сього фактом сам собою ясним і зрозумілим являється, що коли релігійна боротьба і церковно-культурне і національне життя українське присунуло ся ближше до країв козацьких, воно неминуче мусіло втягнути в вир сеї боротьби й козачину — принаймні її інтелігентнійші, чулійші на сі справи елементи. І нам зовсім не потрібно заходити в голову й дошукувати ся, хто то підбив козачину, а Сагайдачного в першій лінії, до того щоб узяти в свою протекцію церковну справу та дати змогу під охороною козацької зброї відновити православну єрархію¹⁾. Справи сі верхнім, інтелігентнішим верствам козачини були такі близькі, самозрозумілі, що не потребували ніякої спеціальної проповіді, агітації — досить коли в них козачина могла взяти участь і сею участю заважити на розвій і долю сеї боротьби. Не було властиво перебільшення або фальши в тім, що писали новопоставлені владики в своїм меморіалі, приладженім для правительства (28/IV. 1621)²⁾, відкидаючи обвинуваченне в агітації серед козаків:

„Що до козаків — то про сих рипарських людей знаємо, що вони наш рід, наші братя і правовірні християне. Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму, й були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послухности ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і учинках їх. Вони мають прирожденний дотеп і Богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожности і церкви між ними живуть і процвітають, певно, здавна.

„Се ж бо те племя славного народу Руського, з насіння Яфетового, що воювало Грецьке цісарство морем Чорним і сухопутю. Се з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моноєсілах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Константинополь штурмувало. Се ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілїрик. Се ж їх предки разом з Володимиром хрестили ся, віру християнську від

¹⁾ Пок. Куліш в своїх Матеріалах для истории возсоединения Руси, друкуючи акти козацького посольства 1620 р. до Москви (с. 91 і далі), пішов так далеко в своїм скептицизмі не тільки супроти козачини, але й цілої української суспільности, що кінець кінцем ініціативу відновлення української єрархії признав московським правительственным і духовним кругом, особливо патр. Філарету, а козацькі виступлення против унії — толкував „наймомъ или подговоромъ“.

²⁾ Меморіал сей (про нього низше) має вийти в III т. „Статей по славяновѣдѣнію“, з примітками проф. Жуковича; я цитую її по коректурній відбитці, уділеній мині видавцем.

Константинопольської церкви приймали, і по сей день в сій вірі родять ся, хрестять ся і живуть. Живуть не як погане, а як християне; мають пресвітерів, учать ся письма, знають Бога і закон свій¹⁾. Як же думати, щоб вони самі від себе, за ласкою божою, не мали пильнувати віри і спасення свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перше за все молять ся. заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Другою своєю метою ставлять визволення невільників. При тім дають побожні обітницї, що своєю добичею надїлять перед усім церкви, монастирі, шпиталї та духовних. Задля спасення душі свої викупляють невільників; церкви нові і монастирі будують, мурують і збогачують. І коли в місцях безлюдних памятають про віру і побожність і засвідчують се, то тим більше пильнують і піклують ся нею на волости, вертаючи ся до дому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства. То певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить зневоленому християнству такого великого добродїйства, як Греки своїми окупанами, король іспанський своєю сильною фльою, а військо запорозьке — своєю смїливїстю і перемогою: що иньші народи виборюють словом і дїскурами, то козаки доказують дїлом самим. І щож, чи духовні того їх учать? Хто вчить їх того розуму — воювати на землі? хто на морю де вони так гарцюють у своїх моносілах, які в порівнянню против кораблів і каторг — не більше як ночви. Хто бунтує їх, коли вони в своїх справах, стоючи обозом, оружно, по кілька місяців ведуть переговори против тонких хитрощів²⁾? Ще ранїйше того як ми стали владиками і до Київa та на Україну завитали, нїм привелебний архієпископ Мелетій Смотрицький побував у Київї — вони вже свідчили свою віру, писали. посольства посиляли й присяги складали (в справі віри). Річ се знана і звісна широко. І до сього не то щоб мали духовні їх попуждати, але вони (козаки) ще самі пильнують їх, і міщан, пригадують і навіть грозять їм, щоб у вірі не було ніякої переміни і не було ніякої спілки з апостатами уніятами. Досить зга-

1) З приводу сього місця заявляє проф. Жуківич: „Тепер уже нельзя, напр., повторить утверждения П. А. Кулиша, что запорожские козаки обходились на сушѣ и на морѣ безъ священниковъ“. Але я думаю, що ш. учений трохи помиляеть ся. Меморіал не говорить виразно, що священники були в війську козацькїм, а низше досить виразно вказує, що доперва на волости козаків мають священників під рукою. Теза Куліша, що в Сучи і в війську козацькїм священників не було, не порушуєть ся меморіалом. Що він сильно збиває доводи Куліша про байдужість козачини до релігійних справ, в сім проф. Жуківич зовсім правий.

2) Очевидний натяк на останїї комісарські переговори.

дати недавнє — спитати, що було і що за малим не стало ся в Печерськїм монастирї через те тїльки, що превелебний й. мил. ксьондз бїскуп кїївськїй увїйшов до олтаря — довідати ся, яке наріканнє було, яке розярєннє! Лєдвї заспокоїли їх. А все таки занесли вони скаргу на монахів Печерського монастиря на Запорожю, в генеральній радї¹⁾. Отже нічого дивного, коли вони мають звїстки про наїгнкі уїїятїв на православних: з рїжних повїтїв, з мїст і сїл приходять людє до них, в козацтво²⁾, одні своєю волею, иньші — з причини кривд і здирств. Мїж ними і духовні і свїтські. Ніщо не чинить стїльки заколоту на Україні, як уїїя і утиски Руси через неї, та безправність і утиски убогих людєй. По правдї самї уїїяти розпалюють гнїв козакїв, гонячи до них нашу покривижєну братїю та наповняючи нею Україну. Отже несправедливий і безпідставний сей поговір і клевета на нас, що ми бунтуємо козакїв. Серцями й замислами козацькими не керуємо. Бог керує ними, і він то тїльки знає, на що він захоче ті останки тої старої Руси та їх правїцю і силу їх на морю й на землї довго, широко і далеко розширяє. Бог держить їх і ними править: як одєн писав, що то він Татар положив на землї як перуни і громи, і ними християн навїщає і карає, — так і козакїв низовських, запорозьких і донських, положив він як другї перуни і громи живї на морю і на землї, щоб ними невїрних Туркїв і Татарїв страшити і громити“³⁾).

Певно, ми бажали б мати бїльше матерїалу, бїльше подробиць для повнїйшого образу сеї незмірно-цікавої популяризацїї тих релїгїйно-національних і культурних інтересїв, якими жили верхи сучасної україньскої суспїльности, мїж уоружєним україньским демосом. Мусимо жалувати, що й тут, як і в стїлькох иньших разях, маємо переважно голї відірванї факти, без їх інтїмного мотивованнєя. Але саме явище нам яснє вповнї,—яснїйше нїж багато иньших справ з сфери козацького житєя, бо маємо з сеї сфери такі манїфєсти козацькї, яких дарємно б шукали б в иньших справах. От хоч би й ся заява, зложена в кїївськїм гродї козацькою депутацїєю в 1610 р.⁴⁾, яку я з огляду на її крутий канцелярїйний стиль, ужитий паном гродським писарєм⁴⁾, за лїпше вважаю подати в перекладї де що облекшенїм:

1) Тут незручнє повторєннє вжє сказаного, що розриває непотрїбно звязок гадок: Wiadome są y inne ich bezpreczęstwa smialosci y przewagi bez wszelkiey pobudki duchownych. Na morze ze chodzą, wzali duchowni ich na to pobudzaia? ²⁾ С. 149—150.

3) Акты Юж. и Зап. Россїи II ч. 36.

4) В оригіналї вся заява становить одєн, дуже нескладний перїод.

„Довідали ся ми про протестацію якогось розстриги Антонія, виступника з чину монашого чернецького, що називаючи себе якимсь офіціалом або протопопоу київським, смів і важив ся, вимисливши непристойне, внести до книг гродських київських протестацію на понів тутешніх київських і нас та товаришів наших, наче б то вони з побудки або намови пошів тутешніх київських мали чинити погрози на митрополита київського, поневіряючи сан його, і на того Антонія. Против сеї вимишленої протестації, в небитности тих товаришів наших, котрі у війську на послужі річипосполитої пробувають в землі Московській при його кор. милости, остерігаючи, щоб такі вимишені протестації не мали місця, протестуємо іменем товаришів, що пробувають при його кор. милости й іменем всього війська Запорозького, котре з давніх часів ставить ся против народів поганських за віру християнську, здоровем і головами своїми накладаючи кожного часу, й дуже не мало визволяє народу християнського з неволі неприязельської, від поган Турків і Татар, також для охорони його кор. милости і річипосполитої дістає вязнів, язики від усяких неприятелів Турків і Татар добуває (тих вязнів і язиків і при його кор. мил. і при їх мил. панах сенторах повно в коронних землях, в богатых місцях), і на розмноженне народу християнського за православну віру свою при всякій оказії чинило послугу, і завсіди чинить, не жалуючи здорова і жита свого. Коли ж під сей час той бувший чернець удає себе офіціалом або протопопоу (не знати чи від митрополита київського, чи сам собі то вимисливши) і нашій релігії — православної соборній апостольській церкві, святими отцями на соборі узаконеній, чинить трудности, против постанови королівської соймової, зарукою ¹⁾ убезпеченої, — то як їх милости княжата, панята, дігнітарі, рицарство, шляхта, народ християнський, з ріжних ²⁾ земель і повітів і з воеводства Київського непохитно обстають при старожитній православної релігії і при особах духовних, тій релігії вірних, і згідно з спільною любовю прирікають стояти, — так і ми. Будучи синами тої ж соборної апостольської східної церкви, іменем всього війська козаків запорозьких, що з любови своєї до розмноження слави божої і народу християнського, і до храмів божих, церков господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять, — іменем тих всіх товаришів, що пробувають на службі річипосполитій при його кор. милости, — ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо

¹⁾ Грошевою карою на випадок нарушення.

²⁾ Тут щось упущено, і я доповняю сим словом: „ріжних“.

стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися їм, і против завзятого нападників на нашу старожитну православну релігію головами своїми їм боронити“.

що сї ідеї, вложені в протестацію, не були ділом самого пана писаря гродського, який її записував до актів, на потвердження витягнено з власного листу гетьмана козацького Григорія Тискиневича до київського підводводи те що належить до сеї справи¹⁾. В коротшім викладі ми почуємо ті самі ноти, ті самі ідеї:

„Дана намъ справа, же тамъ нѣякійсь именемъ Антоній Грековичъ, рострыга и преступникъ вѣры наше, именует се быти нѣякимъ офицяломъ albo ли протопопомъ тамошнимъ киевскимъ, которій забороняет и не допускает собору въ церкви божой у светое Софии збирать и монарацій (?) ведлѣ стародавнього звычайо справовати. Што намъ жалосно есть и слышетъ и не вѣмы и сами, што се въ тымъ дѣеть: ежели зъ раменя короля его милости albo ли нѣ. А такъ мы унижоне а покорне просимы, абы ваша милость, якъ намъ милостивый панъ, того оному рострызѣ и преступнику допускать не рачиль и въ тымъ помочнымъ быть, якожь мы того боронитъ хочемъ, наветь и персей своихъ наставлять и литовать²⁾ до конца хочемъ. И за церковь нашу восточную и за вѣру греческую головы быхмы мѣли вси положити. Напродъ Богу милостивому оповѣдамы се, и вашей милости, нашому милостивому пану. И естли бы умыслу своего отиѣнити не мѣлъ оній рострыга, а мѣлъ бы збороняти, — дозволили есьмо его гдѣж колвекъ здыбавши, яко пса убити. А мы таково... и боронитъ словомъ нашимъ рыцерскимъ обѣцумъ.“

Таким чином козацька делегація вже весною 1610 р. проголосила публично свою повну солідарність з українською інтелігенцією — „народом шляхетським“ і духовенством в справі оборони „своєї релігії“ і готовість накладати за неї своїми головами. І справді, почавши від сеї заяви в ряді випадків протягом другого десятиліття XVII в. козачина робила різні прислуги православному духовенству і міщанству Київa в їх боротьбі против митрополитів-уніятів та їх претенсій на владу над духовенством, церквами й монастирями київської єпархії.

Я мав нагоду згадувати про се³⁾, тепер спинюся трошки ширше.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 41.

²⁾ Мусить бути: „нелитовать“.

³⁾ Див. т. VI с. 599—600.

Перший звісний нам випадок вмшавня козаків в церковні справи київські був власне сей, що викликав оту протестацію київського митрополичого намістника Грековича. Літом 1609 р. Потій за помічю правительства придавив опозицію православного духовенства і силоміць, військовою силою, забрав собі православні церкви в своїй білоруській столиці Вильні. Заохочений сими успіхами задумав він задавити подібним чином опозицію і в Києві. Присланий ним намістник Грекович почав змушувати місцеве духовенство до послухности і грозив що їх „имать и везать буду поты, помы отцу митрополиту послушенство отдасте“. Духовенство київське одначе власти митрополита і його намістника не хотіло признавати і не хотіло служити разом з ним. Коли Грекович закликав київських священників явити ся в неділю православія в катедральну церкву св. Софії, щоб відправити в ній соборну службу, яка має правити ся, священники заявили що вони туди не підуть, і людям не казали йти — „потурбували й побунтували простих людей і козаків, кажучи, що хто піде до св. Софії, тих будуть хрестити в лядську віру“, як скаржив ся Грекович. А „направлені ними“ „київські козаки“ під проводом „козака неякого Петра“, що мав при собі „товариство своє“, переймали людей, щоб не йти до катедральної церкви, і різні погрози чинили¹⁾. Грекович, як ми бачили, заіс протест до суду, що духовенство київське підмовило на нього козаків; духовенство заперечило се, мовби воно бунтувало на нього людей чи козаків „направляло“ — „што никгда не тылко въ учинку ани въ помышленю нашомъ не было ани есть, абысмо тоє чинити мили“. Козаки теж заперечували, але заразом заявляли свою готовість голови покладати против всякого замаху на православну церкву. Шляхта київська, зібрана на „рочки“ земського суду, „услышавши таковую скаргу помененныхъ священниковъ и немалую уйму у церкви божои хвалы божое и знищенье ее, заповіла, що буде „правне чинити“ против митрополита²⁾. Мішанство київське теж зайняло дуже вороже становище. Та тим часом як і ті і сї грозили більше „водле права“, козачина, вигородивши духовенство, як ми бачили, дуже недвозначно погрозила Грековичу більш реальними способами поступування, а для ліпшого вражіння якийсь козак, прийшовши під Видубицький мона-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. ч. 37, 41, Архивъ зап.-рус. митрополитів ч. 316 док. 5. Потій і Грекович кажуть, що київські священники не хотіли йти й служити з Грековичом в катедральній церкві в першу неділю, коли він закликав; священники казали, що він не дав їм служити в катедральній церкві й зачечатав її.

²⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 37.

стир, де Грекович мешкав, „видечи его самого по монастыру ходячого, заразъ съ пулгаку до него стрѣлилъ и другій разъ стрѣлити хотѣль, але онъ видечи за собою погоню ажъ талными дверми до рѣки Днепра утекъ“¹⁾).

Се дуже проходило запад Грековича, і Потія разом. Грекович заявив, що його вдоволили вияснення київських священників що до сього епізоду — „же козаки, которыхъ овде непогамованая есть своеволя, сами з свое давное натуре то учинили“, і він свою протестацію против священників віделикує²⁾). А хоч для порядку він з Потієм рік пізніше позвали до соймового суду київське православне духовенство і київський магістрат³⁾), але з процесу сього не вийшло нічого, і сим вичерпала ся агресивна енергія Потія що до його київської столиці. І хоч король не переставав наділяти Потія все новими й новими бенефіціями, і м. и. в осени 1612 р. надав йому київський монастир св. Михайла⁴⁾), то Потій з Грековичом ані пробували, здасть ся, заволдіти сим цінним дарунком. Навіть коли до Київа загостив митрополит софійський Неофит (весною 1612 р.) і осівши ся тут в Печерськім монастирі, під охороною міщанської громади і козацького війська, почав робити конкуренцію владичим правам митрополита: святив церкви, поставляв священників і дияконів, — Грекович не відважив ся нічим против сього виступити, „за для погроз різних людей духовних і світських, а також козаків“ : навіть жаліти ся в суді не рішив ся⁵⁾). Тільки рік пізнійше сам Потій роспочав за се процес, покликавши київське духовенство перед люблинський трибунал (духовний департамент його), за те що воно ввело в Печерський монастир Неофита і дозволяло сьому „обчому пейкому черпцови“ посвящати в духовні чини й святити церкви. а свого законного митрополита не слушає⁶⁾). Справа скінчила ся нічим, бо трибунал визначив обвинуваченим присягу в тім, що вони того Неофита до монастиря не вводили й посвящати духовних або церкви святити йому не поручали; а пізвані духовні особи, хоч ставили ся на суд, але з тим тільки, що юрисдикції того суду не признали й рішення його не прийняли⁷⁾). Неофит же, очевидно, далі зістав ся собі в Печерськім монастирі, де

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 41.

²⁾ Синодальний архив, неописані акти зап. рус. митрополит. № 3197.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 156, і недруковані акти Синодальн. архиву.

⁴⁾ Акты Зап. Рос. IV ч. 186.

⁵⁾ Архивъ Югозап. Россіи VI ч. 161 (осінь 1612).

⁶⁾ Голубевъ П. Могила I дод. 27.

⁷⁾ Зміст актів процесу — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 343.

бачимо його потім ще в 1620-х роках¹⁾, і далі сповняв єпископські функції на очах митрополичого намістника під охороною козачини. Печорський же архимандрит, славний Єлисей Плетенецький не тільки не набрав по сім процесі більшої реверенції до уніатського митрополита „яко звирхного пастира свого“, але навпаки — слідом, по смерті Потія († 18/VII. 1613), користаючи з того, що козачина тоді затопила литовські провінції, він силоміць забрав головню за помічю „козаків українських, людей своєвольних“, величезні маєтності, які належали Печорському монастиреви в землях в. кн. Литовського і після унії були забрані королем від Печерського монастиря і надані митр. Рогозі, а по ній перейшли до Потія. Митр. Рутський заскаржив Плетенецького і виграв справу, але маєтності фактично держав далі Плетенецький, очевидно також козацькою силою, і кінець кінцем Рутський мусів згодити ся, за якусь суму відступного, відректи ся тих маєтків і король потвердив їх за Печерським монастирем (1616 р.)²⁾.

Був се в тих часах загального погрому православної церкви успіх зовсім виїмковий, який міг тільки ще більше піднести дух в православних київських кругах і навчити їх оцінити ще вище свою богоданну зброю, яка знайшла ся в особі козацького війська. Між київським духовенством і православним суспільством з одного боку і намістником уніатського митрополита, що держав в своїй власті ще цілий ряд церков і монастирів, з старою катедрою св. Софії включно, та митрополичих маєтностей, — з другого, починаєть ся нова боротьба, мало звістна нам в подробицях³⁾, але закінчена голосним, кривавим фіналом: екзекуцією над Грековичом давнього козацького засуду. Місцевий київський літописець каже, що ближшим приводом були заходи Грековича коло Михайлівського монастиря. Монастир сей, як знаємо, наданий був уже давніше митрополиту, тепер Грекович хотів його фактично перейняти, і напав собі біди: його „поймавши козаки тамже противь Выдубицкого подь людъ (лід) подсадили воды пити“, в лютім 1618 р.⁴⁾ Убийників не зловлено і не викрито, і убийство лишило ся

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1. Рус. истор. библ. II ч. 166.

²⁾ Архив зап.-рус. митрополитів № 362 л. 9. Додатки до I т. Петра Могили ч. 30. І пізнійше в таких справах Плетенецький не перестав користувати ся козацькою помічю, див. напр. скаргу адміністраті кн. Острозьких 1625 р. на Плетенецького, що він заїхав маєтність кн. Острозьких с. Ставок „з немалою людей українських і козаків громадою, на то умисне зібраною“ — Синод. архив, неописані акти зап.-рус. митрополитів № 1025.

³⁾ Кілька судових актів з сеї боротьби за маєтності — Архивъ западнорус. митроп. I ч. 408.

⁴⁾ Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Рос. с. 85.

непокараним. Митроп. Рутський обжалував перед трибуналом київське духовенство, міщан, православну шляхту: що вони бунтують людей і козаків против нього, як і против його попередника чинили; замишляють його убити, і не можучи сягнути по нього, вбили його намістника¹⁾). Але справа прогомоніла без сліду: правительство, що тоді всякими способами силкувало ся притягти козаків до участі в московській війні, очевидно, не поспробувало вчинити якієсь репресії над тими козацькими чи иньшими ініціаторами убийства. Так само заглохло і менше замітне, дещо пізнійше убийство митрополичого агента шл. Оклинського, висланого до Київа на збиранне податку з митрополичих підданих: по словам його брата вбили його київські „козачки — могло быти их с тридцать“, „з ведомости войта киевского Федора Ходьки и всех радец тогож Києва, посполства того места Киевского“, „маючи ранкор на отца митрополита киевского“, а митр. Рутский в сіх убийстві підозривав ініціативу новозаснованого київського братства²⁾).

Такі були звісні нам прецеденти участі козаків в церковній боротьбі, що випередили епохальний факт відновлення православної ерархії під козацького протекцією. Вони переважно дрібні, можуть бути зведені до категорії простих козацьких галабурд, як участь козацьких ватажків в різних сусідських спорах і наїздах місцевих шляхтичів, як участь Наливайкових ватаг в рахунках православних панів. Але за ними стоїть козацька декларація 1610 р. — проголошення повної солідарности козаків з українською інтелігенцією в справах релігійної (чи властиво — релігійно-національної) боротьби й готовости козачини служити їй всіми силами своїми. Ся декларація надає глибоке значінне відокремленим тим фактам і являєть ся прольогом до акту 1620 року. Козачина стала свідомим союзником православного духовенства й суспільности, і ті не завагали ся покористувати ся сею помічю. Такі різкі ексцеси як убийство Грековича або Оклинського сюди в рахунок не йдуть; вони, певно, не були подиктовані ані київським братством ані магістратом ані висшим духовенством київським. Але уживанне козачини на службу церковних справ тим не менше стало фактом (оружні заїзди печерських маєтностей, може ще деякі факти). Прозвище „Наливайків“, кинене на православних кільканадцять літ тому, як злобна інсинуація, переходило в реальність. Козачина за сей час виросла незмірно не тільки мате-

1) Скарга ся в рос. перекладі друкована в часоп. Вѣстникъ Запад. Россіи р. 1864/5 кн. 6, ч. 4.

2) Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 30, Вѣстникъ Зап. Россіи рік 1864/5 кн. 4, с. 68.

ріально, але й морально. Стала силою не тільки незмірно великою, тріркою, але й поважною, з якою серіозно числили ся в політичній життю і на бажання й настрої її оглядали ся вже і в обговоренно релігійно-національних справ на соймах. Особливо під проводом такого політика і адміністратора вищої марки як Сагайдачний вона була настільки серіозним та солідним політичним елементом, що з нею і з її старшиною, її верхами взагалі не було страшно або соромно піти разом — стати під її оборону і признати ся до певної звязи з нею. Се й заманіфестували київські дувовні круги актом 1620/1 р. і вище наведеним своїм маніфестом, де вони не вагають ся проголосити козачину за репрезентанта державних, національних і культурних традицій руських, руської слави і сили — *ostanki oney starey Rusi*, що воювала під Олегом Царгород, за св. Володимира здобувала цісарські регалії¹⁾, та з ним разом приймала християнську віру і культуру від царгородської церкви.

З другого боку козачину не тільки більше моральні, ідеологічні мотиви, релігійний піетизм, почуте своєї солідарности з українською суспільністю, а навіть і чисто тактичні міркування вели до цього ж союзу.

Коли козачина хотіла усадовити ся „на волости“, опанувати Східню Україну й стати на ній сильною ногою, — їй треба було дбати про те, щоб з ріжними елементами тутешньої суспільности пошукати певних созвучних точок, певних звязків, спільних інтересів. Розуміть ся, вони могли знайти ся у неї тільки з елементами українськими. З сільською масою була вже звязь певна і сильна, хоч і не сформулована, не зведена до якоїсь ясної програми. З того часу як козачина стала формою емансипації від панського права та живого протесту против нього, вона мала за собою сільські і дрібно міщанські маси й могла з них черпати силу і поміч стільки, скільки лише могла проявити сама сили й енергії екстензії. Ставши на ґрунт оборони релігійних і національних прав української народности, вона проголошувала свою солідарність з останками української шляхти — в східній Україні ще не малозначними тоді, з могутною духовною верствою й вищими верствами міщанства. Се були круги в сфері соціально-економічній не созвучні, а навіть просто ворожі козачині, як репрезентанти великої земельної власности, привілегованого землеволодіння, права над підданими. Їх поки що козачина могла до себе прихилити тільки обороною релігійних-національних інтересів. Исто-

¹⁾ Думаю, що сі походи Володимира Вел. „на Грецію, Македонію й Ілїрик — відгомін легенди про Володимирові регалії.

ричні обставини українського життя привели до того, що в сім моменті національні інтереси, національні змагання, національна боротьба скупилася на точці оборони існування православної церкви¹⁾. Обороняючи її стан володіння, козачина прихилилася до себе всі оті верстви, які обстоювали національні й релігійні інтереси українського народу.

Такий союз на два фронти для козачини був незмірно користний. З загально-національного погляду можна було теж вважати користним фактом, що між двома бігунами (полюсами) українського елемента, розлученими соціально-економічними інтересами, тим провалом польського шляхетського права, з'являвся певний сполучник в виді козачини й зв'язував новим обручем розсіпану українську народність. Правда, можна було побоюватися, що шукаючи союзу й созвучності з вищими духовними, шляхетськими і міщанськими кругами, козачина ослабить свій нахил в сторону селянських, підданських кругів: буде слабше підчеркувати свої созвучні моменти з союзниками злівого боку з огляду на своїх союзників з правого боку: власників і володітелів земель і підданих. Дійсно ми бачимо, що тим часом як оборона православної віри у козачини виявилася у вповні конкретних вчинках і ностулятах включених в козацькі петиції до правительства, союз і опіка над селянськими масами не вийшли за весь час з дуже ембріональних, примітивних стадій козацької демагогії між селянством та стихійного нищення всього зв'язаного з панським правом — під час повстань. До певного сформульованого протесту против панського права взагалі, до якоїсь формули оборони прав селянської чи підданської людности взагалі козачина не дійшла; не вийшла за домагання певних виїмків з польського права для себе і не перейшла до принципіальної неґації польсько-шляхетського режиму взагалі. Докладніше сказавши ся неґація не вийшла з стихійних форм повстанського нищення і не усвідомила ся в якійсь програмовій формі.

Трудно сказати на певно, що тут мав вплив той союз козачини з привілегованими українськими елементами, уложений на ґрунті оборони релігійних і національних інтересів. Може бути, в сім завважив головню той факт, що домагання в сфері релігійній були продумані і вияснені, мали характер вповні ясний, конкретний, легкий до формування, а дезідерати народніх мас — не вилили ся в такій продуманій і сформульованій формі. У самих селянських мас вони зістали ся в формі не ясних бажань і мрій. Дезідерат життя без

¹⁾ Див. в т. VI гл. IV; ширше і популярніше обговорено причини, які привели до підміни національного моменту релігійними, в моїх статях: Культурно-національний рух, Л. Н. Вістник 1908 кн. II.

хлопа і без папа самим прихильникам його здавався до певної міри утопічним, а практичне здійснення його вимагало назвичайно смілої і сильної творчої мисли і глибоко продуманої плянної творчої роботи. Так і чисто національні домагання, хоч були, безперечно, близькі тим привілегованим елементам і козачині, в її програмі по за сферою церковних справ і кількох конкретних питань (як школи, допущення до урядів православних і т. и.) теж не знайшли свого вислову — тому що також не були продумані й уняті в якусь ясну програму.

Важне значінне мало також і те, що ті церковні і релігійні справи не стояли в такій рішучій і непримиреній суперечности з усім суспільним укладом річипосполитої й могли бути заспокоєні в його межах, тим часом як дезідерати безпанського життя були питанням життя і смерті для сього укладу і не могли б бути досягнені инакше як дорогою повного розбиття польської річипосполитої або повного відірвання від неї.

Так чи инакше, зістаєть ся фактом, що свої відносини до релігійно - національного питання козачина вияснила, і в виді певних конкретних постулатів включила до своєї програми супроти правительства; відносини ж її до соціально - економічних домагань мас не вийшли з стадії певної созвучности, певної симпатичности або союзности інтересів, і розірвати вповні й безповоротно з соціальним світоглядом шляхетських кругів, і взагалі цілої суспільности річипосполитої козачина так і не наміркувала ся, — або не відважила ся.

і

Проголосивши на початку другого десятиліття XVII в. релігійну справу українську своєю справою, заявивши солідарність свою з православним духовенством і тою суспільністю, яка в обороні тої справи виступала, козачина — її верхні верстви особливо, мусіли вийти з часом все глибоше й дальше в те культурно - релігійне й національне жите, яке на протязі як раз того другого десятиліття все яснійше розгорало ся в найближшій, східно - українській центрі Київі.

Сі два явища йшли разом, тісно переплітаючи ся між собою своїми впливами. Київ здавна стояв в досить тісних зв'язках з козачиною. Ще в 1580 р. Кияне в своїх жаялах на воеводську управу звертають ся до козацької старшини („до папа Оришовського тетмана запорожского“) ¹⁾.

Тепер в міру того як козачили ближші околиці Київя, як козацькі гнізда все тіснійшою й густійшою сіткою обхоплювали його

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. VII I с. 255.

з усіх боків, звязки козачини з Київом ставали все тісніші. Через те не могло зіставати ся без впливу і вражіння на козацькі круги те національне культурно - релігійне жите, яке починало саме розвивати ся в Києві. А з другого боку маючи під рукою, напоготові козацьку силу, певні її помочи і солідарности, київські духовні круги знаходили в тім заохоту до все нових, дальших і сміливіших кроків в розвою національного культурно - релігійного жита, в його обороні, в забезпеченню йому трівких підвалин дальшого істновання.

Старий Терехтемирівський монастир на півдорозі між Київом і Черкасами (крайнею стражницею волости, за котрою зачинало ся вже повне і необмежене панованне козачини) був немов стацією в сих зносинах. Півофіціальна резиденція козацька на волости, де відбували ся козацькі ради, де містив ся козацький арсенал, і разом монастир, відновлений Запорожцями, їх одинака патрональна снятия на довгий час, служив Терехтемирів немов сполучником політичних, чисто козацьких інтересів з релігійно - національною справою, яку козачина взяла тепер за свою. На чолі його стояла тоді (в 1616—1620 р.) людина, що дуже незаметно перейшла в наших джерелах, але хто зна чи не заважила багато в тодішніх відносинах. Був се архимандрит Єзекійль Курцевич, з волинських князів Курцевичів мабуть ¹⁾, отже чоловік свій між українським панством, а разом людина світова, освічена, бувала — вихованець падуанського університету, в каталогах котрого записав він під р. 1600 своє імя по українськи, оден одинокий з усіх. Під його рукою Терехтемирівський монастир виходить на поважну й цікаву позицію політичну. Сюди заїздили київські духовні, сам митрополит навіть, щоб бути присутними на козацькій раді, впливати на її наради і бути в курсі козацької політики; терехтемирівські монахи були експозитурою київських кругів в самім серці козачини. Одним з симптомів зросту козачини на волости був також рух в Терехтемирівській околиці, помітний в сім часі. Літом 1618 р. земський писар київський Сущанський - Проскура заносив скаргу на „пгумена и всѣхъ чернцовъ монастыря Терехтемировскаго и всѣхъ фундаторовъ albo надавцовъ тогожъ монастыря то есть гетмана, полковниковъ, сотниковъ, атаманью и всѣхъ козаковъ (войска) запорозского“, що вони захопили „моцно квалтомъ“, наславши козаків і міщан терехтемирівських на сусідню маєтність Проскура село Григорів і привернули його до Терехтемирівського монастиря ²⁾). Також захопили козаки коло

¹⁾ Так приймаєть ся звичайно в літературі. Генеальюги одначе не вмють його звязати з звісними князями Курцевичами.

²⁾ Архивъ Ю. Э. Р. III. I ч. 67.

того ж самого часу й віддали Терехтемирівському монастиреви иньшу сусідню маєтність шл. Олизара — село Підсуче¹⁾. Козацька резиденція і козацький монастир ширили ся і росли і відогравали важну роль, як посередники між новим, відродженим Київом, і козащиною з її новим курсом національної політики.

Київ в першій і другій десятиліттю XVII в. ставав усе замітнішим центром українського релігійного і національного життя, й пульсація великої релігійно-національної боротьби відчувала ся тут все сильніше і голосніше. Завдяки козацькому реваншу, завдяки зросту колонізації з кінцем XVI в., він перестав бути, де далі то більше, самотнім замком на українським пограниччю, воєнним форпостом, виставленим на всяку тривогу й небезпеку. В нім розвивало ся суспільне й культурне життя, а з тим все більше сунули ся сюди елементи тодішньої польської офіціальної культури і будили ті прояви й явища, в яких виливала ся тодішня національна українська опозиція асиміляційним змаганням державної культури. Біскуп Христофор Казимірський, діставши ся на київську катедру в р. 1598, заходить ся коло урядження своєї резиденції в Київі (його попередник Верещинський, перший спровадивши ся по довгих віках до Києва, мав свою резиденцію в Фастові). Він будує собі палату, заходить ся коло будови латинської катедральної церкви, збирає на се надання від побожних католиків²⁾. Стара домініканська місія, розмноживши ся, будує собі десь на поч. XVII в. мурований кляштор з останків вишгородської церкви Бориса і Гліба, а пізніше мурований же конвент. Побожний прихильник єзуїтів Жолкевський в ролі київського воеводи носить ся з планами засновання єзуїтської колегії, а кілька літ по його уступленню з воеводства сей плян був сповнений біскупом київським Радошовским: в 1620 р. він спровадив до Києва першу єзуїтську місію; але в Київі їй не сподобало ся, єзуїти осіли ся в Фастові, і тільки в 1640-х роках воевода Тишкевич фундовав єзуїтську колегію в Київі. Менше вибагливі бернардини осіли ся тут ще з 1620-х рр.³⁾

З'являють ся й просвітні інституції українські. Печерський архимандрит Єлисей Плетенецький, наступник на ігуменстві славного Никифора Тура, що оружною силою відборонив від унії Печерський мо-

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. II с. 124.

²⁾ Стороженко О существовавшихъ въ г. Киевѣ римско-католическихъ храмахъ (збірник Еганос).

³⁾ Сборникъ матеріаловъ о Киевѣ с. 103—4, Лебединцевъ Истор. замѣтки о Киевѣ — Киев. Старина 1884. X с. 233, Петровъ Истор. топогр. очерки Киева с. 218—9, Załęski Jezuitci w Polsce IV с. 1440—2, Стороженко ор. с.

настир, — умів ужити козацьку силу не тільки на привернення печерських маестностей, конфіскованих королем, але під основою козацької опіки розпочав незвичайно живу й плідну культурну роботу. Величезні засоби, зібрані і старанно збереженні поколіннями печерських старців і ігуменів, по довгих віках застою й інерції знайшли собі благородний ужиток в службі культурним і національним потребам свого народу.

Подчас праве утисков, подчас бѣд церковныхъ,

Подчас ей турбацій и невчасу полныхъ,

як каже його панегірист, Плетенецький відкрив нову добу в житю сеї твердині українського аскетизму й зробив з Печерського монастиря першорядну культурну силу, так що по словам його гідного наступника і контінюатора його змагань, він „був батьком не тільки для лаври, а і для всього народу російського“, „и такъ ся тому святому заслужилъ мѣсту, ижъ штоколвекъ по немъ за помощю божею в томъ пречистой Богородицы монастыру дѣеть и дѣяти будет, все на его основѣ, на его фундаментѣ, на его будовли починати будовати и кончити будетъ“¹⁾. Сім заслужив він собі на вічну пам'ять в історії українського життя, і приходить ся незвичайно жалкувати, що ми так мало знаємо ближше про нього і про його культурну роботу в Київі.

З двох писань, присвячених печерському архимандриту — панегірика, виданого в 1618 р. під варварським титулом: „Вѣзрункъ цнотъ превелебного въ Бозѣ его милости господина отца Єлисея Плетенецкого архимандрита кievского монастыря печарского“²⁾, і надгробного слова його наступника Захарії Копистенського³⁾ ми дістаємо тільки скупі й уривкові звістки, які дуже небогато можемо доповнити з інших джерел⁴⁾. Знаємо, що Єлисей Михайлович Плетенецький був шляхетного роду („зацныхъ и побожныхъ родичовъ был урожонный“), з дрібної шляхетської родини, що носила імя від свого родового гнізда Плетенич недалеко Золочева, в землі Львівській⁵⁾. Рід

1) Омилія на роковую пам'ять о. Єлисея Плетенецкого с. 50.

2) Передруковується в київських Записках т. 5, проф. Перетцом.

3) Казанье на честномъ погребѣ блаженного мужа и превелебного отца Кургъ Єлисея въ еромонасѣхъ Евѳимія Плетенецкого, архимандрита печерского кievского, преставленного въ року 1624, въ октѣбру дня 29 презъ іеромонаха Захарію Копистенского тогда нареченого, а тепер милостію божією архимандрита тогоже монастыря печерского кievского творенное и проповѣданное, Київ, 1625.

4) Коротенькі біографії Плетенецького у Голубева Історія кiev. академії с. 100, також в його книзі П. Могила т. I с. 165 і далі.

5) В львівських актах XV в. (Akta gr. i ziem. т. XIV і XV): Івашко, Федько, Андрій, Филипко, Іван, Стахно, Василь alias Васько, Єв.

був нічим не визначний і звів ся в початках XVII в. Будучий архимандрит родив ся коло р. 1550. Він вибрав для себе духовну кар'єру. В початках 1590 х років, маючи сорок літ, став він архимандритом пинського ліщинського монастиря, і в сїм титулі брав участь в православнім соборі берестейськїм. Правдоподібно тут звернув він на себе увагу рішучою опозицією унії, і се три роки пізнійше (1599) дало йому вибір на печерську архимандрію — одну з найвизначнійших православних позицій в тім часі, і на соймї 1605 р. православним удало ся добити ся від правительства затвердження його на сїм урядї¹⁾. На сій позиції пробув він повних двадцять пять літ, до своєї смерти в 1624 р. Досить довго ми одначе не чуємо й тут нічого визначного про його діяльність — крім процесів за монастирські маєтності, та скарги занесеної деякими черцями на нього і на иньшу монастирську старшину: черці скаржили ся, що архимандрит і „старші полатники і застолники“ монастирські „не вѣдати где оборочають“ значну надвишку доходів монастирських над видатками — „которая бы рачей на потребности монастирскіе яко и чернецкіе оборочати ся мѣла“²⁾. Можна думати, що вже тоді архимандрит почав щось уймати з видатків на сите і пяне монастирське жите, призначаючи на иньші, культурні потреби, та починав стягати до монастиря людей з літературними і науковими інтересами. Але те що ми знаємо докладнійше з сеї сфери діяльності Плетенецького, все припадає на середину другого десятиліття XVII в., коли в Кліві раптом прокидаєть ся сильний культурний і просвітний рух, під впливом тих услуг, які віддала релігійно-національній справі козачина і обіцяла віддавати в будучности.

Печерський архимандрит купує друкарню, заложену в Стратинї Гедеоном Балабаном в розгарі його боротьби з львівським брацтвом, і потім закинену; перевозить її до Київа, розширює і збільшає — може уживши стратинського інвентаря тільки за моделі для далеко більшого нового інвентаря. Згаданий панегірик так описує сей епохальний в київськїм житю факт:

Бось воскресилъ друкарню припадую пыломъ
 Балабана цнотѣ великихъ речю и тежѣ дѣломъ:
 Онѣ за благословенствомъ отца намѣ святого
 Удалъ ся до ремесла (могу речи) цного,

фемія Плетенецька. В 1578 р. Іван Плетенецький, син його Касиар (кн. Гал. гроду № 95). В пописі 1651 р. вже Плетенецьких в Плетеничах нема.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 17, пор. т. VI сеї Історії с. 573—4.

²⁾ Акты Ю. З. Р. II ч. 28.

Ты зась яко милостникъ церкви збыть ревнивий,
Хотѣль и допялесь то яко не лѣнивий:
Но зестю его з свѣта друкарню воскресити
И презъ выдаванье книгъ церковь украсити.

Пrawdopodobно се мало місце десь коло р. 1615¹⁾. При кінці 1616 або в 1617 р. вийшла вже перша книжка з нової печерської друкарні — Часословець²⁾. Перед нею росночато монументальне як на ті часи виданне „Анеологіонъ“ (16+1048 сторін in folio), але воно вийшло тільки в р. 1619, а перед ним наборзі видруковано і випущено Часословець, між иньшим „яко да исполнит ся требованіе еже въ училищехъ въ православномъ градѣ Києвѣ и въ прочихъ“, — як першу шкільну книжку для київських шкіл. Величезні доходи Печерського монастиря знайшли собі призначенне. Книга виходила за книгою. За пятнадцять літ від виходу Часословця (1617—1631) печерська друкарня випустила кілька десятків книжок: нам звісно звиш 30 друків, між ними цілий ряд видань монументальних розмірів і знов таких що були показними результатами праці згромаджених тут літературних сил³⁾. Се було більше ніж скільки дали всі иньші друкарні України за весь час від свого заложення і до того

1) На сїм пункті вела ся свого часу досить жива полеміка: чи печерська друкарня на ново повстала в тім часі, чи істнувала й давнійше і тільки була розширена чи відновлена додатком стрятинської. Обидва погляди ведуть свій початок ще з XVIII в., перегляд тої старої літератури в статі Голубева О началѣ книгопечатанія в Києвѣ (К. Старина 1882 кн. VI). Строев, м. Евгеній і потім Максимович і Закревський вияснили досить докладно початок київського друкарства і печерської друкарні (коло р. 1615). Троцький, Малевич, Гильтебрант в статях своїх, друкованих в 1860—1870 роках, пробували відсунути сей початок назад, навіть в XVI в., але на се досі нема ніяких підстав. Цитований панегірик Плетенецькому (Вѣзерункъ цнотъ) і друкарські статі при виданнях Часословця 1617 р. і Анеологіона 1619 виясняють початок печерської друкарні дуже докладно. Аргументи, виставлені оборонцями поглядів про раніший початок друкарні не важні. Критика їх в згаданій статі Голубева і йогож книзі П. Могила, т. I, екскурсе на с. 386—412. Новійша полеміка Голубева і Титова (Голубевъ Объяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви (Труды кiev. акад. 1906, XII), Титовъ Разъяснительные параграфы по исторіи западнорусской церкви (ib. 1907, VI), і Голубевъ Нѣсколько страницъ изъ новѣйшей исторіи Киевской Духовной Академіи, 1907), взагалі малоінтересна, знову висуває пізнійші згадки печерських актів про лаврські видання перед 1616 р. (особливо акафист усенію 1606 р., згаданий в офіціальній кореспонденції лаври з синодом кінця XVIII в.). Але безъ близшого облїдування сих актів трудно надавати їм значінне єупроти категоричних звісток 1617—1619 pp.

2) Титулового листа не заховало ся, передмова датована 20

часу (1631 року). Для потреб друкарні Плетенецький зложив фабрику паперу в монастирській маєтності в Радомишлі, на р. Тетереві „коштромь немалымъ на нодивене в томъ краю якъ речъ небывалуу“¹⁾. Мусіла бути своя відливарня (гісерня). З'являють ся свої гравери і малярі; уже Анеологіонъ 1617 р. прикрашений 18 образами святих; на сім полі — гравюри, ілюстрації — Печерський монастир на довго зайняв позицію єдину не тільки на цілий український, але і весь східно-слов'янський світ, як найбільше, майже одинокє огнище церковного малярства, граверства, ілюстрації.

Збираєть ся і цілий ряд літературних і наукових сил, що з Печерської лаври роблять ряд теологічної академії. Копистенський, оден з членів сього кружка, визначений потім Плетенецьким на „сукцесора“ свого на архимандрії, виразно вказує в своїм надгробнім слові Плетенецькому як особливу його заслугу се згромадження печерського ученого кружка („людей учоныхъ, от негожь на тоє мѣсце зведеныхъ“)²⁾ і величає його в слові на роковини його смерти як „учоныхъ людей прибѣжище, науки любячихъ промотора и школь на разныхъ мѣсцахъ зычливого фундатора“³⁾. Він „науки намъ такъ познания разныхъ діалектовъ як и вырозумения писма бож. жичиль и о дидаскалы искусныи старал ся, венць и іерокуріковъ то есть проповѣдниковъ слова божого церковного приспособляль, задержоваль, выховане ихъ стану и повинности христойное и доволное даваль“⁴⁾.

Як першорядні сили сього печерського кружка звісні нам на-самперед сам Копистенський, далі Тарасій Земка, Памва Беринда, Лаврентій Зизаній, а в близьких зносинах стояв і перший ректор київської братської школи (потім ігумен Михайлівського монастиря) Йов Борецький, що теж може не без посередництва Плетенецького оинив ся в Київі.

Копистенського, братанича звісного перемиського владыки,⁴⁾ ми стрічаємо в Київі вперше на поч. 1616 р., коли він вписуєть ся до нового брацтва київського разом з Тарасієм Левковичом Земкою. Над виданнем печерського Анеологіона він працює в тих літах разом з Борецьким і Памвою Бериндою. Крім своїх заслуг, які положив він як наступник Плетенецького на архимандрії печерській і гідний

1) Казаньє на погребь, с. 56.

2) Казаньє с. 26.

3) Омїліа с. 49.

4) Казаньє с. 31.

5) Голубев в своїм екскурсі про Копистенського (Історія кiev. академіи I с. 108 і далі) хибно перетолкував згадку в присвятї Бєсїд І. Златоустого, де Захарій Копистенський зветь ся „синовцем“ владыки Махайла і називає його „сином“ владыки (с. 114). Потім він сам поправив помилку — П. Могила т. II. Иньша проба біографії у Завитневичь (як низше),

континуатор його культурної роботи, Кописиенський прославив себе як визначний богослов, полеміст, історик церковний і проповідник. Моноументальна його „Палинодія или книга обороны каѳолической, святой апостолской восточней церкви и святых патріарховъ“ написана з приводу книжки Льва Крєвзи *Обрѣна ієдності сєргієвнєі* (1618) і закінчена та ухвалена до друку в р. 1621, але не надрукована, зістала ся верхом теологічної ерудиції тих часів¹⁾. Величезний трактат (868 стовпців теперішнього друку) поділяється на дві половини, в першій (частина перша і друга) полемізує автор з католицькою доктріною про примат папи, друга присвячена історії унії на Русі (частина третя збиває аргументи, буцім кївська митрополія була в унії з Римом перед флорентийською унією, частина четверта присвячена історії берестейської унії). Чому ся капітальна і для свого часу незвичайно цінна праця зістала ся не виданою, зістається ся неясним (досить правдоподібна гадка, що в тих роках, 1622—1627, вважали нетактовним розводити релігійну полеміку і дразнити противну сторону, добиваючи ся легалізації відновленої православної єрархії). Твором того ж Кописиєнського вважається ся видрукована без імени автора „Книга о вѣрѣ единой св. соборной апостольской церкви“²⁾, доповнена перерібка старшого, вилєнського видання, незвичайно популярна потім особливо в Московщині. З іменем Кописиєнського надруковані були тільки дві згадані вище проповіді на похорон і річницю смерті Плетєнєцького, які рекомєндують Кописиєнського справді як визначного проповідника, і крім того кілька передмов при печерських виданнях тих часів. Кописиєнський, як показують згадки сих передмов, брав дуже діяльну участь в сих виданнях, як перекладчик, редактор, видавець.

Памва Беринда прославив своє імя своїм словарем — „Лєксиконъ словяноороскій и именъ тлѣкованіє, тщєніємъ, вѣдєніємъ же и

¹⁾ Про неї монографія Завитнєвича: Палинодія Зах. Кописиєнського (Варш. 1883), дещо такжє в статі Ол. Сушка: Причинки до студій над текстом Палинодії (Записки львівські т. LIV — тут і про одну пізнішу компіляцію опєрту на Палинодії), і в тійжє книжці Записок замітка д-ра Франка про значінне назви трактату: значінне се не яснє, є слово *παλινοδία* (від *πάλιν*) спів у відповідь і *παλινοδία* (*ὁδός*) дорога назад; лекше толкованнє перше. Текст виданий в т. IV Рус. истор. библ., з двох не дуже справних колій, в р. 1878. В деяких копіях разом з Палинодією міститься ще „Книга о правдивой єдності православныхъ христіанъ церкви восточной... черезъ ієром. Захарію Кописиєнського написано“, але в дуже гіршім стані (див. у Завитнєвича ор. с.).

²⁾ Про неї Голубєва Библіограф. замѣчанія о старопечатныхъ книгахъ — Труды кiev. акад. 1876, II і арх. Леоніда Замѣтка объ дной старопечатной книгѣ — Чтенія московські 1880, I, Завитнєвич ор. с., Рус. ист. библ. IV прим. 29, Каратаєвъ с. 348.

иждивеніємъ малѣйшаго въ іеромонасѣхъ Памвы Беринды, протосвѣтла єрону іерусалимского“, вид. 1627 р. В присвятї сеї книжки панам Балабанам поясняє він, що живучи в домі Федора Балабана, фундатора стрятинської друкарні, він тоді вже, за його принукою зачав збирати „речєнія и имена словєнскія“, „аки не у сушу тогда лексикону развѣ любомудра кир Лаврентія Зізанї“. З сього лексикону Беринда покористував ся сам на початках, а потім не переставав протягом довгих лїт доповняти свою збірку, і нарешті перейшовши до Київа— „покликаний до друкарні (печерської) до справлення бесїд на посланїя апостольскї“, над котрим він працював два роки „нощєденствуя“, він рїшив видати вибірку з своєї збірки „в пользу спудеемъ“¹⁾. Словар сей на довго зїстав ся найбільшим і найповнїшим, і по смерті Беринди передрукований був ще в р. 1653. Крім того, перейшовши в Київ (мабуть таки при тїм, як забирано до Печерського монастиря Балабанову друкарню) і ставши тут управителем друкарні (архитипографом) він увесь час, аж до своєї смерті (1632) брав дуже діяльну участь в літературних працях печерського кружка, правлячи рукописи, доглядаючи видань, пишучи до них передмови, і т. пн.

Третім таким дуже діяльним, хоч і менше замїтним участником видавничої печерської колегїї був Тарасїй Левкович Земка, ігумен брацького богоявленського монастиря і проповідник печерський, як він підписав себе на передмові Бериндиного лексикона, справщик книг і управитель друкарні, муж учений в мові грецькій, латинській, словянській і руській, ак величає його в епітафїї Кальнофойський¹⁾. Почавши від перших початків печерських видавництв (ми бачимо його підпис разом з Копистенським на братськїм упису 1616 р., як єромонаха, правдоподїбно печерського) і до смерті своєї в р. 1632 він зїставав ся діяльним участником печерської видавничої роботи, і Кальнофойський в згаданій епітафїї нагадує друкарям — „жили ви ним, поки він жив, і він жив вами“. Бачимо в печерських друках його вірші, передмови, переклади „на малороссійскую бесѣду общую“, й т. ин.

Далї трохи, хоч і в близьких зносинах з сим кружком стояли два иньші визначні діячі:

Лаврентій Зізанїй, бувши дїдаскал львівської брацької школи, оден з найбільш рухливих і многосторонніх людей свого часу, автор

¹⁾ Про словник Беринди в загальних оглядах: Житєцкїй: Очеркъ литерат. исторїи малорусскаго нарѣчїя в XVII в. 1889; Буличъ; Очеркъ исторїи языкознанїя въ Россїи, 1904; Грінченко: Огляд української лексикографїї (Записки львів. т. 66), Огієнко: Огляд українського явико-знавства (ів. т. 79).

²⁾ Teraturgema, 1638 (виїмки в Сборнику матеріаловъ для ист Кїева).

букваря, граматики, словаря, катехізіса, педагог, поеміст, проповідник, перекладчик і редактор, в Київі зявляеть ся десь коло р. 1620. прибувши з сусіднього Корця, де був священником від р. 1612. В Київі він перекладає Бесіди Златоустого, толковання Андрія Кесарійського на Апокаліпсис; передмови сих видань славять його як „благоговѣйна мужа, словеснѣйша дідаскала и вѣтїю, художнаго еллиногреческого языка умѣние и искусство стежавша“, і поясняють, що переклад Бесід він вчинив на запрошенне Плетенецького.

Іван, в чернецтві Йов Борецький, теж бувший дідаскал львівський, з сього кружка найранійше зявляеть ся у Київі: мабуть у вже в р. 1611—2 був він тут священником Воскресенської церкви ¹⁾, а з заснованем брацької школи був її першим ректором, потім ігуменом михайлівським і митрополитом, і через се тільки по части міг брати участь в працях печерського кружка. Кальнофойський в своїй епітафії величає його за честноти християнські й аскетичні, але Косов в „Патерику“ підносить иньші прикмети славного митрополита, що був він „в науках свободних, в знанню мови грецької, латинської, руської ледви чи рівний кому“ ²⁾. З значною правдоподібністю можемо бачити його перо в тій інтересній протестації 1621 р., з якої вище навели ми екскурсе про козаків, і „Юстифікації“ 1622 р.

Поруч сих видійших діячів бачимо цілий ряд другорядних літератів, як Олександр Митура, автор згаданого панеїрика Плетенецькому (Възерункъ цнотъ, 1618), брати Памви Беринди Лукаш і Стефан (автор віршів на честь Плетенецького), Філотей Кизаревич Йосиф Кирилович, й ин. Здебільшого були се Галичане — напевно знаємо як Галичан Борецького, Копистенського, Зизанія, братів Бериндів ³⁾; додати до них ще Кас. Саковича, ректора брацької школи в р. 1620—4, і дещо пізнійшого Кальнофойського. Було се перше „нашествіє Галичан“ на Київ, що під покровом і протекцією гетьмана козацького, також Галичанина, заходили ся культурними засобами Західньої України відродити на київським ґрунті заглушене культурно-національне жите й привернути старій столиці України її давню національну і культурну ролю й значінне.

¹⁾ „Пресвнтером храма воскресенія Христова“ називає він себе ще в 1617 р. (бувши очевидно, до переходу на ігуменство Михайлівського монастиря), а Іван священник воскресенський, звісний нам з 1611—2 рр., правдоподібно був таки Борецький.

²⁾ Paterikon, с. 180.

³⁾ До них зачисляють ще львівського клирика Гавриїла Дорофеевича, але чи справді був він в Київі, не знати.

Рух сей не обмежав ся самим Печерським монастирем, а ширив ся й творив нові огнища свої. Плетенецький з товаришами, по наведеному вище свідоцтву Кописенського, „науки такъ познаня разныхъ діалектовъ яки вырозумена писма святого жичиль и о дидаскалы искусныи старал ся“. Разом з заснованнем друкарні в Печерським монастирі виникає фундація Галшки Гулевичівни, жінки маршалка мозирського Стефана Лозки. Записею своєю з дня 14/X. 1615 р. записує вона на всенародню фундацію — „правовернымъ и благочестивымъ христіаномъ народу російского, въ повѣтехъ воеводствъ Кіевского, Волынского и Браславского будучимъ, станомъ духовнымъ и свѣцкимъ, пнокомъ, священникомъ и діакономъ чину мнишеского и чину мирского, также освѣцонымъ княжатамъ, велможнымъ паномъ шляхте и якогожъ колвекъ иного заволаия и стану людемъ російскимъ, еднакъ тымъ тылко которые въ православной благочестивой церкви востодней набоженства греческого вѣре, в послушенстве, тежъ благословенстве св. патріарха константинопольского неодменно трвають и трвати будутъ“, свій двір в Київі — „добра свои власны дедичныє, правъ и волностій шляхецкихъ будучіє“ (подробиця дуже важна в ті часи, бо тільки засновані на шляхетських ґрунтах православні церкви і монастирі не підпадали, як показало ся з тодішніх процесів, правительственным репресіям). На сих добрах мають стати різні релігійні й просвітні інституції — вони дають ся „на монастырь ставропигионъ, такъ же тежъ и на школу детемъ такъ шляхетскимъ яко и местскимъ, и на иный способъ богоугодного житія, который бы служилъ ку збавеню христіанскому и ку выконаню милосердныхъ учинковъ, а при томъ и на гостинницу странниковъ духовныхъ, вѣры церкви востоднее будучимъ“. І для безпечнійшого здійснення тих плянів, заявляє фундаторка, що вона вже „зараз в той двір впровадила і в проважує благовірного священіонока (печерського священника) отця Ісаю Купинського й инших черців, як також і школу“¹⁾.

Се були тимчасові держателі, але слідом зявив ся і властивий господар, для котрого призначав ся сей двір „з вільностями і правами шляхетськими“. Було ним брацтво, запроєктоване вже перед тим, але ще не завязане формально — правдоподібно чекаючи для нього благословення від царгородського патріарха, по котре післали ініціатори брацтва. В останніх днях 1615 року було воно вже завязане: маємо його „упис“ (фундаційний акт), але в пізнійшій ко-

¹⁾ Запись друкована в Памятниках кiev. комісії II ч. 1 і з иньшої копії у Голубева Исторія кiev. акад. дод. 2.

пії, без дати, і тільки з деякими з підписей; оден з меншої братії „во ипоцехъ Захарія Копистенский исповѣдникъ“ підписав ся під ним з датою 4/І. 1616 — се дає дату „упису“¹⁾.

Брацтво завязувало ся „ведле порядку прав братствомъ отъ св. патріарховъ наданыхъ“ — брацтва львівського, виленського, могиливіського й інших. Метою своєю ставило воно „утѣшеніе и утвержденіе въ благочестіи нашему російскому роду — сыномъ восточного православія, обывателемъ воеводства кievского, такъ духовного вшелякого яко и свѣтского: шляхетского стану и всеє речи-носполитое месткое²⁾ и всѣмъ христоименитымъ людемъ, на выконанье христіанскихъ мило-лосердчныхъ учинковъ такъ духовныхъ (въ размноженію и въкорененію христіанскихъ добродѣтелей, честного иноческаго житія, въ подаванію наукъ учтивыхъ и въ цвиченію дѣтей народу христіанского — отколя хвала всемогущого Бога на земли множит ся, потѣха родичамъ изъ сыновъ наказанныхъ ростеть, речи посполитой оборона и оздоба предивная фундуєт ся и цвѣтеть) — яко и тѣлесныхъ (въ обороненію вдовъ и сиротъ и въ поратованію всякихъ людей упадлыхъ)“.

До брацтва вписало ся „безчпленно“ ріжного народу з місцевого духовенства (перед усім з того печерського кружка, що безсумнівно був і властивим, головним ініціатором засновання брацтва) і світських людей — міщанства, шляхти. А що було найбільше знаменним — вписав ся і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким, приймаючи тим чином братство під спеціальну свою опіку і присвоюючи собі тим способом формальне право всюди і все виступати його офіціальним заступником і протектором. На жаль не знаємо ближшої дати сього важного факту: згадує про нього Сакович в своїх віршах на похорони Сагайдачного, що він

При церкви братской честно въ Кіевѣ похованъ,
Въ которое ся братство зо всѣмъ войскомъ вписалъ
И на него ялмужну значную одказалъ³⁾.

Що се було одначе не під час передсмертних розпоряджень, а далеко ранійше, перед актом 1620 р. — в сiм не може бути сумніву.

Брацтво се злучило ся з фундацією Гулевичівни і заснованим на її ґрунті монастирем Богоявлення, що став патрональним браць-

¹⁾ Друкований в Памятн. кiev. ком. II ч. 2 і з иньшої копії у Голубева Ист. кiev. ак. дод. ч. 1. Перші підписи під уписом належать пізнійшому часу, аж до підписи Копистенського.

²⁾ Київської міської „річипосполитої“, себто київського міщанства.

³⁾ Пор. реляцію Рутского у Гарасевича с. 250.

ким монастирем. При нїм зараз же засновано брацьку школу. Першим ректором її був Борецький. З літа 1617 р. маємо його поквітованне, дане ним у Львові львівським братчикам за забрані у них „книжки грамматики грецкіє друка лвовского“, себ то за брацький Адельфотес¹⁾. Борецький, що називає себе тут „ректором школы братское въ Кіеве“, правдоподібно умисно на те їздив до Львова на вакаціях, щоб зробити запас всього потрібного для нової школи. По нїм був на сїм урядї здасть ся Мелетий Смотрицький, до свого посвящення на архієпископа полоцького²⁾, а в рр. 1620—4 Калікст (в чернецтві Касіан) Сакович, Галичанин, син протопопа з Потилича, вихованець замойської академії й краківського університету чоловік здібний, дотенний, але слабо характерний (перейшовши потім до люблинської школи, він перейшов на унію, пізнійше на латинство, і став одним з найбільш їдливих критиків і унії й православя)³⁾. З його часів маємо перше *testimonium diligentiae* брацької школи, звісні вже нам „вірші на погреб Сагайдачного“, рецитовані учениками брацької школи, але зложені не ними, а самим Саковичем⁴⁾. Імена учеників подані при рецитованих ними розділах віршів, і мають певний інтерес; се Стефан Почаский, Петр Созонович Балака, Іван Сакович, Феофілакт Іванович бурмистрович київський, Іван Тарнавський протопопович київський, Федор Скаревський, Леонтий Балака бурмистрович, Єремія Ставровецкий, Іван Отецький, Микола Отрешкович, Іван Козарин, Іван Пелчицький, Євтихий Самуїлович, Матвій Кирилович, Григорій Кондратович, Дмитр Кривкович, Лукаш Беринда, Георгій Воронич, Карп Михайлович, Семен Шульга. Імена сї характеризують брацьку школу як міщанську і духовну колегію (своєки звісних нам київських і иньших літера-

1) П. Могіла I дод. 34.

2) Смотрицького і Саковича називає як своїх попередників на ректорстві брацької школи Сильвестр Косів (Exegetis, виїмки у Голубева Історія кїев. акад. I дод. с. 83). Голубев думає, що Смотрицький був її ректором в рр. 1626—8 по поворотї зі Сходу, а в рр. 1618—1620 ректорствував Борецький (с. 217) але се меньш правдоподібно, особливо огляду на те що по поворотї Смотрицького зі Сходу брацтва стояли в досить напружених відносинах до нього, за те що він вистарав ся у патріархів грамоту на скасування їх ставропігїальних прав, і в уніатських замислах скоро почали його підозрівати (пор. про се у Харламповича с. 394—5).

3) Біографічні відомости про нього зібрані у Голубева Іст. кїев. акад. с. 214—6 і Харламповича с. 402—4.

4) Кінцева апострофа „до чителника“ просить: „автора вѣршевѣ тыхъ ласкаве споминай“.

тів — Беринди, Саковичі, Ставровецькі, і діти священників), але й не без шляхтичів тут також (Вороничі, Козарин, Скаржевський й ин).

Вірші служать ілюстрацією того напрямку, в якому ішла наука шкільна в сфері літературній. Вони мають характер вповні схоластичний, перетяжені ремінісценціями псевдо класичної ерудіції¹⁾, стоять вповні, і в стилі і в мові, під впливами польсько-латинської школи, вихованцем котрої був Сакович; але разом перейняті дуже сильним козацьким патріотизмом, — не тільки з огляду на свого героя і на військо запорозьке (тому що йому ці вірші присвячені), але даючи вираз тим тісним зв'язкам, які лучили київське брацтво з козацькими кругами. Тут читаємо напр:

О запорозком войску кто писма читаеть,
Тоть имъ мензство и славу хоть не радъ признаеть,
Бо завше въ немъ такіе рыцери бывали,
Што менжне неприателей ойчистыхъ бивали.
И жадное рыцерство въ насъ не есть такъ славно,
Як Запорозкое, и неприателюмъ страшно.

За ректорства Борецького школа мала мабуть сильніше виражений „грецько-словянський“ характер, в стилі львівської брацької школи. Взагалі київська школа мусіла бути організована на взірць львівської і йти її слідами: ми бачили, що на чолі сього освітнього руху стояли головню галицькі, львівські сили, і саме брацтво організувало ся на взірць львівського перед усім. Загальний характер брацької науки патр. Теофан означає називаючи її в своїй ставропігійній грамоті „школою наукъ еллино-словенского и латино-польского писма“, а її мету ставить в дусі того часу „въ цвѣченю побожного живота, въ подаваню наукъ належныхъ, где вызнаня вѣры непоружно и догматъ св. вселенскими седми соборами церкви восточной уставленныхъ неотменно хотящим ся учить, а звлаща младенческому уму наука презъ учителей тоєжь церкви щире показована и вливана быти маеть“²⁾.

Взагалі дуже скоро по своїм заснованню брацтво, чуючи над собою протекцію православної шляхти, місцевого магістрату, а найбільше — козацької сили, а розпоряджаючи й значними культурними силами, які містив у собі київський світ 1615—1620-х рр., почуло само себе й дало почути своїм противникам як не аби яку силу. Митрополит Рутський, в своїм меморіалі про способи заведення унії в Києві найбільшою перепоною для росповноднення унії вважав се „нове брацтво, засноване схизматиками три року тому, без

1) Див. в т. VI с. 452.

2) Голубевъ Ист. кiev. ак. дод. з.

королівського привилею, — там вони мають свої збори й наради, а наслідком їх було зараз се, що по перше — утоплено митрополитичого офіціала, потім слугу що збирав податок зловлено з грошима, виведено в дикі степи і приковано до гармати, а тепер схоплено також і уніатського попа — а він тільки оден тут і був, і незнати де його поділи; трудно думати про щось добре, коли не буде скасоване се брацтво, а скасувати його можна або властю воеводи, або позовом до задворного королівського суду¹⁾.

Але ні київський воевода, ні сам митрополит не відважив ся піднести на нього рук, і брацтво, а з ним і київська православна суспільність все вище підносили голову. Гостина патр. Теофана в 1620 р. і поставленне православних владиків піднесло ще вище престиж брацтва. Незнаючи, чим скінчить ся вся отся справа, київські монастирі, взагалі духовні круги пильнували як меньше себе звязувати з сим сміливим вчинком. Його взяло на себе брацтво з одного боку, і його протектори-козаки з другого. Патріарх зайхав до брацького „страннопріймного двору“ і тут мешкав увесь час; в брацькій монастирській церкві посвячено на митрополита бувшого ректора брацького Йова Борецького, а другого, тодішнього ректора — Мелетія Смогрицького — на другу зряду єрархічну позицію, на архієпископію полоцьку. Брацтво при тім одержало від Теофана (уповаженого до сього патріархом царгородським) права ставропігії для свого монастиря і для иньших своїх інституцій; як він пише в своїй грамоті: „на знак святности нашей в мѣстѣ Кіевѣ на кр҃унте братскомѣ, при церкви святыхъ Богоявленіи и Благовѣщеніи, крестъ водружаемъ и ставропигіонъ патріаршеское достойно быти судивше, благословляемъ, которое жадной духовной — митрополічей, арієпископской, епископской ани жадной иной въ духовномѣ исправленіи зверхности, судови и благословенству николи подлѣгати не маєтъ и не будетъ повинно вѣчными часы окромѣ самой патріаршеской константинопольской вселенской столицы“²⁾. Рядом грамот Теофан затвердив і благословив брацтво, крім сього „братства старѣйшого“ заснувавши при нім іще „братство младенческое“, що мало бути зложене з молодіжи, правдоподібно з учеників брацької школи, на вір ученичих „содалцій“ в католицьких, особливо єзуїтських школах; потвердив і благословив брацьку школу й иньші інституції — той „страннопріймный дворъ“, де він сам „по силѣ дарованія божія отъ обывателей мѣста гошонный страннолюбнѣ“ перепочивав; похвалив їх організацію і поручив на

¹⁾ Друкований в Основі, 1861, кн. VIII, с. 75 (з хибною датою 1626 р.). ²⁾ Грамота у Голубева дод. 4.

будує, відізваючи, „пребывати въ немъ богобоязненно со всядѣмъ усердіємъ“, в любови й згоді¹⁾).

Київ по довгій упадку свого церковного життя знов став церковною столицею, резиденцією митрополита, що більше — столицею всього майже православного єпископату, на всі українські (або й білоруські) землі, на довгий час, поки православні владика, непевні своїй безпечности, за ліпше вважали не потикати ся в свої єпархії та далі зіставати ся під покровом козацької протекції в київських і сусідніх монастирях. Ставав найпершим і пайважнішим культурним огнищем на всі українські й білоруські землі, куди з різних кінців і країв скликали ся й збігали ся культурні, наукові, просвітні сили, борці за подвигненне свого народу, певні безпечного захисту, доброго прийняття, а навіть — і достатку, коли не карієри. З глухого пограничного кута, непривітного й тривожного форпоста перетворяв ся він в національну столицю, разом — в боевий табір відродженого українства, готового до боротьби, до реваншу, до здобування утрачених позицій.

В першій лінії таким боевим настроєм перейняте було се київське брацтво. „Что есть еже въ нашей земли братство православныхъ? — писали в 1625 р. київські братчики московському думному дяку (державному секретареві) Грамотіну, просячи підмоги з Москви на будову брацької церкви, і так поясняли значінне і завдання своєї організації: „Братство нарицаеть ся, егда христіане православныи живуще посредѣ пновѣрныхъ, посредѣ Ляховъ, увѣятовъ и проклятыхъ еретиковъ и хотяще отъ нихъ отлучити ся и съ ними ничтоже смѣстно имѣти, сами со собою любовно совокупають ся, имена свои во едино списують и братіями нарицають ся,—се же да твердѣе и скорѣе противовѣрныхъ отразити возмогутъ“²⁾).

Ріжні надання на брацтво і закупна ґрунтів за значні ціни, роблені ним в 1620-х роках,³⁾ вказують на зріст його матеріальних засобів. В 1625 р. воно закінчило будову нової брацької церкви⁴⁾. А три роки пізнійше король Жигимонт, що без сумніву добре тямив впливи й значінне сього схизматицького гнізда, був змушений, на прошенне православної шляхти київської, видати грамоту, де „заднім чином“ позволяв фундувати на ґрунтах Гулевичівни „братство милосердія водле рекгулы св. Василя“, то значить монастир, при нїм цер-

¹⁾ Друковані в Памятниках кiev. ком. II ч. 3—5 і у Голубева дод. 3—5. ²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 221.

³⁾ Вони вичислені у Голубева Ист. Киев. акад. с. 167—9.

⁴⁾ Ibid.

М. Грушевський Історія, т. VII.

кву й шпиталь „для людей убогихъ, старыхъ и уломныхъ, такъ дѣховныхъ, яко и свѣцкихъ, и людей рыцерскихъ, на послугахъ нашихъ и рѣчипосполитое отъ непріятелей нашихъ въ разныхъ битвахъ по-калѣчныхъ“¹⁾). Про школу поки що промовчано, але се не перешкоджало їй існувати й функціонувати далі.

В другій половині 1620-х років можна помітити між різними групами сього відродженого православного Києва певну конкуренцію, певне напруження, яке однаке скоро вигладжується під натиском суспільности, і знову таки в першій ліпії—козачини. Відроджена православна ерархія не зразу зміла собі дати раду в тих відносинах, які в православній церкві уложили ся за попередні часи безвладичного життя, з широкою автономією монастирів і брацтв, що виробила ся супроти дезерції владиків і була санкціонована патріаршими ставропігійними грамотами. Різким виразом сього була місія Смотрицького на Сході (1624—5), яка принесла патріаршу грамоту, що касувала автономію ставропігійних церков, брацтв і монастирів і віддавала їх під владу єпископську²⁾. Я верну ся ще потім до сього епізоду, тут тільки зазначую, що сї заходи, як і певна тенденція до компромісу з католицько-уніатськими кругами, виявлена відродженою ерархією в інтересах легалізації своєї, — поставили православний єпископат, згромаджений в Києві, в досить напружені відносини і до брацтва, і до печерського кружка. З другого боку новий архимандрит печерський, наступник Копистенського (від р. 1627), енергичний і амбітний молодий „воеводич земель молдавських“, Петро Могила також проявив певну охоту до конкуренції з брацькими кругами.

Чи невдоволений характером і напрямом брацької школи, чи просто бажуючи мати свою власну школу, Могила заходить ся коло засновання своєї власної колегії при Печерським монастирі, і не вважаючи на невдоволення і опозицію, яку сї пляни викликали в київських кругах і навіть серед братії самого Печерського монастиря, здійсняє сей плян. По словам пізнішого вихованця могилянської колегії, він незадовго по своїм посвященню на печерського архимандрита, „післав від усеї капитули київської до патріарха до Царгороду і дістав від нього благословенне на те, щоб завести в Києві латинські й польські школи і насамперед вибравши відповідних монахів,

¹⁾ Памятники кiev. ком. II ч. 7.

²⁾ П. Могила I дод. 66.

вислав їх в різні краї для науки“¹⁾. Опозиція печерських монахів, які не радо дивилися на нове обтяження печерського бюджету, була зломлена суворо; сучасник, кийвський шляхтич Ерлич оповідає, що коли монахи шпитального монастиря св. Трійці, призначеного Могилою на нову школу, спротивилися плянам архимандрита, Могила скинув ігумена з посади, забрав у нього гроші, всадив у в'язницю і казав бити, так що той потім скоро й умер²⁾. Митр. Борецький, що також здається дав певний вираз тому суперництву, підтримуючи своїми засобами і протекцією³⁾ друкарню під управою Спиридона Соболя, що робила конкуренцію друкарні печерській і випустила в рр. 1628—9 ряд видань⁴⁾, даремно силкувався вплинути на Могилу, щоб не робив конкуренцію брацтву. В своїм тестаменті, визначаючи Могилу езекутором (душеприказчиком) і заповідаючи йому свою колекцію грецьких і латинських книг, заразом клав він йому на серце „за наперший и церкве божой и всему православному народови російскому потребнейший пункт“, „абы школы въ братствѣ киевскомѣ для цвиченя дѣтокъ хрестиянскихъ, а не гдѣ индей фундованы были, — подѣ неблагословеніємъ приказу“⁵⁾. Але Могила держався свого.

По науковій і просвітній засоби для своєї школи звернувся він тудиж, звідки черпали культурні сили організатори печерського кружка і брацької школи. Літом 1631 р. Могила з'являється у Львові і дня 15/VI дає тут таку декларацію. „Я Петро Могила, з божої ласки архимандрит кийвський печерський, бачучи в православній церкві велику утрату в душах людських через неосвіченість духовних і неучення молодіжи, за ласкою і помічю божою і за власною волею моєю, бажаючи запобігти такій великій утраті й хочачи позискати заблудших від православія, рішив фундувати школи на те, аби молодіж у всякій побожності, в обичаях добрих, в науках свободних була виховувана (цвичена), а то не на якусь користь, або славу мою, а тільки на славу і честь живоначальної Тройці, на користь і потіху пра-

¹⁾ Лист Гавриїла Домецького в Прибавленіяхъ къ твореніємъ св. отцовъ 1846, VI с. 37.

²⁾ Latopisiec I с. 58--9. Костомаров підозривав справедливість сеї звістки (Рус. исторія въ жизнеописаніяхъ II³ с. 79), але инші, документальні звістки промовляють за тим, що тут основа реальна (Евгенія Описаніе Кієво-печ. лавры дод. 5—7, пор. Голубева П. Могила I с. 332—4). Ерлич сам жив в Печерській монастирі і очевидно переказує печерську традицію про суворого архимандрита.

³⁾ В дворѣ Іова Борецького митрополита — значить ся на Лимонарі 1628 р., друкарні Соболя. ⁴⁾ Каратаєвъ під. рр. 1628—9.

⁵⁾ Тестамент в Пам. кiev. ком. II ч. 8.

вовірного роду. На те діло боже зібрав я до себе братию, бажаючи, аби вона була належна, на певних правилах, до тої святої справи. Її маю я дати слухне удержанне як на поживу і одежу так і на иньші потреби з свого власнаго кошту на вічні часи, на певне число осіб, відповідно до фундушу, аби вони без перепони відправляли діло боже. Одначе поки мене благодать божа потримає на тім світі, я всіляко і у всім маю бути їм опікуном і промотором, наскільки будуть позволяти мині мої здібности і занятя архимандричі і на скільки буде того вимагати їх потреба в служенню душам людським. І аби поспіх без проволоки був у тім ділі божім, і аби братия, закликана до того, збирала ся на те без усякої вишівки, я тепер тим які при мині пробувають, честним отцям і братії: еромонаху Ісаї Трофиміусу і монаху Сильвестру Косову, і тим що потім зберуть ся до них, обіцяю з усього серця мого перед Господом Богом, що я все написане в моїм фундуші, їм мною наданім, без проволоки і утиску буду приводити в дійсність в Київі, в монастирі Печерським, або де я й вони вважатимемо за потрібне. А той фундуш в формі правній, вповні певній маю їм подати як найскорше, але не більше в кождім разі як дванадцять місяців будуть вони чекати сповнення тої моєї обіцянки. А все те аби було певнійше, я добровільно обіцяю се в храмі Успенія у Львові, перед хрестом господнім. А коли б зійшов я зі світу не скінчивши тої справи божої, маю забезпечити те тестаментом і за опікунів до сповнення його без всякого нарушення моєї волі маю взяти людей честних і сильних¹⁾.

З осени того року зібрані Могилою професорські сили розпочали науку в організованій ним лаврській школі. На чолі стояли згадані в наведеній декларації львівські професори Ісаїя Трофимович Козловський і Сильвестр Косів, вихованці люблинської колегії й замойської академії; перший став ректором, другий префектом лаврської школи. З иньших професорів знаємо ще Софронія Почаського, „риторики професора“, вихованця київської брацької школи. Школа була поведена, в противність брацькій, ближше до типу колегії єзуїтських, з перевагою латинського характеру — се була, очевидно, провідна ідея Могили: що з огляду на практичні потреби сучасного українського життя школа повинна дати перевагу елементу латинсько-польському над грецько-словянським²⁾.

1) Пам. кiev. ком. II ч. 9.

2) Косів в своїм Екзегезісі — апольогії нової школи, як її характеристичну прикмету підносить, що нові професори palladyiskie kunsztu, w akademiach katolickich idaeowane, na dowcipach ruskich solidius anizeli przed nami badacy latina lingua florizowac zaczęli (Ист. кiev. ак. дод. 12).

Але не занедбувано і „рущини“ Доказом того мав послужити виданий першого ж курсу, як свідоцтво успіхів нової школи, панегірик фундатору школи Петру Могилі. Він носить, нівроку, довгенький титул: „Еυχарιστηριον албо вдячність, ясне превелебнїйшому въ Христѣ его милости господину отцу куръ Петру Могилѣ, воеводи-чу земель Молдавскихъ, великому архимандритови святои великои лавры чудотворной печерскои кїевскои, вѣры православнои въ церкви святой восточнои промоторови побожному и несмертельной славы годному оборонци одъ спудеовъ гимназіумъ его милости зъ школы реторїки за гоїнни добродѣйства собѣ и церкви православнои въ фундаваню школь показанныи при вѣншованю святе хвалебныхъ въскресенїя Христа Спасителя міру повинне а упрейме отданая (з друкарни того монастыра Печерск. Кїевск. року 1632 мѣсяца марта 29 дня)“. Містить окрім присвятної передмови професора, С. Почаського, ряд віршів, де описують ся поодинокі науки нової школи (звичайне trivium і quadrivium) під загальним титулом: „Геликонъ“, а потім, в другій части (Шарнас) — поодинокі музи і ним присвячені науки; все се з панегіричними притоками до особи фундатора. При кождім віршу знаходимо ймення учеників — що деклямували, а може й укладали, під проводом свого професора сі вірші: Стефан Стрибиль, Григорій Трипольський, Олександр Олекшич, Самуїл Мужилловський, Андрій Черховський, Вас. Климович, Вас. Каменецький, Мих. Полубенський, Мартин Сурин, Фил. Миклашевський, Іван Заруцький, Вас. Сушанський - Проскура, Филон Ільковський, Стеф. Колчицький, Максим Кресловський, Федор Сусло, Вас. Чудновець, Вас. Устрицький, Георгій Негребецький, Евтихій Соболю, Стеф. Трипольський, Трофим Онушкевич, Єремїя Войсяцький¹⁾). Бачимо тут імена й родовитої місцевої шляхти, котру видко умів притягнути своїм престижем нечерський воеводич.

Але сей primum munus Minervae (перший дарунок Мінерви), говорячи стилем її професорів, був і останню памятку нової школи. Над нею вже гучала буря, і завзятий воеводич, що не побоїв ся неблагословенства свого приятеля митрополита, мусїв зложити зброю перед невдоволенням, яке піднімало ся против його фундації серед кїївської людности, і особливо — серед всевластної козачини. „Від неучених полів и козаків велике було негодованне“, пише цитований вже вихованець брацької школи — „на што латинское и польское училище заводите, чего у насъ дотуду не бывало, и спасались!“ „Хотїли були самого Петра Могилу и учителей на смерть любить:

¹⁾ Передруковано в додатках Ист. кїев. акад. Голубева ч. 8.

ледво їх умовили“¹⁾. То ж більше менше оповідає в своїм хитро-словнім Exegesis-ї префект лаврської школи Косів. Згадавши про ті цляни, з якими фундувала ся та школа — „аби ми преславному народови нашому, виріши серед нього, могли дати світ Апольона“, він каже: „Але скоро тільки ми з й. м. отцем Петром Могилою завітали до тебе, вікопомний Київе, і пожираючи очима твої сотні святих і твої неослажні вали, стали приладжувати перший дарунок Мінерви, — зараз пішли про нас розсівати в слухах людських такі поголоски, що ми уніати, що ми неправославні. Які з того перуни які громи і тріскавиці почали шибати на нас, того язик атраментовий не подужає анатомізувати! Був уже час, що ми, висповідавши ся, тільки того й чекали, коли нами схочуть начиняти животи дніпрових осетрів, або поки одного огнем, другого мечем не пішлють на той світ“²⁾.

Можемо здогадувати ся, що сими злобними агітаторами були не тільки „неучені попи“ та монахи печерські або брацькі, але в пій були винні й деякі інтелігентнійші елементи; Косів скромно не шукає їх, пишучи по довершенім компромісі. Як би там не було, коли удало ся рушити козачину против нових фасонів печерських, справа була рішена: печерський воеводич мусів піти на капітуляцію. Ще зимою 1631/2 р. прийшло до порозуміння в сій справі між ним і брацтвом. З дня 30. XII маємо вже формальний акт у сій справі. Шляхтичі київські й иньші братчики київського брацтва освідчаюгь, що вони бажаючи мати школи нри своїм брацтві, упросили П. Могилу перенести фундовану ним школу до брацтва і тут її фундувати, а брацтво натомість признає його на весь час його життя старшим братчиком, опікуном і дозорцею свого брацтва, з тим, що виборні „старости“ брацтва у завіданню справами його ні в чім не будуть противити ся радї й волї Могили, а в усім будуть його слухати³⁾. Під сим актом підписало ся тридцять київських шляхтичів — цікавий реєстр православних шляхетських родів, що тримали ся своєї національності — хоч переважно підписували ся вже по польськи (Филон Воронич, Богдан Солтан, Юр. Голуб, Кришт. Муховецький, Федір Суцанський - Проскура, Юр. Лясота, Стан. Третьак, Филон Стрибіль чашник київ., Семен Павша, Фед. і Парфен Трипольські, Ост. Виговський, Іван Струсевич коморник київ., Андрій Литинський, Олександр Велавицький, Юр. Мощаницький, Сам. Некрашевич, Вас. Домбровський, Дан.

1) Г. Домецький, як вище.

2) Ист. кiev. ак. I дод. с. 8а.

3) Пам. Киев. ком. II ч. 10.

Пашинський, Дан. Грудвицький, Мик. Сусло, Сам. Сокор¹⁾. Федір Виговський, Іван Невмержицький, Стефан Мшанський, Як. Черховський, Купріан Левковський, Самуель Володкович, Марко Трипольський, Александр Олексій²⁾. Крім того потвердили особними своїми грамотами сю згоду київські владики (митрополит з двома єпископами іменем всього духовенства) і військо козацьке³⁾.

З сих грамот довідуємо ся, що злучити Могилину фундацію з брацтвом просило не тільки брацтво і духовенство, але также і військо запорозьке — гетьман і все рицerstво, вважаючи се „речь быти святоблiвую и всей церкви православной велице потребную и позитечную“. Як члени брацтва, „гетман, асаулове, полковникове и все військо е. к. м. запорожское“ дало свою згоду на признание Могилі прав „доживотного дозорцы, опекуна и оборонцы“ брацтва і поручили київському атаману і всім товаришам мати його в усякій опіці. „Яко завше зъ предковъ своихъ войско запорожское звикло чинити стараніе о добримъ и позитечнимъ церкви божой, не мней и теперь въ томъ не уставаючи, злща видячи знать зезволенье Духа Святого, тудежъ згодное застановенье всего народу нашего російского, духовного и свѣцкого — ихъ милости пановъ шляхты яко и посполитства, абы науки або цвиченя въ писмѣ святомъ ку подпоре благочестія нашего при церкви брацкой св. Богоявленіи были за старанемъ, коштомъ и накладомъ в Бозѣ превелебнаго отца е. м. П. Могили, — теды и мы видечи барзо речь слупнью и церквомъ божимъ позитечную, — тоеожъ милостю братерскою обовязанне будучи, зезволяемъ и на то припадаемъ, и при той церкви братской яко и при школѣ новозаложенной и при шпиталѣ до ней належачомъ обовязуемъ стоять и опоновать до горль своихъ“⁴⁾.

Без сумніву, становище, зайняте в сій справі військом Запорозьким, головню й рішило її для Могили. Козачина не тільки чула за собою обовязки, але й права супроти того церковного і національного жита, взято о нею під свою оборону й опіку, й не жалучи своїх услуг, коли треба було нагнати відповідного холоду на якого небудь

¹⁾ Сі підписали ся по польськи. Останні два ймення мабуть не шляхтичів. Mikołaj Trojański і по нїм Mikołaj Tuzanicki — мабуть дублет; Susło видавці читають замість Susta (акт маємо в копії XVІІІ в.).

²⁾ Сі підписали ся по руськи; Невмержицького видавці читають заміст Несторыцькій, як в копії. Імена сих підписей полишив я в формі можливо близькій до документу.

³⁾ Памятники кiev. ком. ч. 11 і 12.

⁴⁾ Ibid. ч. 13.

„неприятеля віри святої“, диктувала свої бажання також і самій православної суспільності, і єрархії православної, яка завдячала їй своє існування. Робила се в справах церковної політики, в дражливій справі компромісу православних з унітатами, що займала українську суспільність, і особливо київські круги в тих часах, — і так само, як бачимо, в питаннях освітніх, в організації школи, в характері шкільної науки. Казацькі верхи зовсім не хотіли зіставати ся пасивними і індіферентними свідками сих спорів і рїжниць, які займали сучасну київську суспільність.

Але характер, енергія, здібности, проявлені молодим печерським архимандритом в сім шкільнім інциденті, очевидно, були відповідно оцінені і в київських інтелігентських сферах, і в козацьких кругах. Капітуляція була зроблена з честю для нього: за ціну перенесення фундації до брацтва він здобував ролю його старшини, і енергійний, повний ініціативи й амбіції характер Могили давав гарантію, що в його руках сі права старшого братчика не будуть порожнім почесним титулом. А коли рік пізнійше Могилі дістала ся митрополіча мітра при живім митрополіті Ісайї Кошинським, ся комбінація не викликала ніякого живійшого протесту з боку козачини, так само як і з боку київських інтелігентських кругів, не вважаючи на те що Ісайя, чоловік напряду консервативного, старовіського, більш підходив під симпатії козацьких кругів, ворожо настроєних до всього, що пахло релігійним компромісом. І ся обставина, і неканонічне ноставлення Могили було прийняте мовчазною згодою, очевидно, не тільки з мотивів опортуністичних, але і з огляду на особисті прикмети сього офіціального кандидата.

Комбінація ся відкривала дуже важні перспективи спеціально для київських кругів, заінтересованих успіхами культурного, національного руху. Всі три центри, всі три найважнійші позиції — Печерська лавра, брацтво, митрополія, між якими було зазначило ся певне напруженне, певна небажана дізгармонія, суперництво, тепер сходили ся в одних руках — енергійного й здібного печерського архимандрита, і він мав спромогу ті матеріальні і моральні засоби й сили, які давало йому довіре суспільности, і престиж єрархічного голови, і літературні та наукові здібности київських літератів, і услуги друкарського варстату сконцентрувати і пляново використати на здійсненне своїх освітніх і релігійно національних плянів. Церковні й культурно-освітні інституції київські на кільканадцять літ злили ся в одну велику, могутну інституцію, кермовану сильною рукою Могили, що кладе глибокий слід своєї індивідуальности на всім характері культурно-релігійного київського життя сих часів, а навіть на культурнім житю цілої Укра-

їни, завдяки тому центральному, першорядному значінню, яке здобуває собі Київ для цілої України (й Білоруси по часті) з другим і третім десятилітєм.

Повний упадок Острозької академії, значний уже в другім десятиліттю, завершуєть ся по смерті Януша Острозького († 1620). Ослаблене культурного життя замітне і у Львові, де братчики, заняті будовою і прикрашеннем церкви, менше дбали про школу, так що стягали на себе докори патріарха. Виленське братцтво переживало також чорну годину; про иньші помельші центри ані говорити. Вороги українського національного руху злорадно вказували на упадок старших огнищ національного руху. „Всі ваші заходи коло освіти не приводять до нічого“, писав православним Смотрицький по своїм переході на унію, з кінцем 1620-х років; „лихі були ваші школи давнійше, а тепер ще гірші. Де школа острозька, львівська, берестейська, й иньші? А виленська? Багато на неї видано кошту, а користи небагато: от уже скільки літ з неї як з каменя — ані огня ані води! Діти в ваших школах тільки й мають ту користь, що з телят стають волами“¹⁾. Супроти того Київ стає безсумнівним центром для всього православного світу Польщі й Литви, стягає до себе сили з усіх кінців його, і його культурно-національне життя, з його ясними й темними сторонами, в третім, четвертім, пятім десятиліттю XVII віка здобуває незвичайне значінне для цілої України й Білоруси.

Зазначивши ті обставини, які зробили з Київа — найбільш покозаченого з усіх більших міст України, центральне огнище церковного, культурного й національного життя України (й Білоруси), й ті моменти, які привели козачину до ролі протектора й оборонця сього руху, тепер деталічно будемо переходити важніші явища суспільно-політичного і національного українського життя і слідити участь в них козачини, як найбільш активного національного фактора українського тих часів. Просліджуючи далі історію зросту козачини, її політичної й соціальної сили, ми паралельно з тим будемо слідити за історією сучасних суспільно-політичних і національних змагань українських, що так тісно вязали ся в сім часі з зростом і ваганнями козацької сили. Многочисні події 1620—1 рр., до котрих ми підійшли в огляді історії козачини, послужать нам вихідною точкою.

¹⁾ Paraenesis с. 32.

Ми полишили козачину зимою 1619/20 року, в тім моменті як польське правительство, полагаючись, як здавало ся, певно і міцно свої відносини до Туреччини і „змусивши“ воєнною силою козачину до капітуляції, вважало можливими перенести свою увагу на захід, на боротьбу протестанських і католицьких партій і володарів, що мала незмірний інтерес для католицько настроєного короля Польщі й його ближших повірників. Козацька старшина під проводом Сагайдачного відітхнула лекше, позбувши ся грози конфлікту з шляхетськими шабелями, і приложила старання, щоб по можности делікатним способом звести на ніщо ті обмеження, вложені на козачину комісією 1619 р. Як ми знаємо, в цілім ряді пунктів вона полишила собі право переговорів і петицій до центрального правительства і правдоподібно не спішачи ся, по маленьку мала замір розводити сі переговори. Щоб зайняти загаль козацький, Сагайдачний звернувся до кримських усобиць, і як знаємо — з кінцем року козаки ходили на Перекоп, під його проводом, швидко і добичливо, без образи маєстату річипосполитої¹⁾.

Для козацької політики обставини складали ся тим прихильніше, що відносини з Портою в дійсности не були зовсім полагожені і вже з початком 1620 р. почали приходити з Туреччини тривожні вісти, які наперекір недавнім сподіванням ворожили близьку і дуже серйозну війну з Туреччиною. З Персією потверджено згоду в осени, турецьке правительство мало розв'язані руки й воєннічі поради заохочували молодого султана Османа до нових воєн. Найлекшою здобичю здавала ся Польща й на неї приготувляла війна в найближшій часі. Козачині треба було тільки вичекати, і таку політику вичікування вів Сагайдачний. Але козацькі масам прищипити її не було так легко і ще раз козацька стихія (як в 1617 р.) вирвала ся з його твердих рук. Невдоволено корила ся вона політиці його і старшини, не мирила ся з уступками зробленими польському правительству, обмеженням реєстра, заборонаю йти на море. Коли Сагайдачний вийшов на Перекоп з старшиною і реєстровцями, серед невдоволених, особливо виписаних з реєстру почав ся рух против нього. Результатом було, що се своєвольне козацтво проголосило Сагайдачного скиненням з гетьманства і вибрало гетьманом Яцка Неродича Бородавку, „зі всіх найнещотливішого і найбунтовнішого“, як його атестував Жолкевский²⁾. „Він заявив їм що не тільки на море, а хоч би й до

¹⁾ Z kilkimi tysięcy wojska przebranego chodził pod Perekop, i dobrze mu tam było szczęście posłużyło, dostał kilkunastu więźniów Tatar, зі співчутем згадує Жолкевский, котрому Сагайдачний певно також післав татарських язиків з сього походу (Listy ч. 111).

²⁾ Listy ч. 111.

пекла готов іти з ними“. Грандіозний похід на море — було перше, чого жадала ся своєвільна козачина, і зараз зачали ся приготування до нього. Вже в лютім рознесли ся поголоски не тільки по Польщі, але й по Туреччині, що козаки вибирають ся великим походом, готують триста човнів¹⁾. Запороже перейшло в руки сих своєвільників²⁾.

На волости одначе — в Київі, в Терехтимирові, сім центрі городової козачини, далі рядив Сагайдачний, якого вибір Бородавки, очевидно, зовсім не позбавив впливів і власти серед статочнішої городової козачини (я вказував уже, що в сім епізоді вперше достерігаємо певного розділу між козачиною городовою, що загніздила ся на волости, і тим своєвільним елементом, що гуртував ся на Низу). Офіційно Сагайдачний числив ся полковником запорозького війська, під регіментом гетьмана Бородавки³⁾; неофіційно — був повним хозяйном на волости, незалежно від Бородавки. І тим часом як своєвільна козачина Бородавки забрала ся до приготувань для морського походу всуперіч категоричній забороні останньої комісії і вганяла тим в циганській піт польських політиків, — Сагайдачний з своєю статочнішою старшиною спокійно займав ся здійсненнем пляну, що виник в київських кругах мабуть ще з 1619 р., коли не ранійше, і тепер знаходив дуже догідні обставини в політичній констеляції, коли поль-

1) Жерела VIII ч. 138.

2) Инакше, зовсім фантастичне освітленне сьому переворотови дала Історія Русів, представивши Бородавку креатурою польського правительства, противставленого Сагайдачному: „Поляки въ опроверженіе гетмана Сагайдачного, а болѣе чтобы всѣять вражду и междуособіе въ войскахъ Малороссійскихъ“, заіменували гетьманом з початку Кушку, а потім Бородавку, але Сагайдачний вхопив його й розстріляв. Сей фантастичний погляд знайшов відгомін не тільки в старшій польській історіографії (L. Powidaj Kozacy Zaporozcy na Ukrainie, 1862, с. 45), але і в нашій: в супереч джерелам був він прийнятий навіть пок. Антоновичом і фігурує в його Бесідах про козацькі часи (с. 44) — пор. біографію Сагайдачного в Історич. діятелях Югозап. Росції с. 7. Зміна гетьманства таким чином виступає тут в невірнім світлі.

3) В протестації Борецького, писаній в лютім 1621 р., перед упадком Бородавки (скиненого в серпні 1621 р.), читаємо (с. 142): *W tym czasie sławny y zasno rycerski mał pan Piotr Konaszewicz Sahaydaczny, przedtym hetman, a na ten czas pułkownik, ktoremu to y inszym pułkownikom od hetmana sławnego pana Iakuba Nerodycza Borodawki y od wszego wojska zaporozkiego było zlecono, upatrzyszwy czas bezpieczny od Tatar y od rozboynikow, z Terechtemirowa s. oycsa patriarche... odprawadził do Soroki. Ale carsьka грамота 21/IV. 1620 писана на імя „гетьмана Петра Конашевича“ (як вище), хоч мусіли в Москві знати тоді про проголошенне Бородавки. Мабуть гетьманство Бородавки не було признано скрізь і відразу.*

ські політики супроти турецької і козацької своєволі мусіли кидати умильні погляди в сторону статочнійшої волостної козачини і її скиненого гетьмана.

Ще перед кампанією 1618 року проїхав через Орду і українське пограниччя до Москви єрусалимський патріарх Теофан, закликаючи туди для участі в посвященню цареного батька митр. Филарета на патріарха московського. Під час кампанії 1618 р. він жив в Тулі, в сусідстві воєнних операцій, брав участь в московсько-польських переговорах і по всякій правдоподібності мав нагоду познайомити ся і з Сагайдачним і з иншою важнійшою старшиною. Перед тим він ще довго був затриманий в Криму (цілий рік, по словам Борецького), так що на Україні гень задалегідь були приготовані до його приїзду¹⁾. Літом 1619 р. він своє діло в Москві зробив, Филарета посвятив, і на Україні сподівали ся Теофана назад. І сим переїздом його рішено було покористувати ся для відновлення православної єрархії²⁾.

Обставини українського життя зробили сю справу незмірно пекучою вже від кільканадцяти літ. По тім як майже цілий єпископат український і білоруський покинув православну церкву, з проголошенням унії, православні в першім загалі хотіли добити ся, аби сих владиків-відступників відсуджено від їх урядів і на єпископські місця посаджено кандидатів православних. Сей плян і загал розбив ся одначе о зе-

1) Протестація Борецького с. 142—3, пор. Оброна verificasіеу — Архивъ І. VII с. 380.

2) В традиції старшої і в новійшій історіографії головна заслуга відновлення єрархії зпоміж козачини признавали ся Сагайдачному. Але проф. Жукович останніми часами зробив пробу видвигнути на перше місце Бородавку — може під впливом новознайдені протестації м. Йова, писаної за часів Бородавки, де він фігурує як зверхник козачини. По гадці проф. Жуковича, висловленій, що правда, досить здержливо — Сагайдачний з своєю лояльною політикою не відважав ся на такий сміливий крок: „Для этого дѣла рѣзкій и дерзкій, дѣйствовавшій безъ оглядки, козацкій вождь годился больше, чѣмъ вождь осторожный и корректный“. Отже виходило б, що Бородавка був spiritus movens усього. Але ні в яких джерелах, від польських мемуаристів до нелицеприятного Густинського літописця включно, Бородавці не надають ся ніякої активної ролі в сій справі. В усіх моментах звязаних з відновленням єрархії — від стрічі патріарха до посольства до короля перед Хотинською війною виступає все тільки Сагайдачний. І думаю, що Бородавці, провіднику буйної голоти, вибраному під прапором своєвільства, походив „хоч до пекла“, нема по що й накидати ролю якогось спеціального протектора церковної справи, коли мала вона свого опікуна, звісного і джерелами засвідченого, в особі Сагайдачного.

лізну рішучість правительства Жигимонта III не попускати православним і вважати владиків-уніатів за правосильних голов „руської“ чи „грецької віри“ Польсько-литовської держави, котрих позиції їх прилучення до католицької церкви не уняло нічого. По десяти літах заходів в сім напрямі православні переконали ся, що се справа страчена; в останнє на рокошових зіздах 1607 р. вони піднесли ще се домаганне позбавлення урядів владиків-уніатів, але при компромісі з правительством відступили від сього¹⁾. Від сього часу православні добивають ся тільки, щоб на будуще правительство роздавало православним ті бенефіції, що належали до православної церкви, і правительство ніби згодило ся на се, в соймових постановах 1607 р. Але замінивши докладнішу стилізацію сього постулату, предложену православними, своєю формулою, менше ясною, правительство витолкувало по своєму сю постанову про обсаджуванне православних бенефіцій „людьми справжньої грецької віри“ і систематично обсаджувало далі всі духовні посади, якими розпоряджало, кандидатами уніатськими. Всі протести православних в сій справі зіставали ся без результату. Зараз по ухвалі 1607 р. король віддав луцьке владцтво уніату Єловичу-Малинському, і всі протести волинської шляхти лишили ся без успіху²⁾. Так само всі представлення перемиської шляхти і навіть формальна війна, яку повела вона против накиненого їй королівського кандидата уніата Крупецького (1610)³⁾, не зробили ніякого вражіння на правительственні круги.

Тим менше могли вразити їх паперові протестації, якими стріла православна суспільність (шляхетська) обсаженне королем митрополії по смерті Потія Веляміном-Рутским, вірним уніатом, римським вихованцем (московського емігрантського походження)³⁾. Се була тільки опозиція про око, і так вона мусіла бута оцінена правительством. На володимирську катедру Потія король посадив Ілю Мороховського, Потієвого секретаря, і протест волинської шляхти, занесений на сойм 1616 р., і жаданне, щоб на сю катедру посаджено волинського шляхтича⁴⁾, не мали ніякого значіння. А се гризило вже пов-

1) Докладніше про се все в т. VI гл. VI, с. 575 й ин.

2) Т. VI с. 581.

3) Ibid. с. 244 і 589—90.

4) В Synopsis читаємо: *gdy się ogłosił metrop. x. Rutski y u Wilnie na metropolią naiezdzał, bardzo wiele protestatij przeciwko niesłusznemu naiazdowi iego m. tak w Koronie iako y w Litwie do xiąg ziemskich i grodzkich w roznych woiewodstwach y powiatach pozanoszy wano.* — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 569.

4) Архивъ Ю. З. Р. II. I с. 104.

ним вигасненнем православної єпархії, бо ж від 1610 р. (від смерти Конистенського) одним православним єпископом на всі українські й білоруські землі залишався львівський єпископ Тисаровський, та й він дістався на свою катедру тільки тому, що присяг держатися унії і сеї присяги недержав. І коли б не знайшлося в будучині другого такого охочого, православні дуже легко могли б опинитися зовсім без єпископів.

А тим часом правительством, маючи на православних катедрах уніатів, міцно стояло на тім, що єпископи являються єдино законними і правосильними духовними властями для православних, повинні мати владу і послух у них і у всіх церковних інституціях своєї єпархії. Сфальшували конституцію 1609 р. і видали всі спори між православними і уніатами під юрисдикцію духовного департаменту трибуналу, де перевагу мали католицькі єпископи, правительством поставило православних в становище просто безвихідне. Всі процеси ведені з уніатськими єпископами, з їх претензіями на православні церкви, монастирі, братства, маєтності і т. ін., на владу і юрисдикцію над православними, незмінно програли. Всі протести православних, їх заходи на всіх сеймах другого десятиліття XVII в., зливалися без скільки небути помітного успіху.

Опозиційний рух серед загальної шляхти ослаб, і домагання і протести православних депутатів не знаходили енергійної підтримки навіть в польській палаті. Проект закону в інтересах православних, прийнятий на сеймі 1613 р., не був прийнятий правительством¹⁾. На сеймі 1615 р. домагання православних були підтримані тільки опозиційною групою послів, яка й розірвала сейм, не маючи змоги домогтися задоволення православних і дисидентів²⁾. Безрезультатно пройшов і новий сейм (1616)³⁾. В 1618 р. правительством, потрібуючи

¹⁾ Див. т. VI с. 585.

²⁾ Протестация опозиціонистів, з українських послів підписана Лаврентієм Древинським (депутатом волинським) і Михайлом Кропивницьким (депутатом браславським) — Ркп. Публ. бібл. Пол. № 33, с. 89. Пишуть вони тут: *persuadowalismy, ze pokoy domowy wewnetrzny, ktory acz zawsze, ale osobliwie podczas postronnych niebezpieczestw potrzeba aby byl obwarowany, ale persuasie w tym nasze nie szly w posluch, a zatem wszystkie o contentowaniu ludzi religiey greckiey y inszych rozroznionych w wierze, a po wielkiej czesci a poczesi (sic) privatim odprawowane starania y tractaty, gdyz publice kola naszego tym trudnie sie nie zdalo — zadnego zgoła skutku nie wzjeli.*

³⁾ Домагання православних, йому предложені, ілюструє волинська інструкція в архіві Ю. З. Р. П. I с. 104.

козачину для московської війни, дало обіцянку в виді соймової конституції „про грецьку релігію“, де читаємо, що як з огляду на навал різних справ не прийшло на нинішнім соймі „до повного заспокоєння грецької релігії“, то відкладаєть ся воно до близшого сойму, а тим часом людям грецької релігії забезпечуєть ся епокій, свобідне богослуженне, і виключаєть ся всяке примушванпе судове чи инакше в релігійній справі¹⁾. Але ся „досить м'ягка“ конституція, як її називали православні, зараз була опротестована клерикально-настроєними сенаторами й послами, як неправосильна²⁾, а обіцянка „повного заспокоєння“ новим соймом (1619) зовсім не була сповнена, не вважаючи на наставання українських депутатів³⁾ і всі „аклямації та голоси“ у сій справі⁴⁾. Релігійний спокій зовсім не додержував ся, коли в гру входили інтереси унії. Новий уніатський арцибіскуп полоцький Йосафат Кунцевич саме забрав ся підбивати під свою власть православні церкви виленські, і королівський суд вповні став по його стороні, присудивши всі церкви й монастирі могилівські полоцькому арцибіскупові, а за оруже противленне могилівських міщан проголошено смертні засуди на їх провідників.

Десятилітні заходи православної шляхти на парламентарній арені таким чином не привели до нічого. Справа православної церкви зістала ся в тій же безвиходности, і навіть надії на можливий вихід з неї маліли й зникали в міру того, як рідшали ряди православних шляхтичів українських і білоруських. „Ваше духовенство вело свою справу тільки за помічю світських людей, але тих сильнійших помічників вам замітно убуває, а иньших не прибуває“, писав в 1617 р. уніатський полеміст арх. Крєвза⁵⁾, і православні мусіли болуче відчувати справедливість сих слів.

1) Volum legum III с. 158.

2) Протестація уніатських владик, сенаторів і послів (між ними біскуп краківський і камінецький, воевода серадзький і дорпатський, канцлер Сопіга й ин.), внесена в варшавськїм ґроді, в Синодальнім архіві (не описані акти западнорус. митроп. № 120). Вони заявляють, що на сю конституцію не було їх згоди, у jego krol. mosc widzac niezgodę na te constitucją u owszem contradictją nie tylko nass senatorow, ale у wiele panow poslow coronnych у wiel. xiestwa Litewskiego, wymazac ia roskazac racził, у miała byc wimazana у opuscona, а potym w kilka dni wzielismy wiadomosc, ze w хієгі grodzkie warszawskie tas constitucja o religiey greckiey znowna miedzy innemi wpisana iest.

3) Пор. інструкцію кївської шляхти (Архівь Ю. З. Р. П. I с. 117).

4) Synopsis під р. 1619 — тут згадано про протестацію занесену православними депутатами до книг брянського ґроду.

5) Рус. ист. библ. IV с. 290.

Тому в київських кругах, коли тут довідалися про переїзд Теофана, сама собою мусіла виникнути гадка — при помочи ерусалимського патріарха відновити православну єрархію, самовільно, на власну руку, користаючи з опіки й протекції козачини, що робила тут „яко на Україні“ справу православних незайманною для правительственных і уніатських чинників. Переговори і наради ведені в сій справі, розуміється, пропали для нас, як пропало майже все з того неофіційного, інтимного життя сих кругів. Бачимо тільки, що духовенство київське рішило в переведенню сеї справи явно не виступати, з огляду на можливі репресії за се з боку правительства, а все взяла на себе козачина, по часті київське брацтво.

Здається мені дуже правдоподібним, що згадане козацьке посольство до Москви, вислане на новий рік 1620, мало метою не тільки переговори з московським правительством, і навіть не стільки сі переговори, як порозуміння з патріархом, що перебував тоді в Москві ще (московському правительству, до котрого ніби були вислані, козацькі послы не мали властиво нічого особливого передати — хіба зачепити, чи Москва не схоче давати козакам „жалованье“, аби ходили на Крим). В цитованій протестації м. Борецького можна бачити досить виразний патяк на те, що козацькі послы в Москві порозумівалися з патріархом¹⁾, і я думаю, що порозуміння з патріархом було тоді таки зроблене. Коли він, виїхавши з Москви в марті 1620 р., прибув на Україну, його стріло козацьке військо під проводом самого Сагайдачного, і під сею воєнною охороною привезено до Києва, де закватував він в брацькій домі сливе на цілий рік. „Провождяху же его множество воинъ козаковъ, гетманъ Сагайдачный Петръ (мужъ зѣло воинственъ бѣше и страшень бѣ врагомъ всѣмъ) и поставиша святѣйшаго отца патриарху во братствѣ, средѣ града киевского, и обточиша его стражбою аки пчелы матицу свою, тако святѣйшаго отца и пастыря овцы словесныя отъ волковъ противныхъ стрежаху“ (як пише сучасний український літописець²⁾).

Охорона була дійсно потрібна, бо в польських кругах дивилися на патріарха дуже невільно, підозріваючи в його подорожі до Москви політичну місію против Польщі: що турецьке правительство

¹⁾ jednego czasu iednego roku w Moskwie u patriarcha u kozacy byli, takze u w Kiiowie u w Terechtemirowie rok bez kilka niedziel mieszkal, a zadne praktyki u szpiegowanie nie pokazaly się (с. 143). Се поставленне в одну лівію Москви, Києва і Терехтемирова, думаю, виходить з того, що в Москві патріарх мусів з козаками бачити ся.

²⁾ Лїтопись Густынского монастыря с. 11—2.

вислало його підіймати на Польщу Москву, й тому він їхав такою „незвичайною дорогою“, через Орду. Тепер, довідавши ся про його приїзд до Київа, бояли ся, що він має з Москви порученне вести інтригу теж і між козаками¹⁾. Жолкевский, прочувши, що патріарх має вертати ся з Москви на Львів, збирав ся без пардону арештувати його. В Київі се було зробити тяжше, і довідавши ся про приїзд патріарха до Київа, Жолкевский, вислав туди свого агента Пачановского, поручивши йому заохотити патріарха вертати ся для безпеки через Поділе, на Камінець. Про око дано сьому такий вигляд, мов би сей агент вислав ся для почести і вигоди патріарха: Жолкевский переслав з ним листи до київського магістрату і до „обивателів“ українських, писані наслідком звідомлень патріарших, і поручав в них мати патріарха в „пристойнім пошанованню, як великого чоловіка і поважного гостя“ взагалі, а особливо з огляду на напружені відносини з Туреччиною, і просив чинити йому свобідний і догідний переїзд до Хотина на Камінець²⁾. В дійсности, очевидно, патріарха чекала там доля нещасливого екзарха Никифора, як би він здав ся на сі намовлення³⁾. Та він се знав, і знали се в його окруженню; сучасник, згадавши про виїзд його з Київа до Терехтемирова, каже, що патріарх бояв ся „аби од Ляховъ не был посланный в заточение“⁴⁾. І тому він на намови Пачановского не піддав ся, міцно тримав ся Київа, а тут його не можна було чіпати з огляду на козаків — „аби з того не виросло ще більших бунтів і рухів між козаками“. З рештою про властиву ціль патріаршого приїзду в польських кругах не мали, очевидно, ніякого понятя: польські політики XVII в. були такими ж ігнорантами українського життя, як і їх наступники з XIX.

Патріарх тим часом обїздив церкви й монастирі Київа й його околиці; був в Межигорі, Білій-Церкві, Терехтемирові — всюди де чув себе безпечним під опікою козацькою; навідував доми православних обивателів, „приймаючи челоуѣколюбіе и достойную честь“

1) Лист Жолкевского, київського воеводи — Listy ч. 111.

2) Листи, з дня 5 мая н. с., подані були в Verificati- i niewinności — Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 289—90, теж Pisma S. Zółkiewskiego с. 369—370, пор. Протестацію с. 140.

3) В згаданім листі Замойского Жолкевский висловляє побоюванне, щоб патріарх з Київа не поїхав до Терехтемирова, бо там з огляду на козаків його не можна б було арештувати.

4) Записка очевидця, з 1621 р., при кінці літописної збірки, переписаної в Животові — Пол. собраніе літописей т. II, вид. 2, передм. с. XIII.

і підтримуючи своєю прихильністю, похвалами і благословеннями дух православних¹⁾. З різних сторін України й Вілоруси прибували до нього депутації православних, просячи потвердженъ і благословень для брацтвъ, монастирів церков, і одержуючи від нього грамоти і ставропігiальні права. Теофан узяв від царгородського патріарха повновласть на всякі церковні функції в його київській дієцезії; крім того при нїм був і екзарх царгородської церкви Арсеній, що стверджував деякі грамоти й своїм підписом. Так напр. дістали від них грамоти з благословеннем і затвердженнем (або потверженнем) в правах ставропігiй брацтво київське, луцьке, случьке, львівське й ин.²⁾ З огляду на непевні чутки, які ходили про нього, патріарх вислав своїх посланців до короля, запевняючи його в своїй лояльності і просячи свобідної дороги через землі Корони, і король відповів листом, де висловляв своє довіре до патріарха і запевняв йому свобідний переїзд — через Камінець³⁾.

Тим часом ішли переговори і приготування до посвящення владиків. Як каже літописець, стало ся се „со совѣтомъ многихъ и благочестивыхъ пановъ шляхецкого рода и всѣхъ посполитыхъ христіанъ, а наипаче же гетмана войска запорожского Петра Сагайдачного, и множества отъ всѣхъ краинъ: Волынскихъ, Подольскихъ, Подгорскихъ, Покутскихъ, Подляскихъ, князства Литовского и Украинскихъ благочестивыхъ, такъ духовныхъ яко свѣцкихъ; много бо бяху тогда дивныхъ и неисповѣданныхъ гаданій и совѣтовъ, не токмо в духовныхъ, но и в свѣцкихъ“⁴⁾. Отже був то певного рода національний український конгрес, де рішучу ролю грав новий національно-політичний фактор — козачина. Смотрицький вказув близше час сього зїзду — свято Успенія, храм печерської церкви⁵⁾. Сей конгрес виступив перед патріархом з формальним прошеннем поставити їм нову ерархію. Теофан відрікав ся довго, бо бояв ся біди „від короля і Ляхів“, і тільки обцянки козачини, що оборонять його від всякої біди, осмілили патріарха: „Святѣйшаго патріарху взяша на рамена и опеку свою благочестивое войско и гетманъ глаголемый Петръ Сагайдачный“, і патріарх рішив ся⁶⁾. Подібно оповідає се в своїй протестації м. Йов: „Були справді такі, що відраджували патріарху

1) Грамота його з дня 26/V в Памят. кiev. ком. II ч. 4.

2) Пам. кiev. ком. I ч. 4, II ч. 4, й ин.

3) Листи в Verificatia niewinności Архивъ І. VII с. 292—3, Протестація І. с.

4) Літопись Густин. мон. с. 13.

5) Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 296, пор. 287.

6) Літопись Густинського мон. с. 13.

з огляду на ті небезпеки, які тепер справді нам загрожують; але люде рицарські, духом горячі, сказали найсвятійшому: „не був би ти патріархом, не був би добрим пастирем, не будеш намісником Христовим і апостольським, коли б не посвятив і не оставив народови руському митрополита й єпископів, заставши нас тут серед нагінок без пастирів“¹⁾.

Перед в сій вела, очевидно, козачина, а її підтримувала і завляла свою солідарність шляхта. Київські послы на осіннім соймі 1620 р., жадаючи гарантій для православної релігії, мотивували се тим, що „козаки й багато значних людей взяли її („грецьку релігію“) в оборону й сприягли ся між собою від неї не відступати, так що легко може дійти до розрухів і повстання, коли вони тих гарантій не одержать“²⁾. Головне значінне в сій справі як у православних так і уніатських кругах признавали козачині, а серед неї дають центральну ролю Сагайдачному: Сакович в своїм панегірику так описує се:

Тымъ часомъ патріарха вчасне къ намъ завіталь
 З землѣ Святой мѣста Іерусалима,
 Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ правдивая вѣра.
 Которого тотъ гетманъ зъ войскомъ наведивши
 Въ Кієвъ и поклонъ му достойный отдавши
 Съ православными, почаль раду въ томъ чинити
 Жебы могли пастырей православныхъ мѣти
 Въ церкви своєй, на мѣстцахъ владыковъ унѣтовъ,
 Которыхъ маеть народъ нашъ за езуитовъ,
 Кдыжъ унѣтаты зъ ними единомудрствуютъ,
 Всѣхъ побити подъ владзу папы усилуютъ.
 Обравши теды згодне всѣ зъ людей духовныхъ
 Честныхъ мужей и въ писмѣ бѣглыхъ, особъ годныхъ,
 Патріарсѣ святому ихъ презентовали,
 О посвяченя ихъ на владыцтва жадали.
 А кды святѣйшій отецъ зъ ексархомъ обачиль
 Слушность въ жаданю, особъ тыхъ посвятити рачиль:
 Іова Борецкого на митрополію
 И владыкъ на каждого ихъ єпископію.

Гарантії дані козачиною і православною шляхтою рішили справу. З дня 13/VIII маємо окружну грамоту патріарха до православних Польщі й Литви, де він між иньшим, хоч і досить глухо, поручає їм визначити кандидатів на посвященне — „вибрати собі єпископа, апостоломъ и правилъ узаконенного, повелѣній и запрещеній мі-

1) С. 146.

2) Витяг у Жуковича III с. 71.

ра не бояще ся“¹⁾. З огляду на тайність, в якій вела ся вся отся справа, грамота ся мала чисто формальне значінне; головну вагу мали наради зібраних у Київі делегатів з різних країв, або тайні пересилки з православними громадами владичих столиць. Вважали потрібним позбути ся королівського комісара, що сидів у Київі для нагляду за патріархом, ніби то щоб провести його до границі. Патріарх заявив, що вже буде їхати, й вибрав ся в дорогу. Їхати через Поділе він не схотів і Пачановський провів його тільки до Білої Церкви, а там передав на руки полковника козацького Богдана Кизима, що мав відвести патріарха до границі, сам же Пачановський поїхав до короля. Тоді патріарх вернув ся до Київа, мотивуючи се небезпечністю дальшої дороги, і тут не маючи над собою королівського ока, приступив до посвящення владиків²⁾.

Першим посвячено звісного нам ігумена київського брацького монастиря Ісайю Копинського на єпископа черемиського. Кілька днів пізнійше свячено Йова Борецького на митрополита. Потім Мелетія Смотрицького на архієпископа полоцького³⁾. Робило ся се в великій тайні, в брацькій церкві, по ночі, при чім вікна церкви були забиті дошками і завішані, щоб світло в церкві не притягло чиеїсь

1) П. Могила I дод. 37.

2) Так толкую я сей епізод, що став звісним доперва недавно, з протестації м. Йова — с. 141. Жукович, ігноруючи окружну грамоту з 13/VIII і звістки Смотрицького про успенський зїзд, думав з початку, що справді тільки аж цецорська катастрофа рішила справу посвящення владиків: патріарх вернув ся з дороги і тільки під вражіннем катастрофи відважив ся він і православні на сей сміливий крок. (Христ. Чтеніє 1905, VI с. 773 — вип. III с. 43). Потім він сам завважив заяву Смотрицького (в другім виданню *Verificati-i*, л. 28 об.), що посвященне стало ся перед цецорською катастрофою, і на тій підставі поставив сумнів над традиційними датами посвящень у Густинського літописця (Хр. Чтеніє 1905, XI с. 580 — вип. III с. 47—8). Слова протестації, що Пачановський лишив митрополита в Білій-Церкві, *roślyszawszy o nieszczęsnym obrocie woju w Wołoszech*, не противлять ся моему толкованню, бо нещасливий оборот війни зазначив ся на три тижні перед останньою катастрофою, і дійсно перші священня могли відбутися по повороті патріарха перед цецорською катастрофою.

3) Густинський літописець каже, що Копинського посвящено 6/X, а Борецького „в недѣлю по немъ“ 9/X с. ст. і вісім тижнів потім Смотрицького (с. 14); сі дати приймають ся звичайно. Але Смотрицький, як ми бачили, рішучо каже, що їх свячено перед молдавською катастрофою, яка закінчила ся 7/X н. ст., а Борецький в протестації пише, що патріарх по посвященні їх пробув ще на Україні майже пів року. Приходить ся думати, що священня стали ся ранійше, але мабуть тут вагання можливе не велике.

уваги. Співав потику тільки співець патріарха¹⁾. Крім патріарха, як два інші владика, брали участь в церемонії звісний нам митр. Неофит, що здавна пробував в Київі, і єпископ Авраамій, що приїхав з Теофаном. Пізнійше, виїхавши з Київа з кінцем року під охороною козацького полку і самого Сагайдачного, в супроводі духовенства, шляхти й иншого народу, патріарх в різних місцях своєї подорожи посвятив іще трох владиків. В Терехтемирові висвятив він тутешнього ігумена Єзекіїля Курцевича на єпископа володимирського (на сю катедру був призначений виленський ігумен Леонтий Карпович, але він захорував і вмер під той час). Потім в Білій-Церкві посвячено ігумена чернчицького монастиря Ісаакія Борисковича на єпископа луцького. Нарешті заїхавши до маєвности кн. Стеф. Четвертинського м. Животова, в Браславщині, в перших днях лютого с. с., патріарх посвятив тут іще ігумена мілецького Паїсія Іполитовича на єпископа холмського²⁾. Чи робили ся сі посвящення в дорозі для ліпшої пепознаки, тому що справа посвящень стала вже голосна, чи кандидати, не поспівши на час, догнали патріарха вже в дорозі, трудно сказати.

Кінець кінцем висвячено було разом митрополита і п'ятох єпископів, а шостого наставлено приїзжого єпископа Авраамія владикою пинським. Таким чином православний єпископат був в цілості відновлений. Але тим часом виникало питання далеко складнійше — як добити ся признання і легалізації від правительства сій єрархії, поставлений самовільно, з нарушенням віками усвяченого королівського „права подавання“ православних бенефіцій. Скрутне положенне польського правительства подавало на се надії, і навіть можливо, що подані були з правительственных кругів деякі приводи до сих надій. Але від того до формальної легалізації було ще далеко.

Польські правительственні круги прожили весь 1620 р. в великій трівозі, яка все степенувала ся (зростала) протягом року. Над сподіванне, згода уложена з Турками попереднього року показала ся не тільки не трівкою, а власне стала прелюдією до страшних плянів

¹⁾ Лѣтоп. Густин. мон. 14; Епанorthosis Саковича с. 33 (виїмок И. Могила I с. 259); Лѣтоп с. 101 (Архивъ Ю. З. Р. I. X).

²⁾ Лѣтопись Густин. мон. с. 15—17. Грамота Борисковичу з датою 30. I в моск. архиві справ заграничних (у Макарія XI с. 263). Нововидана животовська запись (Пол. собр. лѣтоп. II² с. XIII) подає близшу дату побугу патріарха в Животові, 3—5/II. с. с.

на повне завойованне Польщі, прийнятих в султанських кругах. Ближнім приводом розриву мав послужити факт, що в війні семигородського воєводи Бетлен-Габора, члена протестантської ліги, з головою католицької партії, цісарем Фердинандом, польське правительство підтримувало свого союзника Фердинанда, і польські своєвільні банди т. зв. Лісовчиків напали в осені (1619) на Угорщину й погромили військо Габора. Бетлен-Габор був турецький васаль і протегованець, і ся польська півофіціальна участь в його погромі записана була на рахунок Польщі на турецькім дворі. До того Іскандер-баша додавав поголосок про пляни козаків до ґрандіозного морського походу на турецькі землі. Під впливом сього вже під весну 1620 р. в турецьких кругах була рішена й проголошена війна з Польщею. Султан рішив сам особисто на зиму рушити в похід, щоб з весною ударили на Польщу для завойовання, а поки що — вислати Іскандер-башу на Молдаву, щоб скинути воєводу Граціана, що скомпромітував себе як союзник Польщі. Всі представлення польського посла в Царгороді нічого не помогали, його трактовано з найбільшою зневагою. Одинок річ, що могла б по гадці візира відвернути війну — се коли б польське правительство зруйнувало пограничні українські міста і до чотирох місяців винищило козаків. З рештою турецьке правительство, не покладаючи ся на запевнення Поляків, само рішило забезпечити себе від козацьких нападів і вислало ще в марті башу на дніпровське усте, щоб там побудував замки на козаків¹⁾. Коли ж неважаючи на всі заходи в липні своєвільні козаки дійсно рушили на море, справа була безповоротно рішена: посол польський поспішив утікти з Царгороду²⁾. Козаки пройшли в околиці Царгороду і грабували їх з нечуваною відвагою, а страх перед ними був так великий, що прихо-

¹⁾ Діпеші французького посла де-Сезі в *Historica Russia monumenta* (Тургенева) II с. 412.

²⁾ Третяк в своїй монографії про хотинську війну обговорюючи козацько-польські відносини 1620 р. (с. 29—34) хибно розумів їх. Насамперед він думає, що було два козацькі походи на море, оден весною, другий в липні; але весняний похід вийшов у нього тільки через непорозумінне: лист Жолкевского з 30/VI, з котрого він комбінував се, говорить про давніші походи на море, які мали бути покарані по ухвалі комісії 1619 р. Липневий козацький похід проф. Третяк толкує тим, що козаки супроти проголошеної Турками війни вважали такий похід на Турків дозволеним і не думали нарушати тим постанов комісії (ор. с. с. 29). Але ми знаємо, що се було ділом козаків своєвільних, які не хотіли знати комісії й рішили похід задалегідь. Нарешті гадка його, що Жолкевский не знав, чи бажати йому морських походів козацьких чи ні, також не знаходить собі ніякої підстави в листах Жолкевского, на яких оперта.

дило ся киями згоняти турецьких матросів, щоб ішли ва тих кілька галер, які постягано, щоб вислати на козаків¹⁾. Розуміть ся, ся флота в таких обставинах вічого не годна була зробити козакам, і ті, попустошивши околиці Царгороду, пішли в иньші сторони. Здобули й спалили до останку Варну, де було не меньше 15 тис. людности. Бушували де хотіли по всьому морю, як доносив французький посел²⁾.

Війна була рішена. Іскандер-баша рушив з літом на Молдаву з великими силами; разом з тим з Криму пішла Орда, а Бетленгабор вислав своє військо. Воевода Граціан благав помочи у Польщі. Жолкевский розпоряджав дуже не великим військом, щось коло 5 тис. усього; від козаків не міг сподівати ся значнійшої помочи, але рішив ся залишити сим разом оборонну тактику, якої розважно тримав ся в попередніх кампаніях, а перенести війну на Молдаву. Був тут рахунок — що на молдавськїм ґрунті Поляки матимуть при собі військо Граціана, а давши Туркам його знищити, мусять на самі свої плечі їх прийняти. Але ще більше було тут політики нервів: старий гетьман, наслухавши ся дорікань і підозрїнь за свою пасивність в попередніх кампаніях, сим разом хотів заткнути рота своїм критикам, і рішив ся рискнути. В своїм листі до короля, виступаючи в похід, він висловив ще раз глибоке своє переконанне, що боротьба з турецько-татарським світом можлива тільки заціпна, офензивна: пригадував такі пляни кор. Стефана і вказував, що тепер, маючи велику козацьку силу, сї пляни сповнити далеко лекше, ніж за кор. Стефана, коли козаків „не було і сотної части“³⁾.

Та в сій козацькій справі шеф польських военных сил і з тим — номінальний звершик козацтва ніколи не вмів відповідно знайти ся. Кривава різня солоницька, повна безоглядного звірства і підступу, лягла між ним і козачиною непрохідною прірвою на всі пізнійші часи. Козаки не вірили Жолкевскому, як се він сам признавав⁴⁾; для нього вони зіставали ся „розвіреним хлопством“, „наволочю“⁵⁾, розбійниками (łotrostwo — улюблений його вираз про

¹⁾ *Sepandant les Cosaques avec les 150 barques ravagent toute la mer Noire* — 1. c. c. 412. a

²⁾ *Les Cosaques sont à toute heure près d'ici sur la mer Noire, ou ils font des prises incroyables veu leur faiblesse et sont en telle reputation, qu' il faut des coups de baston pour faire resoudre les soldats turcs à aller à la guerre contre eux sur quelques galères que le Grand-Seigr y envoie avec la grande peine* — *Денеші д-Сезі* c. 412.

³⁾ *Pisma* c. 377.

⁴⁾ *Жерела* VIII ч. 125.

⁵⁾ *Chlopstwo zbestwiane, sentyna* — *Жерела* VIII c. 138, *Pisma* c. 285. a

козаків). Він уважав самотнім розв'язанням козацької справи нищити їх, рубати, топити в потоках крові, як писав воєводі Граціану¹⁾. А тим часом сам знав найліпше, наскільки труднішою стала всяка зброя розправа з козачиною. В усяких воєнно-політичних рахунках незмінно приходило ся йому рахувати на участь і поліч козаків; як державному політикуви, належало йому супроти того думати про заведенне певного *modus vivendi* з козачиною. Але його козацька політика зіставала ся політикою нервів шляхтича, який через шкіру чув, „що те хлопство з природи своєї народу шляхетському неприязне“, як він писав київській шляхті. В відносинах до козачини знав він тільки одно — не попускати, нічого не дозволяти, доки можна було страхом зброя стримувати їх. І жертвою сеї короткозорної політики, яка кінець кінцем розвалила річпосполиту, судило ся йому самому упасти тепер насамперед.

Жолкевському знаний був розділ, який став ся серед козачини, і заміри своєвільників. Політичний розум наказував зблизити ся до партії Сагайдачного, „котра тримаєть ся торішніх постанов, уставлених комісарами його кор. мил.“, підтримати її против своєвільників всіма силами і прихилити „до себе всякими можливими уступками. Безперечно, Сагайдачний ще стільки значив на Україні, що міг з свого боку дати дуже поважні контингенти на турецьку війну. Але Жолкевський стояв безрадно перед сим козацьким розділом, перед козацьким своєвільством і не робив ніяких серйозних старань, щоб притягнути козачину до себе. „Що до козаків не знаю, як там у них випадуть справи: коли візьме гору та сторона, що держить ся торішніх постанов, уложеної комісарами вашої кор. милости, — то треба буде мати готове, що їм обіцяно дати“, писав він в листі до короля з 30/VІ. Правда, розвиваючи там же плян християнської ліги против Турків і зачінної війни з ними, він завважав, що коли б річпосполита прийняла сей плян, то треба залишити гадку про карі за давніші морські походи й заохотити козаків, давши їм „чого вони бажать, аби Туркам починили як найбільші шкоди і злости“²⁾. Але се був плян далекий від здійснення: прийнятим бачити його не сподівав ся, певно, і сам Жолкевський. А тим часом він полишав козацьким відносинам укладати ся самим, як їм Бог дасть, може не без тої задушевної гадки, яку висловляли щиріше шляхетські політики 20 літ тому — „ліпше, що вони сами з собою будуть жертви ся“.

¹⁾ Див. вище с. 379.

²⁾ Лист виданий в статі Ліско, дод. V.

В лици, коли приходив речинець виплати козацької платні, Жолкевський з підскарбієм коронним вислав до козаків своїх агентів з запитанням, чи будуть вони тримати ся постанов комісії, — в такім разі їм буде виплачена платня. Агенти сі були вислані, очевидно, на Запороже, до козаків своєвільних, і сам Жолкевський розумів, що ніякою платнею їх не здержиш від своєвільств і від походу на море, до котрого, як донесено Жолкевському, приладили вони вже двіста човнів¹⁾. Отже ся сторона була безнадійна. Але і до Сагайдачного зблизити ся Жолкевський не старав ся, хоч той з свого боку робив перші кроки, видавши якісь універсали, де остерігав перед турецько-татарським походом. Що більше, саме в тім часі Жолкевський думав над тим, як йому зловити в свої руки патріарха, вивабивши з козацької території, „щоб не вийшло більших розрухів серед козаків“. В результаті і партія Сагайдачного зістала ся на боці, і коли навіть уважати „козаків наємних“, що значать ся між військом Жолкевського²⁾, за козацький полк висланий Жолкевському в поміч Сагайдачним, відповідно до його льяльної політики, то сей малий полк (1600) виглядав би скорше на іронію, ніж на реальну підмогу.

Навидати ся польському правительству Сагайдачному не було інтересу: в данім моменті треба було, щоб польське правительство його просило, щоб він міг диктувати йому бажання козацькі (спеціально в справі церковній). І тоді як Жолкевський рушав на Молдаву, в пащу турецького льва, Сагайдачний з своєю партією займав ся саме справою священня владиків, певний, що незадовго річпосполита таки звернеть ся до нього за помічю, і тоді буде час їй дещо подиктувати.

Жолкевський в перших днях вересня н. с. перейшов Дністер і пішов з своїм військом в глибину Волощини, під Яси, щоб получити його з військом господаря. Але поява такого малого війська викликала тільки паніку серед Волохів, що зараня вважали справу програною і почали кидати господаря та приставати до Турків. Граціані, побачивши се, хотів з душею тікати до Польщі, але Жолкевський затримав його. Коли з сподіваного молдавського війська до

¹⁾ Listy ч. 111.

²⁾ Між контінгентами Жолкевського значать ся: Ukraińcow z p. Chmielewskim (sic) 800, z Tuskiewiczem 400, barskich 300, kazaków pieniężnych 1600 (Wojcicki Biblioteka starożytności pisarzy IV s. 207). Се єдиний слід козацької учаси в експедиції, — на підставі його говорять ся про участь Запорозців в кампанії 1620 р. (напр. Третяк с. 31, „podobno“).

нього прилучила ся мала горстка дворян Граціані, було справді ясно, що справу програно: перехід за Дністер був фатальною помилкою, і Жолкевському треба було вертати чим дуже назад. Але амбіція старого вояка була лихим дорадником; Жолкевський не хотів вертати ся, отаборив ся під Ясами, на полях цецорських і став чекати Турків.

В другій половині вересня (н. ст.) надтягнув Іскандер-баша з Ордою кримською і з Ногайськими Татарами мурзи Кантеміра; Жолкевський рахував того війська на 60 тис., а иньші ще більше. Дві битви, зведені з ним, випали для польського війська не дуже шасливо, і вночі по другій битві в таборі пішла паніка. Граціані кинув ся тікати; багато польських вояків також. По сім Жолкевський не вважав можливим довше тримати ся й розпочав похід назад, оборонною рукою. Йому удало ся таким чином зблизити ся до Дністра, але в ночі перед останнім переходом, в двох милях від Могилева, повторила ся такаж втікачка. Сим разом гетьмани нічого вже не могли порадити, і турецьке-татарське військо, ударивши на Поляків, без труду розпоростило їх (дня 7 жовтня н. с.). Жолкевський наложив головою, польний гетьман Конецпольський і цілий ряд иньших визначних панів попали в неволю. Мало що понад тисячу люда вийшло ціло. Польська корона зістала ся без війська і вождів, і великим щастем було для неї, що тільки Татари розпустили свої загоны по Поділю, Волини, Галичині. Турецьке військо не перейшло Дністра — хоч могло б брати тоді руками, що хотіло.

Але се ще не був кінець. Адже похід Іскандер-баші був тільки рекогносціровкою, і головний похід, під проводом самого султана, мав доперва розпочатись. Соймови, скликаному ще перед катастрофою на початок подолиста н. с., правительство поручало нічим иньшим не займати ся як тільки нарадами над способами оборони. Посольська палата, правда, раз у раз звертала ся до питання, які властиво причини викликали війну, і хто завинив в них; але се питання було дуже неприємне правительству, яке своєю австрофільською політикою справді багато в сим завинило, і воно рекомендувало думати ліпше над способами оборони на будуще. Посольська палата ухвалила восьмерний податок, річ не бувалу; але те що можна було зробити з сим кредитами, було не бознащо — можна було найняти коло тридцяти пяти тисяч війська на оден рік. Рішено звернути ся до „християнських володарів“ Европи, заохочуючи їх до участі в боротьбі з Турком. Але ознайомлений хоч трохи з европейською політикою міг вперед вгадати, що з тих посольств і пропозицій нічого не буде; найблизший союзник, християнський цісар займав ся християнською боротьбою з протестантами і нізащо не хотів розривати пере-

миря з цісарем поганським. Гадки всіх самі собою звертали ся отже до „прпрожденного“ ворога бусурманського світа — козачини.

Катастрофу молдавську вважали наслідком помітування козацькою помічу. Сучасний львівський літописець запише поговорку, що ходила тоді: „канцлѣра Жолковського у Волосѣхъ забито и Корецького взято, бо безъ козаковъ войну почаль, мовилъ такъ: не хочу я зъ Грицями воевати, нехай идуть до ролѣ або свинѣ пасти“¹⁾. Подібне говорило ся, певно, не тільки в самих українських кругах. Не бракувало і між Поляками політиків, які готові були навіть во главу угла покласти приєднання козачини для оборони Польщі. Маємо досить популярний меморіал про способи оборони річипосполитої від поган з тих часів²⁾, де великий натиск кладеть ся на потребу козацької помочи, як з огляду на число козаків так і на „імя їх у поган дуже славне і поважане“. Щоб приєднати їх, автор вважає головною річю „успокоєнне релігії“, а за посередництвом радить удати ся до патріарха (Теофана), — пробувати навіть підкупити його; на оно-рожену тоді луцьку катедру дати православним владику, якого собі бажать; побільшити платню козакам; „старшого і порядків їх не рухати“; роздати держави й староства впливовішим козацьким старшинам, „але зробити то зручно“; для переговорів з військом козацьким вислати „не коморника ані дворянина, але сенатора, на котрого могли б ви повласти ся“.

Без сумніву, подібні гадки сильно циркулювали на соймі. Проект організації оборони, внесений в початках сойму³⁾ і підтримуваний дуже сильно посольською палатою, головний натиск клав на той пункт, щоб в службу державі взяти 20 тисяч козаків, з платою в 100 тис. золотих на рік. Було се дешево й сердито, бо регулярного війська за ті 100 тис. золотих не удержало ся б і тисячі душ. Сенат пояснив посольській палаті, що король іще перед соймом вислав свого агента до козаків, „щоб з ними про все умовити ся“, але тепер думає вислати ще скорійшого післанця⁴⁾. Для того щоб заохотити козаків до служби Польщі, вважали дуже пожаданим посередництво патріарха. Гадка ся була прийнята королем уже в початках сойму, і з дня 10/XI н. с. маємо королівський лист, висланий з дворянином Барт. Обалковским до патр. Теофана. Король просив патріарха вплинути на військо Запорозьке, аби воно сповнило коро-

¹⁾ Рус. истор. сборникъ III с. 237.

²⁾ Жерела VIII ч. 142.

³⁾ Почав ся 3/XI н. с.

⁴⁾ Витяги з дневника сойму, з вілянської бібліотеки, у Жуківича I. с.

лівський наказ і взяло участь в війні з Турком; ширше мав в тих справах переговорити з патріархом Обалковський¹⁾. Про зміст сих устних переговорів деяке понятє може дати грамота патріарха до козаків, видана ним наслідком сих переговорів і в такійже мірі призначена для козаків, як і для правительства польського, котрого жаданне сповняв він сим листом. В сій написаній „на задану тему“ грамоті (другого дня по посвяченню Курцевича в Терехтемирові), патріарх намовляв козаків, аби з усею силою ставили ся на службу річипосполитій, бо сим здобудуть ласку королівську, славу війську своєму, молитви патріарха для себе і всього війська, віддадуть прислугу своїй отчині, і т. д., і на решті — „то теж вашою щирою і визначною прислугою від найяснійшого короля і пана вашого здобудете, що ту відновлену нами в св. церкві руській ерархію: митрополита й єпископів, нами посвячених на місце тих що відпали від св. апостольського константинопольського престолу, він потвердить і забезпечить своїм королівським дозволом і привілеями — сього пильно-пильно маєте доходити у наясн. короля, пана вашого, вашими пильними прошеннями“²⁾.

Нема сумніву, що патріарх висловляв се переконанне про будуче потвердження королем довопоставленої ерархії за службу козацьку на підставі своїх переговорів з Обалковским. Король, очевидно, поручив своєму висланцеві дати надії на сновненне тих постулятів, які будуть піднесені патріархом і козаками. В сім переконанню мали підтримати їх також листи ріжних сенаторів, навіть духовних: маємо лист до патріарха від краківського біскупа, з тогож сойму, подібного змієту, що й королівський³⁾.

Але подаючи такі надії, навіть певність сповнення головного постуляту православних, і король і католицькі круги одначе не хотіли дати яких небудь певних гарантій. Заходи православних на соймі в сім напрямі зістали ся без успіху, не вважаючи на натиск, який клали вони на звязки сеї релігійної справи з успіхами оборони. По словам соймового дневника, в такім дусі говорили послі кївські, ставлячи „заспокоєнне грецької релігії“ умовою своєї участі в обороні, инакше грозили розрухами й повстаннями. В такім же дусі держана була славна промова волииського депутата Лаврентія Древинсько-

¹⁾ Грамота видана в *Verificatia niewinności*, вид. 2 л. 28, і в старім україн. перекладі — в кївських записках, *Сборникъ лѣтоп. Юж. и Зап. Рос.* с. 87.

²⁾ Грамота була видана по грецьки, маємо її в перекладах — українським (неповнім) в тих же кївських записках, в *Сборнику лѣтоп. Юж. и Зап. Рос.* с. 89, і в польським — *Verificatia niewinności*, вид. 2. ³⁾ *Verificatia niewinności*, вид. 2.

го¹⁾. Він пригадав королеви й палаті, що в тій будучій війні держава буде орудувати православними силами, а тим часом православні не мають причини наставляти свої груди за державу, яка так по мачошому трактує їх справу: „В сій війні против головного ворога хреста святого, сміливо можу сказати, ваша кор. милость ледви чи не більшу частину контингенту буде жадати від народу нашого руського, а народ сей, коли далі не буде задоволений в своїх домаганнях і прошеннях, як може заступати, замість шанців, грудьми своїми державу вашу? Які може чинити старання для спокою від сусідів, коли не має внутрішнього спокою у себе дома? З яким серцем, з яким почуєм буде гасити своєю кровю запалені мури своєї отчпни, коли не бачить, щоб гашено внутрішній огонь запалених стін домашніх? Хтож, Боже живий, не бачить сього на очі свої, які великі тяготи, утпсєпй й неможливі прикрости терпить сей старовіцький народ руський²⁾ в справах релігії своєї“ ?

І бесідник малює сильно, драстично образ пониження руської віри й православної суспільности:

„Почавши від Кракова в Короні як помножаєть ся слава Бога за помічю тої нововидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтности церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до в. кн. Литовського — тамь робить ся те саме, навіть в містах пограничних з Московською державою³⁾. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священників розігнано⁴⁾. В Пинську те само вчинено; монастир Лещинський на корч-

¹⁾ Пустив Ҁї в курс Бантиш-Каменський senior в своїй книзі Историческое извѣстiе о возникшей въ Польшѣ унии (1795, в вид. 1864 р. с. 66) в російськiм перекладі, з відкликом до „записної книжки київ. митр. П. Могилі“. До останнього часу се був одинокий звiсний текст; полишаючи на боці деякі помилки чи недокладности перекладу, змістом своїм не будив він підозрінь, і дослідники як з православного боку, кінчаючи Макарієм (XI с. 257) і Жуковичом (III с. 72), так і з католицького, до Третьяка (ор. с. с. 55) і Ліковського (вид. 1907 р. с. 207), приймали сю промову за автентичну. Дійсно, підроблена в такім виді вона не могла бути, і зміст волинських промов, поданий фоймовим дневником, також згоджуєть ся з змістом промови Древинського в сiм тексті. Тепер коли маємо оригінальний польський текст, в збірнику Печерської лаври (дод. № 20, по описанію проф. Петрова № 74 л. 90), він скріпляє автентичність промови ще більше.

²⁾ *narod rossijski starowieczny.*

³⁾ Пограниче московське згадане тут не дурно — див. т. VI ст. 596.

⁴⁾ Се була боротьба полоцького уніятського владика Кунцевича з правослвними.

му обернено. Через се діти сходять зі світу без хрещення, тіла мертвих вивозять ся з міст без церковного обряду як стерво; люде без шлюбів живуть в нечистоті, не сповідаючи ся, не причащаючи ся з світу сходять. Невже се не самому Богови обида? неже не буде мстити ся за се Бог?...

„Перейдім до иньших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народови нашому руському, що, не кажучи про иньші міста, чинить ся у Львові? Хто грецького закону, не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і кварта, ані до цехів не може бути прийнятий¹⁾). Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна провести через місто з церковною церемонією, ані до хорого з тайнами Господніми іти не вільно. А в Вильні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провести через замкову браму (якою ходять і їздять всі, навіть Жиди й Татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити иншою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупити ся і велику в тім мають кривду: який небудь халупці дозволяють мати руру з водою, а на такий великий ґрунт, на стільки будинків, одної рури не дають, хоч знають, що була давніше, і тепер є сліди. Монахів що до унії не пристали в Новгородку й по иньших містах уніати граблять, розбивають на добровільний дорозі й садять у вязницю. До ради міської людей гідних і учених, тому тільки що унії не тримають ся, не беруть, а обсаджують місця в наругу руській лавиці хлопами простими неученими (так що иньший не вмє навіть означати, щб то є справедливість). Кари грошеві стягають з невинних без слушної причини. Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди поносять народ наш руський як у Короні так і в в. кн. Литовським.

„А ті кривди і те замішанне внутрішнє“, — виводить далі бєсїдник, даючи вираз шляхетським поглядам і інтересам своєї верстви“²⁾, „не з иншого джерела випливають, як з того, що ваша кор. мил. против справедливости, против прав і вільностей шляхетських, на престолі владичі й достоєнства духовні іменує людей неважаючи на їх рід. Хто не знає того, що нинішній — як він себе зве — архієпископ Молоцький родом з Володимира син Кунця шевця, а зробивши з того собі шляхетське призвище називає себе Кунцевичем. Хто сього на очі не бачить, що нинішній перемиський владика, призвищем Шишка“), ро-

¹⁾ Про сі львівські обмеження див. т. V с. 240 і далі.

²⁾ З сього становища його виводи зовсім не дивні, як вони здали проф. Жуківичу (III с. 73).

³⁾ З тим Шишкою клопіт; не кажучи вже, що Хлопецький - Шишка був шляхтич, а не підданий (взагалі і в иньших подробицях опо-

див ся з свинара, і рідний брат його батька його і тепер сидить на волоці в Хлопушах в підданстві київського воеводи? Хто не знає, що володимирський владика ¹⁾ син львівської міщанки Стецькової Моримушиної, що уродив ся в півтора роки по смерті Стецька, а нікий Міхаловський і Нікопольський віддали його в науку? Кому не звісно — свідчу се Богом живим — що владика холмський син виленського купця, призвищем Пакость ²⁾, що у одного бурмиистра виленського украв кармазин, і як би не уратував його чернецький клобук, давно був би пішов на шибеницю³⁾. Хто не знає і того, що нинішній владика пинський родом з місточка Забудова? Тільки й користи вашій кор. милости з унії, що за двадцять літ штукування сеї унії не можуть уніати подати когось з уроджених шляхтичів, щоб могли б гідно засідати на тих високих гідностях. От і тепер дано нам у Луцьк, против наших прав і вільностей, Почаповського — його шляхетського роду не заперечуємо, але що до літ, то він не тільки такої гідности не варт, але і діаконської, не то що священничої — через те й отцем його називати не можемо, бо не має ще й двадцяти літ.

А весь сей непорядок, поясняє далі оратор, найбільше іде „з того, що неправильно дістають уряди: не від правдивого свого пастиря приймають священне — відступили від царгородского патріарха, якому власть ся належала в державі вашої кор. мил“. І кінчить бажаннем, щоб принаймні на будуще єпископат приведений був до послушенства патріархови, а маєтности церковні як не зараз, то принаймні по смерті теперішніх держателів їх вернули ся до законних (православних) хозяїв.

„В противнім разі, коли і па сїм соймі — боронь Боже — не прийде до повного заспокоєння івилічення тих тяжких ран, — то прийдеть ся нам з пророком скричати: суди мене, Боже, і розсуди справу мою“!

Як бачимо, навіть і в сїй, найбільш сміливій і різкій промові, не кажучи про иньші, не згадано про постулат, що висїв у повітрі — затвердження королем відновленої православної єрархії й при-

віджених Древинським, не одно треба брати cum grano salis), зістаєт ся певним, чи в осени 1620 р. той Шишка ще жив. Добрянський (Історія єпископовъ еп. Перемышльской, с. 26), опираючи ся на записці рукописної хроніки перемиської капітули, думає що вмер він задовго перед р. 1620, деь в 1611 ще. Але на се виразних звісток нема. В кождім разі був він не уніат, а православний, і в осени 1620 р., коли на перемиську катедру поставлено Копинського, Шишки-Хлопецького мабуть не було на світі.

¹⁾ Іля (в чернецтві Йоаким) Мороховський, секретар і повірник Потія. ²⁾ Атанасій Пакоста.

³⁾ В оригіналі римована фраза: у by nie ratowała go kapica, ponieważ że by go nie mięła szubienica.

пущення її до урядів і бенефіцій. Як Древинський, так і інші речники православних (крім депутатів київських і волинських соймовий дневник згадує голоси за заспокоєнням грецької релігії в постулатах литовських, і з особня послів берестейських) — всі прикладом попередніх соймів домагалися загального привернення церковних відносин до їх давнішого ладу. Чи вважали занадто ризикованим витягати справу відновленої єрархії з огляду на конфлікт з королівським правом патронату, чи просто з технічних причин — тому що на соймикові наради ця справа не встигла прийти, — трудно сказати. Зостається факт, що тільки одно виленське брацтво піднесло сю справу — в листі адресованім до короля й відчитанім на соймі. В сім листі воно іменем всієї православної людности „презентувало“ королеви новопосвячених владиків і просило для них „віддання бенефіцій, які належать до їх достоїнств“¹⁾. Але се мало чисто теоретичне значіння — те що факт відновлення православної єрархії був офіційно поданий до відомости правительства²⁾; ніяких дебат над сим ведено не було, тим менше — не прийнято ніяких резолюцій.

Соймовий дневник, оповідаючи про промову волинських послів, каже, що інші послы переривали її своїми розмовами, і навіть сміхом; промова Древинського своїми анекдотичними подробицями дійсно могла дати привод до того. Але загалом беручи настрої посольської палати для православних був не неприхильний. Уніатська сторона, прибіднуючи ся перед папськими і правительственными сферами, навіть в дуже трагічних красках представляла своє становище. Папа, оперуючи ся на клерикальних (уніатських мабуть) реляціях, в своїй інструкції нунцієви поясняв, що на соймі ледво не прийшло до побіди православних — привернення бенефіцій розданих уніатам. „Козаки, що держать ся схизми, сильно добивали ся того, і Поляки, потрібуючи їх помочи против Турків, вже готові були сповнити їх жадання; але пильність пунція і побожність короля зробила се, що вони нічого не добили ся“²⁾. Без сумніву, посольська палата оціню-

¹⁾ Verificatia — Архивъ I. VII с. 307.

²⁾ Се академічне значіння заяви підносить Смотрицький, в другім виданню „Верифікації“: „завдяки сьому листови поданому в посольську палату, духовна інвеститура мала спромогу оголосити ся на соймі“ (л. 40, 56).

³⁾ Relacje nunciuszów II с. 124. Інструкція ся, видана 30/V. 1621, перед соймом 1621 р., говорить виразно про сойм 1620 р. Ліковський, друкуючи виривки з листу Рутского до Аркудія, хибно переніс сі звістки про натиск на унію і заходи нунція на сойм 1621 р., що до того був не зимою (лист Рутского говорить про „зимові ночі“—*Uнія brzeska* вид. 1907 р. с. 253), а літом: Ліковський хибно виміркував собі якийсь сойм на початку 1621 р.

вала унію, як джерело дуже неприємних політичних клопотів, і настроїв для неї був досить неприхильний. По словам Рутського, уніати були лишені самі собі і тільки нунцій підтримував в них відвагу. „Крім них двох (короля і нунція) не було нікого, хто б не то що помагав нам, але хоч ласкаво заговорив; загально називали нас причиною неспокоїв, унію прозивали нещасливою; пальцями показували на нас: от хто мутить державу!¹⁾ було нам дуже гірко, але Бог не поустив нас спокусити понад наші сили!...“ Нунцій, по його словам, по ночах обходив сенаторів, настроюючи їх против домагань православних. Король держав ся также над усяку похвалу; по словам пізнішого езуїтського историка, він говорив, що ліпше зрічеть ся корони і піде на вигнання, піж позволить схизматицькому митрополиту засісти в Києві²⁾, і дійсно навіть під грозою загибели Польської держави не допустив до ніяких серйозних уступок православним. Сойм відновив тільки стару конституцію 1607 р., обезцінену і спрофановану пізнішими вчинками короля (номінаціями всупереч їй уніатів на православні катедри) Ухвала його звучала:

„Успокоючи грецьку релігію, відновляємо конституцію 1607 р. і маємо держати ся її на будуще в роздаванні церкозних бенефіцій³⁾“.

Правительство рішило ся далі тримати ся супроти православних своєї перфідної політики, яку показала по конституціях 1607 і 1609 рр., і тепер подавши ріжні надії через Обалковського, полишала собі отвором дорогу до дальшого гноблення православних.

В справі козацькій, затыгаючи козачину на службу державі з усіми її силами, воно также не хотіло платити за се якимись реальними уступками. Соймова конституція покликала козаків тільки до участі в війні як наемне військо, і визначила платню, „з тою умовою, що вони будуть під регіментом і властю гетьмана нашого“⁴⁾. Правний status quo зіставав ся не рушеним, то значить правительство зіставляло за собою право, як промине потреба, знову заганяти козацьке військо страхом оружної розправи в іглине уху комісарських постанов 1619 р.

Коли б правительство хотіло поучити українські, спеціально козацькі круги, що з ним не можна дійти до якогось порозуміння добрими способами, то не могло б се зробити ліпше, як робило се своєю політикою 1620 р.

¹⁾ Passim vocabamur turbatores pacis, unio dicebatur infelix; digitis nos monsrabant: hic est qui turbat regnum.

²⁾ Kojalowicz Miscellanea rerum ad statum ecclesiasticum in M. D. Lithuaniae c. 55. ³⁾ Volum. legum III c. 184. ⁴⁾ Ibid c. 181.

Патріарх поїхав. Під козацю ескортою, в супроводі Сагайдачного і новопоставлених владиків проїхавши через Київщину й Брацлавщину і поставивши по дорозі решту владиків, з кінцем лютого с. с. прибув на молдавську границю до Буші, обминувши Поділе, куди його запрошували Поляки. В Буші розспрацав ся він з українським товариством своїм, серед котрого пробув майже цілий рік. Перед виїздом видав грамоту, де вказував деякі непорядки в церковній українській практиці (між иньшим пригадав, що на провідній неділі поминали мерців за могилах старою тризною, пированнем з музикою)¹⁾. Вкінці наступило прощання. Патріарх ставши на ринку серед містечка, серед зібраного народу, дав йому останні поучення, потім прочитав молитви „прощателни и раздрѣшателни“. Люде, припавши до землі, побожно вислухали сих молитов. Спеціально до козаків патріарх звернув ся з намовою, аби не ходили більше воювати московські землі, і грозив їм за се гнівом божим. „Коли не сповните мого прощення, знищить вас Бог! не важте ся такої злости чинити над правовірними християнами“. Се була, можливо, одинака інструкція, дана патріарху московським правительством на Україну²⁾. Козаки обіцяли— „но не сохраниша сего якоже обѣщали бяху“, завважає літописець³⁾. 12 марта Теофан повідомляв уже з Волощини московського патріарха Філарета, що за ласкою божою і молитвами вірних „визволив ся від людей противних вашій вірі“ і щасливо побував на Молдаві⁴⁾.

Тим часом над поставленою ним ерархією збирали ся темні хмари. Уніатські владики ще з кінця 1620 р. забили на ґвалт з причини новопоставлених владиків, особливо з огляду на Мел. Смотрицького, що по своїм посвященню приїхавши до Вільна й осівши ся в брацькім монастирі, тут, хоч і обережно, почав сповняти владичі функції. Се зробило сильне вражінне на Білоруси. В своїй брошюрі *Sowita wiła*

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. V ч. 1; грамота датована 1620 роком, але між єпископами згаданий і Паїсий Іполитович, поставлений на виїзді з України.

²⁾ З польського становища беручи, не були се дуже льояльні поучення, і в польско-уніатських кругах були поголоски про се, що патріарх ганив козаків за походи на Москву і забороняв їх (*Sowita wiła*—Архивъ I. VII с. 485). Щоб обліти патріарха, *Veriticatia niewinności* (Архивъ с. 340) оповідає, що коли козаки з Сагайдачним просили патріарха самі, з власної ініціативи, аби дав їх розгрішення за їх московський похід, то патріарх пояснив їм, що козаки, сповняючи наказ свого правительства, не мають гріха, а поносять вину тільки за ту злість, яку показали з власного завзятя, і з неї розгрішив їх патріарх.

³⁾ Лѣтоп. Густин. мон. с. 16.

⁴⁾ Витяг у Макарія XI с. 265.

(1622) уніати оповідали, що в Вильні православні голосили публично, по церквах, що відповлення ерархії стало ся за формальним дозволом короля; що бенефіції будуть вернені православним, а уніатам дані будуть різні посади в церкві католицькій. Уніати були в великім страху, бояли ся повного скасування унії й збирали ся переходити на латинство¹⁾. В сім було, певно, не одно й побільшене (православні переважно заперечували, мов би щось таке було голошене, доводили, що Смотрицький не виконував ніяких єпископських функцій в своїй єпархії). Але в кождім разі уніатська ерархія почула себе сильно zagrożеною і метнула ся до правительственных сфер по опіку й оборону. Вона представляла, що патріарх був самозванцем, політичним агентом турецьким, що приїздив бунтувати козаків, і тим же займаєть ся Борецький з товаришами. Новопоставлених владиків уніати проголошували неправно поставленими; оповідали, що вони збирають собі своєвольні банди і з ними заходять ся забирати маєтности й бенефіції у уніатів, і т. п.

Правительственні сфери опинили ся в дуже тяжкій ситуації; з одного боку вони всім серцем бажали прийти в поміч уніатам і роздавити відновлену ерархію. З другого боку не наручно було дратувати православні круги під таку хвилю з огляду на козачину. Але католицьке завзяте взяло гору над політичною розвагою. На прошенне митроп. Русского король видав на початку лютого н. с. універсали де наказував арештувати Борецького і Смотрицького, як підозрілих людей, поставлених за порозуміннем з турецьким султаном самозваним патріархом²⁾. Та Борецький благородно сидів з своїми владиками в Київщині, і там його чіпати не мали, розумієть ся, ніякого заміру. Хотіли ратувати для уніатів Білу Русь, позбавлену козацької опіки. Але й тут з огляду на козачину в правительственных кругах не хотіли піднімати голосної історії; канцлер литовський Сопіга дуже не радо контрастинував королівській універсал; „треба оглядати ся на запорозьких козаків, щоб не накоїти лиха, бо той самозванець (пат. Теофан) між ними, і вони його дуже шанують“³⁾. Радив в кождім разі не спішити ся з опублікованнем універсалу, і сеї ради послухано. Насамперед післано до Вильна комісію, яка признала діяльність Смотрицького неправною; потім Смотрицького пізвано до суду уніатського митрополита, засуджено й вклято; і потім доперва опубліковано універсал против

1) Sowita wina--Архивъ Ю. З. Р. I. VII с. 495, 497.

2) Археограф. сборникъ вилен. I ч. 138, II ч. 29.

3) Арх. сборникъ II ч. 29 (переклад).

новопоставлених владиків, яко самозванців, шпівонів і зрадників¹⁾. Вильно, Полоцьк, Витебськ стали ареною нової завзятої боротьби між унітатами і православними. В Вильні під самий великдень магістрат по королівському наказу розпочав слідство і суд над православними міщанами, що признавали Смотрицького, давали йому якусь поміч, робили складки на владичі шати для нього і т. д. Їх арештовувано, тримано по в'язницях, і король збирався не більше не менше як підвести їх під кару смерті; до сього, що правда, не прийшло, але позбавлено всіх православних міських урядів, повиключано з цехів, позабирано привилеї²⁾. В епархії полоцькій адміністрація завзято підтримувала владика Кунцевича, силоміць змушуючи православних до послухности, арештуючи непокорних, забираючи церкви і т. д.

Разом з тим ішла дуже жива літературна полеміка, між православним брацтвом виленьським і уніатським монастирем св. Трійці, по польськи розуміють ся, з огляду на правительственні круги, на адресу яких призначала ся. В квітні вийшла з православної сторони брошура *Verificatia niewinności* (Оправданне невинности), написана Смотрицьким³⁾. Тут збивали ся обвинувачення, підняті на православних владик: пригадувало ся, що правительство само признало Теофана правним патріархом, зносило ся з ним, і т. и., доказувала ся законність постановлення владиків, вичисляли ся кривди від уніатів. Уніати відповіли книжкою *Sowita wina* (Подвійна вина)⁴⁾, де підтримували свої обвинувачення, і так розгоріла ся полеміка, що з академічного тону перших писань переходила все більше на гостру і не конче парламен-

¹⁾ *Sowita wina*—Архів Ю. З. Р. I. VII с. 487. Грамота з 15/III против Борецького і Смотрицького до Вильна в витягу у Жуковича III с. 107, універсал з датою 22 марта в перекладі друкований в Вѣстнику Зап. Россіи 1864/5 кн. XII ч. 5. Очевидно до різних місць були вислані грамоти проти різних владиків—так на Волинь були вислані грамоти против Курцевича, владика володимирського—Архів I. VI ч. 197.

²⁾ *Verificatia* I. с. с. 282.

³⁾ Повний титул: *Verificatia niewinności y omylnych po wszytkiej Litwie i Białej Rusi rozszianych żywot y uczciwe snego narodu Ruskiego upad przyprawie zrzadzonych nowin pod miłościwą pańską y oycowską nauwyższej y pierwszej po Panu Bogu narodu tego zacnego zwierzchności y brzęgu wszelkiej sprawiedliwości obronę poddane chrześcianskie upatrzzenie*. Було два видання: перше має дату 5 квітня (передруковане в Архиві Ю. З. Р. VII. I), друге вийшло з датою 16 червня, значно розширене і доповнено новим документальним матеріалом.

⁴⁾ Передрукована в Архиві Ю. З. Р. I. VII.

тарну гризню¹⁾, а поруч неї йшла боротьба улична, оружна, навіть кривава²⁾.

Ті правительственні репресії против відновленої ерархії і против православних взагалі муїли в високій мірі збентежити українські круги. Як розуміти було поведенне правительства і короля? Він заходив ся притягнути козачину до участі в новій кампанії як найбільше енергічної, й надії, подані його висланником Обалковским, що мав порученне заохотити до війни козачину і ужити до того патріарха, муїли виробити в козацьких і взагалі українських кругах те переконанне, що заплаатою за козацьку підмогу будуть важні уступки в сфері церковно-національного життя, а перед усім — буде прийнята й санкціонована правительством нова православна ерархія. Так оповіщав про се, зовсім категорично, на підставі переговорів з Обалковским, патріарх в наведеній вище грамоті своїй³⁾. З огляду на такі побожні аргументи й мотиви козачина з усею енергією взяла ся до приготовань до війни. Зимом козаки вибули ся в похід на околиці Білгороду, здобули місто, забрали людей — невільників християнських три тисячі увільнили, як оповідали на Україні⁴⁾. Се мало бути прелюдією. Під весну 1621 р. вони почали вже мобілізувати ся в сухопутний похід на Турка, заохочувано Обалковским, що мав по-

¹⁾ На Sowit-y Win-y православні відповіли книжкою Obrona verificaciey od obrazu maiestatu krola i. m. czystey (передрукована тамже). Уніати на се випустили аж дві брошюри: List do zakonników monastera sw. Duchy i Ехамен Obrony. Православне брацтво на се видало, на поч. 1822 р.: Elenchus pism uszczupliwysz i Appendix na Ехамен obrony. З уніатської сторони вийшов Antelenchus ігумена троїцького Ант. Селяви.

²⁾ Замітка Київ. Старини (1905, X с. 140 в сій справі) (чи не пок. Антоновича?) представляє справу так, мов би всі нагінки на православних робили ся правительством про око: король дав наперед свою згоду на посвященне православних владиків, а пізнійші грізні універсали його були „не більше як дипломатичною уступкою з боку короля всемогутій в тодішній Польщі клерикальній партії“, і тому сі універсали не мали лихих наслідків для владиків. Але правительственні репресії, хоч не зачепили самих осіб владиків, пішли далеко по за дипломатію й принесли православним багато біди, і з кореспонденції короля з Сопігою (що тримав ся більш поміркованого напрямку) видно, що король на нову ерархію мов завзяте дуже велике (у Когновіцкокого Zysia Sapiechów I с. 341—4). ³⁾ Див. вище с. 444.

⁴⁾ Про се пише на початку лютого 1621 р. (н. ст.), на підставі звістки від котрогось владыки (мб. українського) Ост. Тишкевич: „козаки запорозькі, взявши Білгород, відобрали три тисячі наших невільників“ — у Жуківича III с. 150.

рученне допильнувати тої мобілізації, і був з тим при них. В квітні козаки вже „вигребли ся“ з Запорожа на волость і обіцали королеви всяку поміч¹⁾. З польських кругів заохочувано їх до нового, більшого походу на море, але козаки вважали такий більший похід дуже рпсковним з огляду на способи оборони, повзяті Турками. В Царгороді справді дуже бояли ся козаків: по части наслідком їх останнього нападу, по части під впливом остороги партії спокою, яка страхала султана перспективами козацького нападу на Царгород, що може тут викликати повстання християн. Головному адміралови, капудан-баші поручено вийти на море, для сторожі, з 40 галерами — даремно він усякими способами силкував ся відкараскати ся від такої небезпечної місії — „трохи не вмер з жалю“ (чи з страху). Не покладаючи ся на сю оборону, людність царгородська була в великім страху. „Ніколи не було ще такого страху, який я бачу в Царгороді, доносив свому правительству французький посол: сила людей приготвила ся виїхати звідси, коли виїде султан, сподіваючи ся, що козаки прийдуть і зруйнують усе²⁾“. Але козаки супроти такої розбудженої уваги й страху вважали венаручним іти на море, і ладили ся до сухопутного походу. На польські намови з чисто українською іронією пругадали вони польському правительству, що вони рік тому мусли попаляти на його жаданне морські човни і тепер не мають чим їхати. Польське правительство іронію зрозуміло („що згадують про потопленне човнів, тому не треба давати віри“, писав король), але мусли прийняти до відомости сю зміну плянів. Пляновало натомість діверсію на Татар, щоб не дати їм прилучити ся до турецького війська³⁾. Тим часом, з огляду на проєктований похід козачина зайняла ся збиранням всякого припасу й запасу з українських волостей: забирала коней під армату козацьку, порох, олово, і по всіх містах і місточках розіслала реєстр, скільки хто має їм чого дати. На запитанне перетривожених такими контрибуціями магнатів козаки відповідали, що инакше не може бути, бо ж вони прийняли на себе службу королівську, і Обалковський, виводячи з Запорожа, признав їм право брати до волі що їм треба в маєтностях як коронних, так і панських⁴⁾.

¹⁾ Жерела VIII ч. 143, лист Ходкевича з квітня; протестація м. Йова, 28/IV згадує теж, що козаки за наказом королівським ідуть на війну з Турками, і вивів їх з Запорожа Обалковський (с. 144).

²⁾ Hist. Russiae mon. II с. 413.

³⁾ Королівські листи 1621 р. в ркп. краків. унів № 2 (один з них в Жерелах VIII ч. 157, хибно під р. 1622).

⁴⁾ Listy Ks. Jerzego Zbaraskiego ч. 12. Сі контрибуції козацькі дослідники кладуть по раді в Сухій Діброві (Третяк, Жукович); але з змісту листу Збараського виходить зовсім ясно, що вони почали ся ще з весняної мобілізації.

Але саме під той час почали приходити на Україну перші звістки про нелюдські нагінки на православних в Вильні від того правительства, якому отсе готовила ся послужити православна Україна за першу серйозну уступку в церковно-національній справі.

Українські круги й м. Йов на чолі їх скипіли гнівом на сей новий прояв єзуїтської двоєдушности правительства. Справді, це була се „чиста робота“. Заохочували українську людність, українську козачину послужити державі й манили обіцянкою признання нової єрархії, відновлення церковного православного життя — а піддавали нелюдським карам і беззаконним репресіям людей, вся вина яких була тільки в тім, що вони шанували владичу гідність новопоставленої єрархії. Звертали ся до помочи й посередництва патріарха, щоб заохотити козачину до горячійшої боротьби против Турка — і проголошували сього патріарха турецьким шпигом, а поставлених ним владиків — агентами султанськими, ворохобниками і зрадниками. Закликали православних обявити свою лояльність і вірність річипосполитій — і ображали їх найсвятійші почуття, ятрили брутально їх найбільш болючі рани.

Дня 28/IV, місяць по виленським погромі православних м. Йов приготував публичний протест, іменем всіх новопоставлених владик, против поступовання правительства ¹⁾. Він протестує тут против проголошення патр. Теофана шпіоном і ворохобником і на доказ сього розповідає про його подорож до Москви й на Україну та пригадує відносини до нього польського правительства. Відкриває властиву причину вороговання на нього правительствених і клерикальних кругів — настановленне православних владиків, і оправдує сей учинок церковними канонами, многовіковою практикою православної руської церкви і обіцянками самого короля (соймовими конституціями) — заховувати в спокою православну церкву і давати їй єрархію православному. Недостачу на се формального права (супроти королівського права патронату) заступає митрополит привіципальними, моральними мотивами: обовязок перед Богом і спасеннем своєї душі наказував православним скористати з нагоди, яку посилав їм Бог для відновлення православної єрархії, „ревність для слави Божої й жалість для народу нашого спонукали нас до сього святого діла“, веліла йти прикладом перших християн в часах нагінки на них. Особливо підчеркує він неповинність в нічим Виленців і їх провідника Смотрового — що вони не просили собі владиків, і „чудом“ дістали собі його. Широко

¹⁾ Як сказано, має він вийти в III т. Статей по славяновѣдѣнню, вид. петербурскою академією.

спиняєть ся на характеристиці козачини ¹⁾, що відіграла таку важну роль в відновленню ерархії. Їй доводить, що вчинила вона се не з чиеїсь інтриги, а з щирого і горячого привязання до своєї церкви, яке завжди проявляла. Оправдує себе й своїх колегів супротив інсинуацій, на них киданих: „Ми не шпиги ані ховамо шпигів. Ми обивателі сеї землі, добре і чесно уроджені в домах шляхетських, тут оселі й замешкалі, живемо явно і добре звісні людям усякого стану... Беремо ся до того, що лишили нам наші попередники, — до чого нам дають права божі і людські закони і звичаї й більше як 600 - літне уживанне. Проповідуємо туж віру, що й попередники наші. Научаємо про спасенні річи, про царство небесне. На нічне жите і нічне майно не наступаємо. Волостями, містами, замками не володіємо. Збитків, злочинств, насильств не чинимо. На війну на християн не звемо, убивати не учимо. Навпаки, поучуємо давати себе убивати, майно свое погубити і не жалувати за ним, знаючи про масток ліпший і вічний на небі... Не бунтівники ми, і не ворохобники, а люде на мучеництво призначені. Нехай про латинську церкву й про уніатів іде неслава по всьому світу, що вони гонять і мучать руський народ. Про нас же нехай всі сторони світа обходить добра слова мучеництва — нехай знає кождий, що перше ніж узяти на себе сю святу службу, ми положили на себе вінець мученичий... Не на панованне і роскоши пішли ми, і ніякий страх, за помічу божою, ні карі, ні муки не відвернуть нас від правдивої віри і служби Богу“.

І в таких же тонах - поклику до подвижництва і готовності потерпіти й пострадати до кінця, звертав ся сей обіжник до загалу православних кінцевим відзивом:

„Стійте твердо, не хитаючи ся ані трівожачи ся! Веселими ногами посиішайте на блаженне мучеництво! Вертають ся для нас ті літа і дні, які були від часів апостольських до Константина Великого... Тіште ся переслідуваннем, муками, смертю братії нашої — бо велика нагорода наша на небі“.

Але відзиваючи ся до найбільш ідеальних мотивів в душах своїх земляків і вірних, як до *ultima ratio*, включно до готовости жертвувати всім для своєї віри, митрополит не залишав і більш реальних доріг для оборони своєї справи ²⁾.

Два тижні пізнійше він вніс до книг київського гроду заяву, так само від себе і від усіх владик, від духовенства і всього суспіль-

¹⁾ Наведена вище с. 391—3.

²⁾ Проф. Жукович, в передмові до свого видання протестації, висловляє гадку, що протестацію „не пущено на офіціальну дорогу“; на сю гадку навела його приписка: така protestacja zgotowal był Borzecki

ства, де обвинувачував уніатський єпископат, що він, незаконно претендуючи на єпископські права в народі руським, подвигнув короля і правительство на репресії против православних і законно (канонічно) поставленої православної єрархії¹⁾. Не виступаючи просто против правительства, митрополит недвозначно давав до зрозуміння, що останні королівські універсали й репресії незаконні — супроти актів і конституцій, до яких відкликав ся. І вчисливши далі ті насильства, кривди, беззаконности, які останніми часами потерпіли православні в Вильні, Могилеві, Мияську, Орші, а також — з різних приводів по різних місцях України (в Перемишлі, Ярославі, Сокалі, Буську, Белзі, Красноставі, Берестю, Пинську, Кременці й ин.)²⁾, він складав на уніатських владиків одвічальність за наслідки, які можуть з того вийти. „Коли б через такі вчинки, не дай Боже, народ руський в кривді і безправности так значній і так очевидній прийшов і мусів прийти до якогось розруху, — заявляє отсим жалібник, що се стало ся б не через когось иньшого, і не з чиеї причини, а від самих тих уніатів — через те що вони так гвалтовно наступають на волю і релігію, особи й майно“.

Сі слова звучали як недвозначна погроза, і так не залишили її перетолкувата уніатські публіцисти, хоч православні й поясняли, що в сих словах не було нічого більше крім остороги й засвідчення власної неповинности в таких можливих наслідках³⁾. Постави київських митрополитських кругів мусіла бути грізна: вони мусіли розуміти, що тепер — або ніколи вони виграють справу. А для того

z Smotrzyckim przeciwko krolowi u rzeczypospolitey. Але в гурі вона мусіла таки піти, судячи з того, що й до рук уніатських дістала ся, і ва її апольогію козацтва можна бачити певні натяки в уніатській полеміці (List do Zakonników).

¹⁾ Копія сеї протестації, в польським перекладі, в архіві уніат. митроп.—№ 458 л. 44—6 (в друкованім Описанії І ч. 458 згадана зовсім коротко); коротке резюме з рукоп. Кішки у Петрушевича, Свод. літопись с. 58.

²⁾ В Перемишлі (під час боротьби православних з накиненим їм уніатським владикою Крупецьким) всіх попів і 24 міщан мучать, вязнять в смердючій вязниці, беруть на тортури. В Берестю кількох людей: Дороша з братами й синами вкинули в глибоку, смердючу яму й мучать уже довгий час. В Красноставі влізли до мурованої церкви не через двері, а через проломану в мурі діру, забрали церкву й богато неповинних людей покалічили. В Сокалі церкву забрали, священників мучили. В Белзі й Буську також чинять беззаконні насильства. В Ярославі, в Давид-городку, в Кременці тяжко й описати всі насильства вчинені православним. В Пинську всі церкви забрано, а людей по вязницях мучать. ³⁾ List do Zakonników с. 17, Elenchus, л. 12.

їм треба було самим ділом переконати правительственні і клерикальні круги про небезпечність розпочатих репресій. В Київщині ходили про се досить грізні поголоски. Аґент королівський кс. Оборніцький, розповідаючи про раду козацьку 15/VI н. с. (сю його реляцію наведу зараз), каже, що козаки грозили ся, як би король не потвердив новопоставлених владиків, — „брати в неволю шляхту, як ім радив Борецький“. Звістка в кождім разі схоплена на місці, серед розгару подій, а не в далеких поголосках виленських чи варшавських. Вона не правдоподібна: заходи в справах релігійних все ще опирали ся в значній мірі на православні елементи шляхетські, і то як раз у Київщині й на Волини, а на них мала б звернути ся козацька жакерія; саме тепер митрополит дбав про те, щоб заохотити їх до найживійшої оборони релігійної справи, і, розуміеть ся, не міг разом підіймати на них козачину. Але як відгомон того, що говорило ся в Київщині, звістка ся має повну вартість. Православні круги київські далекі були від пасивної покори і взиваючи суспільність до готовости потерпіти муки й переслідування, менше всього схлонні були до пасивного непротивлення злomu¹⁾. Але перше ніж думати про якусь активну опозицію, вони мали ще дорогу опозиції пасивної. Не вони самі, правда, а козачина грала тут ролю. Але можна було вплинути на неї в сім напрямі.

Виступаючи з протестами против репресій іменем не тільки нової ерархії, а всього православного громадянства, митр. Йов разом з тим звернув ся до сього громадянства з закликом прибути на загальний собор до Київа, щоб разом з духовенством обміркувати своє становище й порішити про дальші способи боротьби. Собор сей відбув ся „на святках“, очевидно — на Трійцю православну, в 20 днях мая ст. ст. Був тоді великий зїзд „духовенства і людей релігії грецької“, пише про нього кн. Збараський, не додаючи нічого про зміст нарад крім натяку, що продовженне сих нарад мало відбувати ся на радї козацькій в Сухій Діброві²⁾. Уніатські полемісти крім

¹⁾ Для контрасту руйніників козаків пок. Куліш в своїй Історії возсоединення змалював був Борецького людиною цілком не од миру сього, втіленням незлобности і милосердя. Але як сучасна козачина не була таким втіленням зла, так і Борецький не був безплотним духом, а чоловіком з кістками і мясом, який умів енергічно бороти ся за те, що вважав своїм ділом. Його участь в козацьких нарадах не лишася сумніву в сім.

²⁾ Listy ч. 15 (з Кракова, 9/VII н. ст.).

сього київського собору, для „попів“, знають іще якийсь зїзд вчинений митрополитом в Житомирі „з шляхтою“¹⁾). Правдоподібно, се було під час соймику Київського воеводства, що збирався в Житомирі, перед соймом, скликаним на місяць серпень того року. Між сими двома зїздами відбула ся козацька рада, визначена в Сухій Діброві, про яку, на щасте, маємо докладніші відомости від королівського агента кс. Оборніцкого, що був на ній особисто. Буде найліпше, коли я подам насамперед його оповідання; воно прояснить нам не мало в сих обставинах і подїях²⁾).

„Рада чи збори козаків були 15 червня. Тривали три дні. Були й духовні: п. митрополит Борецький (він запросив мене до свого двору два тижні пізніше)³⁾, п. Курцевич, вибраний владикою козаками, 300 попів з 50 черцями. Першого дня промовляв п. Борецький, з сильним зворушенням, дуже сильно, скаржучи ся на річпосполиту і короля, що їх стару і святу віру гнетуть, нищать, топчуть. Витягнув лист присланий Вильянами і прочитав; вчитав реєстр, скільки там побито за віру, скільки увязнено, скільки кинено в ями⁴⁾. Потім Сагайдачний дістав лист того обманного патріарха; наперед його поцілував, потім, як прочитано положив собі на голову. Тоді раптом счинив ся крик: присягали всі, що боронитимуть своєї старої віри „аж до горла“.

„Другого дня приведено в середину круга королівського посла. Поставили для нього дві дїжки чи бочки дерев'яні на землі, й застелили коврами⁵⁾. Коли він сказав коротку промову, п. гетьман Бородавка козав стріляти з рушниць і гармат, і ся стрільба тривала без перерви цілі дві години. По скінченню її складали присягу, що будуть вірні королеви і в теперешній потребі річпосполитої готові на всяку службу—коли сповнені будуть їх прошення.

„Третього дня визначили сотників, полковників, отаманів, осаулів⁶⁾, і послів до короля: п. Сагайдачного, п. Курцевича і ще двох. Головна справа посольства—щоб король затвердив на митрополії й владицтвах посвячених патріархом; инакше будуть брати в неволю шляхту, як їм порадив Борецький. Після того між собою робили вибір, кому дати королівські гроші, і рішили дати тільки тим, що мають добру зброю

1) Sowita wina—Архивъ с. 497.

2) Знаємо його в витязі, надрукованім Лукашевичом в його книзї *Dzieje kościołów wyznania helweckiego w Litwie*, I с. 165.

3) Лист писаний 28 VI, з „Фаустинова“ (Фастова).

4) Пор. вище с. 457 прим. 2. 5) Замість підвешення.

6) Centuriones, tribunos, attamanos, assawulos.

й були по кілька разів в морських походах па Турків. І так прийшло ся по одному золотому на двох: було вибраних козаків, на конях, з рушницями, сорок тисяч. І нарешті, визначивши міста і волости на кватири, уставивши кари і закони, розійшли ся спокійно, і саме під ніч прийшли до Білоцеркви, зробивши три милі“.

Оповівши далі інцидент, що став ся в Білій Церкві (у одного Жида в коморі знайшли збезчещену ікону, і се дало привід Бородавці дати козакам право грабити Жидів по всій Україні — „що вони й сповняють вірно“), кс. Оборницький додає ще кілька заміток про настрої між козачиною:

„Треба дуже бояти ся, щоб козаки не вчинили якогось великого повстання і не вийшло хлопської війни. Дуже вони тут розпаножили ся, і все більше зростає їх смілість і своєвільство, коли побачили вони себе в такім числі й силі. Бородавка в своїй промові на тій своїй раді: сказав між иньшим: „Перед військом Запорозьким трясеть ся земля польська, турецька і цілий світ“. Охорони, Боже, тутешніх католиків, малочисленних і плохих! Нема куди тікати; всі нас облишили. Міста, волости спустошені козаками. Людей нема: що живо тільки, пішло в козацтво. Сам султан турецький і хан не нароби б більших шкод“.

Се оповідає киде трохи світла на тодішню ситуацію.

В козацькій справі вийшла якась проволочка. Хоч козачина вгребла ся з Запорожя ще під весну, в супроводі королівського дворянина, й зачала мобілізацію, — ся мобілізація потім замняла ся. Участь козаків в кампанії вимагала ще принципіального рішення. Чи не було се результатом впливів київських кругів? Можливо, навіть дуже. Але в масі козачина не стояла ще на стільки під їх впливами, щоб взяти на себе їх справу, і київський собор рішив допильнувати справи на раді.

Правительство зрікло ся вже морського походу і думало ужити козачину для диверсії на Татар. Се була справа пильна, бо вже з кінцем квітня рушило ся турецьке військо з Царгороду. Щоб понудити до скоршої мобілізації, вислано до козаків посла з грошима, з невплатною платнею за минувший рік, 20 тис. золотих. На раду, що мала формально рішити сю справу, їде в великім числі духовенство, з владиками, і їх козацькі партизани, з Сагайдачним на чолі — учасники київського собору. Їх промовам і впливам удало ся осягти, що козачина взяла церковну справу за свою: поставила першою умовою правительственне затвердження відновленої ерархії.

Чи було се те, чого могли собі бажати київські круги? Не зовсім. Після того як правительство в сій справі встигло вже право-

славних так безпardonно вивести в поле: наобіцявши всякого добра патріархови, вчинило такі нагінки на православних, а його самого проголосило шпіоном, ворохсбником і т. д., тяжко було поклати ся на добру волю короля. В момент ради, в середині червня н. ст., вже з новою очевидністю вияснило ся, як незмірно важна для правительства участь козаків у війні. Хмари турецького війська вже присували ся до Дунаю, а польське військо ледво починало збирати ся, і було його мало, і було воно кепське, лихо споряджене і ще лихше дисципліноване¹⁾. В сумі козацьке військо, що взяло участь в кампанії, було так велике як польське і ні трошки не гірше від нього — гірше озброєне, але не гірше дисципліноване, і далеко ліпше вишколене в війні з Татарами й Турками, а при тім в порівнянню з польським майже нічого не коштувало. На козачині лежала половина справи, і всяка дальша проволочка, всяке відтягання козачини могло бути пресією на правительство просто незрівняною. Колиб козачина в сім моменті поставила справу на вістрю меча—ant-ant, або правительство зараз дасть гарантії її бажанням, або вона йде собі знову на Низ ловити рибу—се могло б в даних обставинах дуже багато зробити. І от така рішуча постава була потрібна київським кругам. Але козачина не поставила ся так рішучо. Як часто перед тим і потім, вона пішла тільки до половини: жадання поставила, але забезпечити їх сповненню наперед не постаралась.

Чи була се психологія підданих, що навіть маючи в своїх руках владущих, так часто не вагають ся виступити против них різко, відкрито, безцеремонно? На виступах українських перед тим і потім ми побачимо ту психологію, от і зараз ж через кілька тижнів в Варшаві. Не наприкрятися ся занадто, не наставати дуже, щоб не зразити, не виробити злого суду про таку свою настирність.

Чи самі київські круги не мали відваги сказати козачині відкрито: поставте ся до кінця, „або — або“?

Все ж таки було легше се порадити, ніж самому так поступати.

І може був се брак податности у партії Бородавки на київські жадання. Козачина Сагайдачного взяла давно церковно-національну справу за свою; вона могла вже перед тим вести серед козачини агітацію за демонстрацією. Але козацькі головорізи Бородавки може й не брали сеї справи так до серця, і дзенькіт червінців та перспектива великої кампанії на королівській службі, добичництва і повної свобо-

¹⁾ Читати напр. лист Ходкевича в Жерелах VIII ч. 143, або замітки Любомірского в його дневнику — Pauli с. 68.

ди та самоволі „на волости“ під покривкою тої королівської служби може взяли перевагу над огненними словами митрополита, образами вилепських мук і тортур і пієтизмом для намов найсвятішого отця патріарха? І свою християнську ревність вони за ліпше вважали документувати погромом українських Жидів з приводу того жидівського кощунства (фіктивного правдоподібно)¹⁾, ніж входити в конфлікт за свою віру з „християнішим“ королем?..

Не в інтересах козачини було доводити до повного розриву з нравительством. Але може сей розлом, ся мала услужність Бородавк і його партизанів заважили потім на його упадку, суді, смерті? Бо церковно-національні інтереси українські в сім моменті вимагали від козачини служби ревнішої, теплішої, готовішої..

Се все можливо, хоч тільки буде нашим здогадом.

Козачина почала ладити ся до війни, шарпаючи Жидів та латаючи злидні козацькі по волостях королівських і панських так серденно, що гвалт пішов по панських кругах. „І так аж занадто маю кривд від жовнірів і всякого иньшого заблудячаго гультайства, так що вже сливе все в мене попустошене, а коли ще і те немилосерде останне маю від того своєвільства (козацького) терпіти, то вже сердцю моему то було б рівне з смертю“, писав королеви оден з найбогатших магнатів України кн. Ю. Збараський, і жадав суворой кари на Обалковского, за те що дав козакам позволенне на збиранне запасів. Але не час був на якісь репресії. Король у відповідь признав велике своєвільство козацьке, але згадав тільки, що сам Обалковский вже зайіс на них протестацію до кїївського гроду. „Справді, сильний то спосіб на таких чесних людей“, поіронїзував на се магнат, перший сенатор держави, що й сам розумієть ся не надавав би ніякої ваги такій протестації, занесеній на нього²⁾.

Частина козаків таки пішла на море. Вийшовши з Запорожа, і обминувши турецьку флоту, що стоючи коло устя Дунаю, мала стерігти від них краї турецькі, буяли на морю. Було їх, здаєть ся, не багато, але пополоху наробили страшного і в безбороннім Царгороді й по иньшій побережу. „Не можна й сказати, який був тут

¹⁾ Ось як оповідає се Оборніцкый: *In domo ditissimi Iudei (в Білій Церкві) et dilecti quondam d. Cracoviensis (Януша Острозького) dicta a Wicco inventa est in cellario imago Salvatoris, affixa terrae quatuor clavis. Hanc extractam attulerunt cives ad d. hetman d. Boro-dawka i t. d.* ²⁾ *Listy Zbaraskiego* ч. 12 і 15.

страх великий“, писав в середині червня н. с. французький посол з Царгороду. Шіснадцять кораблів козацьких пройшло сими днями, дійшовши аж до Помпеевої кольони на устю чорноморської протоки (Босфору), знищили Карамусол, попалили й пограбили тутешні села, і такий з того був перестрах, що сила людей від Пери і Касомбаші до Арсеналу вже почали перевозити своє майно до Царгороду“. В столиці не було ніякої оборони, ніякого порядку; тільки три галери стояли на сторожі Босфору, і каймакам, заступник візира, з начальником палат султанських на улицях назберили різної голоти, та позабиравши всяку зброю з чужих кораблів, що стояли в порті, якось полатали крім тих галер ще сорок різних кораблів і вислали їх на козаків. Але сі імпровізовані моряки мали таке поважання для козачини, що підіхавши до козацької фльоти й побачивши, що козаки грабують явсьє село, не відважили ся напасти на тих шіснадцять чайок — з яких половина людей була на землі й не могла їх боронити. Подивились на запалену козаками пожежу й тихенько, під покровом ночі вернули ся собі назад до Царгороду, а провідник сеї кумедної експедиції поспішив ся вислати 20 тис. цехинів до султанського табору — 15 тис. для самого султана, а 5 тис. для візира, щоб відвернути гнів султанський за таке своє заячєсердие¹⁾.

Ліпше пощастило капудан-баші, що при повороті козацької фльотилі задав їй битву, і не вважаючи на сильні втрати, які задали йому козаки, встиг захопити кілька чайок з козаками і поспішив їх завести султанови, що стояв з військом в сусідстві вже над Дунаєм і тепер зірвав свою злобу і гнів на нещасливих недобитках, а привідцю такого славного тріумфу чайок обдарував. „За таку славу побіду“ (великої турецької фльоти над малою купою чайок!), записує турецький літописець, „два рази був він обдарований препишною шубою, і також нагороди дістав для 18 яничарських старшин фльоти, а військо, уживши забраних негодивців (козацьких бранців) для своєї забави, частину їх зробило метою для стрільби з луків, і з них сам султан пробив кількох власними стрілами, иньших розірвано словами, декотрих призначено на розшарпанне гаками, розтигання й иньші люті муки, а одного з них, відступника від віри ісламської, розрубано на дрібні частки“²⁾.

1) Денети de Cesi — *Historica Russiae Mon.* II с. 414.

2) Наїма у Сенковського, *Collectanea* с. 150—1, пор. звістки Cesi й иньших: *Hist. Russiae Mon.* с. 415, Жерела VIII ч. 144—тут оповідаєть ся, що султан сам хотів рубати голови невільникам, сажав на палі, закопував живцем і т. и. Сучасний проповідник польський Бірковський оповідає, що сорок бранців козацьких султан казав посадити на човно і обливши смолою, пустити так Дунаєм.

Кінець кінцем серед галасу поголосок і побільшених вістей, які ходили про сей козацький похід (і пускали ся таки умисно, з ріжних мотивів), не легко зміркувати розміри його й кінцеві результати (напр. польському вістунови, що був в Кілії, в сусідстві тої битви турецької фльоти з козаками, оповідали, що козаки, пустивши 16 чайок фальшивих, зроблених з комипу, звабили турецьку фльоту в засідку й там погромили її так, що мало хто втік)¹⁾. В сумі експедиція ся інтересна більш тим величезним розголосом, якого наробила, ніж своїми розмірами чи результатами.

Увага польських кругів тим часом була скуплена коло приготувань до кампанії, що посували ся одначе дуже повільно і нескладно, та тривожних вістей, що приходили з над Дунаю, про рухи турецького війська, його величезні розміри, й велике завзяте на Польщу, яке показував при кожній нагоді султан. Українські круги з напруженою увагою й тривогою чекали результатів посольства, висланого до короля з козацької ради. Давно ще не було такого рішучого моменту в боротьбі українського життя з ворожим йому режимом, і жадно чекали інтересовані, що візьме тепер такий сильний козир, яким була в сій грі справа козацької участі в війні.

Посольство прибуло в Варшаву в липні. Сагайдачний, Курцевич і ще двох. Тих не знаємо, але сі два вибрані були дуже добре. Сагайдачний, окритий славою стількох походів, з репутацією високої лояльності для річиносполитої й короля, з незабутніми заслугами для них, вінчаними недавньою московською експедицією, коли він впрятував з такої неможливої ситуації королевича і дав можливість закінчити з честю сю безконечну московську авантюру. І Курцевич князь-чернець, вихованець надуанського університету, пан з роду і европеєць з виховання під рясою ігумена козацького монастиря і мітрою відновленої ерархії, що як у фокусї зберав собі ріжнородні течії, які перехрещували ся в українськїм житю сього многоважного моменту. Уніатський публицист заховав нам коротко зміст записки, предложенї сими послами королю; судячи з сього змісту, вона повторяла гадки вложені в протестації м. Йова і правдоподібно вишпла з під йогож пера²⁾. В ній багато говорило ся про патр. Теофана, про його

¹⁾ Жерела VІІІ с. 228. В кождім разї нема підстави думати, що таки кінець кінцем козаків винищено тоді до ноги, як приймає напр. Третяк (на підставі депеш де Сезі).

²⁾ Уніати називали авторами У влоднських монахів (List do zakonników л. 14), але ті заперечували се (Elenchus л. 10), і очевидно се не був вірний здогад. Сопіга в пізнійшїм голоснім листї до Кунцевича, називає сю записку „декларациєю Сагайдачного“ : o deklaracyi Sahajdacz-

го побут в Москві і на Україні; жалували ся на неславу пущену на нього і на весь народ руський; коротко, але дуже неприязно згадувало ся про уніатських владиків. Козаки просили полагодження релігійної справи, скасування універсалів, виданих на православних останніми часами, і затвердження королівськими грамотами новопоставлених єрархів на їх урядах. Коли король сповнить сі прошення, обіцяли йому послужити¹⁾.

Перша авдієнція була 20 липня п. ст. Відправлено посольство 31 липня²⁾. Про зміст переговорів, про королівські відповіді маємо тільки уривкові, досить загальні і принагідні звістки. В меморіалі православних владиків, виготовленім на зимовий сойм 1622/3 р., пригадувало ся королеви прийняте зроблене ним Курцевичу: „Після того як він пояснив відповідно невинність свою і нашу, ваша кор. мил. прийняли його в ласку свою і допустили до руки своєї і з такими словами відпустили його від свого королівського маєстату: „Маеш ласку нашу! скажи й иньшим, аби вчинили теж — дістануть ласку нашу“. А з королівської відповіді, даної війську Запорозькому на письмі, наводить той же меморіал такі слова: „Але його кор. милость з прирожденної своєї доброти робить се — що не спішить ся з сповненням тих своїх мандатів: чекає, що признають ся вони самі, що погрішили против його маєстату, — як то уже оден признав перед його кор. милостью“³⁾.

Судячи з сього король на предложені йому домагання відповів досить здержливо і ухильчиво. Він поки що обіцяв тільки стримати езекуцію мандатів (і то хто зна чи не до осіб самих владиків); обіцяв пробачити їм вину самовільного поставлення, коли вони являть ся перед ним і покають ся в своїй провині. Але відси ще бу-

sznego mogą zres: Verba sunt Pamphile (так в тексті рукописного, оригінального Processus canonisationis в бібл. петерб. академії, у Ліковського Historia unii kościoła ruskiego z kościołem rzymskim, дод. 3, трохи инакше: Verba sunt pamphila). До останнього часу сей текст ходив в більш ніж свобідній парафразі Бантиша-Каменського: „Въ разсужденіи объявленія Сагайдачнаго можна сказать, что сочиненіе его предрагоцѣнное“ (Ист. извѣстіе объ униі, вид. 1864 р. с. 73), і на тій підставі говорило ся про літературну творчість Сагайдачного (ще у Каманіна). В дійсности сі слова не дотикають зовсім Сагайдачного: Сопіга каже Курцевичу, що його слова з приводу декларації Сагайдачного (себто православного посольства), якими Курцевич хотів позбавити значіння сю декларацію — пусте говоренне („Пусті твої слова, Памфіле“ свобідна цитата з Теренція).¹⁾ List do zakonników л. 14—5.

²⁾ Сучасні записки королівського дворянина у Куліша Ист. возсоед. II с. 403. ³⁾ Iustificatia niewinności — Архивъ І. VІІ с. 525—6.

ла дуже далека дорога до признання за ними їх владичих гідностей та potwierдження на їх духовних урядах, і нічого такого в письменних відповідях королівських, очевидно, не було. Але в усній відправі, мусіли бути подані досить виразні надії на заспокоєння релігійної справи, хочби в виразах і формах можливо неясних, — так щоб можна було потім без великого труду того всього відректи ся, як уже відрекло ся раз се саме правительство від надій і обіцянок, даних патріарху. Принаймні козацькі депутати в сих відповідях дочули дуже багато приємного, і Сагайдачний, вертаючи з посольства, був, по словам сучасника, вповні вдоволений з його результатів — „з великим задоволенням одержав втішну для війська відповідь“¹⁾. Піше се чоловік, що бачив ся і мав нераз нагоду говорити з Сагайдачним зараз по його посольстві, і трудно пропустити, щоб старий козак вважав потрібним робити „добру міну при невдалій грі“. І в українських кругах прийнято було за факт, що король пообіцяв „успокоїти“ релігійну справу²⁾. А в католицьких кругах ходила та фраза, записана пізнішим єзуїтським істориком — що король обіцяв скорше дати корону собі відібрати, ніж дозволити схизматику засісти на митрополії київській³⁾. Кождий міг тішити ся по своєму.

З огляду на дані королем обіцянки, на соймі, скликаним тоді, на місяць серпень, для обговорення воєнних справ (правда, зовсім уже по часі!), православні вважали неділікатним виступати з якими небудь жаданнями в сій справі. В пізніjším своїм меморіалі владики поясняли, що вони, словняючи бажання короля, аби ставили ся і заявили свою покуту, дійсно явили ся були на сойм, готові дати всякі вияснення. Але за радою розважних людей і самі змиркувавши, що не час тепер на таку справу, вони відложили її, аби не виглядало, що своїми приватними справами вони перешкоджають загальній справі річиполитої, що тоді була в таких тісних і трудних обставинах⁴⁾. В таких разі одначе не було б що й ладити ся на сойм і вибрати ся на нього. Правдоподобно, обіцянки дані королем козацькій депутації роззброїли православних. Король обіцяв — льояльним підданам з повним довірем і спокоем належало чекати сповнення його обіцянки. Неділікатно було б наглити його або докучати настирними повтореннями домагань, що йно предложених уже йому.

І льояльні вірнопіддані їречно розіхали ся з сойму.

¹⁾ Записує се Як. Собеский: Сагайдачний приїхав з посольства до війська і z wielkim ukontentowaniem pocieszoną wojsku swemu odprawę odniósł, Дневник с. 118, пор. Commentarii (с. 35): redbat ille Varsovia, ubi legatione apud regem functus, optatum suis ferebat responsum.

²⁾ Матеріали до гетьм. Сагайдачного ч. 40.

³⁾ Див. вище с. 499.

⁴⁾ Iustificatia, Архивъ с. 526.

Козачина не ждала результатів посольства для свого походу. В серпні, коли в Варшаві тільки ще збирався сойм для наради над способами боротьби, армія Османа вже перейшла Дунай і святкувала байрам, в середині серпня н. ст., під Білгородом, а армія польська, що мала стрічати її над Дунаєм, ще доперва тільки збиралася над Дністром та по довгих надумуваннях заходилася переходити його. Отже алярм на всі боки, заклики до скоршого приходу — в тім і до козаків. Треба було спішити ся, не чекаючи королівських відповідей на козацькі петиції.

Правда, момент був того роду, що можна було змусити правительство до уступок, поставивши йому тепер певні *conditio sine qua non*. Але се не були безстидні політики, що тільки чигають на корону, аби поставити їй свої домагання, коли вона опинить ся в труднім положенню. Се були поштенні земляки, до верху наліті льояльністю для корони, всегда нині і присно.

В останніх днях серпня н. ст., коли польська армія, ставши напротив Хотина, збирала ся переходити на молдавський берег Дністра, козацьке військо під проводом Бородавки стояло вже на долішнім Дністрі, й займало ся пустошенням Молдавської сторони. Попустошили околиці Сороки і Оргієва, захопили десь сторожу господаря, і тим так його настрашили, що він з Яс утік до турецького війська. До польського війська прилучити ся казаки не хотіли, доки воно не перейде за Дністер: так заявили вони через посольство, в відповідь на заклики польських гетьманів; толковано се тим, що казаки не вірять Полякам і побоюють ся якої небудь зради з їх сторони (видання Туркам, як головних провинників і привидців турецького походу)¹⁾. Се було одною з причин, що дали у Поляків перевагу рішенню перейти за Дністер, і польське військо почало брати ся до переправи. Довго не могли собі дати ради, поки якийсь „чоловік на постать простий і плохий“, мабуть місцевий селянин, — „одні казали, що Русин, иньші — що Литвин“²⁾, підняв ся за 100 зол. поставити міст на Дністрі, і зробив се дуже дотепно і сміло, викликавши велике здивованне і радість серед польського війська. До 20/VIII н. с. польське військо перейшло і стало табором під Хотином та нетерпеливо чекало козаків, висилаючи до них гінців за гінцями.

Замість них приїхав несподівано Конашевич, вертаючи ся з Варшави (21/VIII н. с.). Він думав, що козацьке військо вже злучило

¹⁾ Дневник Собеского с. 111 і 119, йогож *Commentarii* с. 26 і 41, Петрицій с. 88.

²⁾ *Unus e plebe — Ruthenum fuisse alii, alii Lithuanum ferunt.* Петрицій с. 90.

ся з польським, і з тим їхав сюди. Його прийняли з великою радістю. Гетьмани обдарували його різними дарунками і придавши йому для безпечности дві хоругви козацькі і кількадесять польських вояків, просили щоб як найскорше їхав до козацького війська і вплинув на козаків, аби скорше йшли до польського війська. Перед лицем турецьких і татарських орд польське військо почувало себе дуже сиротливо, і боячи ся та недовіряючи Бородавці, великі надії покладало на Сагайдачного і його впливи, як людини широко прихильної річипосполитій.

Виявило ся одначе, що Сагайдачного вислано даремно. Два дні пізніше прибуло посольство від Бородавки — „Дорошенко, полковник з доброю репутацією у молочців за свою хоробрість і завжди зичливий для короля і річипосполитої“ (пізніший гетьман), з товаришами. Вони довели гетьманови про починені спустошення в Молдаві і питаючи розпоряджень, куди мають іти, обіцяли всяку послухність. Гетьман Ходкевич переказав до Бородавки, аби спішив ся до польського табору¹⁾.

Але слідом розійшли ся тривожні вiсти, що турецько-татарське військо задумало упередити злуку козацького війська з польським, і користаючи з того, що значна частина козацького війська була розсипана по Молдаві на підіздах („чатах“), задумало затримати козацьке військо й ударити тим часом на польський табор. В таборі настала велика тривога: „кождий і найменший знав, як нам потрібні козаки“, записує очевидець. Ходкевич вислав на звiди своїх вояків, але їм не удало ся пробити ся. Згодом прийшли вiсти більш утішні. Татарам і Туркам справді удало ся погромити декотрі козацькі чати, що позагоняли ся в глибину Молдаві, але затримати козацького війська не удало ся. Частина їх, три тисячі, з тих що були на чатах, пробили ся тогож дня до польського війська; головне козацьке військо тягнуло слідом. При тім оповiдання про нечувану відвагу й енергію показану козаками в сих битвах з ворогами незвичайно втішили й підбодрили польське військо.

1) Aby z wojskiem swem u Stepanowice stanął — Дневники с. 120. І під Степанівці пустив ся Сагайдачний сподіваючи ся там козацького табору. Місце се не звісне. Коментатор Собеского (Мемуари II с. 64) бачить тут Стефанешти на Реуті (на границі пов. Сороцького і Оргіувського), Жукович — Стефанешти на Прутї (III с. 172). Але так далеко на полудне висувати козацьке військо нікому не прийшло б на гадку, а окрім того коли Сагайдачний, їдучи під Степанівці, опинив ся не дуже далеко від Дністра і Могилева, то очевидно, що ся осада була десть між Могилевим і Хотинном, не далеко від Дністра.

Особливо оден епізод набрав великого розголосу, серед Поляків і Турків¹⁾. Татарське військо перестріло козацькі чати, коло 300 люда, що вертали ся з під самої Сучави. Неможучи їх здобути, дало знати султанови, й той з цілою армією рушив на ту горстку козацьку. Менша частина їх, коло 100 душ, засіла в скалистій печері над Прутом, і там боронила ся кілька день, відстрілюючи ся й відбиваючи ся від турецьких військ, поки нарешті султан не стримав сих атак, наказавши взяти козаків димом. Розложили огні, запалили порохи, і справді підкурили козаків. Оден по одному виходили вони з печери і попадали під шаблі яничарів. Друга, більша частина, опала ся в лісі на другім боці Пруту. Ваші з великим військом і арматюю даремно добували їх табор цілий день. Султан, засівши в шатрі над високим берегом, даремно підбадьорював своє військо, роздаючи богаті дарунки кождому, хто приносив йому голову козацьку. Турки понесли величезні утрати в своїх людях, а табору козацького таки не здобули (оповідаю в польським таборі, що в битві з тим марним козацьким відділом кілька тисяч яничарів згинуло). В ночі козаки виврали ся з табору і розділивши ся на дві часті, почали відступати лісом. Коли ж надійшов день, вони знову заложили ся табором, повикопували собі шаблями лежі, й землею засипавши вози, розставлені наоколо, з них зробили собі імпровізований вал. Знову цілий день турецьке військо здобувало їх і під вечір, „по росі“, здобуто невеличкі останки сього війська — всього тридцять душ їх було; иньші погинули за сі два дні, декотрі встигли утікти. Всього наловлено з чат козацьких більше як двіста бранців, і султан знову урядив собі з них хижацьку забаву; рубано їх на кавальки, розстрілювано з луків і ружниць; кількох сам султан застрілив власноручно. А двох лишив живими: одного лишив у себе закладнем, як античний тиран, оспіваний Шілером, а другого післяв до козаків, намовляти їх відстати від Поляків, а пристати до Турків — обіцяв їм за те всяку поміч і опіку, і столицю козацькою брав ся їм дати яку хочуть, чи Київ чи Камінець²⁾.

¹⁾ Про нього особливо: Наїма у Сенковського I с. 155—6, дневник т. зв. Любомірського с. 74 (писано тут на підставі листу Шемберга, що бувши сам в турецьким війську був свідком сього епізоду) і дневник Собеского с. 120—1, пор. Commentarii с. 45—7; Грабовського I с. 136.

²⁾ Се була не перша проба збунтувати козаків. Оден агент оповідав, що з Адріанополя ще вислано було на Україну „12 шпигів з листами патріаршими до Русинів-схизматиків“ — Теки Нарушевича № 111 № 145, і в дневнику т. зв. Любомірського читаємо, що султан перед приходом своїм порозсилав до козаків бранців і чернців з патріаршими листами, намовляючи против Польщі (с. 68).

Серед тих маршів турецько-татарських військ на нереріз козакам ледво не згинув Сагайдачний, так необачно висланий польськими гетьманами на осліп через zagrożену неприятелем територію. Де стояло козацьке військо, в польським таборі не знали; пустивши ся наздогад, Сагайдачний з товаришами натрапили на широкий слід від війська, і думаючи, що се слід козацький пустили ся ним. Була вже ніч; здалека видно було дим і огні якогось великого табору, і в тім переконанню, що має перед собою козацький табір, Сагайдачний сміло попростував туди, спішачи ся як скорше. Та коли почало світати, приглянувши ся сьому таборови, Сагайдачний завважив фатальну помилку: перед ними видніли ся намети турецькі. Треба було чим скорше тікати назад. Але турецька сторожа встигла завважити ворожий підїзд і кинула ся за ним. Вачучи, що з своїми потомленими кіньми однаково він не втіче від свіжих коней турецьких, Сагайдачний сміло вдарив на сю погоню. Але тим часом в турецьким таборі розійшла ся вість про неприятеля, все що живо полетіло в поміч своїм. Сагайдачний в сій битві дістав небезпечну рану — прострілено йому руку. Побачивши, що Турків все прибуває і сили стають зовсім не рівні, він кинув ся в чагарі, і лишивши коней, почав скрадати ся пішо лісами. Проблукавши цілу добу в сих лісах, без провідників і дороги, змучений тяжкою раною, яка таки й не загоїла ся і звела його в могилу — він все таки уйшов бісурменських рук. Добрав ся до Дністрового берега, і переправивши ся на другий бік, дістав ся до козацького табору, що стояв коло Могилева¹).

Приїзд Сагайдачного зробив перемену в козацьких відносинах. На Бородавку серед козаків було велике невдоволенне. Він чи не доріс до ролі вождя в більшім стилі, чи не пощастило йому, — але в кождім разі справа пішла лихо. Незручно розкидавши чати, дав Туркам і Татарам половити й побити багато козаків, а не ветиг поробити потрібних запасів для коней, і тепер уже не можна було сього поправити, коли турецько-татарські війська присунули ся під сам фронт. Навіть не легко було зійти ся з польським військом, і Турки могли відтяти від нього козаків. Неприхильні Бородавці направи й круги через се брали гору. Коли Сагайдачний з'явив ся в козацьким таборі, його витали оваційно. З похвалами прийнято його реляції про результати з посольства до короля, про стрічу з королевичом, що поспішав з своїм полком до хотинського табору, і переговори з польськими гетьманами в хотинським таборі. Тактика Сагайдачного, що наказувала

¹) Епізод сей оповідає Собеский — дневник с. 123, Commentarii с. 48 (пер. с. 64).

можливу льяльність і услужність для річиносполитої, щоб зреалізувати обіцянки дані королем (а мабуть і королевичем) — була одобрена. Бородавка чи через якісь перешкоди, чи тому що таки не мав щирої охоти вклати ся в польські потреби й ставив інтереси козацького добичництва над інтереси кампанії, мусів покутувати свої помилки. Рада не тільки скинула його з гетьманства і проголосила гетьманом Сагайдачного, — на Бородавку піднесені були різні обвинувачування, його закували в кайдани і кілька день пізніше, уже під Хотином, судили, засудили на смерть і стяли в колі козацьким, для 8/IX н. с. Вини на нього зложені сучасник описує так: „він неумдро, а по правді сказавши — нещасливо розсилав чати в землю Волоську, ідучи до табору, і через те кілька сот козаків згнуло“; иньший більше, з польського становища, додає до того вину опізнення до польського табору¹⁾. Правдоподібно, брак припасу для коней який виявив ся зараз по приході до польського табору й викликав розрух серед козаків, був чи не найголовнішою причиною такого кінця нещасливого гетьмана: на нього, на його злу справу“ зложено всю вину сих клопотів — що козаки мали велику шкоду в конях і бояли ся останнього знищення через пізний прихід і неприготованне сіна²⁾. Зовсім фантастичними натовість були, розумієть ся, погоски, що ходили в польсьєім таборі — ніби то за Бородавкою знайшли ся підозріння, що хотів зрадити, передати ся Туркам і т. п.³⁾.

¹⁾ Дневник с. 23, 83, 123 і лист Собеского у Третяка с. 207, Грабовский I с. 140, Петрицій с. 118. ²⁾ Дневник с. 144.

³⁾ Дневники с. 18, 23, і иньший аналогічний в петерб. публ. бібл. Разняз. № 67. Третяк припускає, що на Бородавку справді були підозріння, що він має зносини з Турками, хоче передати ся до них, а Сагайдачний відчував, що Бородавка, пробуваючи в обозі, може підняти козачину против нього, і для забезпечення своєї влади „вчинив справу з Бородавкою перед козацьким колом“ (с. 151). В такім разі справа „зради“ була б виразнійше зазначена в иньших, докладних дневниках. Ще инакше оповідаєть ся сей епізод у деяких наших істориків. В „Бесідах“ пок. Антоновича Сагайдачний жадає, аби Поляки, видали йому Бородавку, робить йому процес за зраду, як вірному слугі Поляків, велить розстріляти перед польським табором, і по сім прилучаєть ся до польського війська (с. 44). У Каманіна козаки вибирають Бородавку, поки Сагайдачний їздив до польського табору і блукав потім: вони думали, що Сагайдачний згиб (ш. автор не знає, що Бородавка був гетьманом півтора року). Вернувши ся до обозу, Сагайдачний, „щоб вернути собі власть, винайшов якісь вини за Бородавкою і стяв його. Його смерть таким чином лишила ся на совісти Сагайдачного, і щоб облекшити сумління, він перед смертю каже записати Бородавку до свого помяника“ (с. 26).

Таким чином булава ще раз, уже в останнє перейшла в скалічену руку Сагайдачного, що стільки разів носила її. Не знати, на скільки добивався того він сам. В звістках сучасників — Поляків про упадок Бородавки ні одною рисою не підкреслюються якісь особисті заходи Сагайдачного, але ці звістки короткі й побіжні¹⁾. Але кінець кінцем мав він змогу повести справи відповідно своїм поглядам, своїй тактиці.

Сю тактику ми знаємо — „заслужити ся“ перед королем і забезпечити тим способом здійснення даних ним обіцянок. І ведені залізною рукою Сагайдачного, козаки, що до себе, вповні сповнили се завдання і зробили з історії Хотинської кампанії історію незрівняних подвигів відваги і самовідречення на користь держави-мачохи, що наповнили подивом і признаннем очевидців - Поляків, а нас, потомків сих героїв наповняють мішаними почуттями гордості, жалю і стиду за ці рабські геройства на користь ворога-пана, непримирено-ворожого режиму, кожда прислуга якому кінець кінцем, як виявляло ся, була злочином перед власними національними інтересами²⁾.

Перед усім перед Сагайдачним лежало трудне завдання — провести козацьке військо до польського. Татарська орда і передові полки турецькі вже врізували ся між ними, грозючи відтяти їх. Але Сагайдачний зручними рухами вмів зробити дорогу своєму війську, з усім обозом. Се потривало цілий тиждень, але завдяки тій зручності обійшло ся без великих страт; хоч цілий час приходило ся йти „оборонною рукою“, відбиваючи ся від ворога, — оден польський дневник записує, що тільки одного козака вхопили Турки й привели перед султана, а той довідавши ся, що то козак, казав його розстріляти. І дня 1 вересня, н. с. вечером, маючи на пятах Татарську орду, козацьке військо добило ся під польський табор, і стало „на стріл з луку“ від нього, на лівім крилі³⁾. Було того козацького війська, по польським відомостям, до сорок тисяч⁴⁾; реєстр так описує його склад: полк

¹⁾ Навпаки оден з дневників пригадує то Бородавці, що він рік тому *perversis factionibus ac machinationibus* перебив булаву у Сагайдачного (дневник Публ. бібл., подібно в дневнику Остроорога с. 23). Симпатії Поляків були рішучо по стороні Сагайдачного, се теж не треба забувати.

²⁾ Ся історія Хотинської кампанії, менше інтересної для нас по собі, цінна описами й подробицями козацької участі, характеристичними з історично-побутового становища й інтересними для оцінки відносини польського правительства й суспільности до козаччини.

³⁾ Дневники с. 18, 44, 125, Жерела VIII с. 249, Грабовський I с. 130.

⁴⁾ Третяк в своїй розвідці приймає цифру козацького війська 30 тис., як подано у Собеского, Пясецкого, і в недрукованім реєстрі

Сагайдачного 3 тис. коней, полк Івана Зискаря (?), 2.320, Богдана Куроші 1600, Тимоша Федоровича 1400, Мойсиха (?), Писарка 2500, Федора Білобородька 3200, Данила Дерекала 3 тис., Адама Подгурского 3700, Сидора Семаковича 3500, Василя Луцкевича 4100, Яцка Гордієнка 2700, Цецюри Севрука 3200, Івана Гордія 2 тис.¹⁾ Гармата козацька складалася з 20 мідяних гармат і 2 залізних з запасом пороху і куль. Польського війська було 35 тис., разом з полком королевича Владислава, що прийшов слідом по козаках. В тім числі було ще коло 8—10 тис. регулярних козацьких хоругв. Артилерія польська була дуже дрантивна, багато гармат були не знаряджені, ані не мали куль. Організація заправіантовання була теж дуже лиха. Нерегулярне, сливе неплачене, убоге військо козацьке²⁾ не в однім стояло далеко ліпше від державного війська, особливо під залізною рукою такого Сагайдачного. Турецького війська гідного до бою раховано на 150 тис. (а з усякою службою до 300 тис.); окрім того була велика орда Татар, кількадесять тисяч³⁾.

Сагайдачний в сам час привів своє військо, бо слідом, другого ж дня турецьке військо присунулося під Хотин. І першим ділом ударило на козацький табор, висунений наперед і ще не укріплений добре, а при тім на козачину головні мали Турки й Татари завзяте, а може й рахували, що знищивши козаків, без труду упорують ся з військом польським. Не вважаючи, що військо козацьке було стомлене трудним маршем і не встигло добре ще й розташувати ся, трималося однак добре і підтримане польськими полками дало добру відправу. Другого дня напад повторив ся, знову Турки „всю фурію свою звернули на козаків запорозьких“, і козаки знов „дуже мужно витримували весь той імпрет“ по словам очевидця, а навіть перейшли самі в атаку. Але ще більша битва стала ся третього дня (4/IX),

тек Нарушевича 111 с. 403 (з приміткою, що поражено тільки таких, що мали бодай рушниці). Реєстр виданий у Паулі подає 40 тис., як і Вассенберг. Детальний виказ, виданий в Жерелах VIII ч. 151 (як низше) має більше значіння, ніж сі сумаричні цифри; він подає число козаків на 41520.

¹⁾ Жерела VIII 250, імена полковників дуже покалічені, поправляю, де можна.

²⁾ Про озброєння козацького війська завважає цитований дневник тек Нарушевича: *kozaków zaporowskich było 30.000 najmniey ruszniczych, co się mogli pieszo pisać, bo szabelnie wszyscy mieli*—с. 403.

³⁾ Перегляд різних звісток про число турецько-татарського війська у Третяка с. 131—4, де показано також, як в польських джерелах раз у раз побільшувало число сього війська для більшого звеличання хотинського триумфу.

коли турецьке військо ударило ще сильніше, всіми силами, і знов особливо на козаків. Сам султан виїхав придивляти ся турецьким тріумфам. Але сим разом козаки не тільки відбили ся¹⁾, але вийшовши з табору перейшли в атаку і підтримані Поляками збили Турків з позицій, понищили їм гармати, впали в обоз турецький, і тільки невтримавши — почавши грабувати обоз, дали спромогу турецькому війську поправитись і вибити їх з табору. Взяли одначе кілька значних персон, і одного башу Сагайдачний Ходкевичу в дарунку прислав. На Турків такий страх се все нагнало, що зберали ся тікати, і про султана оповідали, що плакав зі злости²⁾.

Потім було кілька днів спокійніших. Турки від часу до часу поновляли свої атаки, ударяючи головню таки на козацький табір³⁾. Обстрілювали з гармат. Ногайська орда Кантеміра зайшла за Дністер і розірвала комунікацію з Камінцем. Все се вказувало на довгу і затяжну війну і трівожило тим і польське і козацьке військо. Довіз запасів переривав ся, бракувало різного припасу, навіть пороху; коням бракувало вівса і паші, вони хорували й здихали в великій мазі. В війську польським багато вояків також хорувало. Почала ся ееред нього дезерція, і Ходкевич умисно казав не направляти мосту, щоб не дуже тікали. Багато шляхтичів навіть з найліпших фамілій, оповідає польський мемуарист, ховали ся до возів, що мали йти по провіант, аби тим способом утікти з табору; їх нераз витягали звідти і з ганьбою водили по табору⁴⁾.

З огляду на такі небезпечні симптоми упадку й деморалізації старшина польська і козацька вважали потрібним постарати ся сильним ударом привести кампанію до кінця. Сміла козацька атака на турецький табір піддала гадку в очі напасти на Турків. План сей, підданий мабуть козаками ж і горячо підтриманий на военній раді польській Сагайдачним, рішено здійснити в ночі під 12/IX. Головну ролю мали відіграти козаки: мусіла підлізти під обоз турецький, в числі 20 тисяч, і з ними піхота угорська. Конні козаки, регулярні, мали тоді перші ударити, за ними козаки запорозькі піші з піхотою угорською мали впасти в табір, а кіннота польська вчинити великий шум, і з музикою, трубами, бубнами рунити на Турка. О півночи

1) Bronili się dziwnie mężnie, пише про них у сій битві Собеский.

2) Дневники с. 126—7, 129, 130—1, лист Собеского у Третяка с. 204.

3) Під 7/IX: рано poczeli Turcy прымуcać pod kozaki, і знов: tegoż przecież dnia i do kozaków zaporoskich... impet czynili Turcy; під 9/IX: do Zaporzów przecież wielki bardzo impet czynili (с. 134—137, 139); а пише людина, що сиділа не в козацьким, а польським таборі.

4) Commentarii 99—100.

дано знак і військо почало ладити ся; досить довго потягнули ся сі збори, і вже починало дніти, поки вийшли з таборів. Запорозці одначе, по землі лізучи, встигли скрасти ся під сам табор, поки ще розвидніло ся; були вже під самими шатрами турецькими, а їх не помічали Турки. Але в сю хвилию пішов дощ. Козаки стали бояти ся, що їм позамокають рушницї й самопали, й не можна буде стріляти. Дали знати Ходкевичу, що з нападу мабуть нічого не вийде, і війську дано наказ вертати ся назад, а цілий плян затаєно ¹⁾.

Ся неудача, відсуваючи на неозначений час кінець війни, була приводом до того, що в козацькїм таборі почали ся розрухи. Як вище було сказано, через опізнєнне не було приготовлено запасів, і військо козацьке терпіло біду. Конї гинули без паші, і козаки бояли ся зістати ся зовсім піші. Тягали ся по польськїм таборі, просячи сїна, і польські вояки з ласки, як жебранину, кидали їм вязки сїна, хто що міг; ділили ся з ними сухарями. Але прошенням хлїбом не розживеш ся, тим більш що й польське військо не роскошувало: за браком сїна годували коней дубовим листєм, та й його не легко було дістати. Невдоволення козацтва збільшало ся. Жертвою його впав Бородавка, стятий 8/IX. По невдалій експедиції 12/IX слїдом вибухло знову в козацькїм таборі. Козаки докучали Сагайдачному, жадаючи, аби кинув Поляків і вертав ся на Україну. Інші ходили до польської старшини, представляючи, що для мізерної заплати — 40 тис. золотих, яку мовляв мали дістати за свою службу (та й то був ще журавель у небі!) не можуть ризкувати пропасти тут без хлїба і паші. Конашевич дав знати Ходкевичу і кор. Володиславу. Кор. Володислав, дуже популярний серед козаків, лежав хорий і сам не міг посередничити. Рішено було, що він вишле від себе комісарів — воеводу познанського Опалїньского, Стан. Любомірского, що заступав тоді гетьмана польного, і Як. Собеского (автора найціннїших мемуарів про сю кампанїю). Вони були запрошені на козацьку раду і тут Собеский, добре знайомий з козаками ще з московської війни, держав до них мову, вихваляючи їх заслуги перед річею посполитою, давнїйші й нинїшні, та просив для особи Володислава витрївати до кінця в кампанїї, а обцяв іменем польських комісарів додатку 10 тис. золотих, з тою умовою, що вертаючи ся, козаки не будуть чинити ніяких насильств, а спокійно будуть чекати виплати, де їм скажуть. Се був марний додаток, та ще в такїй далекїй перспективі, і рада козацька досить нерадо прийняла солодкі річі Собеского, нарікаючи, що гроші малі, а ще й коли їх виплатять, не знати. Але Сагай-

¹⁾ Дневники с. 85, 142, Comentarii 86—7.

дачний і иньша старшина козацька пустила в рух свої впливи, і завдяки їх авторитету і популярности королевича, для якого все се мовляв робило ся, вдало ся козаків заспокоїти й намовити їх лишити ся до кінця кампанії. Тільки зажадали, щоб їм то все обіцяне комісари і сенатори, які були в польським війську, письмом ствердили, і се зроблено¹⁾. І коли старий гетьман Ходкевич кілька день пізнійше скликавши військову раду (з Сагайдачним і полковниками козацькими також), виробовуючи настрій війська, запитав, чи не ліпше завчасу відступити, уважаючи на недостатки й деморалізацію війська — козацька старшина рішучо спротивила ся такій гадці і достроїла ся до загального настрою польських вождів. „Хоч не шляхтич, доказав, що відвагою може поміряти ся з найвизначнішими рицарями“, наївно завважає при тім польський мемуарист про Сагайдачного³⁾. А серед затиша, яке наступило потім, козаки для забави на власну руку здійснили плян нічного нападу, в меньших розмірах тільки, раз і другий, з чималим ефектом: побили Турків, нограбили і пополохали башів; самого Гусейна башу, бувшого візира, трохи не зловили — втік до лісу і там в ямі лежав ледво живий в страху аж до рани, а козаки з тріумфом принесли до табору його дорогу шубу соболіну, золотоголавою криту, й иньші річи. Заохочене сим успіхом два дні пізнійше уже в третє ударило козацтво на турецький табор за Дністром, при мості, й погромило його, тільки знову „против забороны гетьмана свого“ злакомило ся на грабування й дало час Туркам прийти до себе¹⁾.

Серед таких немилых сюрпризів і невдалих атак на польський і козацький табор встиг простигнути воевничий запал султана, що з початку нічого не хотів чути про якусь згоду. Переговори, розпочаті ще по тій невдалій нічній атаці, за посередництвом господаря молдавського, але не підтримані тоді Турками, тепер піддержані були ними. Ще раз, коли до них прийшла вість, що старий, схорований Ходкевич умер (24/IX), попробували вони, чи не вдасть ся з того скористати. Хоч смерть сю затаєно, Турки знали про неї зараз, і другого же дня, сподіваючи ся скористати з замішання, всіми силами вдарили на польське і особливо козацьке військо. Але як і ся битва не удала ся, другого же дня зажадали висланя послів для рішучих переговорів. Правда, попробували, може польско-козацьке військо, покладаючи ся на переговори, буде меньше обачне, і ще раз задали всіми силами битву — сильнійшу ніж усі попередні (28/IX), але

¹⁾ Дневники с. 144, Commentarii с. 116—8=92—3 пер.

²⁾ Commentarii 126—7=97 пер.

³⁾ Дневник Собеского с. 147, 149, 150.

була вона і остання. Польське і козацьке військо, якому Турки „міццю і силою всею докучали“¹⁾, відгромило їх і задало сильні утрати, і ця битва стала останньою. Невважаючи на перемогу, польська старшина теж жадібно прагнула кінця війни з огляду на просто розпучливе своє становище: не ставало ні пороху ні куль уже зовсім, комунікація була перервана, татарські загони буали в тилу армії, а про помічні полки з Польщі, про загальний шляхетський похід, давно ухвалений, не було чути, неважаючи на всі принаглення з-під Хотина. Тому другого ж дня вислано послів до переговорів; в інструкції поручало ся уложити згоду на умовах *quo ante bellum*²⁾, а для того щоб зробити турецькі сфери прихильнішими, послам дозволяло ся дати впливовішим вельможам „дарунки“.

Одначе хоч султан простиг добре вже з свого запалу, все таки мирити ся на сих умовах не хотів. Турецькі відпоручники ждали для Порти річного харачу і укарання козаків за їх наїзди. Польські послы не годили ся. Що до козаків, то тільки на будуще запевняли, що від них більше наїздів не буде; повторяли старі оповідання, що козаки множать ся через татарські наїзди, а морські походи виходять в переважній частині від донських козаків — вони то ходили в останній похід; валили на мертвого Бородавку — що то він був головним привідцею, але за те вже заплатив життем: самі його козаки стяли. Тепер же, казали, мови не могло бути про каранне козаків, після того як вони відбули сю кампанію спільно з Поляками, і Поляки заручили їм, що їх не полишать. „Не годить ся нам відступити й карати тих, що чинять таку службу нашій отчині, яку й Турки самі бачать, і вже тепер вони не своєвільники, а товариші наші, взяті на службу і платню річею посполитою як і ми“³⁾. Крім таких благородних мотивів, якими Поляки дуже були пишні, тут були і більш практичні: дати поріжнити себе з козаками було дуже небезпечно, бо самі ж Турки могли таке поріженне використати. Тому послы не прийняли й ради одного з посередників: здурити Турків і видати їм яких небудь вязнів з камінецької або иньшої вязниці назвавши їх проводирями Запорожців; послы зміркували, що се поріжило б козаків з ними і „позбавило б польський табор добрих вояків“⁴⁾. Але подібну фікцію в справі харачу допущено: обовязати річпосполиту давати султанови річну данину послы не згодили ся рішучо, але пристали на те, щоб дати дарунки султанови і хоч розуміли, що сі да-

1) Дневник с. 154.

2) Інструкція в дневниках с. 157.

3) Дневники с. 165—6, Commentarii с. 166—7 = 112—3 пер.

4) Commentarii 171 = с. 115 пер.

рунки візир перед султаном представить, як харач, данину, — не протестували против сього.¹⁾ Щедрі дарунки, обіцяні головнішим дорадникам султана, вигладили всі иньші труднощі, і в днях 3—5/X угода була прийнята, а 9/X формально довершена, і подана до відомости козацької ради. „Ще за життя небіжчика вел. гетьмана (Ходкевича) обіцяно їм було під честю і сумлінням, що їх не відступимо, Туркам не видамо і без зносин з ними ані не приступимо до трактату ані тим менше не уложимо, і завсіди гетьман Сагайдачний з старшинами і полковниками важнішими бували на найтайніших радах, тому і тепер в їх колі здав я докладну реляцію з усіх переговорів і докінчення трактатів, а разом іменем королевича і п. гетьмана запитав їх гадки в справі порядку маршу військ під Камінець; вони заявили вдоволення з умов згоди й обіцяли сповнити те, що до них належало, в послушности, яку обовязані вони показувати річипосполитій“, — записує один з послів Як. Собеский.²⁾ Мала ся на гадці тут перша умова трактату — що козаки не будуть ходити на море. Старшина мусила розуміти, що без того згода з Турками не прийде до кінця, і — мусила заявити згоду, все иньше покладаючи на те, що „якось то буде“. Що до маршу Сагайдачний заявив готовність приладити ся до розпоряджень королевича. Але потім не тримаючи ся сих розпоряджень спішно вночі козаки рушили за Дністер, не ждучи польського війська: правдоподібно бояли ся, щоб не вважаючи на всі шляхетні запевняння польські не скропило ся на них. Тут стали табором під Брагою й довгою стрільбою витали королевича, коли він їхав повз табору³⁾.

¹⁾ Пор. у Третьяка ор. с. с. 187.

²⁾ Дневники с. 179. Commentarii 192 — с. 124 пер.

³⁾ Дневники с. 181. Ніяких подробиць про прощання козацького війська чи Сагайдачного дневники не подають; для нього і не було місця супроги того, що козацьке військо тихенько поспішило чим дуж забрати ся з польського табору. Через те богаті подробиці про всякі знаки печальности кор. Володислава для Сагайдачного, різні дарунки йому на прощанне, з такими привабними деталями розповіджені в збірці Величка й поданій там ніби то автентичній кореспонденції Сагайдачного з кор. Жигимонтом, мусять уважати ся фантастичними. Сї листи — фальсіфікати, провдоподібно самого Величка; оповідання його — фантастика в тімже дусі. Третьяк, признавши ті листи апокрифами „утворенними правдоподібно за часів Хмельницького“ (в дійсности — за часів Мазепи, як показує їх мова), хотів бачити в Величковім оповіданню образ того, „як в переказах козацьких відбила ся фігура королевича і відносини його до козаків“, і дещо з того таки не витерпів, щоб не взяти до тексту (с. 194 — він відкликаєть ся до уредсмертного листу Сагайдачного, друкованого в Актах Юж. и Зап. Рос. II ч. 47, але лист сей взятий з Величка ж, I дод. с. 47, так само як і опові-

Вислали також, виходячи, посольство до короля. Обіцяли на будуче службу і послухність, прирікали згоди з Туреччиною не на-рушати, на море не ходити, а за те, з огляду на положені заслуги, незлічими жертви кровю і житем для ричи посполитої, просили ріжних полекш і вигід, і між иньшим — „заспокоєння віри нашої старинної грецької.“¹⁾

Просили в сій справі вставити ся перед королем королевича, гетьмана, комісарів — свідків їх „крівавих заслуг і вірности“.

данне Лукомского *ibid.* IV с. 175). Каманін покористував ся сими величківскими документами й звітками також, і викликав тим їдкі дотинки Корзона (див. прим.). Жукович супроти Корзонових заміток був обережнійшим, хоч в його словах і звучить певне недовіре до такої гіперкритики і дешо таки він узяв з тих апокрифів, хоч з остереженем (III с. 190—1). Але, розуміть ся, їх треба раз на все викинути з історичного інвентара, як і всяку иньшу величківщину.

¹⁾ Жерела VIII ч. 152.

VIII

Від Хотина до Курунова.

Кінець турецької грози. Розчаровання православних. Церковно-національні домагання і козачина. Польсько-козацька війна 1625 р.

Хотинська війна була апогеєм козацької слави в річипосполитій польській. Поляки учасники і сучасники війни не знаходили слів похвали і признання для заслуг, положених козаками для спільної отчини, для їх воєнних подвигів, відваги, мужности. Їх порівнювали з класичними взірцями відваги і патріотизму, ставили навіть вище тих античних героїв — більше понадто неможна було сказати в тих псевдокласичних часах¹⁾. Їх уважали головними спасителями Польщі від страшної турецької тучі — сучасний український мемуарист шляхтич Єрлич, далеко не прихильний козачині, передаючи погляди своїх кругів, признає головні заслуги в сій війні Сагайдачному: „він тримав на собі весь тягар війни, і давав їй раду, а що радив, то приймали панове гетьмани і королевич й. милость“²⁾. Правда, він при тім поясняє, що сей Сагайдачний був чоловік не простого уродження, а шляхтич з Самбора. Але Поляки, не підозріваючи того шляхетського походження Сагайдачного, великодушно признавали, що він і інші його товариші, не будучи шляхетського роду, рівняли ся своїми чеснотами з прирощеними шляхтичами.

Але подвиги сі були вчинені, славословія прошуміли, і на сцену виступала звичайна історія — „раб зробив своє діло, нехай раб собі

¹⁾ Сучасний біограф кор. Володислава Вассенберг, оповідаючи наведений вище епізод, як Турки били ся з малим козацьким відділом (вище с. 469), пише: *Macte beatissimos meo iudicio viros et Lacedemoniorum gloriam longe superantes. Illi quippe trecenti, et ad Thermopylas; hi nonnisi sexaginta numero et in aperto campo parem Xerxis exercitus multitudinem fatigavere* (Gestorum Vladislai c. 100).

²⁾ *Latopisiec* с. 5.

йде". Козацьке чесне воїнство на свою голову громило турецькі орди. Наставляючи груди свої за рiчпосполиту, забезпечуючи її від воєнної небезпеки, робило непотрiбними свої услуги в близьшій будучности. Воно підкопувало той ґрунт, на яким стояло *raison d'état* козачини з становища польських державних інтересів.

Король Жигмонт, в своїй неприступности до ніяких благороднiйших почувань вдячности, обов'язання і т. под., а безпечно дуже завзятий на козачину за її вмiшування в церковну політику і перебування його, королівських, релігійних плянів, спішив не зiставити ані на хвилю яких небудь ілюзій у хотинських героїв, яких небудь надій на те, що їх геройство, їх безграничне пожертвування, їх всіми признані заслуги для рiчпосполитої дадуть їм які небудь реальні здобутки, яєсь поліпшення їх убогого побуту, поправу їх пів-правного становища. На козацьку петицію, вислану з полтих козацькою кривцею хотинських рівнин, на сї безмірно непертенсійні прошення скромних героїв, він приготує брутальну, холодну, безсердечну відправу.

Козацька петиція звучала так:

„Посольство запорозьких козаків до короля й. м. і рiчпосполитої — прошення за криваві, у всім християнським світі славні і всьому поганству очевидні заслуги.

„Запевнити мають наші послы нашу готовість до услуг королеви і рiчпосполитій — ніколи не були ми непокірними, і в нинішній війні з цiсарем турецьким всюди, де треба того було, не жалуючи свого здоров'я і добутку, наставляли ми наші груди, скільки сил наших ставало, за віру християнську, за честь королівську, за цiлість отчини нашої готові голови свої положити не жалуючи. І на далі, тепер і завсiди, хочемо як найбільше прикладати ся до волі їх (короля і держави). Не будемо воювати держави цiсаря турецького ані землю, ані на Чорнім морі, не хочемо парувати згоди святої й старинною усвяченої — і рiшучо хочемо занехати Чорне море.

„Тільки хотіли б ми знати, з чим нам на службі рiчпосполитій на звичайних місцях своїх пробувати, і за якою платнею. На попередніх комісіях визначено було нам річної плати по 40 тис. золотих, але то сповнено не було, і тепер нам, видко, відложивши ті постанови комісії на бік, треба просити короля і їх милостей, аби визначено було нам тої річної платні 100 тис., і щоб вона що року приходила на визначений час.

„А що тепер війна турецька скінчила ся, мають послы просити, аби король й. м. зволив вчинити нагороду справедливу в скорім часі за криваві заслуги наші і шкоди, понесені нами в конях і в усяких иньших річах в сій експедиції, як то і п. комісарі нам обіцяли листом своїм.

„Мають просити королевича й. м., ясновельможного п. гетьмана і п. комісарів, аби зволили перед королем причинити ся, аби король й. м., наш милостивий пан, уважаючи на криваві заслуги й вірність нашу, зволив успокоїти старинну нашу релігію грецьку, а вільности надані нам його предками і самим королем за криваві заслуги наші в війнах — зволив цілими і непорушними заховати і привилеем своїм потвердити.

„Королевич й. м., пан гетьман і иньші бачили на власні очі, скільки при боку його з нашого товариства, заступаючи їх перед неприятелем, голови свої положило, иньші каліцтво членів своїх дістали, так що вже на війну більше не здатні, ані виживити ся, поки живі. Отже п. посли мають просити короля, аби на прожиток калікам зволив придати якесь місто на Україні до того убогого шпиталю, що маємо відновлений на Україні з ласки королівської, а особливо казав вернути нам маєтність надану ним предкам нашим — Боршпіль з окопцею.

„Аби наші товариші мали свобідний пробуток в маєтностях королівських, княжих, шляхетських і духовних, де хто мешкав, або де кому сподобаєть ся, зістаючи ся при вільностях своїх без усякого утиску від уряду.

„Як би нас якийсь володар християнський покликав до себе за якусь оказією, — аби нам можна було піти на службу до нього за відомістю короля.

„Декотрі з товаришів не мають осель і достатк'в і не мають з чого прожити — нехай вільно їм буде промишляти собі з ловлення звіря або риби, як би хто міг і схотів тим зайняти ся.

„Заняті службою королівською, навіть ті що мають свої оселі, через неприсутність свою не приготували запасу для себе, своїх жінок і дітей, тим більше такі що не мають власних осель — отже просити, аби на випочинок і вигодованне коней, які ще полишали ся, були нам визначені становища і приставства в містах, по полках.

„І в тих містах, де маємо свій пробуток, а особливо в воеводстві Київськім, аби ніякі жовніри не мали своїх леж і пристановищ“¹⁾.

Такі були домагання козачини в хвиль її найвищих тріумфів, безцінних, загально признаних заслуг для річи посполитої. Безперечно, дуже, аж занадто скромні. Не підчеркуючи сього виразно, казаки жадали на ділі скасування найбільш неприємних постанов останньої комісії (1619 р.). Хотіли, щоб скасовано було заборону мешкати

¹⁾ Жерела VIII ч. 152, иньший варіант сих петицій у Третяка дод. VII — часто буквально однаковий, місцями справляє помилки, або доповняє сей текст. Я комбінував обидва варіанти в своїм перекладі.

й користувати ся козацькими правами по маєтностях панських і духовних; щоб не було обмеження реєстра (се укрито справою побільшення платні, не входячи в число реєстрових). Підносить ся в делікатній формі давній дезідерат в справі приставств і леж, з виключеннем жовнірів від розквартирування в козацьких маєтностях. Бажають, щоб не зборопювано старої практики затягання козаків на службу посторонніх держав. Пригадуєть ся стара свобода звіриних і рибних ловів, що з залюдненнем України, з розширенням привілегованого землеволодіння підпадала все більшим обмеженням. Припоминають ся козацькі маєтності не звернені при реституції 1601 р. Нарешті, в дуже скромній формі „успокоєння“ пригадуєть ся недавня петиція в справах релігійних. За се обіцяє козачина певну послухність, непорушність трактатів, занеханне моря, — річи многоважні, тяжкі, повне самовідреченне.

Козацькі провідники тямили безмірну дражливість народу шляхетського і його правительства на пунктї козацьких претенсій і стилізували свої домагання, як звичайно, можливо скромно і безпретенсійно, не натякаючи нічим на якусь корінну перемену в становищу козачини, в його відносинах до держави, на якісь спеціальні права здобуті останньою службою. Правда, королівська згода на предложені дезідерати значила б дуже багато з погляду легалізації фактичних здобутків козачини і їх дальшого розширення, се так. Але сі дезідерати в кождім разі були поставлені дуже скромно, без образи маєстату шляхетських кругів. Козачина знала сі круги й їх настрої, бо і на свої скромні дезідерати дістала все таки по цілій лінії дуже неприхильну відправу.

Замість королівської відповіді безпосередно козацьким послам ми маємо королівську інструкцію комісарам, що висилали ся для поладження козацької справи. Правдоподібно, король заявив послам, що його відповідь і волю подадуть козачині до відомости його послі-комісарі²⁾. Сі послі-комісарі мали заявити вдячність і ласку королівську за службу козацьку. Король, — мали сказати вони — з свого боку годить ся на обіцяний хотинськими комісарями додаток до платні за сю війну, і тільки. Гроші сі їм мають бути зараз виплачені, і по сім війсьکو козацьке (що правдоподібно стояло десь на Поділю, чекаючи результатів своїх петицій) мало зараз розійти ся „на звичайні місця“, без

²⁾ Інструкція ся (в Жерелах VIII ч. 153) в ріжних копіях має ріжні дати — в одній 18/X, в другій 28/X. Дата 18/X менш правдоподібно, бо не легко припустити, щоб так скоро з тим упорали ся, коли тільки 11/X козацькій старшині було подане до відомости уложенне трактату і закінченне кампанії.

кривд людьми, для того аби йшло не полками, а дрібними ватагами ! на волости не бавило ся. Се було відмовою на козацькі прошення в справі розкватировання. Король поясняв, що неврожай і спустошенне не дозволяють розкватировувати війська по волостях, і для того й польське військо як найскорше розпускаєть ся ¹⁾, аби йшло не полками, а дрібними ватагами, і на волости не бавило ся.

На иньші просьби поручало ся дати таку відповідь, „коли б козаки дспоминали ся її“ : В справі релігійній король не чинить нікому безправя і примусу, козаки в ній як перед тим не мали піякої правди і на будуче не будуть мати. В справі надання на шпиталь, і затягання заграничними володарями король відсилав козаків до сойму. В справі ловів мусить знести ся з місцевими старостами й містами.

Що до права пробутку по маєтностях приватних, відповідь була досить невиразна, але кінець кінцем юрисдикція приватна признавала ся річю непорушною і в силі мали зістати ся постанови комісії 1619 р. Комісарі взагалі мали порученне відновити й потвердити комісарські постанови 1619 р. В тих пестановах число козаків означене не було, отже комісарам поручало ся торгувати ся з козачиною і звести число козацького війська до мінімуму, „оглядаючи ся на те, щоб велика купа не була тяжка для тамошніх обивателів і не була приводом до дальшого своєвільства і збільшення числа“ ; в кождім разі не більше ніяк трох тисяч. Платні до 100 тис. підвишити не можна; комісарі нехай старають ся удержати ся при старій цифрі 40 тис., а як би се було не можливо, то можуть побільшити до 60 тис. Має бути споряджений реєстр тому війську при комісарах зараз же; реєстрові мають користувати ся „повною свободою в своїх юрисдикціях“, виписані повинні підлягати „звичайній юрисдикції панів і старост своїх“. Гетьман, який буде поданий війську іменем короля, має зложити присягу послушности, так само полковники, й загал козацький. Всі човни мають бути видані комісарам, і на будуче ніхто не сміє під карою смерти човнів будувати; певне число човнів має бути зіставлене тільки для довозу припасів козацькій залозі „на Низу“.

Як бачимо, інструкція поручала вернути козацькі відносини до норм ante bellum. Звести козацький реєстр по можности до 1—2 тис., всіх иньших з 40-тисячного козацького війська, що відбуло хотинську війну, вернути назад в підданство; старшину іменувати.

¹⁾ Справді неврожай і біда була велика — пор. листи Збарзького с. 43.

Що до церковної справи, то король насамперед, як бачимо, ставив справу так, мов би тут ішла мова про свободне виконання своєї віри козаками тільки, а і тут не обіцяв їм нічого більше понад старі благодати — будуть користати з такої ж релігійної свободи, яку до того часу мали. Інакше сказавши, король хотів ігнорувати всі свої обіцянки і надії останнього року, хотів перечеркнути всі факти й події останніх часів, того тяжкого року: „раб зробив своє діло“, і мав вернути ся знову в своє рабське становище.

Ба, але говорити ся мало се не на адресу похилого, безоружного, безпомічного раба, а війську, що з зброєю в руках чекало відповіді правительства, рівне силами війську, яке могла виставити корона польська, а що до прикмет і чеснот своїх під небеса вихвалюване польськими очевидцями та великодушне ставлене польськими шляхтичами на рівні з польською шляхтою.

Як можна було думати, що військо се дасть себе здесяткувати, загнати в панську кормигу, пошити в дурні, заперечивши все те, що було йому обіцяне?

В королівських інструкціях, писаних два тижні по хотинській війні, лежала вже in optima forma проклямація оружного конфлікту з козачиною, оружного приборкання спасителів польської річи посполитої, і тільки завдяки різним спеціальним обставинам до сього оружного конфлікту прийшло не зараз, а чотири роки пізніше.

Не можна сказати, щоб король не міркував собі зовсім, що робить він, відповідаючи такою різкою відмовою на домагання хотинських героїв. Інструкція кінчила ся таким характеристичним порученням:

Комісари мають переказати запорозькому війську відповіді короля і своїми намовами та обіцянками ласки королівської впливати на нього, аби волі королівській було послужни. Для сього ж мають вони потайки вести зносини з Сагайдачним і військовою старшиною та обіцяти їм від короля осібні дарунки. Пункти комісії (що до потвердження ухвал 1619 р.) нехай зіставлять в секреті, аби перед часом не прийшли до відомости козаків.

Отже спекульовано на рабську доляльність старшини, на силу подкупу, деморалізації. Та ледви чи сі рахунки оправдали б себе...

Добрі духи відвели поки що грозу кривавої усобиці, яка могла б виникнути, коли б королівські комісари задумали сповнити дану їм інструкцію (відновленне постанов 1619 р.), бо кинули під ноги королівським плянам кілька звичайних, але все необорних

для польської політики перешкод. Не можна було сповнити першого пункту королівської інструкції — виплатити козакам признану платню, і потім зажадати від них, щоб розійшлися, і взагалі поступити з ними по всій строгості королівських бажань. По друге — для того щоб приступити до другої часті програми — поновити і вжиті перевести комісарські постанови 1619 р., треба було відповідних воєнних сил, щоб брязкотом польської зброї підтримати впливи льояльної старшини. І на тодішні козацькі сили треба було сили великої, а тим часом Хотинська війна, як Пан-Біг Польщі приказав, закінчила ся, розуміється, жовнірською конфедерацією. Тому не то що великого, а й ніякого війська на козаків не можна було зараз стягнути.

Тому переведенне комісарських ухвал 1619 р. прийшло ся відложити. Комісія не відбувала ся. Не заплативши грошей козакам, не можна було ставити до них ніяких серйозних жадань.

Одначе на домагання козачини мусіла бути дана відповідь в дусі королівських інструкцій, неприхильна. Спеціально що до справи релігійної знаємо, що дана була справді відповідь в дусі тої інструкції — мов би справа йшла тільки про свободу релігійну спеціально для козаків¹⁾. І сі ухильчиві, мало надійні відповіді правительства тепер, коли настав час реалізації обіцянок, давали зрозуміти неприязний правительственный курс і мусіли глибоко вразити козачину. За кров, за рани, за голод і смерть знову езуїтське політикованне, холодне по *rossumus*. Маса мусіла бути обурені, статочні елементи збентежені таким грубим нетактом, що ставив в неможливе становище і їх і політику льояльності. Як можна було заохочувати до повздержности, до льояльности супроти правительства, яке не спішило платити навіть того марного гроша за службу і відмовляло козачині у всіх її бажаннях? Спеціально Сагайдачний, і без того півживий від турецької рани, від понесених трудів і тривог, мусів бути глибоко ображений в своїх найсвятійших почутях, в найдорогих надіях.

На том пляцу тотъ нашъ гетманъ пострѣлений
Пріхалъ до Кіева наполю умерлий,
Где розмаитыхъ лѣкарствъ долгий часъ заживальъ,
На докторы отъ кроля самого кошть мѣвальъ²⁾.

Сі знаки королівської прихильности до його особи не могли потішити Сагайдачного, коли він бачив таку компромітацію своєї по-

¹⁾ Знаємо се з листу Леоновича, як низше.

²⁾ Вѣршѣ Саковича, с. 72.

літки, коли король вирікав ся всіх тих обіцянок, на підставі яких військо пішло в останню війну, запевнене Сагайдачним, що його бажання королем прийняті.

Військо, одержавши королівську відповідь на свої петиції, вислало зимою нових послів. Досі маємо про нього тільки коротеньку згадку, з лютого 1622 р., коли се нове посольство їхало до Варшави. „Широко про заспокоєнне (релігійної справи) і скасування унії там писано, а коли б не були успокоєні, грозять конфедерацією, ще не чуваню; перше посольство відправлено з обіцянкою, що їх заспокоять, і на се в другім листі так написали: як король й. мил. хоче тільки нас (козаків) заспокоїти, то в таким разі вся Русь хоче мати спокій в вірі; вінці просили заслужених грошей, відповідно до обіцянки королевича“. Так оповідає зміст сеї нової петиції наш випадковий кореспондент¹⁾. Разом з тим митр. Йов розіслав свій окружник до всіх православних, щоб тримали ся своєї православної єрархії, були їй помічні, а уніятів не признавали і свої духовні потреби, як не могли на місці, то в Києві задовольали, у своїх владиків, що пробували в сій неприступній для польських впливів твердині²⁾.

Козацьке військо тим часом, ігноруючи королівський наказ не затримувати ся на волости, розташувало ся на зиму на волости, в воеводстві Київським головно. Правительство, не сповнивши своєї обіцянки — виплати грошей, мусіло через пальці на се дивити ся, і не вводило туди жовнірів, щоб не дійшло до кривавих конфліктів. Але й козачина, здаєть ся, вела себе по можности здержливо — не тільки уступаючи впливам статочнійших, але і у власних інтересах — щоб не дати правительству приводу відмовити в заслужених грошах і в усіх інших обіцянках. І хоч шляхта київська пицала й скаржила ся перед королем на козацькі „тяжкоти“ (так як волинська на жовнірів, що там розквартирували ся, теж не заплачені), і король мусів заспокоювати її всіляко, але військо козацьке з великим притиском підносило потім, що воно, вертаючи ся з війни, „ніяких припасів не домагало ся, і одержавши умовлену заплату росходило ся

¹⁾ Лист Теоф. Леоновича — Матеріали до гетм. Сагайдачного ч. 40.

²⁾ „Знаючи кождый о своемъ власномъ светители до богоспасаемого града Києва, второго руского Іерусалима, прынамней духовныхъ пилныхъ, коли трафят ся, потребахъ, минаючи унитскую безбожную яму, если мило спасеніе, абы ся не лѣнилъ приходити и присылати“ — П. Могила I дод. 38. Жукович не зовсім вірно інтерпретує сей документ, III с. 194.

до дому“, і король не мав сміливості заперечити тої козацької чемності ¹⁾.

Козацька депутація мала авдієнцію у короля 21/II н. с. ²⁾. Змісту королівської відповіді не знаємо. Король, очевидно, в справі виплати мусів повторити те, що вже перед тим росписував на потіху всіх інтересованих: що гроші лежать „відраховані“ у Львові; що його дворянин Обалковский от-от поїде з ними до козаків, а королівські комісари, виїхавши разом з ним, при виплаті поладять иньші справи козацькі ³⁾. І по за тим — правдоподібно нові повторення, відкликування до сойму, і т. п.

Двох річей треба було правительству добити ся від козаків: щоб їх полки вийшли з волости й розійшли ся, друге — щоб вони не зачіпали ся з Турками і не псували дипломатичної справи. Хотинські прелімінарії ще потребували ратифікації, в тій справі мало їхати до Туреччини велике посольство, і треба було особливо тепер обминати всього, що могло б подразнити Турків і перешкодити уложенню трактату. Була гадка ужити козачину в війні з Шведами, щоб відтягнути від походів на Турків. Козаки прийняли сю гадку дуже радо, і зимою 1621/2 р. двадцятитисячне військо козацьке рушило на Литву, і в лютім у гетьмана литовського Кр. Радивиля ставили ся посли козацькі, полковники Йосип Путивлець, Адам Подгорський і Донець, заявляючи, що вони, сповняючи наказ королівський, готові прибути в Ливонію і навіть без плати служити тут. Радивил готов був взяти їх на службу, сподіваючи ся тим запобігти їх походу на море ⁴⁾. Але дуже бояв ся при тім козацьких своєвільств і грабунків, а ще більше почала нарікати на се шляхта литовська, боячи ся спустошень, і почала наставати на гетьмана, щоб не брав козаків ⁵⁾. Радивил по довгих ваганнях взяв собі до Ливонії тільки

¹⁾ Див. Жерела VIII ч. 155, 156, 162, пор. листи Збараського ч. 25.

²⁾ Публ. бібл. Пол. F. IV № 138 л. 5: 21 februarii, Kozacy zaprowowscy od woyska swego posolstwo odprawowali.

³⁾ Пор. Жерела VIII ч. 155, 158.

⁴⁾ Gdyż, jakom z nich wyrozumiał, na tem są: gdzieby w ojczyźnie służby nie mieli, na Don udac, a ztamąd zwykłym sposobem morzem Czarnym inkursye czynić — Kr. Radziwiłła Sprawy wojenne c. 152, пор. 153.

⁵⁾ В дневнику читаємо: „ледви тільки послів козацьких відправив гетьман, а вже по всій Литві загреміла чутка, що гетьман бере кілька тисяч Запорозців на погибіль в. кн. Литовського. Люде всі, настрашені прикладом тої експедиції, як гетьман Замоїський був впровадив до Литви 15 тис. козаків, почали благати його листами, щоб відвернув ту сарану“ — *ibid.* c. 174.

невеликий поль, самих „старинних і комонних“ козаків, а решту відправив¹⁾, так що се не могло дуже заважити на козацькі відносини на Україні, і надія на ослаблення українського напруження через сей ливонський похід мусіла зникнути²⁾).

Лашало ся покладатись на впливи старшини і на вдоволення, яке викличе виплата грошей. Але хоч гроші ті, як писав король, ще в січні лежали „відраховані“ у Львові, то все ніяк не могли звідти видістати ся на Україну. А треба було спішити ся, бо вже приходили трівожні вісти, що козаки збирають ся на море, як не з Дніпра, то з Дону — для благовидности, щоб не компромітувати польського правительства і не входити з ними в колізію³⁾. Та участь українських козаків... в такім донськім поході, певно, зістала ся б секретом полішівеля, і йди потім доводи турецькому правительству, що то були козаки московські! Занадто стара то була пісня!

До всього злого, ще й Сагайдачний вмер під той час — 10 квітня ст. ст. 1622 р. „По многихъ знаменитыхъ военныхъ послугахъ и звитязствахъ на ложи своемъ простеръ нози свои, приложил ся къ отцемъ своимъ, съ добрымъ исповѣданіемъ, исполненъ благихъ дѣлъ и милостини“, як записує помянник тодішньої митрополітальної резиденції, монастиря св. Михайла в Києві⁴⁾. Огірчений і прибитий неслівністю короля, крахом своїх плянів і надій, він присвятив останні хвилі свого життя розпорядженням своїм майном, в душі тих змагань і плянів, які одушевляли його в останні літа многотрудного життя. Пять днів перед смертю (5/IV) тестаментом своїм розділив він своє майно, визначивши „шафарами й вѣрными депозитарами“ того маестку митрополита Йова і свого наступника на гетьманстві Олифера Голуба.

Маестность свою роздалъ едину на шпитальъ,
Другую зась на церкви, школы, монастырѣ,

як записує його панегірист. „Ялмужну значную“ записав на київське браттво — „тисячій килка“⁵⁾. З иньших легатів докладніше знана його фундація, вчинена його „духовницею“ при львівськім братстві, культурно-національнім центрі його близшої отчини. Півтори тисячі золотих призначив він на фундацію при Успенськім львів-

1) Ibid. с. 137, 172—4, 187; проектував узяти 1000, скільки взяв дійсно — не знати.

2) Пор. ще відзив про козаків Воловича — Публ. бібл., автографі 119 ч. 55. 3) Жерела VIII ч. 158.

4) Наведено Максимовичем, Собр. сочиненій I с. 376—7.

5) Вѣршѣ с. 33 і 36.

ським братстві „на науку и цвичене дѣток християнскихъ, на вихованье бакаларовъ учоныхъ, вѣчными лѣты“, аби з доходу тої фундації тримано „на каждый рокъ на вихованье учоного майстра въ греческомъ языку бѣглого, церкви божой и дѣткамъ християнскимъ народу російскому потребного“, з остереженнем, що ні на що иньші сі доходи не мають призначати ся, тільки на науку³⁾). Коли се була вповні власна ідея старого гетьмана, то старий вихованець „острозьких шкіл“ вірний zostав ся її греко-руським традиціям до кінця. Панегіристу ж своему дав привід поставити Сагайдачного прикладом „кождому рцерови“ козацького стану, як належить „шафовати своєю маєтністю“:

С того гетмана каждый рыцерь нехъ се учитъ,
 Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животь свой кончить:
 Ото онъ въ вѣрѣ своей святой трвалъ статечне,
 И ойчизны своей броннлъ тыжъ менжне,
 И маєтностю добре своєю шафовалъ,
 Не на костки и карты и збытки оберталъ,
 Але яка есь слышалъ, на речи добрыи,
 Души его по смерти барзо потребныи.

Смерть ся була тяжким ударом православним, взагалі Українцям, що мали всяку підставу покладати великі надії на заступництво Сагайдачного перед королем в релігійних і національних українських справах, на вагу його особи, його впливів і заслуг в правительственных кругах. Сумним почутем віє від епіграфа поставленого на панегірику братської школи на його „жалосний погребъ“:

Не вѣсте ли, яко властелннъ великъ паде въ сій день въ Израили

Похорон був справді жалісний, і утрата ся ще гірше зменьшувала шанси реалізації королівських обіцянок 1621 р. Але вона дуже неприємною пригодою була і для правительства, яке хоч і пошло в дурні старого гетьмана з його старосвітськими надіями на королівське слово, все таки багато поклало ся на його льюальність і впливи між козачиною. Кн. Юрій Збаразький, перший сенатор Кориони з титулу українського магната уважаний за спеціаліста в українських справах, на першу вість про смерть гетьмана забив тривогу: „Аби ми знову не попали в турецьку війну! З козаками до нинішнього дня не покінчено, хоч мали ми часу досить, аж занадто, до переговорів з ними. П. Обалковский, не відправлений в час з грошима,

³⁾ Лист митрополита до львівського братства, що уставляє порядок уживання сеї фундації — Архивъ III, I ч. 74. Фундація ся істнувала при кінці XVII в., і дохід з неї, по 8%, ішли на *vivende szkoly ruskiei, szpitala, iako i chorych w teize szkole* (Архивъ I. XII с. 346).

не міг приїхати на час, а тим часом, як учора я дістав відомість — вмер Сагайдачний, такий вірний і відданий в корол. милости і річипосполитій гетьман запорозький: легко зміркувати, на скільки легше було договорювати ся з козаками за його власти. Тепер Бог зна, якого собі гетьмана виберуть: дуже правдоподібно, що найбільше своєвольного, бо і натура їх того потребує, і дисципліна¹⁾ попереднього була для них занадто тяжка. Дуже легко можуть вийти річі дивні. Здасть ся, викрало ся їх²⁾ немало до Донців і пішли з ними на море — отже зараз Турки будуть гнівати ся. До Орди посол королівський не відсланий, ані Джан-Антон не відправлений, і тим цар³⁾ дуже ображений; е відомости від бранців з Перекопу і Білгороду — пишуть до свояків, що цар і галга збирають ся на війну, ображені тим, що їх послів затримують так довго“.

Князь - референт українських справ радив поспішити ся з висилкою великого посольства до Туреччини, для ратифікації трактату (призначений був на то його брат кн. Криштоф). Написати зараз лист до візира, що козаки, які вибрали ся на море, се козаки довські, вислані Москвою, Польщі на злість — аби не вірили Турки, як би хто їх запевняв, що то українські запорозькі; разом поскаржити ся за набіг на Україну мурзи Кантеміра. Спішно вислати посольство до хана, і полагодити справу козацьку. „Козакам доконче зволь ваша корол. милость визначити гетьмана від себе тепер як найскорше — козака тамошнього запорозького, бо кого иньшого вони не приймуть, і був би він до нічого. Тільки що трудно знати, кого б власне заіменувати, не знаючи ані його вірности, ані характеру. Я думав би так: нехай би ваша кор. милость зволів післати лист з пропуском⁴⁾, а там Обалковський, порозумівши ся з тими, що вашій кор. мил. і річипосполитій найвірнійші (він же там не раз був між ними!), нехай би визначив такого⁵⁾ — аби тільки був популярний між ними і заслужений, бо инакший не мав би між ними ніякого впливу, ані зміг би утримати їх в обовязку. Тільки то все треба зараз і скоро залагодити, бо дуже коротка та нагода, і як тільки трошки забарити ся, буде справа страчена“⁶⁾.

Правительство занепокоїло ся, заворушило ся теж. Приспішено висилку посольства до Царгорода, а козакам, щоб не спокушало їх море, „наказано вийти на волость, і доти там лежати, доки посол

1) Rygor. 2) Себто козаків запорозьких. 3) Хан.

4) Z okienkiem — щоб вписати потім імя wybranого.

5) Доповняю тут еліптичний стиль листу — з контексту.

6) Listy ч. 27 (з Кракова, дня 8 мая н. с.).

не вернеть ся, або не буде якоїсь відомости“¹⁾. Інтересами української шляхти пожертвовано для інтересів політичних. Обалковський з грошима був уже перед тим висланий. Наздогін виряджено комісію для постанов з козаками (в маю); вона ж мала зайняти ся вибором нового гетьмана, коли прийшла вість про смерть Сагайдачного. Обіцянками й грошима удало ся стримати козачину в сей критичний момент від морських походів. Військо козацьке вийшло з Запорожа на волость, щоб зайняти ся вибором нового гетьмана і переговорами з правительством. Тільки невелика партія, на пяти чайках, викрала ся на море, мабуть з Донцями разом, і за ними наздогін послали на Дон, щоб їх звернути²⁾. Але вибору гетьмана комісії не вдало ся взяти в свої руки. Рада для вибору була визначена на Русаві, за два тижні від св. Юрія, і козаки вибрали гетьмана самі, не чекаючи королівського подання. Правда, вибір випав для правительства користо. Невважаючи на те, що льояльну політику Сагайдачного так гірко скомпромітувало само правительство, впливи Сагайдачного і його партизанів були все таки на стільки ще сильні, що на гетьманство вившов їх чоловік — повірник Сагайдачного, зіставлений ним шафарем його маєтку Олифер Остапович Голуб, і скільки міг, вів далі політику покійного гетьмана, себто яко мога оминав конфлікт з правительством. Але все таки в правительствених кругах були невдоволені з сього вибору; принаймні кн. Збаразький дуже нарікав і прокував всякі біди. „Сей народ буйний, бундючний і так сею останньою турецькою війною надутий, що легко важить собі всякі накази, а тим більше маючи тепер гетьмана з черни³⁾, перевівши сей вибір против постанови королівської і зневаживши свою старшину⁴⁾, — як їх почнуть підущати попи, то нема що й думати, аби вони стали послушні, поки своєї власної крові не настрашать ся“, писав він королю⁵⁾. А одному з товаришів - сенаторів додавав до сих погроз: „Передчував я се, і писав королеви, гень - гень за життя Сагайдачного, бо знав, що він уже вмирає, та й він, неборак, чоловік чесний, справний і відважний, і річипосполитій дуже жичливий, якого козаки ніколи не мали між собою, — остерігав, що так воно буде по смерти його“. ⁶⁾

Кінець кінцем гетьман настав для правительства не найгірший, і потерпів тут тільки принцип — що козаки не взяли гетьмана з

¹⁾ Лист з Уманя, 6 мая, в бібл. Замойских.

²⁾ Цитований лист 6 мая, і Listy Збаразького ч. 28.

³⁾ Ex fese — з сподів, в иньшій листі (ч. 34) автор заступає се словами z czerni.

⁴⁾ Także zniewazywszy w tem starszyznę swoją.

⁵⁾ Listy ч. 32.

⁶⁾ Ibid. ч. 34.

рук короля, а самі собі вибрали. Але козачина взагалі зовсім не схлонна була слухати, що їй диктуватиме правительство, і місія комісарів стріла повне фіаско. „Перемогла сильна партія черви“, писав король на підставі реляцій комісарів, „вибрала собі гетьмана по гумору своєму — що й старшині їх не буде в лад“. ¹⁾ Можливо, що остаточний вибір гетьмана був відложений до приїзду комісарів, але вибрано Голуба незалежно від їх волі. Про те щоб відновити постанови 1619 р., не було й мови. Козачина пригадала, що се гроші привезено торішні, а час вже й на нові, що мали по давній постанові приходити на день св. Іллі (а сі переговори з комісарами мали місце десь при кінці мая ст. ст. або на початку червня). За те що не підуть на море, козаки домагали ся збільшення плати, а також права кватирювання на волости і побирання собі удержання (леж і приставств), коли річесполита не пускає їх на море, ані на иньшу війну не посилає. Грозили инакше йти на Запороже і звідти на море, на Турка, покликуючи ся на те, що з покійним гетьманом (Жолкевским) була у них така умова: як гроші на час не приходять, вільно їм на море йти ²⁾ (в дійсности, як ми знаємо ³⁾), така умова комісією 1619 р. не була прийнята, але козачина стояла при ній, і комісія 1622 р. приймає за факт істнування такого контракту ⁴⁾. Правдоподібно, підносили й иньші жадання (напр. багато говорено про незабезпеченість ранених і старих козаків), тільки в сучасній кореспонденції мова йде головню про сі два: виплату на св. Ілю збільшеної плати і право приставств на Україні ⁵⁾. Про виписку і зменшення війська до вказаного давнішими соймами числа не хотіли й чути.

Такий ультиматум поставило військо козацьке на радї „на полю під Кагарликом“, десь при кінці мая. Комісари випросили тільки, щоб військо почекало пять тижнів королівської відповіді, а від себе пообіцяли, що плата їм буде збільшена до 50 тис. і виплачена на св. Ілю. Комісари опирали ся при тім на листі присланім їм з Обалковским, що в потребі можуть козакам додати плати десять, а навіть двадцять тисяч. А обставини були справді такі, що козаки, як то кажуть, і в ус собі не дули з королівських жадань;

¹⁾ Жерела VIII ч. 159, 167.

²⁾ Wo contract z p. hetmanem nieboszczykiem był taki: gdzieby na s. Ilię pieniądze nie dano, na morze isć będzie wolno.

³⁾ Див. вище с. 385.

⁴⁾ Реляція комісарів в бібл. Замојських.

⁵⁾ Жерела VIII ч. 159, 167, 168, 170, ркп. бібл. Замојських, пор-інструкцію на соймни — Zbiór Немцевіча VI с. 332.

комісари не привели з собою ніяких значніших сил, війська не було взагалі через конфедерацію. Але король не хотів розуміти сього. Не тільки не хотів дозволити приставств, — бо ся перспектива таки в страшну паніку привела українську шляхту, — але і на побільшенне платні не хотів згодити ся. Сильно докоряв комісарам, що вони переступили свої права, обіцявши козакам додаток, і наказав їм, аби знову їхали до козаків, під той час як будуть післані гроші (на св. Ілю ніби, але розуміть ся, з деяким опізненням¹⁾). Комісари сим разом мали виторгувати від козаків, щоб вони зрікли ся підвешення і розійшли ся з війська, „зоставивши тільки три тисячі або мало що більше“ („три або чотири тисячі“ в иньшій листі). „Ніколи військо, вертаючи з иньших воєнних експедицій, не вимагало того (роскватирования): одержавши умовлену плату, розїздило ся до домів і осель своїх, не наприкрючи ся обивателям коронним; треба, щоб і тепер заховано давній порядок: нехай самі поміркують, що така маса принесла б останне знищення всюди, куди б обернулась“, доводив король комісарам. В тім же дусі, дуже мягко, писав і козацькому війську²⁾. Але сам не покладав великих надій на успіх нової комісії, й поручив підскарбію таки приладити, секретно від самих комісарів, ті додаткові 10 тис. зол., щоб їх мав при собі довірениий писар на випадок, як би комісарам таки не вдало ся козаків умовити. А в справі кватир наказав комісарам як *ultima ratio* просити козаків, щоб зїставали ся в послушности й ждали нової комісії з „великих і значних людей“.

Король очевидно відчував, що й ся нова комісія, — хоч як він силкував ся настигати до неї учасників, не буде дуже авторитетна. Головно, що не можна було їй дати доброї військової асистенції. Війська не було ані на лікарство. Конфедерація жовнірська тягнула ся далі, й кн. Збарзький не помиляв ся, думаючи, що приклад сеї жовнірської конфедерації може настроїти козачину тільки на тим вищу ноту³⁾. „Все з конфедератами й лісовчиками виїзжають, беручи з них собі міру і приклади, — що їм мільони платять і на розбїї їх скрізь пальці дивлять ся, і вони не тільки припаси, а й ланові гроші на волости без милосердя збирають, а проте і повну платню дістають“, писали про козаків комісари, і справедливо додавали: „Трудну задачу вкладають на нас — словами відводити те, що вони самими фактами доводять“. На бажанне, щоб козаки виїшли з волости та стали на шляхах татарських — боронити Орді

¹⁾ Се опізнення предвиджував сам король — *ib.* ч. 170.

²⁾ Жерела VIII ч. 170, пор. 162. ³⁾ Listy ч. 32.

дороги, козаки „відповідали питанням — що там будуть їсти, коли тих трох або чотирох золотих, що дістануть на шаблю, не стане і на прожиток (pro victu et amictu), бо дуже голі й голодні“. „Раз у раз питають, де подінуть ся каліки що хліба-соли собі заробити не можуть, або ті що домів не мають, коти не вміють, а просити стидають ся? Як їм стільки ж грошей дістанеть ся, як і тим що багато з неприятелем не воювали, то не матимуть за що собі й домів та обійстя постарати — бо того за кілька золотих не справлять“¹⁾.

Приходило ся годити яко мога, не доводячи до розриву, щоб не допустити до походу на море. І так проривали ся невеликі походи на море: уже, як згадано, якась невеличка екскурсія була в маю (кн. Збарзький писав, що ходило пять чайок козацьких і здобули турецький корабель)²⁾. Потім в липні французький посол писав з Царгороду, що тридцять козацьких чайок зявило ся недалеко Царгороду, 15 льє від міста, і руйнували побережа Анатолії, взяли багато кораблів турецьких на морі; в великій небезпечности була також Кафа. В Царгороді був великий страх, „бо поголоска про чотири козацькі чайки на Чорнім морі лякає Турків більше ніж чума в Морей або Берберії — так вони налякані з сього боку“, поясняє французький посол³⁾. А тут іще своєвільні ватаги з Браславщини й Поділя — люде старости браславського і камінецького набігли на околиці Вілгороду і землі волоські шарпнули. Мирза Кантемір відповів на все се походом на Покуте⁴⁾. Все се дуже заплутувало відносини до Турків, неясні й без того, через зміну особи султанської: Осман згинув в маю від військової революції, й на троні засів новий султан Мустафа. А тут саме виберав ся до нього той „великий посол“ кн. Кр. Збарзький, для уложення трактату.

Через се комісія головну вагу мусіла положити на забезпеченне від морських походів. Вона рішучо відмовила ся від королівського поручення — їхати на козацьку раду на св. Ілю та намовляти козаків, щоб вдвоили ся давньою платнею (40 тис. золотих): відписували, що се не тільки їм самим „смертю пахне“, — а хоч, розумієть ся, їм „солодка смерть за отчину“, все таки вони за лїпше вважають ще й далі служити королеви й річи посполитій, — се скомпромітує перед козаками короля і державу, наведе біду на Україну (козацькими лежами) і турецьку грозу на річпосполиту (походами на море). „Труд-

1) Рукон. бібл. Замойських.

2) Listy ч. 28 (лист з 8/VI н. с., з Кракова).

3) Hist. Russ. mon. II с. 420—1, пор. реляції англійського посла Zbiór V с. 427—8.

4) Listy Zbaraskiego ч. 28, Жерела VIII ч. 163—5.

но і з розсуднійшою старшиною трактувати, а що вже як надтягне безіменна чернь — там розуму й Духа святого ані питати“. Військо і так, не сподіваючи ся присилки грошей на час, було вже визначило похід в тиждень по св. Ілї, і наказало борошно готувати, а для платні, щоб її одержати, полишало своїх депутатів. Новій комісії, задуманої королем, чекати не хочуть — кажуть, що на Запорожу будуть вести з нею переговори¹⁾. Кінець кінцем нова комісія мусіла таки виплатити війську ту надвишку, 10 тис., а за те Запорозці обіцяли, що доки не буде закінчена справа з Турками, себто не буде забезпечений спокій і посол з Царгороду не верне, вони не будуть ходити на море. Справа леж і приставств зістала ся одритою: додаток до платні військо вважало тільки компензатою за те, щоб не йти на море²⁾. По доброму обіцяло, що на волости людям наприкряти ся не будуть, підуть на Запороже, на свої звичайні місця і „там в степену будуть собі старати ся на прожиток“; так написали й королеви. Але про виписку й зменшення війська та інші постанови 1619 р. і чути не хотіли. Казали, що війська буде ще більше, до сто тисяч, і як їм на весну не знайдесть ся иньшої служби, то вони таки підуть на море. Про знищення човнів отже не було що й говорити³⁾.

Така козацька „надутість“ дуже злостила правительственні круги, і розвивала переконанне, що треба як найскорше скупати козачину на ново, в кривавій лазні. Сю гадку напр. не перестав на всякі способи повторяти в своїх листах і промовах кн. Збараський. Але поки що, стиснувши серце, приходило ся годити, відкладаючи на ліпші часи розплату.

В тих переговорах, чи властиво рефлексіях їх в королівській кореспонденції — бо не маємо декларацій козацьких ні з першої (майської) ні з другої (серпневої) комісії. ні змісту їх петицій, висланих по другій комісії до короля, з посольством козацьким (кінець

¹⁾ Рукоп. бібл. Замойських (реляції комісарські з місяця липня).

²⁾ Tym zoldem od morza tylko, nie od Zaporoza wstret im szyni, wlosci nie wspominajac (рел. комісарська в ркп. бібл. Замойських).

³⁾ Жерела VIII ч. 172. Zbiór pamietnikow VI с. 331. Реляції в бібл. Замойських. Король серіозно задумав ся на тим, куди б обернути козачину, але не було куди — в Литві її не хотіли, і з Шведами в серпні зложено згоду на рік, а з Москвою відносно теж вигладили ся (Жерела VIII ч. 159). Хотів звернути козачину на Кантеміра (ч. 157), але мабуть на се козаки не злакомили ся. Фальшива поголошка про похід Олифера з 15 тисяч козаків під Білгород див. в листі Кр. Збараського Публ. бібл. Разн. F. IV № 67 с. 273.

серпня с. с.), і можемо судити про них тільки з тих рефлексій в правительствених сферах, — виступають все жолудкові питання козачини: справа підвищення платні, право приставств і леж. Коли се не односторонність самих рефлексій (правительство могло спеціально інтересувати ся сими „реальними“ справами, відсуваючи на бік иньшу „ідеологію“), то можна се толкувати двома причинами. По перше — перевагу взяла „чернь“, маса козацька, відтиснувши старшину на другий плян (сей мотив про перевагу черни над старшиною неустанно повторяєть ся в правительствених сферах в другій половині 1622 р.)¹⁾, а маса могла дійсно інтересувати ся тими питаннями жолудковими більше ніж національними. По друге, питання церковно-національні король мабуть від початку зіпхнув на сойм — що там їх треба полагодити, і з ними треба було чекати сойму.

Сойм був росписаний на початок 1623 р., і задалегідь в українських кругах почала ся агітація і приготування до відповідних заходів на соймі. Провід вів в тім митрополит Йов, що з смертю Сагайдачного став рішучо на чолі релігійно-національного українського руху. Новий гетьман не мав відповідного авторитету і стояв на другім пляні, але колишній львівський дідакал на митрополичім столі „второго Єрусалима“ держав ся гідно і опираючи ся на співчуте козацької старшини, сміло прийняв на себе ролю духового провідника України.

Вище згадана була його окружна грамота з кінця 1621 р., де він накликав православних тримати ся своїх православних владиків і не попускати ні в чім уніатській ерархії²⁾. З кінцем 1622 р. він видрукував меморіал, призначений для правительства п. т. *Iustificatio*. Вона адресована королеви, а підписана „Йов Борецький митрополит з усіми єпископами низько чолом бе“. Писана, розумієть ся, по польськи, в головнім повторяє вона гадки й аргументи давнійшої „Протестації“, тільки в формі здержливішій. Широко розводить ся про лояльність руського народу, боронить його против підозрінь і обвинувачувань в шпionстві і ворохобництві, кинених останніми часами на суспільність руську, духовенство і патр. Теофана; виправдує посвященне владиків; запевняє, що вони не шукали тут ніяких особистих користей, і радо зречуть ся своїх прав до владцтв, коли король схоче виконати свое право презентації і визначить на сі владцтва осіб православних: Теофанове посвященне було вимушене потребою, бо король перестав презентувати владиків патріархови³⁾.

¹⁾ Крім попередніх див. ще промову-*exposé* Збараського — *Listy* с. 70. ²⁾ Див. вище с. 487.

³⁾ Друковано в Архиві І. VII (титулової картки сеї брошюри не заховало ся).

Меморіал сей мав заступити особисте оправдання митрополита з владиками перед королем. Митрополит згадує бажання короля, висловлене минулого року перед Курцевичом — аби владика ставили ся перед ним. Він признає, що випадало б йому з арх. Смотрицьким явити ся перед королем, подякувати за ласку, за прислані охоронні листи („глейти“) — „але і недатки наші, і здоровля мого велика нездатність не дали тому можливости“. Митрополит і архієпископ за ліпше вважали тримати ся своїх резиденцій, ніж здавати ся на ласку королівську, хоч би і з охоронними грамотами.

Разом з адресованою королеви „юстифікацією“ єпископату була приладжена і видрукована, також по польськи, „Суплікація до сенату Корони і в. кн. Литовського, від обивателів коронних і в. кн. Литовського, стану шляхетського, релігії старинної грецької, послушенства східнього“¹⁾. Вона служила доповненням до єпископського меморіалу. Написана сильно, а місцями навіть різко, без тої смиренної (хоч і гідної) покори Юстифікації, вона впадала в тони козацького меморіалу 1621 р. або соймової промови Древинського²⁾, ударяючи сімло на беззаконне ламання правительством прав запоручених православним, і на привідців сих утисків і беззаконь, уніятських владик, „сих Пакостів, Шишок, Стецьків, Душохватів, Палисівів, Почапівських і Рутських, що під теперішню хвилю удають з себе владиків руських“³⁾. Вона характеризує сю політику, як змагання до того, „аби на Руси не було Руси“. „Старати ся змінити віру руську значить силкувати ся знищити руський парода, а силкувати ся знищити руський народ — чи не значить ся задумувати знищити визначну частину самої отчини“⁴⁾, бо — поясняє він — „віра східня не може бути знищена инакше як з знищенням народу руського“. І давши кілька образків тих кривд і утисків, які терплять православні,

1) Supplicatio do przeoswieconego i iasnie wielmożnego przezacney korony Palskiej i w. x. Litowskiego oboiego stanu, duchownego i swieckiego senatu, drukowana w zbirci. „Документы объясняющие историю западно-русского края“, 1865. Книжка має дату 1623 р., без місця друку.

2) Деякі подібности в ідеях і мотивах піддають гадку, що Древинський міг бути й автором сього меморіалу. 3) С. 294.

4) Nie chce tego nikt wiedziec, że odstępy nasi na tym są, aby Rusi nie zostawili na Rusi: aby, mówimy, ruska ze wschodu przezrzeczeniem bożym cudownie zawitała s. wiara nie była w ruskiej cerkwi, która nie pierwey wyniszczona być może aż z wyniszczonym narodem ruskim, za czym wiarę narodowi ruskiemu tentować odmienić iest usilować znieść naród rusky, a znieść naród rusky usilować, kto nie widzi, że iest praesens exterminium nie podlej cześci oyczyzny minitować (с. 244). Против сього церковно-національного credo в оригіналі уміщена рука-вказівка, підчеркуючи вагу сих гадок.

навівши безконечний реєстр міст і місточок, де православні „відсунені від урядів лавиці міської ратушної, ремісники з цехів витиснені, позбавлені церков, предками їх, тої ж віри, з муру і дерева будованих, а при тім терплять морди незносні, вязнення, баніції, в урядах завіщення, кари, секвестри і под.¹⁾, меморіал ставить справу на ґрунт політичний, в душі соймової промови Древинського. „Унія наших відступників (церковна) очевидним способом захитує, розриває, псує унію народу руського з королівством Польським“ (зв'язь політичну). „Народ руський, що має служити непробитим муrom від ворогів для королівства, наповняє уха своїм плачем і скаргами по містах і місточках, а на решті й по селах королівських, і ледве вже Низ і Україна може вмістити людей, через унію витиснених з домів і маєтків своїх“²⁾. „Поки ще стоїть цілою унія політична, забезпечуючи цілість отчині, свободу, права і вільности всім тром народам — треба викинути сю кістку незгоди, сю сфальшовану унію³⁾. Викинути зовсім, а не старати ся заспокоїти справу якимись компромісами. Бо — кінчить автор — „заспокоїть ся руський народ не розрізаннем дитини на дві половини (мати не позволить на те!), себто не розірваннем єпископій і роздвоеннем митрополії, бо се значило б не заспокоїти нас, народ руський, в релігії і при правах наших нас зіставити, але розпокоїти і в безправстві згнести“⁴⁾.

Сей меморіал української шляхти задавав тон православним учасникам сойму. Між ними був знов і сам Древинський, як депутат волинський, й інструкція волинської шляхти поручала послам допоминати ся забезпечення релігійної свободи дісідентам та основного заспокоєння грецької релігії⁵⁾. Особливу увагу звернено на запорозьке військо. М. Рутський пише, що перед соймом відбуло ся дуже велике зібранне козаків „на київських полях“, і там рішено добивати ся повного скасовання унії в державі, а як би се було неможливо, то принаймні щоб уніатських владик зложено з урядів і маєтності від них відібрано і віддано православним⁶⁾. В петиції козацькій, висланій на сойм, що в головнім повторяла петицію хотинську, бо ж король з тими справами відіслав військо на сойм, справа церковна була видвинена тепер на перше місце. В першім пункті її по-

1) С. 292.

2) Цікаво порівняти се одностороннє представлення релігійного спору причиною всіх бід у публицста 1-ої пол. XVII в. з аналогічними поглядами істориків XIX віку.

3) С. 302, 304.

4) С. 310. 5) Архивъ II. I с. 134.

6) Лист з 24/II. 1623, друкований у Гепена (Guérin) II с. 551, пор. реляцію Рутского у Гарасевича с. 260.

слам поручало ся просити, щоб король його милость, згідно з своїм приреченням, зробивши кінець релігійній боротьбі як в Короні так і в. кв. Литовським, зволив наказати основно заспокоїти старинну релігію грецьку, уніатів віддалити від церков і маєтностей, а владик посвячених патріархом єрусалимським полишити при церквах і маєтностях, які здавна належали до них, та відкликати видані против них універсали. Крім того в петицію вложено ще пункт в справі брацтва київського, до якого належало військо: „просять привилею для брацтва при церкві Вогородиці в Києві і для школи założеної для наук і вчення різних язиків“. (З інших доповнень сеї петиції против хотинської вкажемо жаданне потвердження козацької юрисдикції і мішаного суду в справах з міщанами, права снадщини, без одумерщии — притоку до того дали, очевидно, грамоти випрошені королівським секретарем Єловицьким на відумерлі маєтки козацькі. Упоминали ся також грошей, які стратили ся з платні через різницю курсу монети) ¹⁾.

Як ілюстрацію релігійних утисків, що вимагають скасування унії для заспокоєння грецької релігії, предложено соймови, правдоподібно — тими ж козацькими делегатами, реєстр беззаковностей і кривд, які потерпіли останніми часами православні ²⁾. На першій пляні, як у всіх тодішніх скаргах, фігурують беззаконства й кривди православним в Вильні і в єпархії фанатичного владика полоцького. Потім ідуть українські міста. У Львові Русь видалено з усіх цехів; магістрат не дозволяє звонити по церквах, ходити з тайнами до хорих, проводити процесією небіжчиків через місто й інші обряди публично справляти. В Перемишлі Крупецький вже кілька літ поза-

¹⁾ Петиція в повнім тексті не звісна, заховала ся в соймових дневниках в резюме (дневник в рукоп. Публ. бібл. в кількох копіях Пол. IV F. № 29, № 76, № 96 і пізн. копія ч. 174). Перший завважив її Костомаров, але помилкою приточив до сойму 1625 р. (Б. Хмельницький I⁴ с. 74). Правдиму дату вказав Жуківич IV с. 25. Інтересні для нас пункти звучать так: 1. Żeby krol imsc według obietnice roznice w wierze tak w koronie polskiej iako w w. x. Lit. uskromiwszy starozytną religią grecką grontownie uspoikoic, unitow od cerkwi y od dobr ich oddalic, a duchownych od patriarchy hierosolemskiego (metropolitow y wladzykow) na dostoiensstwa poświęconych (uniwersały uczciwemu ich szkodzące skasowawszy) przy cerkwiach y dobrach zdawna do nich należących zachowac rozkazac raczył. 13. O przywileju na bractwo przy cerkwi s. Bogarodzice w Kijowie zalozoney y na szkołę dla nauk y cwiczenia w roznnych ięzykach dziatkom proszą (Ркп. № 29 л. 23).

²⁾ Обрауы które sobie pretenduią mieć w religii greckiey — в соймових дневниках (тамже) вони йдуть безпосередно за козацькою петицією і тому дослідниками вважали ся за козацькі ж. Се вповні правдоподібно.

брав усі церкви; неповинних міщан півроку томив у смердячій вязниці, мучив і кількох людей на смерть замучив. В Соли мучили вязницею ігумена добромильського. В Ярославі за приводом апостата Крупецького забрано церкву, Русь вязнять і мучать через унію. В Буську, Белзі, Сокалі й Красноставі холмський апостат Пакоста забрав усі церкви й мучить священників. В Кременці, Берестю, Кобрині й иньших містах володимирської дієцезії апостат Мороховський позабрав церкви й мучить священників і людей. В Луцьку, Ровнім й иньних містах луцької дієцезії апостат Почаповський позабрав церкви; свящ. Івана Немильського вхопили за для унії і в кайданах привели до Замостя. В Пинську і всій пинській дієцезії апостат Сахновський позабрав церкви й мучив людей. Київський апостат Рутський наробив багато беззаконства і знущань з людей старої грецької віри і церкву в Києві (св. Софію) знищив.

Сі заходи й приготування православних трівожили заздалегідь католицькі, а головно уніатські круги. Особливо непокоїло їх знеохоченне до унії (з огляду на ті політичні труднощі і недогоди, які виходили з неї), що почало прокидатися в політичних кругах польських вже на попередніх соймах і росло далі, а свій вираз знайшло в голоснім листі сеніора в. кн. Литовського, Льва Сопіги в його листі до Кунцевича, справді дуже роздрозненім і різкім¹⁾. Уніатські владики і особливо митрополит Рутський в незвичійно чорних фарбах малювали своє становище і перед королем, і перед папською курією, бажаючи її подвигнути до певних впливів на польське правительство. Папа вислав умисно нунція з кінцем 1622 р., щоб був присутнім на соймі, і клав йому дуже на серце поспішати ся, щоб захопити ще сойм і своїми впливами причинити ся до оборони унії²⁾. І безпосередно до короля і до прімаса писав він, просячи для митрополита і унії опіки й оборони против ворогів унії, на яких так гірко скар-

¹⁾ В оборот пушений був Гуманський, в російськїм перекладі, в 1793 (Російскій Магазинъ ч. II кн. 6), а спопуляризував його Багатиш-Каменський, подавши виїмки в своїй праці про унію; звідси вони були передложені назад на польську мову. Польскій текст оригінальний видав Шиманський в 1862 (Przegląd Poznański), відти у Ліковського *Historja Unii* 1875, дод. 3. Иньший, поправніший текст в рукоп. петербурської академії наук в колекції П. Доброхотова.

²⁾ *Relacye nunciuszów* II с. 167, пор. характеристику обставин 164—5. Пор. пізнійшу (по соймі писану) реляцію Рутського у Гарасевича с. 258 і далі.

жили ся уніати ¹⁾. З свого боку вони постарали ся нагострити правительственні круги на ті насильства, які терплять від православних і від козаків. Особливо була роздута пригода, що стала ся в осени того року в Києві: козаки на рождество Богородиці зловили чотирох уніатських монахів, що правили в катедрі св. Софії, завезли до Терехтемирова і тримали там. Митр. Рутский підняв великий крик про се. Король і різні достойники писали в сій справі до козаків листи, аби їх увільнено, і за те навіть обіцяли сповнення всяких козацьких бажань на соймї. Митр. Йов вистарав ся, що монахів випущено (одначе козаки при тім обовязали їх, щоб не сміли пробувати в Києві, ані Київщині і щоб в Києві ніхто явно не виконував явно обрядів уніатських). А тепер сей епізод використано, разом з иньшими давнішими історіями, щоб закид насильств і утисків з уніатської ерархії перенести на православних ²⁾.

Взагалі заносило ся на рішучу битву унії з православем, і з обох сторін владики поприїздили до Варшави. щоб бути на місці. „З усіх місць приїхали проводирі схизматиків, духовні і світські“, писав з сойму Рутский.

Головну вагу надавали козачині. Але на вдячність за її заслуги трудно було рахувати по тім, як поставив ся до козаків король по хотинській кампанії. Королівська інструкція не лишала в сім пункті ніяких ілюзій: вона трактувала козаків не як спасителів польської отчини, а як небезпечного ворога спокою і згоди; просила подумати не над способами нагороди козацьких заслуг, а над способами приборкати сей небезпечний елемент ³⁾.

І на соймї справді, починаючи від вступної мови маршалка Як. Собеского ⁴⁾, участника Хотинської війни, що в своїх записках так виносив високо заслуги й чесноти козацькі, але в сій вступній промові вихваляючи польський тріумф над Османом не згадав і словом заслуги козацької, а не обминув за те козацької небезпеки — не заввучала ані раз нота вдячності за козацькі заслуги. За те неустанно повторяла ся справ приборкання козацтва, забезпечення від неї спокою і ладу держави. І козаки, стративши надію на вдячність польськихь хозяйів держав, — грозили. Грозили вже зимою 1621/2 р. по першій відправі на свої жадання. І з новою силою грозили тепер.

¹⁾ Theiner Monumenta Poloniae III ч. 298, 301.

²⁾ Про нього в листі Рутского (Guépin l. c.) і в пізнійшій редакції, 1628 р. (друкована в Rocznik towarz. hist - liter. w Paryżu, 1868 с. 54). Supplementum Synopsis—Архивъ I. VII с. 588.

³⁾ Zbiór pamiętnikow VI с. 351—3 (Жерела VIII ч. 172).

⁴⁾ Друкована тамже с. 383 і далі; див. с. 388.

„Королю сенату і послам земским заявляли козаки, прислані ва сойм в посольстві, що як не будуть сповнені їх жадання, то вони счинять повстанне і великої біди нароблять державі. Прислані на сойм листи біскупа кївського, що вже вони 100 полковників вбрали і 100 тисяч козаків вписали до війська — число страшне для держави; се потверджує і мий Саковский“, писав з сойму Рутский. Як чоловік інтересований церковною справою, він під козацькими домаганнями розуміє тільки церковні — щоб уніатів скинено з урядів і віддано їх православним. Але між козацькими домаганнями були й иньші, для козачини незвичайно важні. Побільшенне платні (і укрите під тим — побільшенне „законного“ контингенту війська), замьненне Кївського воеводства для жовнірських леж і фактичне перетворенне його в козацьку територію (право козаків мешкати скрізь і скрізь мати свої права і юрисдикцію) — от що містило ся в них.

Король Жигимонт в своїм ультрамонтанським завзяту був однаково не податний ні на мольби, ні на погрози, ні на пригадки його обіцянок, коли справа зачіпала інтереси святої католицької віри. Тим більше що в даний момент козацькі погрози не були так страшні, як могли бути иньшим часом. На політичних горизонтах було тихо, правительство польське не потребувало козацької служби, ані не лякало ся дуже його повстання, маючи руки розв'язані і сподіваючи ся по соймі покінчити з жовнірською конфедерацією і мати свобідне військо до распорядимости. Та обставина, що козаки вказали в його церковну політику, хотіли робити в сій сфері пресію своїми воєнними силами тільки неприязню мусіла наструювати короля взагалі для козацьких домагань.

Але сенат і посольська палата не були так односторонно настроєні для інтересів католицизма і не могли так стоїчно слухати погрози козацьких і шляхетських православних депутатів, що даний курс церковної політики може привести до домашньої війни. „Козацькі депутати дуже наставляли на послів земських, представляючи різні небезпеки, які вийдуть, коли не будуть сповнені їх прошення“¹⁾, і шляхта не лишала ся глухою на їх слова, особливо посли полудневих воеводств, що легко могли б зробити ся ареною козацької жакерії, або бути видані „на ясні ятки“ Татарам. В „екзорбітанціях“ (реєстрі завважених ненорядків), предложених королеви посольською палатою, поруч меньше приемного для козаків запитання — „чому козаків не приведено до порядку згідно з конституцією 1619 р. про наємне військо“, поставлено було тож і сей закид: „чому на-

¹⁾ Рутский (Guérin II с. 533).

рушують ся права людей грецької віри, против конституцій 1607 і 1620 р. про грецьку віру“¹⁾).

Запитанне се, иньшими словами, докоряло королеви, що він не іменує на православні бенефіції православних. Але король, скориставши з не дуже докладної стилізації, відповів на се питання „хитро“, як каже Рутський. Людям грецької віри нема ніякої кривди від короля, казала ся відповідь; він не каже нікого змушувати чи силувати до унії апі обмежати когось в правах чи тіснити через релігію; згідно з законами і старими звичаями роздає він духовні бенефіції людям шляхетського стану грецької віри. „Навпаки, против тих законів і давніх практик звичаїв необачні люде“²⁾ плебійського стану Борецький і Смотрицький та иньші зважили ся без номінацій і відомости короля висвятити ся на митрополію і владництва при живих владиках від підозрілого чужоземця, турецького підданця, що не мав в тутешніх краях ніякої юрисдикції й на те тільки, видко, і післаний був, аби бунтувати королівських підданих підчас турецької війни. Се *crimen laesae maiestatis*, зневага гідности і власти королівської, Богом йому даної, бо в державі королівській ніхто не може бути арцибіскупом, біскупом, митрополитом, владикою инакше, тільки той хто буде іменованій і визначений (*rodany*) королем. А до того ще від них діють ся великі ексцеси і непорядки. В Києві чотирох монахів, силоміць взявши від олтарів, вязнено і мучено і тільки тепер недавно випущено; кілька літ перед тим вхопивши втопили київського офіціала, митрополичого заступника. В Минську і по иньших містах силоміць забирають церкви королівського надавання, бють і забивають священників і монахів та иньші великі посильства чинять. „Таким чином власне жалібники нарушають закони і права власти королівської, а від короля і уніатів ніякого нарушення їх прав нема, і ніякої вини вони не виказали й виказати не можуть“.

Була се, як бачимо, відправа по своїй безоглядности, по всім попереднім, просто незрівняна. і легко зрозуміти ентузіастичні слова Рутского, коли йому поданий був від короля наперед начерк сеї відповіді: „Дай, Боже, многи літа найяснійшому! сливе оден він бореть ся за нас“³⁾. Але настроій палати і сенату був такий, що такою безповоротною відправою не можна було обмежитись, і в кінці своєї відповіді король додає „щось“:

¹⁾ Коротший текст екзорбітанцій видано у Немцевіча VI, див, с. 424; ширший в згаданих дневниках Публ. бібл. (№ 29 л. 16, № 76 л. 24, № 96 л. 15).

²⁾ *Ludzie lekcy, хибно в коніі № 174 lekkiey (plebeiae conditionis).*

³⁾ У Генена II с. 352.

„Король його м. бажає, щоб для заспокоєння сих різниць між людьми грецької віри духовні особи з обох сторін визначили час і місце, і там зібравши ся за порозуміннем без великої громади світських людей (дальших від сеї справи) в присутности визначених на те королівських комісарів, поміркували й поговорили про обопільну трівку згоду. А коли б не могли прийти до згоди, то нехай би на будуще з обох сторін заховував ся спокій, згідно з постановами 1607, 1609 і 1620 р., і одна сторона другій не чинила ніяких безправностей і кривд“¹⁾.

Се проєкт православної стороні не міг подобати ся ані трошки, бо ж їй хотіло ся не якогось компромісу з унією, а повного скасування унії. Але король хотів задокументувати перед сенаторськими та посольськими кругами свою охоту щось зробити для полагодження сеї релігійної боротьби, яка встигла їм дійсти. А при тім міг бути певним, що з предложених ним нарад православних з уніатами, без участі світської суспільности, а за те з участю і контролю королівських комісарів, унії ніякої шкоди не буде.

Дійсно, посольська палата і сенат вже забгато мали тих „утисків грецької віри“, й хотіли якось зацитькати ту справу. Рутський в цитованих листах, правда, каже, що з сенату піхто не помагав унії, король сам оден витягав її справу, а настрої земських послів був настільки непевний, „що доконче прийшло ся ходити до земських послів і вияснити їм нашу справу, чого досі ми ніколи не робили“. Але від сього настрою (і без того мабуть, занадто песимістично представленого Рутським) далеко було до якогось співчуття. Хотіли тільки доконче якогось полагодження, компроміса, *modus vivendi*.

На королівську відповідь по релігійному питанню посольська палата заявила, що послі „ждуть і просять покійно основного і дійсного заспокоєння грецької віри з обох сторін, — для сього ми вже визначили з нашого кола депутатів до панів сенаторів“²⁾. Не хочучи відкладати компромісу до обцяного королем духовного собору, палата зараз хотіла власними засобами поспробувати привести до нього. Король не спротивив ся сьому, і так при кінці сойму зложена була комісія з девяти депутатів посольської палати і пяти визначених королем сенаторів, під проводом прімаса Гембіцкого; вона запросила владиків уніатських і православних. Але православні, розумієть ся, холодно прийняли сю пробу компромісу, і дійсно з сеї соймової комісії не вийшло нічого. Православні виложили свої аргументи, пояснили пра-

1) Ркп. № 29 л. 18—9, й ин.

2) Ркп. № 29 л. 22 об., й ин.

ва, уніати на се предложили своє, і на тім стало. Комісія кінцеь кінцем нічого иншого не надумала, як від себе повторити пропозицію собору¹⁾. Православні владики заявили, що собор не потрібний, бо ніяких диспут релігійних бути не може, та й мусів би відбутися під проводом царгородського патріарха²⁾. З становища православних се було логічно, але сойму се не могло здати ся нічим иншим як тільки прикрою упертістю. Потрібний був по його гадці компроміс, а він не міг обійти ся без уступок обосторонніх.

Сойм кінцеь кінцем в справі релігійній обмежив ся постановою тимчасовою: всі засуди і процеси в релігійній справі скасував, проголосив у сій справі спокій, а рішення її відложив до будучого сойму, „через инші державні справи“ (таких властиво як раз не було)³⁾. Так позбула ся польська суспільність національної української справи. Ще більше відпорно поставила ся вона супроти постулятів спеціально козацьких. Зріст козацьких сил і претенсій грозив стану володіння народу шляхетського. Вмшання козаків в церковну справу і їх погрози робили кепський смак не тільки у короля, але і в соймі. Сеніор сенату кн. Збараський в своїй промові вказував потребу поладити справу козацьку „не тільки супроти небезпеки турецької війни — котрої нічого нема тяжшого на світї, але і з огляду на наш власний домашній страх і неволю, яку терпило від своїх власних хлопів, і грозить нам звідси скоро буря, через справу релігійну і велику надутість тих людей“. І заохочував сойм забрати ся до радикальних заходів. „Не гамувати, але визволити ся нам треба від сеї біди“⁴⁾.

Без сумніву сей голос знаходив прихильний послух. Навіть православні депутати, що в справах національних (церковних) радо шукали підпори у козаків, на пункті боротьби з розростом козацьких сил і претенсій були солідарні з польським шляхетським громадянством⁵⁾. Проект Збараського, щоб вислати від цілого сойму: від короля

1) Proponował im imci x. arcybiskup, aby na sobor pozwolili, toiest na concilium, y tam się fraterne z sobą o dyfferenciach znosili, ale Borecki ten y z Smotryckim superbe et contumaciter tam staneli, na zadną rzecz pozwolic nie chcąc, która by się do zgody miała, a w wielu rzeczach kalumniami brzydkiemi narabiając, aniż prawdą — Дневник.

2) Ркп. № 29 л. 23 об., № 76 л. 60 об., № 96 с. 35—6. Реляція Рутского у Гарасевича с. 262—3 і лист І с.

3) Volumina legum III с. 217. 4) Listy Zbarskiego с. 77—8.

5) Пор. інструкцію волинської шляхти, де вона поручає своїм послам за порозумінням з иншими доходити gruntownych y wczesnych sposobów dla zatrzymania w posluszenstwie y w rządzie kozaczyni (Архивъ II. I с. 136).

сенату і посольської палати спеціальних делегатів і поставити козащині ультиматум. — був прийнятий соймом. Козаки мали або капітулювати — розпустити військо до вказаного числ, і се вказане число вивести на Запороже, та присягти, що не будуть ходити на море і зачіпати Турків, і зараз з королівським дворянином на Запорожю зробити суд і управу над своєвільниками. В такім разі правительство вишле до козаків своїх комісарів і уставиць дальший порядок що до реестра і платні. Як ні, буде вислане на них військо, щоб їх знищити до останку¹⁾. Се була тільки одна з трох рад, які старий князь мав на приборканне козащини; про иньші не хотів розводити ся публично. Король також не хотів висловляти, в відповідь на запитанне посольської палати, своїх плянів на приборканне козащини²⁾. Правительство і суспільність, очевидно, завзяли ся на козаків і в відповідь на козацькі погрози бунтом носили ся з гадками про криваву розправу, на взір Солоницької²⁾.

Число козаків хотіли попробувати звести до двох тисяч³⁾; але в секретній інструкції для комісарів максимум козацького війська означав ся на 5 тис., і платню їм годили ся підвищити до 60 тис.⁴⁾. Дивна то була тактика — максимум уступок ховати в секреті і випробовувати податність противної сторони таким значно низшим мінімумом — ом!

До комісії визначено найперших магнатів, в надії на їх авторитет, і на їх полки. Збаразький клав натиск на те, щоб комісія заявила ся на Україні завчасу, „перше ніж лід почне падати“, инакше буде запізно. І треба розложити на Україні військо; його число в секретній записці означене було на півчетверта тисячі, окрім козацьких хоругв.

Се була відповідь на козацькі жадання. Не попускати!

Як в справах загально національних, так і спеціальних козацьких інтересовані стали перед гладкою стіною католицько-шляхетського „non possumus“.

Кампанія була програна. Тої ж ночі, як скінчив ся сойм, православні владки „ратували себе як найспішнійшого утечку“, як пише Рутский⁵⁾.

1) Listy c. 552, пор. Volum. legum III c. 216 і лист Рутського I. c. c. 552.

2) Отже не могу згодити ся з Жуковичом (I. c. IV c. 65), що сойм не хотів доводити до розриву з козащиною. Навпаки, власне тепер особливо він брав справу гостро.

3) Лист Рутського, як вище. 4) Жерела VІІІ ч. 175.

5) I. c. c. 553.

Він, каже, знав вперед такий кінець, на підставі зносин, які мав з королем і різними впливовими католиками. „Оскільки з початків можемо судити про кінець сойму, схизматики нічого не дістануть. Се вже вони почали дорозумівати і кілька разів випустили крик розпукки і гніву, і казали се не тільки моїм священникам, але і мині самому сказав се Древинський: „Бачимо, що нічого ми не осягнемо проти вас, поки сей король живий, але під час безкоролів'я ми всіми силами підніmemo ся на вас“. Ми посміяли ся з сього, бож справді тільки сміяти ся з сього. Королеви Бог дасть довге жите; зросте й ншших число; не забракне і ласки престолу апостольського, що своєюми впливами подвигне проводирів нашої держави; і те що від Бога — поміч його свята“.

Натиск православних розбивав ся, якими бачили, на пункті інтересів соціальних, класових: солідарні між собою в релігійно-національних справах союзники — шляхта і козачина — стрічали ся на сім соціальнім ґрунті як ворожі сторони.

І все таки всечеснійші отці сміяли ся завчасно, забуваючи французьке прислів'є „найліпше смієть ся той хто смієть ся останній“.

Досить легко йшло з ухвалями на козаків на соймі; далеко тяжше пішло проводити ті хитроумні ухвали в жите.

Висланне ультиматуму, здаєть ся, рішено було кінець кінцем злучити з висилкою комісарів, щоб сї, відповідно до постави козаків, чи трактували чи „поступали з ними суворо“, як делікатно висловляла ся тайна інструкція¹⁾. Для сього комісари повинні були привести з собою готове військо, і для того в комісію визначено найбогатих, найсильніших магнатів.

Але минали місяці, а та комісія все не могла ніяк зібратися „по части для морового повітря, по части для неустанних трівог і частих інкурсій татарських — через них ані комісари не могли зіхати ся, ані п. гетьман не міг посунути війська в ту сторону“²⁾. А король коли може й пробував зробити якийсь вплив на козачину через своїх послів або що³⁾, то се не могло зробити ніякого вражіння по попереднім.

¹⁾ Жерела VIII ч. 175.

²⁾ Королівска інструкція на соймки (кінець 1623 р.). — Жерела VIII ч. 176.

³⁾ В згаданій інструкції король так описує свої заходи против козацької своеволі: „не занехав король через своїх комісарів і посланців затримувати в послушности тих людей, стерөгти через приставів

Настрій козачини одначе дуже грізним не був. І погрози на соймі — зробити повстання за несповнення своїх домагань, хоч прийняті були досить серйозно¹⁾, такими серйозними не були. І се давало досить несолідне свідцтво козацьким заявам і погрозам. Але статочніша частина козачини, очевидно, далі старанно уникала конфлікту з річею посполитою і звертала козацьку енергію в сторону найменше небезпечну з сього становища, і сподівання якоїсь козацько-польської війни в обороні віри, під впливом духовенства, не справили ся поки що.

Може бути, мала тут своє значіння і зміна гетьмана. Фіаско козацьких домагань на соймі позбавило булави Олифера Голуба. Але його місце заступив репрезентант тої ж „статочної“ політики, Михайло Дорошенко (дід гетьмана Петра). Чоловік безперечно дуже здібний, вожд і політик, авторитетний у своїх, він був поважаний і в польських кругах і мав тут репутацію чоловіка прихильного річипосполитій („Дорошенко, полковник доброї репутації у молодців, за свою відвагу, і королеви й річипосполитій завсїди зичливий“, як рекомендував його в своїм дневнику Хотинської війни Як. Собеский)²⁾. Він, безперечно, не був прихильником конфлікту і своїми впливами міг тільки лагодити напружені відносини, в яких козачина стояла з правительством, особливо від останнього сойму³⁾. Подавав і правительству якісь надії в сїм напрямі⁴⁾. Але напруження се, розуміть ся, не могло переломити, і сам Дорошенко не міг робити собі якихось ілюзій в сїм напрямі.

своїх берегів Дніпрових, звідки ходять вони звичайно на море, палити і забирати човни, і платню, признану їм від річипосполитої, завчасу віддавати“. Але се образ загальний, не з сього року спеціально, бо зараз потім додано: „хоч сього року (платня) їм не віддана, за те що пішли на море“.

¹⁾ В царгородських кругах сього повстання сподівали ся весною 1623 р. зовсім серйозно; 25/VІ французький посол писав: dit-on ici que les Cosaques sont mutinez contre les Polonais sur la fait de la religion. Сї поголоски потвердив і польський агент, що приїхав тоді до Царгороду: Nous apprenons par lui que les Cosaques sont en armes sur le subiet de leur ecclesiastiques; замкнення православних церков, каже в'я, les Cosaques se sont tellement emeus qu'ils ont armé plus de m. 30 hommes; mais le roy de Pologne y a enuoié des commissaires pour empescher que ce feu ne s'allume et ne cause quelque grand mal (l. c. c. 425).

²⁾ Дневники с. 119.

³⁾ Не бачу одначе в самім виборі Дорошенка симптому податности козачини для правительства — що мовляв вона умисно заступила Голуба приємнішим для правительства Дорошенком, як думає Жуківич IV с. 108.

⁴⁾ Натяк бачу в листі Збаразького Сборникъ лѣтоп. къ ист. Ю. и З. Р. с. 252.

На весну 1623 р. козаки, як заповідали торік, вибрали ся походом на Чорне море. Похід був пе великий. Турецька фльота тоді стояла в Кафі, зайнята інтронізацією на ханстві Махмет-герая. Козацькі чайки явили ся недалеко безборонного Царгороду, нагнавши великого страху. На сіпх почали зброїти галери на них, набираючи ріжну наволоч, яка зайняла ся грабованнем передмість замість експедиції на козаків. Поки вони вибрали ся на море, козаків і слід згинув¹⁾. Ледво вернувши ся з сеї експедиції, козаки під кінець літа вибрали ся знову на море. „Лишивши одну здобич, пішли по другу“. Сим разом турецькій фльоті удало ся зловити трохи козаків: вона привезла в Царгород кілька живих бранців і кільканадцять козацьких голов та презентувала їх новому султанови, а той казав положити сі голови перед собою в ряд перед народом, і се дуже сподобало ся Туркам²⁾. Збараському писали, що було в сім поході 30 чайок. Подробиць з рештою не маємо. Між сими двома морськими походами Дорошенко, що виїздив на Запороже — здасть ся подаючи надії на якесь успокоєнне своєволі, вибрав ся походом на Перекоп. Мало се характер віддячення Орді за поход на Україну, вининий під весну. Козаки забрали велику здобич, масу худоби³⁾.

Сі козацькі походи не принесли особливого клопоту правительству. Турецьке правительство прийняло поясненне польських послів, що сі походи були викликані татарським набігом⁴⁾, і тільки на далі ставило жаданце, щоб козацьких нападів не було. Вони не перешкодили ратифікації трактатів, навпаки — змушували Турків бажати спокою з Польщею, щоб не було більше тих козацьких наїздів. Натомість останній напад Татар виклакав в Польщі певні жалі за розрив з козаками, що тепер не вважали потрібним вислугувати ся Польщі.

В пізнійших козацьких відповідях на обвинувачення польського правительства (по погромі 1625 р.) старшина згадувала, що вона арештувала провідирів весняного походу на море⁵⁾ і відіслала їх до

¹⁾ Донесення англійського посла — Zbiór pam. V с. 434—5, лист Збараського в Сборнику лѣтоп. I с. Збараськой мав звістки, що була се зовсім невелика експедиція: з початку доносили йому про 22 чайки, потім тільки 13, „але хоч їх ходило тільки 13, але нароби ли такого, як би їх і більше було“, додає він.

²⁾ Донесення англійські с. 438 і лист Збараського с. 253; пор. Акты Моск. госуд. I ч. 173.

³⁾ Сборн. лѣтоп. I с.

⁴⁾ Див. лист короля в ркп. Публ. бібл. Разн. F IV, 67 л. 320 і 323.

⁵⁾ tych którzy pod czas bycia xięcia imc pana koniuszego koronnego (К. Збараського) u cesarza tureckiego — Zbiór pam. VI с. 189.

київського гроду — хотіла, мовляв, запобігати морським походам, але як потім правительсто не стало платити умовлених грошей, — „му-сіли вони самі за себе промишляти“. За своєвільні походи на море правительсто вважало вказаним укарати козацьке військо не запла-тивши йому грошей. Нагода для скарбу приємна, але тактика сумнів-ної вартости. Напруження тільки збільшало ся, і козачина тим мен-ше вважала себе звязаною.

„Військо козацьке все страшенно хвилюєть ся“, доносив Ю. Зба-разький під осінь; „хочуть іти на волость, кажуть, що мають ути-ски в вірі; хочуть Дорошенка скинути, а Олифера знову мати геть-маном“¹⁾.

Осінь принесла подію, яка ще більше загострила се напруженнс. 12/XI в Витебську розярена юрба вбила уніатського владіку Кун-цевича, найбільше военничого репрезентанта унії, що своєю гострою, безоглядною боротьбою з православем — забираннем церков, арешто-ваннем духовних, всякими адміністраційними репресіями викликав незвичайне обуренне в своїй епархії і взагалі вважав ся найтяжшим гнобителем православної віри, так що викликав гіркі докори навіть такого вірного протектора унії як литовський канцлер Лев Сопіга. Прихильні люде давно вже остерігали владіку, що се може скінчи-ти ся зле для нього, але він свідомо легковажив остереження, навіть бажав собі такої „мученичої смерти“, бувши людиною взагалі екзаль-тованою і фанатично відданою католицькій ідеї. Арештованне ним одного православного священика в Витебську згаданого дня (12/XI) викликало уличне збіговище і толпа кинула ся на владічу палату, і в сім нападі убито самого владіку²⁾. Така нечувана пригода дала привод королеви вилити фіал ярости на православних. Вислана ним на місце судової комісії позасуджувала на смерть десятки людей; відобрано право самоуправи у м. Витебська, заборонено на будуще зво-нити по міських церквах, і т. и. І по иньших містах уніатська сто-рона скористала з сеї нагоди до нового натиску на православних. Рутський розпочав новий процес з виленським братцтвом, обвинувативши його між иньшим і в тім, що універсали перетримуваного братцтвом Смотрицького привели до убийства Кунцевича. Смотрицький вважав за ліпше забрати ся не тільки з Вильна, а взагалі з держави і виїхав в подоріже на Схід — а звідти вернув ся вже уніатом. М. Йов, характеризуючи півроку пізнійше становище православних, називав сей час особливо тяжким, „коли всі змовили ся були зовсім

¹⁾ Сборник мѣтоп. I. с. 253.

²⁾ Література зього голосного епізоду в примітках.

винищити православний рід“¹⁾. Навіть в Києві уніатська партія на-смілила ся була до якихось агресивних виступів: запорозькі післанці згадували, що митрополит Йов скаржив ся козакам на ламанне віри християнської, печатанне церков і т. и.²⁾

Сойм, визначений на лютий 1624 р., пройшов серед такого глу-хого напруження. Не чути нічого про козацькі петиції, депутації, ані про якісь спеціальні заходи православних. Не рушало сих справ спеціально і правительство³⁾. Обі сторони стояли против себе непри-мирено, не знаходячи ніяких мостів, щоб піти одна до другої.

Поновлено попередню ухвалу що до вислання комісарів; видано суворі кари на тих, хтоб давав якусь поміч козакам або купував від них здобич. Рішено сповнити торішні ухвали що до розложення вій-ська на Україні, для приборкання своеволі. Вказано державцям україн-ських староств, „почавши від Бару аж до московських границь“, що їх абсентеїзм причиняєть ся до зросту козацької своеволі, і за-охочено їх, щоб з доходів своїх поставили трохи війська для скріплен-ня державних сил, які будуть виведені на Україну⁴⁾. Справа релі-гійна, порушена на ново шляхетськими екзорбітанціями, була відло-жена з усіми ними до дальшого сойму⁵⁾.

Увага козачини була по части відтягнена від сих справ тими цікавими комплікаціями, які починали виникати з поворотом на хан-ство нашого давнього знайомого Махмет-герая. Діставши ся назад на ханство, і спровадивши до себе свого брата Шагіна, він почав з ним в Криму розправу з давніми своїми ворогами, і сим викли-кав скарги й нарікання перед султанським двором. Супроти свого зверхника-султана брати також ставили ся дуже непокірно, не ви-конували його розпоряджень — між иньшим не хотіли зайняти ся будовою замків на долішнім Дніпрі, що їм султан поручав зро-бити разом з намісником Кафи, для стримання козацьких походів на море. А на довершенне всього прийшли до Царгороду вісти, що бра-ти замишляють похід на саму Туреччину, хочуть взяти Адріанополь, щоб сягнути на трон султанський. Наслідком сього султанське пра-вительство рішило Махмет-герая вернути в давніше становище, а на ханство посадили назад Джанібек-герая, що був ханом перед

1) Лист до Хр. Радивиля 24/XII 1624 в Археогр. сбор. вилев. VII ч. 55.

2) Кулша Матеріали с. 159 (про се ще низше).

3) Пор. інструкцію на соймки Жерела VIII ч. 176.

4) Volumina legum III с. 222—3.

5) Supplementum — Архивъ I. VII. 571.

тим¹⁾. Але брати не мали заміру корити ся волі хана, і против Порти звернули ся за помічю до козаків, яких так недавно ще льюально, як пристойть султанським васалям, поручали польському королеви знищити і чайки їм попалити²⁾.

Се мусіло стати ся весною 1624 р., але приготовляло ся може й значно скорше. 12/V французький посол в Царгороді доносив про козацький похід на Кафу, що міг мати характер першої екскурсії в інтересах Махмет-герая. Правда, козаки оповідали пізнійше королівським комісарам, що порозуміння у них не було, і в війську Шагіна потім вони опинили ся випадково. Казали, що занесла їх до Криму хвиля, коли вони з Донцями пішли на море, а се стало ся під час війни Махмет-герая з Турками. Тоді Шагін-герай закликав їх на службу, і вони бувши в біді, не маючи де подіти ся, радо на службу ту вступили, служили вірно, і з того вийшла пізнійша приязнь їх з Шагіном-гераям: по війні він з честю відправив їх на Запороже і з ними бранців християнських, які були в Криму³⁾. Але ми сеї побожної історії не потребуємо брати дуже серіозно.

На літо, коли турецька фльота під проводом капітан-баші (адмірала) Реджеб-баші рушила з Царгороду до Кафи, щоб скинути непослушних васалів, козацька фльота, користаючи з сеї оказії, рушила під Царгород. Не вважаючи, що грізні поголоски про козацький похід, навіть в побільшених розмірах, завчасу ходили в Стам-

¹⁾ Див. про сі події у Смірнова Крымское ханство с. 481 і далі Hammer Geschichte des Osman. Reiches V с. 35 і далі, Zinkeisen op. с. IV с. 487 і далі (турецькі джерела).

²⁾ Ркп. Публ. бібл. Разн. F. IV 67 л. 302.

³⁾ Zbiór pamiętn. VI с. 190. Де що відмінно, хоч в тім же дусі оповідає сю історію наш анонімний кореспондент (осінь 1624 р.): Шагін-герай „под самую тую его з Турками у Кафу ексспедицию самых невольников козаков семсот вызволенных маючи при собѣ, всю справу свою ратоваль и знамените Турков поразивши, татарскіе орды подь свою юридыку побралъ, и все товариство козацкое свободою даровавши, з добычею турецкою червоными по килкодесять кожного и на десяток по два бойволы з тѣлегами обьдаровавши, до своее землѣ за Пороги випроводити казалъ. И тепер послы его за Порогами очекивают посланных до короля его милости: если ласка его к. млти будет дати ему козаков на помоч, офѣрует ся и около Константинополя налѣто помyslити, гдыж и с Персомъ юж взялъ лигу і оженил ся повинную перского взявши, и королеви пану нашему добре собѣ тушити кажет в необлудной приязни и послугах своих, як сам его к. мст зеголити будет хотѣлъ. Зачим разумѣем жебы и комысыя ихъ задержати ся скажетъ, едно нам безмолствовати и житіе исправляти потреба“ — Лавр. бібл. доп № 20 л. 83 об.

булі, капітан-баша лишив столицю без всякої оборони, і козацькі чайки без, всякої перешкоди заявили ся в Босфорі. Дня 9 липня н. ст. в досвіта вони приплили туди, в числі 70 до 80 чайок, на кожній по 50 чоловіка. Розкинувши ся по обох берегах протоки, почали собі преспокійно палити і грабувати тутешні оселі. Спалили Буюк-дере, Єні-кою на європейським побережю, Стеню на азійським. Знищивши цілий ряд роскішних віль і багатих осад, протягом шести годин, і забравши масу здобичи, коло 9-ої години відійшли собі на море. В Царгороді підняла ся страшена тривога. Султан виїхав сам над море і заняв ся обороною. Вислано туди військо кінне і піше; за браком галер позбирали які були човни, посадили на них всяку збиранину і вислали кілька сот таких човнів на козаків. Думали, що ті тікатимуть. Але козаки, побачивши сю імпровізовану армаду, стали посеред протоки, розложивши півкругом свої чайки й спокійно чекали атаки. Противний вітр не давав їм можности піти самим против Турків. Турки здалека дали огня. Козаки не відповіли ні одним стрілом і не рухали ся з місця. Побачивши таку відвагу їх, Халіль-баша, що проводив сею імпровізованою фльотою, не на смілив ся ударити на козаків. Міркував, що як би атака не удала ся і козаки його погромили, могли б ударити на сам Стамбул. І козаки спокійно перестоявши собі до вечера перед очима стрівоженої „столиці світу“, без перешкоди забрали ся з своєю здобичею до дому.

Два тижні пізнійше приїхала знову їх фльота під Царгород, ще в більших розмірах — було чайок що найменше 150, і мали ззаду резерви, як оповідають царгородські свідки. М. Йов мабуť про сю другу експедицію оповідає, що козаки, маючи 102 чайки, на Дніпровім устю стріли турецьку фльоту з 25 великими галерами і до 300 меньших човнів, т. зв. ушкалів, що мають 25 до 50 людей на собі; була то, очевидно, фльота капітана-баші; кілька днів били ся Турки з козаками, силкуючи ся не пропустити, але козаки відгромили їх і пішли на Царгород. Дальше оповідають кореспонденти царгородські. Козаки простояли при берегах Босфору три дні, мов насміхаючи ся з безсилости надішаха. Спалили Фарос, кілька сіл. Грозили нападом на арсенал, і се наповнило страхом цілий Стамбул. Місто стерегла неустанні чати. Нарешті нарядили дві галери і коло 20 човнів та вислали їх на море, стерегти козацького нападу. Козаки постоявши там, віділили собі з великою здобичею.

Стривожений диван післав спішних післанців до капітана-баші, щоб кинувши кримські справи спішно вертав ся до Царгороду; тим більше що кілька козаків, зловлених під час сього нападу, сказали, що вони роблять се в союзі і порозумінню з ханом: се наробило великої

тривоги в Царгороді. Козацькі напади таким чином, крім власного добичництва, зробили також диверсію для своїх союзників - Гераяв. Може бути, що й мали таку ціль¹⁾. Захочені сими успіхами, 16/VIII н. с. козаки вибрали ся в третю експедицію на Царгород. Стільки великих експедицій в оден сезон, се була річ нечувана. Сим разом було теж коло 150 чайок. Але противні вітри затримали їх під Очаковим, більше як місяць; козаки спожили тут багато припасу і кількадесять чайок через те вернули ся назад, але сто з лишком пішло таки; тільки про сей похід нічого не знаємо ближше²⁾.

Иньша частина козаків тим часом помагала Гераям в Криму, де місія капітана - баші скінчила ся також повним фіаско. Прибувши в Кафу, він вислав до Махмета і Шагіна листи, сповіщаючи про іменованне нового хана, і жадав, щоб вони уступили з своїх урядів, але ті не послухали. По кількох тижнях дрібної війни Реджеб - баша, послухавши Джанібек - герая, з військом і гарматою пустив ся в глущину края нанепокірних братів. Але на третій день походу вони побачили перед собою далеко більше військо Махмет - герая; був при нім також козацький полк (800 козаків, як кажуть турецькі джерела). Турки щоб вийти ціло, рішили капітулювати і зривти ся своєї місії. Джанібек - герай, зачувши се, пустив ся тікати, поки цілий, до Кафи. Махметові Татари, побачивши се, напали на турецьке військо і погромили. Татари й козаки взяли слідом Кафу. Реджеб - баша, утікши на кораблі, не бачив иншого виходу, щоб полагодити се все, як на свою руку потвердити на хаєвстві Махмета. Так і вчинив з ним. Махмет звернув гармату і бранців, і Реджеб вернув ся як не пишній³⁾.

Але Махмет і Шагін розуміли, що така вимушена згода нічого не значить, і Порта не подарує їм такого сміливого бунту. Тому відгромивши Турків, Шагін, що в сій історії являєть ся головним ак-

¹⁾ Про сї два морські походи найдокладнійше в англійських донесеннях, про перший напад під 9/VII, про другий в депеші 24/VIII (Zbiog s. 440 і 442); став ся другий напад десь 20/VII, в донесеннях французських, в депеші з 21/VII оповідаєть ся про „вчорашній“ напад (Hist. R. mon. s. 427). Пор. Zinkeisen IV s. 495—5, Наїма у Сенковського I с. 178. Лист Борецького в Археограф. Сборнику VII ч. 55.

²⁾ Про сей третій похід — в листі Борецького, Археогр. Сб. VII с. 82 і в недрукованім листі 3 жовтня 1624 р. в печерськім збірнику дод. № 20 ч. 83 Сб., також Рое у Цінкайзена с. 495. Жукович до сеї третьої експедиції прикладає звістку Наїми про спаленне околиць Царгороду, але у Сенковського дата розв'язна хибно, 4/X замість 21/VII, як то вказав свого часу вже Рудницький.

³⁾ Смірнов, Гаммер як вище. Французські депеші с. 427.

тором, хотів забезпечити собі й на будуще поміч з України. Крім безпосередніх зносин з козаками він звернув ся також і до польського правительства, не стільки, очевидно, бажаючи від неї активної помочи, скільки того, щоб вона не ставила перешкод козакам в їх новім союзі з Кримом. Маємо цікавий лист Шагіна до кор. Жигимонта з серпня тогож року (19/VIII. 1624)¹⁾. Він в дуже іділічним тоні згадує давні добрі часи, коли Герай приятелювали з Ягайловичами: „Були ми собі братами і приятелями, ми вам, а ви вам також помагали завсіди, війська наші за предків наших ходили спільно і разом, люде наші до вас, а ваші до нас приїзжали, і ніхто не питав, куди або звідки йдемо; найменшій дитині або вдові убогій не було шкоди“. Аж Османи поріжнили тих приятелів, напускаючи одних на других. Тепер Османи стали спільним ворогом Криму і Польщі, і Шагін заохочує короля до спільної боротьби з сим ворогом. Просить помочи на Турків, пороху, і олова (бо сі припаси звичайно купували ся від Турків, а тепер вони можуть перервати їх довіз), а найважніше — пустити до нього козаків. Кілька разів він се прошенне про козаків повторяє. В останній війні він, по його словам, мав тільки 300 козаків, а вони зробили йому велику прислугу. „Козаків дніпрових ваших... в товариство прийшло триста козаків. — Дай Боже довге здорове сим трьом стам козаків, що до помочи і в товариство прийшли, і справуючи ся там, як сажало собі серце наше нас заступали“. „Дайте нам дніпрових козаків, а ми з ними легко собі дамо справу з Турками“. „Кажіть дніпровим козакам, аби до нас прийшли — прагнемо їх мати не тому, щоб мало у нас було війська: маємо його, Богу дякувати, досить, але що у Османів немало яничарів з рушницями, то і нам треба на рушниці рушничного війська“. Шагін просить прислати тисячу козаків зимою, а друге військо — по Великодні; тільки аби козаки не займали татарських стад, що Татари хочуть на зиму вигнати за Дніпро — бо козаки „до добичі жадні“. А Шагін обіцяє за те затримати кримських і ногайських Татарів, „що й курки не буде взято з земель ваших“. Хоче повернути старі границі з Литовсько-польською державою: по Дніпро, Овечу Воду, ріку „Бузук“ і до Дону; щоб за Дніпром і за тими ріками — нехай буде королеве. Шагін обіцяє королеви віддати Білгород, Тегиню, Кілію, вивести Білгородську орду на кримську сторону.

¹⁾ Друкований Голембівським (Bibl. Warsz. 1852 II с. 18), але не справно. Відмінна копія в Публ. бібл. F. IV № 67 с. 303. Пор. Матеріали Куліша с. 159.

В сих пропозиціях по за східними гіперболами і похвалками була вповні реальна основа: Шагін і Польща мали спільного ворога в міраї Кантемірі, начальнику Білгородської орди. Він головню непокоїв своїми нападами коронні землі (того року одначе йому не щастило, і Конєцпольский двічі погромив його, з початком року коло Скали, і літом під Мартиновим, коло Галича)¹⁾. Він же був запеклим і небезпечним ворогом Шагіна, бо безпосередно підлягав Порті. Зимом 1624/5 р. Шагін необережно вибрався був на нього походом, але Кантемір сильно погромив його.

Польське правительство опинилося в досить трудній позиції. Не відважалося порушити згоди з Туреччиною, даючи поміч Шагінови, і не рішалося відкинути його пропозиції. Тому до часу старалося затримати його в прихильній нейтральності. Натомість з козаками Шагін, ідучи походом на Кантеміра, по дорозі на Запорожжя уложив формальну згоду, в Карайтебені, дня 24/XII:

„Я Шагін - герай, цар кримський, даємо сей наш присяжний лист козакам Запорозьким: пану гетьману, осаулам, атаманам і всьому війську, освідчаємо сим листом нашим і присягами, що від мене і від людей наших держави Кримської ніяка кривда і шкода діяти ся не буде, а як би хто мав учинити якусь шкоду свевільно, я їх з жонами, дітьми й свояками, суд учинивши, маю десяткох за одного видати. І від них (козаків) тогож вимагаю, аби так робилося. Поки від них не буде якоїсь шкоди, — я поки жив, від нас не має бути, на те присягаю Аллахови і пророкови нашому Магометови — аби я від його полку був відлучений, як би инакше поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злости — на те даємо лист широкий присяжний п. гетьману, осаулом і всьому війську, аби ви всьому тому вірили, і на те даємо той лист наш широкий присяжний Богу і Пророкови. Якби неприятель якийсь зявився у пана гетьмана, осаулів, атаманів і всього війська запорозького, я Шагін - герай, як тільки мене оповістять, з усіма бєями й мурзами маю їм помогати. А як би зявився неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помогати мені згідно з присяжними листами“²⁾.

¹⁾ Пор. депеші французькі с. 428.

²⁾ Збірник. Печер. лаври доп. № 20 л. 71 об. Пор. тамже лист митрополита (друк. у Голубєва I с. 275) і звістку запорозьких послів у Куліша Матеріали с. 159: приїздив Шагін - герай на Запорожжя за тиждень перед Різдом, „зъ запорозькими козаки перемирья взялъ же, что имъ межъ себе не воеватца, а итти съ нимъ Шинь Гирѣмъ Турского земли воевать за одно“, і пішов потім на Білгородську орду.

Так звучав сей перший нам звісний трактат козачини з Ордою, попередник пізніших трактатів, що таку важну роль відіграв в історії нашого народу.

Сей союзний трактат з Ордою, як здавало ся, давав нову опору підставу козацькій політиці — становищу козачини супротив Польщі. Правда, незабаром виявила ся хиткість і непевність сього союзу перед польсько-козацьким конфліктом: сим грішили всі козацькі союзи з Ордою. Але поки що не можна було його оцінити відповідно з сього становища, і ся нова комбінація відкривала тим часом козацькі нові і радісні перспективи. В козацьких кругах чуло ся незвичайне повисшенне енергії й ініціативи. „Сам Христос вѣдаєт, яким духом войско запорозкое што часу в силу збираєт ся, а як не слыхано было досѣлѣ так много чолнов морских готовят и готовить збирают ся, иж и сами старинные дивуют ся, на што бы тую силу тыхъ лѣтъ повернути хочет, еднож видно, же всѣ ку Чорному мору берут ся; толко бы Бог голову им даровал, мужа по сердцу своему, певне бы снадне и врага креста Христова и христіанского покусити ся важили!“ пише київський кореспондент в жовтні 1624 р. І от в сей момент поруч такого цікавого союзу з Кримом перед очима козачини відкривали ся ще нові і ширші політичні краєвиди.

Їх приніс з собою голосний авантюрист, претендент на турецького султана Олександр Яхія, загостивши під час тих переговорів з Шагіном на Запороже.

Се була цікава і загадкова фігура. Про себе оповідав він, що був сином пок. султана Магомета III (1566†1603), внуком султ. Мурада²⁾. Мати його була не більше не меньше як з цісарського роду Комненів; вона Грекиня, потайки тримала ся христіянської віри. Яхія жив з початку з батьком в Мал. Азії; коли умер Мурад і Магомет поїхав в Царгород зайняти трон султанський (1595), мати Яхії, замість аби тішити ся блискучими перспективами, які відкривали ся перед нею, мовляв скористала з сеї нагоди, щоб викрасти ся з гарему і втікши з сином в Македонію, вернула ся до батьківської віри і охрестила сина Яхію на православне, з іменем Олександра. Коли йому скінчило ся 15 літ, в р. 1604, вислала вона його на двір цісаря Рудольфа, і від тоді починаєт ся безконечна одісея сього авантюриста. Тиняв ся він по різних сторонах, представляючи ся законним спадкоємцем султанського престоло і шукаючи

²⁾ Пор. автобіографію Яхії, списану для м. Йова і оповідання перед царськими людьми — Матеріали Куліша с. 163 і 195.

опіки у різних ворогів Туреччини, брав участь в різних заміслах, против-турецьких заходах та старався причепити ся до якоїсь політичної комбінації, якаб дала йому можливість виплисти на верх і зробити карєру. В Відні здібав ся він в т. зв. Лісовчиками, насмнними вояками з земель польських, що на службі цісаря Фердинанда волочили ся по різних сторонах середноєвропейських, і вони надали йому звернути ся до Запорожців.

Оден з Лісовчиків кн. Масальський взяв ся бути посередником і зачав від митр. Йова Борецького. Оповів йому фантастичну історію сього „Олександра Отмануса“, паслїдника царства грецького і турецького, якого мовляв чекає увесь християнський світ Туреччини, „множество много воинства православныхъ Болгарь, Сербовъ, Албанитовъ и Грековъ“, що присягли йому як законному цареві, і ждуть його з військом 130 тис. До комплекту православного світу ще треба було України й Московщини, щоб з ними розвалити магометанську Порту і на її місці заснувати велике царство православне.

Не знати, на скільки м. Йов увірив у то все, і в ту можливість розвалити Порту, але пляни Яхії — організувати якусь коаліцію против Туреччини з помічю козаків, Московщини, Криму і різних володарів європейських здавали ся йому дуже відповідними для даного часу. Він прийняв до себе Яхію і той від 21/X 1624 року пробував з тиждень у митрополічїм монастирі св. Михайла¹⁾. Потім митрополит повіз його до козаків і стрівши в дорозі свого довіреного чолсвіка попа Филипа, що вертав з Запорожа, вислав його з Яхією до Крилова, а звідти з козаками поїхав Яхія на Запороже. Тут розвинув він свої пляни перед козачиною, яка заявила свою готовність помогати в його замірах здобувати царгородський трон. Рішено було, що козаків піде з ним на війну 18 тисяч, а він їм платити ме — кінним по 6 ефимків на місяць, а пішим по 4, а крім того на військо дасть 30 зол. польських.

Зладили йому також rendez vous з Шагіном, що під той час приїздив на Запороже. Яхія одначе держав ся з сим союзником на тонкій делікатности, і коли Шагін кликав його до себе, не поїхав, кажучи, що козаки його не пускають; підозривав, що Шагін, зловивши його, може за добру заплаву видати Туркам. І rendez vous у них відбуло ся на делікатній дістанції, на двох боках Дніпра, і при Яхії козаки стояли з рушницями „в чотири круги“. Одначе рішено було, що Шагін-герай з братом будуть Яхії помогати²⁾.

¹⁾ Про приїзд Яхії до Києва (24/X) сучасний лист в цитов. збірнику Лавр. бібл. ²⁾ Куліша Матер. с. 160, 168, 213 — 5.

По сім Яхія ніслав по гроші для війська до Фльоренції, а українські благоприятели його стали роздумувати, як би заручити ся помічю ще з Москви. Тим часом як козачина могла вабити ся перспективами багатой платні, в київських митрополичих кругах ся власне сторона організація широкой православної коаліції, з участю московського царя, мала особливу принадність з огляду на той зелізний католицький перстень, що з такого невблаганноу безоглядністю тіснив що далі все тяжше православну стихію українську (і білоруську з нею). Ще перед появою Яхії на київських горизонтах в київських митрополичих кругах прийшли до рішення — шукати опертя в московськім правительстві в тім безвихіднім, як здавало ся, становищу, в якім православна ерархія, кажучи словами владичих листів цареви, — „в маленькім кутку тиснула ся на Україні, в землі Київській, під крилами христілюбивого воїнства запорозьких козаків“¹⁾.

Шуканне московської опіки з причини (чи під покривкою) релігійних утисків — мало свою давню традицію в в. кн. Литовськім, як знаємо. Такий маневр знищив був, на початках XVI в., у польсько-литовського правительства всякі апетити до якої небудь релігійної пресії на своїх православних підданих трохи не на ціле столітє²⁾. Тільки з упадком Московської держави з кінцем XVI в. воно наслідило ся знову. „Смутні часи“ московські знали були всякий страх з польсько-католицьких кругів. Але Москва підіймала ся з за-

1) В листі Ісаї Копинського (1622): „не имамы къ кому прибѣгнути: царей и князей и бояръ благочестивыхъ не имамы — всѣ отступницы отъ благочестивые вѣры нашей: едины Ляхи, вторыи унетыи, третій сынове еретическіи. Отовсюду обстоятъ ны скорби и гоненіе на благочестіе наше и церковь сионскую восточную, матку нашу, хотяще ны ростерзати... И нигдѣ не имамы отъ нихъ упокою, только всѣ мы благочестивыи въ маленькомъ кутку теснимо ся на Україні въ землѣ Киевской, колько насъ особъ святительскихъ благочестивыхъ, которыхъ посвятилъ на степень святительства всесвятѣйшій патріархъ ерусалимскій куръ Теофанъ“. В листі м. Йова (1624): „всячески гоненіе на православныхъ, не хотящихъ послѣдовати нечистотамъ ихъ, воздвигоша, наипаче же насъ, православныхъ епископовъ, отъ престоль, отъ мѣстъ и отъ обителей нашихъ изгнаша и до крове на святую православную вѣру вѣоружиша ся, олтари Господни оскверниша, церкви православные въ латинскую прелесть превратиша, и просто рещи — всесилѣ королевскою державою мечъ на православныхъ обостриша. Тѣмже мы, помняще реченное: укройте ся въ малѣ, дондеже мимо идетъ гнѣвъ, се здѣ крыющесь подъ крилѣ христілюбивого воинства черкасскихъ молодцовъ, восхотѣхомъ посещати и великодержавное владичество ти“... Куліша Матеріали с. 130—1, 136.

2) Див. в т. IV вид. 2 с. 265 і далі, в т. V с. 539—541.

непаду, і у польсько-литовських політиків починала приходити тривожна думка, що притиснені до останнього православні можуть знову шукати помочи в Москві, і та знову почне свої інтриги на релігійнім ґрунті. В згадуванім листі Льва Сопіги до Кунцевича шеф литовської політики, вказуючи на неполітичність уніатських нагінок на православних, пригадує давні втрати, понесені через православну іреденту Польсько-литовською державою. „Нозгород Великий, Псков, Стародуб, Черпигів, Козелськ і багато иньших замків відірвала від нас та унія, і тепер та унія багато причинила ся до відтрусення народу московського від королевича“ (Володислава)¹⁾. А з новим зростом московської сили неминучо виникала гроза нової православної іреденти в московський бік з нутра земель білоруських і українських.

З становища православних владик і иньших ревнителів національної і церковної ідеї, що від польсько-католицьких нагінок збігли ся в тім київськім „кутку“, — шукати опіки і протекції, помочи і оборони в московських кругах було напрямом вповні натуральним. Се було так само пограниче, що стояло в старій сфері московських династичних і політичних інтересів (порівняти розмови московських політиків поч. XVI в. про Київ як отчину московських царів)²⁾. Перед московською смугою, з київського „города“ добрим оком можна було бачити московську границю. Вона відсунула ся за останні літа, але тепер, коли ся смута могла здавати ся випадковим, скороминущим епізодом, можна було сподівати ся нових проявів московської екстенсивної сили. Незалежно від них, з огляду на созвучність інтересів, українська людність, як ми бачили, і так не раз, ігноруючи політичні рубежі, орудувала силами обох „україн“, польсько-литовської і московської. Пляни Дм. Вишневецького були найбільш блискучим проявом такої тактики, і українська козачина, від його часів почавши, не раз досить зручно вміла служити на обидві сторони, черпаючи засоби по черзі, або і разом, з обох скарбів: московського і польсько-литовського, та грала ролю посереднього політичного фактора між обома державними організаціями. Останні зносини козачини з московським правительством звісні нам зимою 1620 р.³⁾ Поруч них відомі посилки різних духовних осіб в московську столицю за „милостинею“ на різні побожні церковні цілі. Так 1622 р. посилав до царя плачливий лист Ісая Копинський, номінальний владика перемиський, просячи жертв для своїх монастирів, заснованих ним в Лубенщині. Але крім писаної грамоти післянім монахи мали устно сказати пограничним московським воеводам

1) І. с.

2) Див. т. IV² с. 280.

3) Див. вище с. 386—7.

(путивльським), щоб вони написали цареві, чи дозволить Ісаї з ченцями перейти за московську границю від польського гонення. „Да и всѣ де, государь, православные крестьяне и запорожские козаки, какъ имъ отъ Поляковъ утѣсненія будетъ, многія хотять ѣхать къ тебѣ государю“, додавали від себе воеводи, на підставі того, що оповідали їм Ісаїні післанці¹⁾.

Літом 1624 р., під впливом тодішнього загострення католицько-уніатських натисків на православних, з аналогічними заявами висилає свого посла безпосередно до самого царя сам митрополит Йов. З того самого дня, коли писали ся його грамоти до царя (24/VIII. 1624), маємо лист самого ж митрополита до голови литовських протестантів Кришт. Радивиля, і він добре ілюструє нам той психологічний стан, в яким робили сей знаменний крок київські духовні круги. Присячи помочи литовського магната в найблизшій соймовій кампанії, митрополит так характеризував гірке становище православних: „Так нас стиснули з усіх боків, що гірше зрадників і доказаних злочинців, гірш ніж від ворогів хреста і самих поган, терпить переслідування від вавилонської, кровю п'яної распустниці наш народ вірний, панам своїм зичливий, народ невинний, народ старинний християнський. Що день і година як віл обуха чекаємо ми, небожата, засуду Астерового, за оскарженцем Гамановим, з нашими святинями, священниками, людом, рицарством, шляхтою“. А козачина своїми своєвільними вибрітками — морськими походами, вчиненими против волі навіть своєї старшини, каже далі митрополит, — ще загострює завзяте на православних владиків, бо підозрівають їх в союзі з козаками²⁾. Перед магнатом, хоч і союзним, хотіло ся митрополитови очистити ся з сього підозріння.

Того самого дня митрополит писав листи до царя, його батька патріарха і шефа московської дипломатії дяка Грамотіна, рекомендуючи їм свого посла владика луцького Ісакія Борисковича. В листах до них він і Ісакій описували гірке становище православних в Польщі й Литві, благали царя памятати про сих своїх одновірців і не забувати своєю ласкою, та особливо просили допустити Ісакія до особистої аудієнції, яко „мужа во всѣмъ вѣрна и тайну царскую могуща сохранити“³⁾. Допущений по сій рекомендації, по довгих московських процедурах, до царя в січні 1625 р., Борискович дня 14/I с.с. мав аудієнцію перед боярами кн. Черкаским і дяком Ів. Грамотіним і їм переказав секретне поручення дане йому митрополитом. На жаль, про-

1) Куліша Матеріали с. 126—7.

2) Археограф. збірникъ VII с. 55.

3) Грамоти у Куліша, Матеріали с. 132—6.

токолу сеї авдієнції маємо тільки уривок¹⁾, і в ній нема автентичного тексту митрополічої заяви. З відповідей бояр видно, що митрополит вказував на утиски православної віри від Поляків, на перспективу польського походу на Україну; висловляв побоювання, що козаки своїми силами не спроможні будуть відборонити Україну від польського війська, тому просив царя прийняти Україну й військо козацьке під свою руку, пробачивши козакам їх давніші спустошення Московщини, та оборонити їх від Поляків. Бояре, розпитавши ближче, переконали ся, що тут ще нема нічого певного, рішеного, і так відповіли Борисковичу: „З листу (митрополита) і з твоїх слів видно, що у вас самих ся гадка не зміцнила ся й рішучої умови між вами нема, і про козаків кажеш, що їх не буде стільки, аби вони самі могли стати против Поляків, а в своїх оповіданнях пояснив ти, що військо козацьке на весну збираєть ся йти на Турків морем — отже тепер сього діла царському величеству зачинати не можна, бо міцної постанови між вами нема, і козаки всі ідуть на море“²⁾. Вини козаків „противъ царскаго величества и всего Россійскаго государства“ пробачають ся, з тим аби на будуще козаки „царскому величеству служили“. „А як буде вам в будучности кривда в вірі від Поляків, а у вас против них буде міцна думка і постанова“ — мав сказати на кінець дяк — „тоді дайте знати царському величеству і святійшому патріархови, а вони про те поміркують, як би православну віру і церкви божі і вас всіх бачити свобідними від еретиків“³⁾. Митрополиту Йову по-

1) Моск. архив загравичних справ, дѣла малороссійскія, 1625, лютий, № 1, титул (новий): „Приѣздъ в Москву из Кіева Луцкаго епископа Исакія, присланнаго от Кіевскаго митрополита Иова Боренскаго с представленіемъ государю царю Михаилу Федоровичу и Патріарху Филарету Никитичу о привятіи Малороссіи и Запорожскихъ козаковъ в покровительство, и о прошеніи имъ вини противу его государя учиненной“.

2) „И по тому писму и по твоимъ рѣчамъ та мысль и в самѣхъ васъ еще не утвержена и о том укрепленія межъ васъ еще нѣтъ. А про казаковъ еси сказал, что казаковъ столько не будетъ, чтобъ имъ стоять противъ Июляковъ собою безъ помочи, а в вѣстяхъ сказываешь, что нынѣ Запорожское войско идетъ на весну на Турского морем. И нынѣ царскому величеству того дѣла всчати нельзѣ потому, что еще у васъ о томъ укрѣпленія нѣтъ и казаки идутъ все на море на Турского войною“.

3) „А нѣчто вамъ впередъ отъ Поляковъ в вѣрѣ будетъ утѣшеніе, а у васъ противъ ихъ будетъ соединеніе и укрѣпленіе, и вы о томъ впередъ царскому величеству и святійшему патріарху вѣдомо учините и царское величество и святійшій патріархъ будутъ о томъ мыслить, какъ бы православную вѣру и церкви Божіи и васъ всехъ отъ еретиковъ во избавленіе видѣти“.

ручено переказати ласку царську і патріарше благословення, та передати ікону в срібній ризі й п'ять сороків соболів ціною в сто рублів; так само досить багаті дарунки дано самому Борисковичу і протосінокелу Памві (мабуть Беринді), що був з ним, і привіз патріарху чотири книги. Борискович, дякуючи за ласку, просив переказати царю і патріарху, що у них ся гадка міцна, всі вони царській ласці раді й хочуть бути під царською рукою; будуть умовляти ся про се між собою, тільки боять ся, як що тим часом Поляки на них раптовно наступлять, то їм крім царської ласки нема де подітись: всі вони тоді — митрополит, владики, і військо Запорозьке — звернуть ся до царської ласки і пойдуть на царське імя (піддавати муть ся цареві), то нехай цар їх пожалує, не каже відгоняти, бо їм крім царя нема куди подіти ся“ ¹⁾.

Така була ся перша пропозиція переходу України під царську зверхність — інтересна як перша рекогносціровка пізнійше довершеного перевороту. Що в тих пропозиціях, як вони ставили ся московському правительству сим разом, ще дуже мало було конкретного, се мусіли розуміти в самих митрополітичних кругах. Та перше ніж в інших українських кругах ширити проєкт піддання під московську протекцію, переводити її в „міцну думку і постанову“ української суспільности, треба було знати, чи взагалі склонне московське правительтво зайняти ся ближше українською справою, а тоді думати, що можна робити з тою московською інтервенцією, та на скільки можна ризкувати за для неї. Такий підклад сеї справи виникає з поза козацьких прошень „жалованія“ і монаших благань про „милостиню“, що становлять властивий життєвий нерв сих зносин з Московією і по перших удатних результатах 1622—1625 рр. починають прибирати

¹⁾ „И епископъ на государево и святѣйшаго патріарха на жалованье билъ челомъ а говорилъ что онъ государскую милость Иеву митрополиту Кіевскому скажетъ, и образ и соболи довезет, да билъ челомъ чтобъ его челобите до государя и до святѣйшаго патріарха донесли — что у них та мысль крѣпка, что они всѣ государской милости ради и под государскою рукою быть хотять, и о томъ совѣтоватъ меж собою будут, а нынѣ боятца того, любо на них Поляки наступятъ вскорѣ и имъ кромѣ государевой милости нѣгдѣ дѣтца: всѣ в то время — митрополит и епископи и войско Запорожское — прибѣгнутъ ко государской милости и пойдут на государское имя и государю бы ихъ пожаловалъ, отринуть не велѣлъ а имъ кромѣ государя дѣтца негдѣ. И бояринъ и думной діакъ говорили, что они о томъ государя и святѣйшаго патріарха извѣстятъ, а онъ бы нынѣшней государевъ указъ митрополиту сказалъ, а что у них учнетъ дѣлатца и они б о томъ государю вѣдомо учинили и государь смотря по дѣлу и мыслить о томъ будетъ“.

все більші розміри¹⁾. Щоб вивідати добре московські гадки, треба було „задерти“, зачепити на сім ґрунті московське правительство чимсь пікантнішим, ніж самі плачі митрополита і владиків. І таку добру нагоду подавала поява Яхії з його фантастичними плянами, нечисленними протекторами, таємничими союзами на заході й сході, і т. и.

В січні 1625 р. м. Йов виїхав з Києва в сторони козацькі до Корсуня, відти до Терехтемирова. При тім, очевидно, мав вийти в близше порозумінне з козацькою старшиною й зайняти ся справою нового посольства до Москви в справі Яхії. Посольство се було вислане з Запорожа дня 2/1 с. с. (зараз по виїзді Шагін-герая); воно складало ся з запорозького посольства під проводом Івана Гирі, і з післанця Яхії якогось Марка Федоровича Македонянина і козака Івашка Мартиновича. Митр. Йов від себе дав їм рекомендаційні листи до путивльського воеводи і автобіографію Яхії, списану у нього, та поручав воеводі цілу сю справу. „Прочитавши сю повість, писав він йому, зміркуеш ти, що благодатю божою наближаєть ся вже кінець нечестивого вавилонського Турецького царства, і коли ісповідники східнього православ'я прийдуть до згоди, то й зараз буде тому початок. Молимо того у всесильної правиці Христової, щоб розбивши тяжкі кайдани православних, дав церкві своїй і православному множетству єдиновірних Греків доступити бажаної, дорогої свободи. Просимо, щоб і ви з благочестивим царем вашим подали руку помочи єдиновірним братиям, аби й самі в день суду від вічної увільнили ся Неволи“²⁾. Яхія в своїм листі до царя сповіщав, що на весну вибираєть ся походом, морським і сухопутним, з козаками, до Греції, а там чекають його Болгари, Серби, Албанці й Греки, що присягнули вже Яхії як своему законному цареві — се мав посвідчити в Москві той Яхіїв посол „Марко Македонянин з землі Сербської“. Сей Марко поясняв устно, що крім сих присяжників поміч Яхії обіцяв король іспанський: має дати йому 60 галер з воєнного залогою, а князь фльорентийський прирік прислати 20 тис. рушниць, гармат, і всякої иньшої армати, і иньші землі обіцяли поміч людьми й грошима. Та Шагін-герей,

1) Так на поч. 1625 р. поновив посольство Копинський, „дякуючи о вже і просячи о ще“; в осени того року емігрував до Москви владика Курцевич і зівстав ся тут, діставши єпархію; прийшов монах від владика львівського Тисаровського за милостинею; в 1626 р. знов приходили монахи з дубенських монастирів Копинського і з Почаєва; в 1627 з монастиря чигиринського, кавівського і терехтемирівського; в 1628 з манявського Скиту і з виленського монастиря, і т. д. Матеріал зібраний у Макарія оп. с. с. 319—20.

2) Куліша Матеріали с. 162, пор. 161.

як сподіваються, пришло орди до 100 тис., і з тими всіма Яхія піде на весну на Царгород. У царя ж просить помочи людьми чи грошима — як цар зволить¹⁾.

Московські політики не зісталися індиферентні для таких широких і привабливих — дарма ще фантастичних плянів. Посли Яхії були представлені цареві, хоч incognito: Яхіївці післянці допущені були до царської руки при авдієнції запорозьких послів, після них, але без Яхії, то значить імення їх не були проголошені, як проголошувалися звичайно. Яхії вислано дарунки багаті (особливо як на тодішні роки, досить тісні для московського державного скарбу). Але активно вмішати ся в сі Яхіїні й козацькі пляни московське правительство не рішило ся — бояло ся розриву з Польщею. Цар побажав „царевичу Олександрю“ всякого добра, щоб він свого батьківського царства доступив, але помагати йому цар не може, бо „царевич“ в Литовській землі, у запорозьких Черкас, підданих польського короля, а польський король цареві неприятель, і не позволив би війська післати через свою землю, і навіть, будучи тепер в союзі з султаном, починив би ще якісь труднощі царевичу; тому й грамоти царевичу цар не посилає, тільки устно шле йому привіт. Така була відповідь, дана послам Яхії дня 10/IV с. с.²⁾. Вона zarazом казала категорично, що і в козацьку справу взагалі московське правительство в сій хвилі не відважить ся мішати ся, щоб не привести до розриву з Польщею.

Широкі політичні перспективи, які почали були відкривати ся перед козачиною в 1624 р., підіймаючи дух і відвагу козацьких мас, мусіли zarazом викликати великий рух серед них і боротьбу з напрямми більш уміркованими, статочнішими, більш склонними оглядати ся на задні. Сильно мусіло кишити між козачиною того року, зимою 1624/5, і дуже б інтересно було нам пригинути ся внутрішнім козацьким відносинам — далеко інтересніше ніж напр. відносинам польського правительства до козацтва. Та на превеликий жаль і з сього часу не маємо документів, які б гллубше вводили нас в козацьке жите і відносини, і тільки часті зміни старшини свідчать нам про сильну броротьбу внутрішніх течій між козачиною поруч того розмаху екстензивної козацької енергії, який виявляєть ся в тодішніх походах. Морські походи козацькі 1624 р., як запевняє Йов Ворецький Кр. Радивиля, стали ся против волі старшини — ходи-

¹⁾ Куліша Матеріали с. 169—172.

²⁾ Ibid. с. 173.

ли то новини (tygones)¹⁾. Се можливо; митрополит може се писав не для політики тільки. І в звязку з сим може стояти й зміна гетьмана: в осени гетьманом на Запорозю був Каленик Андрієвич („Каленикъ Андреевъ“ в московських записках, які своїм обовязком вважають переробляти українські ймення на щиро московське копито); правдоподібно се звисний уже нам „гетьман Каленик“ з Смоленської війни 1610 р.²⁾ А в серпневім морськім поході ватажком був ще Грицько Чорний, пізнійший гетьман з королівської руки (постаточніз видно потім)³⁾. Каленика Андрієвича бачимо на гетьманстві від жовтня до січня 1625 р.⁴⁾, потім не маємо звісток про гетьмана, аж з місяця червня маємо лист гетьманський, даний на Запорозю — був гетьманом знов Дорошенко⁵⁾. Потім на перший плян виступає Пирський, „що був у них гетьманом на Запорозю“, і Марко Жмайло, що виступає на чолі козацького війська в момент осінньої війни, щоб по кашітуляції дати знова місце Дорошенку. Сї зміни і ціла ся боротьба не мали одначе особливо напруженого характеру, судячи з того, що всі сї особи — бувші й будучі гетьмани, від Олифера Голуба почавши, а Жмайлом і Дорошенком скінчивши — всі виступають на чолі козацького війська в війні його з Конецпольским, як видатнійші старшини⁶⁾. Отже партії так би сказати опортуністична і радикальна — не стояли в якімсь різкім противенстві против себе, і зміни осіб мабуть були проявом скорше трудних, складних обставин, ніж різкої, непримиреної боротьби двох політичних течій.

Зима 1624/5 р. пройшла у козачини в укладанню широких воєнних плянів на будучий рік. Похід Шагін-герая на Кантеміра, на Дунай, распочатий з поч. 1625 р., мав служити прелюдією. Шагін вів з собою претендента на молдавське воеводство, ніби Єремїіного сина, щоб посадити його з своєї руки⁷⁾. Потім мав наступити похід Яхії на Туреччину. Яхія заохочував іти зараз зимою, для того щоб ріки перейти по леду до моря, а на весну йти морем і Дунаєм через Волоську і Мунтянську землю до своїх людей, що піддали ся йому. Взяв він собі в службу 18 тис. козаків, а окрім того, з власної охоти, як волонтери чи що, записали ся з ним іти козаки з городів: „з Переяслава, Канева, й иньших міст“. Але козаки мабуть на обцянку плати не здали ся, й похід відложено аж придуть до Яхії гроші з Фльоренції: написав він по них до герцога тосканського, і мав той йому прислати 60 тис. золотих. А тим часом

1) Археограф. сб. VП. с. 82. 2) Див. вище с. 333.

3) Збірник Лавр. бібл. доп. 20 л. 83 об.

4) Куліша Матеріали с. 158, 228. 5) Ibid. с. 234. 6) Ibid. с. 181.

7) Лист Борецького (П. Могила I с. 275).

вислано звісне нам посольство до московського царя, щоб заручити ся його помічю як не воєнною то грошевою. Обіцяли також іти в похід з Яхією козаки донські. А на Запорозжі стояло тоді, зимою, 6 тис. війська¹⁾.

Нові політичні комбінації попробувала козацька старшина використати для того також, щоб ослабити напруження, яке вже від довшого часу грозило привести до гострого конфлікту з польським правительством. Союз з Шагіном-гераєм козачини і його заходи коло союзу з правительством польським, не відкинені польською стороною, і поновлені Шагіном знову під час зимового побуту на Запорозжі²⁾, подавали козацькій старшині деяку надію на полагодження своїх відносин до правительства. *Les amis de nos amis sont nos amis*; не раз цитований нами; київський лист з огляду на пропозиції Шагіна висловляв надію, що й до комісії на козаків тепер не прийде³⁾. Козачина могла сподівати ся, що кримська комбінація, даючи певний созвучний зміст політиці козацькій і правительственній, ослабить напруження, і се дало козакам привід звернути ся з меморіалом до скликаного тоді сойму.

Вже потім як вислано було се козацьке посольство, прибв якийсь королівський дворянин, з бувшим писарем військовим Вовком з якимись інструкціями. Без сумніву, стояли вони в звязку з тими кримсько-турецькими авантюрами, але змісту їх не знаємо. Правда, козацькі послы до Москви, що стріли ся в дорозі з сим посольством, казали з слів Вовка, що сі послы везли на Запорозже „королівський наказ всім козакам — на весну йти на Турецького (султана) землю воювати“, „морем і сухопутю“⁴⁾. Але такої інструкції не могли вони мати; хіба може польське правительство, з приводу пропозицій Шагіна, давало якийсь натяк козакам, що їх поміч Шагіну не була б противна намірам правительства, а козаки з того зробили далеко дальший вивід — що можна й на Турка йти в таким разі.

Інструкція козацька на сойм нам звісна. Послами їхали Яцко Острянин⁵⁾, Іляш Федорович і Дацко Гордїєнко. Їм поручало ся просити, „аби е. корол. милость з милостивое ласки своее, маючи на памяти заслуги войска своего Запорозкого, за тые шкоди, што тепер за смиреньемъ орды поносимо и поносити мусимо, чымъ знаменитымъ войско з скарбу своего королевского контентовати што рокъ ухвалити рачыль; чымъ бы уконтентовани охотни до далшихъ поволностей

1) Куліша Матеріали с. 158—9, 214, 215—6, 225, 228—9.

2) Лист Борецького—П. Могила I дод. с. 275, Куліша Мат. с. 268.

3) Див. с. 519. 4) Куліша Матеріали с. 158.

5) Він зветь ся в сій копії і в листі послів „Яцком Острожанином“; я думаю що се Острянин (Ostrzanin, відти Острожанин).

и рыцерскихъ дѣльностей сердца не тратили, и овшем завше ставити ся охотне могли“. По друге — „просити о причину, абы вѣру нашу рускую, ведлугъ старыхъ прав и волностей нашихъ, и нашихъ духовныхъ старшихъ — митрополита Йова Борецкого и владыковъ пры послушенствѣ и благословенстве церкви востоднее въ покою заховати и листом своимъ ствердити и добрами церковными осмотрети велети рачиль; а унитомъ, которые братю нашу мучать, больше мучити и церквей преслѣдовати з милостивое ласки заказати и з церквей уступати розказати рачиль“. Нарешті третє — аби король зволити потвердити недавно перед тим избраного на опорожнену архимандрію печерську Захарію Копистенського, „человѣка в животе чернеческомъ и в писме божомъ добре учоного“¹⁾. До послів соймових (а так само мабуть і до сенаторів прихильних) висланий був з послами лист, де військом, повідомляючи про своє посольство, від себе ще просило їх підтримати військові домагання в обох справах — збільшенню козацької плати і заспокоєнню релігійної справи²⁾.

Як я вже згадував, правдоподібно отсе власне „змирне“ з Кримською ордою, згадане во главі угла петицій, було й притокою до сього посольства — до нового зондовання відносини з польським правительством. До сього долучено церковні справи вже потім. М. Йов в листі своїм з Корсуня, 12/І. 1625 с. с., оповідає, що він розминув ся з сим посольством, і не знаючи, чи козаки згадали що про церковні справи, послав за кільканадцять миль завертати послів, і завернувши „штомъ на прудце розумѣль, оним написавши“ та додавши кілька блянків з своїм іменем, про потребу, вислав їх

¹⁾ Уривок друкований у Голубева П. Могила І с. 276, з старої копії збірника київської лаврської бібліотеки доп. кат. 20 л. 72; я користав з сього збірника; інструкція має тут підпис Andrzej Krzywobłocki pisarz woyska iego kro. m. Zaporozkiego, печать описана: chłop z samopałem na ramieniu.

²⁾ Wielką dokukę w braci naszej narodu ruskiego religiey starożytney greckiey u posluszenstwa wschodniego tak korony iako y i w. x. L. do woyska naszego cogodzina miewaiąc, iako na kozdym seymie tak y dopiero o uspokoienie oney y potwierdzenie duchownych naszych, metropolita y wladkow, od cerkwie wschodniey poświęconych za przyczyną wtm. naszych m. panow u i. kr. m. pana naszego m. pokornie y płaczliwie prosząc zebrać, iako pokornie y słusznie zebrezemy, niech by nam więcey tych unitow na karki cerkwi ruskiey (z) wielka krzywda y naruszenie praw y wolności naszych nie nasadzano, gdyż ich słuchac nie będziemy y nie możemy. — Лавр. бібл. доп. № 20 л. 72 об. (Лист підписав Каленик Андрієвич з військом запорозьким, 1 січня 1625 р.).

далі¹⁾. Інструкція в вище наведеній формі вийшла вже мабуть з рук митрополита. На сойм, скликаний на початок 1625 р., перед тим в православних кругах не покладано ніяких надій, не роблено ніяких важливіших приготувань для заходів на нім (м. Йов зве його в згаданім листі „отчаянним от христілюбивих“, а з одного листу з жовтня 1624 р., з духовних київських кругів, довідуємо ся, що всякі заходи на сій сесії рішено занехати „так приватне, як и сеймовне“, „бо тож и скучило ся великое презорство их“²⁾). Тому висилка козацької депутації була фактом досить несподіваним (що виник мабуть під моментальним вражіннем подій на Запорозжю в останні днях 1624 р.). А ми завдяки сій обставині дістаємо характеристичний для тих відносин образок, — як сміло і свободно розпоряджаєть ся митр. Йов між козачиною — завертає післанців, на власну руку без військового рішення дає їм інструкції на сойм. Дуже інтересні сі близькі відносини й великі впливи митрополита між тою козачиною, яку в зносинах своїх з більш офіціальними кругами він за ліпше вважав описувати як щось дуже далеке від себе.

Сойм був дійсно безнадійний. Крім загальної ситуації, настрої для православних був зіпсований ще вістями, які наспіли про козацьку розираву з уніатами в Київі, вчинену саме в перших днях січня. Я вже наводив звістку запорозьких післанців про те, як жалив ся м. Йов козакам на ворожі православним вчинки, допущені тодішнім війтом київським Федором Ходикою. „В пилипівку писав від себе київський митрополит Йов Борецький на Запорозже до гетьмана і війська, що Поляки хотіли в Київі віру христіянську ламати і церкви попечатали, замислом і покликком київського війта Федора Ходики та міщанина київського Созона. І гетьман запорозький для того прислав до Київа двох полковників Яким Чигринця та Антона Лазоренка, й велів їм зібрати ся в київській околиці з тутешніми козаками та йти до Київа для охорони христіянської віри“³⁾. На закиди пізньої комісії за київські вчинки козаки не згадуючи про участь митрополита в сій справі, виправдували ся, що бачучи, які кривди діють ся православним за унію на Білій Русі, на Волини, і в Галичині, пильнували, аби щось подібного не почало ся і у них, в східній Україні. „Коли ми побачили, що за приводом то-

1) Лист м. Йова у Голубева П. Могила I с. 273.

2) Лавр. бібл. доп. № 20 л. 72 об. (так читаю я сей досить неочиткий — тому й неопублікований досі лист).

3) Куліша Матеріали с. 159—60.

го попа (Юзефовича, убитого в тих розрухах) вїт тут зараз коло нас у Київї церкві печатає, доходи відберає здавна принадлежні до парафїї, обидні словї, противні добрій славі важить ся підносити на нашого митрополита київського і на нас самих, — то не тільки ми, а й чоловік найгіршої кондиції не витримав би¹⁾). Інша заява, зложена по горячим слїдам, хоч і без всякого звязку з сею справою — і тим цїннійша ще, пригадує нам ще одну обставину, яка трївожно настроювала київські круги й насторожувала їх на всяку чутку про замисли на православну церкву, на всякий симптом якихось наступлень на неї. Саме під пилинів день умер архимандрит печерський Єлисей Плетенецький, і в православних кругах бояли ся яких небудь атентатів на опорознену позицію — найважїйшу твердию православної України. Пішла поголоска, що король, поминаючи вибраного на архимандрїю Зах. Кошистенського, дав її кв. Юрію Чорторийському, і йде вже військо, аби силомиць його посадити на архимандрїї²⁾). Серед таких трївожних обставин прийшли на Запороже вісти про небезпечні для православних заходи в Київї. Чи дійсно митрополит просто і безпосередно удав ся до гетьмана, чи тільки з його іменем передавали ся отсі трївожні поголоски, се тяжко вгадати; могло бути і одно і друге. В кождім разї запорозьке військо прийняло справу до серця і до Київа прибув великий відділ запорозького війська — „рыццтво с посродку себе килка тисячей войска до Києва прислали“.

Тодї в Київї почала ся розсправа з прихильниками і опікунами унії. Убито Івана Юзефовича, священника церкви св. Василя (топ. Трох Святителїв). Як бачили ми, при слїдствї названо його привідцею вїтївських розпоряджень; ставши уніатом і діставши від митрополита

¹⁾ Zbiór pam. IV s. 101.

²⁾ П. Могила II дод. с. 298—9. Жукович в своїй працї (IV с. 145), в останне обговорюючи сю справу, звістки про якісь ворожі виступи Ходики вважає перебільшеними, і хоче вихідною точкою київського руху вважати поголоски про номінацію на печерську архимандрїю і насланне на Київ тих жовнїрів. Одначе се вже крайність. Поперше, з документу сього виходило б, що коли під Київ рушили двї роти жовнїрів, викликавши підозрінне, що вони йдуть силомиць забрати Печерський монастир — козацьке військо вже було в Київї, прислане перед тим. По друге — післанці козацькі, що їхали через Київ, нічого не знають про печерську архимандрїю як причину київської історїї, тільки Ходикині вчинки. Так само говорять козаки і перед слїдчою комісією. Рух жовнїрів під Київ міг послужити безпосередньою причиною смерти Ходики. Але справа почала ся таки за якусь запечатану церкву — мабуть туж воскресенську.

Рутського церкву св. Василя, що стояла на софійських ґрунтах, він випросив собі потім у короля грамоту на воскресенську церкву на Подолі, де був священником давнійше, як був іще православним. Міщане одначе не хотіли йому дати сеї церкви. Мабуть се й була та церква, запечатана війтом, на підставі королівського, чи митрополитичого (Рутського) рішення, що наробила халепи. Її розпечатано. Ходяку зловлено і відрубано йому голову; так само Юзефовичу. Як хось жовнірів, що показали ся на Печерську, запідозрено, що се якісь соглядатаї від королівського кандидата на архимандрію і арештовано. Намісника воеводського знезажено. „Отколѣ была великая тривога не только межи людомъ посполитымъ, але теж и межи шляхтоу уросла“¹⁾.

Сей київський інцидент, що став ся саме на початку соймової сесії (київські події стали ся „після Водохрищ“, а сойм розпочав ся 10/1 с. с.), не міг не заквасити ще більше настроїв двірських і правительствених кругів, так дражливих до всяких мішань в церковні відносини. „Отчаянный“ сойм пройшов без усяких позитивних результатів для церковно-національної справи — крім затвердження королем на печерській архимандрії Копистенського, виданого під час сього сойму (дня 7/III)²⁾. По словам православного „Сінописца“, посольська палата зайнята своєю боротьбою з королем, сама просила „послів грецької віри“, аби релігійну справу відложили до дальшого сойму, і так вона була відложена³⁾. Під кінець сойму (1/III н. с.) мала у короля авдієнцію козацьке посольство⁴⁾. Зміст переговорів не знаний, але депутація по новім прояві козацької своєволі в Києві не могла нічого приємного почути⁵⁾. Могли то бути тільки повторення наказів, щоб козаки залишили своєвільство, вийшли з волости, занекали походів на море, розпустили військо — тоді буде мова про плату, а инакше коронне військо наступить на них як на ворогів. Козачина, стільки раз чувши про се все, і сим разом, розумієть ся, не мала охоти слухати ся тих наказів.

Але її широкі пляни тим часом упадали. Першою неприємністю було, що Шагін-ґераїв похід на Кантеміра і Волощину, що мав

1) П. Могила I. с., Матеріали Куліша I. с., Zbiór pam. VI с. 180, записка Рутського — переклад в Rocznik-u towarzystwa hist.-liter. w Paгузі за р. 1868 с. 55. Кілька документів в Матеріалах для історії кiev. митроп. Лебединцева (Кiev. епарх. вѣдом. 1873 ч. 17).

2) П. Могила I дод. 42.

3) Архивъ Ю. З. Р. I, VII с. 571.

4) Публ. бібл. Пол. F. IV. 138 л. 5.

5) Попередній неприхильний для козащини настроїв правительства віддає інструкція на соймки — Жерела VIII ч. 176, і листи до сенаторів — як напр. до Сопіги, Публ. бібл. автографи 177 л. 30.

роспочати ряд тих операцій против Туреччини, скінчив ся повним фіаско: Кантемір погромив Шагіна і розбив на піре під Бабадагом. Потім — гроші до Яхії все не приходили з Фльоренції тай не приходили, і з Москви послі його вернули ся без всякого реальнішого успіху. Кінець кінцем замість проєктованого грандіозного походу на Царгород зійшло все на морську експедицію, тільки може в дещо побільшених розмірах: царгородські джерела кажуть про 300—380 козацьких чайок, що вказувало б на дуже велике військо, 15—20 тис. (так рахує його й французький посол — 20 тис.)¹⁾. На вість про сей похід на море королівський дворянин, звісний нам Пачановський, висланий був на Запороже з наказами, щоб козаки стримали ся з усякими походами против Турків, але дістав різку і високо характеристичну відповідь: козаки знають, що король з цісарем турецьким через свого посла уложив згоду — але не козаки²⁾. Звісний нам митрополичий повірник під Филип оповідає, що Пачановський крім того передав королівський ультиматум: щоб козаки перевели самі виписку, инакше — як вони виписки не переведуть і походів не занедбають, то коронне військо піде на них. Каже, що сей ультиматум зробив сильне вражінне на козаків („козаки почувши злякались“); казали Пачановському, що пішлють до короля своїх старших з чолобитем, але той заявив, що се до нічого не приведе — король свого рішення не перемінить³⁾. Але з козацької відповіді, даної Пачановському, а звісної нам з польських правительствених сфер, видно навпаки, що козаки зовсім не показали охоти йти за бажаннями польського правительства. Хотіли поступати на власну руку, не оглядаючи ся на бажання польського правительства, коли воно перестало сповняти свій обовязок — платити платню.

Про самі морські походи козацькі того року не маємо вповні докладних відомостей. Морська кампанія виповнила собою цілу весну і літо

¹⁾ L. c. ч. 430.

²⁾ Isz wiedzą, że w. k. m. raczył wziąć przyzmięcie z cesarzem tureckiem przez posła swego, ale nie oni. — Жерела VIII ч. 119. Про сю відповідь кн. Збараський мав звістку вже 20/VII н. с. Значить, міркую з того, Пачановський на Запорожу був мабуть не пізнійше середни червня (юня) я. ст., а вислано його на вість про перший похід козаків на море.

³⁾ Матеріали Куліша с. 229. Оповідання Филипа взагалі мають не в однім сліди антиципації; напр. як він каже, що Пачановський казав козакам зменшити військо до 6 тис. Не потрібний также наказ козакам не ходити на кримського хана, що був союзником козаків. Се все каже нам не дуже докладати ся на докладність Филипового оповідання, і воно ніяк не може йти в конкуренцію з звісткою Збараського.

і початок осені 1625 р. і очевидно зложила ся з трох походів, як се виразно каже в своїй інструкції король ¹⁾ — хоч в ходячих звичайно звістках все зливаєть ся в оден похід. Кн. Збарзький, пишучи про се в вересні, теж розбиває кампанію на кілька походів. Про перший похід не дає ніяких ближших подробиць, тільки натякає, що він не був вдатвий; потім „за другим разом, коли за Очаковим були, з початку побили Турків не мало і чайок їх вапсували, гармат набрали, тільки потім, нерозсудно штурмуючи очаківський замок, стратили кільканадцять сот своїх людей; і з від Очакова відійшовши, хоч теж не щастило їм, бо їх і буря морська розкидала, і гарматою турецькою кілька човвів урвало, — все таки місто Кілію спалили“ ²⁾.

Пrawdopodobно те, що оповідають царгородські депеші, належить до першого походу. Перші звістки про козацьку флоту до Царгороду прийшли ще в марті. Ходили погослови, що вони підуть на Кафу, за намовою татарського хана, але вони ватомість заявили ся несподівано недалеко Босфору ³⁾. Флота турецька мала ваказ під прогодом самого капітана - баші стати завчасу на сторожі між Варною і Царгородом, щоб заступити козакам дорогу ⁴⁾, але поки він вибрав ся туди — поки постягав кораблі, поки упожав ся з говстаннем явичарів ва його кораблях, пізно вже було. Козаки вже вишли на море і заявили ся десь поблизу Царгороду, вагнавши великого страху, так що вся людність царгородська почала тікати куди видко. Але сим разом козаки йшли на схід, в околиці Трапезунта й почали руйнувати тамошне побереже. Знищили 250 міст і місточок в сій околиці, тільки самого замку трапезунтського взяти не могли; такі звістки прийшли до Царгороду в перших днях червня н. ст. ⁵⁾, отже сї козацькі подвиги належать до квітня - мая. Капітан - баба, що аж тепер зібрав ся в похід, не знав куди йому звернути ся і кінець кінцем рішив ся чекати повороту козаків — як будуть вертати ся на усте Дніпра. Тут простояв він дуже довго, півтора місяця, як каже турецький хроніст; аж надійшла козацька флота. Стрів він її під

¹⁾ Жерела VIII с. 285.

²⁾ Сборникъ лѣтописей с. 253, Listy с. 97. (в обох копіях вставна фраза розбиває оповіданнє). Сї подробиці не приймали ся під увагу в оглядах морської кампанії 1625 р., ні в давніших, ні в новішій праці Рудницького; а вони досить зміняють погляд на сю кампанію.

³⁾ Депеші Рое у Цинкайзена с. 496.

⁴⁾ Депеші французькі — Hist. Russiæ mop. I с. 429.

⁵⁾ Ibid. с. 430.

Кара - Керманом, і тут десь на початках липня н. ст.¹⁾ стала ся битва, описана самим капітан - башею в його реляціях, а за ними і в турецьких джерелах, як розкішний тріумф турецької зброї над козачиною, яка також мовляв доказувала чуда відваги, але таки була погромлена.

По словам сих реляцій, з турецької фльоти, зложеної з 43 галер, тільки половина, 21 брала в битві участь, бо иньші повідставали через те, що вітру не було, а весляри були потомлені. На одну турецьку галеру випадало майже по 20 чайок, на кожній було 50 збройних козаків з рушницями, а у Турків тільки на девяти була добра яничарська залого. Було се тим небезпечнійше, що при тиші на морю й одна чайка може міряти ся з галерою, — а при добрім вітрі і двадцять їх мало, поясняє турецький автор. „Зачала ся страшенна битва; мусульмане били ся з несказанною відвагою, і з останньою розпукою. Корабль капітана - баші був в останній біді і мало не став здобичею розіженої наволочи. Сї злодії, пізнавши його по трох ліхтарях, що прикрашали його задню стіну, як навіжені кинули ся на нього з боків і з переду, бо з заду його боронили гармати і густа ручна стрільба. Не вважаючи на масу трупів своїх, двіста поганців видряпало ся на корабель і звело на помості найгорячішу битву. Вся просторонь від переду корабля до мачти була так завалена трупами невірних, що перейти було неможна. Весляри галери, всі з бранців козацьких, перестали працювати веслами і певне вдарили б разом з ворогами на мусульман, як би не були закуті наперед у кайдани. І так коли иньші кораблі думали, що адміральський корабель уже тоне, знищений козаками, як раз надлюдська відвага його геройської залого здобувала найвищу побіду: скоро тільки увільнено помост від тих злодіїв, дано вистріл з одного і з другого боку і масу чайок з обох сторін пожерла морська глибина. Галера намісника адміральського була теж в неменьшій біді і з такою ж відвагою побідила своїх ворогів. Але багато иньших кораблів вже ставало жертвою розярених недовірків; уже мусульмане, бачучи неминучу погібиль, припадали до землі, благаючи помочи у Бога, — аж раптом ту страшну тишу, що лишала кожду галеру її долі, не позволяючи їм помагати одна другій, сильний вітер надлетівши розвіяв шасливо. Надувають ся вітрила, жите і надія вертають до зневірених вояків і за кілька хвиль множество перевернених і розбитих човнів наповняють море тисячами неприятельських трупів, а з 350

¹⁾ Міркую з того, що про се читасмо в депеші з 13 липня, як подю останніх днів, І. с. с. 430.

чайок ледви тридцять добігло до берега, і горстка тих злодіїв ратус себе, тікаючи¹⁾.

Так оповідає турецький хроніст. Але ближші відомости значно зменшили образ сеї побіди. Виявило ся, що дійсно турецька фльота була в превеликій біді, бо козаки взяли її на абордаж, і в тім саму адміральську галеру: порубали каюти, керми, і тільки сильний вітер, що зняв ся тоді, виратував Турків, бо вода почала заливати чайки. Але страти козаків зовсім були не великі — кілька сот людей, і коли над вечір вітер трохи надстав, вони навіть гнали ся за турецькою фльою, що тікала від них. Капітан-баша післав до Царгорода, аби як найскорше вислали йому нові сили, і там зібрали все що тільки могло носити зброю й післали до нього. Але се ще перешкодило йому, вернувши ся в осени з тими 270 козацькими бранцями, які впали в його руки, урядити триумфальну процесію, до небес виносячи свою побіду й порівнюючи її з триумфами Помпея і т. п.²⁾.

Про дальші стадії морської кампанії не маємо докладніших відомостей, понад то що оповідає Збараський. З них виходило б, що козацькі олерації концентрували ся коло Очакова і дунайського устя. Громили Турків, але і самі мали якусь нещасливу битву: під Филип в своїх звітках згадує, що Турки козаків „били в двох місцях, та на морі потопили 22 або 23 чайки“, і взагалі 'кампанія вважала ся невдалою, то значить її результати не дорівнювали її розмірам.

¹⁾ Collectanea I с. 179—181. Мегмет-Дяк, сердар (начальник) військ чорноморських, так описує сю морську кампанію козацьку в листі до Конєцпольского: Naprzod przyszli pod Samson szescia probowac; tam sromotnie staneli y ze wstydem odeszli. Stamtąd poszli pod Trapezont y przez trzy dni bawiac się tam, trzy tysiące swoich zostawili y stamtąd także sromotnie odeszli. Potem przyszli pod Oliwar y tam dwa dni y dwie nocy pod zamkiem bawieli się, y tam ze trzy tysiące ich zostało, ktorych teras ciała krucy iedza. Tam kilka proznych okrętow spaleli y s taką wielką sromotą stamtąd odeszli y wrocieli cię na morze. Gdzie podkali się z naszymi galernikami, s ktoremi meznie sie bili, ale y tam bardzo się im zle powiodło. Stamtąd wypadli w Dynau pod Kilią y tam ich siła zginęło y siła ich zywcem poimano. Stamtąd przyszli tu pod Bilogrod, gdzie Niestr w morze wpada y z nami się meznie biiąc odeszli (Ркп. Публ. бібл. Пол. F. IV 241 с. 592). Скромніше описує се пізнійший дещо лист каймакана Мехмет-Джурджи (тамже с. 598). Чайок козацьких, запорозьких і донських, по його словам було під 205; під Синопом згинуло більше як тисяч. Potym podkali się z dunayskimi czaukami, ktorzy poimali siedm szolnow y starszynie y do cara posłali..

²⁾ Деспеші французькі с. 430, Рое у Цінкайзена с. 497.

Морська війна протягнула ся так, що зайшла осінь, і коли коронне військо рушило на козаків в осени, козаків з походу ще не було. Се була одна з тих обставин, які відбили ся на нещасливім кінці війни з Поляками.

Як ми знаємо, уже слідом по Хотинській війні, коли козачина, сповнивши що від неї хотіла шляхетська річ посполита, не хотіли покоритись і утишитись, як того та собі бажала — в правительственных сферах прийнято було рішення новим кровопуском прискромити козачину. Наш землячок кн. Збарзький своїми листами і промовама дає характеристичну ілюстрацію, як сей мотив — потреба козацького кровопуску незмінним провідним мотивом, шляхетським *praetergea senso* звучав усі сі роки. „Не успокоювати їх, а цілком визволити ся від тої біди“. „Не комісарами з ними діло вести — бо через те вони тільки що більше надували ся і набрали ся фальшивої величи, що з ними як з якою сторонньою нацією, через найвизначнійших людей Польщі, трактатами, а не воєнною силою ведено справу“¹⁾. Так пише сей український магнат, віддаючи тим, безперечно, настрій цілої своєї верстви.

Та біда була в тім, що власних рук своїх приложити до „визволення від сеї біди“ він і вся та верства були не скорі, і коли король кличе його до участі в оружній комісії, що має задавити ту козацьку біду, сей пан знаходить уже безконечний ряд „консидерацій“ на ту тему, що козачина стала великою силою, до війни з нею треба добре приготувати ся, а не виривати ся з чим небудь. „Воронь Боже, легкодушно вирвавши ся, якоїсь катастрофи війську! Побіда не повздержна, найгірша bestия, як то кажуть. Скільки то в руках тих людей (козаків)? Всі руські краї, що по части вважають себе пригнобленими панським правом, по части через ту унію і релігію в дурнім своїм завзяту нарікають, — безсумніву підняли ся б потім і разом з ними хотіли б помстити ся. А тут в Короні придавлені своєвільні купи¹⁾ і всі хто мають апетит до такого хліба, зараз би заявили ся і кинули ся... Ваша кор. мил. не маєш в тій державі ніяких сил, які міг би двигнути, ратуючи гідність і безпечність своєї держави: універсалами певно не міг би ані утихомирити ані побудити когось до оборони — тільки плач і лемент і перестрах зістали б...

¹⁾ *Falsam maiestatem sobie uczynili, iż z nimi jako cum externa aliqua gente przez ludzi przednich w Polsce conditionibus, non imperio traktowano — Listy s. 78, 96.*

²⁾ Жовнірські, лісовчяківські.

І не дай Боже пророкувати — затім і заграничні і внутрішні противники вашої кор. милости, які є — захотіли б мішати ся і ловити рибу в скаламученій воді“¹⁾. І останній вивод з того всього — не поривати ся з якою небудь збіраною дружиною на козачину. Ліпше ввести коронне військо в центр схід. України і „не дражнячи тої гадини, а примилуючись“, розложити його на зимові квартири, навести на них страх і потім, на випадок, з новими силами наступити на них“²⁾.

Оттакі благорозумні „консидерації“, безперечно на різні мотиви повторювані павами на королівські поклики до участі в оружній комісії, служили головною перешкодою для того щоб сповнити те рішенне. Рік за роком минав серед порожніх погроз з боку річи посполитої, непослуху і викрутів з боку козачини. Военні сили Корони з початку були паралізовані конфедерацією. Потім відтягала їх сторожа границь від Татар. Тай мало було того війська коронного, щоб з тими кількома тисячами наступати на військо козацьке, раховане тепер на 40—80 тис. Небезпечно було викликати його на боротьбу на жите і на смерть. А остання зима принесла нові труднощі в видї формального союзу козачини з Кримом, зносин її з Москвою. В офіціальних кругах трівножно обговорювало ту обетавину, що під час останньої морської війни (1625) козаки знаходили поміч і опіку в кримських містах³⁾. Можна було бояти ся, що виступивши з військом на козаків, можна наскочити на козацько-татарську лігу⁴⁾.

А з другого боку „надутість“ і „ароганція“ козака дійшла вже таких розмірів, що годі було далі терпіти — і державному престижови, і місцевому „народу шляхетському“. Козацькі походи на море грозили не на жарт стягнути нову турецьку війну на Польщу. Козачина починала виступати як вповні самостійна політична сила. Її союз з Кримом, її зносини з Москвою, проєкти формальної війни з Портою в интересах Яхії (невісними польському правительству сі пляни зістати ся теж не могли) — все се знаменувало новий курс козацької політики — державної політики на свою руку. В своїй відповіді на ультиматум привезений Пачановским, козачина проголосила се явно: „король уложив трактати з султаном, ми — ні“...

¹⁾ Землячок наш, як бачимо, не эле намалював перспективи, які стрівуть Річпосполиту при першій катастрофі в боротьбі з козаками. За Хмельниччини все воно справдило ся вповні.

²⁾ Жерела VIII ч. 179.

³⁾ Listy с. 97, пор. французькі депеші с. 430.

⁴⁾ A to ad istum statum rzpta przyszła, że ci servi jej znaleźli sobie takiego foederatum principem, który ich necessario bedzie bronić — Збаразький I. с.

З другого боку козачина стала паном східної України, і панському праву поруч неї ставало все тісніше. Київський епізод зробив незвичайно сильне вражіння на шляхетські і правительственні сфери. Комісія згадує поруч київських якись „убийства богуславські, корсунські і інших багато, наїзди на дві шляхетські“¹⁾. Королівська інструкція на соймки 1625 р. дає такий образ тої незносної ситуації (в часті вже цитованій нами): „Домашня своєволя бере горю і так завзяла ся, що і самим нам тяжка і з сильними сусідами нас розсварює; забувши зовсім віру і підданство, вони урядили собі удільну державу. Наступають на жите і майно невинних людей. Україна вся в послушности їм. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і місточках королівських вся управа, вся власть у козаків; захоплюють собі юрисдикцію, закови видають. Не згадуючи інших ексцесів, того року напавши на Київ, вбили вїйта і з ним кількох інших невинних урядників; иньшим казали платити непомірний окуп. Не оден шляхетський дом сповневіренвий, знечещений, скрівлений власними підданими під титулом козацьким. Рік тому важили ся вони від свого власного імеви укладати перемире з султаном - калгою, трактати постановляти, приймати обовязки служби супротив нього. Сього року пересилали ся посольствами й дарунками з Москвою. Своєю волею рішають згуду і війну; нарушають уложені річею посполитою перемиря. Сього року, знехтувавши собі королівську заборону, три рази ходили на море, і хоч дістали значну відправу від турецької фльоти, одначе починили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави“²⁾.

Союз козачини з Ордою став поважною перешкодою плянам про приборканне козаків. З другого боку — не можна було далі тягнути з огляду на Туреччину. Заносило ся з дня на день ближше на новий розрив і війну на півночі з Швецією — було небезпечно лишати полудневі границі в такій небезпеці, в можливости розриву з Туреччиною. І нарешті ся постава козачини у внутрішніх відносинах, її виразна заява, що вона не вяжить ся волею і трактатам Польщі, її повне і безоглядне пановання на Україні! *Hannibal ante portas* шляхетської річипосполитої і шляхетського жита і права! Перше ніж рушити коронне військо на Шведів, треба було доконче постарати ся зробити кінець сій „своєволі“.

Конєцпольский, тодішній шеф коронного війська, рік перед тим іменованій великим гетьманом, рішив за всяку ціну розбити союз

1) *Zbiór pamiętn.* VI s. 181.

2) *Жерела* VIII ч. 178.

Орди з козаками. І се йому удало ся, літом 1625 р. Маємо про се досить побіжні звістки, але факт ясний. Шагін продав своїх союзників, і Конєцпольський міг взяти ся до козаків. В серніі заплачено в Каменці хану і калзі „упоминки“ за два роки. ¹⁾

Крім сього золотого аргументу Конєцпольський запобігав в сім напярмі впливів турецьких. Відповідаючи турецькому шефу пограничних земель і військ Мегмет-Дякови на його лист, де той докоряв за козацькі походи на море і хвалив ся останнім погромом козаків, Конєцпольський старав ся забезпечити собі не тільки нейтральність турецьку, але і вплив на Крим, щоб там козаки не знайшли якоїсь помочи. Він поручив своему післанцеві нагадати баші льояльність польського правительства супроти Порти — включно до арештування недавнього претендента на волоське господарство Константина Антоновича. Висловляв „невимовну утіху“ свою з приводу розгрому козаків, пригадував соймові постанови на знищення своеволі козацької і толкував, що тільки непевна постава Турків не дозволила йому досі взяти ся до знищення козачини. Повідомляв про свій замір іти на козацтво, „як тільки козаки з моря і Дніпра вернуть ся до домів своїх“ ²⁾, і ждав прихильної нейтральности турецької для сеї своєї кампанії, грозячи, що инакше Польща з козаками помирить ся, а звернет ся з ними на Туреччину. „Певний я“, переказував Конєцпольський, що коли я зверну ся з військом туди, тутешні границі і держава королівська будуть спокійні; бо инакше, хоч ми з козаками й поріжнили ся, легко б помирли ся з ними, як би почули щось вороже з сеї (турецької) сторони, а далі й до тісного союзу у нас з ними прийшло. А і то нехай баша мудрим розумом своїм постарає, щоб козаки не мали ніякої користи від Татар ім приязних і союзних. Бо зовсім певно, що ті розбійники (козаки), почувши про сильне військо королівське, не посміють йому глянути в очі, але або утічуть до Московщини на Дін, або на Дніпрі в кочовищах своїх засядуть, і як би туди ім від приязних Татар якісь припаси стали приходити, то вони легко перезимували б там, задоволяючись навіть скупим прожитком, а на весну пішли б на Чорне море“ ³⁾.

¹⁾ Піп Філип оповідав в Москві: „с Турскимъ и Крымскимъ польской король перемирье взялъ для того чтобъ съ козаки запорожскими справитца“ — с. 244, про упоминки с. 269.

²⁾ На всякий випадок одначе остерігав від занадто оптимістичних надій: *Lecz ysz jest sprawa wielka, ktora nie moze byc tylko przez szable s tak wielkimi tego lotrostwa woyski uspokoiłona, niech sie nie dziwiuia y tym się nie poruszaia, iezeli tak претко iakobysmy sobie zyczeli, do skutku nie przydzie.*

³⁾ *Instructia od i. m. p. Stanisława Koniecpolskiego woiewody sandomirskiego, hetmana polnego koronnego i. m. panu Marcinowi Wolin-*

Королівський лист до комісарів виданий був 20 липня н. ст.¹⁾. Правдоподібно, справа з Шагіном була вже тоді наладжена, і треба було подумати головно про те, щоб зібрати поважні сили для оружного приборкання козачини. Король в загальних виразах згадував про прикрости, які мала річпосполита від козачини, нагадував соймову постанову 1623 р., що визначила комісію на козаків, але не була сповнена „через неустанні майже напади татарські“, і в таких же загальних виразах поручав комісарам привести козачину до порядку, якими буде можна способами. „Аби вся своєвільна чернь бута виписана, піддані своїм панам видані, всім покривдженим людям усіх станів була вчинена справедливість, а злочинства були покарані. Козаки на будуще аби пробували на певних кочовищах (sic), визначених їм річеюпосполитою і гетьманами літом і зимою, готові, як слід, до служби королеви і річпосполитій, в визначенім їм числі, списані в реєстрі, під управою старших, поданих і визначених королем. Юрисдикції ніякої аби не присволяли собі в містах і маєтностях королівських, духовних і шляхетських, а жили під правом зверхности кожного місця. В духовні справи аби не вдавали ся, не брали в свою опіку людей, що під покровом духовних справ ведуть політичні інтриги з заграничними державами та присвоюють собі титули владичі без волі і подання королівського. Аби не приймали до себе утікачів заграничних, що удають себе фальшиво за царевичів та господаричів, і видали того Ісаю (sic), явного обманця, що тепер у них пробуває і називає себе сином цісаря турецького“. Привівши козачину до такого порядку, поручало ся взяти її на державну плату, але при тім не означало ся в сій інструкції ані великості реєстру ані плати, — се полишало ся, очевидно, зробити приміняючи ся до фактичних обставин.

До участі в переведенню сеї справи король покликав довгий ряд українських магнатів і панів (близько тридцять), що мали своїми приватними „почтами“ уможливити гетьману сповнення сього трудного завдання. Як звичайно, так і сям разом багато з них поспішило ся ріжними способами вимовитись. Наш знайомий кн. Юрій Збарзький, в відповідь на зазив сповіщаючи гетьмана, що він з братом вишлють своїх людей в похід, щедрою рукою розсипав знову скептичні замітки про раціональність сеї комісії і взагалі переговорів з козаками:

skiemu do Mehmet Diak baszy posłanemu w Barze 23 augusti roku 1625 dan — Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 241 с. 595.

¹⁾ Ibid. с. 695.

„Я певний, що козаки зроблять одно з двох: або не вийдуть з Запорожа, довідавши ся, що ваша милость рушив з військом, а знаючи давно, що їх чекає. І тим своїм, що зістали ся в глибших українських містах, скажуть або сказали тікати на Запороже. Против вашої милости вони тепер не підуть і перебудуть зиму хоч би в найгіршій біді, сподіваючи ся, що військо польське буде розпущене або на зимові кватири розслане, а тоді вони матимуть обстави-ни ліпші і наручнійші. Або пришлють кількадесять козаків, заявлять, що піддають ся волі короля і річи посполитої й готові сповнити у всім накази комісії — військо, мовляв, само не могло ставити ся для своїх недостатків, і тому що не було готове до походу, але переказує через них свою покору і се має такуж вагу, як би всі вони були присутні. Скільки в тім буде щирости, знаю, що в. м. легко оціниш, але щож тут будеш робити, питаю, по принципі комісії? Поставити їм умови — вони все приймуть дуже радо, бо ж піддають ся: хоч би кровю ті умови писати — все вони удадуть на час, звичаєм своєї натури, аби тільки викрутити ся від сього походу і утікати від небезпечности. Побити присланих і тим вдово-лити ся — значило б поцсувати всю справу — се і не в харак-тері ваш. милости, та й не могло б бути експіацією тих бід, які від них неустанно грозять, ані не вгамовало б їх. І по тім би комісари давнім звичаєм поїхали до дому, погрозивши їм в листі, а справа ще б більше погіршила ся“. „А тут не словами й не трактатами, як ваша мил. добре знаєш сам, треба заспокоювати і від турецької війни обезпечати ся, а зброєю вчинити справедливність за дав-нійші і теперішні непослушности“, повторяє свою звичайну пісню наш вельможний землячок. „Zemsty tak potrzebney u sprawiedliwej nad temi ludzmi“! прагне його шляхетське серце. Він певний, що й Конєц-польский прагне того самого¹⁾, тільки думає, що нинішня комісія не доведе до того, і даремно тягнуть панські почти, тратять панські гроші на сей похід. „Як би козаки ставили ся купою, або де не-будь заскочити їх, як будуть іти на Україну, — не зле б то“, міркує він, але мелянхолійно додає: „Але я певний, що вони те-пер з Запорожа не покажуть ся, бо і сама неудача їх на морі не допустить їх до зухвалства: не сподіватимуть ся успіху і не по-сміють напасти на в. милость, уживуть собі слов вовчих і постави

¹⁾ Nie dla tego to mówię, zebym nie wiedział y nie bel pewien, zebyc w. m. moy m. pan nie miał buc cupidissimus tey zemstey tak potrzebney u sprawiedliwy nad temi ludzmi y nie miał y przysługi so-bie takiej y slawy zyczyc y kosztu rzeczy pospolitey zalowac.

та чекатимуть, аж військо буде розпущене". І боячи ся, що комісія, не скупавши в крові козачину тільки роздражнить її на учасників експедиції, благає він Конєцпольского мати в своїй опіці його українські маєтности і в тій справі посилає до Конєцпольского кн. Четвертинського для устних переговорів і просить мати до нього всяке довіре, як до самого Збараського. „Хоч він грецької віри, але вдача у нього не козацька, знаю, що рад би він їх всіх бачити в одній ложці утоплених“¹⁾, рекомендує його і себе український магнат²⁾.

Коронне військо з своїх становищ на Поділю рушило ся на Україну в середині вересня н. ст. Було його коло 8 тисяч³⁾. Ішло на Поросє, на Паволоч — туди прибув дня 25/IX сам гетьман, відправивши різні посольства. Відти поволі посунув Поросєм, повз Біду-Церкву, чекаючи комісарських полків, що оден по другім прибували до нього. До козаків вислав перед себе Хмелецкого, звісного пограничника, запитуючи їх, де хочуть зійти ся з ним для переведення комісії, вислухання волі короля і порозуміння що до порядку в війську. Не діставши ніякої відповіді, останнього вересня з над Раставиці вислав другого післанця, дорікаючи за таку зневагу і за певняючи, що іде не з злими умислами, але з любовю й повагою до запорозького війська — „бо сам носячи шаблю при боці, вмю шанувати людей рицарських“. Хиба як би не схотіли слухати ся короля і річипосполитої, — грозив він — мусів би „хоч і з жалем сповнити свій обовязок“⁴⁾.

Козачина була захоплена сим походом і посольствами зовсім не-проготована. Під сам похід Конєцпольского військо козацьке вибрало ся в морський похід, третій зраду, а старшина козацька, тоді вже як Конєцпольский зближав ся до Дніпра, була ще на Запорожжю з головним військом — річ в попередніх комісія не бувала. Правдоподібно, козачина покладала ся на свій союз з Шагіном, і тим мабуть поясняеть ся таке довге гаєнне часу на Запорожжю, що

1) Lubo jest religii graecki, ale snoty nie kozackiey ani urodzenia, y wiem, zeby ich rad widzial wszydkich w jedney lyszce utopionych. 2) Лист Збараського в Публ. бібл. Пол. Ф. IV. 241 с. 605.

3) До нього очевидно належить отся цифра війська, з яким приходить ся йти до козаків Конєцпольскому, подана Збараським — Жерела VIII с. 289. Пор. міркування Рудницького про число війська в його розвідці, с. 21.

4) Zbiór pamietn. с. 167—8.

старшина всякими способами силкувала ся розірвати союз Шагіна з Польщею й відогріти його союз з козачиною. Все се одначе закрите перед нами, як і та внутрішня боротьба, внутрішні зміни, що мусіли йти поруч із тим всім, і на чоло козачини виставили гетьманом і вождем нового чоловіка, Марка Жмайла, що й проводив козачиною у сій війні.

Дня 11/X коронне військо підійшло під Канів. В місті було коло 3-х тисяч козаків. Вони вислали до Конецпольского своїх послів, сповіщаючи, що гетьман їх Жмайло ще на Запорожю, і вони не знають, як їм бути, і просять, аби військо не наступало на них, а дало їм поради-ти ся. Конецпольский вислав до них упоминальний лист, писаний від імени комісарів, де вони, вичисливши козацькі гріхи і загрозивши за непослушність оружною розправою, промовляли до „людей рипарських, честних, що заслужили собі добру славу в чужих краях кровю своєю; заспокоювали їх, що не буде їм нічого злого, ні в правах, ні в маєтках, ні в вірі²⁾. Очевидно, по Україні пішли поголоски, що польське військо іде на знищення православної віри²⁾, і сі підозріння комісари особливо вважали потрібним розбити. Але їх намови не помогли.

Рада козацька, вчинена в Каневі, скінчила ся таки тим, що казаки не піддали ся, а вийшли з міста, щоб іти до головного війська. Конецпольский тоді, „бачучи грубу уперту“ непокорність тих людей післав на них передове військо, 10 хоругв, під проводом Одживольского. Козацьке військо ішло скоро, Поляки догнали його вже під Мошнами, і ударили на козаків. Але козаки бороли ся сильно, не вважаючи на страти в людях („не мало їх під шаблю пішло“, доносив про сю битву королеви Конецпольский). Одживольского прийшло ся скріпляти підмогами з головного війська, але козаки все таки оборонною рукою, в порядку, відступали перед ним табором, не даючи розбити. Так дійшли до Черкас, де стояла козацька залога з 2000 війська. Вона прилучила ся до канівського полку і разом з ним стала відступати до козацького війська, що стояло над Масловим Ставом, а тепер, з наближенням польського війська, стало відступати під Крилів.³⁾

Головне польське військо підходило вже під Черкаси, а гетьман Жмайло з арматою доперва надходив. Се була дуже не кори-

¹⁾ Zbiór s. 169 (в титулі хибно 20/X, так і в ркп. Публ. бібл).

²⁾ Так поясняв в Москві ціль походу митрополичий повірник піп Филип: „чтобъ козаковъ уменьшитъ, а уменьша козаковъ и въра римская въ Кіеве и во всѣхъ литовскихъ городехъ учувити (Куліша Матер. с. 181).

сла ситуація. Козаки, очевидно, вперед були переконані, що прийде-ть ся з Поляками битись, а не миритись. Городове військо, що стояло над Масловим Ставом, не вважаючи себе в силах прийняти битву з головним польським військом, відступало, щоб зійти ся з Запорожцями, а при тім силкувало ся затримати Конецпольського пересилками¹⁾. Вислало під Черкаси післанця, повідомляючи Конецпольського, що Жмайло вже рушив з Запорожя; два дні пізніше — нових послів, просячи, щоб польське військо не наступало на них, поки прийде Жмайло з арматою, і так повторяли ся посольства що кілька день. Маємо оден з сих листів, з дня 18/X, пересланий через згадане посольство (Івана Манастирського і Григорія Трощина з товаришами). Писаний він від „Яреми Михайловича присланого з Запорожя“, імеєм „всього товариства що на устю Тясмина“; стилізований дуже покірно, навіть унижено, просить гетьмана „зволити трохи почекати, поки старший з Запорожя прибуде, і з ним могли б ми постановити гаразд про все, щоб вдоволити волю і наказ королівський і вас, наших милостивих папів“ — „бо ми без старшого нічого, ніякого порядку не можемо зачати робити“. Благає також, аби військо польське не чинило насильств сімям козацьким — „жонам, дітям і убозтву нашому, яке десь зістало“²⁾. Конецпольський з комісарами відповіли на се новими запевненнями, що козакам нема що бояти ся якогось лиха від них, коли схочуть бути послушними королеви. Але військо польське пустошило козацькі сторони, для „спасительного страху“, мабуть не без волі комісії — „городи і міста зруйнували, вибрали і попалили“, як оповідав в Москві піп Филип³⁾.

Комісари рішили чекати для переговорів Жмайла, і тільки по-волі присували ся до козацького табору, що стояв за Криловим над р. Цибульником, на старім городищу, „де і тепер ще є останки турецького мечету“, як записує сучасна записка⁴⁾. Се теп. ур. Табурище, де ще недавно було видно сліди палісаду. Польське військо приступило під кінець так близько до козаків, що з польського табору видно було добре обоз козацький.

Польське військо було в повнім зборі — останні комісарські полки пришли під Черкасами. Головніші учасники комісії були такі:

1) Рудницький добачав тут помилку, що козацьке військо, замість зайти з тилу Конецпольського, все відступало. Але се передове військо, очевидно, було для сього занадто слабе.

2) Zbiór pam. VI s. 171—3.

3) Матеріали Куліша с. 229.

4) Публ. бібл. Пол. F. IV № 96 л. 43.

Том. Замойський воєвода київський (привів 300 людей і 5 гармат), Ян Данилович воєвода руський (550 люд.), Гаврило Гойський каштелян київський з братом і сином (200), Матвій Лесньовський каштелян белзький, Мартин Казановський каштелян галицький; далі: Стан. Потоцький підкоморий подільський, Стефан Немирич підкоморий київський, Якуб Собеский староста красноставський, Олександр Балабан теробовельський, Адам Каліновський браславський, кн. Вишневецький, кн. Заславський, Єлец, Стрибиль, — Поляки й Українці майже через половину — те що в московських вістях називається „Ляхи і Поляки“¹⁾ (Поляки — спольщена Русь). Всього комісари привели військо коло 8 тис. Отже ціле польське військо муїло мати 17 до 18 тис. вояків, а з службою можна його рахувати повиш 30 тис. Сю останню цифру подають нам українські звістки²⁾. Козацьке військо рахують вони всього на 20 тис., а старшими звать „полковників Дорошенка, Жмайла, Олифера і Пирського“³⁾. Поляки - очевидці рахують козацького війська до 30 тисяч⁴⁾. Виходить, що військо козацьке було навіть чисельно або рівне з польським військом, або й слабше, а польське військо було дїпше й уоружене і споряджене. Се одно вже ставило козаків в дуже некористні умови. Правдоподїбно, козацьке військо, що було на морі, не все встигло вернути ся з походу, і крім того не було часу зробити повної мобілізації козацьких кадрів на Україні, і тим поясняеть ся таке розмірно невелике число козаків⁵⁾.

¹⁾ Реєстр комісарських полків (Zbiór с. 161—2) подає загальне число 7336 і 16 гармат, але тут деякі полки поминено і є деякі очевидні помилки. Реєстр в ркп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV № 241 дає такі напр. відміни: Данилович привів не 3000 „Українців“, а 300 вибранців (і в иньших місцях теж не Українців, а вугранців, тільки при Каліновскім Українців, але може помилкою); між присланими полками: кн. Корецького 300 коней, Яна Фірлея гусарів 12 і піших 20. В сумі реєстр сей від друкованого меньший на 2000 з верхом.

²⁾ Піп Филип у Москві „было Поляковъ тысяечь съ тритцать, а Шѣмецъ цысарскихъ три тысячи“ — Куліша Матер. с. 181.

³⁾ Ibid. ⁴⁾ Див. низше с. 557.

⁵⁾ З слів попа Филипа в Москві виходило, що козаки з моря на війну не всі поспіли: „в тѣ жъ поры безъ нихъ (як були на морю) пришоу на нихъ гетманъ Конєцпольской съ Поляки и съ Ляхи со многими людьми и города Черкасомъ и Крыловъ і иные, и мѣста разорили и попленили и выжгли. А какъ они съ моря пришли и хотѣли съ Конєцпольскимъ бой учинить, и онъ имъ собратца не далъ и пришелъ на станъ ночью и былъ бой великой“ — Матеріали

Дня 25/X н. с. сповістив нарешті гетьман Жмайло польську комісію і гетьмана про свій приїзд до війська, і другого дня комісари вислали для переговорів з козацьким військом двох своїх членів - Українців Немирича і Стрибиля, передавши через них свою декларацію.

Декларація ся починала ся з пригадки, яких ласк і щедрот дізнавало козацьке військо за свої заслуги. „Не будучи по більшій часті людьми шляхетського стану, вони не тільки особистою свободою, але і в маєтвових правах своїх були зрівняні з тим першим станом держави. Цілий світ дивив ся й дивував ся, як довго попускано їх вибрикам і часто пробачувано їм те, за що публичне право карало б навіть людей найвельможніших, найстаринніших родів“. Далі вичисляли ся всі звісні вже нам гріхи і прогрішення козацькі: походи на море, самостійні дипломатичні кроки, мішання в церковну справу, нарушения панського права, юрисдикції міської й королівської (спеціальний натиск положено на останній київській інцидент). Кінець кінцем ставили ся жадання: Військо видасть провідників морських походів і інших ексцесів, попалить човни при комісарських делегатах і на будуще ніхто з них не ходити ме на море ані Дніпром ані Доном. Поставить послів, що ходили до Москви, для вислухання їх свідчень, видасть кореспонденцію „з московським князем“ і „царика Яхію“. Зменьшить військо козацьке „до числа давнійше означеного річею посполитою“, виключить всіх понад те число і спіше решту на реєстр з докладним означенням їх осад — а мешкати і користати вони з своїх прав могли - муть тільки по містах королівських, „бо маєтности шляхетські й духовні підлягати тому ані не мають ані не можуть“. Повернуть ірунти захоплені козаками в королівщинах, без надань старостинських. Чинити - муть справедливість в усяких скаргах до них. Зносини з заграничними державами занехають, на вірну службу присягнуть, на волости війська тримати не будуть, а на Низу будуть держати певне означене число козаків і стільки лише човнів, скільки треба для довозу припасів. В таким разі річесполита буде виплачувати козакам щорічну платню усталену під Хотинном¹⁾.

Се було в головнім не що иньше як повгоренне гадох королівської декларації, даної по Хотинській війні — приверненне козачини в відносини, які були їй визначені перед Хотинською війною.

с. 229—30. Справді капітан-баша вернув ся до Царгороду з моря в перших днях жовтня (франц. депеші с. 430); ледви щоб на 25/X н. с. козаки з останньої експедиції поспіли з арматою під Крилів.

¹⁾ Zbiór pam. с. 177—8, з иньшою копію в Zrzodła do dziejów pol. Grabowskiego i Pшездзецкого.

Одержавши комісарську декларацію, козацька старшина признала її умови „тяжкими“, і передала на раду. Рада ся тривала другого дня з рана до полудня і признала умови неможливими. Відповідь була дана на письмі в тонї гречпім, але гіднім¹⁾.

„Не маловажимо ми того — починала ся вона — що по предках наших одержали ми за вірні служби нашого війська, які чинило воно на многих місцях, против кожного неприятеля держави, не жалючи свого здоровля і майна і не оглядаючи ся на які небудь нагороди. Не поводило ся воно в тім иньшими побудками, тільки хотїло зденати собі ласку королїв покійних і й. кор. мил. ласкавого пана нашого, що тепер над нами щасливо панує. І за те і предки наші й ми самі від попередників й. кор. милости і від нього самого були наділені свободами в особистім житю, в справах маєткових і в судах, як годило ся людям рицарським. І користаючи з тих свобод, ми піклували ся тим завжди, аби так як ми одержали по наших предках ті права і вільности, — щоб їх і наступникам нашим передати в цілости і непорушности, примноживши слави, — аби й вони таким чином, одні по одних переймаючи, передавали в потомні часи, як належить підданам, вірним і. м. королям панам нашим. А якоїсь неласки короля пана нашого милостивого, або яких небудь карань за непослушність ми ніколи не були винні, бо все були вірними сьому підданству і тепер вірні зістаємо ся“.

Переходячи потім до поодиноких обвинувачень і жадань, поставлених комісарами козацькому війську, козацька декларація поясняє, що привідці перших морських походів були військом вилані на кару, а пізнійші походи були викликані тим, що правительство перестало видавати козацькому війську його платню, і козаки, не маючи з чого жити, „мусїли самі про себе промишляти“. Зносини з Шагін-гераєм поясняють ся припадком (ми знаємо вже се поясненне); козачина при тім, мовляв, рахувала на те, що Шагін заразом хотїв бути союзником Корони. Зносини з Москвою не мали на метї ніяких союзів, а робили ся „давнім звичаєм“ тільки для того, аби московське правительство „не переставало присилати казни“ — „від віку московські князі мали звичай присилати нашому війську „контента-

¹⁾ Видана в двох редакціях — Zbiór VI с. 188 і Zródła II с. 174. Стиль дещо відмінний, се вказує, що тексти сї передають оригінал досить свобідно. Копії в збірниках петерб. публичної бібл. (№ 29, 96 й ин.) мають під сею козацькою декларацією підпись: Laurenty Paszkowski pisarz na ten czas woyskowy і поміту „печати військової“. В обох редакціях в несправности, які можна поправляти, комбінуючи обидві версії.

цію“, і не хотячи упускати того, що попередники наші нам передали, ми посилали, допоминаючи ся сього; але щоб то було з якоюсь образю маєстату королівського¹⁾, або противне річипосполитій, того анї в мисли нашій не було, анї дай того Боже“. Ставити перед правительством своїх післанців, що їздили до Москви, військо таки не хотїло. Так само що до Яхії заявило, що він як прийшов невідомо звідки, так і пішов невідомо куди. В дійности, коли Конєпольський посунув з військом на козаків, старшина козацька з Запорожа вислала Яхію до Черкас, відти він прокрвав ся в Київ, і тут митрополит Йов його тримав у себе, в чернецім убранню, а як Ляхи дуже почали за ним шукати, вислав його з своїм повірником попом Филипом за московську границю, а з Москви, протримавши досить довго, випустили його в дальший світ через Архангельськ²⁾.

Таким чином в сих політичних справах козаки відповідали більш виминаючи. Але в справі релігійній поставили ся рішучо, вважаючи очевидно за справу чести не дипломатизувати, а постояти за неї. „Про найсвятїйшого патріарха і інших духовних“ не хотїли входити в дальші пояснення, вважаючи, що свою справу вони перед королем доста вияснили; з притиском тільки затитулували патріарха найсвятїйшим, з огляду на те що комісари в своїй декларації висловили сумнів що до правитости його титулу. За те київський інцидент рішучо брали в свою оборону, заявляючи, що й „найнизшої кондиції

¹⁾ Образа маєстату була в тім, що козаки московському цареві признавали царський титул, а на сей титул все ще претендував королевич, і польське правительство того титулу за царем Михайлом не признавало.

²⁾ Куліша Матеріали с. 216—7, 229—30. В Москві Яхія оповідав фантастичні історії *ad captandam benevolentiam*: коли польське військо пішло на козаків, вони казали Яхії, що проголосять його своїм царем і під його проводом будуть бити ся з Поляками, або користаючи з його походу перейдуть через коронні землі в балканські краї, що признали Яхію царем. Але Яхія почав їх відмовляти, доказуючи неможливість сих плянів, а заохочував післати до царя московського і просити прийняти їх в підданство і зайняти Подніпрове своїм військом: „Будеть они хотять царя христіансково (польський король, як католик, очевидно за христіянина не рахував ся), и они бѣ послали бити челомъ государю царю и вел. князю Михайлу Федоровичу всеа Русии, чтобъ ихъ принялъ подъ свою державу и послалъ къ Киеву ратныхъ людей, чтобъ Киевъ со всѣми городами и землями і Запороги привести подъ ево государеву руку, и тамъ имъ будетъ лутче“. І козаки буцім то й збирали ся вислати таке посольство до Москви, але під той час прийшло польське військо, „Поляки и Ляхи, и учали ихъ побивать безъ пощады“, і се перебило висилку посольства.

чоловік“ не міг би витримати тих образ православній вірі, які діяли ся в Києві¹⁾. І на будуще просили пильно „заспокоєння нашої старинної грецької віри, котрій і корол. й. м. присягою своєю покій обіцяв, — аби вона була у всім захована, — аби ми дізнавши ласки королівської, річипосполитої і п. комісарів, тим охотнійше ставили ся за цілість отчини против неприятеля Короди, де в тім була б потреба“.

Докори в різних ексцесах військо почасті призивало безпідставними, почасті обіцяло покарати провинників, як би показала ся за ними якась вина — „справедливість за кривди вчинені всякого стану людям завсїди чинила ся, і тепер готові вони її дати кождому по заслугам“. Зносини з заграничними державами і службу постороннім державам воно на будуще готове занехати, коли на то воля королівська; але просить за те потвердження своїх прав і нагороди в кривдах, які терпіли козаки. Але що до приймання різних претендентів — „царків турецьких, московських, господарчиків волоських“, військо відповіло рішучо, що воно мусить тримати ся давньої свободи: „з віків за порогами приїзд і відїзд вільний всяким людям, як би вони не титудували ся“.

Походи на море військо готове залишити, коли йому буде підвишена платня, так що могло б з нею обійти ся. І човни готове поплити, коли буде за них відповідна нагорода. Мусять бути також відкриті козащині якісь джерела прожитку, коли забороняеть ся добицництво на морі, „з котрого ми привикли діставати собі кусник хліба“²⁾: має бути свобода в ловленню звіря, риби „і в чеснім гандлювати прожиток“. З платні, збільшеної від Хотином до 50 тис. зол., козаки це тільки не можуть прожити, як хто не має власної оселі („а таких між нами є багато“), ані зброї справити на службу, а навіть ледви на порох і олово вистане її на цілий рік; посли козацькі мали отже просити комісарів, аби в тій справі постарали ся за козаками перед королем і річепосполитою. На армату козацьку треба також різних річей; коли комісари ображають ся тим, що козаки, виходячи на службу королівську, збирають з українних міст всякий припас для неї, як порох, олово, коні, шори, одїж і обуве для погоничів, — то треба справляти такий припас з державних коштів.

Виписку „непотрібних і до війни не здатних людей“ військо годило ся зробити, тільки щоб вшвицаним не було потім кар або інших при-

¹⁾ Пор. вище с. 520—1.

²⁾ Surowie nam z morza zdobyć zbranią, ząd zwykłym chleba sztuki zasiągać.

кростей від їх панів. При тім оправдувало ся, що не так воно до себе вербувало підданих з королівщин, духовних і шляхетських маєтностей, як самі урядники, беручи від людей дарунки, дозволяли їм приставати до козаків¹⁾, — через те й ремісників між козаками опинило ся багато. Про величину війська, яке мало б лишити ся в службі, козаки не згадували. Так само не вважали можливим означити великості того контингенту, що мав стояти залогою на Низу: „малий гурт не постоїть против поганина, великий — не стримаєть ся від того, аби не вдарити на неприятеля, хоч би для самого прожитку; треба б його відповідно наділити припасом, одежею, грошима“. І знов запитанне до комісарів — звідки буде йти удержанне тим козакам, що стоять на Запорожжю і відбуватимуть варту службу?

Обмеження козацького проживання тільки королівщинами військо прийняти не хотіло рішучо. „Жити нам щоб було вільно як в маєтностях королівських, так і духовних та шляхетських, і коли б хто хотів (з приватної маєтності) перейти до королівських міст, то щоб мав право продати свою хату і ґрунти (gozгобек)“. Не так гостро, але все таки рішучо не хотіло воно прийняти жадання, щоб гетьмана козацького настановляв король або гетьман коронний. „Кождий чоловік підлягає різним пригодам, а під военний час особливо смерть його може завсіди спіткати: як би з нагоди смерти старшого прийшло ся до короля або до п. гетьмана посилати по нового старшого, міг би з того вийти в війську великий розрух і не порядок; з тих причин хочемо зістати ся при давнім звичаю — щоб самим собі старшого вибирати“. Так само нову присягу зложити, як хотіли комісари, не вважали потрібним, бо зложили її давніше.

Просили ще, аби комісари і гетьман допильнували, щоб заграблені і забрані під час сього походу на Україну козацькі маєтки і сімі були вернено назад — „бо не заслужили ми терпіти сього“.

Відповідь таким чином, при всім своїм чемнім тоні, була досить рішучо відмовна. Козаки не хотіли прийняти обмеження війська реєстром, і касовання своїх старих прав і практик (свобода мешкання, вибір гетьмана). Заявляли готовість піддати ся потребам польської політики — не шукати добичи і заробітку у сусідніх держав, але під умовою коли річесполита дасть їм відповідні способи удержання. Рішучо підносили свій церковно-національний постулат.

В польськїм таборі відповідь прийнято як розірвання переговорів і casus belli. Конєцпольський затримав у себе послів через ніч,

¹⁾ Panowie urzędowie, biorąc od niektórych podarki, towarzystwa nam pomagać pozwalali.

щоб заскочити козацьке військо несподівано. Свому війську звелів через ніч приготувати ся до походу. Рано прикликавши послів козацьких, заявив їм, що коли не хочуть показати послужности й покори, то він їм дасть спробувати шабель своїх на шиях їх, і кров їх спаде на душі їх. По сій патетичний і гордій промові відправив послів і зараз же, по їх слідах, рушив військо на козацький табор, що як сказано, стояв так близько, що видко його було з польського табору. Зачала ся війна.

Було то дня 19 (29)/X. Перейшовши болотнисту річку (Цябульник), Конецпольский з трох сторін ударив на козацький табор і зігнавши козацькі полки з поля до обозу, розпочав канонаду. Біограф воев. Замойского з розчуленнем оповідає про свого пана, як він сам рихтував гармати й стріляв з них на козаків, „на здорове пану гетьману“ (Конецпольському), а той приїхавши на його крило й собі йому помагав і такими ж гарматними віватами віддячував ся, „по черзі оден другому свідчаючи свою прихильність, а неприятелеви задаючи шкоди“. Козаки пробували переревати сю милу панську забаву, виславши вилазку — наперед трохи кінноти, а за ними на животах повзли по землі піші козаки в засідці; але Поляки помітили їх і вибили козаків з їх засідок. Так само не удала ся вилазка під батареї лівого крила¹⁾.

В вечері польське військо відступило з позицій, і другого дня не поновляло своїх атак. Конецпольский видав наказ ладити ся до приступу, готовити коші, гуляй-городи й иньше зняряде. Коли про се довідали ся козаки, — каже польський дневник — на них напав великий страх. Думали перевезти ся й утікти за Дніпро, але погода була того дня дуже неспокійна, і ті що пробували переплисти, потонули. Тоді Жмайло рішив відступити далі на полудне, на старе городище в ур. Медвежі Лози над Куруковим озером (теп. Круків напротив Кременчука), — дві милі від Табуриша. З вечера розложили огні в своїм таборі, щоб здурити Поляків, а самі пішли на Курукове. Одначе слідом в польським таборі довідали ся про їх відступленне: в ночі був висланий відділ німецької піхоти на розвіди, і він підійшовши під самі шанці козацькі, а не знайшовши нікого, довідав ся, що козаки пішли, й сповістив про се Конецпольского. Зараз о півночі зібрав той раду, і на ній рішено не пускати козаків, а йти зараз за ними. Вислано зараз знаного вже нам (прослав-

¹⁾ Дневник — Zbiór с. 149—152, Журковський с. 97—8.

леного пізніше) Хмелецького, щоб він догонив і „забавив“ козаків, поки надійде головне польське військо, а зараз другого дня рушив і Конецьпольський.

Так оповідає польський дневник. Не маємо інших джерел, які б пояснили нам причини цього несподіваного козацького маршу. Правда подібно, виявилися якісь недогоди зайнятої позиції, на випадок польського приступу, й рішено її змінити.

Сподіваючи на польську погоню, козаки ужили всяких способів, щоб її забавити — так як Поляки собі хотіли забавити їх. „Була вже година на день“, коли Хмелецький з своїм кінним полком догнав козацьке військо, в милі від старого табору. Козаки, перейшовши річку, лишили в густих лозах на її берегах півтори тисячі своїх, щоб вони боронили переправи, „забавили“ польську погоню. Так само відійшовши далі пів милі, до другої води, поставили тут другу засідку, з двох тисяч кінного війська. І нарешті третю заставу умістили над Куруковим озером, на північній стороні, від Поляків, дві тисячі війська в обороннім таборі з возів, розставлених в формі півмісяця. Головним табором стали по другий бік озера, в старім городищу і тут розставивши наоколо в кілька рядів вози, приступили до укріплення табору.

Козацькі застави були виставлені на погибіль майже пеминучу — мали пожертвувати собою, щоб дати спримогу головному війську отаборити ся добре до приходу польського війська. Свою задачу вони сповнили.

Не тільки висланий наперед Хмелецький,¹⁾ але і полки Потоцького і Тишкевича, що пішли слідом, не могли собі дати ради з першою козацькою залогою, та замість бити ся, розпочали з нею перегори²⁾. Аж коли падтягнула німецька піхота, почала обстрілювати козаків, а за ними й кіннота, позсідавши з коней, ударила на засідку, перейшовши з мушкетами в руках річку — подали ся козаки перед переважними польськими силами. Пішли в розсипку, куди видко, перед польською кіннотою.

Так добігли до другої засідки й тут повторило ся те саме: стрільба по козацьким позиціям, потім штурм, і нове відступлення козаків. Польський дневник хвалить ся, що польська кіннота ввійшла в такий запал, що громила козаків, „не жалуючи ні коней ані рук,

¹⁾ Журковский, вихваляючи подвиги свого колеги Хмелецького, занадто рожево представляє його успіхи.

²⁾ Дневник каже, що військо зостало Потоцького і Тишкевича *ubiezpieczonych пієсо kozackimi traktatami*; сї слова дослідники перекладали так, що мовляв сї полки зміцнили свої позиції на козацький спосіб. Переклад, думаю, не можливий.

так що ні оден не втік щоб дати вість на Курукове“. Тут знов зачекали нішого війська і з ним вибили козаків з передової позиції і з табору зачали обстрілювати другий бік озера. Під той час стали підходити вже полки й головного польського війська. З ними передові полки польські пішли приступом за ріку й погнали козаків до їх головного табору, а багато при тім побили. Тому що козаки табору не встигли ще докінчити й відповідно зміцнити, Поляки сподівалися розбити його, користаючи з сього, і ударили з великим імпетом на табор. Але сей запал коштував їм дорого. Козаки з табору прийняли їх влучним огнем, иньші знов ударили з своїх засідок, де були позалягали. Багато з польського війська вбито, иньших постріляно — між иньшими визначного воюка рицаря мальтійського Юдицкого: поцілено його в сам мальтійський хрест. Ледво не згинув і Замойский, заскочивши в болотнисту дреговину, де обпали його козаки і ледво не вбили. Польське військо кинуло ся в неладі назад, але в тім наспів Конецпольский з рештою війська, привів до порядку, роздав позиції й поновив з новими силами приступ, під гарматну стрільбу, з усіма силами. Але результати й сього більш планового приступу були зовсім не особливі. Табору розірвати не удало ся, тільки Поляки понесли великі страти в людях¹⁾, і сам Конецпольский вважав ся чудом тільки уратованим від смерти. Тому коли з козацького табору донесли ся якісь крики — як оповідає польський дневник, ратуючи гонор свого війська — „кричали голосно, просячи милосердя“, Конецпольский вважав се за добру нагоду закінчити недалеко битву. Казав забрати батареї з позицій, звів військо і став табором над берегом озера²⁾.

Що та козацька паніка і покора була не більше як фікцією комісарів, щоб покрити сумні результати битви, виявило ся зараз. З козацького табору не думав ніхто приїздити з чолобитем. В польським, роблячи *bonne mine*, говорили, що козаки боять ся вислати послів до розгніваного гетьмана. Конецпольский, ратуючи неприємну ситуацію, заявив, що він в таким разі більше козаків не пожалує і знову наказав ладити „уже серіозно“ коші і всякий при-

¹⁾ *Wiele piechoty niemieckiej poginelo, i koni sila nastrzalali, takze kawaleriei zasney padlo niemalo, zapisuyciu Pamietniki do panow. Zygmunta III, I s. 124. Gdzie i z naszey strony krew lac sie musiały u towarzystwa kilkanascie (!) z naszych zginelo u rotmistrz kozacki pan Rogowski, koni takze sila barzo nastrzalano i nazabiano — сучасна записка, Публ. бібл. F. IV 96 л. 43.*

²⁾ Дневник — *Zbiór* с. 152—6, там же листи Мясковского і Конецпольского с. 164—5, 228—9, Журковский с. 99—100.

пас для штурму. Але комісари, коюсяне дивлячись, намовили його вислати собі послів до козацького війська, і він пристав на се — післав Хмелєцького з иншим ротмістром до козаків, щоб заохотити їх до спокійного полагодження справи.

Се було вповні по афоризму — „не йде гора до Магомета, йде Магомет до гори“. Але прийшло ся „зняти пиху з серця“. Перспектива дальших битв по нещасливій баталії 31 жовтня, а ще гірше — перспектива довгої затяжної облоги — лякала Поляків. Вже зачали ся приморозки, ішов сніг; трудно було вигодувати війсьсько і коней в таку пору і в таким далеким, глухим куті. Великі були страти в конях і людях. Багато було ранених, що вимагали якоїсь вигоди і догляду, а того не можна було їм дати. При тим знаючи про зносини козаків з Шагін-гераєм — що вони силкували ся дістати від Шагіна поміч, мусіли Поляки бояти ся всякого протягання війни, бо ну-ж Шагін ще раз зломить умову й задумає помогти козакам? А відкладати на пізнійше не можна було з огляду на перспективу шведської війни. Тому треба було доконче якось залягодити справу.

В листі, переданім через післанців Конєцпольського, заявляв він готовість вибачити козакам їм непокорність, що вони „сміли піднести корогви свої против корогів і зброю свою против війська королівського“ (боронячи себе від Поляків, що перші наступили на них). Аби лише тепер спам'ятали ся й покорили ся. Инакше грозив ся, що він „з тутешніх країв не відійде“, і буде „над жінками, дітьми і маєностями“ козацькими „суровість свою виконувати“¹⁾. Звучало се грізно (меньше вже гідно і культурно). Але з за сих грізних фраз звучала властива нота: „przysłaucie do nas zarazem posłów“! І те що ніяково було написати, ратуючи гонор королівського війська, мали, очевидно, устно договорити післанці. Результатом було, що козаки справді вислали своїх післанців з листом, „просячи трактатів“, як записує се дивлячись²⁾. Комісари, вислухавши їх, вислали від себе лист, жадаючи, щоб козаки вислали послів з повновластю для договорення. Самого сього листу не маємо, можемо судити тільки з козацької відповіді³⁾. Головним змістом були, очевидно, виправдування в тим що польське військо по попередніх заповненнях своїх добрих замірів так хижо і безоглядно наступило на козаків. Виправдували ся тим, що козаки шукають помочи у Шагін-герає, що вони спалили замок канівський, і т. п.

1) Zbiór. с. 175—7

2) Ibid. с. 157.

3) Ibid. с. 199.

Козаки на се другого дня (3/ХІ н. с.) прислали посольство з десяти осіб (були то: Петро Одинець, Іван Ларич, Лев Борута, Іван Бачинський, Андрій Кудиновський, Микола Болбас, Іван Горупкевич, Стефан Микитич, Богдан Пашина, Іван Пекачевський). Привезли вони нову козацьку декларацію, адресовану до комісарів, і особні листи (до Конецпольского як гетьмана і до Замойского як воеводи кївського). Як в сій декларації, так і в інструкції даній сим послам, підписаній писарем Савою Бурчевським і також предложеній комісії, козаки хоч в виразах скромніших і здержливіших, в самій річі повторяли погляди і жадання, висловлені в першій декларації. Робили тільки незначні уступки, в тім роді як зложенне присяги, але напр. означенне реєстра певною цифрою все таки промовчували („властиво нема про що вже говорити, бо під час походу війська на Україну одних побито, инші, боячи ся тої виниски, відступили ся від нас і добровільно піддали ся панам-урядам українським; але співняючи волю п. комісарів, не противимо ся тому, щоб по повороті нашим до дому люде ділу рицарському чужі не пишали ся нашими вільностями“); додавали дещо нове — напр. аби старшині була визначена особна платня²⁾).

Переговори на підставі сих декларацій тривали цілий день, але при великій ріжницї в жаданнях комісарів і козацького війська не могли дійти кінця. Комісари годили ся тільки піднести реєстр до 5 тисяч, а до плати 50 тис. додати особну платню старшині; годили ся, щоб на випадок, як би гетьман козацький змер на уряді, військо могло собі вибрати гетьмана тимчасового, поки правительство визначить, але військо не може самовільно ні скидати з гетьманства ні вибрати. Рішучо признавали далі не можливим, щоб козаки мали право проживати по маєтностях приватних і відхиляли козацькі прошення що до заспокоєння релігійної справи такими меткуваннями, що в релігійній справі, мовляв, ніякої кривди не дієть ся і займати ся нею повинно духовенство, а не військо. Крім сеї офіціальної відповіді вислані були особні листи, з запевненнями прихильности, від тих, до кого козаки писали особно; були вони писані прихильно, але з панської високости до людей „простой кондиції“³⁾).

¹⁾ Zbiór s. 200, доповняю й поправляю деякі імення по рукоп. Публ. бібл. № 241 с. 624 Тут сей реєстр послів виглядає так: Piotra Odinca, Iana Larzia, Lwa Barute, Iana Buczynskiego, Andrzeia Kudinowskiego, Mikolaia Bolbosa, Iwana Horuskiewiczza, Stephana Mikytuczaz, Bohdana Passyne a Iwana Pekaczewskiego.

²⁾ Zbiór s. 199—207, Zrzódła II с. 180, Żurkowski с. 101.

³⁾ Zbiór с. 208—16, Żurkowski с. 102.

Переговори, ведені в польськiм таборі З/ХІ, значно посунули справу наперед. Правдоподiбно, комісари вияснили козацьким послам, що від певних пунктів вони пiяк не можуть відступити, і їх умова з козачиною не може бути уложена iнакше. Але разом з тим чи не дали вони по тиху певні надії, не вказали якiсь перспективи, що в дійсности, на практиці сi постанови де в чiм можуть бути пом'якшені, ослаблені? Або козацька старшина собі се виміркувала з переговорів, з ситуації. Трактати з козачиною все укладали ся бiльше про око, і ніколи ригористично не переводили ся. І сим разом не було причини думати iнакше. Ті нові постанови, проєктовані комісією, мали бути відновленням постанов комісії ольшаницької 1619 р. Чи не згодили ся тоді козаки на них? А в дійсности вони зістали ся на галері. Правда, по таких нових заслугах, положених в Хотинськiй війні, по дальшiм зрості і сили, і енергії, і престижу козацького вертати ся назад до постанов 1619 р., перечеркнувши всі падії й претенсії, оперті на хотинськiх заслугах, козачині було, без сумніву, прикро. Але щож! І постанови 1619 р. вінчали собою великі козацькi заслуги в московськiй кампанії. Иньшої дяки, очевидно, не було що сподівати ся від шляхетськiй рiчипосполитої.

Се все мусіло взяти під розвагу військо козацьке, вислухавши відомости і листи, привезені його посольством. Цілий день 4/ХІ пройшов в парадах. Не вважаючи на значні страти в попереднiх битвах (як каже польськiй дневник, самі козаки по закінченню переговорів признавали ся, що згинуло їх в битвах сeї кампанії 8 тис.), військо козацьке було ще значне. Поляк участник походу каже, що було його по всiм тiм в таборі „що найменше 20 тис.“¹⁾ Але перспектива дальшої війни не усміхала ся й козакам. В раптовім поході з під Крилова „урвано“ їм значну частину обозу, з припасом і запасом, і так спiшно закладаючи табор на новому місці, не могли вони зробити його так як треба. З огляду на все отсе рішено капітулювати. В вечері до польськiй табору приїхали послы, якi заявили, що два пункти становлять головну перешкоду: козаки не можуть згодити ся на видачу провідників попереднiх своєвiльств і на цифру реестру, бо по за реестром лишить ся яких 45 тис. і виписки їх неможна буде перевести. Так записує дневник²⁾. Деклярація козацька (третя з ряду), яку маємо на письмі³⁾, заявляла

¹⁾ Zbiór s. 159, 229. ²⁾ Ibid. s. 158.

³⁾ З датою 5/ХІ; чи се показує, що деклярація була вислана другого дня, чи тут недокладність в даті, тяжко сказати.

також, що козаки „ніяким чином і з різних причин“ не можуть видати провідирів, „бо старший як посол вибираєть ся до кожної справи однодушно цілим військом і мусить те робити, що військо йому накаже — тому не вони, але ми, все військо завинило перед королем і річеюсполитою“, і військо просить сю провину вибачити. В справі реестру: „трудно нам згодити ся, аби військо обмежити всього п'ятьма тисячами, бо між нами знайдесть ся більше десятка тисяч таких людей, що по 10, 20 і 30 літ займали ся рицарським ділом на службі річеюсполитій, шаблею кавалок хліба собі добували і каліцтва теріли. Як же такий чоловік, бувши свобідними, мав би тепер підлягати юрисдикції панській? Віддасмо се на ласкаву розвагу панів комісарів і покірно просимо їх, аби не вимагали від нас того, що могло б учинити тільки розрух між нами. Тим більше, що сеї зими однаково тяжко робити між нами порядок (переводити реестр): в полі трудно, а зібрати все військо в якімсь місті — велика тягота людям і спустошенне мусіло б бути; а як дасть Бог, на весну, коли на полі нам легше зібрати ся, не чинячи людям тяготи, можна буде зробити, хоч би й при п. комісарах — кого вони з себе до того визначать“.

В иньших справах заявляли готовість піддати ся давнійшим комісарським постановам. Годи́ли ся вийти з шляхетських маєтностей, тільки щоб будинки і „розробки“ (грунти розроблені) їм сплачено. Пробували випросити собі, щоб заховано їм право вибору старшого — „хйба як би ми були покликані куди небудь на королівську службу, міг би бути хтось від короля з нами, як колись бував Оришовский“ (в ролі королівського комісара, не властивого гетьмана козацького). Просили осібної платні для старшини, на армату. Хотіли, аби дано приміщення на найближшу зиму в якихось містах для козаків і армати з огляду на спустошенне України польським військом. Повторено бажанне, щоб нагорожені були шкоди, починені польським військом, що вернено жінок, дітей, майно — „де б хтось пізнав своє або в таборі знайшов“¹⁾.

Кінець кінцем комісари рішили ся зробити такі уступки: не жадати видачі провинників, дати амнестию всім за минуле. Підвисити реестр до 6000 і додати платні на військо 10 тис. (разом 60 тис. зол.), а осібно старшині²⁾. В справі іменовання старшого

¹⁾ Zbiór с. 218—222.

²⁾ Старшині плата така: старшому 600 зол., двом осавулам по 150, обозному, писарю і суді військовому по 100, 6 полковникам по 100, осавулам полковничим по 50 зол., 60 сотникам по 50 зол. Роспись дуже інтересна, бо вказує на дальші факти еволюції козацького

теж учинено компроміс: рішено, що козаки будуть вибирати кандидата на гетьманство, а гетьман польський, іменем короля, буде його їм „подавати“ (затверджувати властиво)¹⁾; і так зараз „по виборі ними зпоміж їх самих“ Мих. Дорошенка, гетьман „подав“ їм його за старшого. Тільки як би в великім віддаленню від короля і гетьмана козацькому старшому трапило ся вмерти, можуть козаки собі тимчасово вибрати гетьмана самостійно³⁾. На тих підставах зраз списано комісарські постанови³⁾.

За минуше козакам давала ся амнеція, на будуще вони обов'язували ся занехати всякі зносини з сторонніми державами, не ходити походами на них своєвільно, ані на море не виходити, човни зараз попалити, на будуче їх не робити, бути в послушности і „в юрисдикції замкові, духовні і міські не вдавати ся“, та віддавати „належне поважанне і послушність“ старостам і урядам. На се гетьман зложив присягу, що не поведе без волі правительства свого війська на Туреччину ані морем ані землею, не збиратиме „ані куп, ані охотників, ані вписчиків“, а всяких своєвільників каратиме. В тім же дусі послушности і повздержности від самовільних походів зложили присягу „отамани, чернь вся, військо запорозьке його кор. милости“ по даній йому формулі присяги.

Шеститисячний реестр війська мав бути зладжений в шести тижнях, до дня 18 грудня, і переданий властям. Протягом дванадцяти тижнів мали козаки вийти з маєностей шляхетських, попродавши ґрунти і будинки людям, котрі згодили ся б віддавати панови „повинности і підданство“; в панських маєностях могли б зістати ся тільки ті з війська, „котрі будуть своїм панам послушні і котрих пани схочуть терпіти“. Козакам позволяєть ся вряке przystoіne ро́зу́wienie з торгу, ловлення риби і звіра, без шкоди одначе для доходів старостинських.

Тисяча козаків — чи скільки вкаже коронний гетьман — буде пробувати як залога на Запорожу. Иньше військо козацьке буде

устрою: перехід полку від пятисотного до тисячного контингенту, дальша організація інституту генеральної старшини, дуже близька вже до часів Хмельниччини (судя військовий, повисненне значіння писаря, розділ осавулів генеральних від полкових, оґамани вже між старшиною не фіґурують).

¹⁾ Так очевидно треба розуміти досить неясну стилізацію комісарських постанов: Starszemu, ktorego k. mc. przez hetmanów koronnych z pośrodku ich samych obranego podawać będą, особливо як порівняти з попередніми словами про затвердження Дорошенка.

²⁾ Zbiór c. 232—3.

³⁾ Zbiór c. 230—241, теж в Архиві III. I ч. 78.

стояти „за волостю“, і відти, куда їм вкажуть гетьмани, буде ходити в поміч польському війську, уважаючи, щоб у тих переходах ні в чім не обтяжати людности. За се діставатимуть платню — 60 тис. золотих річно, що будуть виплачувати ся їм на св. Ілю в Києві.

Сеї протокол, уложений від імени комісарів, в триумфальнім все таки, хоч і досить здержливім тоні¹⁾, стверджено підписами козацьких старшин. За Дорошенка, „тому що писати не вміє“, підписав ся оден з шляхтичів; іменем иньших і всього війська — новий писар нійський, Сава Бурчевський²⁾. Вислані до козацького табору Собеский і Балабан вислухали козацької присяги, і ріжних говорень, які „хитрі Малороси“ вважали потрібним говорити „панам“, аби сказати „что нибудь приятное“. „Нарікали на свою глупоту і непокорність, що привели їх до такого кроворозлитя, і признавали, що нема ліпшого війська над лядське, а по нїм запорозьке“, записує польський дневник. Другого дня новий гетьман з старшиною приїздив до польського табору; Конецпольский витав їх і частував. А другого дня, відслуживши мшу, військо польське рушило назад, тож дорогою. Перейшовши Рось, Конецпольский визначив своїм полкам становища на зиму, і поїхав до Бару до дому. Комісари розіхали ся теж“).

З триумфом був відісланий королеви папіровий трофей сеї довго плянованої кампанії — протокол комісії. Зброею вимушено у козачини, що сама вона перечеркнула свій рахунок за хотинські послуги і подвиги, за які так багато сподівала ся, за які так багато її обіцвано.

Змушено її замовчати про свої найосновніші домагання, відступити від того що признавала вона елементарними вимогами свого істновання.

¹⁾ Неприемно мусіли звучати для козаків фрази: *із przez szable za nastąpieniem woyska koronnego znacznie są pokarane, tym których szczęście i wola boża od tey kazni zastoniła, iż i ostatek krwie swoiey, przy ktorey Rpta ich zostawiła, na odwagi i usługi Rptey ofiarują, y obowiązują, cale imieniem i. k. m. i rptey odpuszczamy.*

²⁾ Іменіем pana Michaila Doroszenka starszego woyska i. k. m. Zaporoskiego за проśbą jego, iż sam pisac ne umiał, Jan Raczynski mp. podpisuje się. Іменіем wszystkich woyska Zaporoskiego przy bytności starszych podpisuje Sawa Burcewsky pisarz woyskowy. Ся підпись, звісна в численних копіях „комісії 1625 р.“ (в рукоп. Публичної бібліотеки, № 29, 96, 175), опущена в виданнях її (тільки з Маркевичової історії цитує її видавець в Zrzodła - х т. II с. 189). Підпись писаря читається різно — Sawuy Buczewsky також; очевидно се помилка.

³⁾ Zbiór VI с. 158—160.

Фізично не можливо було втиснути в рами реєстру всіх старих, довголітніх козаків, що брали участь у стількох кампаніях для річипосполитої, на її заклик. Фізично не можливо було проговорувати ся тому війську, яке річипосполита хотіла задержати в своїй службі, коли воно зрікало ся заграничного заробітку і zarazом не діставало ніяких домашніх джерел утримання.

Нічого! Від козачини вимушено ее. Вона мусіла існувати для потреб річипосполитої, нічого їй не коштувати, і нічим не давати відчувати свого існування.

Жити надією на марну платню, що звичайно не виплачувала ся. Пробувати „поза волостю“, так щоб і дома її не було чути, і сусідні держави не відчували її існування. При всій реальности сього існування знайти собі якусь над - натуральну сферу, четвертий вимір геометричний.

Польські державні і военні мужі досягнули ее. Неможливе стало можливим.

В протоколі принаймні.

Се був оден з типових паперових і атраментових тріумфів, що розроджували ся потім звичайно морями крови, біди і злоби.

П Р И М І Т К И.

1. Література суспільно - економічних і колонізаційних обставин східно-українського життя XV—XVI вв.

На ці теми писалося чимало, головню для XVI в. — його середини і другої половини — що до колонізації, етнографічного складу, дещо теж про оборонність, дороги і зносини Сх. України звязку з історією торгівлі і колонізації; я вичислив се в VI т., в прим. 1 і 3. Потім в ці питання входять праці по історії початків козачини — я вичисляю се низше в прим. 2. Найбільше для образу східноукраїнського життя дають з того статі Яблоновского в V і XXII т. *Źródła dziejowe* (до сеї останньої дав. критичні поправки мої в Записках т. XVII і В. - Буданова у вступній статі ч. VII т. III Архива Югозап. Росції), матеріал про Задніпрове також в статі *Zadnieprze*, в *Słownik geograficzny* (переклад в Київ. Стар 1896)¹⁾, і статя В. - Буданова у вступі до ч. VII т. II Архива Ю. З. Росції. Вони одначе обговорюють тільки деякі сторони східно-українського життя, яке нас тут займає. Яблоновский при тім дуже уймає своему викладови не цитуючи своїх джерел, а В. - Буданов поза своїм активим матеріалом розпоряджає дуже скупим історичним апаратом і залюбки уживає напр. такого не певного джерела як Стрийковский. Загальний, хоч короткий образ східно-українського життя мала своєю метою дати праця проф. Антоновича: Київ, его судьба и значеніе XIV по XVI стол. (1362—1569) (в Монографіях), але матеріали, яким розпоряджав він, розмірно невеликий, а в загальних поглядах чимало субективизму. Кілька доповнень (на підставі трибунальської виписи з документами

¹⁾ З ранійших статей принотую ще одну — не мав її нагоди згадати перед тим: *Kresy Ukrainne po Licholeciu do Ruiny* (Ateneum, 1877—78).

родини Олехновичів) подав Н. Стороженко п. т. Къ исторіи г. Києва и его окресностей въ XV—XVI вв. (К. Стар. 1892, II)¹⁾. Загальний образ східнополудневої України хотів дати Пулаский в статі *Dzi-kię pola* (1877, передрукована в його *Szkice i poszukiwania*) — тепер вона уже перестаріла. Історично-географічний опис терену полудневої України дав Еварницький в книзі *Вольности Запорожскихъ козаковъ* 1890, досить багатий матеріалом, але слабо оброблений. Про оборонність східної України моя перша робота: *Южнорусские господарские замки в пол. XVI в., 1890*²⁾. Про татарські напади й спустошення — статі Пулаского про польсько-татарські відносини: *Stosunki z Mendli Gireiem, 1881, Machmet Girej, chan Tatarów perekopskich* (*Szkice* II); вони дають історію татарських спустошень до р. 1523. До історії адміністрації недавні праці — Довнар-Запольского: *Украинскія староства въ первой половинѣ XVI в.* (Архивъ Ю. З. Р. VIII. V) і Яковлева: *Намістники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.* (Україна кн. IX).

2. Початки козачини.

Козачина й її початки мають свою давню і довгу літературу. Явище се — голосне, ефектне, найбільш ефектне з усього українського життя дотеперішнього, здавна притягало до себе увагу чужинців і вони старалися по силі вяснити також історію появи сього оригінального козацького елементу. Починаючи від останньої чверти XVI в. появляється ряд довших або коротших заміток, екскурсів, трактатів по історії козачини й її початків. Не претендуючи на абсолютну повноту (яка б кінець кінцем мусіла хіба зійти на вичисленне всіх згадок про козачину), я винотую тут що важніше, ширше, інтересніше в старих друках. Зачинаю від Йоах. Бельского *O Kozakach*, в VI кн. хроніки М. Бельского, під р. 1574 (вид. Туровского с. 1358—1361), писане в 1590-х рр., оперте по части на Сарніцкім (*Descriptio veteris et novae Poloniae 1585*, сї місця вказані в недавній праці Стороженка Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки, с. 267 і далі). Далі

¹⁾ Тут наданне кн. Омелька Олехну Сахновичу на ґрунти каранські (пізнійші ґрунти Лозків), городища Полствин і Кузяків над Росавою й різні поліські маєтности.

²⁾ До річи, ближше незвісну досі історію початків Білоцерківського замку (див. вище 46) дещо поясняє недавно виданий документ (Архив Ю. З. Р. VIII. V ч. 36) — лист. в. князя, без дати, записаний між документами 1552 р. Тут згадується, на підставі донесень воеводи Пронського, про недостачу води і живности „въ замку в Белое Церкви новозбудованомъ“, так що замок сей, очевидно, був поставлений у всякім разі кілька літ перед смертю Пронського (†1555).

„Гваґніна“ О *kozakach nizowych które pospolicie zaporozkimi zowiemy*, в розширенім польськiм виданнi його *Sarmacya Europejska*, 1611 (вид. Туровского с. 220—4); він переповiдає Бельского. На пiдставi його i Бельского зложена українська стаття О началѣ козаковъ — одна з кiнцевих статей Густинської компiл. (Пол. собр. лѣтоп. II с. 367—8). Замiтки Б. Папроцкого в *Ogród krolewski*, 1509, л. 56. Старовольского *Eques Polonus*, 1628, с. 51 *De Cosachis Zaporosensibus*. Петриця *Regum in Polonia ac praecipue belli cum Osmani gesti historia* (1637), с. 12—4. Далi Собеского *Commentarii Chotinensis belli* (1646), с. 109—5: *Origo, vita et mores Cosacorum Zaporohensium*. Екскурс у Пясенкого *Chronica gestorum in Europa singularium*, 1645 (с. 52—6). Бошня *Description de l'Ukraine* (1 вид. 1650), де ряд роздiлiв присвячено спецiально козакам. А. Вiміна *Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi*, 1656 (вiтяги в Київ. Ст. 1900, I). Шевальє: *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne, avec un discours de leur origine, pays, moeurs, gouvernement et religion*, 1663, i т. и. З 1680-х рокiв маємо вже першу наукову нiмецьку дисертацiю: I. Möller i M. G. Weissius *De cosacis dissertatio*, Липськ, 1684.

З початком XVIII в. починають ся українськi „науковi“ трактати про козачину i її початки: Гр. Грабянки „О началѣ преименованiя козаковъ, купно же и о древнѣйшихъ ихъ дѣйствiяхъ сокращенiя“, у вступi до його „Дѣйствiй презѣльвой брани Б. Хмельницкого“, 1710 (вид. 1854 р.). Анонiмне „Краткое описанiе“ Малороссiи, зложено коло р. 1734 i дуже популярне на Украiнi (в 1777 р. воно було видане Рубаном, як вступна частина його „Краткоi лѣтописи Малыя Россiи“, i ще раз в першiм вид. лѣтописи Самовидця, як її продовження, нове виданне при вид. Самовидця 1878 р.). П. Симоновського *Краткое описанiе о козацкомъ малороссiйскомъ народѣ*, 1765 (вид. в московських Чтенiяхъ i особно в 1847 р.). Стеф. Лукомського *Собранiе историческое изъ книгъ древняго писателя Ал. Гваґнина и изъ старыхъ рускихъ лѣтописей*, 1770 (при вид. Самовидця 1878 р.). Вѣс. Рубана *Краткiя политическiя и историческiя извѣстiя о Малой Россiи*, 1773 (перша друкована з сих праць, була переложена по нiмецьки в Маґазинi Вiшинґа ч. IX i *Gemälde Шторха*). Йогож *Краткая лѣтопись Малыя Россiи съ 1506 по 1776 годъ*, 1777 (се згадане вище анонiмне *Краткое описанiе*, доповнене Ол. Безбородьком). I на рештi славна „*Исторiя Русовъ или Малой Россiи*“ псевдо-Кониського (видана в московських Чтенiяхъ i особно 1846 р.). До сих українських праць бiльше або менше тiсно притикають кiлька росiйських. Кн. Мышецкого *Исторiя о козакахъ запорожскихъ, какъ оныя издревне зачалися и откуда свое*

происхождение имѣють (написана, як приймають, коло р. 1740, видана в московских Чтеніях 1847 і одеських 1851). Численні прац. офіційного „російського історіографа“ Г. Мілера: О началѣ и происхожденіи козаковъ (Сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащихъ 1760), Извѣстія о запорожскихъ козакахъ (ibid.), і недруковані: „О малороссійскомъ народѣ и Запорожцахъ“ и „Разсужденіе о Запорожцахъ“ (зложені в 1770-х рр., очевидно з поручення російського правительства, коли його займала справа скасування Січі і української автономії). Ол. Ригельмана „Лѣтописное описаніе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще,“ нап. в р. 1778 і перероблене в 1785—6 рр. (найбільша з компіляцій). І. Болтина Примѣчанія на исторію Россіи Леклерка, 1778, ескурсе про козаків в т. І. В словарі Щекатова (Новый полный географическій словарь Россійскаго госуд.) теж статі про козаків і исторію України. В иньших літературах: І. В. Scherer Annales de la Petite Russie ou histoire des Cosaques, Париж 1788 (в першій часті тут перерібка тогож анонімного Краткого Описанія). Hammerdorfer Geschichte der Ukrainischen Kosaken, Єна, 1789. І. Engel Commentatio de republica militari seu comparatio Lacedemoniorum et Kosacorum, Гетінген 1790, і потім його ж Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Kosaken wie auch der Königreiche Halitsch und Wladimir, 1796 (в Allgemeine Weltgeschichte, т. 48). Т. Czacki O nazwisku Ukrainy і początku Kozaków—Nowy Pam. Warsz. 1801 (був і рос. переклад в часоп. Улей, 1811). К. L. Lesur Histoire des Cosaques précédée d'une introduction ou coup d'oeil sur les peuples qui ont habité les pays des Cosaques avant l'invasion des Tartares, I — II Париж, 1813-4. Gretzmüllern Die Ukrainischen Kosaken und ihre Unterwerfung an Russland (Hormayers Archiv, 1814).

1822 р. вийшла „Исторія Малої Россіи“ Дм. Вантис - Каменського, з коротким вступом про події до р. 1654 р., скомпільованим з літератури XVIII в. і досить маловартним, але ще свобідним від байок історії Русів. Сі байки в українській літературі популяризував Куліш своєю поетичною історією України („Україна одь початку України до батька Хмельницького“, 1847), в польській Мацейовский — О Козаках (Kwart. nauk. краків. 1835, був і рос. переклад в Журналі Мин. Нар. Просв. 1837), Kozaków dzieje (Ogędownik poznajski, 1840), Polska aż do wieka XVII; в російській Срезневский своєю „Запоржскою Старинною“ (1833) і ще більше Маркович въ своїй Исторії Малороссіи, т. І 1842 р. Під впливом Марковича написані польські праці Гліщинського (Gliszczyński) Hetmani małorosyjscy i kozacy do czasów unii (Bibl. Warszaw. 1848, рос. переклад в часоп. Пантеонъ, 1856) і Znaczenie i wewnętrzne życie Zaporozża oraz hetmani małorosyjscy i Kozacy

do czasów unii, I — II, Варш., 1852, та Чарновського Ukraina i Zapożoże czyli historia Kozaków, I — II, Варш., 1854. Дрібніші статі в тих роках: П. Бутковъ О имени козакъ (Вѣстн. Европы 1822). Г. Эверсъ Нѣчто о козакахъ (Отеч. Записки 1826). Н. З. Начало истории козакъ (В. Евр. 1828). Историческое обозрѣніе Украины (Спб. Вѣдомости 1840). Скальковскій Очерки Запорожья (Ж. М. Н. П. 1840) її перерібка вийшла в його „Исторія Новой Сѣчи или послѣдняго коша Запорожскаго“ (1840, друге вид. 1846), що містить також на вступі історію початків козачини.

Вищунами новішої літератури являються ранні праці Костомарова О причинахъ и характерѣ уніи 1840 (він багато уділяє місця козачині й її історичній ролі) і Мисли объ исторіи Малороссіи (Библиотека для чтенія 1846). Далі Соловйова Очеркъ исторіи Малороссіи до подчиненія ея царю Алексѣю Михайловичу (Отеч. Записки 1848) і о десять лѣт пізнійше: „О нѣкоторыхъ рукописяхъ и рѣдкихъ печатныхъ сочиненіяхъ XVI и XVII ст. относящихся къ исторіи Малороссіи (Библи. Зап. 1858), і Малороссійское козачество до Хмельницкаго (Русскій Вѣстникъ 1859), також замітки Максимовича 1840 — 1850-х років, зібрані в I т. його Собранія сочиненій. Менш важне з тих лѣт: Маркевича О первыхъ гетманахъ малороссійскихъ (Чтенія москов. 1848) і О козакахъ (ib. 1858). М. Дашкевича Козаки (Кіев. губ. вѣд. 1851). Козаки (Москов. губ. вѣд. 1854). В інших літературах: Н. Краси́нскі The Kossaks of the Ukraina, Лондон 1848. А. Die Kosaken in ihrer geschichtlichen Entwicklung, Берлін, 1860. Р. Merimée Les Cosaques d'autrefois, Париж, 1865.

1863 вийшла в передмові до ч. III т. I Архива Югозап. Россіи праця Вол. Антоновича про початки козачини — написана під сильними впливами Історії Русів з одного боку, теорій староруського громадського життя — з другого, вповні фантастична, але з становища еволюції історичних ідей дуже інтересна — як перехід від старої традиції XVIII в. до нових історіософічних поглядів. Її погляди були підхоплені Кояловичом в його Лекціях по исторіи зап. Россіи, 1864, і vice versa Кояловичів виклад історії козачини був зараз одомашнений п. т. Коротка история козачини, що була надрукована в Правді 1868 р. Виводи Антоновича послужили предметом цінних — не так фактичними поправками, як загальним своїм критицизмом — заміток Максимовича Историческія письма о козакахъ Запорожскихъ (1863 — 5, передр. в Собр. сочиненій). Другою цінною працею був Кулішевий Перший період козачтва аж до вороговання з Ляхами (в „Правді“ 1868) — протипі пізнійшої Історії возсоединенія Руси, але без тої ворожнечі до козачини і крайнього суб'єктивізму, який ішов у Куліша

crescendo і зовсім позбавив всякого значіння його останні праці (Отпадєніє, Укр. паны и козаки). „Перший період був“ цінний широким соціальним тлом, на яким Куліш виводив історію козачини, й значною свободою своєю від легендарної традиції; можна назвати його може найціннішим з усеї сеї літератури, й треба пожалувати, що видрукований в мало росповсюдненій в Росії часописи, не виданий осібно, він проминув без впливу в літературі. В новій редакції (Ист. возсоед.), вже значно нашікованій пізнійшими теоріями Куліша, ся праця викликала тільки опозицію, яка не дозволяла оцінити позитивні сторони її. Значно слабший був огляд початків козачини написаний Костомаровим п. т. Южная Русь и козачество до возстанія Богдана Хмельницького (Отеч. Записки, 1870), потім введений як вступ до нового видання його Богдана Хмельницького (1870 і потім 1884). Се дуже поверховний начерк, безглубшого продумання і докладного використання джерел; можна думати, що пишучи його Костомаров ще не знав Кулішевого Першого періода, але й по по виході Історії возсоединенія Костомаров не поглубив його, і в порівнянню з Кулішем се був крок назад.

Куліша „Історія возсоединенія Руси“ вийшла в 1874 р. і лишила ся на довго найвизначнішою працею по історії початків козачини. Але його екстраваганції відвернули суспільність від його історичних праць. Спеціально що до даного питання зробили вражінне його статі: Козаки въ отношеніи къ государству и обществу (Рус. Архивъ 1877), акт пристрастного оскарженія козачини (на неї відповідь Костомарова „О козакахъ“) Рус. Старина 1878). Але не появлялось нічого серйознішого, написаного з иньшого становища. Популярні книжечки як Драгоманова „Про українських козаків, Татар та Турків“, 1876, або компіляційка Марковина „Очеркъ исторіи запорожскаго козачества“, Спб. 1878, в рахунок не йдуть. По за тим: статі Дубецького Kudak, twierdza kresowa i jej okolice, 1879, з поглядом на початки козачини взагалі (в новім обробленню вийшло в 1900 р.) і Zawiązki dziejów Siczy Zarogozkiej, 1887, передр. в його Obrazu i studya hist., II, 1899 (тут теорія лицарського походження козацького устрою, висловлена одначе без всякої близшої аргументації, в морі пустої фразеології, — про саму теорію див. вище с. 303—4). Erckert Der Ursprung der Kosaken, vorzüglich nach neuesten russischen Quellen, Берлін, 1882 р. „Історическіє дѣятели Югозападной Руси В. Антоновича і В. Беца“, 1883 — ряд біографій гетьманів писаних або редактованих Антоновичом, серед вих біографія Сагайдачного з загальним поглядом на початки козачини. Рік пізнійше зявилась иньша праця, анонімна, але написана також під очевидним впливом Антоновича (на підставі його матеріалів, а може й редактована ним), присвячена спеціально початкам козачини: Происхождение

запорозького козацтва (Київ. Старина 1884, VIII—IX). При певних критичних помилках і неповноті наукового апарата вона замітна своїм змаганням історію козащини прослідити вповні незалежно від традиції і на тлі суспільно-економічних відносин східної України. Анонімність і не дуже зручна конструкція були причиною, що праця ся не звернула уваги, якої була властиво варта. „Отпаденіє Малороссіи отъ Польши“ Куліша, 1888, де знов були повторені його погляди на початки козащини і т. и., але ще з суб'єктивнішою закраскою — не мало вже майже ніякого об'єктивного наукового інтересу. Так само т. III Історії Росії Гловайського, де в гл. XV був поданий огляд початків козащини, нічим не визначний, з сильною залежністю від традиції (Дашкович — голова городової козащини, Лянцкоронський — перший отаман козаків низових і т. и.) — дарма що у новішого дослідника козащини Стороженка знайшов він похвалу і признання (мабуть тому, що вийшов не від ненависної Стороженку мітичної „київської школи“). Історія запорозькихъ козаковъ Д. Еварницького (I том, з загальними характеристиками запорозької козащини, його території, устрою, побуту, господарства, вийшов 1892 р., другий — з історією козащини — в р. 1895) — праця з наукового погляду вповні слабка, без методу, без критичного розбору джерел, зачерпнених часто з других і третіх рук (критична оцінка Лазаревського в т. X київських Чтеній). Дрібніші статі про початки Запорожа: Еварницького Число и порядковъ Запорозькихъ сѣчей (Ibid. Стар. 1884), йогож: Островъ Хортица на р. Днѣпрѣ (Ibid. 1886), Падалки По вопросу о существованіи Запорозькой Сѣчи въ первые времена запорозькаго козацтва (ib. 1894).

Цінна була стаття І. Каманіна про початки козащини: Къ вопросу о козацествѣ до Богдана Хмельницкаго (київські Чтенія VIII, 1894). Він відважив ся дати нову концепцію фактам історії козащини, утворену на підставі самостійних студій, і хоч при тім критицизм дивно мішав ся з некритичним повторенням річей безпідставних, слідуванням за чужими теоріями і т. п., то й не приймаючи виводів автора вповні, треба признати цінність переведеній ним критичній і конструкційній роботі. Вона викликала небезітересні критичні замітки М. Любавського и т. Начальная история малорусскаго козацтва (Журналъ Мин. Нар. Просв. 1895, VII) — перед тим він дав кілька уваг про козачину в своїй книзі Областное дѣленіе в.кн. Литовскаго (1893), і його погляди (теорія турецька) були потім прийняті й розвинені Ябловским в його книзі Ukraina (Źródła dz. XXII, 1897), де особний розділ (с. 395 і далі) присвячено початкам козащини, в становища тоїж турецької теорії (з наукового погляду маловартне). Тогож 1897 р. вийшов ко-

роткий курс історії козачини В. Антоновича в обробленню В. Доманицького „Бесіди про козацькі часи на Україні“; для початків козачини він прийіс мало нового понад то, що писало ся в „Пронсхождение запорож. козачества“, а багато помилок. Здриводу його висловив я свої погляди на початки козачини в статі Примітки до історії козачини (Записки львівські ХХІІ, 1898). Потім короткий погляд на початки козачини подала книга А. Стороженка Стефанъ Баторій и днѣпровскіе козаки, К., 1904. Написана взагалі дуже претенсіозно, з становища польсько-культурницького (в дусі Куліша і польської історіографії), вона замітна була небезінтересним добром матеріалу (особливо з польських джерел), хоч взагалі ані не панувала над літературою вповні, ані не вичерпувала предмету й матеріалу. Критичні замітки до неї М. Любавського в Записках петерб. акад. т. VІІІ, 1908. Нарешті останньою новиною на сїм полі являєть ся розвідка І. Крип'якевича Козачина і Баторієві вільности (Жерела VІІІ, 1908), де поданий (в гл. II і III) також загальний погляд на початки козацької організації.

Новійшу пробу огляду української історіографії XVІІІ в і студій української історії подав проф. Іконніков в своїм Опыт-і русскої історіографії, т. II кн. 2, 1908, с. 1560 і далі (є тут і бібліографія, але тільки російська і дуже не переглядна, а й перегляд старої історіографії не дуже повний і систематичний, з новішою ж тільки дещо — про виданне українських літописних памяток). З давнішого: Г. Карпова Критическій обзоръ разработкы главныхъ русскихъ источниковъ до історії Малороссіи относящихся, 1870. К. Заклинського Рускія лѣтописи и лѣтописци XVІІ столѣтія (Зоря, 1880). О. Лазаревського: Прежніе изыскатели малорусской старины (К. Стар. 1894—5). Літографований курс пок. Антоновича Источники для історіи Югозападной Россіи, 1881. Спеціальну літературу (крім вступних статей і заміток при виданнях) має тільки Історія Русів: К. В. Въ защиту неазвѣстнаго покойника автора „Ист. Руссовъ“ (Порядокъ, 1881), Лазаревського Догадки объ авторѣ „Исторіи Руссовъ“ (К. Стар. 1891, IV), Горленча Изъ історіи южнорусскаго общества нач. XIX в. (ib. 1893, I і в збірці його: Южнорус. очерки и портреты, 1898), Л. Майкова Къ вопросу объ „Исторіи Руссовъ“ (Ж. М. Н. П. 1893, V), і в новій перерібці: Малорусскій Титъ Ливій (Истор. литературные очерки, 1895), Ол. Грушевського. Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“ (київські Чтенія XIX, 1906) і Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Руссовъ“ (Извѣстія отд. рус. яз. 1908). Бібліографічний покащик Ол. Лазаревського: Указатель источниковъ для изученія Малороссійскаго края, вып. I, 1858 (до р. 1857) за браком лпшого прии сходять уживати й досі.

З. Остафій Дашкович і Предслав Лянцкоронський.

Про сих двох традиційних фундаторів дніпровської козачини писано багато, але спеціальної, серйознішої літератури сливе нема; тим поясняється і довготривалість старої традиції про них.

Про Дашковича статейка Бартошевича в *Encykloped. powszechn. i nowihsa*, але теж повна помилок розвідка Пулаского в його *Szkic-ach, I (Ostafi Daszkiewicz)*; цінний як на свій час екскурс про нього Максимовича в замітках до праці Антоновича; новіше — стаття Яковлева про намісників Черкаських (Україна I). Невважаючи на інтерес, який Дашкович притягав до себе, в біографії його, особливо ранній, до недавня було маса баламутств, та й досі є багато неясностей. Поруч старої традиції, що Дашкович був підданим кн. Острозького з Овруча (Старовольський), повстає другий такий же хибний здогад, що він був одного роду з князями Дашковичами (Пулаский, Каманін); але ці князі Дашковичі були з роду Глинських і нічого спільного не мали з родиною Остафія. Так само безпідставний здогад Пулаского, що Остафій був свояком Острозьких, а й гадка Максимовича, що він був швагrom воеводи київського Немировича, оперта на неправдоподібним здогадї що Милохна Немирова, сестра і спадкоємиця Дашковича, була жінкою Андрія Немировича: в акті 1536 р., де вона згадується (Акты Ю. З. Р. II ч. 117), не фігурувала б вона простого „земляноку кievською“ в такім разі (тим більше, що Андрій Немирович був жив і був воеводою). Привабний здогад поставив Бонецкий (*Poczet godów i nowihsa znow Herbarz polski, sub voce*); опираючи ся на заяві Ів. Ходковича, намісника витебського, що в лісах свого братанича Івана Дашковича він бував на ловах тільки за його дозволом, він вважає Дашковичів одним родом з Ходковичами і в новішій версії (*Herbarz*) зв'язує ще їх з фамілією Пестручів. Се вже за багато, але спорідненне з Ходковичами — гіпотеза дуже привабна супроти традиції про київське походження Ходковичів. Її приймає і новіший дослідник історії роду, Дашкевич-Горбацький, що випустив недавно літографовані „Матеріали къ історіи Корибутъ-Дашкевичъ-Горбацькихъ, Спб., 1908. Тільки з документів зацитованих Бонецким виходило б що ліси тих Дашковичів були в Витебській землі, і там була ся родина осела, тим часом нема сліду, щоб наші Дашковичі володіли маєтностями в Витебщині й мали там свояків (до отчини Остафія не ніхто зголосив прав окрім його сестри). Так само хибно каже Бонецкий, що Остафій був в московській неволі під час московсько-литовської війни.

Недавно опублікована справа Дашковича з кн. Капустою, принісши звістку про приїзд Дашкевича на городенський сойм і реабілітацію на нім, дала повод до здогаду, що тоді, в 1505 р. Дашкович вернув ся з Московщини і дістав старство Канівське (Яковлев, як ви-

ше). Ще давніше Антонович, описуючи повстання Глинського і участь в ній Дашковича вважав його для того часу старостою канівським і черкаським (Монографія с. 243). Та з того, що тепер знаємо про участь Дашковича в повстанні виходило б, що він брав в ній участь з руки московського в князя, а не як місцевий чоловік¹⁾, тим менше — староста якогось місцевого замку. Spass gilt nur einmal, і я думаю, що Дашкович по друге не просив амністії у в. кн. литовського. Що черкаським старостою він став тільки з 1514 р., тепер знаємо вже певно. Канівським став скорше: московські послы згадували, що як у Черкасах був намісником Андрій Нимирович, то в Каневі був Дашкович (Памятн. спом. къ Литов. госуд. I с. 522—3), а Черкаси Дашкович одержав власне по Нимировичу.

Лянцкороньським, неважаючи на його репутацію, роздугу Старовольським (див. вище с. 95) і українською традицією XVIII в., новітша історіографія займала ся мало. Критиці традиції присвятив спеціальну статтю Бартошевич Czu Preczlaw Lanckoroński był hetmanem kozaczuzny? (в його *Studia histor. i literackie*, III). Не вважаючи на сю критику Лянцкороньський зістав ся на позиції козацького гетьмана й пізнійше. Так московський історик Гловайський в своїй *Історії Росії* (III, 1890, с. 582) лишає Лянцкороньського на його традиційній позиції, тільки помінявши його місцями з Дашковичем; у Марковича Лянцкороньський був першим гетьманом городовим, а Дашкович першим кошовим; Гловайський, знаючи, що Дашкович був старостою черкаським, зробив зробив його організатором козачини городової, а Лянцкороньського „первымъ извѣстнымъ атаманомъ низовыхъ козаковъ“.

Дашковичу взагалі прийшло ся видержати тяжку боротьбу з Лянцкороньським і не без труднощи удало ся пересунути його на друге місце з першого, як він сидить ще в „хронологія високославныхъ гетьмановъ“ вид. Білозерським: „первый гетманъ войскъ запорожскихъ съ фамиліи сенаторской именуемый Прецлавъ Лянцкороньскій или принцъ славяноросійскій“. Трудно було таке звучне імя відтиснути (се з варіанта імени: Пренцлавъ, Пренцславъ, відси „принц славянський“, і в звязку з тим у Рігельмана він уже й „князь“). Мілер держачись хронології війн Дашковича з Татарами, також лишив його на другім місці, по Лянцкороньським; теж саме у Енгеля. Перше ніж Дашкович взагалі вернув ся в сей реєстр, популярний був порядок Грабянки з виключенням Венжика, якому віднайшли початкову дату 1534 р. і посунули на пізнійше: отже перший гетьман Лянцкороньський, другий Вишневецький, третій Ружинський (так у Кратком описанію — сій найпопулярнійшій історії України, і в Собранію Лукомського (при вид.

¹⁾ Див. т. IV² с. 486.

Самовидця 1876 р. с. 212 і 329). Ще Історія Русів держить ся свого каталогу — висуваючи одначе поруч Лянцкоронського на центральну позицію сеї початкової козачини Ост. Ружинського, як першого організатора козачини, в другім десятиліттю ХVІ в.; йому ж передана тут слава побіди над Татарами 1516 р. „надъ рѣкою Донцемъ, при городѣ Бѣлгородѣ“ (Білгород - Акерман помішаний з Білгородом слобідським). Доперва Бантиш - Каменський і Маркович укріпили Дашковича на першій позиції на довгий час і згодом тільки, під кінець ХІХ в. в порядку виступлення Дашковича і Лянцкоронського знову починаєть ся вагання. Їх наступників Вишневецького й Ружинського відсунув на пізнійші часи Максимович в своїх замітках до монографії Антоновича, і з старого Грабяничного реєстру повис в повітрі безрадно тільки той загадковий Венжик Хмельницький (див. реєстр гетьманів у Максимовича Собр. сочин. I с. 241). Автор „Происхожденія запор. козачества“ (К. Стар. 1884, VIII с. 596) здогадувавсь, що се кор. гетьман Ян Тарновский, бо він направив Хмельник і в нїм з війском стояв, і його заслугою Бельский (с. 1064) називає погром Татарів 1534 р. Але все таки не ясно як могло до його пристати призвище „Weżyk Chmielnicki“.

Сі вагання що до Дашковича виглядають тим дивнійше, що в традиції значінне його як першого організатора козачини з великим притиском було поставлено вже в початках ХVІІ в. Зробив се Старовольський в екскурсі, присвяченім козакам в брошюрі *Eques Polonus* (1628), тут читаємо: *Quibus (війнами Жигимонта Старого) exercitatus a puero Ostapheus quidam Daskieucius ex oppido Ourucko subditus Constantini ducis Ostrogii... postquam ad maturiorem aetatem devenit, coepit statim animos commilitonum praensare et ut signa sua sequantur rogare ac suadere, quod et persuasit, factaque nonnulla manu duxit in hostem propriis auspiciis semel atque iterum et conglobatos tandem indigetavit nomine Cosachorum, quasi contemnentium cuncta praeter famam bonam, atque sic ex parvis initiis sectam militarem fecit et revera magnam. Nam statim in primordiis illis et Moscho et Tartaris valde gravis fuit, multisque barbaros ille ipse affecit, baltheo equestri pro meritis a rege donatus et multis praefecturis ornatus. Tandem vita functo centuriones novum sibi caput elegerunt.* Потім в своїх *Sarmatiae bellatores* (1631) Старовольський вінчав Дашковича ще більшими похвалами (*vir omni saeculorum memoria dignissimus et castrensis disciplinae exactor gravissimus, cui iam pares non sunt Cosaci* — с. 154), і докинув кілька фактичних звісток — що він дістав дозвіл збирати собі козачину, одержав старство черкаське, що серед своїх війн з Татарами під старість попав ся був в неволю (*in senectam iam vergens, cum maxime rerum bellicarum peritus esse putaretur, ad ripam Borysthenis cum Tar-*

taris aduerso proelio decertans, captus ab illis fuit et anno integro in servitute mansit). Оповідання фактичним матеріалом все таки досить бідне, але ролю Дашковича як першого організатора козачини підчеркує дуже сильно, і тільки незнанням сих писань Старовольского в пізніших козацьких кругах поясняють ся, що Дашковича відразу не взяли тут за першого фундатора козачини.

При апокрифічну пісню про Лянцкороньского див. в прим. 4.

4. Поетична традиція про козачину.

Пестична традиція перших часів козачини, аж до Хмельницького, безсумнівно дуже богата й різнородна, дійшла до нас в невеличких фрагментах, які не завжди можуть навіть дати понятя про її колишній вигляд. Причиною було те, що переважно жила вона в усній традиції, почала записувати ся систематично тоді, як уже ся козацька традиція вимирала взагалі, а при тім була відтиснена, розбита і пригнетена в пам'яті пізнішими циклями — Хмельниччини, Руїни, Гайдамаччини. Крім того її пам'ятки і досліджені досить мало. По перших заходах збирання пам'яток народної творчости (збірки Ходаковського, Цертелєва, Максимовича) історична поезія з історичного становища, як джерело до пізнання минулого українського життя, звертала на себе увагу в пробах змалювання української минувшини за помічю не тільки історіографічного, а й поетичного матеріалу в 1830—1840 роках. Такими були проби Гоголя, Куліша (Україна, 1843), і особливо „Запорожская Старина“ Срезневского (6 книжок, в рр. 1833—8). (Про сі проби, їх завдання і провідні ідеї статі Ол. Грушевського: „З сорокових років“, Записки львівські т. 83, 85, 89, про етнографію тих часів Пипіна Історія русской етнографія, т. III, В. Доманицького про Ходаковського в Записках львів. т. 65, Ол. Грушевського про Максимовича в Извѣстіях петерб. акад. 1906). Поруч цінного, автентичного матеріалу сі праці одначе ввели багато фальшованих пісень, скомпонованих на теми літописні та популярної Історії Русів, і засмітили ними ту поетичну традицію. Особливо напустив їх Срезневский в своїй Запорозькій Старині і навів ними туману на довгі літа; але й инші, критичніші дослідники, як Максимович, Костомаров, Куліш не вповні ухоронили ся від тої фальсифікаторської течії. Критичне очищення традиції поставив собі Костомаров в статях „Историческое значение южно-русского народного песенного творчества“ (Бесѣда 1872), недокінчених і продовжених гень пізніше п. т. Історія козацтва в пам'ятниках южно-русского народного творчества (Рус. Мысль 1880 і 1883); але зробив в тім небагато. 1874 р. вийшов перший том праці „Историческія пѣсни малорусского народа“ Антоновича і Драгоманова, що містив збірку пісень аж до епохи Хмельницького Кри-

тиці уділено тут місця небагато: в передмові вичислені пісні пропущені за неавтентичність, в тексті до деяких текстів прийнятих до збірки, подані короткі замітки про їх підозрілі прикмети. Головну вагу положено на коментування історичного підкладу пісень. Нову ревізію цього корпусу задумав дати др. Франко в своїх „Студіях над народніми піснями“ (Записки львівські т. 75, 76, 78 і 83 і окребою книжкою, 1908); він пробує знайти в сучаснім нашім запасі пісень старший пісенний репертуар, XVI—XVII в., на підставі побутових прикмет, історичних алюзій, а нарешті — розміру піснь (праця недокінчена).

Спеціальна література старших пісень (до Хмельниччини): Науменко Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ (Київ. Старина 1883, VI). Андрієвскій — Козацкая дума о трехъ братьяхъ азовскихъ, 1884. Сумцовъ — Къ вопросу о происхожденіи думы о смерти козака бандуриста (Культурныя переживанія ч. 69 — К. Стар. 1889, IX) і „Дума объ Алексѣѣ Поповичѣ (ів. 1894, I). С. Томашівський Маруся Богуславка в українській літературі (Літ. - Наук. Вістник 1901). І. Франко Козак Плахта (Записки львів. т. 47, 1902). Дашкевичъ Олексій Поповичъ думы „Про бурю на Чорному морі“ (відбитка з юбилейного збірника Антоновича, 1905). Загальні праці про т. зв. думи: Неймана Dumy ukraińskie (Ateneum, 1885), Лисовского Вопросъ о происхожденіи малорусскихъ думъ, 1891, Житецького Мысли о малорусскихъ думахъ, 1892, Тершаковця Beziehungen des ukrainischem historischen Liedes resp. Dumen zum südslavischen Epos (Archiv т. 29), бібліографічна стаття Ткаченко-Петренка Думи в изданияхъ и изслѣдованіяхъ (Україна, 1907) і моя примітка (7) в т. VI, с. 614.

З формального боку весь запас історичних пісень поділяеться на пісні будови рівноскладової, або т. зв. історичні пісні, і пісні будови нерівноскладової, конвенціонально звані думами. Цікаве питання про повстання і розвій сеї характеристичної нерівноскладової форми зостаєть ся невиясненим, а воно тим часом кинуло б світло на еволюції поетичної традиції козачини, бо можна думати, що на нову форму дум перероблюють старі пісні, а не перероблювані дуже часто вигибали, не витримуючи конкуренції з новою, більш модною і плястичною формою, що давала широке місце імпровізації і всяким інноваціям.

Що до змісту то поминаючи українські редакції тем загальних, мандрівних, де тільки зовсім механічно вклеєно часом якогось „козака“, маємо серію, досить велику, пісень історичних в ширшій значінню, або історично побутових які малюють нам козачину і жите козацьких часів в типових образах без звязку з конкретними особами чи подіями. Такі пісні про татарські напади і забирання ясиру (Антонович і Драгоманов ч. 21, 22, 25, 26, 28, 29), невірницькі плачі

(ib. ч. 30, 31), думи про утечу трох братів з Азова і смерть трох утікачів над Самарою (ч. 35 і 51) — фрагменти величюного невільницького циклю. Далі, пісні про козацьку війну в степах—як прегарна дума про козака Голоту (ib. ч. 43), про степову сторожу (ч. 36—9, пор. замітки і матеріали до сеї пісні др. Франка ч. 8), про смерть козака у степу (Антонович і Драгоманов ч. 58—60, Франко ч. 9). Нарешті цикль пісень про козацький обичай — як стара запись пісні про козака і Кулину (пісня козака Плахти) і серія пісень про відносини до жінок, дівчат, сім'ї — частина їх згрупована дром Франком на підставі розміру (Студії с. 154).

Другу категорію творять пісні історичні в тіснійшим значінню, що малюють певні конкретні події чи особи. Ся друга категорія одначе в данім разі не відріжняеть ся сильно від першої, тому що й особи й події дуже мало і в ній індивідуалізовані: переважно бачимо тільки самі ймення досить механічно або й випадково причеплені до типів чи образів історично-побутових. До сеї категорії окрім пісень викинутих уже безповоротно з історичного репертуару, як сфальшовані; і також безсумнівно підроблених, але ще прийнятих, хоч і з сумнівами, в корпус Антоновича і Драгоманова, як пісня про „Лядський ріг“ (Ляницького), про Свирговського (Антонович і Драгоманов I ч. 39 і 41), зачисляють ся такі пісні:

- пісня про Байду-Вишневецького;
- пісня про гетьмана Богдана в жалобі;
- дума про Самійла Кішку, з згадкою про Сем. Скалозуба;
- пісня про здобуте Варни;
- дума про Олексія Поповича, з згадкою про гетьмана Зборовського;
- пісня про Сагайдачного.

Пісню про Байду мав я нагоду недавно розібрати (статья в III т. кївських Записок: Байда-Вишневецький в поезії й історії, 1909), в звязку з історичною й легендарною традицією про Вишневецького (там вказана й иньша література)¹⁾, і там я вказав, які незвичайно слабкі і далекі звязки вяжуть пісенного Байду з історичним Вишневецьким. Ще гірше посміяла ся поетична традиція з статочного Сагайдачного, привязавши його імя до образка запорожського гультья (див. вище с. 373—4); проби дати фактичну обстанову з життя Сагайдачного сьому пісенному образу зістають ся натяганнями. Пісня про Богдана в чорному оксаміті зближаеть ся з особою Богдана Ру-

¹⁾ До неї додати ще замітку Стороженка до портрета в Кіев. Старині 1894: Князь Дмитрій Івановичъ Вишневецькій по народному прозвищу Байда (написана головно на підставі Вольфа, але не без деяких самостійних баламуцтв).

жинського з значною правдоподібністю з огляду на звістку про те що Татари взяли в неволю його жінку (див. мою статтю про нього в Записках львів. т. XVI с. 9); пісня в кождім разі обробила сей мотив дуже загально, або обшліфувала ся так, перейшовши через уста покоління. Пісня про Варну з деякою правдоподібністю звязуєть ся з погромом її в р. 1606 (див. вище с. 326). Натомість згадку про Грицька Зборовського гетьмана запорозького в думі про Олексія Поповича дуже тяжко звязувати з Самійлом Зборовским, як роблять звичайно (Антонович, Сумцов, Дашкевич). Побут Самійла між козачиною був короткий, нічим особливим не замінний, в ніякі походи морські він не ходив (покликують ся на оповідання Папроцкого, але то малозначна екскурсія на лова, па zwierz na wyspy morskie коло устя Дніпра), бурі з козаками на морі теж не перебував. Уже скорше б можна вказати на иншого Зборовського, козацького ватажка 1610 р. (див. вище с. 333), хоч і сей настільки слабо виступає в джерелах наших, що годї на тім зближенню наставати.

Найбільш виразисто ніби виступає Самійло Кішка в чудовій думі — найбільшій розмірами. Вона описує, як визволив ся він з турецької неволі після того як пробув у ній 54 літ. Пізнійше записаний варіант кобзаря Крюковського (К. Стар. 1882, XII і знову в 1904, II, з записей Мартиновича) описує, хоч дуже блідо і фрагментарично, як Турки беруть Кішку в неволю. Старші дослідники припускали, що ся неволя мала місце перед звісною нам історичною діяльністю Кішки, в перших роках XVII в.; вони вказували на те, що у Величка, в листі Сірка згадуєть ся морський похід Кішки перед 1575 р. (II с. 380)¹⁾, і здогадували ся, що по тім мала місце та довга неволя Кішки (Антонович і Драгоманов с. 227). Але кілька літ пізнійше Антоновичу стріло ся італійське оповідання 1643 р. про те, як руські невольники опанували галеру і визволили ся з неволі; в сім оповіданню пізнано історичний прототип думи, і на сій підставі д. Науменко в своїй розвідці про думу поклав неволю Кішки уже на р. 1620, за Величком²⁾.

В 1894 р. прибуло ще инше автентичне оповідання — чолобитня головного героя сеї епопеї, калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна цареві за жалованнем. Вона була видана в Чтеніях московських, і даючи справозданне з них в Записках львівських (т. VII с. 22) я вказав на звязь її з думою, а проф. Антонович, видаючи її разом з італійським мемуаром в II т. Мемуарів къ ист. Южной Руси, ви-

¹⁾ Лист сей апокрифічний і дата ся не має ваги ніякої.

²⁾ Величко взяв тут Цецорську битву на здогад, а неволя Кішки в літописну традицію війшла взагалі з думи.

словив погляд, що подія 1643 р. в думі була скомбінована з традицією про неволю і визволення Кішки, яке могла мати місце в XVI в., перед гетьмануванням його, коли жив і Скалозуб, згаданий в думі.

Як гіпотеза, ся гадка про анальогічну традицію про Кішку, скомбіновану потім з подією 1643 р., може уйти. Але кінець кінцем і ся найбільш історично обставлена дума дає нам тільки новий приклад вповні механічної звязи історичних імен тих часів з пісінними темами. Дума своїми деталями підходить до оповідань про епізод 1643 р. дуже близько, і не можна сумнівати ся в тім, що описує вона таки сей епізод. Кішка до того причастним не був, правдоподібно не жив тоді давно. І тим часом якимись недовідомими шляхами дума притягає його імя й робить героєм події, до якої він не належав, описує його подробицями зовсім чужими, і т. д. Історично - побутовий образ з механічно причепленим, через спільність мотивів, історичним іменем.

Маємо знову серію пісень де історично - побутовий образок звязаний з якимсь іменем, нам не звісним. Такі напр. думи про Марусю Богуславку, Івана Богуславця, Федора Безрідного, пісні про смерть Коваленка, козака Овраменка і т. и. Не завсїди можна їх відграничити від таких пісень, де імена героїв вимислені, для характеристики (як козак Голота, або може й той Федір Безрідний), та й се не має значіння. За правило можна прийняти, що основою пісні служить факт дійсний. Чи вона задержить при тім конкретне імя особи, чи затратить, се не змінє властиво нічого. Ми бачили, як свобідно оброблює поетична творчість навіть епізоди чи теми звязані з певними голосними історичними йменнями, або переносить сї ймення до епізодів зовсім чужих; так само і ще менше вона вязала ся темами з випадком захованими йменнями якого небудь нікому не відомого Коваленка або Овраменка. З сеї доби маємо в народній поезії властиво тільки історично - побутові образи, де ймення не грають майже ніякої ролі.

5. Баториєва реформа.

Я вказав в тексті (с. 158--160) на ті обставини, що центром пізнійших козацьких традицій про козацькі свободи й вільности, про організованне і зріст козаччини зробили імя Баторія і його реформу. Козачина не богата була документами, не вела метрик і архівів, і грамота Баторія, захована випадком, послужила пізнійшим часам опорною точкою для всяких переказів про початки козацьких прав і вільностей. Так Баториєва легенда розвивала ся в козацьких кругах, відси її луна розходила ся по польській суспільности, попадали її відгомони в літературу¹⁾, і потім сї літературні відгомони, за бра-

¹⁾ Сї відгомони (у Пясецкого; Твардовского, Грондзкого) слїдит-Сторожко в своїй книжці про Баториєву реформу; додати ще інтеь М. Грушевський Історія, т. VII.

ком своєї, козацької літератури з ХVІІ в., служили опорними точками для дальшого розвитку і угрунтовання сеї легенди в кругах козацьких. Найстаршу редакцію її з козацьких кругів маємо у Грабянни (с. 22—3) — вона опираєть ся очевидно на польській літературній традиції Бельского, Пясецкого, Твардовского, і додає до них лише кілька штрихів: Баторий дає козакам клейноти, військові запаси, від нього ведуть початок всі козацькі чини і т. и. Грамота Хмельницького з потвердженням Баторевого надання, що обертала ся в запорозьких кругах в половині ХVІІІ і була сфабрикована, очевидно, по повороті Запорожців з Криму (видана Скальковским в Історії Новой Сѣчи т. III і Бодянским в Чтеніях московских 1846 р.), не додає до Грабяннівської версії нічого нового (центр ваги її лежить в означенню запорозької території). Натомість у Симоновського козацька традиція здобуває важну подробицю, яка стала потім одною з найважливіших складових частин легенди — шеститисячний козацький реєстр, розділений на 6 полків (с. 8). Другим, менш важним додатком була легенда про другу козацьку резиденцію, побудовану для козаків Баторием і названу по його імені Ватурином (Лѣтописи вид. Білозерским с. 55, звістка йде від Коховского). Нову версію дає легенді автор Історії Русів, замість старої військової козацької шляхетсько-козацьку: Баторий признає за козацтвом шляхетські права, рівно з шляхтою польською й литовською, наділяє значних товаришів маєтностями, заводить суди земські, гродські, трибунальські, з статутним правом (с. 28—9). І хоч як ся версія була фантастична й штучна, вона прожила довго і була повторена *en toutes lettres* не тільки Марковичом та його польськими прихильниками (у Чарновского І с. 90 і далі), але в деяких своїх елементах (як напр. „судебный трибуналъ въ Батурині“) була затримана ще в курсі Еварницького (II с. 61). Старша ж версія Грабянни-Симоновського з повним довірем повторяла ся істориками України до найновіших часів (у Костомарова, у вступі до Б. Хмельницького І с. 20—1, вид. 1884, у Антоновича в його Бєсѣдах, у Еварницького в його курсі й ин.) — не вважаючи на скептичні остеререження, що підносили ся вже від 1870-х років.

Куліш, ліпше очитаний в польськїм історичнім матеріалі ХVІ в., перший підніс голос против Баторієвої легенди. Правда, в Історії возсоединенія він думає, що сучасні історичні матеріали „подтверждають, въ извѣстной степені, лѣтописное сказаніе о Баторієвской регу-

ресний погляд на Баторієву реформу Бєньовского, в інструкції волинського соймака 1676 р. (шеститисячний реєстр, набраний з загального 40-тисячного козацького війська, і т. и). — Архивъ П. П с. 352.

ляцін козацкаго войска" (І с. 94), тільки не хоче йти за всіма по-дробностями традиції XVIII в. („едвали слѣдуєть понимать эту регуляцію въ смыслѣ раздѣленія козаковъ на полки и проч.“). Але кілька років пізнійше, в Матеріалах до історії возсоединенія Руси, 1877 (с. 11), публікуючи універсал Баторія до козаків 1579 р., він уже рішучо не хоче вірити про якусь „регуляцію“ козачини Баторием. Сі скептичні гадки були розвинені докладнійше доперва в 1890-х рр. В 1896 р. з'явилась статя Ол. Яблоновского *Kozaczyzna a legitymizm, dwie legendy polityczno-historyczne Ukrainy — batoryjańska i baturyjańska* (Ateneum 1896, VIII), де він спиваючи ся ближше над легендою про Батурина, зачіпав і Баториеву легенду взагалі. Слідом вишла статя А. Стороженка *Сводъ данныхъ о Янѣ Орышевскомъ, запорожскомъ гетманѣ временъ Стефана Баторія* (К. Старина 1897, I), де він коротенько збирав деякі документальні звістки про розпорядження Баторія що до козаків, не входячи в оцінку традиційних звісток про них. Рік пізнійше, з приводу „Бесід“ проф. Антоновича, де підтримував ся традиційний погляд на Баториеву реформу (шеститисячний реєстр, організація козацької верстви), дав я коротку історію козацької організації й Баториевої реформи в своїй статі „Примітки до історії козачини“ (Записки т. XXII). Потім в р. 1903—4 вишло нараз ще кілька праць присвячених Баториевій реформі: Волод. Яроша *Legenda Batoryjańska. Krytyczny szkic z dziejów Zaporoża* (Kwart. histor., 1904), Ол. Яблоновского *Trechtymirów* (ibid., 1904), згадана вже вище книжка Стороженка С. Баторій и днѣпровскіе козаки, 1904. Праці Яроша і Стороженка збирають звістки про Баториеві розпорядження й збивають традицію про організацію Баторием козачини; в сій війні з традицією обидва йдуть навіть задалеко, силкуючи ся довести, що Баториеві реформи нічого не дали для правного становища козачини, а Ярош доводив навіть, що Баторій спеціально хотів знищити козацьку автономію, признану реформою Яловецкого; я в тексті виясняв хибність сих поглядів. Пізнійше з'явив ся ще критичний огляд Доманицького: Чи була реформа Баторія? (Науковий збірник присвячений М. Грушевському, 1906). Потім згадана вже критична статя Любавського з приводу книги Стороженка, і статейка сього останнього: Новья подробности къ біографіи запорожскаго гетмана Яна Орышовского (київ. Чтенія т. XIX). Нарешті кілька місяців тому з'явила ся названа вже статя І. Крипякевича: Козачина і Баториеві вольности (Жерела VIII), де автор, відкидаючи Баториеву легенду, стараєть ся оцінити те значінне, яке мала Баториева реформа в житю козачини.

6. Література козацьких рухів 1590 - х років.

Козацькі рухи XVI в. притягали до себе здавна увагу дослідників і розроблені в порівнянню з иньшими частями історії козачини досить

незле. Крім старших праць є кілька робіт новіших, які досить повно використовували доступний джереловий матеріал. Але при хаотичності самих рухів і уривковості переважної частини джерел все таки зостається в них багато неясного що до зв'язи, порядку, навіть простої хронології подій.

Крім загальних курсів історії козачини, вичислених вище, в прим. 2, займалися ними праці польські, присвячені часам Жигимонта III. Поминувши старші історичні праці, з XIX в. назвемо: Niemcewicz Dzieje panowania Zygmunta III, 1819 в. (нове вид. Туровського 1860); Siarczyński Obraz wieku panowania Zygmunta III, 1828. Спеціальніші праці: А. Bielowski Łoboda i Nalewajko (Głos львів. 1864 і варшавський Tygodnik illustrowany 1861, т. IV). Костомаров Отрывки из истории южнорусского козачества до Богдана Хмельницького (Библиотека для чтения, 1865) — це перерізка праці О причинах и характерѣ унії въ Западной Россіи, 1842, знищеної адміністрацією (під титулом Южная Русь въ концѣ XVI в. вона вийшла в III т. його Монографій). Оповідання І. Полле (Antoni J.): Semen Nalewajko, opowiadanie z końca XVI w. (Przewodnik nauk. i liter. 1879, потім в Opowiadania historyczne, 1887, VI), Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim (ibid. т. VI), Na posterunku (ataman Zaporożców Koszko w XVI i XVII w.) (Szkice i opowiad., 1887, V). Корн. Заклинський Зношення цесаря Рудольфа II зь козаками и ихъ участь въ р. 1594 и 1595 (Справозданне гимназій академичной, 1882). И. Новицкій Князья Ружинские (К. Ст. 1882 IV) — тут про кн. Кирика. Ф. Николайчик Первыя козацкія движенія въ Рѣчи Посполитой (Кіев. Старина 1884, III і IV). А. Стороженко Кієвъ триста лѣтъ назадъ (К. Стар. 1894, II) — про Верещинського і його діяльність в Київі; тамже 1895, III п. т. Старинный проектъ заселенія України видав він рідку брошуру Верещинського: Droga pewna do przedszego u spadnieyszego osadzenia w Ruskich krajach pustych, 1590 р. В. Антонович Къ історіи возстанія Наливайка (К. Старина 1896, X — документ з 1595 р. з коментариком). Е. Барвінський Причинки до історіи зносин цесаря Рудольфа II і папи Климентія VIII з козаками р. 1593 і 1594 (Записки Наук. тов. Шевченка X, 1896). Вас. Доманицький Причинки до історіи повстанія Наливайка (Записки т. XL) і більша праця: Козачина на переломі XVI—XVII в. (1591—1603) (ibid. т. 60—64 і особно 1905).

З джерел крім сучасних хроністів (з них особливо Бельський й Гайденштайн — сей тільки неоправдано уживається замість оригінала в польській перекладі Гліщинського, Спб. 1857, дуже свобіднім) мають визначне значіння ще: дневник Лясоти (Tagebuch des Erich

Lassota von Steblau, hrsgegeben von R. Schottin, Halle, переклад в Мемуарах относ. къ исторіи Южной Руси, пер. К. Мельникъ, 1890); лист-реляція Наливайка до короля, вид. в Zbiór pamietników wyd. Broel-Plater, II; кореспонденція Жолкевского (властиво Зямойского), вид. кн. Любомірским п. т. Listy Stan. Żółkiewskiego, 1868 (видання дуже не особливе, можна сподівати ся ліпшого в новім кодексі листів Замойского — Archiwum Jana Zamojskiego, але вийшов поки що тільки I том, до р. 1579). Колекцію документів з так зв. „Руської Метрики“ видав я п. т. Матеріали до історії козацьких рухів 1595—6 рр. (Записки т. XXXI). Кілька листів з тих літ видав А. Стороженко в XIX т. кийвських Чтеній п. т. Изъ переписки Запорожья XVI в. съ польскими вельможами. Нарешті кілька важких документів приніс VIII т. Жерел.

На доповненне уривка з невиданих оповідань кс. Йонинського про сімю Наливайків, поданого вище на с. 218, наводжу ще уривок, теж в виданий, про самого Северина: *Erat Nalewayko ostrogiensi cive patre natus, in novo oppido, quod Zaslaviam vergit. Necpater tres filios singularis improbitatis edidit. Primus erat Ostrogiensis arcis in templo propiora sive archidiaconus, perniciosissimae schismati immersus, qui moriens testamento cavit ne penes ullam ecclesiam sepeliretur, rationem apponens: scio huc Ostrogium venturum latinum ritum, quare etiam ossa mea, ne cum latina ecclesia convenient, sepelite me in campis. Minimus natu frater Nalewaykonis erat professione et pelio et caupo, paris impietatis. Medius erat hic, qui artificio pelionum postposito, turbae se kosakorum immiscuerat, atque 30 millium exercitus post mortem Lobodae dux praefectus a tumultuante plebe. Anno 1597 adversus hunc Żółkiewski expeditionem apparavit atque aliquot praeliis attritum caepit cum praefectis legionum. Qui cum per forum Leopoliense ducerentur, Nalewayko transiens templum metropolitanum (ibat autem eques vinctus sub albo equi (sic) compedibus) movens caput dixit: o parochia, parochia, in medio tui habituri erant equi stationem, versissem enim te in stabulum. Varsaviam adductus kosatico more et die et nocte tractabatur neque permittebatur somnum capere, sed si quando declinabat oculos in somnum, peditibus ad id vigilantibus abtusa parte securis monebat[ur] vigilantiae. Tandem aereo (не читке) equo candenti impositus fuit ac candenti corona coronatus. Denique capitis sententiam tulit. Aliqui tum affirmabant, quod ante mortem abiuravisset schisma. — с. 203—3.*

7. Козачина в перших двох десятиліттях XVII в.

Ся доба в житю козачини належить до найслабше розроблених. До недавнього часу найбільш докладним обробленням її була Історія возсоєдиненія Руси Куліша, т. II, з деякими додатковими замітками

в Матеріалах для історії возсоединенія; та й тут менше фактів, а більше загальників і реторики, хоч е й чимало інтересних гадок. Пізнійші праці Куліша, входячи загально і в сю добу, дають іще менше. Костомаров в своїм вступі до Богдана Хмельницького трактує її дуже побіжно. Еварницький опираєть ся на Кулішу, Соловійові й ин. і не дає нічого інтересного. В загальних курсах російських і польських — як курси Соловійова, Гловайского, як старші оброблення Жигимонтових часів названі вище — Немцевіча, Сярчинського, або *Szujski Dzieje Polski III* — знаходимо тільки відокремлені епізоди з історії козачини. Ще менше дають історії Туреччини й Крима (Гаммера, Цінкайзена, Говордза, Смірнова). Новійшими часами праця Доманицького довела зверхню історію козачини до конституції 1602 р., а Жукович в ряді розвідок своїх друкованих в р. 1902—6 звів до купи факти з життя козачини від початків XVII в. до р. 1625. Першим двом десятиліттям XVII в. присвячені його статі: „Московская смута начала XVII вѣка и ея отраженіе въ Литовско-польскомъ государствѣ“, 1902, „Запорожское козацество въ Смутную эпоху“, 1903 (сі розвідки ввійшли в його книжку: Сеймовая борба православного западнорусскаго дворянства съ церковной уніей съ 1609 г., I — II, 1903), далі: „Историческія обстоятельство, предшествовавшія возстановленію патр. Теофаном западно-русской церковной іерархіи“ (Христіанское Чтеніе, 1905, V—VI і потім в III вип. тоїж книги Соймовая борба). Тут доволі повно використаний джерельний матеріал, доповнений деяким недрукованими причинами, і хоч автор головно притягає ті факти що стояли в звязку з церковною справою й слідить за самою зверхньою історією козачини, без звязку з суспільно-економічним українським життям, без ширшого суспільного освітлення, але як перегляд фактів сі статі його мають повну вартість. З історичних діячів сеї доби тільки Сагайдачний має значнійшу літературу: Максимовича *Изслѣдование о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ* (1843) і *Сказаніе о гетманѣ П. Сагайдачномъ* (1850) — передруковані в I т. *Собр. сочиненій*. Статя в збірці Антоновича *Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи* (1885). Лазаревскій *Еще извѣстіе о московскомъ походѣ Сагайдачнаго* (К. Стар. 1886, I) — макецька записка з курського літописця. Каманіна *Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго* (Чтенія київські т. XV і осібно, 1901, зі збіркою документів, але мало інтересних взагалі і для діяльності Сагайдачного спеціально). Зідлива рецензія на сю статю Т. Корзона в *Кwart. Histor.* 1904. О. Чайківський *Початки гетьмановання П. Сагайдачнаго*, 1906 (Науков. Збірник присв. М. Грушевському). Всі сі статі одначе далеко не використовують матеріалу. Поза тим тільки згадана (прям.

4) стаття Науменка про Сам. Кішку: Происхождение малорусской думы о Самуилѣ Кошкѣ (К. Старина 1883, VI); Антоновича Неизвѣстный доселѣ гетманъ и его приказъ (ib. 1883, про Барабаша), йогож студія: Київскіе войты Ходьки — эпизодъ изъ исторіи городского самоуправленія въ Києві въ XVI—XVII ст. (ib. 1882, II і потім в Монографіяхъ) — м. и. про звісного київського вѣйта сихъ часів, і нарешті недавня стаття Жукевича про Бородавку й Сагайдачного — див. в прим. 8 ст. 587.

З монографічної літератури, яка переважно тільки посередно займає інтересні для нас відносини й події, назву: А. Sokolowski Austryacka polityka Zygmunta III (Przegląd pol. 1878). I. Sas Stosunki polsko-tureckie w pierwszych latach Zygmunta III (Przegl. powsz. 1897), Układy o ligę przeciw Turkom za Z. III (ib. 1899), Wyprawa Zamojskiego na Mołdawę (ib. 1897). К. Górski Wojna z wojewodą wołoskim Michałem (Ateneum, 1892). Г. Форстенъ Балтійскій вопросъ въ XVI—XVII ст., т. I—II, 1893—4. С. Платоновъ Очерки по исторіи смуты въ московскомъ государствѣ XVI—XVII вв., 1899. А. Hirsberg Dumitr Samozwaniec, 1898. К. Górski Obleżenie Smoleńska w latach 1609—1611 i bitwa pod Kłuszynem (Przew. nauk. i liter. 1895). Для внутрішніх відносин ще нова стаття: Н. Ардашевъ Изъ исторіи XVII в. — Походъ Черкасѣ (1612—4) (Журналъ Мин. Просв. 1898, VI) і коротший витяг з сеї статі в К. Старині 1900, V: Походъ козаковъ въ Сѣверную Россію въ нач. XVII в. Зазначу ще маленьку замітку: Еврей-козаки въ нач. XVII в. (К. Стар. 1895, V), про Жидів в козацькому війську що ходило в Московщину перед р. 1613 — згадується тут ватага їх з 11 чоловіка. Про лісовчиків: М. Dzieduszycki Krótki rys dziejow i spraw Lisowczykow, I—II, 1843—4. Для внутрішніх відносин нова стаття: А. Prochaska Woiewodztwo Ruskie wobec rokoszu Zebrzydowskiego (Przewodnik nauk. i liter. 1908).

Найважливіша збірка актового матеріалу (польського) для сих часів — Pisma S. Żółkiewskiego, wydał A. Bielowski, Льв., 1861; далі Архивъ Югозап. Рос. III. I і Жерела т. VIII. З мемуарної та історичної сучасної літератури Гайденштайн кінчить ся на ливонській війні, далі маємо хроніки Пясецького, Велевіцького; для ливонської війни інтересні подробиці дає білоруська хроніка Боркулабівська (видаєна в перше у Куліша Матеріали, і знову в київ. Университетских Извѣстіяхъ, 1898, XII). З величезної маси матеріалу для історії московської смуты згадаю важніші колекції: Устряловъ Сказанія современниковъ о Дмитріи Самозванцѣ, Мухановъ Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи съ Польшею, Русская истор. бібліотека т. I і XIII. Матеріалъ актовый до історії смуты не зібраний разом.

З джерел турецьких — стара вибірка Сенковського *Collectanea z dziejepisów tureckich* т. I. Література української пісенної традиції в прим. 4.

8. Київське культурне і церковне мите перших десятиліть XVII в. і відношення православної єрархії.

Київський релігійно-національний і освітний рух першої чверти XIII в. досі вистудований дуже ще мало. Те що зроблено досі, містить ся головню в двох працях проф. Голубева: *Исторія кievской духовной академіи*, I, 1886, і *Кievский митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники*, т. I, 1883; тут зібрано трохи відомостей і про печерський кружок, розсліджені початки брацтва і брацької школи. До історії сеї школи ще дає дещо звісна нам уже праця Харламповича *Западнорусскія православныя школы*; меньше Яблоновского *Akademia Kijowo-Mohilańska*, 1899 (більш компілятивна). Полеміці з поглядами Голубева на початки київського брацтва присвячені статі Н. Оглоблина „Къ вопросу о началѣ кievской академіи“ (К. Стар. 1886, III) і Каманина „Еще о древности братства и школы въ Кievѣ“ (Чтенія київські, IX, 1895) — вони пробують оборонити існування брацтва вже при кінці XVI в.

З загальних курсів церковної історії ще найбільше займав ся сею добою Макарій (X с. 467—479), але теж спинив ся тільки досить побіжно на головніших фактах; ще меньше Пелеш і Чистович. З істориків надавав велику вагу сій добі Куліш, незвичайно високо ставлячи діяльність Сагайдачного і особливо Борецького (сього зробив він ідеалом християнського, культурного діяча); але він теж спиняється головню на фактах зверхніх, від відновлення єрархії почавши, і все більше впадає в своїм викладі в манеру белетристично-риторичну (т. II і III *Ист. воссоединенія*). Не вистудована близше навіть друкована спадщина київського кружка сих часів — київські видання, дуже цінні для історії київського культурного життя сих часів.

Вчисляю досі звісні печерські видання 1617—1630 pp., з деякими подробицями, небезітересними для пізнання печерського кружка:

1617. *Часослов* 4^о, 21+192 л., з передмовами Плетенецького і Копистенського, ся остання передмова писана 20. XII. 1616, тому виданне датується звичайно 1617 р. (титолова картка не заховала ся).

1619. *Авдологiон*, in fol. 16+1048 стр. з передмовою Плетенецького і „клириків лавры печерскія“ та вихідною статією „типограва“ Памви Беринди; більше 20 гравюр.

1619. Книга о вѣрѣ единой соборной апостольской церкви, 4^о, 4+317+308 ст., перероблене і розширене виданне давнішого, перших років XVII в.

1620. Божественная литургия, 4^о, 16+56+521 стор. з передмовою Плетенецького, з гравюрами.

1620. Номоканонъ, з передмовою П. Беринди, 4^о, 4+140 ст. з двома гравюрами.

1622. Вѣршѣ на жалосный погребѣ Сагайдачного, 4^о, 24 л., з 3 гравюрами.

1623. Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустого... бесѣда на 14 посланій св. ап. Павла, in fol., 34 ст. і 3202, стовпці. Переклад еромон. Кипріяна, справлений Лавр. Зизанієм, Зах. Копистенським і П. Бериндою, з передмовою Зах. Копистенського, з присвятою кн. Стеф. Четвертинському „пресвѣтлыхъ великихъ князятъ росскихъ потомкови“ і (в иньших примірниках) Фед. Копистенському від П. Беринди, з віршами Стеф. Беринди на герб. Плетенецького; як друкарі згадані Тимофій Олександрович, Стеф. Беринда і Тимофій Петрович; велика гравюра Іоана Злат. і кілька дрібних.

(1623. Тріюдь пісна in fol., ближе не знана).

1624. Номоканон, з передм. Зах. Копистенського і вихідною статтю друкаря Тар. Земки, 4^о, 8+175 стор., 2 гравюри.

1624. Иже въ святыхъ отца нашего Іоанна Златоустаго... бесѣды на дѣянія святыхъ апостоль, переклад примікирія п(ечерського?) клирика церкви львівської й дідакала грецької мови Гаврила Дорофєвича, правлений ером. Йосифом Святогорцем і П. Бериндою, з передмовами Плетенецького і З. Копистенського і віршами на герб Долматів Т. Земки і (в иньших примірниках) з віршами і присвятого З. Копистенського Стеф. Четвертинському; в вихідній статі сказано, що книга вийшла коштом Конст. Долмата. In fol., 24+534 ст. і 22 гравюри.

1624. Псалтирь, з передмовою Йосифа Кириловича монаха, з гербами Плетенецького і Долмата й віршами до них, 4^о, ст. 24+456, з кількома гравюрами.

1625. Казанье на честномъ погребѣ... Елісеа в іеросхимонасехъ Евевміа Плетенецького презъ еромонаха Захарію Копистенського тогды нареченного, а теперь милостію божією архімандріта, 4^о, 1+49 ст.

1625. Оміла albo казанье на роковую память... Евевміа Плетенецького... презъ... Захарію Копистенського, 4^о, ст. 60

1625. Святого отца нашего Андреа архієпископа Кесарія Каппадокійскія тлькованіе на апокалипсіи, переклад Лавр. Зизанія, справлений і доповнений „от люботрудящих ся“, з передмовами З. Копистенського і Т. Земки і показчиком, з гербами Копистенського і Григ. Долмата і віршами до них; друкував П. Беринда; in fol., ст. 16+156+1, з кількома гравюрами.

1625. Акафисти, „прилежаніємъ и нждивеніємъ“ намісника пещерського Філофея Кизаревича, з його передмовою і віршами на герб кн. Анни з Ходкевичів Корецької, 4^о, ст. 16+205, кілька гравюр.

1626. От отечьника скитского повѣсть удивителна о діаволѣ, 4^о, 8 ст., виданне П. Беринди; дата й імя видавця подані в виді шаради („усрѣдствующа о семь імя пятописмно, довоскладно же, первый гресложенъ, съгласовны три, гласовны же двѣ, число ему девясоотно съ дводесятьми и тремя“ — Памво, 1626).

(1627. Часослов, in 8^о, близше не звисній).

1627. Лексіконъ словенороссій П. Беринди з додаткомъ (Оставшая реченія) і толкованнем хресних імен, 4^о, ст. 4 ст.+475 стовп.+1 ст., з гербом Балабанів, віршами Т. Земки, присвятою і кінцевою статьею П. Беринди, „архитупографа церкве росскія“; друкував Стеф. Беринда.

1627. Триоди, in fol., 2+802 ст., з масою гравюр (більше 100).

1628. Апологиі Аполлогіи, соборні акти, 4^о, 3+9 л.

1628. „Поученія“ Авви Дорофея, приладжені З. Кописченським, з його передмовою, заміненою потім новою присвятою П. Могили Ф. Кизаревича, і в кінцевою статьею С. Беринди, 4^о, 8+450 ст. і 2 гравюрами.

1628. „Главизны“ Агапита діакона, пер. П. Могили, з присвятою йому від братії, 4^о, 6+22 ст., з гравюрою.

1629. Окружник м. Йова Борецького, що скликає на собор, 4^о.

1629. Службник, in fol., 14 л.+144+300 ст. 2 л., з передмовою Т. Земки „проповідника и исправителя въ типографіи“ і грамотою на дозвіл від митрополита з владиками; друкував С. Беринда (типограф), від різдва до 1/IV.

1629. Акафисти, 4^о, 7+296, більше як 80 гравюр; передмова Т. Земки.

1629. Номоканон, з статями П. Могили і Т. Земки, 4^о, 16+175 ст., з 2 гравюрами.

1629. Псалтир, 16^о, ст. 614, кілька гравюр.

1630. Імнологія, похвала Могилі „презъ дѣлатели в типографіи в даруночку низко принесенная“, з підписами їх в кінці — П. Беринда типникароводець, всего туду правитель Тарасій.

[Пор. Каратаєвъ Описаніє славяно-рус. книгъ, Голубевъ П. Могила І. с. 392—401; про граверів одинока робота Ровинскій Словарь русскихъ граверовъ].

Більше уваги притягало до себе відновленне православної єрархії й боротьба за її признанне. Досить докладно виложив сі факти Макарій (т. XI гл. IV), багато місця дав їм Куліш (І. с.). Ряд окре-

мих статей присвятив їм Жукович: крім цитованої вище (в прим. 7) ще: „Первый польскій сеймъ послѣ возстановленія патр. Теофаномъ западно-русской церковной ієрахіи“ (Христ. Чтеніє 1905, XI—XII), „Архієпископъ Мелетій Смотрицкій въ Вильнѣ въ первые мѣсяцы послѣ своей хиротоніи“ (ibid. 1906, IV—VI), „Запорожскіє гетманы Бородавка и Сагайдачный въ своихъ послѣднихъ церковныхъ и политическихъ дѣлахъ“ (ib. 1906 VIII і IX) — вони зібрані в його книзі „Сеймовая борьба“ вип. III. Самим фактом відновлення єрахії Жукович не багато займаєть ся, а головню всякими політичними і релігійними комплікаціями, викликаними ним; сучасним культурним і національним рухом кїївським зовсім ні. Статейка П. Орловского Учасіє запорожскихъ козаковъ въ востановленіи православной южно-русской ієрахіи въ 1620 г. (Кієв. Старина, 1905) дає мало що понад витяг з недавно відкритої протестації м. Йова, що має вийти в III т. академічного збірника: „Статьи по славяновѣдѣнію“, т. III, п. т. „Протестація митроп. Йова Борецкого и другихъ западно-русскихъ ієраховъ, составленная 28 апрѣля 1621 года“, з передмовою проф. Жуковича.

Нарешті є кілька біографічних статей про головніших діячів сих подій: П. Вукль Кієвскій митрополитъ Іовъ Борецкій (Подол. епарх. вѣдом. 1894), К. Харламповичъ Іосифъ Курцевичъ, архієпископъ суздальскій, б. владимірскій и брестскій (1621—4) (Волянскія Епарх. Вѣдомости, 1900). Праці про Смотрицького вказані в т. VI прим 11. З діячів уніатських велику літературу має завдяки своїй сенсаційній смерті Йос. Кунцевич; особливо його канонізація в 1865 р., як манифестація против заходів против унії в Росіі, зробивши з нього немов апотеозу унії, викликала горячу полеміку, більш церковно-політичного ніж наукового характеру. З старших писань згадаю: Сумі *Cursus vitae et certamen martyrii b. I. Kunczewicji*, передр. Мартиновим в Парижі 1865 р., йогож *Saint Josaphat et ses détracteurs*, Ліон, 1875; A. Guérin S. Ioasaphat archevêque de Poïock, I—II, Пуате 1874 (перекладене по польськи Калінкою, Льв. 1885), нове вид. 1897—8 р. п. т. *Un apôtre de l'union des églises au XVII s. Saint Iosaphat et église greco-slave en Pologne et en Russie*, Париж (рецензія в Записках т. XXXIX). З православного боку: Кояловича І. Кунцевичъ (1579—1623), изъ исторіи литовской церк. унії (Правосл. Обзоріє 1861); Говорского І. Кунцевичъ, полоцкій уніат. архієп., коновизованный папоу Піємъ IX, Вильно, 1865; Сикорского Реликви І. Кунцевича — Журналъ Мин. Нар. Просв. 1870. Осібно стоїть найновіша статя Жуковича: Убієство Йосафата Кунцевича (Христ. Чтеніє, 1907, IX, передр. в IV вип. Сеймової боротьби), написана дуже об'єктивно.

Як джерела, з памяток літературних важні особливо: полемічні брошюри 1621—2 рр. (частина їх видана в Архиві Ю. З. Р. I. VII,

деякі мабуть вийдуть в I т. VIII); меморіали православних для правительства (тамже, в Статтях по славяновѣденію III і в Документах objaсн. історію зап. рус. края); сучасні записки київські — Сборникъ лѣтописей относ. къ історіи Ю. и Зап. Рос.; лїтопись Густинського монастиря (Лѣтописецъ о первомъ зачатїи и созданїи святаго обители монастиря Густинского), списана в сїй части, очевидно, на підставі оповідань Ісаї Копинського, одного з ставлеників 1620 р. (вид. в Читенїях москов. 1848 р. і осібно). Документальний матеріал до історії київського брацтва в Памятниках кiev. ком. III і в додатку до Ист. кiev. акад. Голубева, до подій 1620-х рр. — в додатках до „Петра Могили“ Йогож, т. I.

9. Література до історії козачини 1620—1625 р.

Загальні праці до історії козачини і відносин українсько-польських, турецько-татарських і московських в сих роках ті самі що вчислені були в прим. 7. Спеціальна література до історії самої козачини невелика: крім вчисленої вище літератури про Сагайдачного (прим. 7) і участі козачини в церковних справах (прим. 8) маємо ще до історії козачини рр. 1621—5 нові статі Жуковича: „Первое вмѣшательство западнорусскихъ козаковъ въ сеймовую борьбу съ церковной унией (Христ. Чтеніе 1907, I—III), „Первый польскій сеймъ послѣ убійства Юсафата Кунцевича“ (ib. 1908, I—II), „Передъ козацкимъ разгромомъ (варшавскій сеймъ 1625 года) (ib. 1908, VIII—IX). Статі сї вийшли в IV вип. „Сеймової боротьби“ автора. Історія козачини (зверхня), участь її в тодішній релігійно-національній боротьбі і відносини до правительства служить головною осею сих розвідок, що мають бути, по плану автора, доведені до р. 1632. Другу групу статей маємо до кампанії 1625 р.: Никифоровъ Куруковскій договір козаковъ съ Поляками 1625 г. (К. Стар. 1885, IV), Николайчикъ Новый источникъ о козацкомъ возстанїи 1625 г. и мѣсто заключенія Куруковского договора (ib. 1889, X), Рудницький Козацько-польська війна р. 1625 (Записки львівські т. XVII). Сими роками близьше займаєть ся також остання (недокінчена і слаба) праця Куліша Українські козаки и паны въ двадцатилѣтїе передъ бунтомъ Б. Хмельницкаго (Рус. Обзорїе 1895). В польській історіографії розроблені найліпше кампанії 1620 і 1621 р. Вчисляю тільки важнішу літературу: X. Liske Der türkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620 (Archiv für österr. Geschichte. XLI), і Йогож: Stanisława Żółkiewskiego klęska і zgon na polach Cecorskich (Tygodn. literacki 1869, ч. 1—16), зі збіркою документів з бібл. Рачинських. Szujski Cecora і Chocim (Przeł. polski 1871, I і потім в Dzieła - х серія II т. VI). Górski О wyprawie і klęsce cecorskiej (Bibl. Warsz. 1886 III). Darowski Wojna Cho-

cimska, 1862. *Tretiak Historia wojny chocimskiej 1889* (старанно і науково написана книга). Поза тим: *Kondratowicz Samuel Korecki, 1858*. *Bartoszewicz Stanislaw Koniecpolski* (Tygodn illustr. 1863). *Cbomętowski Ksiaze Krysztof Zbaraski koniuszy koronny* (Bibl. Warsz. 1865). *A. Gołębiowski Szahin-giraj i kozacy* (ibid. 1852). Про Олександра Яхю: Макушевъ Восточный вопросъ въ XVI и XVII в. (Слав. сб. III) и йогож статья в Журн. Мин. Нар. Просв. 1872, X; V. *Catualdi* (Гассек) *Sultan Iahja dell' imperial casa Ottomana, Триест, 1889* (написано белетристично, а не науково), витяги звідти надруковав А. Гирсь п. т. Графъ Александръ Черногорскій — султанъ Яхія, Страница изъ исторіи Запорожья (Рус. Старина 1890, III).

Богата література мемуарів для Хотинської війни зібрана почасті в збірці Ж. Паулі *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej, 1853*. Один дневник в *Starożytności Grabовского I*, оден в додатках у Третяка. По за тим: Як. Собеского *Commentariorum Chotinensis belli libri tres, 1646* (се розкішне сучасне видання не було повторене, і в літературі користують ся частійше його перекладами — польським в збірнику *Dziejopisowie krajowi, 1854*, або російським в II кн. Мемуарів Мельник-Антоновича, але переклади сї досить свободні, пор. рецензію в *Записках львів. т. XXIV*). *Petricii Rerum in Polonia ac praecipue belli cum Osmano gesti historia, 1637*. Інша, меньша важна література вказана у Третяка.

Для українсько-польських відносин 1622—1625 рр. дуже цінний матеріал дає кореспонденція кн. Юр. Збараського. Вона зібрана А. Соколовским і видана п. т. *Listy ks. Jerzego Zbaraskiego kaszt. krakow. z lat 1621—1631* в *Scriptores rerum polonicarum, т. V*, і осібно (про се видання замітка Лазаревського *Українські козаки въ двадцатыхъ годахъ XVII в., Чтенія київські т. XV*); збірка одначе неповна, є кілька листів в інших виданнях (*Сборникъ лѣтоп., Жерела VIII*), і невидані в рукоп. Петербур. Публ. бібл.¹⁾. Цінну колекцію матеріалів

¹⁾ Інтересний лист Збараського про українські відносини, цитований на с. 292—3, а звісний досі в двох варіантах (*Жерела VIII ч. 179* і у Куліша), з значними відмінами читаєть ся в ркп. Публ. бібл. Пол. Ф. IV. № 109). Найбільш інтересне для нас місце читаєть ся так: *Plebei presumptiā zloczin(n)a in tanta potentia czego uczunic nie smieią et quos ausus non meditantur. Nie iest bez tego zeby ich y popy, genus scelestum, horum nie mieli nadymać, y wiele inszych — ale to iest accessorium. Iako wiec owo bywa u dostatnich a mlodych paniąt, gdzie czeladz comites pereuntium patrimoniorum wiedzie ich do utraty i zbrodni. В дальшій: onych samych liberatores w ucisku swoich kłada et non desunt falsa auguria, ktoremi y ich i siebie dementuiąc y obostrzaiąc, і т. д.*

з краків. бібліотек для сих років дає т. VIII Жерел. Про козацькі походи на море — збірки посольських депеш: англійські в Zbiór pamiętników o dawnej Polsce Немцевіча, т. V, 1830 (р. 1620—1626), французькі в Historica Russiae Monumenta (р. 1620—1627). Для подій 1624—5 рр. багато цінного в московських актах про приїзд Яхії, виданих Кулішем (Матеріали, I); натомість в Актах Московскаго госуд. для сих часів ще нема нічого інтересного. Для кампанії 1625 р. маємо стару рукописну збірку, дуже популярну (напр. в петерб. Публичній бібліотеці єсть кілька копій II), вона містить дневник походу і акти комісії, видана ціла в VI т. Zbiór - у Немцевіча, дневник крім того з иншою редакцією в Сборник - у літописей, акти в Zrzodła - х Грабовского. Крім того широко і деталічно описує сей похід Żywot Tomasza Zamojskiego, написаний його дворянином Станіславом Журковским (ви-даний у Львові 1860 р.). Дрібнійше вказане при тексті.

Показчик імен і річей *)

Авраамій єп. стагонський с. 437.
Аджібек лиман с. 62.
Агдашів маєтність с. 14.
Азов м. с. 170.
Алі-баша с. 347, 354—5.
Андрушко ватажок с. 97, 111—2, 133.
Антонів село с. 18.
Аргачинський ухор с. 54.
Арковський ватажок, с. 151.
Аркудій Петро с. 448.
Арон господар молд. с. 202—3.
Арсеній екзарх с. 434, 437.
Аслам - султан с. 87, див. Іслам.
Аслан - городок с. 144, 147, 349, 354.
Ахмет - баша с. 345, 346—7, 349—50.
Бабадаг місто с. 200.
Бабанка місточко с. 258.
Баворів м. с. 257.
Багрянівка с. с. 257.
Бадовский Ян судя і старший козацький с. 142, 14, 1445--6, 153, 250.
Базавлук острів с. 54, 136—7, 280, 287, 292.
Базанович - Козак Дмитро, землянин с. 101.
Байбузи земляне с. 247, 369. — Грибунович Михайло с. 242. — Семен с. 242. — Тихон

гетьман с. 242—6, 283—4, 287, 312.
Байда див. Вишневецький.
Балабани пл. с. 586; — Гedeон владика с. 406. — Олександр староста с. 546, 560.
Балаклава м. с. 77.
Балаклей городок с. 349.
Баласепревич Грицько зем. с. 15.
Балика Богдан с. 365. — Іван с. 414. — Петро Созонович с. 414; — Созон с. 530.
Бар замок с. 20, 63, 98, 202—3, 207, 512, 541, 560; барське староство с. 100—1, 122, 148; барська дорога с. 111.
Барабаш Дмитро Богданович, гетьман с. 360, 583.
Басань м. с. 257.
Басараб Щербан Раду господар мунт. с. 321.
Баторий Стефан кор. с. 145, 147, 149—161, 162—9, 176—7, 193, 245, 251, 264, 437; Баториева реформа козачини — див. козачина.
Батурич м. с. 578.
Бачинський Іван козак с. 385, 556.
Бегер Янчі, агент Батория с. 154—5, 162, 166, 171, 273.
Безрадичі с. с. 257.

*) Показчик містить в собі тільки ймення близьше звязані

- Белз м. с. 457, 501; Белзька земля с. 27, 29, 32, 257.
 Бендери м. с. 150.
 Березанські верховини ур. с. 63.
 Березань місточко с. 257.
 Березна м. с. 257.
 Берендїї с. 69.
 Бересте м. с. 457, 501.
 Беримбой ур. с. 62.
 Беринда Лукаш с. 411, 414, 524,
 — Памва с. 408—11, 424;
 584—6; — Стефан с. 411,
 585—6.
 Берладка маєтність с. 14.
 Берладники с. 75.
 Бернашевський, ватажок с. 98.
 Бершада ріка с. 258, 359.
 Бетлен - Габор воєвода с. 438—9.
 Биків с. с. 257, 276.
 Бихів м. с. 52.
 Біла Русь с. 208—212, 317—9,
 325, 530.
 Біла Церква м. с. 46, 129, 156,
 176, 183, 219, 221, 222—4,
 230—1, 234, 235, 261, 275,
 309, 351, 355, 359, 362,
 380, 433, 436, 437, 460, 543,
 563; білоцерківське старо-
 ство с. 181—2, 251, 257.
 Білгород м. с. 13, 59, 61, 86, 107,
 129, 155, 199, 202, 204,
 241, 290, 321, 325, 327,
 349, 378, 453, 491, 496.
 Білилівка м. с. 257.
 Білий - берег місцевість с. 17, див.
 Білобереже.
 Білобереже с. 249.
 Білобородько Федор полковник
 коз. с. 473.
 Білоозеро уход с. 54; білозерсь-
 кий острок с. 136.
 Вілоус Яцко, ват. с. 111—2, 133.
 Віруля Гаврило ватажок с. 163.
 Бобель Тишко козак с. 385.
 Бобровниця с. с. 257.
 Бог ріка с. 9, 15, 19, 22, 44, 57,
 86, 210, 243, 247, 258.
 Богдан Степан претендент мол-
 дав. с. 327.
 Боговтин шл. с. 189.
 Богуслав м. с. 182, 183, 261, 275,
 277, 351; богуславське ста-
 рство с. 257.
 Болбас Микола козак с. 556.
 болжуновщина с. 19.
 Борецький Йов митр. 409, 411,
 414—6, 419, 428, 432, 434
 —6, 451, 455—9, 464, 487,
 489, 497—8, 502, 504, 511
 —2, 514—15, 519, 520, 522
 —5, 527—9, 529—33, 586
 —7.
 Борискович Ісакій єпископ с.
 437, 522—4.
 Борішпіль м. с. 257, 482.
 Боровиця м. с. 276.
 Боровський Ратібор козак с. 381.
 Бородавка Неродич Яцко, геть-
 ман с. 312, 426—8, 459—60,
 367—8, 470—1, 475, 477,
 583.
 Бортники маєтність с. 15.
 Бортниківці с. с. 257.
 Боруца Лев козак с. 556.
 Босий Василь, пограничник с.
 258, 349, 359.
 бояре с. 9, 11—7, 43—4, 47, 48,
 50, 265.
 Брага м. 478.
 Браїлів м. с. 257.
 Браслав м. с. 19, 20, 22, 24—25,
 35, 39—40, 46—47, 49, 50
 —2, 60, 94—7, 111, 129,
 148, 243, 321; Браслав-
 щина с. 5, 11—12, 15, 20,
 55, 101, 156, 162, 186, 195,
 204, 207—9, 214, 220, 222,
 223, 256—8, 261, 349, 437,
 450, 495; Браславське вое-
 водство с. 149, 171, 236,
 350, 412; браславські коза-
 ки с. 146, 150; браславсь-
 кі міщане с. 328—9; бра-
 славський шлях с. 101.
 Бродники с. 74.
 Бронниця маєтність с. 14.
 Брусилів м. с. 311.
 Будараж маєтність с. 212.

- Вчешанше село с. 18.
 Бузуківський ухорд с. 54.
 Бургунь ріка с. 58, 244.
 буреник с. 85.
 Буськ м. с. 30, 457, 501.
 бутинки с. 55, 57.
 Бутовичі земане с. 171, 311.
 Буцні шл. с. 14.
 Бучацкі шл. с. 9, 14.
 Бучевський або Бурчевський Са-
 ва писар с. 556, 560.
 Буша м. с. 14, 450.
- Валіцкый полковник коз. с. 197.**
 Варна м. с. 326, 439, 534, 575—6.
 Василевич Гнат, гетьман с. 240,
 284.
 Васильків м. с. 185.
 Васькевич Гринько зем. с. 16;
 — Федько с. 16.
 ватаги с. 101, 134—6, 139.
 ватамани с. 135, 174, див. отамани.
 Велавицький Олекс. с. 422.
 Величко Самійло с. 478.
 Верешинський біскуп кїв. с. 193,
 194, 197, 281, 404.
 Виговський Ост. шл. с. 422; —
 Федір шл. с. 423.
 Видове озеро с. 87.
 Вильно і виленське брацтво с.
 425, 446, 450—2, 500.
 Винниця м. с. 35—7, 39, 40, 49,
 60, 94—6, 101, 111, 129,
 208; виницький повіт с. 47;
 виницькі козаки с. 146, 150.
 Виницький Марко козак с. 153.
 Вись ріка с. 15.
 Витовт вел. кн. с. 9, 10, 12, 14,
 16, 19, 21.
 Вишевичі село с. 42.
 Вишневець м. с. 25.
 Вишневецькі кн. с. 64, 139, 144,
 259, 546. — Адам с. 322—4.
 — Дмитро (Байда) кн. с. 64,
 88, 96—7, 99, 114—127, 129
 —30, 146—7, 521, 575; —
 Михайло черкаський старо-
 ста с. 145, 154, 163, 337,
 354. — Олександр черкась-
 М. Грушевський, Історія, т. VII.
 кий староста с. 184, 188—9
 190—2, 193—5, 196, 226,
 242, 267, 305, 307, 310.
 відумерщина с. 193.
 Вільшана ріка с. 16.
 Влодек шл. 99.
 Вовк писар козацький с. 528.
 Вовча вода р. с. 300.
 Вовчий остров с. 54.
 Водотин село с. 18.
 Войсяцький Єремія с. 421.
 Волницький ухорд с. 54.
 Воловський ухорд с. 54.
 Володавська волость с. 257.
 Володарка с. с. 15, 176, 182.
 Володимир Вел. кн. с. 391, 400.
 Володимир м. с. 35, 446.
 Волинь с. 23, 27, 31, 32, 44, 46,
 53, 94, 122, 151, 156, 162,
 168, 186, 192, 194, 195, 209,
 219, 236, 256, 319, 353, 358,
 375, 412, 434, 442, 452, 458,
 530.
 Володислав королевич с. 357, 358,
 365, 371, 376—7, 464, 473,
 475, 478.
 Воловець (Волевач?) Михайло
 козак с. 385.
 Володкович Самуель шл. с. 423.
 „волость“ с. 178, 196, 239, 310,
 315, 380.
 Волчківці сел. с. 16.
 Волчкович Олизар шл. с. 215.
 Волощина й її відносини до Украї-
 ни с. 23—4, 120, 140, 147,
 149, 150, 153, 155, 161—2,
 169, 177, 185, 198—9, 200—
 6, 207, 208, 210, 213, 228,
 291, 319, 321, 327, 343—5,
 378—9, 441, 471.
 Воробієвичі с. с. 15.
 Вороня с. с. 257.
 Вороня Георгій шл. с. 414; —
 Филон с. 422.
 Воронове с. с. 43.
 Воронович Лев писар козаць-
 кий с. 283, 292.
 Вороча, ватажок с. 106, 133.
 Ворскло ріка с. 17, 20, 44, 54.

- Вязовець с. с. 15.
- Гадяч м. с. 258.**
 Гайдученко Іван козак с. 385.
 Галич м. с. 517; Галицька земля с. 31.
 Галичина с. 23, 25, 26, 31, 151, 156, 201, 256, 201—7, 261, 359, 442, 530.
 Гелмязів місточко с. 257, 276.
 Гераклід Деспот воевода молд. с. 147.
 Гербурти пл. с. 99.
 гетьман с. 138, 282, 284—5, 286—7, 293—4, 301—2, 351.
 Гиковці сел. с. 15.
 Гинкович Іванко зем. с. 15.
 Гира Іван козак с. 525.
 Глинські кн. с. 17, 54, 242; — Богдан с. 59, 83, 89—90, 98. — Василь Дашкович стар. черк. с. 84—5, 98, 133; — Іван Дашкович ст. черк. с. 98.
 Глиняни м. с. 30.
 Гнилий Тикич ріка с. 15.
 Гоголів м. с. 257
 Голуб Олифер Остапович гетьман с. 59, 489, 492—3, 496, 511, 527, 546.
 Голуб Юр. пл. с. 422.
 Голубок, ватажок с. 163, 172.
 Голтва м. с. 258, 276.
 Голчедаїв замок с. 14, 19.
 Гордїенко Яцко козак с. 473; — Дацко козак с. 528.
 Гордїй Іван козак с. 473.
 Городецьке м. с. 258.
 городова робота с. 37.
 „городці“ с. 57.
 Горошин м. с. 176, 227, 234.
 Горшківнич Іван козак с. 556.
 господарство східно-україн. с. 44—6, 51—2, 53—7, 255—6, 258—263, див. ще: лови, пчільництво, рибацтво, хліборобство, соляники, ухидництво.
 Гострий Камінь ур. с. 223—4.
- Грабянка Гр. історик. 67, 181.
 Грекович Антоній с. 394—9, 288.
 Грибунович див. Байбузи.
 Григорів с. с. 17, 403.
 Григорович Івашко бояр. с. 16; Петро с. 16.
 громади XIII—XIV в. с. 8.
 Грудницький Данило пл. с. 423.
 Грушовець маєтність с. 14.
 Гуйва р. с. 311.
 Гулевич пл. с. 189; Гулевичівна Гальшка с. 412—3, 417.
 Гуляльники, Гуляники с. 18, 257, 277.
 Гунченко полковник коз. с. 334.
 Густинська літопись с. 68.
 Гусятин м. с. 217.
- Гедройць (Гедройц) Фльоріан кн. с. 211, 244.**
 Глембоцький двор. кор. с. 168, 288.
 Граціані Каспар воевода молд. с. 378—9, 438—9, 441—2.
 Гульський Станислав староста камінецький с. 184, 213, 227; — Ян війський с. 184, 188—9.
- Давид - городок м. с. 457.**
 Данилів м. с. 276, 329.
 Данилович Ян воев. с. 328, 362, 363, 380, 546.
 Дашів м. с. 15, 257.
 Дашкович Остафій староста черкас. і канів. с. 26, 27, 29, 31, 53, 58—60, 86, 88—94, 98—100, 104—5, 117, 568, 570—573.
 Девлет - герай хан с. 32, 38, 40.
 Демидів с. с. 42.
 Демкович сотник коз. с. 203.
 Дениско Семен староста житом. с. 214.
 Дерекал Данило полк. коз. с. 473.
 Десна ріка с. 17, 42.
 десятина с. 45.
 десяток с. 139.
 Джанібек - герай хан с. 348, 386, 512, 515.

Джурджево м. с. 199.
 Дикі поля с. 236.
 Димидівці с. 63.
 Дніпро р. с. 9, 19, 29, 33, 40, 42, 44, 57, 86, 89, 93, 103, 117—8, 146, 165, 178, 192, 258—9, 292—3, 299, 345, 351, 356, 360, 489, 534, 543, 547.
 Дністер р. с. 9, 14, 19, 20, 199, 201, 203, 210, 242, 243, 349, 358—9.
 добичництво с. 57, 78—9, 81—2, 270, 310, 311.
 Добриничі с. с. 323.
 Долине с. с. 15.
 Долмати пл. с. 585; — Григорий с. 585; — Константин с. 585.
 Домбровський Вас. пл. с. 422.
 Домецький Гаврил с. 419.
 Донець полков. коз. с. 488.
 Донець р. с. 10, 13.
 Дорофеевич Гаврил клирик с. 411, 585.
 Дорошенко Михайло гетьман с. 373, 468, 509, 511, 527, 547, 559—60.
 Драгошівське городище с. 15.
 Древинський Лаврентий пл. с. 430, 444—8, 498, 499, 508.
 Дробні Крилиці ур. с. 58.
 Дубечня с. с. 42.
 Дубно м. с. 156,
 Дубослей ур. с. 54.
Еланський стан і угод с. 54.
 еміграція українська с. 256 — 260, 262, 269.
Елець пл. с. 546.
 Елович - Малинський владика с. 429.
 Ерлич Яким с. 419, 480.
 Ермолинці с. с. 15.
 Ерші бояре с. 17.
 Еськович Михайло отаман с. 118.
Жаба Борис, ватажок с. 163.
 Жаботин ур. с. 11, 16

Жвая городище с. 14, 19, 20.
 Жеребятин с. с. 17, 257.
 Жердева с. 17.
 Животів м. с. 433, 437.
Жигимонт - Август кор. с. 115—118, 116, 119—20, 123—5, 141—4, 153, 154, 317, 331—2, 335, 337—8, 377.
 Жигимонт Старий в. кн. і король с. 22—23, 92, 94, 103, 106—8.
 Жигимонт III король с. 429, 465—6, 481, 503—8, 516, 539.
 Житомир місто с. 6, 18, 20, 35—6, 39, 44—6, 49, 350, 459; Житомирщина с. 257, 260—1, 339.
 Жмайло Марко гетьман с. 527, 544, 545 546—7.
 Жовнин с. с. 257.
 Жолкевський гетьман кор. с. 180, 187, 195, 209, 214—224, 225—232, 240, 241, 245, 248, 271—2, 275, 302, 305, 307—310, 330, 333, 344—66, 375, 378—86, 404, 426, 433, 438—43, 493; — Ян с. 363.
 Жорнища ур. с. 15.
 Журнобродщина ур. с. 62.
Заблудів м. с. 447.
 Забудче с. с. 42.
 Задніпрове с. 22, 42, 152, 226—7, 256—8, 563.
 Заліцці м. с. 29.
 замки українські с. 9, 20—1, 35—48.
 Замоїскі пл. с. 258; — Томах воевода кн. с. 380, 546, 552, 554, 556; — Ян гетьман кор. с. 99, 166, 170, 173, 176, 180, 187, 192, 197, 200—2, 204—6, 213, 233, 240—1, 245, 247—50, 314—8, 330.
 Замосте м. с. 501.
 Запороже с. 141, 149, 312, 379, 386—7, 441, 454, 462, 493,

- 496, 507, 510, 519, 527, 528, 545, 549, 551, 559. кив. ще Низ.
- Заросе с. 22.
- Зарубський монастир с. 157.
- Заруцький Іван с. 421.
- Заслав м. с. 88, 257.
- Заславські кн. с. 99, 546; — Януш кн. с. 213, 345, 350.
- Затиркевич Григорій осаул коз. с. 385.
- Захвостий Федір козак с. 153.
- Збаразькі кн. с. 99, 149, 151, 154, 182, 258, 268, 273, 350, 362; — Криштоф с. 491, 495, 496; — Юрій с. 458, 462, 490, 494—6, 506—7, 510, 511, 531—8, 589—90.
- Зборовський ватажок с. 333, 576.
- Зборовський Грицько гетьман коз. с. 576.
- Зборовський Самійло шл. с. 137—8, 140, 166, 302, 333.
- Збуново селище с. 16.
- Звенигород м. с. 16, 19, 20, 22, 46—7, 101.
- Згаровці маєтність с. 12.
- Здвиж ріка с. 18.
- Земка Тарасій ігумен кив. с. 408, 410, 585—6.
- зем'яне с. 45, 49, див. бояре.
- Зизаній Лаврентій с. 408, 410—11, 485—8, 585.
- Зискар Іван полк. коз. с. 473.
- Злочовський Станіслав козак с. 385.
- Золотоноша м. с. 257—8.
- Золочів м. с. 405.
- Зубрики бояре с. 16.
- Іван Борисович кн. с. 10.
- Івана св. город с. 19.
- Іванківці с. 14.
- Іванківське селище с. 176.
- Іванковичі с. с. 19, 42.
- Іванковський козак с. 171.
- Івашенко Остапкович боярин с. 15.
- Івашенцевичі зем'яне с. 17.
- Івоня претендент с. 147, 148, 177.
- Ізопович Григорій гетьман с. 324.
- Ізмаїл м. с. 327.
- Ілинці с. с. 15.
- Ільковський Филон с. 421.
- Ільницький Іляш козак с. 385.
- Іляшівці с. с. 14.
- Іляшовські шл. с. 14.
- Інгул ріка с. 44, 57.
- Ірклій слоб. с. 276.
- Ірпень ріка с. 18, 42, 46.
- Ісачко ватажок с. 97.
- Іскандер - баша с. 354, 358, 361, 375, 378, 437, 442.
- Іскорка старшина коз. с. 334.
- Іслам - герай хан с. 93, 104.
- Іслам - Кермен м. с. 118, 120—1, 124.
- Іслам - солтан с. 60.
- Історія Русів с. 89, 181, 569.
- Магарлик ур. с. 493.
- Казановський Мартин каштелян с. 546.
- Казимир король польський с. 15, 21.
- Казимірський Христофор біскуп кив. с. 404.
- Каїр р. с. 106.
- Калаур див. Каравул.
- Каленик Андрійович гетьман с. 333, 526—7, 529.
- Каліновські шл. с. 207—8, 217, 350, 380; — Адам староста с. 546.
- Кальник с. с. 15.
- Кальнофойський еромон с. 411.
- Каменця р. с. 321.
- Каменецький Вас. с. 421.
- Каменка р. с. 18, 46.
- Камінець м. с. 27, 32, 33, 198, 348, 355, 433, 469, 478.
- Канів м. с. 20, 35, 37, 39, 43, 48, 50, 53, 69, 70, 79, 87, 92, 101, 111, 129, 131—2, 156, 249, 261, 275—7, 355, 359, 527, 544; — канівське староство с. 107, 257; — козаки с. 117; канівський монастир с. 525.
- Кантемір мурза с. 442, 474, 491, 495, 496, 517, 527, 533.

- Каравул замок с. 9, 11, 14, 19.
 Караньські ґрунти с. 17, 563.
 Карачев м. с. 325.
 Карпович Леонтій ігумен с. 437.
 Кафа місто с. 58, 61, 69, 77—8, 86, 95, 157, 355, 370, 372, 495, 510, 512, 513, 515, 534.
 Каховка м. с. 118.
 Качибейв замок с. 9, 14.
 Качковський Олександр козак. с. 385.
 Кизаревич Філотей ігумен с. 411, 585—6.
 Кизим ватажок с. 237.
 Кизим Богдан полков. коз. с. 436.
 Київ с. 4, 6, 24, 31, 32, 35, 39, 48, 52, 57, 79, 81—3, 98, 103, 129, 151, 156, 168, 185, 193, 194, 197, 221, 222—4, 225—6, 281, 312, 319, 351, 357—9, 383, 392—9, 402, 437, 427, 458, 469, 486—7, 500—1, 530—2, 539, 544, 549, 550, 560; Київщина і Київ. воеводство с. 17, 18, 23, 24, 27, 55, 107, 109, 171, 162, 186, 236, 243, 256—8, 261, 275, 329, 412, 450—1, 458, 482, 503; київське брацтво с. 399, 413—420, 434, 489.
 Кирилович Йосиф монах с. 411; —Матвій с. 414.
 Киршта Волошин с. 321.
 Кишевич Федор ватажок с. 163.
 Кишенка уход с. 54.
 Кілія м. с. 200, 202, 204, 289, 325, 327, 378, 464.
 Кішка Самійло гетьман с. 159, 248—52, 281, 284—6, 314—6, 369, 427, 575—7.
 Клайклице сел. с. 17.
 Климович Вас. с. 421.
 Клишево маєтність с. 16.
 Кмитич Криштоф с. 87, 91, 102—103.
 Книш Федір полков. коз. с. 339.
 Княжичі с. с. 257.
 Кобиле с. с. 15.
 Кобрин м. с. 501.
 Кодак замок с. 300.
 Кодня місто с. 171, 311, 257.
 Кожинці сел. с. 15.
 козаки, перші згадки про них с. 58—9, 74, 80—1, 99; козачина городова с. 141; низова—див. Низ; донська с. 488—9, 491—2, 513, 547; реформи коз. с. 174—5, 178, 179; Августова (Язловецького) реф. с. 157—8, 160; Баторієва реф. с. 143, 145, 152—161, 195, 577—9; козацький присуд с. 188, 190, 267, 269, 275, 279—80, 309, 342—3, 351, 384, 483—5, 503; козацькі вільности с. 145, 157; козацький імунітет с. 143—5, 158, 160, 252, 264, 275, 277—9, 315; козацька городня с. 37.
 Козари нар. с. 68. 70.
 Козарин Іван с. 414.
 Козаровські пл. с. 171.
 Козлов (Евпаторія) місто с. 61, 124, 146, 169.
 Козлов с. с. 14.
 Козловські пл. с. 14; — ротмістр с. 147—8.
 Козловський Ісаїя Трофимович ером. с. 420.
 Козич полковник. коз. с. 339.
 коло с. 286, 288, 289—91.
 Колодяжне село с. 215.
 Колत्याїв сел. с. 43.
 Колчицький Стефан с. 421.
 Комаргород м. с. 15.
 Комиш Андрій осаул коз. с. 251.
 Коморівці с. 257.
 Комулей (Комулович) свящ. легат с. 198—9, 200, 202.
 Кондрагович Григорий с. 414.
 Конєцпольський Станислав гетьман кор. с. 363, 380, 385, 442, 517, 539—40, 543—4, 542—4, 545—6, 549, 551, 522, 554—5, 560.

- Конка ріка с. 356.
 Конські води с. 115.
 Константинів м. с. 156, 186—7, 188.
 Копистерин с. с. 101.
 Копистенський Захарій ігумен печер. с. 405, 408—9, 412, 418, 430, 529, 531—2, 585—6; — Федір с. 505.
 Копинський Ісайя ігумен с. 412, 424, 436, 447, 519—21, 525.
 Копицький ротмістр с. 147—8; — Станіслав пл. с. 148—9.
 Копіє ці с. с. 15.
 Копоть землянин с. 15.
 Корець м. с. 257, 411.
 Корецькі кн. с. 64, 99, 259; — Анна с. 585; — Богуш староста с. 96, 98; — Корецький Самійло с. 354, 356, 443.
 Кориатович Федор кн. с. 82.
 Коробка полковник. коз. с. 352.
 Корсунь м. с. 221, 257, 261, 276, 328, 329, 348, 359, 525, 529.
 Косий Іван гетьман с. 319.
 Косинський Криштоф гетьман с. 176, 179, 180—5, 188—92, 196, 212, 215, 281, 305, 307.
 Косів Сильвестр еромон. с. 420,
 Косниця ріка с. 14, 16.
 Кособуцький козак с. 237.
 Костжевський Станіслав козак с. 365; — Ян с. 381, 385.
 Костино селище с. 16.
 Костомирів сел. с. 17.
 Котельня м. с. 243, 256, 311.
 Котюжинці сел. с. 12.
 Кочубіїв див. Качибейв
 Кошиловці сел. с. 101.
 Кошоум ухорд с. 54.
 Кошчичі (Кошки) бояре с. 247.
 Красне с. с. 257.
 Красностав м. с. 457, 501.
 Кривза Лев ігумен с. 409.
 Кременець м. с. 35, 213, 257, 457, 501, 552.
 Кременчук ур. с. 54, 63, 178, 179.
 Крещський гетьман с. 214, 224, 229, 230—1, 232.
 Кресловський Максим с. 421.
 Кречкович Іван писар коз. с. 189, 283.
 Криве с. с. 42, 257.
 Кривкович Дмитр с. 414.
 Кривоблоцький Андрій писар військовий с. 529.
 Крилов с. 519, 544, 545—6, 557.
 Крим с. 21—33, 195, 513—20, див. Татари.
 Кроковці, Криківці сел. с. 15.
 Кропивна м. с. 15, 257, 276.
 Кропивницький Михайло пл. с. 430.
 Крупецький Атанасій владика перем. 429, 459, 501.
 Крутнівч Гаврило гетьман с. 249, 250, 283, 317, 319.
 Кудиновський Андрій козак с. 556.
 Кузяків с. с. 563.
 Кулага ватажок с. 169—70, 379; — Захар отаман с. 169.
 Куликів с. с. 19, 42.
 Куна сел. с. 15.
 Куничне сел. с. 15.
 куничники с. 37.
 Кунцевич Йосафат влад. полоцький с. 431, 446, 452, 500—1, 511, 521, 587.
 Купинський див. Копинський.
 куринь с. 282.
 Куроша Богдан полк. коз. с. 473.
 Курукове озеро с. 552—4.
 Курцевичі кн. с. 197, — Курцевич - Булига кн. підстароста с. 183.
 Курцевич Єзекіль архим. і єписк. с. 403, 437, 444, 452, 459, 464—5, 498, 525.
 Куцкович Іван гетьман с. 317, 323.
 Кучманський шлях с. 23, 98, 101.
 Лабунь м. с. 219.
 Лаворенко Антін полк. коз. с. 530.

Лакуста Константин претендент с. 161.
 Ларич Іван козак. с. 556.
 Львів м. с. 28, 31, 33, 161, 383, 405, 419—420, 433, 500;
 Львівська земля с. 27, 31;
 львівське брацтво с. 425, 434, 489.
 Львович Івашко зем. с. 11, 15.
 Левковський Купріан пл. с. 434.
 лежі козацькі с. 178—9, 189, 195, 273, 309, 315, 339,
 див. ще приставства.
 Леонович Теоф. ером. с. 487.
 Лесун ватажок с. 111, 133.
 Летичів м. с. 27.
 Лесньовский Матвій каштелян с. 546.
 Липовець м. с. 257.
 Литвин Михайло мемуарист с. 4.
 Литинський Андрій пл. с. 422.
 Лиханський Андрій козак с. 154.
 Лінчинці селище с. 16.
 Лісок уход с. 54.
 Ліщинський монастир с. 402, 445.
 Лобода Григорій гетьман с. 199, 202—3, 207, 208, 209, 210—2, 213—224, 226, 228—9, 245, 266, 274, 284, 285, 290, 307.
 лови звірині с. 54, 137, 550.
 Лозки земляне с. 17, 563;—Стефан маршалок с. 412.
 Лопушан Богдан воевода молд. с. 147; — Олександр госп. молд. с. 147.
 Лубви м. с. 226—9, 257, 281;
 Лубенщина с. 263, 337, 521.
 Лукіян ватажок коз. с. 161, див. ще Чорнинський.
 Лукомль м. с. 257.
 Лугава село с. 42.
 Луцк м. с. 35, 208—10, 213, 447, 501; луцьке брацтво с. 434.
 Луцкевич Василь полковник коз. с. 473.
 Лучин с. с. 257.
 Лютинка м. с. 258.
 Лядава с. с. 14.

Ляцкоронський Предслав старо-ста хмельницький с. 59—60, 68, 86—7, 88—9, 94—5, 568, 571—3, 575;—Станіслав стар. камінецький с. 28, 34, 94.
 Лясота Еріх агент цісарський с. 55, 198, 200, 280—291, 302.
 Лясота Ю. пл. с. 422.

Магмет-герай хан с. 29, 59, 92.
 Магдаленський полков. с. 339.
 Мазепа ватажок с. 237.
 Макарів м. с. 257.
 Макарович Іван осаул с. 251.
 Мамаевич Іван осаул с. 365.
 Манастирський Іван козак с. 545.
 Манастирський острів с. 125.
 Мануїло ватажок с. 133.
 Мануїл син Івоні претенд. с. 165.
 Маркушівці с. с. 257.
 Мартинів м. с. 517.
 Мартинович Івашко козак с. 525.
 Масальський кн. с. 519.
 Масло Карпо ватажок с. 97, 106, 111—2, 133.
 Маслов Став ур. с. 544, 545.
 Махмет-герай хан, брат Шагінна с. 510, 512, 513, 515.
 Мацієвичі с. с. 219.
 Мегмет-Дяк сєрдар с. 536, 540.
 Медвежі Лози ур. с. 552.
 Медяка с. с. 30.
 Межибож м. с. 27.
 Межигорський монастир Спаса с. 390, 433.
 Межиричі м. с. 16.
 Менглі-герай хан с. 21—6, 41 82—4, 90.
 Менько землян. с. 15.
 Мервинці сел. с. 15.
 Мешковський пл. с. 210.
 Миглієво, Мліїв селище с. 16.
 Микитич Стефан козак 556.
 Миклашевський Фил. с. 421.
 Миколай ватажок с. 163.
 Микошинський Богдан гетьман с. 169, 182, 197, 198, 199, 215, 283—4, 288—292.

Микулинські бояре с. 11.
 Миргородщина с. 261.
 Митура Олександр с. 411.
 Михайло воевода семигород. с.
 246—251, 252.
 Михайлович Карпо с. 414.
 Міровський Ян козак с. 365.
 Мітла ватажок с. 244, 339.
 Міус ріка с. 300.
 міщане і міщанські рухи с. 43—
 4, 47, 48—50, 195, 207—9,
 309—311, 328—9, 400.
 Млинський отаман с. 118
 Могила Єремія воеводи молдав.
 с. 206, 327, 527; — Кон-
 стантин с. 327; — Петро
 воеводи с. 418—425, 586; —
 Олександр с. 354; — Семєн
 с. 251, 321, 327.
 Могили маєтність с. 17.
 Мозир м. с. 5, 24, 30, 35, 52,
 54, 209, 257, 339.
 Молдава с. 147, 165—6, 247—
 251, 438—9, 467—8, див.
 ще Волицьна.
 Молочна р. с. 15, 356.
 Моримушина Стецькова міщанка
 447, 501.
 Мороховський Іля єп. с. 429,
 с. 447.
 Московщина — козацькі зносини
 і війни в ній с. 91, 92, 106,
 112, 116—120, 121—5,
 190—1, 203, 210, 240, 292,
 322—7, 330—343, 365,
 366, 374, 376—7, 519, 526,
 545, 547, 549.
 Мостиска м. с. 31.
 Мошкін Іван, стрілець с. 576.
 Мошаницький Юр. пл. с. 422.
 Мужиловський Самуїл с. 421.
 Мурахва ріка с. 13, 14—5, 17.
 Мурашка ріка с. 14.
 Мустафа султан с. 495.
 Муха ватажок с. 83.
 Муховецький Кришт. пл. с.
 422.
 Мушурів с. с. 63.
 Мшанський Стефан пл. с. 423.

Наливайко Дамян с. 211—2, 218,
 581; — Северин ватажок с.
 200—224, 266, 269, 274,
 284, 308, 581; Наливайків-
 ці с. 198, 313, 399.
 національна боротьба с. 390, 393
 —402, 425.
 Невеселово село с. 19, 42.
 Невмержицький Іван пл. с. 423.
 Негребецький Георгій с. 421.
 Некрашевич Сам. пл. с. 422.
 Немильський Іван свящ. 501.
 Немирич Стефан підкоморий с.
 339—40, 546—7.
 Немирів м. с. 151, 154, 243,
 257.
 Немирович Андрій воевода кїв.
 с. 24, 26, 29, 33, 98, 104,
 570.
 Ненасятецький угод с. 54.
 Неофит митр. с. 397, 437.
 Нерубай ур. с. 63.
 Несторовці маєтн. с. 16.
 Нечковський Криштоф гетьман
 с. 239.
 Нешевичі пл. с. 14.
 Низ с. 117, 121, 129, 137, 138,
 141, 142, 151, 162, 174,
 177, 179, 188, 190, 193,
 196, 205, 232, 233, 235,
 239, 243, 254, 256, 267,
 280, 305, 347, 351, 451,
 484.; Низовці с. 162, 247,
 274; див. ще Запороже.
 Никифор екзарх с. 206, 433.
 Ничипор сотник с. 282, 291.
 Ніжин м. с. 17.
 Новгород Сіверський м. с. 111,
 323, 334, 377.
 Новоселе маєтн. с. 17.
 Новосельці с. с. 257.
 Ногайська орда с. 24.
 Носівський угод с. 54.
 Носовці сел. с. 15.
Обалковский Барт. дворянин кор.
 с. 290—2, 443—4, 293, 452
 —3, 462, 488.
 Ободенські пл. с. 12.

- обозний війська коз. с. 282.
 Оборв'їцкй кс. с. 458—60.
 Овеча вода ріка с. 13.
 Овруч м. с. 35—6. 63, 88, 219, 570, 572.
 Огинський Богдан підкоморий троцький с. 214.
 Одживольський ротм. с. 544.
 Одинець Петро козак с. 250, 381, 556.
 Ожельський ротмістр. с. 167.
 Ольгимунтович Андрій кн. с. 10; — Іван с. 10; — Михайло с. 11.
 Олевченко, гетьман с. 333.
 Олег кн. с. 391, 400.
 Олександр в. кн. с. 11, 16, 21—2, 79, 82—491.
 Олександр претендент с. 150.
 Олександрів с. 226, 234, див. Лубни.
 Олександрович Тимофій друкар с. 585.
 Олексич (Олексій) Олександр, с. 421, 423.
 Омелько Володимирович кн. с. 10, 12, 563.
 Омелькович Семен кн. с. 12, 14, 18.
 Омелько м. с. 29.
 Оловятин сел. с. 11.
 Олизаршл. с. 404; див. Волчкович.
 Олчедаїв замок с. 20.
 Ольшаниця сел. с. 32.
 Ольшанка ур. с. 363, 383.
 Онопрій козак с. 249.
 Онушкевич Трофим с. 421.
 Оратів сел. с. 15.
 Оргіїв м. с. 467.
 Орель ріка с. 5 44, 54.
 Оринин м. с. 376.
 Оринич сел. с. 16.
 Оришовський Ян поручик козацький с. 155—6, 163, 167, 169, 172, 177, 248—9, 365, 402.
 Орловець сел. с. 16.
 Ометинці сел. с. 15.
 осаул с. 282, 289.
 Осман султан с. 426, 469—78, 495.
 Осмольський ротмістр с. 147—8.
 Осовський Якуб отаман с. 171, 250.
 Остер м. с. 6, 35, 37, 42, 156, 221, 257, 337.
 Острог м. с. 151, 156, 217—8, 370, 581; острозька школа с. 425, 490.
 Острозькі кн. с. 51, 259; Василь - Конст. с. 99, 115, 148, 151, 153—4, 161, 180—1, 183, 185—9, 192, 193—4, 196, 201, 211—12, 215, 217, 330; — Гальшка с. 113; — Іля с. 33, 99; — Константин Ів. с. 24, 27, 29, 31, 32, 60, 94—5, 570; — Януш с. 180—3, 183, 185—7, 188—9, 194, 197, 198, 213, 275, 324, 331—2, 345, 350—1, 352—4, 362, 425.
 Остолопів сел. с. 15.
 Остропіль м. с. 219.
 Острианин Яцко козак с. 528.
 отамани с. 8, 19, 134—5, 133, 139, 282, 312.
 Отмут уход с. 54.
 Отовчичі маєтність с. 211.
 Отрешкович Микола с. 414.
 Очаків м. с. 13, 26, 32, 58, 59—69, 61, 80, 83, 86, 88, 90, 95, 110, 112, 118, 155, 161, 168, 169, 300, 347, 349, 353, 356, 536.
 Очків сел. с. 17.
 Павловський козак с. 237.
 Паволоч м. с. 214, 222, 311, 357, 362, 380, 385, 543.
 Павша Семен шл. с. 422.
 Паісій Іполитович єпископ с. 437, 450.
 Пакоста Атанасій єп. с. 447, 498, 501.
 Пальчиківці сел. с. 15.
 Паньковичі місц. с. 62.
 панське право с. 260—1, 262, 272, 277.
 Панчога ватажок с. 237.

- Патока козак с. 171.
 Пац Юрий воевода кнїв. с. 57, 83, 89.
 Пачановський агент корол. с. 433, 436, 533, 538.
 Пашина Богдан козак 556.
 Пашинський Дан. шл. с. 423.
 Пашкевич Григорій полковн. с. 349—40.
 Пашковський Леврентий писар військ. с. 365, 385.
 Пекачевський Іван козак с. 556.
 Пелка старший козацький с. 215.
 Пелчицький Іван с. 414.
 Пергат козак с. 171.
 Перевальський Корнило, ватажок с. 163.
 Перекоп с. 69, 119, 124, 200, 289, 326, 387, 426, 491, див. ще Крим.
 Перемишль с. 457, 500; Перемишська земля с. 31.
 Переяслав м. с. 185, 224, 225—6, 257, 261, 276—7, 345, 527.
 Петриківці с. с. 52.
 Петро претендент молд. с. 150.
 Петрович Тимофій друкар с. 585.
 Петровці с. с. 42.
 Печенґи с. 70.
 Печерський монастир с. 393, 398, 404—11, 418, 531.
 Пещане с. с. 257.
 Пивський ухор с. 54.
 Пиків м. с. 183, 204, 219—20, 257.
 Пинськ м. с. 30, 32, 211, 445, 457, 501; Пинщина с. 53, 339.
 Пирський гетьман с. 527, 546.
 Пирятин м. с. 257.
 писар військовий коз. с. 282—3, 294.
 Писарок Мойсих (sic) полковник коз. с. 473.
 Підвисоцький Каспер ватажок с. 225, 229, 240, 284.
 Підкова Іван претендент молд. с. 148—50, 161.
 Підляше с. 54, 156, 181, 257, 434.
 Підсуче село с. 404.
 Пілецький шл. с. 60.
 Пісочинський Лаврін шл. с. 321.
 Плетенецький Єлисей архим. печерський с. 398, 404—11, 412, 531, 584—5.
 Плетеничі с. с. 405.
 Плетениця ухор с. 54.
 Пневський Мартин козак с. 385.
 Побоже с. 47, 48, 50, 94, 256, 257.
 Погреби с. с. 42.
 Погребище с. с. 15, 221, 257.
 Подгорський Адам полков. коз. с. 473, 488.
 подимщина с. 18.
 Поділе с. 5, 8, 10, 12, 14, 24, 26—7, 29, 30, 31, 32, 44, 46, 47, 122, 149, 151, 156, 162, 167, 168, 185, 205, 223, 256, 292, 319, 329, 353, 434, 442, 450, 483, 495.
 Подніпрове с. 2—6, 101, 355, див. Двїпро, Низ.
 Покуте с. 33. 169, 170, 201, 375, 434, 495.
 Полїсе с. 23, 30, 32, 44, 52, 110, 156, 209, 210, 256, 374.
 полк с. 160, 281—2.
 Половці-Рожиновські кн. с. 17.
 Полозович Сенько нам. овруч. с. 25, 84—6, 87, 90—1, 98—9, 102—3.
 Полоне м. с. 257.
 Полоус Федор осаул с. 171, 209, 215, 242, 284, 287, 312.
 Полствин с. с. 583.
 Попович Олексій (дума) с. 574—6.
 Полубенський Мих. с. 421.
 Попадичі с. с. 19, 42.
 поплечники с. 37.
 Поревці сел. с. 16.
 Поробче сел. с. 16.
 пороги дніпрові с. 137, 248, див. Запороже.
 Поросе с. 22, 543.
 Посеме с. 323.

- Потій Іп. митр. с. 396—8, 429.
 Потоцькі шл. с. 99; — Стан. під-
 коморий с. 546, 552; — Сте-
 фан с. 327, 343—4; — Якуб
 староста с. 224.
 Поховський Семен козак с. 153.
 Почаївський мон. с. 525.
 Почаповський влад. лущкий. с.
 447, 498, 501.
 Почаський Софроній ером. с. 414,
 420—1.
 Почеп м. с. 163, 334, 377.
 Почуйково село с. 18.
 Прескани місц. с. 201.
 Претвич Бернат староста бар-
 ський с. 54, 61—5, 80, 95—
 9, 99, 100, 110, 112—3, 115,
 201; — Якуб кашт. с. 177,
 183 184, 188—9, 239—40.
 Прецлавець Дмитро козак с. 385.
 Прилука в Браславщині с. 55,
 220.
 Прилуки м. с. 257.
 Припять ріка с. 5, 52.
 приставства козацькі с. 171, 172,
 179, 189, 254, 268, 273,
 274, 311, 318, 320—1, 483,
 493, 496, див. лежі.
 Пробитий шлях с. 149, 247.
 Пронський Андрій кн. староста
 черкаськ. с. 97, 112; — Се-
 мен - Фридрих кн. воев.
 київський с. 46, 50—2, 63—
 —4, 95—6, 97, 563.
 Протолч уход с. 54.
 Прут р. с. 469.
 Псіол р. с. 117, 121, 242, 258;
 Псіольський уход с. 54.
 Пустинський монастир с. 54.
 Путивль м. с. 42, 112, 117, 337,
 376, 377; путивльські ко-
 заки с. 117.
 Путивлець Йосип полковник коз.
 с. 339, 377, 488.
 Путятин Дмитро кн. київ. вое-
 вода с. 85, 90, 98.
 пчільництво с. 4, 6, 9, 51—4, 56,
 Пятка м. с. 181, 188.
 Рада козацька с. 286—7, 302.
 Радивил Криштоф с. 488, 522,
 526; — Януш с. 386.
 Радивонівське селище с. 16.
 Радомисль м. с. 311, 408.
 Радостів с. с. 18.
 Радошовський біскуп. київ. с. 404.
 Растваця р. с. 257, 380, 543.
 Ратомський староста остерський
 с. 321.
 Рашівка м. с. 258.
 Рашків замок с. 258, 359.
 Рашківка ріка с. 15.
 Ревуче уход с. 54.
 Релів сел. с. 15.
 релігійна справа с. 393, 402,
 443—9, 483.
 Ржевський дяк с. 117—8.
 Ржищів с. с. 18, 257.
 рибальство с. 52, 54, 56, 137,
 483—4.
 Рильськ м. с. 377.
 Ричегів сел. с. 12.
 Рігельман Ол. історик с. 66.
 Ров замок с. 20, див. Бар.
 Ровно м. с. 501.
 Рогачовський Андрій отаман с.
 171.
 Рогізна с. с. 257.
 Роговці сел. с. 15.
 Рогоза землянин. с. 11, 15.
 Родивонівський уход с. 54.
 Родкевич козак с. 249, 251.
 Рожа Гаврило козак с. 240, 284.
 Рожинські кн. див. Ружинські.
 Рожів м. с. 257.
 Рожнівські маєтности с. 17.
 Розволоське сел. с. 15, 176, 182.
 Рокитна сел. с. 182, 191.
 Роман кн. с. 17.
 Романівський уход с. 54.
 Росечеїв сел. с. 15.
 Роська ріка с. 15.
 Рославичі с. с. 19, 42.
 Рось ріка с. 15, 16, 18, 176, 257,
 363, 365, 560.
 Ружин с. с. 18, 257.
 Ружинські кн. с. 99, 140, 167,
 257, 259; — Богдан с. 144,

- 146—7, 575—6; — Евстафій с. 88—9, 572; — Кирик с. 169, 194, 214, 222, 243—6; — Михайло с. 168, 284; — Роман с. 323—40.
- Русава ріка с. 14, 16, 492.
- Руська земля (Україна) с. 162.
- Рут Новий маєтн. с. 17; — Старий *ibid.*
- Руток р. с. 24.
- Рутський Велимін Йосиф митр. с. 399, 415, 429, 448—9, 498—9, 501—5, 507—8, 532.
- Саврань** р. с. 101.
- Сагайдачний - Конашевич Петро гетьман с. 252, 312, 355, 365, 369—86, 390—1, 413, 426—37, 450, 459—61, 464—8, 470—78, 485—7, 489—492, 575, 583—3.
- Сагіб - Герай хан с. 32, 106.
- Сакович Іван с. 414; — Касіан ректор ків. ак. с. 369—70, 373, 411, 413, 414, 435.
- Саковский с. 503.
- Самара р. с. 5, 13, 43, 44, 54, 58, 137, 165, 300.
- Самбір м. с. 201, 370, 480.
- Самоватий Матвій ватажок с. 163.
- Самуїлович Євтихий с. 414.
- Сангушкович Дмитро кн. с. 113; — Федір кн. с. 51, 64, 96—8, 112.
- Санжарів ур. с. 58, 111.
- Сасько Федорович полковник коз. с. 204, 214, 216, 221—3, 281, 282, 291.
- Сатанів м. с. 217.
- Сахнович Олехно зем. с. 563.
- Сахновський єп. пинський с. 501.
- Свареме с. с. 42.
- Сверчковський Ян ротм. с. 94; — ротм. і начальн. в молдав. поході с. 147—9.
- Свирговський гетьман с. 148, див. Сверчковський.
- Свиридович Харлик козак с. 375.
- Свитригайло кн. 11—3.
- Святогорець Йосиф еромон. с. 585.
- Сеадат - Герай хан. с. 60, 87, 93, 548.
- Севрук Цецюра див. Цицюра.
- Селява Ант. ігумен с. 453.
- селянство східньої України с. 42—3, 55—7, 400—2.
- Семакович Сидор полковник коз. с. 473.
- Семашко староста луцьк. с. 211—3, 214.
- Семенів ріг ур. с. 67.
- Семигород с. 202, 204, 246—7, 250.
- Сенча м. с. 257.
- Серафимович Ждан козак с. 250.
- Серебрян с. с. 14.
- Сефегіньовський Якуб ротм. с. 30, 94.
- Сенявський Геронім с. 96—7; — Миколай гетьман кор. с. 94—5, 97, 99, 110, 116; — Ярош с. 99.
- Синоп м. (походи козацькі на нього) с. 346—7, 349.
- Ситківці с. с. 15.
- Сіль м. с. 137, 501.
- Сіверний Іван козак с. 153.
- Сіверські уходи с. 53.
- Сіверщина с. 26, 123, 163, 325, 332—5, 335, 337, 376, 377.
- Сівськ м. с. 377.
- Січа с. 57, 139—40, 280—1, 356, 369, 392, див. ще Запороже.
- Скала м. с. 517.
- Скалозуб осаул с. 244—5, 287, 575, 577.
- скарбниця військова с. 298, 300.
- Скаревський Федор с. 414.
- Сквира м. с. 257.
- Скяргайло кн. с. 10.
- Скит Манявський с. 525.
- Скочищів с. с. 18.
- Слобідка с. с. 42.
- Слободища м. с. 20, 257, 260.
- слуги с. 12, 19, 42.
- Слушниця земляни с. 15; — Богуш с. 50.

- Слущк м. с. 23, 30, 208, 213—90; слущке брацтво с. 434.
 Смоленськ м. с. 123, 332, 365.
 Смотрицький Мелетій архієпископ полоцький с. 392, 414, 416, 425, 436, 450—1, 455, 457, 498, 504.
 Снепород р. с. 70, 176.
 Соб р. с. 15, 220.
 Собеский Якуб с. 475, 478, 502, 546, 560.
 Сობоль Евтихій с. 421; — Спиридон друкар київ. с. 419.
 Совино с. с. 43.
 соймові конституції про козаків с. 162, 165, 172, 173—5, 176, 182, 449.
 Сокаль м. с. 28, 87, 457, 501.
 Соколовский ротм. с. 147.
 Соколяч с. с. 18, 42.
 Соко́р Сам. шл. с. 423.
 Солониця ур. с. 214, 227—8, 230, 232—4, 351.
 Солтан Богдан шл. с. 422; — Стрет дворянин. кор с. 108, 133.
 Солтанець ватажок с. 106.
 селяники с. 55, 58.
 Сопіга Андрій с. 330; — Лев с. 334, 374, 451, 453, 464—5, 501, 511, 521; — Ян с. 323—4.
 Сороки м. с. 150, 203, 467.
 сотники с. 174, 282.
 Софія св., катедра київська с. 395—6, 501—2.
 Сошники село с. 215.
 Ставровецький Єремія с. 414.
 Станіслав війт с. 15.
 Старжинський полков с. 339.
 Стародуб м. с. 163, 334, 377, 521.
 старости с. 48, 50, 52.
 старший с. 364, 384.
 стація с. 171, 273, 311.
 Стеблів м. с. 257, 276, 329.
 Степанівці с. 468.
 Стецький Іван с. 414.
 Стороженко Андрій полковник. коз. с. 334.
 Стрибилі шл. с. 546—7; — Стефан шл. с. 321; — Филон чашник с. 422.
 Стрий м. с. 98.
 Струсевич Іван, коморник с. 422.
 Струсі шл. с. 99; —староста бра-слав. с. 165, 184, 195, 208, 212—3, 214, 220, 226, 233, 319, 323, 343; —Якуб страж-ник с. 28—9.
 Стратин с. с. 406.
 Стужинський ротм. с. 147.
 Судак м. с. 77.
 Сула ріка с. 17, 20, 54, 93, 226—8.
 Сурин Мартин шл. с. 421.
 Сусло Мик. шл. с. 423; —Федор с. 421.
 Су́ха Діброва ур. с. 454, 458—9.
 Сучава м. с. 469.
 Сушанський-Проскура Федір шл. с. 421, 422; —писар київ. с. 403.
Табор козацький с. 296.
 Таборівка м. с. 257.
 Табурище ур. с. 545, 552.
 Тавань ур. с. 13, 54, 57, 58, 83, 86, 103, 124, 182.
 Таволжане ур. с. 137.
 Тарасовичі с. с. 42.
 Тараша м. с. 363.
 Тарнавський Іван с. 414.
 Татари, їх напади і участь в укр. справах с. 21—35, 37—45, 49, 51, 53, 55—6, 82—87, 90—5, 100, 102—111, 112—3, 115—124, 129, 145—6, 150—2, 154—5, 161—2, 165, 168, 187, 191, 192, 196, 198, 199, 200—2, 210, 213, 240, 244, 267, 288, 291, 292—3, 299, 324—6, 343—4, 348—9, 352, 358, 370, 375, 380, 386—7, 393—4, 442, 460, 494—5; див. ще Крим, Перекоп.
 Творовський Ян каштелян ками-нецьк. с. 28, 148.

Тегинка, Тегиня р., ур. і замок на Дніпрі с. 57, 79, 82—4, 150.
 Тегиня на Дністрі с. 13, 107, 150, 155, 165—6, 202, 205, 208, 378.
 Теофан патр. єрусалим. с. 415—6, 427—437, 443—4, 450—1, 455, 459, 461, 464, 497, 549
 Теревовля м. с. 26.
 Терехтемирівський мон. с. 43, 157, 159, 176—7, 184, 251, 252, 294, 312, 351, 390, 403, 427, 432—3, 444, 502, 525.
 Терлецький Кир. владика с. 211—2, 114;—Ярош с. 211—2.
 Тершєв с. с. 18.
 Тетерев ріка с. 20, 311, 408.
 Тиврів с. с. 16, 257.
 Тимолівське (Тиманівське) городище с. 15.
 Тисаровський Єремія владика львів. с. 525.
 Тискинович Григорій гетьман с. 334, 395.
 Тиха Сосна р. с. 10, 13.
 Тишковичі шл. с. 50, 171, 260, 311, 404, 533.
 Тишкович Роман війт браслав. с. 208.
 Товарів сел. с. 16.
 Тоганів сел. с. 17.
 толока с. 19.
 Томаківка остров с. 54, 137.
 Томша воев. молдав. с. 125—6, 147;—Стефан воев. 327, 354.
 Тошга полковник с. 339.
 Торки с. 69.
 Трапезунт (походи козаків) м. с. 346—7, 356, 534.
 Третяк Стан. шл. с. 422.
 Триліси м. с. 257, 362.
 Трипіле замок с. 184—5, 187, 188, 223, 226, 257.
 Трипольський Григорій шл. с. 421;—Марко шл. с. 423;—Парфен шл. с. 422;—Стефан с. 421;—Федір шл. с. 422.

Тростянець сел. с. 16.
 Трофимович Ісає див. Козловський.
 Трощан Григорій козак с. 545.
 Тулибле с. с. 43.
 Тур Никифор ігумен печ. с. 404.
 Турки, Туреччина, її роля в україн. житю с. 23, 30, 41, 60—4, 93, 96—7, 106—7, 110, 113, 116, 145, 150, 152—161, 162, 165, 166, 169—70, 176—7, 198, 199—202, 205, 241, 273, 283, 288, 291, 292, 321—2, 325—7, 343—350, 352—9, 358, 370, 375, 378, 393—4. 426—427, 437—445, 454, 460—479, 491—1, 510—2, 513—19, 527—8, 533—6.
 Турчинка с. с. 257.
 Тягинка, Тягинь, див. Тегинь.
 Тясмин р. с. 16, 44, 54, 545.

Уздемир царевич с. 90.
 Узень р. с. 380, 382.
 Україна, термін с. 2. Україна, Українці—скрізь.
 Умань м. с. 492;—Уманщина с. 226, 258.
 Унава р. с. 18, 46, 311.
 упадок схід. україн. життя с. 7—8.
 Урунчугів надання с. 12.
 Устрицький Вас. с. 421.
 уходництво с. 42—44, 51—2, 52—4, 56—7, 81—2, 102, 110, 131, 136, 255, 262.

Фастів див. Хвастів.
 Фастовець Гришко сотник с. 311;—Мисько полковник с. 311.
 Фаустинів с. 459, див. Хвастів.
 Федорович Іляш козак с. 528;—Тимош полков. коз. с. 473;—Марко Македонянин с. 525.
 Феофілакт Іванович, учень київ. с. 114.
 Филип піп с. 519, 533, 536, 544, 545—6, 549.

Жаджібейський лиман с. 62.
Харліньський шл. с. 334.
Хвастів м. с. 184, 193, 311, 404.
Хвороша с. с. 171.
 хліборобство с. 5, 8—9, 17.
Хлопецький-Шпшка влад. с. 446—7, 498.
Хлопіцький Станислав с. 196—7, 198—9, 207, 281, 290—1.
Хлопуші с. с. 447.
Хмельник м. с. 63, 98, 122.
Хмельницький Венжик гетьман с. 88, 572.
Хмелецький стражник кор. с. 543, 553.
Ходика Федір війт київ. с. 399, 530—2.
Ходкевич гетьман лит. с. 336, 468, 474—6, 478.
Ходорків с. с. 18, 42, 257.
Холмщина с. 156.
Хортиця остров с. 115, 116, 119—120, 125, 136, 281; хортицький замок с. 139—40.
Хотин м. с. 354, 433, 467, 472—8, 547, 550.

Царгород (походи козацькі) с. 352, 454, 463, 495, 513—4.
Цибульник р. с. 552.
Цицюра Севрук полковник коз. с. 473.
Цікалі-баша с. 356.

Чайка козацька с. 298.
Чайка боярин с. 53.
Чановицький Войтїх гетьман с. 171, 176.
Чапа Волошин с. 148—9.
Чапчаклей ур. с. 63.
Чемядка полковн. с. 352.
Чемериси-вольоністи с. 101.
Черкаси, назва народня с. 69—72.
Черкаси п'ятигорські (кавказькі) с. 69, 261.
Черкаси місто і замок с. 19, 20, 35, 37, 39, 43—4, 48, 50, 52, 53, 55, 57—8, 69, 79—

80, 82—3, 87, 90, 92—3, 98, 101—2, 107—8, 111, 113—4, 121, 129, 131—3, 156, 161, 162, 167, 191, 192, 249, 276, 348, 351, 355, 359, 403, 544, 545, 539; черкаські козаки с. 117, 124.
 чернь с. 288.
Чернигів м. с. 6, 42, 111, 334, 377, 521.
Черняхів м. с. 257, 393.
Черховський Андрій шл. с. 421; —Ян с. 423.
Четвертинський Стеф. кн. с. 437, 585.
Чечельник ур. с. 101.
Чигирин м. с. 257—8, 276, 329, 359; чигиринський монастир с. 525.
Чигринець полковник коз. с. 530.
Чичаклей р. с. 349.
Чорна Криниця ур. с. 58.
Чорний город зам. с. 9, 10, 14.
Чорнинський Дусян ватажок с. 161, 171.
Чорнобил м. і замок с. 35, 37, 52, 257.
Чорнява с. с. 219.
Чортомлик р. с. 280, 292.
Чорторійський Михайло кн. с. 13; — Юрий кн. с. 531.
Чуднів м. с. 18, 20, 37, 188, 257.
Чудновець Вас. с. 421.

Шагін-герай с. 348—9, 386—7, 512, 513, 515—20, 526—7, 533, 543—4, 548, 555.
Шандирів сел. с. 15, 16.
Шаравка м. с. 183.
Шаула, Шавула Матвій гетьман с. 210, 213, 214—6, 219, 221, 230, 284.
Шах гетьман с. 149, 150—1.
Шашкевичі бояре с. 12, 14.
Шелибор бояр. с. 15.
Шершні с. с. 339.
Шибене с. с. 42.
Шпшка владика див. Хлопецький шляхецтво козацьке с. 320.

Шостак полк. с. 214—6, 221, 230,
Шпиків с. с. 15.
Шульга Семен с. 414.
Шумаков Гнат боярин с. 16.

Щенів сел. с. 45.
Щербів с. с. 18.
Щурова рота с. 85, 90, 101, 133

Юдицкий шл. с. 554.
Юзефович Іван свящ. с. 531—2.
Юряевичі с. с. 19, 42.
Юрківці с. с. 15.

Яблонків м. с. 276.
Яблунів м. с. 257.
Ягайло кор. с. 14.
Ягнятин с. с. 358.
Ягорлик замок с. 165, 243, 258.
Яготин м. с. 257, 276.

Язловецькі шл. с. 60, 99; — Ми-
кола стар. снятин. с. 177—8,
183, 184—5, 199, 202; —
Юрий, воев. с. 94, 142—5,
146, 153, 154, 158, 267.

Яніцький ротм. с. 147.
Янковичі с. с. 19, 42.
Ярема Михайлович козак с. 545.
Яриймова річка с. 86.
Ярич Ян козак с. 385.
Ярослав м. с. 457, 501.
Яруга м. с. 359.
Яси м. с. 203, 441, 467.
Ясманович Грицько бояр. с. 15.
Ятвяги с. 70.
Яхія Олександр, претендент с.
518—20, 525—7, 533, 538,
547, 449.
Яцина козак с. 381.
Яцко з Переяслава ватажок с. 112.

П О М И Л К И.

Сторінка	рядок :	надруковано :	треба :
16	13 зверху	Поробче	Паробче
33	16 зв.	сцустошень	сцустошень
36	20 зв.	довгих	довгих,
39	16 зн.	дробів	драбів
—	10 зн.	Браславу	Браслава
48	4 зн.	Побужу	Побожу
51	15 зн.	гуці	гущавині
53	11 зн.	богацтво	богатство
57	18 зн.	„заробітку.. Коды	„заробітку“... Кгды
61	14 зн.	бор	борг
—	15 зн.	надніпрянських	подніпрянських
67	14 зн.	Гамбеті	Гамберіні
69	12 зн.	козачества.. козаковъ	казачества.. казаковъ
74	18 зн.	явище, побутове	явище побутове,
76	2 зв.	сай атив	сайгатів
77	21 зв.	ἀμαλτιου	ἀμαλτιου
84	13 зв.	поколїчили	покалічили
89	13 зв.	розалїтли	розлітали
97	5 зн.	Pretwiz	Pretwicz
98	7 зн.	Дашковичі, Глинські	Дашковичі Глинські
101	15 зв.	Копистераним	Копистерином
109	над сторінкою	безплод	безплідність
111	16 зн.	Андруша	Андрушка
114	16 зн.	шабляонового	шабляонового
115	9 зн.	Лїтературу див. в прим. 4	Лїтературу див. в статї моїй про Байду
—	8 зн.	вкладає	вкладає
116	11 зн.	нашої“	нашої
125	12 зн.	Ласким	Лаский
—	1 зн.	1445	1145
126	3 зн.	Dokumento	Dokumente
134	2 зв.	козачинї	козачинї на волости
135	12 зв.	яким	якими
—	10 зн.	докончанъ	докончалъ
137	6 зн.	повїяме	новїяше

Сторінка	рядок :	надруковано :	треба :
138	6 зв.	гармати	армати
139	4 зв.	1524	1581
141	9 зв.	полків),	полків
143	7 зв.	крвових	крвавих
148	13 зв.	Suiercenii	Suierseuii
150	13 зв.	паль	палю
—	15 зв.	1576	1578
155	7 зв.	Кримськом	кримському
157	12 зв.	1640	1630
160	16 зв.	вони	козаки
172	5 зв.	привілегії	привілегій
186	18 зв.	сього	свого
187	5 зв.	Rusimami	Rusimami
199	8 зв.	панські	папські
205	11 зв.	записаннем	за писаннем
207	9 зв.	ще	що
—	3 зв.	Сучастник	Сучасник
220	19 зв.	Прилуки	Прилуку
223	7 зв.	чомув ін	чому він
224	10 зв.	Яна	Як.
—	14 зв.	Київ	Канїв
240	2 зв.	с. 158	с. 158 і Чтеніях київ.т. XIX
241	18 зв.	реабілізації	реабілітації
242	10 зв.	всі	всі
246	2 зв.	свої	своїх
—	9 зв.	iaet	iest
248	19 зв.	Самійли	Самійла
250	12—3 зв.	до пояса... їх	як до пояса... козаків
252	3 зв.	кроком за кром	крок за кроком
253	11 зв.	вразинне	вразінне
256	17 зв.	східніх	північних
269	19 зв.	української,	української
—	14 зв.	козацький... була	козацький... був
273	9 зв.	вона	козачина
274	19 зв.	краях	краях“
277	17 зв.	„Україні“	Україні“
282	17 зв.	битві	кампанії
287	13 зв.	огдан	Богдан
295	12 зв.	повики	новики
—	14 зв.	живлять	живлять ся
298	1 зв.	voissaux ?	voissaux
303	11 зв.	paјprzu jazniesi	paјpryjaznieisi
306	18 зв.	то що	та що
—	1 зв.	коково	каково
308	7 зв.	пановання :	пановання і
323	6 зв.	Сказаній	Сказанія
324	8 зв.	державни	держави
328	13 зв.	акі	які
334	16 зв.	полковнику	полковнику“

Сторінка	рядок :	надруковано :	треба :
337	11 зв.	1612 в.	1612 р.
339	19 зв.	своє вільних	своєвільних
340	10 зв.	Немирич	Пашкевич
342	20 зв.	їдуть	їдуть
343	1 зв.	Молда вув	Молдаву в
—	6 зв.	слово в скобках, вичеркнути	
352	16 зв.	Турками	Туркам
355	21 зв.	Дністрі	Дніпрі
358	13 зв.	київських ;	київських
361	15 зв.	и. с.	и. с.
362	13 зв.	або	аби
—	19 зв. і далі	Поволочи	Паволочи
363	5 зв.	шлята	шляхта
364	7 зв.	козаками	козакам
373	18 зв.	індивідуальні	індивідуальні
374	8 зв.	вона... вирвана	вона... вирване
376	12 зв.	козаком	козакам
378	6 зв.	начерчений	начеркнений
380	13 зв.	23/VII	23/VIII
—	4 зв.	польським	польним
385	7 зв.	покій	спокій
386	12 зв.	заявали	заявили
388	3 зв.	правах	справах
392	19 зв.	участь	учать
—	10 зв.	утверждеіп	утвердження
393	18 зв.	ним	ними
394	16 зв.	церкви	церкві
397	9 і 12 зв.	вони... вичерпали	він з Потієм.. вичерпала
—	21 зв.	проти́в цього,	проти́в цього
—	16 зв.	позволявло	позволяло
399	14 зв.	киевского	киевского“,
—	14 зв.	1621	1620
402	1—4 зв.	певної міри... такі	до певної міри... так і
404	2 зв.	кв. Олизара	шл. Олизара
—	8 зв.	відчували	відчувала
405	9 зв.	невчасу	невчасу
409	4 зв.	написана,	написана
—	17 зв.	Того твором, Коши- стенського	Твором тогож Кошистен- ського
411	18 зв.	Берниди	Беринди
412	2 зв.	наведеному	наведеному
413	18 зв.	його тим чином	тим чином брацтво
416	15 зв.	її	ї його
419	11 зв.	Могилу	на Могилу
423	2 зв.	Ян	Як
—	11 зв.	ним	нею
426	4 зв.	rosłużyło	rosłużyło
430	2 зв.	єпископом	православним єпископом
—	15 зв.	безвих ідне. Всі процесії	безвихідне. Всі процеси

Сторінка	рядок :	надруковано :	треба :
431	6 зв.	виключають	виключають
432	4 зв.	козащині	козащини
—	10 зв.	стежаху	стежаху
433	13 зв.	Межигорі	Межигорі
434	14 зв.	прошенням	прошенням
436	10 зв.	Почановский	Пачановский
437	1 зв.	потіху	потиху
439	14 зв.	непрохідкою	непрохідною
442	5 зв.	хритиняських	християнських
444	18 зв.	подібногого	подібного
445	2 зв.	уніятсько	уніятського
448	22 зв.	неприхильний	неприхильний
449	8 зв.	сини	сили
455	14 зв.	учинок	учинок
—	2 зв.	казало	казано
465	4 зв.	говоренне.	говоренне
470	14 зв.	одначе	однаково
480	8 зв.	раб,	раб
483	1 зв.	панських :	панських і
489	12 зв.	козаків,... поході	козаків... поході,
509	10 зв.	позбавила	позбавило

Примітка: Зазначені тут помилки в тексті виправлено.

З М І С Т

Вступне слово с. VII—X.

I. Східно-південна Україна в XV—XVI вв... с. 1—65.

Загальний погляд (с. 1), спеціальний інтерес східно-українського життя (с. 2), труднощі дослідження (с. 3).

Східна Україна і її колонізація до татарських погромів XVI в. :

Фізичні обставини східно-українського життя (с. 4), багатство природи (с. 5), українське дозвілле (с. 6). Процес упадку східно-українського життя (с. 7), здичинне Східної України (с. 8). Відродження державного життя під литовською зверхністю (с. 9), заходи оборонні і колонізаційні за Витовта (с. 10), роздача маєтностей (с. 11), ослаблення по Витовті (с. 12), діяльність Омельковичів (с. 13). Колонізація XV віку: замки на степовім пограниччю (с. 14), воєннослужбна колонізація в Брацлавщині (с. 15), Київщині (с. 16) і за Дніпром (с. 17), селянські воєнно-службні громади (с. 18) система замків (с. 19), господарство (с. 20).

Татарські напади і воєнна оборона XVI в. :

Погром 1482 р. і заходи оборони (с. 21) політика окупів і задарювань (с. 22), переговори 1510-х років і татарські спустошення (с. 23), оборона західного пограниччя (с. 24), угода 1512 р. і її безплідність (с. 25), татарські спустошення 1513 — 6 р. (с. 26), організація оборони 1518 р. (с. 27), погром під Сокалем (с. 28) і „ординація“ 1520 р. (с. 29), татарські й турецькі напади 1520-х років (с. 30), спустошення Західної України 1524 р. (с. 31), погром Татар 1526/7 р. (с. 32), напади 1528 — 1530 рр. (с. 33). Результати татарських спустошень (с. 33 — 4). Організація оборони — замки (с. 35), їх устрій і оборонні засоби (с. 36), хибні конструкційні (с. 38) і иньші причини малої здатности для людности (с. 39), брак воєнних залог (с. 40), лихий стан замків (с. 41).

Кольонізаційні обставини і самооборона людности:

Значінне замків (с. 41), людність в 1-ій пол. XVI в. вся туть ся при них (с. 42), брак властивих сільських осад на сх.-пол. Поніпрову (с. 43), бідність кольонізації на Побожу і в захід. Київщині (с. 44), Житомирщина (с. 45), Біла Церква і Звенигородщина (с. 46), Побоже (с. 47). Необезпеченість українського життя (с. 48). Военна самооборона людности (с. 49), У загартованне (с. 50), українське дозвіле (с. 51) і притяганне ним людности (с. 52), уходництво (с. 53), уходницькі промисли (с. 54). Небезпечні обставини уходницького господарства (с. 55), татарські напади (с. 56), переход уходництва в партизанську війну, добичництво (с. 57), зачіпки з Татарами (с. 58). Походи на Татар 1493 — 1523 р. (с. 59), набіг на Очаків 1528 р. (с. 60), партизанська війна як спорт і промисл (с. 61), оповідання Претевича (с. 62), пограничники Зах. України (с. 63), розвій пограничної війни (с. 64).

II. Початки української козачини с. 66—127.

Обьяснення початків козачини. Козакованне як побутове явище і козацьке імя:

Причини, що викликали різні теорії початків козачини (с. 66), теорії етимологічні і етнічні в історіографії XVII — XVIII в. (с. 67), упадок реальної традиції (с. 68). Теорія черкасько-чорнокобубцька (с. 69), неймовірність черкеської кольонізації в дійсности (с. 70); теорія татарська (с. 71). Теорії генетичного звязку козачини з київського Русю (с. 72), теорія против-князівська (болоховська) (с. 73), теорія бродницька (с. 74). Козачина як побутове явище: давність явища (с. 75), аналогії в староруськім житю (с. 76). Термін „козак“ — його уживанне у турецьких народів в XIII — XV вв. (с. 77); перенесенне між Словян (с. 77 — 8), козацьке імя в памятках XV в. (с. 78); різні значіння слова „козак“ — розбійник (с. 78 — 9), свобідний, бездомний чоловік (с. 79), степовий уходник (с. 80), добичник - партизан (с. 81); козацтво як зайняте, а не суспільна верства або група в першій пол. XVI в. (с. 82).

Козаки і козакованне в першій половині XVI в. Відносини до козацтва місцевої адмістрації й центрального правительства:

Найдавніша звістка про українських козаків (1492) (с. 82), звістки 1493 — 1499 р. (с. 83) і 1502 — 3 рр. „козаки кня Дмитра“ і „бурсники“ (с. 85), звістки 1510 р. (с. 86), козацький вербунок 1524 р. (с. 87). Провідники козацькі в традиції (с. 88) і провідники дійсні: Юр. Пац (с. 89), Богдан Глинський і Дмитро Пуятнич (с. 90), Сем. Полозович (с. 91), Ост. Дашкович (с. 92), його відносини до місцевої людности (с. 93), Предслав Лянцкоронський й инь-

ші західні пограничники (с. 94), Бернат Претвич (с. 95). Рідкість документальних згадок про козаків і причини сього (с. 96); учасники козацьких походів випирають ся їх (с. 97); участь місцевої адміністрації й шляхти в козацьких походах (с. 98), згадки Лубенецького про шляхетське козакування (с. 99), брак козацької верстви (с. 100), елементи, що брали участь в козакуванні (с. 101), неорганізованість козацтва як верстви (с. 102). Політика правительства супроти козачини в 1-й пол. XVI в. (с. 102—3), проект козацького набору 1523/4 р. (с. 103), проект Дашковича 1533 р. (с. 104); татарські жалі на козаків (с. 105), скарги турецькі (с. 106) і правительственні заходи коло приборкання козачини (с. 107), циркуляр 1541 р. (с. 108), безплідність правительствених заходів поліційних коло козачини (с. 109), татарські напади як мотив оправдання нападів козацьких (с. 110). Козацькі походи 1540-х років: погром каравана на Санжарові (с. 111), похід на Очаків (с. 112), жалі на спілку адміністрації з козачиною (с. 113).

Кн. Дмитро Вишневецький і значінне його діяльності:

Недостача відомостей про мотиви діяльності Вишневецького (с. 114), замок на Хортиці (с. 115), подорож в Туреччину і поворот на Україну (с. 116), пляни боротьби з Кримом і боязкість литовського правительства (с. 116 — 7), Вишневецький звертає ся до Москви (с. 117), похід Ржевского на Татар (с. 118), литовське правительство запобігає розриву з Кримом (с. 119), облога Хортицького замку Татарами в 1557 р. (с. 120), Вишневецький в Москві (с. 121), переговори з московським правительством про спільну війну з Кримом (с. 122), їх безплідність (с. 123), походи Вишневецького і Адашева на Крим (с. 124), кінець московської акції, Вишневецький на Україні (с. 125); волоська авантюра і кінець Вишневецького (с. 126); традиція про нього (с. 127).

III. Зріст і організація козачини в передостанніх десятиліттях XVI віку с. 128—170.

Розвій і консолідація козачини в середині XVI в. і реформа Жигимонта - Августа:

Безплідні заходи правительства коло стримання козаків (с. 128), циркуляр 1560 р. (с. 129), плян набору козаків в правительственну службу і значінне сих реформ для організації козачини (с. 130). Неорганізованість козачини в першій пол. XIV в. (с. 131), процес вирішення й відокремлення (с. 132), брак організованих форм — питання про козацькі організації в першій пол. XIV в., козацькі ватажки (с. 133), зародки організації — ватага як основна клітина (с. 134), звязи ватаг з степом (с. 135). початки освоювання степу, „городці“

(с. 136), козацький промисел в часах Зборовського (с. 137), консолідація степової козачини — оповідання Папроцького про запорозьких гетьманів (с. 138), центральне значінне Січі (139), міжнародні зносини низової козачини (с. 140). Обіцянка реформи в 1568 р. (с. 141), грамота 1572 р. про уряд старшого і суді козацького (с. 142), вербунок Язловецького (с. 143). Його розміри (с. 144), початки козацького імунітету (с. 144 — 5). Безплідність реформи що до приборкання козаків (с. 145), Богдан Ружинський і його похід на Аслан-городок (с. 146), походи на Волощину (с. 147), похід Сверчовського (с. 147 — 8), Підкова і Шах (с. 149), інші зачіпки з Татарами й Турками в 1570-х роках (с. 150), татарський похід і турецький ультіматум (с. 151).

Баторієва реформа і пізнійші ординації (1578—1590):

Домагання ханські що до козачини (с. 152), скептицизм Баторія (с. 152 — 3), його розпорядження (с. 153), угода з козаками (с. 154), організація дана королівським козакам (с. 155), склад козацького полку по реєстру 1581 р. (с. 156), „козацькі вільности“ (с. 157), порівнянне реформи Баторія з реформою Жигимонта - Августа (с. 158), пізнійші традиції про Баторієву реформу (с. 159), значінне сих реформ в еволюції козачини (с. 160). Пляни Баторія (с. 161), репресії на своєволю (с. 162), участь козаків в московській війні (с. 163), зріст козацького, своєвільного елемента з її покінченням (1582) (с. 164), козацькі своєвільства і зачіпки з Турками в 1580-х р. (с. 165), репресії (с. 166), вербованне козачини 1583 р. (с. 167). Козацькі походи 1585 р. (с. 168), утоплення Глембоцького (с. 168—9), смерть Баторія (с. 169), походи на Турків 1586 р. (с. 169 — 70), козацькі своєвільства на Україні (с. 171), вербунок 1587 р. (с. 172). Козацька справа на соймі 1590 р. (с. 173), реформа козачини (с. 174), способи її переведення (с. 175), надання для козацьких ватажків (с. 176), нова козацька зверхність (с. 177), ординація 1591 р. (с. 178), її нереальність, справа леж і контрибуцій (с. 179).

IV. Перші козацькі війни с. 180—252.

Косинський і війни та розрухи 1592—3 р.:

Зачіпка Косинського з Острозьким, погляди сучасників (с. 180) і пізнійша традиція (с. 181), дійсні причини конфлікту (с. 182), напад на Білоцерківщину (с. 183), комісія 1592 р. і переговори під Трипіллям (с. 184), розрухи переяславські (с. 185) і браславсько - волинські (с. 186), мобілізація волинської шляхти (с. 187), похід на Косинського і битва під Пяткою (с. 188), капітуляція Косинського (с. 189), нові приготування Косинського, оповідання Вишневецького про його пляни (с. 190), похід на Черкаси і смерть Косинського (с. 191), тривога Вишневецького (с. 192), угода його з козаками (с. 193), козацький похід на Київ (с. 194). Мішанські розрухи браславські (с. 195).

Зносини заграничних держав з козаками і участь їх у війні з Турками 1593—6 рр.; козацькі походи і розрухи на Україні й Білоруси 1595/6р.:

Австро-турецька війна і перші зносини Австрії з козачиною (с. 196), вербунок Ян. Острозького (с. 197), місія Хлопцкокого (с. 197—8), папа Климент VIII і місія Комулея (с. 198 — 9), козацькі походи на Турків 1593/4 р. (с. 199), місія Лясоти і посольство московське (с. 200), похід Наливайка на Молдаву (с. 201), невдала експедиція Язловецького (с. 202), козацький погром Волощини (с. 203), вплив його на політичну ситуацію (с. 203 — 4), похід Лободи і Наливайка 1595 р. (с. 204), експедиція Замойского (с. 205), Молдава переходить підверхність Польщі (с. 205 — 6). Значінне сього факту для польсько-козацьких відносин (с. 206). „Українське своєвільство“, козацькі лежі (с. 207), розрухи в Браสลавщині й браславське народовласте 1594—5 рр. (с. 208); козацькі контрибуції в Полісю і на Волини (с. 209), похід Наливайка на Білу Русь (с. 209—10), походи Шаули і Лободи (с. 210), участь козаків в релігійній боротьбі на Волини (с. 211). Пасивність правительства (с. 212), комісія на козаків (с. 213), наказ до оружно́ї кампанії (с. 214). Головні учасники війни з польського і козацького боку (с. 214—5), Лобода (с. 215), Шаула (с. 215—6), Сасько (с. 216), Наливайко (с. 217).

Кампанія 1596 року:

Похід Жолкевського (с. 218), погоня за Наливайком (с. 219), Наливайко під Браславом (с. 220), переговори Жолкевського з Низовцями і обеднання козачини (с. 221), Ружинський і битви під Білою Церквою (с. 222), битва під Гострим Каменем (с. 223). Козачина під Переяславом, ріжні пляни (с. 224), заходи Жолкевського до переходу за Дніпро (с. 225), битва і переговори під Києвом (с. 225—6), Жолкевський за Дніпром, козаки відступають під Лубні (с. 226), Струсь захопить їх і змушує отаборити ся на Солониці (с. 227). Бльокада козацького табору (с. 228), розрухи і смерть Лободи (с. 228—8), похід Підвисоцького (с. 229), капітуляція козаків (с. 230), різня (с. 231), кінець війни (с. 232).

Репресії на козачину й її реабілітація:

Польські тріумфи (с. 233), неповність польської побіди (с. 234), пляни репресій (с. 235), універсал про способи запобігати українському своєвілю (с. 236), каранне ватажків (с. 237), смерть Наливайка і легенда про неї (с. 238). Безуспішність репресій (с. 239), льояльний курс козацької політики (с. 240), боротьба льояльних і своєвільних елементів (с. 241), Полоусовці і Байбузовці (с. 242), усобиця на Запорожу (с. 243), битва на Низу (с. 244), запобігання польської помочи (с. 245), обеднання коза-

чини (с. 246), Молдавські справи (с. 246—7), правительство закликає козачину до участі в молдавській кампанії (с. 247), козачина ставить умови (с. 248), переговори і похід козаків (с. 249), молдавська війна (с. 250), перспектива ливонської війни й нові заклики до козачини (с. 251), жадання козаків і реабілітація на сеймі 1601 р. (с. 252).

V. Східня Україна і козачина на порозі XVII в. Соціальне значінне козацтва с. 253—313.

Зріст східно-української колонізації і зріст козачини, сформованне козацької верстви й соціально-політичне значінне козацтва:

Значінне війн 1590-х років і матеріалів про них для висвітлення еволюції й значіння козачини (с. 253). Невиробленість козацької програми в 1590-х рр. (с. 254). Грізний зріст козачини (с. 255), його причини: зріст колонізації східної України (с. 256), еміграція з зах. і півн. України (с. 256—7), різкі колонізаційні зміни за півстоліття (с. 257—8), завдання і цілі еміграції (с. 258—9), панський похід по слідах емігрантів (с. 259), стріча еміграції з підданством (с. 260), тутешні форми його (с. 261), дражливість еміграції до панських претенсій (с. 262). Козацтво як вихід для соціальних змагань еміграції (с. 264), вплив правительствених реформ на сформованне козацького імунітету (с. 265), правительствениі заходи коло розщеплення козачини (с. 266), її одноцільність (с. 267), козацький присуд як принцип (с. 267—8), соціальна вартість козацького титулу (с. 269), східно-українські маси переходять в ряди козачини (с. 270), зміна характеру козачини під впливом господарської людности (с. 270—1). Оцінка соціального значіння козачини в шляхетських кругах (с. 271—2); прикристи шляхті від козачини (с. 273), стація, приставства, лежі (с. 273—4), „непослушність“ людности (с. 274—5), статистика „непослушних“ (с. 276), заходи шляхти против непослушности (с. 277), ухвали сеймові 1601—1609 рр. (с. 278), виключенне козацького імунітету з маєтностей панських і духовних (с. 278—9), спори з сього приводу на комісіях (с. 279).

Козацький устрій і побут кінця XVI і початків XVII в.:

Організація низова, Січ (с. 280), число козацького війська (с. 280—1), його організація (с. 281), його поділ, старшина козацька (с. 282), козацька канцелярія (с. 283), термінологія (с. 283—4), власть гетьманська (с. 284—5), рада (с. 285), її практика (с. 286), шляхта в козацькім війську (с. 287). Оповідання сучасників про козацьке військо і козацький побут: Лясоти (с. 288), Папроцького (с. 292), Гамберіні (с. 293), Якуба Собеского (с. 294), Старовольського (с. 295), Бопляна—загальна характеристика (с. 297), морські походи (с. 298), вибори геть-

мана і гетьманська власть (с. 301), репутація козацької відваги (с. 302); козацький аскетизм (с. 303), теорія про впливи західних монашо-рицарських брацтв на організацію Січи (с. 303—4).

Козацькі рухи 1590-х років на тлі козацької еволюції й дальший її розвій :

Рух на волость (с. 305), оповідання Вишневецького і Жолкевського про козацькі пляни перевороту (с. 305—6), їх перебільшування і реальні підстави (с. 306), питання про програму рухів 1590-х років — невитримання програми навіть чисто козацької (с. 307); причини рухів: пояснення Пясецького і нестійність його (с. 308), стихійність і хаотичність рухів (с. 309), розвій добичництва (с. 310), безуспішність репресій (с. 310—1), вплив кампанії на пізнішу козацьку тактику (с. 311), відродження й успіхи козаччини в перших десятиліттях XVII в. (с. 311—2), осела козаччина на волости й початки розділу козаччини низової й городової (с. 312), зріст козацької сили й козацької програми (с. 312—3).

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII в. і їх вплив на зріст і розвій козаччини с. 314—387.

Ливонська війна і московська смута :

Неохота козаків (с. 314) мотиви що змусили їх до участі в ливонській війні 1602 р. (с. 315), тяжкі обставини війни (с. 316), зміни гетьманів (с. 317), козаки на Білоруси (с. 318), претенсії козаків з приводу своєї служби (с. 319), справа жовнірських леж на Україні (с. 320). Козацькі походи на море і на Молдаву (с. 321). Зріст козаччини (с. 322). Московська смута: участь козаків в поході царевича (с. 322—3), мобілізація козаччини (с. 323), московські смутні 1605—8 р. і участь в них козаччини (с. 324). Зачіпки з Турками і Татарами (с. 325); погром Варни 1606 р. (с. 326), походи молдавські (с. 327). Своевільства на Україні (с. 327—8), „бунти“ корсунські (с. 328), конституції на українську своєволю 1607 року (с. 329), постанови 1609 р. (с. 330), їх безплідність (с. 331). Польсько-московська війна 1608—13 р. і вербовання козаччини (с. 332), козаки під Смоленськом (с. 333), козаки в Сіверщині (с. 334), неохота шляхти (с. 335) і нові вербунки козаччини 1611 р. (с. 336); козацькі операції в Сіверщині (с. 337). Козацьке пановання на Україні (с. 338); своевільства авантюристів з московської війни (с. 339), постанови сойму 1611 р. (с. 341), ухвали 1613 р. на козачину (с. 342). Козацькі зачіпки з Туреччиною (с. 343).

Козацькі походи на море в рр. 1613—7 і комісії польські:

Походи на море 1613 р. (с. 344), похід на Волощину 1614 р. ультиматум Жолкевського збори до війни і переговори (с. 345), нещасливий похід на море 1614 р. (с. 346); погром Синопу (с. 347). Плян

турецького походу і паніка в Польщі (с. 348). Кримські усобиці і татарські напади (с. 348—9). Похід Ахмет-баші на Дніпро (с. 349). Комісія на козаків 1614 р. (с. 350), постанови комісії (с. 351), тактика козаків (с. 352), козацький похід на Царгород 1615 р. (с. 353), невдалий похід Алі-баші на козаків (с. 354), погром Кафи 1616 р. (с. 355) і похід на Трапезунт (с. 356). Переговори Жолкевського з козаками під Павлочю (с. 357), похід Іскандер-баші на Україну (с. 358) і польсько-турецька умова під Бушею-Яругою (с. 359). Похід Жолкевського на козаків 1617 р., зміна на гетьманстві (Д. Баґабаш) (с. 360), козацька непокірність (с. 361), похід комісарів (с. 362), Сагайдачний знов гетьманом (с. 363), переговори над Ольшанкою (с. 364), ухвали комісії (с. 365), потреба в козаках і здержливість Поляків (с. 366). Політика козацька (с. 367), тактика статочніших (с. 368). Сагайдачний як репрезентант її (с. 369). Біографічні звістки про Сагайдачного (с. 370), його характеристики (с. 371), традиція про нього (с. 373).

Московська кампанія 1618 р. і комісія 1619 р.:

Вербованне козаків на московську війну (с. 374). Походи на море 1617/8 р. (с. 375); похід Іскандер-баші (с. 375/6). Сагайдачний під Москвою (с. 376); трактат в Деуліні (с. 377). Угода з Турками (с. 378), обіцянки приборкати козаків (с. 378—9). Переговори з козаками (с. 379—80). Похід Жолкевського на козаків (с. 380), декларація комісарів (с. 381), оповідання сучасника про переговори і раду козацьку (с. 382), спірні питання (с. 383), ухвали комісії (с. 384), оптимизм Жолкевського (с. 385), ілюзоричність ухвал комісії (с. 386). Вербованне козаків в цесарське військо і похід на Перекоп (с. 386—7).

VII. Козачива в службі національних українських змагань. Київський освітний рух і відновлення православної єрархії с. 388—479.

Козачина проголошує свою солідарність з українським суспільством в справах православної релігії, її участь в церковних справах в другім десятиліттю XVII в.:

Релігійно-національний елемент в програмі козачини (с. 388), традиція про нецерковність козачини (с. 389) і релігійна ідеологія в козацькім обиході (с. 390), культурно настроєні елементи козачини і близькість їм релігійно-національної справи (с. 390—1), непотрібність здогадів про спеціальну релігійну пропаганду між козачиною (с. 391), характеристика релігійности козачини у Йова Борецького (с. 392), козацький маніфест 1610 р. (с. 394), лист Гр. Тискиневича (с. 395). Вмішування козаків в церковні справи київські в 1610-х роках: справа Грековича 1610 р. (с. 396), справа м. Неофита (с. 397), заїзди Плетенецького (с. 398), убийство Грековича (с. 398—9). Політичне значінне союзу козачини з українською інтелігенцією в релігійно-

національних справах (с. 400); питання, чи він не ослабив нахил козачини в сторону селянства (с. 401), причини невиробленості соціально-економічних постулатів в козацькій програмі (с. 402).

Київський культурно-національний рух в другім і третім десятиліттю XVII в. :

Тісні звязки козачини з Київом (с. 402), Терехтемирівський монастир як посередник (с. 403), зріст життя в Києві з кінцем XVII в. і наплив католицтва (с. 404), Печерський монастир як культурно-національне огнище: Єлисей Плетенецький і його діяльність (с. 405), заложення печерської друкарні (с. 406), спірні питання її початку (с. 407), печерський кружок Плетенецького (с. 408), Зах. Копистенський (с. 408—9), П. Беринда (с. 409—10), Т. Земка (с. 410), Л. Зизаній і Йов Борецький (с. 410—11), Галичане в Києві (с. 411). Фундація Гальшки Гулевичівни (с. 412), засновання київського брацтва (с. 413), брацька школа (с. 414), характер науки в ній (с. 415), жалг уніатів на брацтво (с. 416), патр. Теофан і дальші успіхи київського брацтва (с. 417), певні дісонанси в київських відносинах (с. 418), пляни П. Могили (с. 419), засновання печерської колегії П. Могили (с. 420), її перший *typus Minervaе* (с. 421), опозиція Могилиній колегії (с. 422), прилучення Могилиної фундації до брацтва (с. 423), концентрація київських культурних сил під рукою Могили (с. 424). Нове значіння Києва як культурного центра України й Білоруси (с. 425).

Відновлення єрархії :

Турецька гроза над Польщею (с. 426), розділ між козачиною, Сагайдачний і Бородавка (с. 427), переїзд патр. Теофана і пляни на нього (с. 428), справа православної єрархії й безуспішність соймових заходів (с. 429), небезпечність для православної церкви (с. 430), безоглядність короля (с. 430—1), вимирання православної шляхти (с. 431), пляни посвящення нової єрархії (с. 432), патр. Теофан в Києві і польські замисли на нього (с. 433), переговори в справі посвящення (с. 434), роля Сагайдачного й козачини (с. 435), посвященне митрополита (с. 436) і владиків (с. 437).

Переговори з правительством 1620—1 рр. :

Розрив Польщі з Туреччиною (с. 438), козаки під Царгородом (с. 438—9), похід Іскандер-баші на Молдаву (с. 439), незручність Жолкевского в відносинах до козаків (с. 44), безрадість і пасивність польського правительства супроти козацьких відносин (с. 441), Цедорська катастрофа (с. 442), паніка в Польщі (с. 443), польські заходи коло козаків (с. 444), переговори з патр. Теофаном (с. 444), соймові дебати (с. 445), промова Древинського (с. 445—6), постулати православних (с. 447

—8), постанови сойму 1620 р. (с. 449). Виїзд патріарха і його прощальні поучення (с. 450). Смотрицький в Вильні й уніатська агітація против новопоставлених владиків (с. 451), правительственні репресії (с. 451—2), літературна полеміка (с. 452). Приготовання козаків до походу (с. 453), проект морського походу і страх в Царгороді (с. 454), вісти про правительственні репресії на православних і протести київських кругів: маніфест владиків (с. 455), протест духовенства і суспільства (с. 456—7), агітація в суспільности й серед козачини (с. 458), собор в Києві (с. 458—9), рада в Сухій Діброві (с. 459—60), затримання мобілізації (с. 460), компромісова тактика козачини (с. 461).

Хотинська війна 1621 р.:

Мобілізація козачини (с. 462), похід на море і паніка в Царгороді (с. 463), посольство Сагайдачного й Курцевича до короля (с. 464), ухильчиві відповіді короля (с. 465), сойм 1621 р. (с. 466). Похід козаків під Хотин (с. 467), Сагайдачний в польськїм таборі (с. 467—8), тривога Поляків (с. 468), марш козаків, славна оборона козацьких чатівників (с. 469), Сагайдачний в небезпеці (с. 470), приїзд його в козацький табір і вибір гетьманом (с. 470—1), кінець Бородавки (с. 471). Козацьке військо прилучаєть ся до польського табору (с. 472), його складові части (с. 472—3), битви з Турками (с. 473—4), невдоволенне серед козачини (с. 475), полагожденне кризи (с. 475—6), переговори з Турками (с. 477), кінець Хотинської війни (с. 478), козаки виходять на Україну (с. 478—9).

VII. Від Хотина до Курукова. с. 481—561.

Кінець турецької грози і розчарованне православних:

Козацька слава в Польщі за Хотинську війну (с. 480), неприхильність до козачини кор. Жигимонта (с. 481), козацькі петиції по Хотинській кампанії (с. 481—2), їх зміст і значінне (с. 482—3), неприхильність до них короля (с. 483), інструкція комісарам (с. 484), заміри правительства (с. 484—5), відкладання комісії (с. 486), відповідь в релігійних справах (с. 487), козацька депутація 1621 р. (с. 487—8), плян козацького походу в Ливонію (с. 488), смерть Сагайдачного (с. 489), жалі на Україні (с. 490), тривога в польських кругах (с. 491), висланне комісії і вибір О. Голуба (с. 492), комісарські переговори з козачиною (с. 493), непокірність козачини (с. 494), походи на море (с. 495), комісарські постанови 1622 р. (с. 496).

Сойм 1623 р. і церковно-національні домагання:

Заходи православних до сойму (с. 497), *Iustificatio* митрополита (с. 497—8), *Supplicatio* православної шляхти (с. 498), петиція козацька (с. 498—9), граватина православних (с. 500), тривога в уніатських кругах (с. 501), неприхильний настрій для козачини (с. 502), заходи католиків (с. 503), запитанне до короля в справі грецької віри (с. 503—4)

і відповідь його (с. 504), проєкт релігійного компромісу (с. 505), соймові ухвали в справі релігійній (с. 506) і в справі козацькій (с. 507), православні програми кампанію (с. 507—8), розлом серед них (с. 508).

Політичні горизонти козачини 1624/5. Шагін, Яхія і переговори з Москвою :

Польсько - українське напруження (с. 508), зміни на гетьманстві (с. 509), морський похід (с. 510), убиство Кунцевича (с. 511), сойм 1624 р. (с. 512)). Козаки в кримських усобицях (с. 512—3), турецький похід на Крим і козацька експедиція під Царгород (с. 514), війна в Крими, козаки в війську Гераїв (с. 515), заходи Шагін - герая коло союзу з Польщею (с. 516), союзний трактат його з козаками (с. 517). Олександр Яхія (с. 518), приїзд його в Київ і на Запорожжя (с. 519), плян походу на Туреччину й київські надії на Москву (с. 520), зносини з Москвою в 1620 роках (с. 521), посольство митр. Йова (с. 522), плян піддання України під московську зверхність (с. 523), здержливість Москви (с. 524), посольство Яхії до царя (с. 525), відповідь московського правительства (с. 526).

Перед кампанією 1625 р.:

Зміни гетьманів (с. 526), пляни походу на Туреччину (с. 527), королівський дворянин на Запорожжю (с. 528), козацьке посольство на сойм (с. 529), додатки митрополита (с. 530), київські розрухи (с. 531), сойм 1625 р. (с. 532), королівський ультиматум і козацька відправа (с. 533), походи на море (с. 534), морська баталія під Кара-Керманом (с. 535), битви під Очаковим (с. 536). Польські приготування до кампанії — завзяте на козаків (с. 537), перешкоди (с. 538), неможливість відносин до козаків в королівським представленню (с. 539), небезпечність кримська (с. 539—40), Конєцпольський забезпечує нейтральність Орди й Туреччини (с. 540), визначення комісії й інструкція їй (с. 541), настрої шляхетських кругів (лист Ю. Збарзького) (с. 542).

Кампанія 1625 р.:

Похід Конєцпольського (с. 543), неприготованість козачини (с. 543—4), переговори під Каневом (с. 544), переговори під Криловим (с. 545), склад війська польського і козацького (с. 546), декларація комісарів (с. 547), відповідь козацька в справах політичних (с. 548), і релігійно - національних (с. 549), *modus vivendi* козацької декларації (с. 550), проголошення війни (с. 551—2), битва над Цибульником (с. 552), козаки відступають, битви на переправах (с. 553), битва над Куруковим озером (с. 554), Конєцпольський відновляє переговори (с. 555), козацька декларація (с. 556), переговори (с. 557), уступки (с. 558), ухвали куруківської комісії (с. 559), поворот польського війська (с. 560), безвиглядність куруківських постанов (с. 561).

Примітки	с. 562—590.
1. Література суспільно-економічних і колонізаційних обставин східно-українського життя XV—XVI вв.	562
2. Початки козаччини	563
3. Остафій Дашкович і Пердслав Лянцкоронський	570
4. Поетична традиція про козачину	573
5. Баторієва реформа	577
6. Література козацьких рухів 1590-років	579
7. Козачина в перших двох десятиліттях XVII в.	581
8. Київське культурне і церковне життя перших десятиліть XVII в. і відновлення православної єрархії	584
9. Література до історії козаччини 1620—1625 р.	588
Показчик імен і річей	с. 591—601
Помилки	с. 609—612
Зміст	с. 613—624
Перегляд I—VII томів Історії України - Руси.	с. 625—627

Перегляд I—VII томів

„ІСТОРИЇ УКРАЇНИ - РУСИ“

ТОМ ПЕРШИЙ в другім виданні, 1904 стор. 628.

Зміст: I. Вступні уваги про український народ і його територію в теперішності і в її історичних змінах. Загальний погляд на історію України.

II. Українська територія перед слов'янською міграцією: археологічні сліди життя на українській території; питання про слов'янську праотчину; не-слов'янська колонізація нашого краю; пізніші турецько-фінські племена і їх переходи (IV—IX вв.).

III. Слов'янська колонізація української території: розпросторення слов'янства; колонізація східно-слов'янська; слов'янські племена України; колонізаційні втрати їх в X віці.

IV. Культура і побут українських племен в часах розселення і по нїм: культура матеріальна (хліборобство, скотарство, ловецтво, промисли і т. п., побут — пожива, одежа, житло); торгівля; людина: тип фізичний і психічний, релігія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне життя, рід, племя, громада.

V. Початки Руської держави: завязки політичного устрою українських племен; початки Київської держави; хронологічний перегляд подій X віка.

VI. Закінченне будови Руської держави: часи Володимира Великого.

Додаток I: про найдавнішу літопись; дод. II: норманська теорія.

Карті: а) колонізація Східної Європи до III в. по Хр.; б) східно-слов'янська колонізація в часах сформовання Руської держави.

ТОМ ДРУГИЙ в другім виданні, 1905, стор. 633.

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в X—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.).

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку: Турово-пінська земля) — територія, городи, життя політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побужжя.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи: останки слов'янської колонізації в степах; турецька колонізація степів: Печеніги, Торки, Половці, Монголи-Татари.

Карті: а) Київщина і Турово-пінщина в XI—XIII в. б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західня Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, в другім виданні, 1905, ст. 587.

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XIII—XIV в.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпрове в другій половині XIII і на початку XIV віку, під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII віках: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова організація; організація церковна й її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: Відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; хиби суспільности в представленню моралістів; образи життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладене й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ, в другім виданні, 1907, ст. 538.

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилученне до в. кн. Литовського волостей Чернигивських, Київщини й Поділя.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV вв.: польсько-угорський спір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція против прилучення до Польщі в в. кн. Литовським; переімени в устрою і відносинах в. кн. Литовського.

III. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці. Події по смерті Витовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослабленне унії; відносини національні, руська іредента.

IV. Зміни в українських степах і на Чорноморю. Сформованне кримської орди й татарські спустошення.

V. Влученне українських земля до Польщі—справа унії в XVI в. і прилученне українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: українські землі в складі Польско-Литовської держави перед 1569 р.

ТОМ ПЯТИЙ, в першій виданні, 1905, ст. 687.

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимом (XIV—XVII вік).

II. Еволюція суспільного устрою: Пани-шляхта — сформованне шляхетської й магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство — його категорії, обмеження особистих прав, панщина й її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: останки староруської схеми й їх еволюція, перенесенне польської адміністраційної системи й польського устрою на Україну і сформованне сього польського устрою в XVI—XVII вв. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: ерархічні відносини XIV—XVI вв., державне становище православної церкви в Польщі й в. кн. Литовським, внутрішній устрій і жите її, розстрій православної церкви в XVI віці.

VII. Утворенне уніатської церкви: проби унії в XIV—XV віці, заходи коло унії в 2-ій пол. XVI в. і її переведенне в 1590-х рр.; берестейський собор 1596 р. і становище супроти нього суспільности.

ТОМ ШЕСТИЙ, в першій виданні, 1907, ст. 670.

I. Економічне жите українських земель в XIV—XVII вв.: торговля в XIV—XVI вв., її організація; державна регламентація, організація реміснична, упадок міського життя.

II. Господарство сільське XIV—XVII-го в.: старе хозяйство і його пережитки, розвій вивозу продуктів сільського господарства, зріст

панського хозяйства ; пролетаризація селянства ; форми промислу звязані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні : національний склад і національні елементи в шляхетстві, міщанстві й селянстві.

IV. Побут і культура : релігійні і національні традиції в українській суспільності, культурне жите, побут.

V. Культурно - і релігійно - національний рух на Україні в XVI віці : рефлекс культурного руху на Україні в XVI в., національне відродження і початки культурно - національної реакції, брацький рух.

VI. Боротьба за унію і против неї по її проголошенню : літературна полеміка і політична боротьба, натиск правительства і погром православних в перших десятиліттях XVII в.

ТОМ СЕМИЙ, в першій виданні, 1909 ст. 628.

ТОМ ВОСЬМИЙ — гадиться до друку.

Томи I, II, III і V, друковані у Львові, продають ся в книгарні Наукового Товариства імени Шевченка у Львові (Ринок ч. 10) по 7 кор. 50 сот; гарні оправн в ріжних цінах.

В Росії сі томи продаються по обчисленню коштів пересилки й мита. В книгарні Літературо - Наукового Вістника вони продають ся тепер по 3 р. 50 коп., до дальших змін.

Томи IV, VI, VII, друковані в Києві, продаються в Росії по 3 р. 50 коп., в Австрії по обчисленню коштів пересилки. Книгарня Наукового тов. ім. Шевченка сі томи продає до дальших змін по 7 кор. 50 ст.

Німецького видання вийшов том перший :
Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes, autorisierte Uebersetzung aus der 2 ukrainischen Ausgabe, I Band (Kommissionsverlag von B. G. Teubner in Leipzig) . . 18.00 Mark.

Том другий гадить ся до друку.

ИНЬШІ ВИДАННЯ

Проф. Михайла Грушевського:

Розвідки й матеріали до історії України-Руси, кв. II—V . . . 6 р.	00 к.
Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV (Жерела до історії України-Руси т. I, II, III і VII) . . . 5	00 „
Вступний виклад з історії давньої Русі, 1894 0	10 „
Віймки з жерел до історії України-Руси, кв. I—до пол. XI в., 1895 1	00 „
Описи Ратенського староства, 1898 0	10 „
Хмельницький і Хмельщина, 2 вид., 1899 0	16 „
Звенигород галицький, 1899 0	35 „
Похоронне поле в с. Чехах, 1899 0	30 „
Справа українсько-руського університету у Львові, 1899 0	25 „
Хронологія подій Галицько-волинської літописи, 1901 0	50 „
Чи маємо автентичні грамоти кв. Льва, 1902 0	25 „
Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в., 1903 0	10 „
Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного словянства, 1904 0	10 „
Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в су- часних студіях східної Європи, 1904 0	75 „
Спірні питання староруської етнографії, 1904 0	25 „
Матеріали до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західної України, ч. I, 1905 1	50 „
Про давні часи на Україні (популярна історія України з ілю- страціями), 1907 0	20 „
За український маслак (в справі Холмщини), 1907 0	80 „
Справа українських кафедр і наші наукові потреби, 1907 0	15 „
З біжучої хвилі. Статі на теми дня 0	50 „
Про українську мову й українську справу. Статі й замітки 0	12 „
Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмель- ничиною 0	15 „
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності 0	10 „
Дмитро Вишневецький-Байда в поезії й історії 0	25 „

Очерк истории Киевской земли отъ смерти Ярослава до конца XIV столѣтія, 1891 2	р. 75 к.
Вольнскій вопросъ 1093—1102 г., 1891 —	30 „
Къ вопросу о Болоховѣ, 1893 —	15 „
Барское староство, историческіе очерки, 1894 2	25 „
Акты Барскаго староства т. I—II, 1893 . 4 (Архивъ Югозап. Россіи, ч. VII, т. 1 и 2) 4	— „
Львовское Ученое общество им. Шевченка и его вклады въ изученіе Южной Руси, 1904 —	30 „
Еще о грамотахъ кв. Льва галицкаго (по поводу статьи проф. Ливниченка), 1904 —	15 „
Очерк истории украинскаго народа, 2 вид., 1906 2	50 „
Украинство въ Россіи, его запросы и нужды, 1906 —	25 „
Изъ польско-украинскихъ отношеній Галиціи, 2 вид., 1907 —	30 „
Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. Статьи и замѣтки 1	— „
Украинскій вопросъ —	15 „
Единство или распаденіе Россіи? —	8 „
Автономія и національный вопросъ —	8 „
Движеніе политической и общественной украинской мысли въ XIX ст. —	8 „
Вопросъ объ украинскихъ каедряхъ и нужды украинской науки—	20 „

Склади в книгарні Літературно-Наукового Вістника в Київі, В.-Володимирська 28, в книгарні Наук. товариства ім. Шевченка у Львові, Ринок ч. 10 (Ringplatz № 10 Schewtschenko-Buchhandlung), в книгарні „Кієвскої Старини“ в Київі, Безаковська 8, й ин.

